

41

BIBLIOTHECA INDICA,
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

विधान-पारिजातः

THE VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

VOL. III
(त्रयुस्तमः)

EDITED BY
PANDIT ISWAR CHANDRA SASTRI,

Panchatārtha, Vidyābārīdhi,

Formerly Professor, Sanskrit College, Calcutta.

WORK
NUMBER
273

ISSUE
NUMBER
1561

THE ASIATIC SOCIETY
1, Park Street, Calcutta-16
1951

91

BIBLIOTHECA INDICA

WORK No. 273

—

THE VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

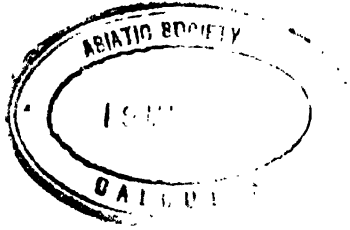
(SANSKRIT TEXT)

विधान-पारिजातः

THE VIDHĀNA-PĀRIIĀTA

VOL. III
(चतुर्थस्तवकः)

EDITED BY
PANDIT ISWAR CHANDRA SASTRI,
Pañcalārtha, Vidyārūdhī,
Formerly Professor, Sanskrit College, Calcutta.

PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA-16
1951

~~349.34
A 532 V. I.
V-3.~~

SL no 19369
1194.

Printed by K. V. APPAROW
at the Metropolitan Printing & Publishing House Ltd.,
90, Lower Circular Road, Calcutta-14

विधान-पारिजातः ।

अथ चतुर्थस्तंबकः ।

(१) अत्र दानानुक्रमणिका(१)(+)

विश्वस्य योनिं विश्वेशं विश्वस्याप्ययकारणम् ।

विश्वरूपमनन्तं मे कुलदेवं नमाम्यहम् ॥१॥

सन्ति दानविधौ ग्रन्थाः प्रणीता बहवः पुरा ।

कोऽप्यस्य महिमा वेगोऽभिज्ञैर्जयति सर्वथा ॥२॥

न पाण्डित्याभिमानेन नचवित्तस्य लिप्सया ।

निबन्धो ऽच्यते किन्तु विदुषां परितुष्टये ॥३॥

यद्द्र मम चापल्यं क्षम्यतां' (')तद्विचक्षणैः ।

गुणगृह्याः सदा सन्तोवालस्य पितराविव ॥४॥

ग्रन्थस्थानि विकीर्णानि नानादानानि कृत्स्नशः ।

प्रोच्यन्तेऽत्र भया तानि' (:)विष्णुप्रीतिमभीप्सता ॥५॥

ग्रन्थस्यास्यानुक्रमस्तु प्रोच्यते ज्ञानसिद्धये ।

आदौ दानप्रशंसेह नत्स्वरूपनिरूपणम् ॥६॥

ततश्च दानदोषाणां गुणानाञ्च" (॥)निरूपणम् ।

दानाङ्कानान्तथा दातुरथ पात्रनिरूपणम् ॥७॥

'प्रकीर्णानि विधानानि प्रोच्यन्तेऽत्र चतुर्थके' इति परिभाषापकारश्च उक्तम् । दानविषयं

बान्दीये प्रोक्तम्—

“वकी धर्मस्यैवा यत्रोऽध्ययनं दानमिति” ।

कृतिषु “दानमिकं कर्मा युगे” ।

‘धनञ्च’मिति कश्चिन् पाठः ।

‘सम्बन्धि’ कुवचित् पाठान्तरम् ।

तद्देवानां मिति भिन्नः पाठः ।

विधान-पारिजाते ।

अपात्रोक्तिरथ अद्धोदयद्रव्यनिरूपणम् ।
 प्राणद्रव्यं तथाऽप्राणमद्वेषं निरूप्यते ॥८॥
 दानदेशाश्च तत्काला निषिद्धा अपि तत्र ये ।
 इतिकर्तव्यता दाने परिभाषा ततः परम् ॥९॥
 तत्राधिकारी मन्त्रार्थज्ञानादिनियमा अपि ।
 प्रतिमा द्रव्यमानश्च कलशादेश्च लक्षणम् ॥१०॥
 दर्भादिलक्षणश्चान्यनियमानां निरूपणम् ।
 अनुक्तौ दक्षिणादाननिर्णयः प्रोच्यते तथा ॥११॥
 द्रव्यमानं धान्यमानं मानं खार्यादिकस्य च
 भूमानमकुलादीनां भेदाः सविनियोगकाः ॥१२॥
 प्राच्या दिशः साधनन्तु प्रोच्यते वास्तुनिर्णयः ।
 सतोरणपताकादेर्मण्डपस्याथ लक्षणम् ॥१३॥
 कुण्डानां विनियोगोऽथ तन्निर्माणं सविस्तरम् ।
 मेखलायोनिक्वण्डादिलक्षणं योन्यवस्थितिः ॥१४॥
 तुलापुरुषपूर्वाणि महादानानि षोडश'(०) ।
 अथ पर्वतदानानि विन्ध्यादीनां (+) क्रमेण हि ॥१५॥

१ (०)

षोडशदानानि यथा,—

‘चादान् सर्वदामानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।
 द्विरप्यगभेदानश्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥
 कल्पपादपदानश्च गोसङ्कलश्च पञ्चमम् ।
 द्विरप्यकामधेनुश्च द्विरप्यश्वसथैव च ॥
 द्विरप्यश्वरथसथश्च द्वैमङ्गलिरथसथया ।
 पञ्चलाङ्गलकल्पश्चद्विरादानं ततः परम् ॥
 द्वादशं विश्वकलश्च ततः कल्पखलात्मकम् ।
 सप्तशान्तरदानश्च रत्नधेनुसथैव च ॥
 महाभूतचटकश्चत् षोडशः परिकीर्तितः’ । इति मनुस्मृत्यादि ।

एतेषां दानानां फलमुक्तमात्रेण,—

षोडशैतानि यः कुर्यात् महादानानि मानवः ।

न तस्य पुनरावृत्तिरिह लोकेऽभिजायते ॥

२ (+)

‘भ्राह्मणदोगाभिति’ कश्चित् पाठः ।

चतुस्रस्तम्भकः ।

सुवर्णदानानि तथा तथानन्दनिधेर्विधिः ।
ततो भद्रनिधेर्दानं दानञ्च •शतमानकम् ॥१६॥
हेमदानं रूप्यदानमश्वदानमतः परम् ।
तिलदानानि दानञ्च काश्य(१)पात्रस्य कीर्यते ॥१७॥
तिलराशेस्ततो दानं तिलपद्मस्य वै पुनः ।
रुद्रैकादशदानञ्च दानञ्च तिलामकम् ॥१८॥
गजदानं देवताभ्यो गजदानं द्विजाय च ।
दास्या दानं रथस्यापि शिविकाभूमिवेश्मनाम् ॥१९॥
मठप्रतिश्रयस्यापि दानमाश्रमकस्य च ।
कन्यादानञ्च कपिलादशभिर्दानसंयुतम् ॥२०॥
गोदानञ्च ततोहेमशृङ्गिणो दानमेव च ।
समानवत्सगोदानं दशवर्णगवान्ततः ॥२१॥
त्रिरात्रगोदानमथो गोदानन्दैवतेषु च ।
दानञ्चोभ्यतोमुख्या वैतरण्यास्ततः परम् ॥२२॥
ततो वृषभदानञ्च शुद्धेन्वादयो दश ।
विद्यादानञ्च वेदानां साङ्गानामितरस्य च ॥२३॥
दानं त्रिपुरुषाणाञ्च प्रह्वाणां दानमीर्यते ।
दशावतारदानञ्च द्वादशादित्यदानकम् ॥२४॥
चन्द्रादित्यप्रतिकृतेः कालाख्यपुरुषस्य च ।
आत्मप्रतिकृतेर्दानमुदकुम्भस्य चैवहि ॥२५॥
अन्तकप्रतिमायाश्च लोकपालाष्टकस्य च ।
मेघ्यजामहिषीदानं दानं कृष्णाजिनस्य च ॥२६॥
गृष्टिकृष्णाजिनस्योक्तमार्द्रकृष्णाजिनस्य च ।
तिथिवारऋक्षयोगमासस्तु पक्षदानकम् ॥२७॥
दानं सम्बत्सरस्यापि प्रकीर्णानाञ्च दानकम् ।
जलाशयारामवापी कूपादीनां प्रतिष्ठितिः ।
उच्य(ते)न्ते स्तवकेऽ(२)त्र विदुषां प्रीतये मया ॥२८॥

'कास' इत्यपि पाठः कश्चित् ।

'चच निवर्धेऽङ्गिण' इति कश्चित् पाठः ।

विधान-पारिजाते ।

इति दानानुक्रमणिका ३(*).

अथदानप्रशंसायां प्रथमविधानम् ।

तत्र प्रकीर्णकानि विधानानि कथ्यन्ते ।

तत्रादौ दानविधानानि । तत्र दानप्रशंसा४(*).

1. तैत्तिरीयश्रुतौ—

दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति ।

दानेन सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मादानं परमं वदन्तीति ।

2. वाजसनेयकेऽपि—५(†)

तदेतत् त्रयं शिक्षेदानं दमं दयामिति ।

दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया ।

अहिंसया च दीर्घायुरिति वेदविदो विदुः ॥

३. नन्दिपुराणेऽपि—६(*).

दानं परं प्रशंसन्ति दानमेव परायणम् ।

दानं बन्धुर्मनुष्याणां दानं कोशो ह्यनुत्तमः ॥

दानं कामफलो वृक्षो दानं चिन्तामणिर्नृणाम् ।

दानमेव परो ह्यर्थो दानं माता पिता तथा ॥

न दानेन विना किञ्चित् परमस्ति जगत्तूये ।

दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्रीर्दानेनैव लभ्यते ॥

१ (*). एकानिन् 'वासिघाटिकसोसाष्टौ' वादशंपुकाके चत्वारिन् संस्कृतमहाविद्यामन्दि-
पुकाके च दानानुक्रमणिका वर्तते, तदुत्तरीधनेषुसुसुता ।

४ (*). अत्र अतपश्चतुर्ताविति पाठो ऐमाद्री इत्यते ।

५ (†). अर्थानामुदिते पात्रे यद्वया प्रतिपादनम् ।

दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य बन्ध्यते ॥

दाता प्रतिपद्यता च यद्वादेयञ्च धर्मयुक् ।

देशकाली च दानानामहात्म्येतामि वद् विदुः ।

'ममसा पाचमुद्दिश भूमौ तोयं विनिचिचेत् ।

विद्यते सागरस्थानं दानस्थानं न विद्यते' ॥ इति धर्मशास्त्रे ।

याचवस्थाः—

दातव्यं प्रत्यङ् पात्रे निमित्तेषु विधीयतः ।

वाचितेनापि दातव्यं यद्वापूतञ्च अक्रियतः ॥

६ (*).

ऐमाद्री 'शौरपुराणे' इत्थं पाठोऽस्ति ।

दानेन शत्रून् जयति व्याधिर्दानेन नश्यति ।
दानेन प्राप्यते विद्या दानेन युवतीजनः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां दानन्तत् परमं स्मृतम् ॥

4. धमः—

यतीनान्तु शमो र्मधस्त्वनाहारो वनौकसाम् ।
दानमेवगृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम् ॥

5. मात्स्येऽपि—

न्यायेनाज्जनमर्थानां वर्द्धनं चाभिरक्षणम् ।
सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च धर्मशास्त्रेषु पठ्यते ॥
अप्यधर्मसमायुक्तं पतन्तं नरकेऽशुचौ ।
त्रायते दानमेकन्तु पात्रभूते द्विजेऽर्पितम् ॥
उक्तसर्वगुणोपेतमुक्तदोषैश्च वर्जितम् ।
कामधुगधेनुवहानं फलत्यात्मेप्सितं फलम् ॥
इह कीर्त्तिं वदान्याख्यां स्फीतान् भोगास्त्रिपिष्टपे ।
दानं श्रद्धां तृतीयेऽपि जन्मनि प्रसवोत्तमे ॥
दानमेव परो धर्मो दानमेव परन्तपः ।
नहि दानात्परत्तरमिह लोके परत्र च ॥
दानेन भोगानाप्नोति दानेनायुश्च विन्दति ।
नरः स्वर्गापवर्गौ च दानेनैव समश्नुते ॥
प्रसवोत्तमे कुलोत्तमे ।

6. आग्नेयेऽपि—

प्रासाद्वर्द्धमपि प्रासमर्थिभ्यः किं न दीयते ।
इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥
कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।
दातव्यं भिक्षवेऽप्यन्नं आत्मनो भूमिमिच्छता ॥

7. व्यासः—(†) ७

किं धनेन करिष्यन्ति देहिनो भङ्गुराश्रयाः ।
यदर्थं धनमिच्छन्ति तच्छरीरमशाश्रतम् ।

अनीयमा चाह— 'हानादने नीपचारो विद्यते धनिनोऽपरः ।

दोषवानं हि तत्तन्न भूय एवाभिवर्द्धते' ॥

विधान-पारिजाते ।

(२) दानविधानम् ।

यदि नाम न धर्मार्थं न कामाय न क्रीत्तये ।
यं परित्यज्य गन्तव्यं तद्धनं किं न दीयते ॥
अदाता पुरुषस्त्यागी धनं सन्त्यज्य गच्छति ।
दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति ॥

8. मनुः—

दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौत्तिकम् (*).
परितुष्टेन भावेन याचमानाय शक्तिः ॥
स्वर्गायुर्मूत्तिकामेन तथा पापापनुत्तये ।
मुमुक्षुणा च दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तथान्वहम् ॥

9. देवलः—

दुर्लभं भारते वर्षे जन्म तस्मिन् मनुष्यता (०) ।
मानुष्ये ब्राह्मणत्वञ्च दुर्लभं सुतरां मतम् ॥
विपन्ने सति दुष्प्रापा विद्यादिगुणयोगिता ।
तत्र न्यायार्जितार्थाभिस्तत्र भक्तिं गरीयसी ॥
लब्धैतद्गुणसंयोगं तीर्थं पात्रञ्च पर्वं च (†) ।
दानानि ये प्रयच्छन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि ॥

८ (०) आभारते च— 'हरिद्रान् भर कौमोय मा प्रयच्छंश्चरे धनम् ।
व्यापितस्त्रीषधं पथं नीरुजस्य किमीषधैः ॥

'पुष्करिण्यस्यथा बाधो देवतायतनानि च ।
चक्रदानमदारामपूर्णमित्यभिधीयते' ॥ इति व्यासः ।
यज्ञोपरागे यद्दानं सूर्यसंक्रमणेषु च ।
दादव्यादी तु यद्दानं तदेतत् पूज्यं चते' ॥ इति नारदः ।

९ (०) 'उत्तरं यत् सप्तदश द्वादशैव दक्षिणम् ।
वर्षेण भारतं नाम भारतीयं सप्त सप्ततिः' ॥

'वर्षेणानि चतुः प्राञ्चा इमं लोकञ्च भारतम्' इति भारविः ।
'एष इन्द्रवज्रभारतं वर्षमद्य मम वर्तते वद्रे' इति माचः ।

१० (†) 'दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
द्वेषे काशे च पात्रे च तद्दानं सत्सिद्धं कुरुते' ॥ इति श्रीभगवद्गीता ।
—तीर्थं काश्यादि । पात्रं शष्पिकम् । पर्वं चतुर्दश्यादि ।

10. अगस्त्यः—

गोभिर्विप्रैश्च वेदैश्च सतीभिः सत्यवादिभिः ।
अलुब्धैर्दानशीलैश्च सप्तभिर्घोर्यते जगत् (मही) ॥
यैर्न भुक्तं न च हुतं न तीर्थे मरणं कृतम् ।
हिरण्यमममुदकं ब्राह्मणेभ्यो न चापितम् ॥
दीना विवसना रूक्षाः कपालाङ्कितपाणयः ।
दृश्यन्ते हि महाराज जायमानाः पुनः पुनः ११(†) ॥

11. कूर्मपुराणे—

यस्तु द्रव्याज्जनं कृत्वा नार्चयेद्ब्राह्मणान् सुरान् ।
सर्वस्वमपहृत्यैर्न राजा राष्ट्रान् प्रवासयेत् ॥

12. ब्रह्मपुराणे—

दृश्यन्ते दुःखिनः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने ।
अदत्तदाना जायन्ते परभाभ्योपजीविनः ॥१२(※)

13. व्यासः—

अक्षरद्वयमभ्यस्तं नास्ति नास्तीति यत् पुरा ।
तदिदं देहि देहीति विपरीतमुपस्थितम् ॥
देहीत्येवं ब्रुवन्नर्था जनं बोधयनीव सः ।
यदिदं कष्टमर्थित्वं प्रागदानफलं हि तन् ॥

14. कौर्म्ये—

दानधर्मात् परो धर्मो भूतानां नेह विद्यते ।
इह लोके परे लोके नादत्तमुपनिष्ठते ।
तस्माद् विप्राय दातव्यं श्रोत्रियाय कुट्टुम्बिने ॥
इति दानविधानम् ॥१३(†)

‘सोदते विजसुक्ताय सोऽर्थेनै न प्रयच्छति ।

सामर्थ्ये षति दुर्म्बुद्धिनरकावोपपद्यते’ इति विष्णुधर्मो ।

‘सदाचाराः कुबीणाच दपवनाः शिष्यवदाः ।

बहुश्रुताच धर्मज्ञा वाचमानाः पराद गृह्णान्’ इति उमाटी ।

अपराधि प्रमात्तानि विषयेऽपि उमाटी षति ।

विधान-पारिजाते ।

(३) अथ दानस्वरूपम् ।

15. आदिंत्यपुराणे—१(*)

अर्थानामुदिते पात्रे अद्रव्या प्रतिपादनम्^१(+)
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानन्तस्य कथ्यते ॥
उदिते-शास्त्रनिरूपिते; प्रतिपादनं पात्रं प्रति-
स्वस्वामिभावापादनपर्यन्तस्त्यागः । *तत्त्वुर्विधम् ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलं चेति तद्विदुः ॥

एषां लक्षणान्याह^२(‡)

अहन्यहनि यद्दानं तन्नित्यमिति कथ्यते ।
यत्तु पापापनुत्तर्यं दीयते विदुषां करे ।
तन्नैमित्तिकमुद्दिष्टं दानं सन्निरनुष्ठितम् ॥
अपत्यविजयैश्चर्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
दानन्तत् काम्यमाख्यात मृषिभिर्धर्मचिन्तकैः ॥
यदीश्वरप्रीणनार्थं दीयते विदुषां करे ।
चेतसा भक्ति युक्तेन तद्दानं विमलं स्मृतम् ॥
भगवता तु सात्त्विकादिभेदेन दानस्य त्रैविध्यमुक्तम्—

16. श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥
यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिच्छिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥

१ (*) अन्नदानक्षलापादकनेषदव्यत्यागो दानमिति तदर्थः ।

—“उदिते” शास्त्रविहिते इति ।

२ (‡) शूचीपुराणे ।

३ (†) तत्रैव कौश्लं ।

17. मनुः—

येन येन हि भावेन यद्रथानां प्रयच्छति ।
तेन तेनैव भावेन तत्तदाप्नोति पूजितः ॥ .
भावेन-सात्त्विकराजसादिना ।

18. हेमाद्रावपि—१(*)

तामसानां फलं भुंक्ते तिर्य्यक्त्वे भ्रानवः सदा ।
वर्णसंस्कारभावेन वार्द्धके यदि वा पुनः ॥
बाल्ये वा दासभावे वा नात्र फार्या विचारणा ।
अतोऽन्यथा तु मानुष्ये राजसानां फलम्भवेत् ॥
सात्त्विकानां फलं भुंक्ते देवत्वे नात्र संशयः ॥

19. मस्यपुराणेऽपि—

येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ।
पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम् ॥
कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ।
कार्यिकं वाचिकं दानं मानसञ्च त्रिधा मतम् ॥२(†)
अर्हते यत्सुवर्णादि-दानन्तत्कार्यिकं मतम् ।
आर्त्तानामभयं दप्नीत्येतद्बै वाचिकं स्मृतम् ॥
विषया स्याद् यथायोगि तद्दानं मानसं स्मृतम् ।
इति दानस्वरूपम् ॥

(४) अथ दानाङ्गानि ।

—*—

20. हेमाद्रौ—३(‡)

प्रतिग्रहीता द्रव्यञ्च कालो देशञ्च पावनः ।
श्रद्धा च सात्त्विकी ज्ञेयं दानानामङ्गपञ्चकम् ॥

ज्ञानानि विधिविज्ञानानि वचनार्थं परस्य वा
कोपकोभाभिभूतेन तामसानि विनिर्दिष्टम्
सात्त्विकानि भवन्तोऽत्र त्रय्या परया द्वित्र ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरे ।
इत्यारभ्य श्लोकद्वयं नास्त्वङ्गोक्तम् ।
चत्वारं द्वाणीतकती पुञ्जकमिति ।
भविष्यपुराणोक्तमित्ययम् ।
हेमाद्रौ दानानां षडङ्गानुक्तानि ।
यथा—दाताः प्रतिग्रहीता च त्रया देवश्च धर्मपुत्रः ।
देवकाशी च दानानासङ्गान्वेतामि चत विदुः ॥

विधान-पारिजाते ।

देशकालाद्युपायैश्च द्रव्यं अद्वासमन्वितम् ।
पात्रे प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्मलक्षणम् ॥
उपाय—इतिकर्तव्यता ।

21 तत्रैव—

धर्ममर्थश्च कामश्च ब्रीडाहर्षभयानि च ।
अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥
तानि विवृणोति—
पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् (१)* ।
केवलं-त्यागबुद्ध्या यद्धर्मदानन्तदुच्यते ॥
प्रयोजनमपेक्ष्यैव प्रसङ्गाद् यत् प्रदीयते ।
तदर्थं दानमित्याहुर्ऋषिर्हं फलहेतुकम् ॥
स्त्रीपानमृगयाक्षाणां प्रसङ्गाद्यत् प्रदीयते २(×) ।
अनर्हेषु च रागेण कामदानं तदुच्यते ॥
संसदि ब्रीड्या स्तुत्याऽचार्योऽर्थिभ्यः प्रयाचितः ।
यदीयते च तद्दानं ब्रीडादानमिति स्मृतम् ॥
दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा वा हर्षवद् यत् प्रदीयते ।
हर्षदानमिति प्राहुर्दानं तद्धर्मचिन्तकाः ॥
आक्रोशानर्थीहिंसानां प्रतीकाराय यद्भवेत् ।
दीयते तापकत्तुभ्यो भयदानन्तदुच्यते ॥

(५) अथ दातृ-स्वरूपम् ।

22. हेमाद्रौ—

अपापरोगी धर्मात्मा दिवसुरव्यसनः शुचिः ।
अनिन्द्यो जीवकर्मन् च षड्भिर्दाता प्रशस्यते ॥
अपापरोगी-राजयक्ष्मादिरोगरहितः ३(ः) ।

१ (*)

—प्रयोजनमपेक्ष्य-इष्टकालानुसन्धानेनैवधेः ।

२ (×)

स्त्री, एतद्विषये चत्वारिणः निन्द्या वा । पानं सुरादीनाम् । मृगया, मृगादि-
पशुमारणम् । अचः अचक्रौङ्गा । एतेषां प्रसङ्गाद्यनर्हेषु पात्रेषु रामाद् यद्दानं क्रियते
तत् कामदानम् शास्त्रान्निवृत्त्यर्थम् ।

३ (ः)

महापातकचिन्तानि सप्तजन्तु ज्ञायन्ते । तानि कुष्ठाद्विरीगणैश्च दीक्षेत् उत्पद्यमानानि
लोकान् वाचयेत् । अर्घं प्रसक्तबीरोमा वृषामतिपापजाः स्तुः ।

(—)

हान्दोषयुक्तौ च, “सोमो विरस्यस्य सुरां पिबेद्यं गुरीकल्पमावसन् ब्रह्मणा नैते पतन्ति
चत्वारः पञ्चमश्चाचरंक्षेरिति” ।

23. मनुरपि—

क्रियावान् श्रद्धानश्च दाता-प्राज्ञोऽनसूयकः ।
धर्माधर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥
षण्णान्तु कर्मणां यस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धांश्च प्रतिग्रहः ॥

24. प्रभासखण्डे च—

आत्मा पुत्रः पुरोधश्च भ्राता पत्नी सखापि वा ।
यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ॥
पुंसिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतम्भवेत् १(※) ॥
इति दातृ स्वरूपम् ।

(६) अथ पावलक्षणम् ।

—*—

25. मदनरत्ने—

ब्राह्मणः प्रतिगृहीयाद्दृश्यर्थं साधुतः सदा ।
अव्यश्वमणिमातङ्गं तिलं लोहांश्च वर्जयेत् ॥

26. याज्ञवल्क्यः—

नपस्तप्त्वाऽनृजद्गङ्गां ब्राह्मणान् वेदगुप्तये ।
तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंस्थापनाय च ॥
सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशालिनः ।
तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥
न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।
यत्र वृत्तमिमे चोमे तद्धि पात्रं प्रचक्षते २(†) ॥

शुती च, ऋत्विक्पुत्री शुद्धर्भाता भागिनयोऽथ विट्पतिः ।

एभिरेव कृतं यत् तद्भुतं स्वयमेव हि ॥

च च विट्पतिर्ब्राह्मणा । इतिभिर्युपनयनम्, कर्तुं नृपयथा यदयत्नकार्यं नृपितम्
तत् सवे सन्नतमिबभवति ।

शुती च, इदानीं विप्राय वक्ष्युताय, वेदान्तिज्ञानतपस्विने च ।

किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रन्तपोमयम् ।
 असङ्कीर्णन्तु यत् पात्रं तत् पात्रन्तारयिष्यति ॥
 असङ्कीर्णं—योनिसङ्कररहितम् १(*) ।
 दत्त्वा द्विजाय शुद्धाय नरोयाति शुभांगतिम् ।
 विद्यातपःशीलवांश्च स च तारयते नरः ॥
 शीलं संवसता ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः ।
 प्रज्ञा संकथनाद् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्षयेत् ॥
 क्षमा दया दमो दानं धर्मः सत्यमृतं घृणा ।
 विद्या विनय आस्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् २(†) ॥

27. कौस्में—

स्वाध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यावन्तो जितेन्द्रियाः ।
 सत्यसंयमसंयुक्ता स्तेभ्योद्ग्याद्भिजोत्तमः ॥
 श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने ।
 व्रतस्थाय दरिद्राय प्रदेयं शक्तिपूर्वकम् ॥
 श्रोत्रियलक्षणं माह—३[‡]

28. यमः—

एकां शाखां सकल्पां वा षट्भिरङ्गैरधीत्य वा ।
 षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥

29. भारतेऽपि—

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं दया घृणा ।
 दृश्यन्ते यत्र लोकेऽस्मिन् तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

30. वशिष्ठः—

स्वाध्यायाह्वयं योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानस्थं पापभीरुं बहुज्ञम् ।
 क्षीषु क्षान्तं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्षान्तं तादृशं पात्रमाहुः ॥

- १ (*) षड्भिरुक्तं इति श्रीगीतायाम् ।
 २ (†) दमो दमनायः शौचं चास्तिराज्यं वसेव च ।
 विद्या विद्यानमाल्लिकं ब्रह्मकर्मे स्वभाषणम् ॥ श्रीगीतायां विप्रगुणा उक्ताः ।
 ३ (‡) श्रोत्रियः षट्कर्मोऽपीति, इति महाभाष्ये ।
 " " विप्रविषये तैत्तिरीयोपनिषदि—
 ये तप ब्राह्मणाः संमर्षिनः । युक्ता चायुक्ताः । चतुर्धाधर्मकालाः स्यु रिति ।

योनिमन्तं-प्रशस्तकुलोद्भवं मुखजमिति ।

वैतानस्थं-अभिहोत्रादिकर्मपथम्, गोशरण्यं गोशुश्रूषारतम् ।

३१. हेबलः—

मात्रश्च ब्राह्मणश्चैव ओत्रियश्च ततःपरः ।

अनूचानस्तथा भ्रूण ऋषिकल्प ऋषिर्मुनिः ॥

इत्येतेऽष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणा उत्तरोत्तराः १(॥) ।

तेषां परः परः श्रेष्ठो विशावृत्तविशेषतः ।

(७) एषां लक्षणानि—

ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् ।

• अनुपेतः क्रियाहीनो मात्र इत्यभिधीयते ॥

अनुपेत-उपनयनरहितः ।

मन्त्रस्य वा ब्राह्मणस्य वेत्ता ब्राह्मण उच्यते २(+)

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः क्रियावान् ओत्रियो भवेत् ॥

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः ।

अह्दानः क्रियावांश्च अनूचानः स उच्यते ३(॥) ॥

स्वाध्यायकर्मसम्पन्नः श्रद्धावाननसूयकः ।

भ्रण इत्युच्यते शिशुः शेषभोजी जितेन्द्रियः ॥

वैदिकं लौकिकश्चैव सर्वं ज्ञानमवाप्य यः ।

आश्रमस्थावशी नित्यमृषिकल्पः स उच्यते ॥

ऊर्द्धरेता तपस्युमे नियताशो न संशयी ।

शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसन्धो भवेदृषिः ४(+)

ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तः(+)तुल्यमृत्काश्चनो मुनिः ५(+)

प्रथमं कृतौ इति श्रमादौ पाठः ।

‘मन्त्रब्राह्मणवीर्येदनामधेयम्’ । मन्त्रो हि ऋग् यजुः सामान् ।

ब्राह्मणः ब्रह्मपद्येतरेशादिः । एतेषां वेत्ता ब्राह्मणसंज्ञकः ।

‘अनूचानो विनीते स्यान् साहचर्येदविषयकम्’ । इति विषयः ।

‘योऽनूचानः स मो मङ्गलम्’ इति कृतौ ।

अन्योऽन्यम् ; ‘उपेयिषान्’ (१।१।२०२) इत्यादिना साधुः ।

‘आदिपदे बलिप्रादी दीधितोश्च पुमानयम्’ इति शेषेदिगी ।

एते ब्रह्मविधाः—महर्षि-द्वेषि ब्रह्मर्षि-परमर्षि-कामर्षि-सिद्धर्षि-सुतर्ष्यः ।

‘आश्रमो मन्त्रद्रष्टारः—साध्यान्कृतधर्माश्च’ इति निबन्धे ।

‘दुःखेष्वनुविप्रमनाः सुखेषु विगतबुधः ।

वीतरागभय-क्रोधः शिरधीर्मुनिकथ्यते’ ॥ इति भगवद्गीताशान् ।

ब्रह्मनिष्ठो ब्रह्मवेत्ता मुनिरित्यभिधीयते । इति पुण्यकालरे पाठः ।

आश्रमस्थो गृहस्थाश्रमस्थः ।
 एवमन्वयविद्याभ्यां विज्ञेन च समुच्छ्रितः ।
 त्रिशुक्ला नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते वसनादिषु ॥
 सममभ्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
 प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥
 प्राधीतः प्रारब्धवेदः* ।
 सभिकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।
 भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम् ॥
 इदमुभयोः साम्ये । असाम्ये तु—
 ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे मन्त्रविवर्जिते ।
 ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य नहि भस्मनि हूयते ॥

32. तथा—

सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिन्तथा ।
 भागिनेयं विशेषेण तथा बभूव ह्यप्येन ॥
 विट्पतिर्जामाता १(०) ।

33. विष्णुधर्मोत्तरे—

आत्मनस्तु भवेत्पात्रं नान्यस्य स्यात् पुरोहितः ।
 पुरोहितेषु स्वे दत्तं दानमक्षय्यमुच्यते ॥
 उपाध्यायर्त्विजोश्चैव गुरावपि च मानवैः ।
 वर्णापेक्षा न कर्त्तव्या मातरं पितरं प्रति ॥

34. तथा—

मातृष्वसा स्वसा चैव तथैवच पितृष्वसा ।
 मातामही भागिनेयी भागिनेयस्तथैव च ।
 दौहित्रो विट्पतिश्चैव तेषु दत्तं महाफलम् ।

१ (*)

‘अन्विकं पुत्रो गृहस्थाता भागिनेयीऽथ विट्पतिः ।
 एभिरेवद्वृतं यत् तद्वृतं स्वयमेव हि’ ॥ इति ऋतिः ।

35. ब्राह्मे—

यत् कन्यासु पिता कुर्याद् दानं पूजनमर्चनम् ।
कृतं तत् सुकृतं विद्यात् तद्वत्तं दत्तमक्षयम् ॥
अत्र पूजनं-सत्कारः ।

36. पद्मपुराणे—

दीनान्धकृपणाबाधवाग्बिहीनेषु यत्तथा ।
विकलेषु तथान्येषु जडवामनपङ्क्तुषु ।
रोगार्सेषु च यद्वत्तं तत् स्याद्बहुगुणं धनम् ॥

37. तथा—

अब्राह्मणास्ते षट् प्रोक्ता ऋषिभिः शौनकादिभिः ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ।
तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च १(*) ।
मनागतान्तु यः पूर्वां सादित्याश्चैव पश्चिमाम् ।
गोपासीत द्विजः सन्ध्यां सपष्ट इति कीर्तितः २(†) ।
अयं निपेधो दानविज्ञेषपरः ।

38. तथा—

अपूर्वश्च यद्दानं अमन्त्राय प्रयच्छति ३(‡) ।
तुर्निकृत्य हस्तं तद्भोक्तुर्जिह्वां निकृन्तति ॥

इषो याज्या यजमाना यस्य स ब्रह्माज्यः ।

सस्य नगरस्य भूत इत्यन्वयः । इति ह्येमादिः ।

।षष्टीऽब्राह्मणःभूतः' इति यथार्थम् ।

।इदं इः सन्ध्यासुपासीत' इति स्मृतिः ।

।यन्मससं दानमादिष्यसुपास्य ब्राह्मणः सकल्पभद्रमष्टुने नाकमेति विभूतपासा' इति
तिरपरः ।

।पुत्रादिषु-सन्ध्यासुपासीते येन सततं संश्रितवताः ।

।भूतपापाके यानि ब्रह्मणोऽकमनामयम्" ॥

।आशीनोऽपिचिन्मिष्यमण्डः सन्ध्यासुपासीतु ।

।स्यत् कुरुते किञ्चित् तस्य फलभाग्भवेत् ॥

।त्याज इत्यत्र अयात्रायिति ह्येमादौ पाठः ।

दानं दद्यात् प्रयत्नेन श्रद्धापूतमतन्निहतः ।
 अश्रद्धया हुतं दत्तं न च तत् प्रेत्य नो इह १(*) ॥
 यद् यदिष्टं विशिष्टञ्च न्यायप्राप्तञ्च यज्ञवेत् ।
 तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम् ॥

39. तथा—

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो, जयः ।
 प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥
 प्रयोगः— शास्त्रीयमार्गेण कुसीदं, कर्मयोगः—आर्तिवज्यम् २(†) ।

40. एतानाह गौतमः—

ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य धनं जितम् ।
 क्रयश्च विक्रयश्चैव निर्दिष्टो वैश्यशूद्रयोः ३(‡) ।

41. यमः—

कुटुम्बभक्त-वसनादेयं यदतिरिच्यते ।
 मध्वास्वादो विषं पश्चादातुर्यमोऽन्यथा भवेत् ।
 कुटुम्बं पीडयित्वापीति तु आवश्यकार्थं वेदितव्यम् ।

42. तथा—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डल भेदिनौ ।
 दाता त्वन्नस्य दुर्मिक्षे सुमिक्षे हेमवस्त्रदः ॥
 संश्रुत्य यो नदित्सेत याचितश्च न यच्छति ।
 उभावनीतिकावैतौ वृथापापमवाप्नुतः ॥

43. मनुः—

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम् ।
 गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्याया ह्युपतापिनः ॥

- १ (*) अश्रद्धया हुतं दत्तं तपसस्तं कृतञ्च यत् ।
 अश्रद्धियुक्तं पापं न च तत् प्रेत्य नो इह ॥ इति भगवद्गीतायाम् ।
 २ (†) अविजानिदं यज्ञादिककर्मत्वमित्यम् ।
 " इतिः कुम्भेति ये यज्ञवर्तिनो याजनाश्च ते' इति काशः ।
 " अस्मिन् स्वतो यजतीति । 'अस्मिन्' (३।१।५८) इत्यादिना साधुः ।
 ३ (‡) निम्बिष्टमिति इनाद्री पाठः । 'इत्यादिना यज्ञवर्तननिर्विष्टम् ।
 " 'निम्बिष्टो अतिभोग्यो' इति अरवात् ।

नवैतान् ज्ञातकाश्चैव ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् १(*) ।

निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं त्रिधाविशेषतः ।

एतेभ्यो हि द्विजामेभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ।

इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं तु विधीयते ॥

साम्प्रतिकः-सन्तानप्रयोजनकविवाहवान्, तादृशविवाहार्थीति यावत्, अध्वनाः तीर्थार्थं प्रचलितः ।

सर्व्ववेदाः-सर्व्वस्व दक्षिणयागकृत् ।

‘सर्व्व वेदाः स येनेष्टो यागः सर्व्वस्वदक्षिणः इत्यभिधानात्’ २(+)

गुरुरत्र गोबलीवर्द्धन्यायेन मातापितृव्यतिरिक्तो ज्ञेयः । उपतापी रुद्रः । विशा-
-विशेषत इति-अल्पविशाय अल्पं, बहुविशाय बहुदातव्यमित्यर्थः ।

4. दक्षः—

व्यसनापहृणार्थञ्च कुटुम्बार्थञ्च याचते ।

एवमन्विष्य दातव्यं सर्व्वदानेष्वयं विधिः ॥

व्यसनं-राजशौराद्युपद्रवः । आपद्भिर्भिक्षादिजनिता । अत्र आद्योऽर्थशब्दो-
निवृत्तिवचनः ।

45. महाभारते —

हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशविप्लवाः (व) ।

अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥

46. विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

यक्ष्यतश्चतथा दत्तं व्यसनं तर्तुमिच्छताम् ३(†) ।

दुःस्वान्वितानां दीनानां लक्षणं परिचोदितम् ॥

विवाहमेखलाबन्ध-प्रतिष्ठादिवु कर्मसु ।

आपन्नेषु च यद्दत्तं तदक्षयमुदाहृतम् ।

१ (*) ‘जातकजात्रव्रतौ’ इति । ‘जातकव्रतयोपि च भोजनं-

न समाचरेत्’ इति कृतिः । च। त्रीषु, ज्ञातिषु । ‘गव्येषां’ इत्यादिपुत्रेषु क्रः-

(१-४-७२) । ततः ‘संश्रयां कम्’ (५।१।७५) ।

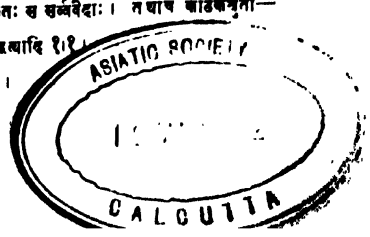
२ (†) —इत्यनरः । विश्वजिह्वागादौ सर्व्वेषां दक्षिणालेन दीयम् ।

सर्व्वेषां दक्षिणा यत्र विश्वजिह्वादी स येनेष्टः कृतः स सर्व्ववेदाः । तथाच जातकव्रतौ—

‘उपद्रवः च वै राजप्रवसः सर्व्ववेदसन्दर्भः’ । इत्यादि १।१ ।

३ (‡) यथातथ इत्यत्र विवचनमिति किनाटी पाठः ।

194 वि-३

47. दक्षः—

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
 सहस्रगुणमाचार्य्ये त्वनन्तं वेदपारगे ॥
 द्विगुणं साहस्रमनन्तञ्च यथाक्रमं दाने विशेषः ।
 समं द्विगुणसाहस्रमनन्तञ्च यथाक्रमम् ।
 दाने फलविशेषः स्याद्विंशत्या एवमेव हि । इति दक्षोक्तेः ॥

48. भारते—

अध्यापयेत्तु यः शिष्यं कृतोपनयनं द्विजः ।
 सरहस्यं सकल्पञ्च वेदं भरतसत्तम ।
 तमाचार्य्यं महाबाहो प्रवदन्ति मनीषिणः ४(*) ।

(८) अथ पातलक्षणम् ।

—*—

49. याज्ञवल्क्यः—

स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।
 निषेकादीनि कर्माणि यः करोति नृपोत्तम ।
 सम्भावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुश्च्यते ।
 एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्ं यज्ञकृदुच्यते ॥

50. ष्टहस्पतिः—

शूत्रे (शत) समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं मतम् ।
 क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम् ।
 भौत्रिये चैव साहस्रं आचार्य्ये द्विगुणं मतम् ।
 आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं चाग्निहोत्रिणि ॥

४ (*) अग्निषु च 'आचार्य्यवान् पुत्रयो दद' ।

” 'आचार्य्येति नतिवक्ता' ।

” 'वेदमनु आचार्य्योऽन्वेवाग्निमनुभासि' ।

'आचार्य्यदेवी भव' ।

” एतद्वैव नामवे धर्म्याख्ये प्रजापतौ (२।१४०)

51. विष्णुधर्मोत्तरे—

अमानुषे समं दानं गोषु ज्ञेयं फलन्तथा ।
द्विगुणञ्च तदेवोक्तं तथा (या) त्रैवर्ण्यसङ्करे ।
शूद्रे चतुर्गुणं प्रोक्तं विशि चाष्टगुणं स्मृतम् ।
क्षत्रिये षोडशगुणं ब्रह्मबन्धौ तदेव तु ।
द्वात्रिंशद्भ्रं स्मृतं दानं वेदाध्ययनतत्परे १(ः) ।
शतभ्रं तद्विनिर्दिष्टं प्राधीते लक्षसम्मितम् ।
अनन्तञ्च तदेवोक्तं ब्राह्मणे वेदपारगे २(x) ।

एतेषु केषाञ्चिद्ब्राह्मणादीनामपात्राणामपि पात्रत्वनिरूपणं मन्त्रवद्गवादिदान-
व्यतिरिक्तदानविषयं वेदितव्यम् ।
यद्वा, अन्नदानपरमेतत्—

52. [तत्रैव]

अन्नदाने न कर्तव्यं पात्रापेक्षणमण्वपि ।
अन्नं सर्वत्र दातव्यं धर्मकामेन सर्वदा । इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तेः ।
इति पात्रलक्षणम् ॥

(६) अथ अपात्रनिरूपणम् ।

53. मनुः—

गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कालकुशीलवान् ।
प्रेषान् वाह्यैर्विकांशैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥
ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।
द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत् ॥

१ (ः) तैत्तिरीयसूतिः—'यावती वै द्विषतासाः सव्या वेदमिदि ब्राह्मणे वसन्तीति ।

२ (+) 'वेदमीव सदाभ्युत्तं तपसापत्यं चिजोत्तमः ।

वेदाभासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते' ॥ अतः ।

'' 'अन्यथैव चिजो वेदान् चतुर्नपाद्य तयात्तमान् ।

चमिदा चैव तत्रैव नीचमिच्छन् प्रजन्तवः' ॥

54. षड्शिष्टः—

उदक्यान्वासते येषां ये च केषिद्वनप्रयः ।
कुलम्बा श्रोत्रियं येषां सर्व्वे ते शूद्रधर्मिणः ॥
अन्वासते-कर्मकाले समीप एव तिष्ठति ।

55. महाभारते—

यस्तु प्रेष्यान् द्विजान् मूढो भोजयेद्भव्यकव्ययोः ।
न भवेत्तत्फलन्तस्य वैदिकीबं तथा श्रुतिः ॥

56. यमः—

अप्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
नैषां प्रतिमहो देयो न शिला तारयेच्छिलाम् ॥

57. भविष्यपुराणे—

नाप्राज्ञणाय दातव्यं न देयं प्राज्ञणाक्रिये ।
न प्राज्ञणश्रुवे चैव नच दुर्प्राज्ञणे धनम् ॥

58. व्यासः—

ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।
जातिमात्रोपजोवी च भवेद्ब्राह्मणः स तु ॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयने नच ।
न कर्मविज्ञा वाधीते स भवेद्ब्राह्मणाक्रियः ॥

59. बराहपुराणे—

अत्रती वैश्यराजन्यौ भूद्रस्याप्राज्ञणाकथः ।
वेदव्रतच्छिन्नश्च प्राज्ञणो प्राज्ञणश्रुवः ॥
यस्य विद्वश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम् ।
स वै दुर्प्राज्ञणो नाम यश्चौर वृषलीपतिः ।
न वार्य्यपि प्रयच्छेत् नास्तिके ह्येतुकेऽपि वा ।
स पाषण्डिषु सर्व्वेषु नाभेदविधि धर्मविन् ॥

नास्तिकः-परलोकवासमाशुभ्यः । हेतुकः-हेतुभिः परलोकं
निराकारिण्युः १(+)

यथा ध्रुवेनोपलेन निमज्जत्युदके तरन् ।
दातृ-प्रतिप्रहीतारौ तथैवाज्ञौ निमज्जतः ॥ इति विष्णुक्तेः (61) ।
इति सामान्यैतिकर्तव्यतानिरूपणपूर्वकमपात्रनिरूपणम् ॥
(१०) अथेदानीं परिभाषा निरूप्यते ।

—#—

61. तत्राधिकारिणो व्यासेनोक्ताः—

वर्णानामभ्रमाणाश्च चातुर्वर्ण्यं युधिष्ठिर ।
दानधर्मप्रवक्ष्यामि यथा व्यासेन भाषितम् ॥

62. स्कान्दे—

श्रद्धावान् पापभीरुश्च मददम्भविवर्जितः ।
पूर्वनिश्चयमाश्रित्य यथावत् कर्मकारकः ॥

63. शूद्रे तु विशेषमाह जातुकर्ण्यः—

अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्तधर्मो न वैदिके २(०) ।

- १ (+) 'पावस्त्रिनो विकर्कंस्नान् वैशाखप्रतिकान् शठान् ।
हेतुकान् बकशतोश्च वाक्मानेषां चार्थेयत्' ।
" 'सन्देशकदहेतुभिर्यः सर्वकर्मसु हेतुकः' विष्णुपुराण ।
अथय हेतुकः सद्युक्तिव्यवहारो वैतस्त्रिको वा । ४० अंशः १८ अः ।
" 'अष्टः स्वधर्मोत् पावस्यः' ।
" " नास्तिकः 'अस्ति नास्ति द्विष्टं मतिः' पाषाणिः (४४।६०)—
" नास्ति परलोकादीन्वरेतिमतिरस्येति ।
२ (०) पुष्करिण्युः साक्षात् बायो द्वेषतायतनानि च ।
अत्रदानमधारामः पूर्वमित्यभिधीयते ॥ इति व्यासः ।
" अथ पाठान्तरम्—'आरामस्य विरोधे च पूर्णं कर्मविनिर्दिष्टम्' ।
" तथा—'अधीपरायै यद्द्वान् सर्वसंज्ञमस्यैव च ।
सादृश्यादी च यद्द्वान् तदीयत् पूर्णसुखम्' इति नारदः ।
" अपरम्—'अरक्षामतल्लानां भूतानां चानिर्दिष्टम् ।
वद्विर्वेदि च यद्द्वान् दत्तं मिथ्यभिधीयते' ।
अत्रिद्योमं तपः सर्वं वैश्यानाम् च पाकनम् ।
आतिथ्यं वैश्यादिपक्षे इत्यभिधीयते' इति शकः ।

64. याज्ञवल्क्यः—

आर्षच्छन्दश्च देवत्यं विनियोगस्तथैव च ।
 वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥
 अविदित्वा तु यः कुर्याद् याजनाध्ययनं जपम् ।
 होममन्तर्जलादीनि तस्य चालपं फलम्भवेत् १(+)
 यश्च जानाति तन्वेन आर्षं छन्दश्च देवतम् ।
 विनियोगं ब्राह्मणश्च मन्त्रार्थं ज्ञानकर्म च ।
 एकैकस्य ऋषेः सोऽपि वन्द्यो ह्यतिथिवद्भवेत् ।
 देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः ॥

65. तथा—

येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।
 मन्त्रेण तस्य तत् प्रोक्तमृषेर्भावस्तदार्षकम् २(+)
 छन्दसा छन्द उद्दिष्टं वाससी इव चाकृते ।
 आत्मा संछादितो देवैर्मृत्योर्भूतैस्तु वै पुरा ।
 आदित्यैर्वसुभिरुद्रैस्तेन च्छन्दांसि तानि वै ।
 यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा या च देवता ।
 तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ।
 पुराकल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च ।
 अनेन चेदं कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते ।
 नैरुक्तं यच्च मन्त्रस्थ विनियोग-प्रयोजनम् ।
 प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ॥
 एवं पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुस्मरेत् ।
 होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ।

66. गृह्यपरिशिष्टे—

बह्वर्षं वा स्वगृहोक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।
 तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतं भवेत् ॥

१ (+)

आर्षभद्राचार्यव्याख्याकारतस्मैऽपि चाति ।

२ (+)

'कार्ष्णु विद्वानं यो विनासुहृदो वताम्' इति वाचस्पतिमित्राः ।

प्रवृत्तमन्यथाकुर्व्याद् यदि मोहात् कथञ्चन ।

यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥

प्रवृत्त-प्रारब्धम् । अन्यथाभूतं-क्रमाद्यन्यत्वेन वैपरीत्यमापन्नम् ।

समाप्ते यदि जानीयान् मर्यैतदन्यथाकृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्व्यान्नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

प्रधानस्याक्रियायान्तु साङ्गन्तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

67-68. अदेयान्याह—मनुष्याङ्गवत्कथञ्च—

• सामान्यं याचितं न्यास आधिर्हाराश्च तद्धनम् १(+)

अन्वाहितञ्च निक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपत्स्वपि न देयानि न च वस्तूनि पण्डितैः ।

यो ददाति स मुदात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

सामान्यमनेकस्वामिकम् ।

(9) देवलः—

पकमन्नं गृहस्थस्य बानप्रस्थस्य गोरसः २(ः) ।

वृत्तिश्च भैक्ष्य वृत्तीनां न देयं पुण्य मिच्छता ।

दुर्भिक्षे समनुप्राप्ते कुटुम्बे सीदति क्षुधा ।

असाधोरपि गृह्णीयाहणापाकरणार्थकम् ।

वृत्तिर्भिक्षातिरिक्तं वर्त्तनम् ।

इति परिभाषानिरूपणम् ॥

- १ (+) 'याचितं'—संख्यवहाराथं याचित्वागीतं वसनाभरणादि ।
 'आसक्तु'—दृष्टस्वामिनेऽदमं विलाः तन्परोचक्षेव दृष्टस्वामिनेऽप्यौचमिति दृष्टमन्—
 इको व्यापितं द्रव्यं 'आसः' । चाधि, मांनखीव्यथा । 'हाराः' भाषां ।
 'तद्धनं' दारधनम् । एतत्तु वद्विधं मनुना परिकीर्तितम् ।
- २ (ः) 'पकमन्नं' क्षिप्रमन्नमित्यर्थः । तथाच व्यती—
 'सर्वेष्वेवमत्तं प्रायः खन्यं पाच्यसृज्यते ।
 'आमं वितृप्तमित्याहुः क्षिप्रमन्नमुदाहृतम्' ।
- " " 'गोरसः' गोचौरम् । चञ्चे त्याहुः ।—इधि चौर इपि रामिषा च ।

(११) अथ अग्राह्यद्रव्याणि ।

—*—

70. स्कान्दे—

अजिनं मृतशय्याञ्च मेधीं चोभयतोमुखीम् १(०) ।
कुरुक्षेत्रे च गृहानो न भूयः पुरुषो भवेत् ।

71. आग्नेये—

हस्त्यश्वरथयानानि मृतशय्यासनादि यत् २(ः) ।
कृष्णाजिनञ्च गृह्णाति अनापत्स्वपि यो द्विजः ।
तथोभयमुखीं घोरां सशैलं मेदिनीन्तथा ३(+) ।
कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चाण्डालान् पतितास्तथा ।
मासिकेऽपि मृतश्राद्धे मुखान् प्रेतत्वमाप्नुयान् ४(†) ॥

72. तथा—

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वृज्जयेत् ।
प्रतिग्रहेण विप्राणां ब्राह्मं तेजो विनश्यति ॥

73. अश्ववैवर्ते—

पितृमातृगुरोरर्थे विवाहार्थे च धर्ममतः ।
अश्ववैवर्ते च विदुषां प्रहीतव्यं धनं सदा ॥

74. यज्ञः—

राजधानी यथा शून्या यथा कूपञ्च निर्ज्वलः ।
यथा हुतमनमो च तथा दत्तं द्विजेऽनृचे ॥
अनृचे वेदज्ञानरहिते ।
यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
यज्ञ विप्रोऽनधीयानस्तस्यस्ते नामधारकाः ॥

१ (०)

मेधींनिम्बत्र भङ्गोमिति ऐमाद्री पाठः ।

२ (ः)

'तथोभयतोमुखीं माच्छे'ति पाठात्परमशि ।

३ (+)

'अतृचव्यासनादयः' इति मितः पाठः । पितृगृहिण्य दत्तशय्या इत्यर्थः ।

४ (†)

'अतृचाश्चे' इत्यत्र 'अतृचाश्चे' इति ऐमाद्री पाठः ।

75-76. व्यास-शातातपी—

नष्टशौचे-व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते ।

रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥

77. सत्पात्रासन्निधाने षट्त्रिंशन्मते—

पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य क्रियावन्तं गुणान्वितम् ।

देशे काले च संप्राप्ते देयमप्यु विनिक्षिपेत् ॥

78. भारतेऽपि—

मनसा पात्रमुद्दिश्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् १(+)

दाता तत्फलमाप्नोति प्रतिप्राप्ती न दोषभाक् ।

नामगोत्रे समुच्चार्य्य सम्प्रदानस्य चात्मनः ।

संप्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंत्रयम् २(x)

इति अत्राह्वयनिरूपणम् ॥

(१२) अथ दानधर्माः ।

—*—

होकारमुच्चरन् प्राज्ञो ब्रविणं स-कुशोदकम् ।

गृहीयाद्दक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्तयेत् ।

कोऽदादिति च मन्त्रेण ३(+ सर्व्वं ग्राह्यं सुबुद्धिना ॥

79. भविष्ये—

अदत्तदक्षिणं दानं व्रतञ्चैव नृपोत्तम ।

विफलन्तद्विजानीयाद् भस्मनीव हुतं हविः ।

सुवर्णं परमन्दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।

सर्व्वेषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणेऽप्यते ।

देयद्रव्यमृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् ।

(+) 'मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोषं विनिक्षिपेत् ।

विद्यते वागवस्मान् दानस्यासं न विद्यते' ॥ इतिः ।

(x) सम्प्रदानकाले तु सम्प्रदेयस्य प्रतिबन्दिनं नाम-गोत्र-प्रबरोच्चारणपूर्व्वकं चात्मनश्च तेषुदक्षिणोच्चारणं भवति । एतन्निव विवाहादौ षष्ठीतुषेति पुंत्रयम् ।

(+) 'कोऽदान् कञ्चा अदान् कामोऽदान् कामायादान् ।

कामो दाता कामः प्रतिबन्दिता कामैतने' । यजुः चः—७, ४८ मः ।

अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वापि शक्तिः ।
 सुवर्णं रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेव च ।
 नित्यभ्राद्दं देवपूजा सर्वमेतददक्षिणम् ।
 नित्यं देयानि राजेन्द्र गावः पृथी सरस्वती ।
 दातारं तारयन्त्येते पाठ-वापन-दोहनैः १(x) ॥

80. ब्रह्मवैवर्ते—

दानकाले तु देवत्वं प्रतिमादेः प्रकीर्तितम् ।
 धेनूनामपि धेनुत्वं भृत्युक्तं दानयोगतः ॥
 दातुर्धेनूनामपि तु द्रव्यन्तदिति निश्चयः ।
 दानसम्बन्धि-क्रियेण द्रव्यमादाय गच्छता ॥
 तत्सर्वं विदूषा तेन विक्रेयं स्वेच्छया विभो ।
 कुटुम्बभरणं कार्यं धर्मकार्यं च सर्वज्ञः ॥
 इति दानधर्माः ॥

(१३) अथ मूल्याध्यायो निरूप्यते ।

वराटिकानां दक्षकद्वयन्तु सा काकिनो ताम्र पणश्चतस्रः

इत्यादि २(३) ।

द्वान्त्रिस्तपणिका गावश्चतुष्कार्पाण्यो वरः ३(४) ॥

वृषे पट्कार्पाणिका अष्टावनडुहि स्मृताः ।

दक्ष कार्पाणिका धेनाकश्ये पञ्चदशैव तु ॥

- १ (x) पाठ-वापन-दोहनैरित्यत्र—'दोह-वापन-पाठनै' इति । 'एते' इत्यत्र एता इति च पाठः सङ्गच्छते ।
 एतानि चतिदानत्वेन व्यपदिष्टानि दृश्यन्ते ।
 तत्राचार्योक्तं "बीष्ठापुरतिदानानि गावः इत्यो सरस्वती"ति ।
- २ (°) पञ्चदश भास्वरोवलीकावत्यादिभिः । विक्रये एतस्मिन् सुती, पुत्र्ये, पञ्चमास्त्रे, शिल्प-
 मास्त्रे, वैद्यके चास्ति प्रमाचनम् । ईमादौ पुष्कलानि प्रमाचानि सन्तुष्टानि ।
 'मायो विद्वत्सिमानश्च ज्ञेयः कार्पाण्यस्य तु ।
 काश्चित्पौ तु चतुर्धानी मापस्य च पचस्य च' इति कात्यायनः ।
- ३ (†) 'कार्पाण्यो इतिपक्षां इति रीत्यं प्रवर्तते ।
 पञ्चमिकस्यः पूर्वपक्षां वीक्यैव पचस्य तु' इति नारदः ।
 'चतुःकार्पाण्योप' इत्यत्र 'वृष्यः पीपाश्चिको मतः' इति पाठः कार्पाण्यतः ।

द्विरण्ये कार्वाणकाः पणा नव तथापिकाः ।
 क्ले कार्वाणकच्छागोऽष्टौ पणा द्वादशाधिकैः ॥
 दृषल्यामथ पञ्चासन् मूल्यं कार्वाणकाः स्मृताः ।
 निष्के पञ्चाशदेव स्याद् गर्जे पञ्चशतानि च ॥
 पञ्चकार्वाणकाः प्रोक्ता दोळ्यायां षड् रथे तथा ।
 गृहेऽष्टौ कार्वाणकास्तात्रे कार्वाणकाः स्मृतः ॥
 ताम्रकर्षेऽपि च पण इत्येषा मूल्यकल्पना १(+) ।
 अधिकं कल्पयेन्मूल्यं नोनं वृत्तानुसारतः ॥
 एतन्मूल्यं दक्षिणाविषये आवश्यकदाने मुख्यासम्भवे च प्राहम् ।
 अधमो ह्ययं पक्षः सति वित्ते न ग्रहणीयः २(×) ॥
 निष्काः पञ्च च दातव्या धेनोः पञ्च पुराणिकाः ।
 धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः ३(+) ॥
 निष्कं निष्काद्धं पादं वा तदूर्ध्वमथापि वा ।
 तृतीयांशस्तु दातव्यः पञ्च कार्वाणकानि वा ॥
 त्रयः कार्वाणका यद्वा क्षणितो मूल्यकल्पना ।

निष्को दीनारः ४(+) ॥

दीनारस्तु भवेत् कर्षैः शतैः कार्वाणकैस्ताथा ५(+) ।
 दोनारो रौप्यकैरष्टाविंशत्या परिकीर्तितः ॥
 सुवर्णसमप्रतितमो भागो रौप्यक इष्यते ।
 जाल-सूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणु रजः स्मृतम् ॥
 तेऽष्टौ लिङ्गा तु तास्तिस्रो राजसर्वप उच्यते ।
 गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ॥

‘इति च मूल्यकल्पना’ पुनश्चानरे पाठः ।

‘त्रयवीचः’ इति चान्तरे भिन्नः पाठः ।

प्रावृत्तप्रवरवे क्षुत्तावृत्तं—

‘वात्रापत्यव्रतावृत्तौ धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ।

धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः’ ।

‘दीनारोऽपि च निष्कोऽष्टौ’ इत्यनरः ।

‘षाट्प्रतसुवर्षैः’ इति विदिनौ ।

‘वाग्निवद्वनिवापरिजितं काचमं दीनारः’ इति कार्वाणः ।

इति मानवे धर्मशास्त्रे, इतोऽन्वयिचोऽपि ।

कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ।
 पलं सुवर्णाञ्चत्वारः पलानि धरणं दश १(+)
 द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ।
 ते षोडश स्याद्द्वरणं पुराणञ्चैव राजतः ॥
 कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ।
 धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥
 चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः २(x) ।
 इति मूल्याध्यायः ॥

(१४) अथ देयद्रव्यदैवतानि ।

—*—

81. विष्णुधर्मोत्तरे—

अभयं सर्वदैवत्यं भूमिवै विष्णुदेवता ।
 कन्या दासस्तथादासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ३(*) ॥
 प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदैवतः ।
 तथा चैकशफं सर्वं कथितं यमदैवतम् ॥
 महिषश्च तथा याम्य उष्ट्रो वै नैऋतो भवेत् ।
 रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा छागव्याघ्रेय उच्यते ॥
 मेपन्तु वारुणं विद्याद्वराहो वरुणवः स्मृतः ।
 आरण्याः पशवः सर्वे कथिता वायुदैवताः ॥
 जलाशयानि सर्वाणि वारिधानी कमण्डलुम् ।
 कुम्भश्च करकं चैव वारुणानि विनिर्दिशेत् ॥

- १ (+) विष्णुधर्मः-कौटिल्यः, एतन्मते 'दीनारो रौप्यकेरटाविंशत्या परिकीर्त्तितः ।
सुवर्णस्य सप्ततितमो भागो रौप्यक इत्यते' ।
- २ (x) पुष्कलस्तु प्रमाणं विनाद्रावसि ।
- ३ (*) वेधदानकामि कस्य दीयद्रव्यस्य किं दैवतं ब्राह्मोक्तान्दानेन कथ्यते ।
" सर्वेषां बलान्नात्तदभिमानि-देवताया—
" अधिष्ठातृदेवताया वा विद्यमानत्वेन तत्पदुज्ञेयः चावश्यकः,
" तथा च ब्रह्मसूत्रम्—“अभिमानिव्यपदेशस्तु विज्ञेयानुवतिभ्याम्” अः [२. १. ५] इति ।
" कृतिषाव 'अधिष्ठायाः देवता विद्यन्ते' इति ।

ससुद्रजाभि रज्जानि वाक्याभि तथैव च ।
 आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्व्वलोहानि चान्यथ ॥
 प्राजापत्यानि क्षत्र्यानि पकाजमपि च द्विजाः १(+) ।
 श्लेयानि सर्व्वगन्थानि गान्धर्व्वीणि विष्वक्ष्यैः २(×) ॥
 वार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्या श्लेया रसादत्था ।
 पक्षिणश्च तथा सर्व्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः ॥
 विश्वा ब्राह्मी विनिर्दिष्टा विशोपकरणानि च ।
 सारस्वतानि श्लेयानि पुस्तकादीनि पण्डितैः ॥
 सर्व्वेषां क्षिल्पभागदानां विष्वक्कर्मा तु देवतम् ३(+) ।
 द्रुमाणामथ पुष्पाणां क्षाकानां हरितैः सह ॥
 फलानामपि सर्व्वेषां तथा श्लेयो वनस्पतिः ।
 मत्स्यमांसे विनिर्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च ॥
 छत्रं छुष्णाजिनं शय्यां रथमासनमेव च ।
 उपानहौ तथा यानं यवान्यत् प्राणवर्जितम् ४(†) ॥
 उत्तानाङ्गिरसत्वेन प्रतिगृह्णीत मानवाः ५(S) ।
 शूरोपयोगि यत् सर्व्वं शक्यचर्मध्वजादिकम् ६(*) ॥
 रणोपकरणं सर्व्वं कथितं शक्यदेवतम् ७(०) ।
 गृह्णन्तुसर्व्वदेवत्यं यस्क्तुर्क्तं द्विजोत्तमाः ॥
 तज्ज्ञेयं विष्णुदेवत्यं सर्व्वं वा विष्णुदेवतम् ।
 इति देयद्रव्यदेवतानि ॥

वस्त्रापीनव 'वर्मापीनि' ईमाद्री पाठः ।

'श्लेयाच सर्व्वगन्थासु गान्धर्व्वी वै' इति ईमाद्री पाठः, चवमेव यमीपीनः
 गन्धर्व्वस्य भिषतपुंक्षिप्तान् ।

'गान्धर्व्व्याप्याना'मिति ईमाद्री पाठः ।

दानमित्यत्र 'नच'मिति कुत्रचित् पाठः ।

'तपु-वाङ्गिरसत्वेन' इति ईमाद्री पाठः ।

वर्ष—व्याघ्र-वध-कृष्णवाट-खट्वि-वनाशमजादीनाम् ।

'वर्षदेवत' मिति ईमाद्री पाठः ।

(१५) अथ देयप्रतिग्रह-स्थलम् ।

—*—

82. प्रतिग्रहमाग्नेयेन प्रतिगृहीयात् ।

आग्नेयस्तु देयद्रव्यस्य मध्यभागः १(+) ॥

83. 'मध्य आग्नेय' इति श्रुतेः ।

84. कात्यायनः—

कुशोपरि निविष्टेन तथा यज्ञोपवीतिना ।

देयं प्रतिग्रहीतव्यमन्यथा विफलम्भवेत् ॥

ॐकारेण दद्यात् प्रतिगृहीयाच्च २(*) ॥

प्रणवो जगतां वीजं वेदानामादिरेव च ॥

एष एव परं ब्रह्म पवित्रमयमुत्तमम् ।

तस्मात् प्रणवमुषार्थ्यं कार्थ्यौ दानप्रतिग्रहौ ॥

85. इति स्कन्दपुराणोक्तेः ।

86. विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।

करे गृह्य तथा कन्यां दासदास्यौ तथा द्विजः ३(†) ॥

प्रतिग्रहं स्वीकारम् ।

करन्तु हृदि विन्यस्य धम्म्यो ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।

आरुह्य तु गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कीर्तितः ॥

तथा चैकशफानान्तु सर्वेषामविशेषतः ।

प्रतिगृहीत गां पुच्छे शृङ्गे कृष्णाजिनन्तथा ॥

सामास्येनैकशफानां कर्णे प्रतिग्रह उक्तः, ये त्वेकशफाः

१ (+)

ॐ-संकीर्ति वा यज्ञवहासि नदीदिति केषिन् सुरयः ।

”

दक्षिणपक्ष इति हेमाद्री पाठः, अक्षय पाठः साधुः । अनरेषापि तत्रेवोक्तेः ।

२ (०)

'सर्वमन्त्रप्रयोगेषु चोमित्यादौ प्रयुज्यते ।

तेन संपरिपूर्वाणि वधीन्नामि जयन्ति चि' इति महर्षिवाचस्पत्याः ।

३ (†)

'करे गृह्यीत्या कन्याम्' इति हेमाद्री पाठः ।

भृङ्गिणस्तान् विक्षेपतः मूढे प्रतिगृहीतेत्यर्थः ।
 आरण्यापशक्मान्ये पुच्छे प्राणा विचक्षणैः १(१) ॥
 प्रतिग्रहमयोद्भूतस्य आरुह्य च तथा भवेत् २(x) ।
 वीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्व्वतः ॥
 कर्षां दशान्तादादद्यात् परिधायाथवा पुनः ।
 आरुह्यौपानहौ यानमारुह्यैव तु पादुके ॥
 ईशयान्तु रथो प्राणस्त्रयं दण्डे च धारयेत् ।
 आयुधानि समादाय तथामुच्य विभूषणम् ॥
 कर्मन्ध्वजौ तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् ।
 अक्षतीर्य्य च सर्व्वानि जलस्थानानि वै द्विजाः ॥
 दुर्मांश्च प्रतिगृहीयान्मूलेन्यस्तकरो द्विजः ।
 छत्रं च चामरं मूले फलं संगृह्य गौरवात् ॥

87. परिशिष्टे—

प्रतिगृहीत गां पुच्छे कर्णे वा हस्तिनं करे ।
 मूत्रिं दासीमजाश्वैव पृष्ठेऽभ्रतरगर्दभौ ॥
 अश्वं कर्णे शटे वापि अन्तमुद्दिश्य धारयेत् ।
 शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि दद्यादभयदक्षिणाम् ॥
 शुचिनाऽशुचिना वापि प्राणा चामयदक्षिणा ।
 ब्रह्म्यान्त्यन्यान्थादाय स्पृष्ट्वा वा ब्राह्मणःपटेन ॥
 कोऽद्वादित्याद्यमुं मन्त्रं सर्व्वदानेष्वयं विधिः ३(*) ।
 इति देयद्रव्यप्रतिग्रहस्थलम् ॥

(१६) अथ दानदेशः ४(०) ।

—*—

उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
 वर्षन्तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्वतिः ॥

'भारत्या' इत्यत्र कर्षणा इति ईमाद्री पाठः ।
 'शामानांवापिरीडवान्' " " " ।
 मन्त्रोऽयं प्रागुक्तः, यजुस्यशुः चः० । ४८ मन्त्रः ।
 चक्षापरिधाने कर्षणीति नूयान् ।
 'सर्व्वे विधात्रजाः पुच्छाः कर्षां नयाः शुभप्रदाः ।
 दान-क्षामोपवासादिक्रमदाः सततं दद्यात्' ॥

नक्ष्योजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने
कर्मभूमिरिदं स्वर्गमपवर्गमपीच्छताम् ॥

४८. मनुः—

“सरस्वती-वृषहस्तयोर्द्वेवनद्योर्यदन्तरम् ।
तन्वेवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥
आसमुद्रात्तु वे पूर्वार्दासमुद्रात्तु दक्षिणात् ॥
तयोरेवान्तरं गिर्व्योराध्यावर्तं प्रचक्षते ॥
कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञीयो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः १(†)
एषु दानं महापुण्यं संसार-भयनाशनम्” २(†) ।
इति दानदेशः ॥

(१७) अथ दानकालः ।

—*—

अयनेविषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।
अमायां पूर्णिमायाञ्च संक्रान्तौ हरिवासरे ॥
यथाविधि प्रदातव्यं वित्तशास्त्र्यं विना जनैः ३(*).
इति दानकालः ॥

—तद्येव व्यासः,—

‘महाहारे प्रयाने च चविषुसे च पुष्ये ।

मनरे चाश्लेषे च महासागरसङ्घर्षे ॥

शुक्लमे नशायाश्च तीर्थे वागरेकवृत्ते ।

एवमादिषु तीर्थेषु इत्यन्यथाविधानम् ॥

उत्पत्तीकेश्वरी महा तप्त दत्तं महाफलम् ॥

१ (†) विष्णुः,— चातुर्मुखंभवत्कामं वसिष्ठेन न विद्यते ।

स श्रीवृद्धेभ्यो विज्ञेयः शार्ङ्गदेशकतः परः ॥

अपरा कृतिश्च,—

२ (†) ‘तीर्थे वावसने नीले मृगपारान्तरित्तु च ।

वृद्धे वाच वसे वापि तपाने वसिष्ठेऽथवा ।

महासागानि दीवानि संसारभयनीचया’ ॥

३ (०) मनुः,— ‘मनुः प्रथमकल्पस्य सौप्तिककाले वर्तते ।

न चाप्यराविद्यकल्पस्य दुर्धनैर्विद्यते कल्पम्’ ॥

(१८) अथ दानप्रकारः संक्षेपेणोक्तः ।

—*—

तत्रादौ विष्णुरोम् तत्सदृश इत्याद्युच्चार्यामुकप्रवराद्यन्वितं भवन्त-
ममुकदानसम्प्रदानत्वेन वृणे इति सङ्कल्प्य पुंशीफलं १(x)
ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा उदङ्मुखो यजमानः प्राङ्मुखं ब्राह्मणं गन्ध-
पुष्पवासोभूषणैरभ्यर्च्य देयश्चालङ्कृत्य स्वप्रवराद्युच्चारणपूर्वकं
ब्राह्मणाय दत्त्वा पूजयित्वा च तदाशिषो गृह्णीयात् ।
ततो दानफलमीश्वराय समर्पयेत् ।

इति दानसामान्यविधौ तत्प्रकारः ॥

(१९) दशदानद्रव्यपरिमाणम् ।

—*—

89. मदनरत्ने—

तत्र गोमूल्यं सुवर्णनिष्कयो (रूप्ययो) निष्कं सुल्यम् । तद्वर्द्धं तद्वर्द्धं वा
गौणम् । भूमिपरिमाणन्तु उत्तमपक्षे गोचर्ममात्रम् ।

90. तद्भक्षणन्तत्रैव—

दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डाभिवर्तनम् २(०) ।

दश तान्येव गोचर्मं दत्त्वा स्वर्गे महीयते । इत्युक्तम् ।

१ (x)

'पुंशीफलं'मित्यत्र चरितकोफले दक्षमिति वैचिन् ।

“इरीतको फलं श्रेष्ठं न गुणात् कदाचन” ।

तदभावे कदको सङ्कल्पे विधिपूर्वकम् ॥

सङ्कल्पपाचस्तुभं भविष्ये—

‘शक्तिमहाशयस्यैव कांक्षरीप्यादिभिक्षया ।

संकल्पो मेव कर्तव्यो सन्महीन कदाचन’ ।

दृष्टौजीशुभरं पानं कारिपूर्वकं गुचान्वितम् ।

दभंभवं सायसूत्रं फलपुचयित्वावितम्’ । इति तत्रैव ।

२ (०) मत्स्यपुराणे तु चन्वयोक्तम्,—‘दक्षेण सतदक्षते त्रिंशद्दण्डाभिवर्तनम् ।

चिमान्दौर्न गोचर्ममाननाह प्रजापतिः’ ॥

इत्यप्यतिना तद्भक्षणं नित्यं चरावावाचाराध्याये,—

‘यत्किञ्चित् कुर्वते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

अपि गोचर्मनामेव श्रुतिद्वारेण यद्भक्तिः’ ॥

चक्ष पाठान्तर—

‘सतदक्षेण दक्षेण त्रिंशद्दण्डैर्भिवर्तनम् ।

दश तान्येव गोचर्मं दत्त्वा स्वर्गे महीयते’ ।

मध्यमपक्षे, दशहस्ताः समन्ततः ।

अधमपक्षे पञ्चहस्ताः समन्ततः ॥

एतद्दक्षिणा निष्कसुवर्णम् । तिलदानं तिलराशिदानम् । राशिपरिमाणञ्च
पुरुषपरिमितम् । द्रोणमात्रं वा । द्रोणपरिमाणञ्च—

पलञ्च कुडुवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च ।

धान्यमानेषु बीजव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ।

पलपरिमाणञ्च—

मुष्टिरेकपलं स्मृतम् १(‡) ।

91. इति महार्णवनिबन्धानुसारेण ज्ञेयम् ॥

तथाच षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयं मुष्टयो द्रोण इति ।

यद्वा पलं सुवर्णाञ्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तिताः ॥

इतिमते षोडशसेरा अष्टादशसेरा वा तिला भवन्ति २ *) । तिलदानं-तिलपात्र-
दानमिति केचित् ।

पात्रमानञ्च षोडशपलानि । एतद्दक्षिणा माषचतुष्टयमितं सुवर्णम् । हिरण्य-
प्रमाणमेकस्तोलः । तावत्येव दक्षिणा । अथवा रजतं दक्षिणा ।

हिरण्ये दीयमाने तु रजतं दक्षिणेष्यते ।

अन्यस्मिन् दीयमाणे तु रजतं दक्षिणेष्यते ३(+)

92. इतिस्मृतेः ४(‡) ।

आज्यमुत्तमपक्षे षष्टिपलानि । मध्यमे चत्वारिंशत् । अधमे द्वादश । दक्षिणा
सुवर्णमाने । लवणमपि आज्यवत् । गुडस्तद्विगुणे ज्ञेयः । दक्षिणा पूर्ववत् ।
धान्यं द्रोणपरिमितम् । तद्दक्षिणा यथाशक्ति । सूक्ष्ममष्टहस्तमात्रं वस्त्रम् । दक्षिणा
पूर्ववत् । रूष्यमानं चत्वारस्तोलकाः । एकस्तोलको दक्षिणा ।

इति दशदेयद्रव्यपरिमाणम् ॥

- १ (‡) मताम्बरैस्तु सुष्टादीनां प्रमात्रं यथा,—
'षट्मुष्टिर्भवेत् कुचिः कुचेरदो च पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि चाढकः परिकीर्तितः ।
चतुराढको भवेद्द्वीचः स्यादो तस्य चतुष्टयम्' ।
अथत् परिमाणप्रमात्रं भास्कराचार्यैः पाटोर्नक्षिताभ्यां उक्तम् ।
- २ (+) दानमहाचर्यवचनं शेषैः । शिरा—शिटकाया एति ।
रजतं माषच सुवर्णमिति पाटो वदतु निबन्धेषु उच्यते ।
- ३ (‡) "अन्वेषाद्येव दानानां सुवर्णं दक्षिणा कृता ।
- ४ (‡) सुवर्णे दीयमाने तु रजतं दक्षिणेष्यते" इत्यपि शिवाजी ।

(२०) अथ तुलापुरुषदानप्रयोगः १(❀) ।

—*—

93-94. हेमाद्रौ मत्स्यपुराणे—

शुभास्तत्राष्ट होतारो द्वारपालास्तथाष्ट वै ।

अष्टौ तु जापकाः कार्य्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

हेमालङ्कारिणः कार्य्या द्विजा वै पञ्चविंशतिः ।

अष्टौ ऋत्विजः, अष्टौ द्वारपालाः, अष्टौ जापकाः, एको गुरुरित्येवं पञ्चविंशतिर्वरणीयाः २(†) ।

तत्र तुलापुरुषदानं करिष्यन्नादौ माङ्गं प्रायश्चित्तं कृत्वा कृतज्ञानः परिहिताह्न-
वासा दर्भपाणिः प्रसन्नमनाः कुशोपहितपीठोपविष्ट आचम्य प्राणानायम्य देशकालादि
संकीर्त्यासुककाम पापक्षयकामः श्रीलक्ष्मो नारायण प्रीतिकामो वा शबोवाऽयासुक-
प्रवरोऽसुकगोत्रोऽसुकपुत्रोऽसुकशर्माऽहमसुकतुलापुरुषमहादानं करिष्ये इति (सङ्कल्प्य)
प्रारिप्सित कर्मणो निर्बिम्बेन परिसमाप्त्यर्थं गणेशपूजनं पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं
नान्दीश्राद्धं गोविन्दोमापतिविनायकादिपूजन-माचार्यादिवरणं मण्डपप्रतिष्ठादीनि च
करिष्ये इति च सङ्कल्प्य गणेशपूजनादिनान्दीश्राद्धान्तं कृत्वा (ततो) गोविन्दमुमापतिं
विनायकञ्च व्याहृतिभिस्तत्तल्लिङ्गकमन्त्रैर्वा—

१ (०) त्रीमन् तारानागतकं वाचस्पतिभिः तुलादानपद्धतियर्थं तुलापुरुषदानं प्रथीगादयः पुष्पचलेन
उक्ताः । महादानेषु चार्यं दानं तुलापुरुषाख्यम् । तथाहि 'वाचस्पत्युत्सवदानानां
तुलापुरुषसंज्ञितम्' इति मान्छे । अपरं दानसामराख्यस्यैव वासि ।

२ (†) 'शुभास्तत्राष्टहोतारः द्वारपालास्तथाष्ट वै ।
अष्टौ तु जापकाः कार्य्याः ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
हेमालङ्कारिणः कार्य्याः द्विजा वै पञ्चविंशतिः' इति मान्छे ।
सन्धं यत्रौ तु चत्वं सदस्याचनुवादकादयो वरणीयाः ।
'नोक्तामि यानि वृक्षाणि महादानानि कीदृज ।
तानि ते संश्रयन्त्यामि यथा वदन्तुपुंश्वः ।
तुलापुरुषदानोऽयं शैबालाद्योऽभिधीयते' । इति मान्छे ।

आवाहनादि षोडशोपचारैः सम्पूज्य विप्रप्रभृति ब्राह्मणान् पूजयित्वा चासुक्रकामः
श्लोवा अथ करिष्यमाणेऽमुक्तुलापुरुषमहादाने भवन्तो मामनुजानन्तु इति बद्धाञ्जलिः
सविनयस्तान् विज्ञापयेत् । *

ते च ॐ कुर्वन्त्विति १(०) सहस्रं ब्रूयुः । ततो यथोक्तं गुर्वादिवरणं कृत्वा
तांश्च सम्पूज्य यथाविधि गुर्वादिकर्म कुर्वन्तु इति बद्धाञ्जलि स्तान् प्रार्थयेत् । ततस्ते
यथाज्ञानं करवामेति प्रतिब्रूयुः । तत आचार्य्य ऋत्विग्भिः सह मण्डपप्रतिष्ठां कृत्वा
महावेद्यां षोडशारं सर्वतोभद्रं वा विलिख्य पुरुषैरवाकिरेत् । ततस्तदुपरि चित्रं वितानं
बन्धीयात् ।

तत ईशानकोणस्थितप्रह्वेद्यां सर्वतोभद्रमण्डलं विरचय्य तदुपरि
फलपुष्पादिसहितं चित्रं वितानं बन्धीयात् । ततोमहावेद्याश्चतुर्दिक्षु पूर्वस्यामेव वा
कुण्डेष्वतुष्टये वा स्थण्डिलचतुष्टये वा कुण्डेवा स्थण्डिले वा अग्निं प्रणीय प्रह्वेद्यां
सर्वतोभद्रदेवताः सम्पूज्य नवमहमखोक्तविधिनार(ः) नवग्रहान् सर्वान् नवाधिदेवता-
नवप्रत्यधिदेवता गणपत्यादिपञ्चक मन्त्रादिदशलोकपालांश्चावाह्य —

95. मातृस्ये—

ध्रुवोऽध्वरस्तथासोम आपञ्चैवानिलोऽनलः ३(*).

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।

इत्यष्टवसूनिन्द्रेशानयोर्मध्ये स्थापयेत् ।

- १ (०) कुर्वन्त्वित्यत्र करोत्विति पाठः । समीचीनतया प्रतिभाति विद्यापकस्य यत्रमानसैकत्वेन
क्रियाया बह्वचनान्तात्प्रागुपपत्तेः । ते च वार्धितं विद्वाद्भ्यः ।
- २ (ः) मातृस्ये नवग्रहमण्डलः सम्बन्धवर्धितोऽस्ति । तत्र वेदोक्तमन्त्रेण सापिदैवतप्रत्यधिदैवत-
नवग्रहान् यष्टमन्त्रेण आवाह्य प्रत्येकैक स्त-स्तदप नव्य-मातृ-भजन-वसन-वसि-भूप-
प्रदीपादिभिः समन्त्रं तपद्भौत्वनुष्ठारेण हीनो विधिः । विनायकादिपञ्चदेवानामिन्द्रादि-
दशलोकपालानाञ्च वेदोक्तमन्त्रैः पूजन-वचने कुर्यात् ।
- ३ (०) ध वायुद्वौ वचनः । आदित्यादादवज्जताः ।

96. पुराणे—

धाताऽऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशो भगस्तथा ।
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो वृषभः स्मृतः ।
ततस्त्वष्टा ततो विष्णु रजघन्योजघन्यजः ।
इति द्वादशादित्यानिन्द्राग्निमध्ये आवाहयेत् ।

97. पुराणे—

वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरीशश्च महायशाः ।
अजैकपादाहिर्यूर्ध्वयः पिनाकी चापराजितः ।
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः ।
स्थानुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः १(†) ।
इत्येकादश रुद्रानग्निममध्ये आवाहयेत् ।

98. भविष्यपुराणे—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।
धृतिः पुष्टिः तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवता २(०) ।
इति षोडशमातुर्यमनिर्ऋतिमध्ये आवाहयेत् ।
पुनर्गणपतिन्तन्मन्त्रेण नाममन्त्रेण वा निर्ऋतिवरुणमध्ये आवाहयेत् ।

99 वायुपुराणे—

आकहः प्रकहश्चैव उदहः संवहस्तथा ।
पराकहश्च विवहस्तथा परिकहोऽनिष्ठाः ३(ः) ।
इति सप्त मरुतो वरुणवायुमध्ये आवाहयेत् ।

रुद्रा एकादश प्रोक्ताः । ईमाद्री हानकच्छे पुष्कलं वर्धितमसि ।

अथ 'माताम्बा लीलमातृका' इति ईमाद्री पाठः ।

'उद्विः उद्विक्त्वा तुष्टिरात्मदेवता उद्व' इत्यपि पाठान्तरम् ।

तदाह आतातयः—

'गामिष्टा पितृवन्त वैदिकं किञ्चिदाचरेत् ।

अथापि मातरः पूर्वे पूजनीयाः प्रववतः' इति ।

अतएव 'पुष्पाक्षिणेऽववाचीनां वरुणाभवयाकवः' इति च ।

उत्तमायुनामीकोनपचाववायुनामीको ईमाद्रीमसि ।

ततो ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं अर्कं वनस्पतिं चेति पञ्चदेवतास्तत्तन्मन्त्रैर्वायुसोम-
मध्ये आवाहयेत् । एवं द्युत्तरं शतं देवान् प्रतिष्ठामन्त्रेण प्रतिष्ठाय्य अन्वाधानं
कुर्व्यात् ।

तत्र प्रजापतिमिन्द्रमग्निं सोमं आज्येनात्र यथा प्रधानं नवग्रहान् नवाधिदेवान्
नच च प्रत्यधिदेवान् विनायकादिपञ्चकमिन्द्रादि दशलोकपालान् अष्टकसून् द्वादशादित्यान्
एकादशरुद्रान् सप्त मरुतो ब्रह्मविष्णुरुद्रार्कवनस्पतीन् अष्टोत्तरशतसंख्याभिर्द्वादशसंख्या-
भिर्वा समिषरुतिलाज्यादियथासम्भवद्रव्येण क्षेपेण स्विष्टकृतमित्याद्युक्त्वा एता अङ्गप्रधान
देवताः साङ्गोपाङ्गेन कर्मणा सद्योयक्ष्ये इति । यजमानान्वारब्ध आचार्य्यो यजमान
एव वा अन्वादाय ब्रह्मोपासनाद्यापाराद्याज्यभागान्ते तत्तद्रव्येण यथोक्तसंख्यया
सूर्यादिपञ्चाशीतिदेवभ्यस्तत्तन्मन्त्रैः ऋत्विजश्चतुःशास्त्रिनः स्वगृह्योक्तविधिना १(†)
जुष्टयुः ।

ततो वस्वादित्यरुद्रगौरीमरुतां मन्त्रानुरोधेन समुदायापन्नानामेक एव होमः
कार्यः पृथक्मन्त्राभावात् । ते च मन्त्रा यजुर्वेदोक्ताः—

100. वसो पवित्रम् २(०)

101. नमस्ते रुद्र ३(+)

102. श्रीश्च ते ४(x)

103. मरुतो यस्य ५(5)

एतैर्मन्त्रैरथवा प्रणवादि चतुर्थ्यन्तैः स्वाहान्तं ध्रुवाय अध्वराय इत्यादिभि-
र्जुष्टयुः ६(†) ।

१ (†)	आचलायन-पारस्कर-गोबिलादि-सं-स-१२श्लोत्रविधानेनेति ।
२ (०)	वसोः पवित्रमसि दीरसि इधिमसि मातरिचनो धर्मोऽसि विवशा चसि
परमेव धावाहृषस माद्रोगति यत्रपतिर्वाग्निं ॥ चः १, मः २ यजुः ।
३ (+)	नमसोरुद्र मन्त्रव सतीऽतदवनेनमः ।
वाङ्मुष्मासुत ते नमः ॥ चः १६ मः १ यजुः । चम रुद्रस्वाभ्येऽपि वेदीक मन्त्राः सन्ति ।
४ (x)	श्रीच ते सजीव पवात्रहोरात्रेपात्रे नचपात्रि रुपमचिनी व्यापम् ।
इच्छन्निपाचा मुं मद्रपाच सख्येकीकं मद्रपाच ॥ चः ११, सः २२, यजुः ।
५ (5)	मरुतो यस्माच्च चये पात्रादिनो विमहसः ।
ससुवीपातनो जनः ॥ चः ८, मः ११, यजुः ।
६ (†)	‘प्रचवादिमनोऽमच चतुर्थ्यन्तं सपनः ।
दिवतायाः सखं नाम ब्रह्ममन्त्रः प्रकीर्तितः’ इति गार्हपे ।
१. ११
ई-कारादि सनायुक्तं नमस्कारान्य कीर्तितम् ।
सनाम सख्येसपानां नम इत्यभिधीयते’ इति पाचवमहीये ।

होमे क्रियमाणे द्वारजापकाः स्वशास्त्रोक्तं क्षान्तिं पठेयुः ।

तत्तद्वैषतान्यपि सूक्तानि पठेयुः १(१) ।

ततोऽग्नि-महाविपूजा स्विष्टकृत्तवाहुतयश्च ।

तत इन्द्रादिभ्यो बलिदानं कुर्यां देतैर्मन्त्रैराचार्य्यः ।

ते च मन्त्रा यथा—

एषोहि सर्वाभरसिद्ध (संधैः) साध्यैरभिष्टुतो बभ्रधरामरेश ।

संबीज्यमानोऽप्सरसां गणेन, रक्षाध्वरं नो भगवन्नमस्ते ॥

ॐ इन्द्राय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिफाय इमं
(सदीपं) बलिं समर्पयामि ।

एषोहि सर्वाभरहृद्यवाह, मुनिप्रवीरै र(ऽ) रभितोऽभिजुष्ट ।

तेजोवता लोकगणेन सार्द्धम्, ममाध्वरं पाहि कवे नमस्ते ।

अग्रये साङ्गायेत्यादि पूर्ववत् ।

ॐ एषोहि वैवस्वत धर्मराज सर्वाभरैरर्चित धर्ममूर्ते ।

शुभाशुभानन्दशुचामधीश शिवाय नः पाहि मखं नमस्ते ॥

यमाय इत्यादि पूर्ववत् ।

ॐ एषोहि रक्षोगणनायक त्वं विशाल-वेताल पिशाचसंधैः ।

ममाध्वरं पाहि पिशाचनाथ ३(०) लोकेश्वर त्वं भगवन्नमस्ते ॥

निर्भरतये इत्यादि पूर्ववत् ।

ॐ एषोहि यादोगणवारिधीनां गणेन पर्जन्य महाप्सरोभिः ।

त्रिधाधरेन्द्रामरगीयमान पाहि त्वमस्मान् भगवन्नमस्ते ॥

ॐ बरुणायेत्यादि पूर्ववत् ।

ॐ एषोहि यज्ञे मम रक्षणाय मृगाधिरुदः सह सिद्धसङ्घैः ।

प्राणाधिपः कालकवेः सहायः गृह्णाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ॐ वायवे इत्यादि पूर्ववत् ।

ॐ एषोहि यज्ञेश्वर यज्ञरक्षां विधत्स्व नक्षत्रगणेन सार्द्धम् ।

सर्वौषधीभिः फिन्तुभिः सहैव गृह्णाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

चतुर्वेदीनाम्-पात्र-सूक्तानि नृणांशानादि पद्यतिपयं

शिष्टितानि क्विन्त ततोऽनुसन्धेयानि ।

‘प्रवीरै’ रिच्यन् प्रवर्षेति प्रवीरपद्यतीपाठः ।

‘हमाधिनाच’ इति नृणापुत्रदानपद्यती पाठः ।

अपरमपि एतन् पद्यति इत्यं इति ।

ॐ सोमायेत्यादि पूर्ववत् ।

ॐ एषोहि विश्वेश्वर नखिगूल कपालखट्टाङ्गुणैः सार्द्धम् ।

लोकेश-भूतेश्वर यज्ञसिद्धेय गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ॐ ईशानायेत्यादि पूर्ववत् ।

निर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये—

ॐ एषोहि पातालधराधरेन्द्र नागाङ्गनाकिन्नरगीयमानः ।

यक्षोरगेन्द्रामरसिद्धसङ्घै रनन्त रक्षाध्वरमस्मदीयम् ॥

ॐ अनन्तायेत्यादि पूर्ववत् ।

इन्द्रेशानयोर्मध्ये—

ॐ एषोहि सर्वाधिप देववर्य लोकेश सार्द्धं पित्रुदेवताभिः ।

सर्वस्य धातास्यमितप्रभावो विशाध्वरं नः सततं शिवाय ॥

ॐ ब्रह्मणे इत्यादि पूर्ववत् ।

ततः पूर्वस्यान्दिशि उपलिप्य कुशानास्तोर्यं च बद्धाञ्जलिः—

त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ॥

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।

ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥

एते ममाध्वरे रक्षां प्रकुर्वन्तु मुदान्विताः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च क्षेत्रपालगणैः सह ।

रक्षन्तु मण्डपं सर्वे प्रन्तु रक्षांसि सर्वतः १(०) ॥

एतानावाह्य त्रैलोक्यस्थेभ्यः स्थावरेभ्यो (जङ्गमेभ्यश्च) भूतेभ्यो बलिं समर्पयामि
इत्येवं प्रयोगेण देवमात्रन्तं सार्वभौतिकं बलिन्दस्वा-ध्याचम्य भूमिं स्पृशेत्—

104. तत्र मन्त्रः—

भूमिर्भूमिमगान्माता माता मातरमप्यगात् ।

(१)

‘इवावाह्यं सुरान्दयाद्विगन्धी देवभूषणम् ।

कुण्डलाणि च त्वापि ईमानि कटकानि च ।

चवाकुलीवचिपाचि वाहासि श्वनानि च ।

विगुचं गुप्ते दद्यात्पचाच्छादनादिकम्’

इतिईनाहाचपाचिकः पाठोऽस्ति ।

ततो यथोक्त प्रकारेण तोरणस्पर्शनं द्वारपूजनञ्च कृत्वा बलीञ्च दत्त्वा मण्डपस्तम्भेषु सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । वंशेषु किमरेभ्यो नमः । पृष्ठे पन्नगेभ्यो नमः । इति स्तम्भपूजनम् ।

105. ततो ध्वजपूजनम्—

कुमुदः कुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः ।

शङ्कुकर्णः सर्व्वनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ॥

ब्रह्मा नागश्च पूर्व्वोदि दशैते ध्वजनायकाः ।

ततश्चैवं प्रयोगः । कुमुदसहिताय पूर्व्वध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि इति पञ्चोपचारैः पूजयेत् ॥

कुमुदाक्षसहिताय आग्नेयध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

पुण्डरीकसहिताय दक्षिणध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ॥

वामनसहिताय नैऋतध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

शङ्कुकर्णसहिताय पश्चिमध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ॥

सर्व्वनेत्रसहिताय वायव्यध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

सुमुखसहितायोत्तरध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ॥

सुप्रतिष्ठितसहिताय ऐशान्यध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

ब्रह्मसहिताय ऊर्द्धदिग्ध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ॥

नागसहिताय अधोदिग्ध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

नतः साचार्य्यं ऋत्विग् आचान्तो यजमानो मध्यवेणामुपविश्य मण्डपोपरि यथोक्तलक्षणं तुलादण्डं दक्षिणोत्तरायनं १(†) स्थापयित्वा दक्षिणप्रान्तबन्धादारभ्य तत्तदधिष्ठितदेवताः पूजयेत् ॥

106. ताञ्च यथा,—विश्वकर्म्मोक्ते—२(‡)

ईशः शशी मारुतरुद्रसूर्याः, स्याद्विश्वकर्म्मगुरुरङ्गिरोऽग्नी ।

प्रजापतिर्विश्वभ्रजगद्विधाता, पञ्जर्जन्यशम्भू पितृदेवताश्च ॥

सौम्यश्च धर्म्मामरराजमश्वि-जलेशमित्रावरुणौ मरुद्गणाः ।

धनेश-गन्धर्व्व-जलेश-विष्णु-रेताश्चतुर्विंशतिरेव देवताः ॥

१ (†) तुलादण्डकाष्ठतन्मानादि त्रिकोणादिषु सर्व्वे ईमाटी दर्शितमणि ।

” एवमेव तुलादानपद्धतौ च विद्यते ।

” विश्वकर्म्मोक्त्याप्युक्तम् यथा—

२ (‡) विश्वकर्म्म-कृत वास्तुशान्ते त्रिन्धरवा दीप ।

स्यात् पञ्चविंशः पुरुषः पुराणो यस्तोल्यमानस्तुलया महत्त्वा १(†) ।
अत्राङ्गिरोऽप्रद्योः पञ्जन्यशम्भोर्मित्रावरुणयोश्च मिलितयोरेव देवतात्वम् । एतासां
लक्षणानि आकरे ज्ञेयानि । गोविन्दप्रतिमा तुलामध्येमौक्तिकरुजा सुवर्णशृङ्गलया
वा द्वादशाङ्गुलया अवलम्बनीया । यथा तुलास्थितः कर्ता तन्मुखं पश्यति । अतएव
गोविन्दप्रतिमा स्थूला कार्या । हस्तधारणार्थं सूर्यधर्मराजप्रतिमाद्वयं कार्यम् ।
नेति केचित् । एता देवतास्तासु तासु प्रतिमासु आवाह्य अग्न्युत्तारणं कृत्वा प्रतिष्ठाप्य
नाममन्त्रैः सम्पूज्य तुलादण्डस्थचतुर्विंशतिधातुबन्धे यथागाढं पौराणैर्वैदिकैश्च मन्त्रैः
स्थापयेत् ।

107. ते च मन्त्राः—

पञ्चवक्त्रं वृषारूढं प्रतिवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
कपालशूलखट्वाङ्गिन् चन्द्रमौले सदाशिवम् ॥
आगच्छ भगवन्नीशतुलाबन्धमलङ्कुरु ।
तमीशानमिति २(ः) ॥
ॐ भूर्भुवः स्वः ईशानं स्थापयामि ।
अग्निपुत्र जगत्प्राण यमुनाविषयोऽग्नव ॥
दशाश्ववाहन इवेत गदापाणे वरप्रद ।
आगच्छ भगवन्मन्त्र तुलाबन्धमलङ्कुरु ॥
सोमो धेनुम् ३(ः) ।
ॐ भूर्भुवः स्वः सोमं स्थापयामि ॥
मृगारूढं महाबाहो मारुत त्वं सदागते ।
ध्वजहस्त महाकाय प्राणरूप महाबल ॥
आगच्छ भगवन् वायो तुलाबन्धमलङ्कुरु ।
वायो ये ते ४(†) ॥

- १ (†) 'महात्मा' इति शिवः पाठः ।
२ (ः) तमीशानमिति सख्यतिथिवं शिवमवधि इमं इवम् ।
पुराणीयवा वेदशालसूत्रे रचिता पायूरद्वयः स्वस्ये ॥ चः २५, मः १८ वज्रः ।
३ (ः) सोमो धेनुं सोमो चर्वणमात्रं सोमो वीरं चर्वणं इवामि ।
साद्वं धित्वं समीयं पितृवचं बोद्धामदधी ॥ चः १८, मः २१ वज्रः ।
४ (†) वायो ये ते सङ्घिचो रवासोऽमि रागधि ।
निवृत्तात् सोमपीतये । चः, मः, २० । १२ वज्रः ।

ॐ भूर्भुवः स्वः वायुं स्थापयामि ।
 वृषारूढं महादिव्यं व्यक्ताव्यक्त स्वरूपधृक् ॥
 नागहार महाकाय सृष्टिसंहारकारक ।
 आगच्छ भगवन्तु तुलाबन्धमलङ्कार १(५) ॥ इमा रुद्राय २(३) ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वः रुद्रं स्थापयामि ।
 पद्मासनपद्महस्त सिन्दूरारुण स प्रभ ॥
 रथारूढं महाबाहो काश्यपेयमहागुते ।
 आगच्छ भगवन् सूर्यं तुलाबन्धमलङ्कार ॥

ॐ षट्सूर्यं ३(३)—

ॐ भू भुवः स्वरादित्यं स्थापयामि ।
 दंशपाणेमहावीर सुचित्रकर्मकारक ॥
 विश्वरूद्र विश्वधृक्चत्वं रक्षनामानदण्डधृक् ।

ॐ विश्वकर्मान् हविषा ४(१)—

ॐ भूर्भुवः स्व विश्वकर्माणं स्थापयामि ।
 दण्डाक्षिसूत्रवरद कमण्डलुधर प्रभो ॥
 चतुर्भुजहयारूढ पीताम्बरवृहस्पते ।
 वाचस्पते समागच्छ तुलादण्डमलङ्कार ॥

ॐ वृहस्पते अति ५(१)—

ॐ भूर्भुवः स्वर्षहस्पतिं स्थापयामि ।
 कमण्डलुश्च शक्तिश्च यष्टिं वर्धमयीकृमात् ॥

- १ (१) 'नागन्ध भगवत्कं वक्षिन् वक्षिं कुब' इति तुषारागपक्षी पाठः ।
 २ (०) इमा रुद्रायतव(०) छे कर्षिंने चयपौराय प्रभरामई मनीः ।
 यथाज्ञमवधिपई चतुपई विचंपुष्टं यामिऽभिन्ननासुरम् । अः १६, मः ४८ यजुः ।
 ३ (०) षट् सूर्यस्य त्रयसा मन्त्रः१२ । अक्षिसंवादिबनन्त्रः१२ । अक्षि । मन्त्रादिबानाम् नृष्यः
 उपोषितोविष्णु ज्योतिरदात्मन् ॥ अ २१, मः ४० यजुः ।
 ४ (१) विश्वकर्मान् हविषा व्याह्वानः अयंयजस इविषी सुतयाम् ।
 रुद्रायन्ने अमितः सुपबाइजायाकं मचना परिरेत् ॥ अ १०, २३ मः, यजुः ।
 ५ (१) वृहस्पते अतिवदन्तीं चर्षाद युमहिमाति कतुमज्जनेषु ।
 बहोदयश्चकव चतप्रजात तदन्वास इविचं ईदि चिचम् ॥
 उपबानपद्मोऽक्षि वृहस्पतेना । एवतेविनिर्ह इवतयेना । अः २६, मः १ यजुः ।

कलयन्नङ्गिरोनाम करामाभ्यां समन्ततः ।
आगच्छ भगवन् विप्र तुलादण्डमलङ्कुरु ॥

ॐ स्वमन्त्रे प्रथमो अङ्गिराः १(x)—

प्रणेश्याग्निनामाच कलयं श्रजपाक्षजम् ।
शक्तिं च पुस्तकञ्चैव क्रमदेव कमण्डलुम् ।
आगच्छ भगवन्त्रे तुलादण्डमलङ्कुरु ॥

ॐ अग्निं दूतम् २(s)—

ॐ भूर्भुवः स्वरङ्गिरोमी स्थापयामि ।
यज्ञोपवीती हंसस्थ एकवक्त्रश्चतुर्मुखः ॥
प्रजापते समागच्छतुलादण्डमलङ्कुरु ।
अक्षसुखं सुखं धत्ते कुण्डिकाञ्च प्रजापतिः ॥

ॐ प्रजापते न ३(†)—

ॐ भूर्भुवः स्वः प्रजापतिं स्थापयामि ।
शुभ्रवर्णा महाकाया दिव्याभरण भूषिताः ॥
विश्वेदेवाः समायान्त्वलङ्कुरुध्वं तुलां शुभाम् ।

विश्वेदेवा सः ४(०)—

ॐ भूर्भुवः स्वर्त्विश्वान् देवान् स्थापयामि ।
हंसारूढो महाबाहु रेकवक्त्रश्चतुर्भुजः ॥
विष्टरं स्रक्सुखं धत्ते अक्षमालाञ्च कुण्डिकाम् ।
जगद्धिधातरागच्छ तुलादण्डमलङ्कुरु ।

- १ (x) त्वमन्त्रे प्रथमो अङ्गिराः सचिद्वेदेदेवानामभवः शिवः सखा ।
तत्राग्निदेवस्यो विप्र मापसो ऽजायन् सकतो भाजहृष्टयः ॥ अ ३४, मः १२ यजुः ।
- २ (s) अग्निं दूतं इषीमहे ह्रीतारं विश्वेदेवं । अस्य यज्ञस्य सुकतुम् ॥
(अग्निं दूतं पुरोदधि इन्ववाच सुप्रभुवे ॥ देवां २॥ आसादयादिह)
अ २२, मः १७, यजुः ।
- ३ (†) प्रजापते नक्षत्रैतान्यन्वी विचारुपाणिं परिता वभूव ।
यन्कामासो गुणुनकासो अक्षुयं वयं खान पतयीवसोषाम् ॥ अ १०, मः २० यजुः ।
- ४ (०) विश्वेदेवाश्च आगत अक्षतान इमं इवम् । इदं वर्तिमिषीदत ।
अ ३४, मः १, यजुः ।

विश्वकर्मा विमनाः १(1) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्जगद्विधातारं स्थापयामि ।
 पर्जन्यश्च महाकारं गजवत् त्रयान्वितम् ॥
 योधते सर्वजीवानां वरं बीजश्च शङ्कम् ।
 कुठारश्च पयोजश्च चिन्तारत्नं महाशुचिः ॥
 पाशं चक्रं किशलयं कुण्डश्च दशभिः करैः ।
 एतल्लक्षणसम्पन्नं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

शक्रोवातः पक्ताम् २(+)

पञ्चवत्सुं वृषारूढं प्रतिवत्सुं त्रिलोचनम् ।
 कराल शूल खट्वाङ्गं शम्भुं खण्डेन्दु भूषितम् ॥
 एतल्लक्षणसम्पन्नं तुलाबन्धे निवेशयेत् ।

नमः शम्भवाय ३(x) —

ॐ भूर्भुवः स्वः पर्जन्यशम्भू स्थापयामि ।
 कुशविस्त(ष्ट)र संयुक्तं पितरं पिण्डपात्रिणम् ।
 पितरं तं समावाह्य तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

नमोवः पितरोरसाय ४(5) —

ॐ भूर्भुवः स्वः पितृणुं स्थापयामि ।
 दशश्व वाहनं सौम्यं गदापाणिं वरप्रदम् ।
 उक्तल्लक्षणकं सौम्यं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

- १(1) विश्वकर्माविमना आदिहाता धाताविधातापरमांत मन्दुक् ।
 तेषामिष्टानि समिधानदन्ति । यथासमस्तबौद्धपर एकमाहुः । अ १७, मः २६, यजुः ।
- २ (+) शक्रोवातः पक्तां ब्रह्मक्षपत्तुं मर्थः ।
 ब्रह्मः क्रान्तिहृद्द्वैः पञ्चन्वोऽभिवर्षत् । अ १६, मः १०, यजुः ।
- ३ (x) नमः शम्भवाय च नमो भवाय च नमः शङ्कराय च सयङ्कराय च ।
 नमः त्रिषाय च त्रिवत्तराय च । अ १६, मः ४१, यजुः ब्रह्मवर्षे ।
- ४ (5) नमोवः पितरो रसाय । नमोवः पितरः शोषाय ।
 नमोवः पितरो जीषाय । नमोवः पितरः स्वधायै ।
 नमोवः पितरो वीषाय । नमोवः पितरो मन्त्रे ।
 नमोवः पितरः पितरो नमीवः । अ २, मः १२, यजुः ।

उद्बुध्यस्वाम्ने १(‡)— ॐ भूर्भुवः स्वः सौम्यं स्थापयामि ।
चतुर्वक्त्रं चतुष्पादं चतुर्बाहुं सिताम्बरम् ॥
सर्वलक्षणसम्पन्नं इवेतं धर्मं विचिन्तयेत् ।
दक्षिणेचाक्षमालाच तस्य वामेतु पुस्तकम् ॥
उक्त लक्षणकं धर्मं तुलाबन्धे विचिन्तयेत् ।

पद्मयां जङ्घाभ्याम् २(०)—

ॐ भूर्भुवः स्वः धर्मं स्थापयामि ।
चतुर्दन्तं गजारूढं वज्रहस्तं पुरन्दरम् ॥
शचीपतिं वृत्रहनं सहस्रनयनोज्ज्वलम् ।
उक्त लक्षणकं शक्रं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

त्रातारमिन्द्रम् ३(×)—

ॐ भूर्भुवः स्वः सुरराजं स्थापयामि ।
तरुणौ देवभिषजौ स्वश्वारूढौ महाबलौ ॥
तयो रोषधयः काट्या दिव्या दक्षिणहस्तयोः ।
वामयोः पुस्तके कार्य्ये दर्शनीयतमाविमौ ॥
उक्तलक्षणसम्पन्नौ तुलाबन्धे निवेशयेत् ।

यावांकशा ४(†) ।

ॐ भूर्भुवः स्वः अश्वितौ स्थापयामि ।
वरुणं यादसामीशं लोकेशं पाशपाणिनम् ॥
उक्तलक्षणकं देवं तुलाबन्धे निवेशयेत् ।

तस्त्वा यामि ५(‡)—

ॐ भूर्भुवः स्वः स्वर्वरुणं स्थापयामि ।
पद्मपाणिं तथा मित्रं कमलासनसंस्थितम् ॥

- १ (‡) उद्बुध्यस्वामि प्रतिजाग्रद्वि त्वमिष्टापूर्णे संसृज्यामयच्च ।
अस्मिन् सुषको अशुभरक्षिन् विवेदेवा यजमानाय सौदत । अ १५, मः ५४, यजुः ।
- २ (०) जङ्घाभ्यां पद्मयां धर्मोऽसि विश्वराजा प्रतिष्ठितः ।
- ३ (×) त्रातारमिन्द्रमित्रातारमिन्द्रं हवेहवे सङ्घवं यरमिन्द्रम् ।
हयामिन्द्रकं पुष्यतमिन्द्रं स्वस्तिनोमघना धामिन्द्रः । अ २०, मः ५ यजुः ।
- ४ (†) यावांकशा मधुमन्वदिनासुश्रुतावती तथायज्ञं मितिचतम् । उपयामगृहीतोऽस्वन्निष्वात्वा ।
एषते योनि मन्थीष्वात्वा । अ ११, मः ७, यजुः ।
- ५ (‡) तस्त्वा यामि त्रज्जवावन्दमान सदाहासो यजमानोऽविभिः ।
अश्विनो मी वदवेहोऽभ्यद्वंसमानचातुः प्रभोषी । अ १८, लः ४८, यजुः ।

द्विभुजं श्वेतमूर्त्तिं च सर्वभूतहिते रतम् ।
वरुणं सरितामीशं लोकेशं पाशापाणिनम् ॥
मित्रावरुणकौ देवौ तुलाबन्धे निवेदयेत् ।

प्रथं वा मित्रावरुणा १(९) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्भूमिन्नावरुणौ स्थापयामि ।
इन्द्रेण सप्तधा च्छिन्नं दितेःपुत्रं मरुद्गणम् ॥
महावीर्यं महाबाहुं तुलाबन्धे निवेशयेत् ।

रुतोर्यस्य २(*) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्भूमिन्नावरुणं स्थापयामि ।
नरयुक्त विमानस्थं कुबेरं चोत्तरेश्वरम् ॥
निधीना च पतिं श्रेष्ठं राज-राजं महाबलम् ।
उत्तलक्षणसम्पन्नं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

प्रथं सोम ३(०) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्धनेशं स्थापयामि ।
वरदो भक्तलोकानां किरीटी कुण्डली गद्दी ॥
गन्धर्वः पुरुपोध्येयोवीणावाद्यरतः सदा ।
एवं गन्धर्वकं देवं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

प्रथं मे दत्तम् ४(†) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्गान्धर्वं स्थापयामि ।
जलेशं यादसामीशं पाशापाणिं महाबलम् ।
उत्तलक्षणकं देवं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

इमं मे वरुण ५(‡) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्जलेशं स्थापयामि ।
प्रादक्षिण्यादक्षिणाथः करादारभ्य नित्यशः ॥

- १ (९) प्रथं वा मित्रावरुणा सुतः सोमो ऋताहया । मनीदिदृशुतं हवम् । उपयामयतीऽसि
मित्रावरुणाभ्यां त्वा । अ ७, मः ८ यजुः ।
- २ (*) मरुतोयस्य द्विचये पाशादिभो विमलसः ।
ससुमीपात मो जनः । अः ८, मः २१ यजुः ।
- ३ (०) प्रथं सोम इति तव मनसा नूतु विभतः । प्रजावन्तः सुधेमदि । अ ६, म ५०, मः १० ।
- ४ (†) यमिनदत्तं वितमेन मायूजमिन्द्र एतं प्रथमी अञ्जतिहत् ।
मन्धर्वो अस्य रजनामष्टकान् सुरादन्व' वसवो निरतष्ट ॥ अ १८, मः १२, यजुः ।
- ५ (‡) इमं मे वरुणः सुधि हवसदाच सदय । त्वामन्वराचके । अ २१, मः १, यजुः ।

विधान-पारिजाते ।

बहन् कौमोदकीं पद्म शङ्खचक्रैरलङ्कृतः ।
उत्तलक्षणकं विष्णुं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

विष्णोरराटमसि १(x) —

३०० भूर्भुवः स्वर्लक्षणं स्थापयामि ।

ततो गोविन्दप्रतिमां समौक्तिकस्वर्जं तुलामध्ये बहन् कौमोदकीमिति पुराणमन्त्रेणर(*)
अनन्तरं पठितेन सहस्रशोषेति वैदिकेनच । ३०० भूर्भुवःस्व गौविन्दं स्थापयामि ।
इत्युच्चा लम्बयेत् ।

ततो निकामे निकामे ३(*) —

४(*) दधिक्रावणः । शिवो भव ५(x) यतोयत ६(S) स्थिरो भव ७(‡)
एतेर्मन्त्रैः स्तम्भद्वयमुत्तरसंस्थं सम्पूज्य एतैरेव मन्त्रैः पुनस्तुलाप्रान्तद्वयं सम्पूज्य तुला-
समन्ततः पूर्वदिदिक्षु इन्द्रादीन् सम्पूज्य दीपान् प्रज्ज्वालयेत् ।

ततो द्वारजापकाः स्व स्वशाखोक्तां शान्तिं पठेयुः ।

ततोऽधिवासनदक्षिणादाने । ३०० अग्रेत्यादि देशादिसंकीर्त्यामुकप्रवरान्विताया-
मुकगोत्रायामुकशर्मणे आचार्य्याय (अमुकप्रवरोमुकगोत्रः) अमुकशर्माऽहं मधिवासन-
कर्मणः साङ्गतासिद्धर्थं दक्षिणां सम्प्रदे इति ।

एवं ब्रह्मादिभ्योऽपि आचार्य्याद्ध-दक्षिणा देया ।

- १ (x) विष्णोरराटमसि विष्णोः प्रभुं स्व । विष्णोः सूरसि ।
विष्णोर्भ्रंकोऽसि । वैश्वससि विष्णवे त्वा । १५. मः २१, यजुः ।
- २ (°) 'बहन् कौमोदकीं पद्म शङ्खचक्रैरलङ्कृतः ।
उत्तलक्षणकं विष्णुं तुलाबन्धे निवेशयेत्' इत्यनेन प्रागुक्तेन ।
- ३ (°) निकामे निकामे नः पञ्चान्यो वरं तु फलवत्यो न पीषधयः ।
पञ्चानां योगक्षेमो नः कल्पताम् । च २२, मः २२, यजुः ।
- ४ (°) दधिक्रावणो अकारिषं विष्णोरत्रस्य वाजिनः ।
सुरभिनी मुखाकरत् प्रथ आर्यं चि तारिषत् ॥ च ११, मः १२, यजुः ।
- ५ (x) शिवो भव प्रजाप्यो मातृवीभ्यस्सुमन्त्रिः ।
माद्यावा पृथिवी अभिशीचीर्मात्तारिषं मा वनस्यतीन् ॥ च ११, मः ४४, यजुः ।
- ६ (S) यतोयतः समोऽसि ततो नो अभयं कुब ।
जं नः कुब प्रजाप्यो भयं नः पश्यभ्यः ॥ च १६, मः २२, यजुः ।
- ७ (‡) स्थिरो भव वीरुह आर्यं भव वाज्यर्षन् । पृथुर्भव
सुबद्धमग्नेः पुरीषवाहवः ॥ च ११, मः ४४, यजुः ।

इदमधिवासनं निशीथे कार्यम् ।

अधिवासनानि सर्वाणि मध्यरात्रे तु कारयेत् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् । ततो जागरणेन तां निशामति बाह्वेयुः ।

ततः प्रभाते कृतनित्यक्रियाः सर्वे भवेयुः ।

ततो यजमानः प्राभवत् पुण्याह वाचनादिकं कुर्यात् ।

ततोऽङ्गत्विजो यजमानान्वाख्याः स्व स्वकुण्डे ऋग्वेदादिक्रमेण पूर्णाहुतिं प्रभृति यथाशास्त्रं कर्मसमाप्तिं कुर्युः । यस्य स्पृत्याच अनेन होमकर्मणा कर्माङ्गदेवताः प्रीयन्तां नममेति वदेत् ।

ततस्तुलामहावेदिं पश्चिमोपविष्टं यजमानं गुर्वादयः कलमोदकेन स्वशास्त्रोक्त-वेदिकैर्मन्त्रैः १(+) पौराणमन्त्रैश्च अभिमिश्रयेत् ।

ततः सर्ववैषधीभिरनुलिप्य शुद्धजलेन स्नात आचान्तो यजमानः शुद्धमाल्याम्बरधरः शुद्धगन्धानुलेपनः कृत्वा यथुष-करणगृहीतकुसुमाञ्जलिं स्तुलां त्रिः प्रदक्षिणी कृत्य महावेशां पश्चिमे प्राक्मुख्ये उपविश्य एभिर्मन्त्रैस्तुलामनुमन्त्रयेत् ।

ॐ नमस्ते सर्वभूतानां शक्तिस्त्वं (सत्य) सर्वमाश्रिता ।

साक्षिभूता जगद्धात्री निर्मिता विश्व योनिना ॥

ॐ नमस्ते सर्वभूतानां साक्षिभूते मनातनि ।

पितामहेन देवि त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ॥

त्वया धृतं जगत् सर्वं ब्रह्मिः स्थावरजङ्गमम् ।

सर्वभूतात्म-भुवस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ॥

ब्रह्मणोऽदुहिता त्वं हि त्वं सत्यं परमाश्रिता ।

काश्यपी गोत्रतश्चैव नामनो विश्रुता तुला ॥

प्रसादं कुरु कल्याणि माभिर्भ्यं देहि शाम्भवि ।

एकलः सर्वसत्यानि तथानृत्तशतानि च ॥

धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापिनामि जगद्धिते ।

त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्तिता ॥

१ (+) वैदिक मन्त्रैः 'ॐ ब्रह्मो विष्णुः शंभुश्च' इत्यादि नवभिर्नैः । पौराणिकैः 'ॐ सुराणा-मभिश्चिन्तु' इत्यादि, 'एते त्वात्प्रसिद्धान् धर्मकामाश्चिन्तु' । इत्याद्या नव संस्कृतमन्त्रैः चत्वारोऽप्येते । यथा 'वापीच्छिदा'दयः । 'वातादिभिर' इत्येकः । 'वक्त्रस्योन्मथनमयीति' ऽपच । 'पतन्त मा पितर' इति नव । 'त्रिलोके' इति षड् । अः १६, मः २-१७, यजुः ।

मां तोलयन्ती संसारा दुद्धरस्व नमोऽस्तुते ।

योऽसौ तस्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥

स एषोऽधिष्ठितो देवि त्वयि तस्मान्नमोनमः ।

ततस्तुलामध्यविलम्बित-गोविन्द मनुमन्त्रयेत् ॥

यथा — नमो नमस्ते गोविन्द तुलापुरुषसंज्ञक ।

त्वं हरे तारयास्मान् हि अस्मात् संसारसागरात् ।

ततोऽञ्चलिस्थकुसुमानि तुलायां ह्रौच विकीर्य्य पुनस्तुलां प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिण करमुष्टौ हैमीं सूर्य्य प्रतिमां वामकरमुष्टौ हैमीं धर्मराजप्रतिमाञ्चादाय नित्यदेवं च गृहीत्वा लक्ष्मीनारायणौ स्मरन् प्राङ्मुख उत्तरदिश्ये तुलामारुह्य गोविन्द प्रतिमामुखं पश्यन्नासीत् । आरोहणसमये रुद्राध्यायो१(+) जप्यः । तत ऋत्विगादयोदक्षिण-शिल्पे यजमान परिमाणायधिकं सुवर्णादि द्रव्यं निदध्युः । पुष्टिकामनायान्तु अधिकद्रव्य प्रक्षेपेण भूमिसंस्थितां तुलां कुर्व्युः । ततो यजमानो गोदोहनमात्रं २(०) तत्र स्थित्वा ततोऽवतीर्य्य पुनन्तु मां देवजना इति तृचं(+) पठित्वा पौराणान् मन्त्रान् पठेत् । यथा—

नमस्ते सर्वभूतानां साक्षिभूते सनातनि ।

पितामहेन देवि त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ॥

१ (+) नमस्तं रुद्र मय्ये चतोत इषवे नमः । बाह्भ्यामुत ते नमः । इत्यादिकोऽन्वेष्टव्यः ।
शक्त यजुः, षः १६ ।

” एतस्य प्रमाणं फलञ्च यथा,—

‘सुरापी स्वर्णद्वारीच रुद्ररापी त्रलेश्छितः ।

सदृशीर्षात्रापीच सृष्टते नाचसंशयः’ । अतो भद्रभास्वरीयभाष्ये च ।

” कात्यायन शीतस्त्रेच प्रक्रियाति । १८७।१-५ ।

” ‘अथातो यः शतवृद्धिंशुचीति’ इत्यादिचव्यटाचार्य्यभाष्ये ।

” ‘यः शतवृद्धियमपौतेषीऽग्निपूतोभवति । सबायुः पूतोभवति स आत्मपूतोभवति स सुरा-

पानात् पूतोभवति स ब्रह्मचर्यायाः पूतोभवति स सर्वश्लेशात्पूतोभवति स कृत्वाकृत्वात् पूतोभवति तच्चाद
अविस्तृक्तमात्रितोभवतिव्याग्रनी सर्वदा सक्तवा जयेत् । अनेन ज्ञानवाग्नीति संसाराचंबनाजनम्’ इति
कैवल्योपनिषदि ।

२ (०) गोवीरुजं यथायथं यावताकाक्षिण स्वात्तावत् काक्षणाचम् ।

३ (†) पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः ।

पुनन्तु विद्याभूतानि जातवेदः पुञ्चोहि माम् ।

पयितेच पुञ्चोहिनां शक्तेच देवदीपत् ।

अथेकत्वा कर्त्तुं रतु । यथे पयितमर्षिचये विततमनरा ।

त्वया धृतं जगत् सर्व्वं सह(बहिः)स्थावरजङ्गमम् ।
 सर्व्वभूतात्मभूतस्ये नमस्ते विश्वधारिणि ॥ इति ।
 जपेन्मन्त्रांस्तु पौराणान् पुनन्तु मेतिवै तृचम् ।
 आरोहयेद्विधानेन रुद्राध्यायेन वै नृप १(5) ॥

इति बह्विपुराणोक्तेः ।

एवं तुलाभिमन्त्र्य दानीयद्रव्याण्यभि मन्त्रयेत् ।
 यथा पवित्रमतुल्य मपत्यं जातवेदसः २(+)
 तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ।
 यथामि देवताः सर्वाः सुवर्णं हि तदात्मकम् ॥
 तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ।
 यत्कृतं मे स्वकायेन मनसा वचसाऽथवा ॥

दुष्कृतन्तत् सुवर्णस्थं यातु मुक्तिं परां शुभाम् ।

इत्यनेन सुवर्णम् ।

रुद्रेण समुद्रुतं रजतं पितृवल्लभम् ।
 प्रदानादस्य मे रुद्रः प्रीयतां भक्त वल्लभः ॥

इत्यनेन रजतम् ।

ताम्रं पुष्टिकरं सर्व्वदेव प्रियकरं शुभम् ।
 सर्व्वरक्षा करं नित्य मतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्यनेन ताम्रम् ।

एवं पठित्वा तुलितद्रव्यार्द्धमाचार्याय दद्यात् । अपरार्द्धमृष्टिवर्ग्यः ।
 एवमुत्सर्गद्वयमित्येके । गुर्भृत्त्रिगभ्यः सर्व्वेभ्य एकएवोत्सर्ग इत्यन्ये ।

(२१) अथ उत्सर्गप्रयोगः ।

—*—

वेदि पश्चिमे उपविश्य प्राङ्मुख आचान्तः कर्त्ता तुलाद्रव्यं तुलसी कुशोदकेन
 सम्प्रोक्ष्याभ्यर्च्य च साक्षतकुशजलपाणिर्देशादिकं स्मृत्वा कामनायां एकैकमन्वन्तर
 कालावच्छिन्न प्रतिलोकपालस्थान निवास पूर्व्वकार्कवर्ण (सुवर्ण) किङ्किनीजाल-

१ (5)

ब्रह्मायः ॐ नमो ब्रह्मणे ।

उतीत इषये नमः ब्राह्मणानुतनेनमः ॥ इत्यादि यत्तयशुभेदोयः ।

२ (+)

पवित्रं वै पितृकम् इति स्मृतिः ।

'पितृपदं प्रथमं सुवर्णम्' इति स्मृतिश्च ।

अथवेनाग्नीं दाम् अथै चारि ।

मालि विमानावस्थानानन्तर भूपालमौलि-मणिरञ्जित पादपीठ श्रद्धान्वितः यज्ञसहस्रयाजि दीपप्रताप जितसर्वमहीपलोक भूमण्डलाधिकरणक राजराजत्वकामः, अथवा श्रीलक्ष्मीसहित विष्णुप्रीतिकामः सर्वपापक्षयकामो वा, अमुक प्रवरान्विताऽमुक गोत्रोऽमुक शर्माहमेतत् स्व शरीर समतोलित सुवर्णादि द्रव्याद्धादि अग्निदैवतं, रजतं चेत् चन्द्रदैवतम्, ताम्रञ्चेत् सूर्यदैवतम्, तुभ्यममुकगोत्रायामुकशर्मणे आचार्याय (सम्प्रददे) त्वदनुज्ञया नानाशाखाध्यायिभ्यो नानागोत्रेभ्यो नानाशर्मभ्यः अन्येभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यो दीनानाथेभ्यश्च सम्प्रददे नममेति करस्थं जलं गुरुहस्ते निक्षिपेत् । सचाचार्यो ब्राह्मणे यजमाने सोङ्कारमुखैः स्वरेण, क्षत्रिये निरोङ्कारं मन्त्रस्वरेण, वैश्वे उपांशुं, शूत्रे तु मनसा स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा द्रव्यं पृष्ट्वा स्वशास्त्रोक्तं कामस्तुतिं पठेत् ।

पुनर्देशादि सङ्कीर्त्यापरं द्रव्याद्धं अग्निदैवतममुकगोत्रेभ्योऽमुकशाखाध्यायिभ्योऽमुकशर्मभ्य ऋत्विग्भ्यो द्वारपालेभ्यो युष्मदनुज्ञया नानाशाखाध्यायिभ्यो नानागोत्रेभ्यो-नानाशर्मभ्योऽन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दीनानाथेभ्यश्च सम्प्रददे नममेति उक्त्वा ऋत्विगादिहस्ते जलं क्षिपेत् ।

तेषु पूर्ववत् स्वस्तीत्यादि पठ्युः । वरणक्रमेण गुरुकराधःस्थितोत्तान दक्षिण करेभ्यः सर्वेभ्यो युगपदेव गुर्वादीनां गोत्रादुच्चार्य पूर्ववद् युगपदेव वा ऋत्विगैः कार्यः । पुनर्देशादि स्मृत्वा कृतैतत्तुलापुरुषमहादान प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां शतं सुवर्णान् ग्राम रत्न वस्त्र गोऽश्वगाजादीनि अमुकगोत्रेभ्योऽमुकशर्मभ्योऽमुकशाखाध्यायिभ्यो गुर्वृत्विग्भ्यो युष्मभ्यं सम्प्रददे नममेति पूर्ववत् ।

अथवा होत्रादिभ्यो यथाशक्ति सुवर्णं दक्षिणां दद्यात् ।

मुक्ताफलसहस्राद्धं यथोपकल्पिताश्च भूमिं गुरवे दद्यात् ॥

यदाश्च गुरुणा होत्रेभ्य एव तुलाद्रव्यं विभज्य दीयते तदा द्वारपालेभ्यो जापकेभ्य-श्चापरा दक्षिणा देया ।

केचन हिरण्यादिना गुर्वादीन् परितोष्य अन्येभ्यो दीनानाथ भिक्षुकेभ्यश्च एवं तुलाद्रव्यं विभज्य दद्यादित्याहुः ।

ततः सहस्रं शतं वा यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

पुनः पुण्याहवाचनं कृत्वा प्रादक्षिण्येन गत्वा आवाहितं महादीन् पूजयित्वा प्रणम्य “यान्तु देवगणा” (*) इत्यादिना क्लृप्त्य च प्रतिमां स्तोपस्कारां मण्डपविस्ताना-विक्रान्वाचार्याय दद्यात् । केचिदत्राकसरे आर्घ्यविह्वलं कुर्वन्ति ।

तत् प्रकारस्तु कांस्वपात्रे आज्यमासिच्य तत्र हिरण्यं प्रक्षिप्य तत्रात्म प्रतिमा-
भवलोक्य -

आज्यन्तेजः समुद्दिष्टमाज्यं पापहरं स्मृतम् ।

आज्यं सुराणामाहार आज्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा ब्राह्मणाय दद्यात् ।

ततः— प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णस्यादिति श्रुतिः (स्मृतिः) ।

मन्त्रहीनं क्रीयाहीनं भक्तिहीनं यदर्पितम् ।

तत् सर्वं पूर्णतां यातु भास्करस्य प्रसादतः । इतिपठेत् ।

ततः—

मया कृतेनानेनामुक्तुलापुरुषदानकर्मणा भगवान् विष्णुः प्रीयतां नममेत्युक्त्वा
नूयनातिरिक्त्वा परिहारार्थं विष्णुस्मरणं करिष्ये इत्युक्त्वा ॐ अच्युतानन्त गोविन्दाय
नमः इति मन्त्रं दशवारं जप्त्वा अञ्जलिं बद्ध्वा विप्रान् प्रार्थयेत् । भोः श्रीमन्तः मया-
यत्कृतं तुलापुरुषदानाख्यं कर्म देशतः कालतो मन्त्रतो भक्तितो ब्रह्मणः शक्तिमत्त
नूयनानिरिक्तं तद्विष्णुस्मरणाद्भवतां ब्राह्मणानां वचनात् परिपूर्णमस्तु इतिमे भवन्तोद्भवन्तु
इति यजमानेनोक्ते सर्वं परिपूर्णमस्त्विति ब्राह्मणा ब्रूयुः । ततो ब्रह्मार्पणम् ।

यत्करोषि यद्भासि यद्भुजोसि ददासि यत् ।

यत्तपस्वसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ इति भगवद्गीतोक्तेः

मन्त्रचतुष्टयं यथा—

नमोविश्वसृजं तुभ्यं विश्वरूपात्मने नमः ।

परमानन्द रूपत्वं पाहि संसारकर्मान् ॥

तेजोमयमिमं ध्येयं सदा पश्यन्ति योगिनः ।

स त्वं भवादुद्धर मां देहि मुक्तिं मनाननीम् ॥

यथाहि भूरादि समस्तलोका, स्वयिस्थिता देववरोश नित्यम् ।

नथाऽजमी सुरा ये सुरलोकपाला ब्रह्मादयो देवगणाश्च नित्यम् ॥

तव प्रसादा १(०) दृढमप्यश्लेश पार्यैर्विमुक्तस्तु नथा भवेयम् ।

तथाऽङ्गुष्ठं सततं सुरारे विष्णो नृसिंहेश नमोनमस्ते ॥

ॐ तत्सद् ब्रह्मार्पणमस्तु इत्युक्त्वा ब्राह्मणाशीषोऽहीत्वा सानुनयं वात् विद्विष्य
सुहृन्मित्रादिवृतः सोत्साहः मिष्टात्रादिकं मुञ्जीत ।
तुल्यद्रव्यं गृहे चिरं नकारवेत् ।

108 ब्रह्मवैवर्ते—

दातव्यमिति नो जातु वक्तव्यं मनुजैः कश्चित् ।

अहोरात्रमतिक्रम्य तद्दानं द्विगुणं भवेत् ।

दशोत्तरं पर्वसु तत् शतं चन्द्रग्रहे भवेत् ।

सूर्यग्रहे सहस्रन्तु मरणेऽनन्तकं स्मृतम् ।

तस्माद्दातव्यमित्युक्ते(तवा) देयमेव नवान्यथा ।

बुधैस्तदेव वक्तव्यं दातुं शक्यं यदेवहि ।

उक्ता नदीयते यद्धि यातनावहमेव तत् इति ॥

अयं सुवर्णतुलाविधिः रजतताम्रतुलादानादावतिदिश्यते । न्यायसाम्यात् । एवं कुर्वन्तः फलमुक्तम्, यथा—

109 मातृस्ये—

अनेन विधिना यस्तु तुलादानं करोति वै ।

पुण्यकालेन सम्प्राप्ते सपदं याति वैष्णवम् ।

विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।

नारायण पुरंगत्वा कल्पकोटि शतं वसन् ।

पुत्र पौत्र प्रपौत्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥

देशीयमानवपुषा विजितप्रभाव-

माक्रम्य मण्डलमखण्डकचन्द्र भान्वोः ।

सिद्धाङ्गनानथनषट् पदनीयमान-

वक्त्राम्बुजोऽम्बुज मयेन चिरं सहास्ते ॥

इति पठति य इत्थं यः शृणोति प्रसङ्गा-

दपि क्लृप्तवितानैर्भुक्तदेहः समन्तान् ।

विषममरकधूमिर्थाति सम्प्रार्थ्यमानः,

पद्ममरसङ्घैः सेवितं चन्द्रमौलेः ॥

इति श्रीमत् परमवैदिक-श्रीनागदेव भद्रसुतेनानन्तदेवेन त्रिरचिते

विधानपारिजाताख्य-निबन्धे तुलापुरुषदान प्रयोगः

समाप्तः ।

(२२) अथ प्रसङ्गाद्रजतादितुलापुरुषदानविधिः ।

- (110) तत्र गोपथब्राह्मणे सुवर्णतुलापुरुषविधानं प्रकारान्तरेणोक्तम् ।
अथ चेन्निस्वपक्षः स्याद् यथा सम्पद्यते धनम् ।
धातुभिः सहतौल्यस्तु वासोभिश्च रसैस्तथा ।
ब्रीह्यादिभिः सर्व्वधान्यै र्यथा सम्पद्यते गृहे ॥

(111) एतत्फलमप्युक्तं—

- यत्पापं स्वकुले जात-त्रिसप्तपुरुषैः कृतम् ।
तत् सर्व्वं नश्यति क्षिप्रमग्नौतुलं यथा तथा ॥
अनामयं स्थानमवाप्य देवै रलङ्कनीयं सुकृतं हि रम्यम् ।
समस्त दोषान् परिमुक्तपापा द्विवीन्द्रवद्राजति सूर्य्यलोके ॥
सूर्य्यलोके दिवीलयभेदेन सम्बन्धः १(*). ॥
- (112) भविष्योत्तरेऽपि मतस्यपुराणरीत्या हेमतुला उक्ता ।

(113) कृष्ण उवाच—

अनेनैव विधानेन केचिद्रूप्यमयीन्तुलाम् ।
कर्पूरेण तथेच्छन्ति केचिद् ब्राह्मण पुङ्गवाः ॥
अनेन हेमतु लोक्तेनेत्यर्थः ।
मया सिततृतीयायां नार्य्यः मोभाग्यदां तुलाम् ॥
कुङ्कुमेन प्रयच्छन्ति लवणेन गुडेन वा ।
न तत्र होमो मन्त्रो वा एवमेव प्रदीयते ॥

(114) विश्वामित्रः—

आदित्ये राहुणा प्रस्ते सुकर्णैस्तोलयेत्तनुम् ।
सोमप्रहेतु रूप्येण यथादानन्तथा शृणु ॥
प्रकार्यस्य मुखे युक्ता दुत्पन्नः पत्रिदेहनः ।
सर्व्वपापहरायैतद्दामि प्रीयतां विभुः ॥

इत्युच्चार्यं जलं स्वप्सु निक्षिपेद्दिज-सप्तमः ।
 प्रीयन्तां पितरः कांस्ये ताम्रेचैव पितामहाः ॥
 लवणे सिन्धु(सीधु) जे लक्ष्मीः प्रीयतां पार्वती गुडे ।
 गन्धैर्गुडैर्वा वासोभिः सौभाग्यं लवणे परम् ॥
 प्रीयतां विश्वधात्रीति दान मन्त्रेविधीयते १(*) ।
 तुलापुरुषतोर्राजन् याति तत् परमं पदम् ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा मुक्तिं यात्यपुनर्भवाम् ।
 हत्वा तु ब्राह्मणं भूप तोलयेदात्मनस्तनुम् ।
 सुवर्णेनात्मतुल्येन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

अत्र सुवर्णरजततुलायां 'प्रवर्ग्यस्ये'त्यादिमन्त्रं, कांस्यादि तुलायांतु 'प्रीयन्तां पितर'-इत्यादि मन्त्रं, गन्धगुडवासः—सिन्धु-जातिरिक्त-लवण-तुलायां 'विश्वधात्री' इत्यादि मन्त्रम् ,

गुडतुलायां प्रीयतां पार्वतीत्यादिकं वा मन्त्रमुक्त्वा जले जलप्रक्षेपः कार्यः । फलन्तु कांस्यादि तुलायां सौभाग्यमेव, फलान्तरानुक्तेः । लवणे तु परमधिकं सौभाग्यम् । उपक्रान्तयोः सुवर्ण-रजत-तुलयोः फलं तुलापुरुषत इत्यादिनोक्तं वेदितव्यम् । सुवर्णतुलायान्तु ब्रह्महत्यादुरितनाशोऽपि भवतीति वचनस्वारस्येनार्थः । व्याख्यानानन्तरन्तु वचनानां दोषप्रस्तत्त्वात्तुपेक्ष्यम् ।

अत्र हेमाद्रितुलायामेतावत्येव इति कर्तव्यता । अधिकं मानाभावान् । अत्रानुक्त-दक्षिणत्वान् मामान्यतो विहितसुवर्णादन्यूनं अधिकं वा यथाशक्ति दक्षिणा देया ।

इति रजतादि तुलापुरुष दानविधिः ॥

(२३) अथ लोहतुलापुरुष-दानविधिः ।

—*—

(115) स्कान्दे—

लोहना माऽभक्तं पूर्वं दानवः सुमहाबलः ।
 सदेवैः समरे क्रुद्धैर्बहुधा शकलीकृतः ।
 तदङ्गमभक्तं सर्वं लोहं बहूदयते हितौ ।
 आत्मानं तोलयित्वा तु दद्याल्लोहन्तु ततसमम् ।

१ (*)

'दानमन्त्रविधीयते' इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।
 दानमन्त्रविधीयते इति च भिन्नः पाठः ।

द्विजाय शिवभक्ताय तथान्यस्मै द्विजातये ।
 पादुकोपानहच्छत्र-चामरासन-संयुतम् ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातादि-पर्वास्तु ।
 अद्भ्यांयुतः शुभौ देशे विशेषादुत्तरायणे ॥
 पञ्चामृतेन संस्नाप्य देवदेवमुमापतिम् ।
 केवलेन घृतेनाथ प्रस्थमात्रेण धूर्जटिम् ॥
 सुगन्धि चन्दनजलैस्ततः संस्नापयेद्विभुम् ।
 चन्दनागुह-कञ्जोल-कर्पूरमृगनाभिभिः ॥
 विलिख्य परमेशानं सुमनोभि रथार्थयेत् ।
 भक्त्या निवेद्य नैवेद्य मनवद्येन चेतसा ॥
 ततः प्रणम्य जगतामीश्वरं प्रार्थयेदिति ।
 देवदेव जगन्नाथ कृपालो परमेश्वर ॥
 मामुद्धर स्वसंसार पङ्कसंकोच दुःखितम् ।
 इति मन्त्रार्थं योदृशा लोहमात्मममं नरः ॥
 मथानि शिव(मायुज्यं) सालोक्यं यावदिभ्र्राश्चतुर्दश ।
 ततः पुनरिहायातः प्रथिव्या मेकराद् भवेत् ॥
 अत्रापि पूर्ववदक्षिणा । अनुक्तदक्षिणेषु तस्या यथाशक्ति विश्रितत्वात् ।
 इति लोहतुलापरुष-दानविधिः ॥

(२४) अथ नानारोगघ्न लोहादि तुलापुरुष दानविधिः ।

(116) गरुड पुराणे—

सनतकुमार उवाच—

तुलापुरुषदातन्तु मृणु मृत्युञ्जयोद्भवम् ।
 अष्टलोकं प्रदातव्यं सर्वरोगोपशान्तये ॥
 कांस्यञ्च यद्मके देयं त्र्युपाशांशोविकारकं ।
 अपस्मारेष सीसं स्वान् तान्नं कुष्ठे मुदाकृणे ॥
 पित्तलं रक्तपित्तेषु रूप्यं प्रद्वर-मेहयोः ।

सुवर्णं सर्वरोगेषु प्रदद्यान्मृत्युनोदनम् १ (::) ।
 फलोद्भवं तथा दद्याद्ग्रहणी दासजे रुजौ २ (+) ॥
 गौडं भस्मकरोगेषु योगन्तु गण्डमालके ।
 जङ्गलं चाग्निमान्द्ये तु रोमोत्पात्रे तु पौष्य इयं कम ॥
 जङ्गलं काष्ठजमित्यर्थः ।
 मधूद्भवं तथा देयं कासश्वास जलोदरे ॥
 घृतोद्भवं तथादेयं छर्द्दिरोगोपशान्तये ।
 क्षीरं पित्तविनाशाय दाधिकं भगदारणे ॥
 लावणं वेपनाशाय पैष्टं दद्रुविनाशने ।
 अन्नश्च सर्वरोगाणां नाशने स्मृतमेव च ॥
 वेपः कम्पः स्तद्भोग इत्यर्थः ३ (×) ।
 अधिदैवतश्च लोहे महाभैरव उच्यते ॥
 कांस्ये पूषाचाश्विनौ च वायुश्च सीसके स्मृतः ।
 ताम्रे सूर्यस्तथा प्रोक्तः पैत्तले च कुजस्तथा ॥
 रौप्ये च पितरो ज्ञेयाः सुवर्णे सर्वदेवताः ।
 फले सोमोगुडे चाप स्ताम्बूले च विनायकः ॥
 गन्धर्वाः कुसुमेचैव जाङ्गलेऽग्निस्तथा स्मृतः ।
 मधौ यक्षाः प्रयत्नेन घृते मृत्युञ्जयः स्मृतः ॥
 क्षीरे तारागणाः सर्वे दृग्नि सर्पाः प्रकीर्तिताः ।
 पिष्ट्रे प्रजापतिर्देवश्चाग्ने सर्वश्च देवताः ॥
 आर्त्तोयदा स्यात्पात्रं वा प्राप्नुयान् पुण्यदेश(तः) जम् ।
 नित्यं (मृत्यु) मृत्युञ्जयप्राप्त-विधिना यत्प्रदीयते ॥
 तदेव सर्वशान्त्यर्थं भवतीह नसंशयः ।
 तुलापुरुषदानेन मृत्युञ्जयति मानवः ॥

अत्राधिदेवतोत्कीर्तनं तत्तत्तुलादाने तत्तत् पूजाविधानार्थम् ।

मृत्युञ्जयप्राप्तविधिना-मृत्युञ्जयपूजोपयुक्तादि तत्प्रकारेण मृत्युञ्जयशिवं पूजयित्स्वे-
त्यर्थः । तत्पूजाविधिश्चोक्तो देवी पुराणे,—

१ (::)	वसु नोदनमित्यत्र यत्कस्योदनमिति हेमाद्री पाठः ।
२ (+)	यहबेदीर्घशब्द इति हेमाद्री पाठः ।
३ (×)	दृ वेदकपि चक्षणे, वेपनं कम्पः । वेपणुः 'टितोऽणुच' ।

मृत्युञ्जयश्च देवोऽयं चतुर्भुजस्त्रिनेत्रकः १(॥) ।
 अक्षमालाधरो देवो दक्षिणेन तु पाणिना ।
 वामेनामृतकुण्डींश्च धारयन्मृतान्विताम् ।
 वरदाभयपाणिश्च सर्वाभरणभूषितः ।
 शुक्रः सुनीलवासाश्च पद्मस्योपरि संस्थितः ।
 जाती हृद्य शिरो ज्ञेयं जृयष्टश्च शिखा स्मृता २(+) ।
 यो-वौषडिति कवचं जौ नेत्रे च प्रकीर्तिते ३(x) ।
 जः फड्मं समुद्दिष्टं पङ्कजोऽयं भवेत् सदा ।
 ॐ स्यादावाहने मन्त्र ॐ कारो वै विमर्ज्जने ।
 अष्टौ वै शक्तयः प्रोक्ताः पञ्चाक्षरसमन्विताः ।
 जया च विजया चैव अजिता चापराजिता ।
 भद्रकाली कपाली च क्षेम्या मृत्युपराजिता ।
 'ॐ जूंसः'मन्त्रप्रयोगेण पूज्यो मृत्युञ्जयः शिवः ४(+) ।
 गन्धादिभिर्धान्यायं यथा ब्राह्मणपूजनम् ।
 मृत्युञ्जयोक्तदानेषु सर्वेष्वेवं विधिः स्मृतः ।
 ॐ जूंस इति वै दातुः कामौघं साधयेत् सदा । ५(†) ।

(117) गारुडे च—

लोहे सदा मन्त्रममुं गृहीतुर्हृदि रोपयेत् ।
 शिरोललाटे कण्ठे च जिह्वामूले च गण्डयोः ।
 नाभौ च ब्रह्मगुह्ये च एतद्गुह्यकं न्यसेत् ।
 अरन्निहस्तमात्रं वा सारन्तस्य प्रकीर्तितम् ।
 यथेच्छया प्रयोगेण यथावन् कर्तुं रिच्छया ।
 षष्ठ्या पल्लेः संचटितमङ्गातपल्लितं भवेत् ।

- १ (॥) ॐ जूं सः, इति मन्त्रेण देवोऽयं च (चतुर्भुजस्त्रिनेत्रकः) इति उच्यते ।
 षष्ठ्यपूजाविधा । मृत्युञ्जयतन्त्रे षष्ठ्यकल्पद्रुमं धारिणः ।
 २ (+) जाती तक्षाशिरोऽयम् इति उच्यते पाठः ।
 ३ (x) जौ वौषडिति मन्त्रः पाठोऽस्ति ।
 ४ (+) 'ॐ जूं सः मन्त्रप्रयोगेण' इति उच्यते पाठान्तरम् । अष्टौ शक्तयोऽस्ति मन्त्रादयोः ।
 ५ (†) षष्ठ्यं जन्तव्यो मन्त्रः । मृत्युञ्जयदेवस्य ॐ जूं सः इति पुराण-मन्त्रशास्त्रोक्तः षष्ठ्यकल्पद्रुमोक्तः ।
 षष्ठ्यो जन्तवः । 'चपटव मङ्गातपल्लवास्तु इतोऽन्वीऽस्ति, जन्तवन्तोऽपि तन्मकारे ।

लोहनिष्पन्नमेवैतत् तन्नवान्नेन मिश्रितम् ।

पञ्चाशत्पलसंयुक्तं दण्डं चायस संश्रितम् ।

वस्त्रैराच्छाद्य दानेन यमदण्डो न विद्यते इति १(५) ।

अत्रापि सुवर्णं दक्षिणा देया २(*) ।

इति नानारोगप्रलोहादितुलापुरुषदानविधिः ॥

—*—

(२५) अथ विष्णुधर्मोत्तरोक्तं घृतादितुलापुरुषदानार्वाधः ।

—*—

(118) शाङ्कर उवाच—

तुलादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् ।

यद् गौर्यार्चयितं पूर्वन्तथा नारायणेन च ।

पुण्यदिनमथादाय तृतीयायां विशेषतः ।

गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ कुर्याद्दण्डं शुभम् ।

दारवं शुभवृषस्य चतुर्हस्तप्रमाणतः ।

उपरितनो दण्डो धटम् ।

सुवर्णन्तत्र बध्नीयान् स्वशक्त्या घटितं धटे ।

शिक्यद्वयन्तु बध्नीयादभितो धूटिके ततः ३(+)

तत्रारोहेन सवस्त्रं पुष्पालङ्कारभूषितः ।

अभीष्टदेवतां गृह्यन् स्नापयित्वा घृताग्निभिः ।

तुलादानस्य सर्वस्य विधिरेषः प्रकीर्तितः ।

सर्वस्य वक्ष्यमाणघृतादितुलापुरुषदानस्येत्यर्थः ।

प्रथमा तु घृतस्योक्ता तेजोवृद्धिकरी तुला ।

माषिकेण तु सौभाग्यं तैलेन बहुलाः प्रजाः ।

१ (५) वैश्व कर्मसु दक्षिणा विशेषतो नीला तेषु च यथावक्ति ह्यया इति जिह्वाधारः । तददानं,

तथापि 'उतो वस्त्रसद्विधयः' 'यद्यारं दक्षिणादीनाम् आस्त्रियन्-कनोरियुः' इति च प्रत्ययाद्यद्वयैः ॥

२ (*) चास्त्रान् तालयित्वा तु दद्याद्गोचरम् तत्समम् ।

द्विजस्य विषमभाव यथाऽप्यसौ विजातये । इति स्मार्थीकः पाठः ।

३ (+) 'यत्ना इवन्तु दधीयान् स्नापयेत् पिटके ततः' इति इमादौ पाठः ।

वासंसा दिव्यवस्त्राणि प्राप्नोति तुल्या धृ (तम्)तः ।
 लवणस्य तु लावण्यं अरोगित्वं गुडस्य च ॥
 असापत्नं शर्करया सुरूपं चन्दनेन तु ।
 अविभक्ता भवेद्भर्त्रा(स्त्री) तुल्या कुङ्कुमस्य तु ॥
 न सन्तापो हृदि भवेन् क्षीरस्य तुल्या सदा ।
 सर्व्वदानप्रदाः सर्वाः सर्व्वपापक्षयङ्कराः ॥
 यो ददाति तुलाः सर्वाः स गच्छेत् परमं पदम् १(१) २(०) इति ।
 इति घृतावितुलापुरुषदानविधिः ॥

—*—

(२६). अथ पराशरोक्तगुडादितुलापुरुषदानविधिः ।

—*—

गुडं वा यदि वा खण्डं लवणं वापि तोलितम् ।
 यो दद्यात्कामनस्तुल्यं नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥
 पुमान् प्रद्युम्नवत् स म्यान्नारी सा पार्व्वती यथा ।
 सुवर्णं दक्षिणायुक्तं सवस्त्रं भूषणान्वितम् ॥
 अलङ्कृत्य द्विजामयं नं परिधाय च वाससी ।
 खण्डादिं तोलितं पश्चाद् द्विजाय प्रतिपादयेत् ॥

(119) तत्रैवान्यथ—

मन्त्रेणारुह्य च तुलां चिन्तयित्वा हरिं परम् ।
 अवरुह्य तनो दद्यादद्दं पादमथापि वा ॥
 गुरुं सम्पूज्य विधिवन् स्वर्णालङ्कारभूषणैः ।
 विसर्ज्जयेन्नमस्कृत्य भोजयित्वा विधानतः ॥
 शेषं द्विजेभ्यो दातव्यं स्त्रीभ्योऽन्येभ्य स्तथैव च ।
 इष्टवन्धुविशिष्टानामाश्रितानां ततः परम् ॥
 मन्त्रेण दद्यादभिमन्त्रितां यः, सकृत्तुलामेकतमां द्विजेभ्यः ।
 स धामि गौर्व्याः सदनं सुपुण्यं, न शोकद्वौर्भाग्यमुपाश्नुते पुमान् ॥
 इति गुडावितुलापुरुष दानविधिः ।

१ (१)

'यो ददाति तुलाः सर्वाः स गीर्वाणवमात्रयान्' इति ईमाद्री पाठः ।

२ (०)

'मन्त्रेण दद्यादभिमन्त्रितां, सकृत्तुला'शिवतलां चिन्तयेत् । स धामि गीर्वाः सदनं सुपुण्यं, न शोकद्वौर्भाग्यमुपाश्नुते पुमान्' अथमधिकः ईमाद्री दामखण्डे पाठः । इत्थं ईमाद्रीपाठोऽन्वेष्यते ।

(२७) अथ सुवर्णरजत-ताम्रव्यतिरिक्ततुलापुरुषदानस्य
प्रयोगः ।

—*—

अथनाविपुण्यकालमासाद्य यथाशक्ति मण्डपं सम्पाद्य तुलां सम्पादयेत् ।
शाकेन्दुदीचन्दनं देवदारु, श्रीपर्णीविल्वप्रियकाञ्चनानाम् ।
स्तम्भद्वयं हस्तयुगावस्तातम्, कृत्वा ऋजुं पञ्चकरोच्छ्रितञ्च ॥
तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्यात्, अथोत्तराङ्गं च तदङ्गमेव ।
समानजातिञ्च तुलावलम्बिना(नी), हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता ॥
द्वेष्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात् . प्रयुत्वमस्याहञ्च दशाङ्गुलानि ॥
सुवर्णपत्राभरणा च कार्या, सलोहपाशद्वयभृङ्गुलाभिः ।
युता सुवर्णेन च रत्नमाला, विभूषिता माल्यविभूषणाभ्याम् ॥

ईदृशीं शिष्यद्वयावलम्बिभ्यः फलकद्वयोपेतां दक्षिणोत्तरावलम्बिनीं तुलां निर्माय
सर्वसम्भारान् समानीय, धर्मराज-सूर्यविष्णुप्रतिमाः कृत्वा गणेशगौरीष्ट देवतादीन्
सम्पूज्य प्रार्थयित्वा (प्रार्थय) देशकालौ स्मृत्वा चामुकगोत्रोऽमुकप्रवरोऽमुकशर्मासुककामः-
श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा घृताशन्यनमद्रव्येण तुलापुरुषदानं करिष्ये । इति सङ्कल्प्याचार्य
कृत्वा तस्मै वस्त्रादि दद्यात् ।

अथागमोक्तविधिना शुद्धेन वा मन्त्रेण त्र्यम्बकं सम्पूज्य १(०) । ततस्तोलनीय-
द्रव्याधिदेवतां पुष्पोक्तां सम्पूज्य कृताभ्युत्तारणो धर्मराज-सूर्य-विष्णु-प्रतिमाः सम्पूज्य
विष्णुप्रतिमां तुलामध्यभागे लम्बितां बद्ध्वा दक्षिणप्रान्तबन्धादारभ्य चन्दनादिना
तद्विधित्तदेवताः पूजयेत् २(+) ।

ताञ्च । यथा—ईशम् । शशिनम् । मारुतम् । रुद्रम् । सूर्यम् । विश्वकर्माणम् ।
गुरुम् । अङ्गिरोऽग्नी । प्रजापतिम् । विश्वम् । जगद्धिधातारम् । पञ्चान्यशम्भू ।
पितृदेवताम् । सौम्यम् । धर्मम् । अमरराजम् । अग्निनौ । जलेशम् । मित्रावरुणौ ।

१ (०)

ॐ चामुकं यजानश्च सुगन्धिं पितृवर्चनम् ।

उत्पाञ्चकानि वस्त्रान् चत्वीर्मुञ्चोष माचताम् ॥

इत्येवमन्वेद्य । पञ्चवचुः १०० ।

२ (+) ॐ भूतैः स्वः ईशानाय नमः इतीशाननावाहयेत् ॥ एवमुत्तरचापि ज्ञेयम् । इति
तुलापुरुषदानं पाठान्तरम् ।

मरुद्गणान् । धनेशम् । गन्धर्व्वम् । वरुणम् । विष्णुम् । इत्येता अतुर्व्विंशति देवताः पूजयेत् १(†) ।

ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकं स्थापयामीति प्रयोगेण स्थापयित्वा २(*) मध्यस्थां विष्णुप्रतिमां सम्पूज्य—निकामे निकामे । दधिक्राव्यः । शिवो भव ३(‡) ।

यतो यतः । स्थिरो भव । इत्येतै र्मन्त्रैस्तम्भद्वयमुत्तरसंस्थम् सम्पूज्य तुलायाः ममन्तात् पूर्वादिक्रमेण इन्द्रादीन् सम्पूज्य ४(०) । अष्टौ दीपान् दत्त्वा गुरुणाभिविक्तो-यजमानो गृहीतकुसुमाञ्जलिस्तुलां त्रिः प्रदक्षिणीकृत्योपविश्य प्राङ्मुखं तुलामनु-मन्त्रयेत् ।

ॐ नमस्ते सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं-सर्व(त्य) माश्रिता ।
साक्षिभूवा जगद्धात्री निर्मिता विश्रयोनिना ॥
एकतः सर्वसत्यानि तथानृतशानि च ।
धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापितामि जगद्धिते ॥
त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तिता ।
मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥
योऽसौ तस्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।
स एषोऽधिष्ठितो देवि त्वयि तस्माज्जमोनमः ॥
इति तुलां प्रार्थ्यं मध्यस्थं विष्णुं प्रार्थयेत् ।

तत्र (अत्र) मन्त्रः—

नमो नमस्ते गोविन्द तुलापुरुषसंज्ञकः ।
त्वं हरे तारयस्वास्मानस्मात् संसारसागरात् ॥
इत्युक्त्वा गोविन्दतुलोपरि कुसुमाञ्जलिं त्रिः प्रक्षिपेत् ।

पुनस्तुलां त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य मर्वाभरणसम्पन्नो वाममुष्टौ गृहीतधर्मराजो-दक्षिणमुष्टौ गृहीतसुर्व्यं ज्ञसङ्ग(स्थः) स्थापितस्वेष्टदैवतः प्राङ्मुखमुत्तरदिक्ष्यमारोहेत् । दक्षिणेन सुवर्णं स्यादुत्तरेण स्वयं विशेषेत् । इति वचनात् ।

१ (†) पूजयेदिति तत्पञ्चमेति वीच्यम् ।

२ (*) ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकं स्थापयामीति प्रयोगेण स्थापयित्वा । इति शब्दात्परं पाठः ।
मध्यं गोविन्दश्चावाञ्जलिः ।

३ (‡) एते मन्त्राः तुलापुस्तककारणे प्रागुक्ताः ।

४ (०) तत्पञ्चमे रिन्द्रादीन् सम्पूजयेत् ।

ततो दक्षिणाशिक्ष्ये घृतादिद्रव्यमाचार्य्यो निधाय यावत् समधिर्कं वा पुष्टिकामे
यजमाने भूर्निस्पृष्टमपि कृत्वा धार्य्ये १(०) ।

अथ यजमानो विष्णु-प्रतिमामीक्षमाणः क्षणं स्थित्वा इमं मन्त्रं पठेत् ।

नमस्ते सर्व्वभूतानां साक्षिभूते सनातनि ।

पिनामहेन देवि त्वं निर्म्मिता परमेष्ठिना ॥

त्वया घृतं जगत् सर्व्वं सहस्थावरजङ्गमम् ।

सर्व्वभूतात्मभूतस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ॥ इति ।

घृतादितोलनीयद्रव्ये किञ्चित् सुवर्णं दत्तं चेत्तदा इमे मन्त्राः पठनीयाः ।

यथा पवित्रमतुलमपत्यं जातवेदसः ।

तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ॥

रुद्रस्य तु महत्तेजः कार्तिकेयस्य सम्भवः ।

तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ॥

यथाभिर्देवताः सर्वाः सुवर्णं हि तदात्मकम् ।

तथा स्वेनपवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ॥

यत् कृतं मे स्वकायेन मनमा वचमाथवा ।

दुष्कृतं तत् सुवर्णमर्थं मुक्तिं यातु परां शुभाम् ॥

इत्युक्त्वा अवनीर्याशित्यागुक्त्वा असुककाम इदं द्रव्यं असुकदैवतं घृतं
चेन्मृत्युञ्जयदैवतं आचार्यायान्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः समाश्रितबन्धुवर्गेभ्यो दीनानाथस्त्रीभ्यश्च
सम्प्रदे न ममेत्युक्त्वा कृतैतत्तुलापुरुषदानप्रतिष्ठासिद्धयर्थे यथाशक्ति सुवर्णं दक्षिणामा-
चार्याय दत्त्वा भूयसीश्च दक्षिणामितरेभ्यो दत्त्वा ब्राह्मणभोजनं सङ्कल्प्य तुलोपहारादि-
धर्मराजादिप्रतिमास्तुलाद्रव्यार्द्धं तद्द्वं वा आचार्याय दत्त्वा अन्येभ्यश्च प्रतिपाद्य
आज्यावेक्षणं कृत्वा, प्रमादात्कुर्वतां कर्म । यस्यस्मृत्या च । यत्करोषि यद्भासि ।
चतुर्भिश्च २(०) । एतान्मन्त्रानुक्त्वा ईश्वरे (कर्मफलं)समर्प्याचार्य्यं क्षमाप्यच्च इष्टबन्धुभिः
सह सुधीत ॥

नाम्नाधिवासनादि, न तत्र इति पूर्व्वोक्तवचनान् ।

इति सामान्यतस्तुलापुरुषदानविधानम् ॥

१(०) पाठोऽयमसङ्गतीऽपि सर्व्वेष्वदादग्नेपुस्तकेषु धृततया पवित्रकं निवेदितः । 'धार्य्ये' इति
किञ्चित् तद् सुधीतञ्च ।

२(०) एतेनन्वा चञ्चिन् प्रकारेण प्रागुक्ताः ।

(२८) अथ प्रसङ्गात् सर्वदानमन्वा निरूप्यन्ते ।

—*—

तत्रादौ—

ब्राह्मणपादप्रक्षालनं कृत्वोदङ्मुखो यजमानः सङ्कल्पवाक्यमुच्चार्य्यमुक्त्वाग्रं त्वाममुक दानसम्प्रदानत्वेनाहं वृणे इति कृत्वा प्राङ्मुखः प्रज्ञादिभिः सह सम्पूज्य देयं (द्रव्यं) प्रोक्ष्यालङ्कृत्य च स्वगोत्रानुच्चारणपूर्वकं देयं मन्त्रेण पात्राय दत्त्वा तत्प्रतिष्ठा-सिद्धयर्थं किञ्चिदक्षिणान्दत्त्वा ब्राह्मणाशिषो गृहीत्वा दानफलमीश्वराय समर्पयेत् ।
इति सर्वदानविधिः ॥

—*—

(२९) अथ तथैव सुवर्णादीनां दानमन्वाः ।

—*—

तत्र सुवर्णस्य—

द्विण्यगर्भं गर्भस्थं हेमवीजं विभात्रसोः ।
अनन्तपुण्यफलदं मनः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

अथ रत्नस्य—

यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वं देवा व्यवस्थिताः ।
तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः ॥

अथ रजतस्य—

रुद्रनेत्रसमुद्भूतं रजतं पितृबलभम् ।
प्रदानादस्य मे रुद्रः प्रीयतां भक्तवतमलः ॥

अथ ताम्रस्य—

ताम्रं पुष्टिकरं सर्वं देवप्रीतिकरं शुभम् ।
सर्वरक्षाकरं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥

अथ कांस्यस्य—

कांस्यप्रभुः शिवः माक्षान कांस्यमेव विभ ।वसुः ।
कांस्यं विष्णु ममं यस्मादनः शान्तिं प्रयच्छमे ॥

विधान-पारिजाते ।

अथ लोहस्य—

यस्मादायस कार्याणि त्वदधीनानि सर्व्वदा ।
इं लोहलाङ्गलादीनि अतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥

अथ रौप्यपात्रस्य—

कन्याबधो गवांचैव परदार-प्रधर्षणम् ।
रौप्यपात्रप्रदानेन क्षिप्रं नाशं प्रयातु मे ॥

अथ कांस्यपात्रविशेषस्य—

यानि पापान्यनेकानि कर्मोत्थानि कृतानि च ।
कांस्यपात्र प्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सका ॥

अथ ताम्रपात्रविशेषस्य—

परापवाद पैशुन्य मभक्षस्वच भक्षणम् ।
तत्रोत्थितञ्च यत्पापं ताम्रपात्रेण नश्यतु ॥

अथ तिलपात्रस्य—

देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थ-फलप्रद ।
तिलपात्रं प्रदास्यामि तवाङ्गे संस्क्रितोऽस्म्यहम् ॥

अथ बल्लस्य—

शासनं सर्व्वलोकानां लज्जाया रं लक्षणं परम् ।
सुवेदभारिः बल्लत्वमतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥

अथ पीतबल्लस्य—

पीतबल्लयुगं यस्माद्दासु देवस्य बल्लभम् ।
प्रदानादस्य मे विष्णुः प्रीयतां भक्तवत्सलः ॥

अथ कम्बलस्य—

सर्वाधिभ्याधि विज्वंसः सततं सुखसुत्तमम् ।
ऊर्णाप्रावरणस्यास्य दानाद्भवतु मे हरे ॥

अथ रक्तबल्लस्य—

रक्तबल्लयुगं यस्मा द्वादित्यस्यच बल्लभम् ।
प्रदानादस्य मे सूर्य्यः सर्व्व पापं व्यपोहसु ॥

अथ अङ्गस्य—

अङ्गमेव परारं, लक्ष्मीरङ्गमेव जनार्दनः ।
अङ्गं ब्रह्मास्त्रिलत्राणं मस्तु मे जन्म जन्मनि ॥ १

अथ गोः—

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याचौबनाशनी ।
विश्वरूपधरोदेवः प्रीयतामनया गवा ॥

अथ आज्यस्य—

कामधेनोः समुद्रतं देवानामुत्तमं हविः ।
वायुर्विष्वकर्द्धनं पुंसां माज्यं पातु सदैव माम् ॥

अथाहवस्य—

विष्णु स्त्व-मश्वरूपेण यस्मादमृत सम्भव ।
चन्द्रार्कवाहनो नित्यं मतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥

अथ गजस्य—

महाशक्तिं महाकायः पीताम्बरसमप्रभः ।
सर्व्वसंप्रामजोताच्च गजो यच्छतु मे सुखम् ॥

अथ दध्नः—

दधिं त्वामदत्तः पुंसः सदा सन्तुष्टिरुत्तमा १(०) ।
अतस्तच्च प्रदानेन श्शामुत्रास्तु शं मम ॥

अथ क्षीरस्य—

अलक्ष्मीं हरते नित्यं सुखसौभाग्यं वर्द्धनम्
क्षीरं माङ्गल्यमायुष्यं मतः शान्तिं प्रयच्छतु ॥

अथ नवनीतस्य—

कामधेनोः समुद्रतं विष्णोः प्रीतिं करं परम् ।
नवनीतं प्रदास्वामि कर्त्तुं पुष्टिञ्च देहि मे ॥

अथ स (श) क्तोः—

प्राजापत्या यतः प्रोक्ताः स (श) क्तवो यज्ञकर्मणि ।
तस्मात् सक्तु प्रदानेन प्रीयतां मे प्रजापतिः ॥

अथ सुवर्णतुलस्याः—

सुवर्णं तुलसीदाना द्वाङ्मनः काय सञ्चितम् ।
पापं प्रशममायातु सर्व्वं सन्तु मनोरथाः ॥

अथ पादुकयोः—

कण्टकोन्कटपापाण वृश्चिकाहि निवारणं ।
पादुके मम्प्रयच्छामि विप्रप्रीत्यातु गृह्यताम् ॥

अथ गन्धस्य—

श्रीखण्डागुरुकर्पूर कस्तुरी कुङ्कुमान्वितम् ।
त्रिलेपनं प्रयच्छामि सौख्यमस्तु सदा मम ॥
इति प्रमङ्गागत सुवर्णादि-दानमन्त्राः ।

—*—

(३०) अथ हिरण्यगर्भदानम् १(०) ।

—*—

(120) मातृस्ये—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानं मनुत्तमम् ।
नाम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातक नाशनम् २(+) ॥
पुण्यन्दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवन् ।
ऋत्विग्मण्डलसम्भार-भूषणाच्छादनाविकम् ॥
कुर्यादुपोषितस्तद्व लोकेशावाहनं बुधः ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत्कृत्वाधिवासनम् ॥

उपवासोऽपि ऋत्विग्भिः सह कार्यमिति स्थितिः ।

इति दानसागरे १(†) ।

ब्राह्मणैरानयेत्कुण्डं तपनीयमयं शुभम् ।

द्वासप्तमङ्गलोच्छ्रायं हेमपङ्कज-गर्भवत् ॥

त्रिभागहीनं विस्तारं प्रशस्तं सुरजाकृतिम् ।

कुण्डमिति । यजमानप्रवेशार्थं हिरण्यगर्भान्द्वयं पात्रम् । तपनीयमयं स्वर्णमयं, हेमपङ्कजाकृतिम्, अधोभागमध्यस्याष्टद्वलक-सुवर्णकमल युक्तम् । तदेव नाभिश्चन्द्र-
ाच्यम् । त्रिभाग हीन विस्तारमिति, अष्टाचत्वारिंशद्द्वलविस्तृतमित्यर्थः ।

दशांशानि-सरन्नानि दात्रं सूचीन्नथेवच ।

हेमतालं सपीटकं वहिरादित्य संयुतम् ॥

तथैवावरणं नाभे रूपवीतञ्च काञ्चनम् ।

पाद्वर्तः स्थापयेत्तद्द्वेमे दण्डं कमण्डलुम् ॥

दशांशानीति-दशाखण्डाकाराणि, सुवर्णखण्डानि तानिच । पीटको मञ्जुषा-
शत्री नालच्छेत्रनार्थम् । सूचि कर्णवेधनार्थं, नाभेरावरणार्थं वस्त्राकारं उपवीतमुपनयने-
शरणार्थं दण्डकमण्डलु-समावर्तनधारणार्थं । एवं कमण्डलवादीनि स्वर्णमयानि कृत्वा
हेमकुण्डाद्वाह्य प्रदेशे पाद्वर्तः स्थापयेदित्यर्थः ।

वहिरादित्यसंयुतमिति पाठेन आदित्येत्याद्यादित्य-प्रतिमासंयुतः । वस्त्रं
दानादीनिसम्बन्धिणि काञ्चनमयान्येव कार्याणि ।

पद्माकारं विधानं स्वान् समन्ताद्दङ्गलाधिकम् ।

मुक्तावलीसमोपेनं पद्मरागदलान्वितम् ॥

तिलद्रोणोपरिगतं वेदीमध्ये तनोऽर्चयेत् ।

अङ्गलाधिकं मङ्गलेन सर्वतोऽधिकमित्यर्थः ।

यद्यन्यत्र हिरण्यगर्भ-निर्माणसुवर्णपरिमाणं नोक्तं तथापि यावता यजमानस्य
सु(स्)स्त्रप्रवेशवस्थान-नियमयोग्यं २(०) भवति तावताकुण्डं घटनीयम् । अन्यदधि-
वासनाविकं तुलापुरुषवद् बोध्यम् ।

१ (×) दानसागर इत्यपि पाठोऽस्ति । दानसागरसन्दर्भे तु गौरीशंभूपरब्रह्मणः क्षेत्राचतीत्यः ।

२ (०) 'इह स्वान् हिरण्यगर्भ-निर्माण-सुवर्णपरिमाणस्यानायासयावता यजमानस्य प्रदेशे
धारणीयाविकं कुण्डं भवति तावते'ति ईमाद्री पाठः ।

ततोमङ्गलशब्देन ब्रह्मबोधवेण च ।
 सर्वोपध्युक्तज्ञानं ज्ञापितोवेद-वित्तमैः १(+) ॥
 शुक्लमाल्याम्बरधरः सर्वाभरणभूषितः ।
 इममुषारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।
 सप्तलोकसुराध्यक्ष जगद्धात्रे नमोनमः ॥
 भूर्लोकप्रमुखालोका स्तव गर्भे व्यवस्थिताः ।
 ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥
 नमस्ते भुवनाधार नमस्ते भुवनाश्रय ।
 नमोहिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य पितामहः ॥
 यतस्त्वमेव भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः ।
 तस्मान्मासुद्धराक्षेव दुःखसंसार सागरात् ॥
 एवमामन्त्र्य तन्मध्ये माविश्यास्त उदङ्मुखः ।
 मुष्टिभ्यां परिसंगृह्य भ्रमरराज वतुस्मुखौ २(*) ॥
 जानूमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेदुच्छ्वास्त पञ्चकम् ।

अत्र तत इत्यधिवासनादि पूर्णाहुत्वेन कर्म समाप्तचनन्तरमित्यर्थः ।
 अत्र हिरण्यगर्भं पिधानेनाच्छाद्य तस्य गर्भाधानादि कार्यम् ३(‡) ।

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनन्तथा ।
 कुर्यु हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ॥
 गीतमङ्गल शब्देन गुरुमुस्थापयेत्ततः ।
 जातकर्मदिकाः कुर्यात् क्रियाः षोडश चापराः ॥

अत्र जातकर्मदिवि संस्काराणां स्वरूपतः करणासम्भवात्तत्तत्कर्म मन्त्रयुक्तमनु-
 ध्या(ष्टा)न पूर्वकमेव, तत्तत् प्रधानकर्म मन्त्रपाठमात्रेण सर्वे ते कार्याः ।

१ (†) सर्वोपधिः । 'सुरानाडी तथा कुष्ठं त्रैलोक्यं रजनीवचनम् ।

इतो चण्डकमुच्यते सर्वोपधीनावाः श्रुताः' ।

२ (‡) ताव क्रियाः । जातकर्म, नामकरणम्, त्रिज्ज्वालनम्, चण्डप्रामनम्, पूजाकरणम्,
 उच्यते चण्डम्, प्राजापत्यम्, ऐन्द्रम्, चायेवम्, शीघ्रम्, इति । चण्डादि विद्वज्जानि, षोडशं विधानवधि
 वाच्यम् । पूर्वावतत्त इत्यत्र विष्णु षोडशवधिति ईशादौ ।

३ (*) चण्ड भ्रमरराज पतुस्मुखौ वतुस्मुखौ । द्विजपुङ्गवीर्षकराजः । वानपुङ्गवी वतुस्मुखः ।

की शूद्रकृतृकेस्वनुसन्धानमात्रं कार्यम् । तत्रापि स्त्रिया विवाहः समन्त्रकः ।
सुच्यादिकञ्च-गुरवे इत्था मन्त्रमिमं जपेत् ।

नमोहिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय ते नमः ।

वराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥

मन्त्रोऽहं जनितः पूर्वं मर्त्यधर्माद् द्विजोत्तमः ।

त्वद्गर्भसंभवादेव दिव्य देहो भवाम्यहम् ।

चतुर्भिः कलशैर्भूयस्तत स्ते द्विजपुङ्गवाः १(९) ॥

ज्ञानं कुर्यु प्रसन्नाश्च (ज्ञाः) सर्वाभरण-भूषिताः ।

देवस्यत्वेति मन्त्रेण स्थितस्य कनकासने २(x) ।

अराजातस्य तेऽङ्गानि अभिषेक्ष्यामहे वयम् ।

विन्वेनानेन कृषुषा चिरञ्जीव सुखी भव ॥

ततोहिरण्यगर्भन्तं तेभ्योदद्याद्विचक्षणः ।

ते पूज्याः सावधानेन बहव स्मदनुक्षया ॥

अत्र तेभ्यो गूर्वादिभ्यः ।

तद् विभागस्तु तुल्यपुरुष बद्धस्त्रिगाथाचार्याणां वेदितव्यम् ॥

तत्रोपकरणं सर्व्वं गुरवे विनि वेदयेत् ।

पादुकोपानहच्छ त्र-चामरासन भाजनम् ॥

प्रामं वा विषयं वापि यथान्यदपि सम्भवेत् ३(०) ।

इदञ्च प्रामादिकं दक्षिणात्वेन सरुभाव्यते ॥

121. आत्मालङ्करण मपि कर्ता दद्यादिति, गोपथब्राह्मणे ।

अनेनविधिना यस्तु पुण्येऽह्नि विनिवेदयेत् ॥

कल्पकोटिहर्षं यावद् ब्रह्मलोके महीयते ४(१) ।

इति श्रीमदनन्तभट्ट विरचिते विधान-पारिजाते हिरण्यगर्भमहादानविधानम् ॥

—*—

- १ (९) चतुर्भिः कलशै रित्यत्र कुण्डलीपञ्चिते रव चानं चस्त्रिजोषि कर्मसंज्ञामान्येति शेषः
इति हेमाद्री ।
- २ (x) देवस्यैव कवितुः प्रकवेतिगीर्वाङ्ग्यां पुञ्चोदसाभ्याम् । गजयन्तः १, १० ।
- ३ (०) यद्गजयन्तः सुकस्यल्लपीवक्तादितुभोयात् । विषयः यामसम्पुष्ट, उपपत्तं वा ।
चत्वरदादिहम् ।
- ४ (१) हेमाद्री चत्वरं चिरञ्जीवैरिधिं सुपिलार पूर्व्वकं सर्व्वदातात् । चयमनेकविषयकपालि ।

(३१) अथ ब्रह्माण्डदानम् ।

तत्र ब्रह्माण्डदानप्रयोगः ।

—*—

१००. मात्स्ये—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डं विधि पूर्वकम् ।
 यच्चेष्टं सर्वभूतानां महापातक नाशनम् ॥
 पुण्यं दिनं मथासाध्यं तुलापुरुषदानवत् ।
 ऋत्विग्ं मण्डलसम्भार-भूषणाच्छादनादिकम् ॥
 लोकेशावाहनन्तद् दधिवासनकन्तथा १(०) ।

तुलापुरुषवदिति.— तद्वत् प्रयत्नेनात्र दानसङ्कल्पोपवास-गोविन्दादिपूजानुष्ठा-
 न्नादीनि पूर्वार्कसहितकर्माणि समति दिश्यन्ते ।

कुर्याद्विंशतपलादूर्द्ध्वं मा सहस्राक्षं शक्तिः ।
 शकल्लयसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काञ्चनं बुधः २(१) ॥
 प्रीवाहीनस्य कुम्भस्य मङ्गलं कारयेत्ततः ।
 दिग्गजाष्टकसंयुक्तं पद्भेदाङ्गं समन्वितम् ॥
 लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितं चतुर्मुखम् ।
 शिवाच्युतार्कशिखरं मुमा लक्ष्मी-समन्वितम् ॥
 वस्वादित्य मरुद्गर्भं महारत्नं समन्वितम् ।
 वितस्तैरङ्गुलशतं यावदायामविस्तारम् ॥
 कौशेयवस्त्रसंवीतं तिलद्रोणोपनि न्यसेन ।
 तथाष्टादशधान्यानि समन्तान् परिकल्पयेत् ॥

दिग्गजाष्टकं क(कू)र्भैरावतादि प्रतिमात्मकम् ३(११) । तथा पद्भेदाङ्गं प्रतिमायुतं
 कितस्तेरिति ।

१ (०) तुलापुरुषसुक्तं काल देशवृत्त्याह-त्रिवादिपूजन-विप्रवाचनगण-कालिन्वरक-सधुपर्वदान
 कुम्भस्यव-वेदिकासम्भार लोकेयावाहनाधिवाननादिष्वने कार्यम् ।

२ (१) शकल्लयं खण्डयम् । ब्रह्माण्डे तत्रचतुर्मुखम्,—
 कम्बुधाया अनेदवाहक प्रतीत्यादिति चन्द्रमाः ।
 उदितः शुक्रपचादी वपुरन्त्यस्य तादृमिति ॥

३ (११) तेषां विमलजादीनां लक्ष्यानि आदित्यपुराणोक्तानि उमादी सन्ति ।

वितस्तेरङ्गुलशतं यावदायामविस्तरम् ।
 कौशेयवस्त्रसंवीतं तिलद्रोणोपरि न्यसेत् ॥
 तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।

द्वादशाङ्गुलात्मकवितस्तिमारभ्य शताङ्गुलं यावच्छतयनुसारेण विस्तारोत्सेधेन
 मण्डपं कार्यमित्यर्थः ।

पूर्वेणानन्तशयनं प्रद्युम्नं पूर्वदक्षिणे ।
 प्रकृतिं दक्षिणे देशे सकर्षणमतः परम् ॥
 पश्चिमे चतुरो वेदाननिरुद्धमतः परम् ।
 अग्निमुत्तरतो हैमं वासुदेवमतः परम् ॥
 समन्ताद् गुणपीठस्थानर्षयेत् काञ्चनान् वुधः ।
 स्थापयेद्वस्त्रसंवीतान् पूर्णाकुम्भान् दशैव तु ॥

ब्रह्माण्डस्य पूर्वादिदिक्षु कृतगुणपीठे गतान् संस्थाप्याञ्चयेदित्यर्थः । अत्र
 प्रतिमालक्षणं दानकाण्डतोऽवगन्तव्यम् १(+)

दशैव धेनवो देयाः सहेमाम्बरदोहनाः ।
 पादुकोपानहच्छत्र चामरासनदर्पणैः ॥
 भक्ष्यभोज्यान्नदीपेक्षु फलमालयानुलेपनैः ।
 होमाधिवासनान्तेच स्नापितो वेदपुङ्गवैः ॥
 इत्थमुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वाथ प्रदक्षिणाम् २(‡) ।

मन्त्रश्च—

नमोऽस्तु विश्वेश्वर विश्वधाम, जगन्मन्त्रिणे भगवन्ममस्ते ।
 सप्ताधिलोका मग्भूतलेन, गर्भेण माद्धं वितराभिरक्षाम् ॥
 ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु, प्रयान्तु पापानि चराचराणाम् ।
 त्वद्दानशस्त्राहृतपातकानां, ब्रह्माण्डद्रोषाः प्रलयं प्रजन्तु ॥

- १ (+) कुमाद्री दानकाण्डे चादित्य-पुराणविष्णुधर्मोत्तर-नारदीयपुराणोक्तानि प्रतिमाका
 लक्षणानि सन्ति । पूर्वेण कुम्भाच्च समन्तात् स्थापयेत् ।
 २ ‡) स्नापितः युकसाध्याचरधरः २२ शतकृतसुमासर्वाभ्यंजमानो ब्रह्माण्डं त्रिः प्रदक्षिणोक्तय
 मन्मन्त्रमुच्चारयेदिति ।

एवं प्रणम्यामरविश्वगर्भं, दद्याद्द्विजेभ्यो दशधा विभज्य ।
 भागद्वयन्तत्र गुरोः प्रकल्प्य, समम्भजेच्छेषमतः क्रमेण ॥
 स्वरूपञ्च होमं गुरुरेक एव, कुर्यादथैकाग्निविधानयुक्त्या ।
 स एव सम्पूज्यतमोऽल्पवित्तै र्यथोक्तवस्त्राभरणादिकेन ॥
 अत्र पूर्वोक्तसहस्रपलपक्ष उत्तमः, तदद्द्वौ मध्यमः, तदद्द्वौऽधमः,
 इत्यल्पपक्षोऽधेयः ।

इत्थं य एतदखिलं पुरुषोऽत्र कुर्याद् ब्रह्माण्डदानमधिगम्य महद्विमानम् ।
 निर्धूतकल्मषविशुद्धतनमुरारे रानन्दकृत् पदमुपैति सहाप्सरोभिः ॥
 सन्तारयेत् फिन्निपितामह पुत्रपौत्र-बन्धु-प्रियातिथिकलत्रशताष्टकं यः ।
 ब्रह्माण्डदानशकलीकृतपातकौघ मानन्दयेच्च जननीकुलमप्यशेषम् ॥
 इति पठति शृणोति वा य एतत्, सुरभवनेषु गृहेषु धार्मिकानाम् ।
 मतिमपि च ददाति मोदते सा, ऽमरपतिभवने सहाप्सरोभिः १(*) ॥
 इति विधानपारिजाते ब्रह्माण्डदानविधानम् ॥

— * —

(३२) अथ कल्पपादपदानप्रयोगः ।

— * —

123 मातृस्ये—

कल्पपादपदानाख्यमतः परममुत्तमम् ।
 महादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशनम् ॥
 पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
 पुण्याहवाचनं कुर्यात्त्रिकेशावाहनन्तथा ॥
 ऋत्विग् मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 काञ्चनान् कारयेद्दृक्षान् नानाफलसमन्वितान् ॥

१ (*) अथं होमीऽधिको देवाऽज्ञावन्ति । साकंश्रेयपुराचमन्त्रपुराणविधिचर्चातारायुक्त-
 शेषमूर्तिवाराणाहवीऽपि तथाधिकाः सन्ति ।

नाना विहारवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् १(०) ।
 शक्तिस्त्रिपलाद्दुर्गा मा सहस्रात् प्रकल्पयेत् २(+) ॥
 अर्द्धात् कल्पसुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् ।
 गुडप्रस्थोपरिष्ठाञ्च सितवस्त्रयुगावृतम् ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवोपेतं पञ्चशङ्खसभास्करम् ।
 कामदेवमथस्ताञ्च सकलत्रं प्रकल्पयेत् ॥
 सन्तानं पूर्वतस्तद्वत् तुरीयांशेन कल्पयेत् ।
 मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्धं धृतोपरि ॥
 पश्चिमे पारिभद्रन्तु सावित्र्या सह जीरके ।
 सुरभिसंयुतं तद्वद्विलेप्य हरिचन्दनम् ॥
 तुरीयांशेन कुर्वीत सौम्येन फलसंयुतम् ।

अत्र घृतादयो गुडपरिमिताः प्राद्याः । सन्निधानात् कल्पपादप-सुवर्णपरिमाणं
 त्रिपलाद्दुर्गा सहस्रपलपर्यन्तं ज्ञेयम् ३(±) ॥

कौशेयवस्त्र-संवीतानिक्षुमाल्य-फलान्वितान् ।
 तथाष्टौ पूर्णकलशान् पादुकासनभाजनम् ४(*) ॥
 दीपकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम् ।
 फलमाल्ययुतं तद्वदुपरिष्ठाद्विनायकम् ५(5) ॥
 अशनभाजनं भोजनपात्रम्, वितानन्तु पञ्चवर्णम् ।
 तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
 होमाधिवासनान्तेच स्नापितो वेदपारगौः ॥

- १ (०) च च नानाकलाणि, भूषणानि स्वर्णव्याभरणानि । स्त्री-पुरुष-गौ-गज-वाजि-मणि-
 वच-रजत भव्य फलादीनि, इति ईमादौ ।
 पञ्चमादिप्रमित्यर्थ, काल-देश-शक्ति-प्राद-श्रिवादिपूजन-गुण-फलिक चतुष्टय
 वरचमधुपर्कदानादीनि ज्ञेयानि ।
- २ (+) 'चर्त्तान् कल्पसुवर्णस्येति यथाशक्तिदानवत् कल्पसुवर्णस्यार्द्धेन ब्रह्मादिप्रतिष्ठासहितं
 कल्पपादपं कल्पयेत्' इति ईमादौ ।
- ३ (±) गुडप्रस्थोऽथ द्वाविंशत्पलपरिमितः, तथाहि—
 द्वाविंशत्पलवकः प्रकल्पः पुराणि परिकीर्तितः इति ।
 ब्रह्मादीनां चतुश्चतुर्दश ब्रह्मादिदाने ।
- ४ (*) पादुकासनभाजनमित्यत्र 'पादुकासनभाजन' इति चाप्यः पाठः ।
- ५ (5) चम उपरिष्ठाद् वितानं नक्तं इति च पाठान्तरमस्ति ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
 नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने ॥
 विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये ।
 यस्मात्त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्हिवाकरः ॥
 मूर्त्तामूर्त्तपरं बीजमतः पाहि सनातनः ।
 त्वमेवामृतसर्वस्व मनन्तः पुरुषोऽव्ययः १(×) ॥
 सन्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात् ।
 एवमामन्त्र्य तन्दशाद्र रवे कल्पपादपम् ।
 चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः मन्तानादीन् प्रकल्पयेत् ॥

अत्र चतुर्भ्यः कुण्डचतुष्टयसम्बन्धि ऋत्विग्भ्य इत्यर्थः । स्वल्पत्वे एकाग्रिवत्
 कुर्व्यात्, गुरोरेवमिति पूजनम् । स्वल्पत्वं ब्रह्माण्डवद्वेदितव्यम् २(‡) ।

तथाहि—

स्वल्पेष्वेकाग्रिवन् कुर्व्याद् गुरवे वापि पूजनम् ।
 न वित्तशाठ्यं कुर्वीत न च विस्मयवान् भवेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 यो वा पठेत् सकलकल्पतरुप्रदानम् ,
 यो वा शृणोति पुरुषोल्पधनः स्मरंद्वा ।
 सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य सहाप्सरोभिः,
 मन्वन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः ॥
 इति कल्पपादपमहादान विधानम् ॥

—*

(३३) अथ गोसहस्रमहादानम् ।

—*—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
 गोसहस्रप्रदानाल्यं सर्वपापहरं परम् ॥

- १ (×) अवास्तवा देशः, एतेषां सर्वेषां अमृतसर्वस्वम् ।
 २ (०) एवञ्च लिङ्गपुराणयोक्तं महादानं कल्पपादपाप्यमन्त्रदत्तम् ।
 ,, अथ ब्रह्माण्डविधानविधानवदिति श्रेयम् ।

पुण्यं तिथिमथासाध्य युगमन्वन्तरादिकम् ।
 पयोव्रतस्त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं तथापि वा ॥
 लोकेशावाहनं कुर्यात् तुलापुरुषदानवत् ।
 पुण्याहवाचनं कुर्याद्द्वोमः कार्यस्तथैव च ॥
 ऋत्विग्मण्डल सम्भार-भूषणाच्छादनादिकम् ।
 वृषं लक्षणसंयुक्तं वेदिमध्येऽधिवासयेत् १(†) ॥
 गोसहस्राद्विनिष्क्रम्य गवां दशकमेव च २(5) ।
 गोसहस्रं वहिः कुर्याद्वस्त्रमाल्यविभूषितम् ॥

इदं पयोभक्षमात्रमधिवासनदिनात् पूर्वेषुः कार्यम् । अधिवासनदिने तु तुलापुरुष-
 वदुपवास एव । दानदिनेऽपि पयोव्रतः स्यात् । त्रिरात्रैकरात्रयोः सा व्यवस्था ।

सुवर्णशृङ्गाभरणं रौप्यपादसमन्वितम् ।

वहिः कुर्याद् मण्डपाद्वाहिरासादयेदित्यर्थः । अस्मिन् गोसहस्रे न धेनुत्वे नियमः ।

अतः प्रविश्य दशकं वस्त्रमाल्यैस्तु पूजयेत् ।

सुवर्णघण्टिकायुक्तं ताम्रदोहनिकान्वितम् ॥

सुवर्णतिलकोपेतं हेमपट्टैरलंकृतम् ।

कौशेयवस्त्रसंवीतं माल्यगन्धसमन्वितम् ॥

हेमरत्नयुतैः शृङ्गैश्चामरैश्चापि शोभितम् ।

पादुकोपानहच्छत्रभाजनासनसंयुतम् ३(०) ॥

अतः—मण्डपाभ्यन्तरे इत्यर्थः ।

शृङ्गे द्वे दश सौवर्णिके । सुराः पञ्चपलाः । पञ्चाशत्पलं दोहनपात्रम् ।

सर्वमिदं प्रत्येकगोदशकसमीपे स्थाप्यम् ४(+)

गवां दशकमध्ये स्यात् काञ्चनो नन्दिकेश्वरः ।

कौशेयवस्त्रसंवीतो नानाभरणभूषितः ॥

लवणद्रोणशिखरे माल्येषुफलसंयुतः ।

कुर्यात् पलशताद्दूर्ध्वं सर्वमेतदक्षेपतः ॥

१ (†) इत्यत्र च 'इकोत्तममेविधाने द्रष्टव्यम्, इत्यत्र मूलपाठः ।

२ (5) इदं गोदशकं गोसहस्राद् भिन्नमिति क्षिपित् ।

तदपि सप्तमं 'सप्तसंश्लेषकं नवामिति' भविष्योपनिषद् विद्मोपनिषदि मूलपाठः
 चादमं पुस्तकान्तरे ।

१ (०) चासराद्यनेति कश्चिद्दोषोऽप्ये पाठः ।

४ (+) इत्यत्रोपनिषदे च यद्वैः सुराः पञ्चपलाः स्य रिति ।

भक्तिः पलसाहस्रत्रितयं यावदेव तु १(*) ॥

गोशते वै दशाशेनं सर्वमेतत् प्रकल्पयेत् ।

सलक्षणञ्च कर्त्तव्योऽधिवासौ यथाविधि ॥

ऊर्द्ध्वं स्त्रिनेत्रो द्विभुजः सौम्यास्यो नन्दिकेश्वरः ।

वामे तु शूलभृद्भक्षे चाक्षमाला समन्वितः ॥

ऊर्द्ध्वं स्थित इत्यर्थः । पलसाहस्रत्रितयमिति प्रागुक्तं, इदन्तु नन्दिकेश्वरप्रतिमा-
विषयमिति हेमाद्रौ ।

गोभूषणं नन्दिकेश्वरादिसर्वविषयमित्यस्मिन् ग्रन्थेऽभिहितम् । सर्वमेतत्-
प्रकल्पयेदिति तु गोसहस्रोक्तम्, लक्षणद्रोणानिरिक्तं सर्वं दशाशेन कल्पयेदिति मदनरत्ने-
व्याख्यातम् ।

पुण्यकालं समामाद्य गीतमङ्गलनिःस्वनेः ।

सर्वोपभ्युदकस्नान-स्नापितो वेदवित्तमैः २(०) ॥

इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।

नमो वो विश्वमूर्त्तिभ्यो विश्वमातृभ्य एव च ।

लोकाधिवासिनीभ्यश्च रोहिणीभ्यो नमो नमः ।

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनान्येकविंशतिः ॥

ब्रह्मादयस्तथा देवा रोहिण्यः पान्तु मातरः ।

गावो मे अप्रतः सन्तु गावो मे मन्तु प्रपृतः ॥

गावः शिरमि मे नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् ।

यस्मान्त्वं वृषरूपेण धर्मं एव सनातनः ॥

अष्टमूर्त्तिरधिष्ठानमतः पाहि सनातनः ।

इत्यामन्त्र्य तु यो दद्याद् गुरवे नन्दिकेश्वरम् ॥

सर्वोपकरणोपेतं गौयुगञ्च विचक्षणः ।

ऋत्विग्भ्यो धेनुमेकैकां दशकाद्विनिवेदयेत् ॥

पूर्वासादितगोदशकाद्गोद्वयं गुरवे दत्त्वा ऋत्विग्भ्यो गवामष्टकं दद्यादित्यर्थः ।

गवां शतमथैकैकं तद्भ्रं वाथ विंशतिः ।

दश पञ्चाशद्वा दशादन्येभ्य स्तदनुहत्या ॥

१ (०) पलशताहस्रं पलसहस्राक्षतय यावदिति । गोशतेन वै दशाशेनेति, अथ तु दशाशे द्विये,
नासिकांशकञ्चैवभं वेदिमध्येऽधिवासयेत् । 'सप्तशतीष्विन्द्रे—सप्तशतीषोपरि' इत्यर्थः ।
अथ तु ईसाद्रावपि नन्दिकेश्वरसहस्रादिकं स्पष्टमुक्तम् । पलदशकाहस्रं पल शतम्
यावदिति तत्र सारस्यनन्दिकेश्वरवनादिकं क्रियादित्यर्थः । इति हेमाद्रौ ।

२ (०) 'वैद्वयुजै' इति हेमाद्रौ पाठः ।

नैका बहुभ्यो दातव्या यतो दोषकरी भवेत् ।
 बहुयस्यैकस्य दातव्याः श्रीमदारोग्यबुद्धये ॥
 पयोव्रतः पुनस्तिष्ठेदेकाहं गोसहस्रदः १(+) ।
 श्रावयेच्छृणुयाद्वापि महादानानुकीर्तनम् ॥
 तद्दिनं ब्रह्मचारी स्यात्पदीच्छेद्विपुलां श्रियम् ।
 अनेन विधिना यस्तु गोसहस्रप्रदो भवेत् ॥
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते २(S) ।
 इति गोसहस्राख्यं पञ्चममहादानम् ॥

—*—

(३४) अथ हिरण्यकामधेनुदानम् ।

124 मातृस्ये—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनु-विधिं परम् ।
 सर्व्व-कामप्रदं नृणां महापातक नाशनम् ॥

- १ (1) इदं हि पयोव्रतागुणानं ब्रह्मापेक्ष्यम् इति विश्वेश्वरिणाः । 'चमत्प्रो न तमिष्यते'
 इतिवचनात् ।
- २ (S) 'सप्तत्रयानुमेनं पापं पुत्रयैः सप्तभिः कृतम् ।
 तत्पश्चाद् विधितानेन नाशयेद् गोप्रदो नरः ।
 सर्व्वेषामिष्टदानानां फलं यत् परिकीर्तितम् ॥
 तदवाप्नोति विधेभ्यो गोसहस्रप्रदो नरः ।
 अथमेधं त्रयोत्सर्गं गोसहस्रप्रदो यः ॥
 दद्यादात्मना इत्याहुः परितः (पितर) तदर्थेन हि ।
 पश्चादनेन विधिना गोसहस्रम् यो नरः ।
 प्रदद्यात् स विश्वहात्याः याति तत् परमं पदमिति ॥
 एवं सत्स्वराशेषेभ्यः फलाधिक्यं प्रकरणात्तरे प्रतीतिरिति ।
 अनेन विधिना यस्तु गोसहस्रप्रदो भवेत् ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गचारकसेवितः । इत्यारम्भ—
 इति पठति य एतद् गोसहस्रप्रदानम् ।
 सुरभवनस्तु गेयात् संसरेद्वापि पश्यन् ।
 अनुभवति सुखं वा वाचसाग्नौ निकामम् ,
 प्रवृत्तकस्तुपदेषु सोऽपि यातीन्महीधे—इत्यस्यम् ॥

लोकेशावाहनं तद्वद्धोमः कार्थ्योऽधिवासनम् ।
 तुलापुरुषवत् कुर्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः ॥
 स्वल्पेष्वेकामिवत् कुर्याद् गुरुरेव समाहितः ।
 काश्चनस्यापि शुद्रस्य धेनुं वत्सश्च कारयेत् ॥
 उत्तमा पलसहस्रैः तदद्धेनं तु मध्यमा ।
 कनीयसी तदद्धेनं कामधेनुः प्रकीर्तिता १(०) ॥
 अत्रोक्तं सुवर्णचतुर्धांशेन वत्सः कार्थ्यः, गुड्वेन्वादौ तथा दर्शनात् ।
 शक्तिस्त्रिपलाद्दुर्द्धं अशक्तोऽपीह कारयेत् ।
 वेषां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् ॥
 न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कताम् ।
 अत्र कृष्णाजिनस्थं गुडप्रस्थे स्थाप्येत्त्वर्थः २(१) ।
 कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफल समन्विताम् ॥
 तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
 श्लुदण्डाष्टकन्तद्वज्जानाफलसमन्वितम् ॥
 भाजनश्चासनन्तद्वत् ताम्रदोहनकन्तथा ।
 कौशेयवस्त्रद्वयसंप्रयुक्ताम् ,
 दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
 सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टाम् ,
 मणिकपादुकसरौप्यपादाम् ३(१) ॥
 रसैश्च सर्वैः परितोऽभिजुष्टाम् ,
 हरिद्रयापुष्पफलैरनेकैः ।
 अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभिः,
 वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम् ४(५) ॥

- १ (०) अत्र देश-काल-इत्याहमारभ्य तारव्यपत्ताकाद्यनं सर्वं प्रोक्तं मात्स्निकं तुलापुरुष-
 दानशिक्षितं वेदितव्यम् । स्वल्पेष्वापि एकाग्रशक्ति—एकाग्रिणम् करणमुक्तं हेमाद्री ।
 प्रक्षपरिभाषादिकं कस्यतद्व्याजे व्याख्यातम् ।
- २ (१) यद्यप्यत्र वत्सस्य परिमाणं प्रोक्तं तथापि कामधेनुविधानानुसारिणः तत्रैव वत्सार्थेन
 वत्सः कस्यनैवः ।
- ३ (१) अत्र वक्षिणिकामिति हेमाद्री पाठः । अथनाशोधनव्यादमन्त्रिका इत्यर्थः । यदा सा
 अथनाशा कश्चिद्वचं वेति वेचित् । 'अलिङ्गरः स्वाग्निभिकः' महाभुधः इति वा ।
 अथिकं धान्यादिरचयेत् इति पाठः ।
- ४ (५) अत्र चामरपञ्चवर्णमिति यन्मात्रे पाठः ।

अत्राभरणं-ललाटतिलकादि, गणत्रिकाक्षमाला ।
 अजाजी जीरकम्, कृस्तुम्बुह-धान्यकमित्यर्थः १(०) ।
 ज्ञातस्तोमङ्गलवेदघोषैः, प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।
 आवाहयेषां गुडधेनुमन्त्रैः, द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः ॥

गुडधेनुमन्त्रास्ते यथा—

ॐ या लक्ष्मीः सर्वभूतानां याचदेवेष्ववस्थिता ।
 धेनुरूपेण सा देवी ममशान्तिं व्यपोहतु (२+) ॥
 विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा याच विभावसोः ।
 चन्द्रार्कशक्र शक्तिर्यां धेनुरूपायानु साश्रिये ॥
 चतुर्मुखाय या लक्ष्मी र्यांलक्ष्मीर्धनद स्यच ।
 लक्ष्मीर्यां लोकपालानां सा धेनु र्वरदास्तु मे ॥
 स्वधात्त्वं पितृ मुख्यानां स्वाहा यद्भुजान्तथा ।
 सर्वपाप हरा धेनुः तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ३(०) ॥

इति पुष्पाञ्जलिनावाहा पठेत् ।

त्वं सर्वदेवगणमन्दिर सङ्गतासि, विद्मेश्वरि त्रिपथगोदधि पर्वतानाम् ।
 चरानक्षत्रं शकलीकृतपात कौशः, प्राप्तोऽस्मि निर्वृति मतीवपरां नमामि ॥
 शोके यथेप्सित फलार्थमवाप दानात्, धर्मं विस्मृत्य भवदुःखमुपैति मर्त्यः ४(+)
 संसारदुःखक्षमनाय प्रभूतकामं, त्वां कामधेनुमिति देवगणा वदन्ति ॥

इतिद्वाम्यां मन्त्राम्यां सन्मन्त्रय वेदिपश्चिमभागे प्राङ्मुखोपविष्ट उद्बुद्धमुखेभ्यः
 गुरुभ्यः । ॐअथेत्यादि देशकालौ सकृत्कर्त्यामुक्त गोत्राया मुक्तशर्मणेऽसुकवेदाध्यायिने
 गणप्राय तुभ्यं गुरवे सम्प्रददे न ममेति ।

आमन्त्रय कुलशील (रूप)गुणान्विताय, विप्राय यः कनकधेनु मिमं प्रदद्यात् ।
 प्राप्नोति धामपुरन्दरदेवजुष्टम्, कन्यागणैः परिभृतम्पदमिन्दुमौलैः ॥
 ततो वेदिस्थित देवतापूजनस्तवनविसर्जनानि कुर्यात् । दक्षिणादानन्तु प्राग्बन् ।
 इति हिरण्य कामधेनुदानविधिः ॥

-
- १ (०) 'जीरकी जरबीअजाजीकवा' इति कोषः ।
 'कुम्बुम्बुच धान्यकम्' ।
 (१) शान्तिं प्रवच्छान्तिं कुपविदारवंपुच्छी पाठः ।
 ३ (०) उदि(देवी)ः स्वयः । ततः 'वदन्तादि' इत्यत्र 'मन्दिरवदन्त' इति शिवाही पाठः ।
 ४ (१) 'कदाचिं विधायेनीं ज्ञान' इति शिवाहीयः पाठः ।

(३५) अथ हिरण्याश्वमहादानम् ।

—*—

125 मातृस्ये—

अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधिम्परम् ।
 यस्य प्रसादाद्भुवन मनन्तफलमश्नुते ॥
 पुण्यान्तिथिं समासाद्य कृत्वा-ब्राह्मणवाचनम् ।
 लोकेशावाहनकुर्यात्तुला पुरुषदानकम् ॥
 ऋत्विक्मण्डलसम्भार भूषणाच्छादनादिकम् ।
 स्वल्पेऽप्येकामिवत् कुर्याद्देमवाजिमखं भुधः ॥

अत्रादिशब्देन गोविन्दादिपूजा वृद्धिभ्राद्वादिकं सर्व्वं गृह्यते ।

स्थापयेद्देदिमध्येतु कृष्णाजिनन्तिलोपरि ।

कृष्णाजिनस्थतिलोपरि इत्यर्थः ।

अत्र तिलाः द्रोणपरिमाणाः । दानान्तरे तथा दर्शनात् ।

कौशेयवस्त्रसम्बीतं कारयेद्देमवाजिनम् ।

शक्तिं क्षिपलादूर्द्ध्वासहस्रपलाद्बुधः ॥

पादु कोपानहच्छत्र चामरासनभाजनैः ।

पूर्णं कुम्भाष्टकोपेतं माल्येक्षुफल संयुतम् ।

शय्यां सोपस्करान्तद्द्वेद्वेममार्त्तण्ड संयुताम् ॥

देमवाजिनं कृत्वा कौशेयसम्बीत पादुकादिभिः सह कृष्णाजिन तिळो-
 परि स्थापयेदित्यर्थः । शय्यासोपस्करामिति—विविधास्तरणोपधानं कर्त्तव्यं कुम्भ
 कर्पूरागरुचन्दन ताम्बूलदर्पणकङ्कतिक्रा चामरव्यजनादि, एतदप्रस्थित पात्रासि
 शुद्धिकोपानद्पुगल ताम्रघटिकावितानादयः । मार्त्तन्तसंयुतमिति, उपस्थांसुद्ध सौर्वा
 सूर्याश्वं कुर्यादित्यर्थः १(†) ।

ततः सर्व्वौषधिकान्-जापितो वेदपुङ्गवैः ।

इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीत-कुसुमाक्षलिः ॥

अथ सर्व्वौषधिवारि ज्ञातः शुक्लाम्बर धरो यजमान किम्वक्षिणी कृत्य बन्धमान-
 मन्त्रमुदीरयेत् । तद्वयथा —

नमस्ते सख्यं देवैः श्रेया इत्येव खलु ।
 वाजिरूपेण मामस्मात् पाहि संस्कार-सम्परात् ॥
 स्वमेव सप्तशतं च चन्द्रोक्तमेव शक्यते ।
 यस्माद् भ्रामरते लोचनतः पद्मि सन्ततनः ॥
 एवं मुखाद्यं सुरवे तमहर्षं विनिवेदयेत् ।
 कृत्वा पापक्षयाज्ञानोर्लोकमभ्येति शाश्वतम् ॥
 गोभिर्विमक्तः सर्वान् ऋत्विजश्चाभिपूजयेत् ।
 सर्वं शय्यादिकञ्च कृत्वा मुञ्जीत तैलमेव हि ।
 पुराणं श्रवणन्तद्वत् कारयेत्सोऽजनादनु ॥

अत्र तु ज्ञानादिकृत्यं प्राग्बदनु सन्धेयम् । दक्षिणा तु सुवर्णम् । एवं हि
 आचार्याचार्यं प्रदाय ऋत्विक्भ्यो यथाशक्ति सुवर्णादि दद्यात् ।

‘इमं हिरण्याश्वं विधिकरोति यः,
 सम्पूज्यमानो दिवि देवतेन्द्रैः ।
 विसृक्तपापः सपुरं सुरारैः,
 प्राप्नोति सिद्धैरभि पूजितः सन् ॥

इति मातृस्योक्त हिरण्याश्वदानविधिः १(१) ॥

—*—

(३६) अथ हेमहस्तिरथाभिधानदानम् ।

—*—

(126) मातृस्ये—

अथातः संप्रकथ्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् ।
 यस्य प्रदानाद्भक्तं वैष्णवं याति मानवः ।

- १ (१) यत्तद्विरच्यारदानं मानवमेव गोविन्द-शामिन्-वागुच-समस्तुमादीनि पञ्चमीकम् ।
 २ (१) ‘उपवासोक्तं च नक्तोक्तमित्येते’ ।
 ‘नक्तं इतिवाक्यमोक्तं इतिच’ कदाचिदम् ।
 ‘वहीताभक्तशामि-वादीकृतं चर्चं यमः ।
 इतिवाक्यं याम्नाच दुष्-वचनं वीचयम्’ ।

पुण्यान्तिथिममासाध्य तुलापुरुषदानकम् ॥
 किम्बाचनकं कुर्यां लोकेशावाहनं युधः ।
 कर्त्तिकमण्डल सम्भार भूषणाच्छादनादिकम् ॥
 अत्राप्युपोषितन्तद्वद्वाङ्गैः सह भोजनम् ।
 इत्यादिशब्देन गोविन्द पूजादि गृह्यते ।
 उपोषित इति—उपवासाशक्तैः नक्तमपि वेदितव्यम् १(+) ।
 कुर्यात्पुष्परथाकारं काञ्चनं मणिमण्डितम् ।
 बलमीभिर्विचित्राभिश्चक्रुः शक्र समन्वितम् ॥
 लोकपालाष्टकोपेतं शिवार्कशङ्खसंयुतम् ।
 मध्ये नारायणोपेतं लक्ष्मी-पुष्टि-समन्वितम् ॥

पुष्परथ इति पूर्वैर्द्विचित्राभिश्चक्रुः शिवार्कशङ्खसंयुतः क्रीडारथः । बलभ्योगो-
 पानस्यः । ताश्च दिक् चतुष्टये विचित्रघटनाभिः कार्य्याः । तत्रैव दिगष्टकस्तियता
 लोकपालाः पूर्वोक्त लक्षणाः कार्य्याः । बलभ्युपरितनकुटीचक्र(बक्र)च्छादनानीति
 केचित् । शिवार्कादि लक्षणं प्राक्परिभाषायामुक्तम् । नारायणादेः लक्षणं पञ्चरात्रे ।
 नारायणौ चतुर्बाहू शङ्खं चक्रं तथोत्तरे ।
 दक्षिणेतु महापद्मे नीलजीसुत-सन्निभे ॥
 वामे श्रीर्बलकीहस्ता मुष्टिः पद्मकरा परेति ।

मध्य शब्दस्योभयत्र सम्बन्धाच्छिवादि प्रतिमात्रयं नारायणादि प्रतिमात्रयञ्च
 मध्ये एव स्थापयेत् ।

कुण्डाजिने तिलाद्रोणं कृत्वा संस्थापयेद्भयम् ।
 तथा द्वादश धान्यानि भाजनासन बन्धनैः ॥
 दीपिकोपानहचक्रत्र पादुका-दर्पणान्वितम् ।
 ध्यजे तु गवुरं कुर्यात् कूरवाटे वनायकम् २(०)॥

उपवासाद्यनर्धविषये मन्त्रगतं प्रायुक्तम् ।

'दिवसुष्माहमेवमेव नन्दोदते दिवाकरे ।

तद्य चक्रं विजानीवाप्तमर्कनिधि क्षीरमे' इति ।

'बन्ध, कुटी—

मन्त्रविद्यासम्पत्तौ नान्या धर्मविधाः पौरुषवानुचान् ।

वत्पुस्तकम् बहिर्वाचपादुः इत्येकं पौरुषवृत्तवति ।'

नाना फलसमायुक्तं उपरिष्ठा द्वितानकम् ।
 कौशेयं पञ्चवर्णञ्च अम्लानकुसुमान्वितम् ॥
 चतुर्भिः कलशैः सार्द्धं गोभिरष्टाभिरन्वितम् ।
 चतुर्भिर्हयमातङ्गैः मुक्तादाम विभूषितैः ॥
 स्वरूपतः करिभ्याञ्च युक्तं कृत्वा निवेदयेत् ।

भाजनं-भोजनपात्रम् । कांस्यं गरुडं लक्षणं यथा—१ (०)

127 नारदये—

ॐ ऐन्द्रस्यामतः पक्षी गुडाकेशः कृताञ्जलिः ।
 सद्यजानुगतो भूमौ मूर्ध्ना च फणिमण्डितः ॥
 पक्षिजङ्घो नरभीव स्तुक्कनासोनराङ्गकः ।
 द्विबाहुः पक्षयुक्तश्च कर्तव्यो विनतासुतः ॥

विनायकलक्षणं ग्रहप्रकरणे । अम्लानकुसुमानि-पुष्पविलेपः । महासहस्रि-
 इमाग्निः १(+). बाणपुष्पाणीति-दानरत्नाकरः । निवेदयेन्निवेदनार्थमुपकरणयेत् ।

कुर्व्यात् पञ्चपलादूर्ध्वं आधारादपि शक्तिः ।
 म्बजेतु गरुडं कुर्व्यात् शत्यादि, ध्वजोदण्डः ॥

भारउक्तः प्राक ।

सतोमङ्गल शब्देन स्थापितोवेदपुङ्गवैः ।
 त्रिः प्रदक्षिणमाद्युस्य गृहीत-कुसुमाञ्जलिः ॥
 इमं मुखादयेन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्योनिवेदयेत् ।
 नमोनमः शङ्कर पद्मजार्क, लोकेश विद्याधर वासुदेवैः ।
 त्वं सेव्यसे देवपुराणयज्ञ, तेजोमयास्पदमः पाहि यस्मात् ॥
 यत् तत् परं गुह्यतमं मुरारे, रानन्वदेतुगुणरूपपरोहानन्तः ।
 योगैकमानसदृशोऽमुनयः समायौ,
 पश्यन्ति तत्त्वमसि नाथ रथेऽधिरुदः ।
 यस्मात्त्वमेव भवसागर-संश्रितानाम् ,
 ज्ञानन्दभाण्डमञ्जुर-धृत पानपात्रम् ॥

१ (०) काशैर्निर्धितंमन्त्रं त्रिं पञ्चवर्णमिति ।

२ (+) 'वदि वीनिच तुपहरतीति आवात्' नराकलीतिगदिह लेव यज्ञवै' इति ईमाग्निः ।

'वीवाहृच्छ' वैवीकका'मितियाञ्जिवाः ।

इत्थं प्रसादात् कवचेन रत्न-प्रसादात्,
 यः कवचेन साकल्यं प्राप्तं विष्णुं वेदः ।
 विष्णुं धारयन् सुमील्यगन्धर्विजुष्टम्,
 प्राप्नोत्यज्ञौ श्रेयसीनिन्दितं त्रिभुवनेः ॥
 कृतदूषितं चित्तान् श्रेयसभलद्विजालः—
 स्वयत्किरकृत्वाहो द्वेगन्धर्वोऽपि बन्धून् ।
 नयति च पितृ-पौत्रान् रौरवादप्यशेषान्,
 कृतगजरथदानं शश्वतं सद्य-विष्णोः ॥
 इति हेमहस्तिरथं दानम् ।

—*—

(३७) श्रीमद्भागवतदानं विष्णुसूक्तम् [५]

—*—

इदं भागवतं नाम पुराणं श्रेष्ठमीरितम् ।
 भक्तानां ब्रह्मणावाञ्छं वैष्णवानां विश्लेषतः ॥
 दानाच्छ्रवणतश्चास्य विष्णुलोके महीयते ।
 अद्भ्यया परया भक्तया दानं कुर्याद्विमुक्तये ॥
 एषं कृत्वा महामाग ! विष्णुं सायुज्यमाप्नुयात् ।
 अष्टादश सहस्राणि तत् पुराणं प्रकीर्तितम् २(+)
 आचार्यानि सुधीर्दत्त्वा मुक्तः स्याद्भक्तवन्धनैः ।
 गायत्र्या हवनं कार्थ्यं पायतेनाज्यतस्तथा ॥

१ (६)

"वशापिङ्गव नावनीं वन्दते धर्मं विद्वरः ।

इषासुर वयोदेतं तदभावस्तस्मिन्विते ॥"

यस्य द्विषोभाजवतटोका-भूतिर्लोकां वैश्वदेव्यां पुण्ड्रवन्तति ।

'इतिहासपुराणं पञ्चमीषिदानां वैश्वः' इति स्मृतिः ।

२ (::)

वीर्यं वध्मे चन्द्रवसुः श्रीकैः "उपवशीर्षां उपवसु" इत्यादि शीतवर्षकावैः सुभैः ।

महाच—

"यजसं यजसुं वैश्वं वीर्यं सुभवेवच ।

मित्थं जपे मन्त्राणांकी ब्रह्महापि विमुच्यते" ॥

इति मह भागवतवचनरी भाष्य एत प्रमाचम् ।

लिङ्गं श्रीशिविरेवान् महाप्याहृतिभिर्बधेत् ।
 होमान्तो भगवद्विष्णुः पूज्यः स्वर्णमयः शुभः ॥
 उपचारैः षोडशभिर्मन्त्रैः पौष्य सम्भवेः । १(*) ।
 ततश्च धेनुर्दातव्या कथावच्छे प्रयत्नतः ॥
 एवं कृतो विधानेचेत् सर्वपाप निवारणे ।
 फलं स्यात् पुराणन्तु श्रीमद्भागवतं शुभम् ॥ इति ।
 इति संक्षेपेण श्रीमद्भागवतदानम् २(†) ।

—*—

(३८) अथ रामायणश्रवणविधानम् ३(\$)

रमायणे श्रुते दद्याद्ग्रथं हेममयं सुधीः ।
 चतुर्भिर्वाजिभिर्युक्तं तथा क्षौम पलाकया ॥
 यन्नाचैव समायुक्तं किङ्किणीनाद नादितम् ।
 पद्मभूतं रथं दत्त्वा धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेत् पद्माच्छत मञ्जोत्तरं सुधीः ।
 एवं कृतो विधाने च महाकार्यं फलप्रदम् ॥
 रामायणं भवेन्नूनं नात्र कार्या विचारणा ॥

—*—

(३९) अथ वाशिष्ठ श्रवणम् ४(x)

वाशिष्ठ श्रवणे ज्ञाते कृतिना विधिपूर्वकम् ।
 प्रदेयं क्षणिकोक्तिम् राजतं फलमानतः ॥
 दुर्जनं पाप्मनेनैव साज्येनायुत सम्मितम् ।

१ (*) अत्र ब्रह्मज्ञानवानतदानार्थं उच्यते ततः पञ्चाशद्विधं कथ्यते ।
 २ (†) एतच्चतुर्विधं-वाजनीकि-रामायणम्, वाशिष्ठ रामायणम्, पद्माक्षररामायणम्, चतुस्र-
 रामायणं इति ।
 ३ (\$) "वापनुष्माक्षयि निरुचः कपिवच गरीतथी ।
 क्षयश्चानास्य चया कीदृशु वरिचसि ॥"
 अन्वयः— 'इतिहास पुराणानिरामक चरित्रया' इत्यादि अर्थोवाची ।
 इयं शैलका नाकथं चतुस्रवारिचदुर्गरीचप्रथममाध्यायैः ।
 ४ (x) अत्र वाशिष्ठ रामायणवैदिकविधिपूर्वकविधानात्तदर्थम् । वैदिक-सुहृद-चतुस्र-विधि-
 उपसंग-विधौवाचीति इदं प्रकारेणानि कथि । कटीक-रथ-रथका चतुस्रवारिच इदं विधानं उच्यते ।
 अन्वयः— वाक्येणवाच्यव्ययीक्यं विधानवाशिष्ठ महापुराणावच इति नामान्तरम् ।

(४०) अथ काशीखण्ड श्रवण विधानम् १(+)

—*—

काशी खण्डे श्रुते दद्याद् गवां पञ्चक मादरात् ।
 विधान पूर्वकं कार्यं गायत्र्या हवनम्मत्तम् ॥
 अयुतं वा सहस्रं वा शतं चाष्टाधिकन्तथा ।
 प्रधानं पायसं साज्यं प्रायश्चित्तं चतुर्विधम् ॥
 कृतेषु हवने पश्चाद् गवां दानं विधीयते ।
 ततश्च भोजयेद्विप्रांस्तेषां पत्नीश्च भोजयेत् ॥
 एवं कृते विधाने च फलप्राप्तिर्भवेन्नृणाम् ।

—*—

(४१) ब्रह्मवैवर्त श्रवणम् २(x)

—*—

ब्रह्माण्डे ब्रह्मवैवर्ते तथा ब्रह्मणि संश्रुते ।
 गां भूमिं महिषीं दद्यात् क्रमाद् गोदानमेव च ॥

—*—

(४२) अथ कालिका पुराण श्रवणम् ३(*)

—*—

पुराणं कालिकायाश्च श्रुते दद्यादसि शुभम् ।
 कांस्य पात्राणि देयानि घण्टादर्पण मञ्जुषाः ॥
 गायत्र्या हवनं कार्यं सहस्रं तिल सर्पिषा ।
 होमान्ते विधिवत् कुर्याच्छत-ब्राह्मणभोजनम् ॥

-
- १ (+) इदं खण्डं पुराणान्तर्गतं पुराणविशेषतः कौर्त्तितम् । अथ विष्टितो वाराहखण्डे
 महातीर्थवर्चनमस्ति ।
- २ (x) अष्टादशपुराणेषु दशमसंख्याकं त्रिदं ब्रह्मवैवर्तं पुराणम् । अत्र त्रैलोक्यं संस्थाप्य
 उच्यते ।
- ३ (*) एतदुपपुराणेषु त्रीणं परि पठितम् । प्रकल्पनीयस्य अष्टादशीपुराणेषु त्रये वाच्य-
 संख्यासंज्ञकम् । पुराणस्य भाववतीवशादसंख्या, पात्रोत्तराद्यर्थे, ब्रह्मवैवर्ते त्रैलोक्यं उच्यते, त्रिपुराणे
 त्रैलोक्यं उच्यते ।

(४३) अथ माघमाहात्म्यवर्णनम् १(*).

—*—

शृणुयान्माघमाहात्म्यं माघे ज्ञाने कृते सति ।
सप्तदशं शकटं दद्यात् कम्बलं कनकं घृतम् ॥
त्रिंशच्छूर्पाणि वंशस्य सालङ्काराणि शक्तिः ।
तावन्ति मिथुनान्येव (निपुणान्येव) भोजयेत् सादरं सुधीः ॥
मुक्तेषु मिथुनेष्वेव दद्याच्छूर्पाणि भक्तिमान् ।

तत्र शूर्पदानमन्त्रः—

माधवः प्रतिगृह्णाति माधवो वै ददाति च ।
माधवस्तारको लोके प्रीयतां माधवोऽच्युतः ॥
इति मकरमाहात्म्यकथनम् ।

—*—

(४४) अथ नानापुराणविधिः २(+).

—*—

येषां प्रोक्तं मया चात्र पुराणानां विधानकम् ।
पृथक्त्वेनैव दृष्ट्वा पृथग्दानसमन्वितम् ॥

- १ (*) उक्तमस्य पात्रे उत्तरखण्डे चतुर्थाध्याये ज्ञानतल्पे षोडशे ।
'गुणा-मकर-सैधेयु प्रातःशानं विधीयते ।
द्विष्यं ब्रह्मपर्येष सहापातकनाशनम्' ॥ इति कृती ।
'माघमाघमिमं पुष्यं चात्सवं द्वेव माघव' ।
'मकरस्ये रवीमाघे कोविन्दाच्युतमाधव' ।
- २ (+) अष्टादशमहापुराणानि ब्राह्मण-ब्रह्माण्डानि परिकल्पितानि पञ्चपुराणविदुः ।
आग्नेयं सप्तमाध्याहार्यं—'चतुर्थमितिहासपुराणम्' । इति पुराणनामापि इत्यन्ते ।
उपपुराणानि—द्वि-त्रय-चादिसपुराणानि । उपपुराणानि—बीर-वाल्मीकियर-
पराशरोपपुराणानि । अथवा त्रीनम्याधुवदने ब्रह्मणोर्द्वे इत्यन्तम् ।
'ब्रह्मणपुराणनतीर्षं पुराणं तेन कीर्तितम्' इति भविष्यं ।

विधान-पारिजाते ।

मत्स्यादीनान्तु शेषाणां सर्वसाधारणो विधिः ।
 पुराणश्रवणान्ते तु दद्याद्धेनुं सवत्सकाम् ॥
 अलङ्कारादिसहितां साधुलक्षणलक्षिताम् ।
 वेदार्थो दुर्गमो लोके मीमांसा हृदयं परम् ॥
 व्यासेन कृपया नृणां पुराणं सुगमं कृतम् ।
 प्रमुत्वं मित्रधर्मश्च कान्तासम्मतिरेव च ॥
 वेदे पुराणे काव्ये च क्रमशः परिकीर्त्यते ।
 पुराणे श्रूयमाणे च ग्रामे च सकलैर्नरैः ॥
 न शृणोति कथं पापः पापविच्छित्तिकारकम् ।
 तेनाह्लातास्तु सर्वेऽन्ये न श्रुतं येन भारतम् ॥
 न दत्तं ब्राह्मणे किञ्चिन्न स्नातं गोमतीजले ।
 पौराणीं वृत्तिमाश्रित्य ये जीवन्ति द्विजोत्तमाः ॥
 ते यान्ति ब्रह्मसायुज्यमनन्तं गतकल्मषाः ।
 ते सूर्यमण्डलं भित्त्वा यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥
 गङ्गातोयेन शुद्धेन पवित्रीकृतविग्रहाः १(*) ।
 ये शृण्वन्ति कथां विष्णोस्तुल्यास्ते सनकादिभिः ॥
 विप्राणां शौनकस्तीर्णोऽभवच्च गतकल्मषः ।
 पारीक्षितिस्तु भूपानां हरिदत्तो विशां तथा ॥
 पुराणश्रवणेनैव विधिपूर्व्वेण सत्वरम् ।
 तस्मान् पुराणश्रवणं विधिपूर्व्वं हितं नृप ॥
 श्रवणान्ते तु होतव्यं सहस्रं हविषाष्टकम् ।
 दद्याच्च धेनुं विप्राय ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
 इति नानापुराणविधानम् ।

—*—

(४५) अथ वेदपारायणविधानम् १(*) ।

—*—

आश्विने सर्वविघ्नानां शमनार्थमथापि वा ।
 कदाचित् समयोत्पन्न महाव्याधिशमाय च ॥
 वेदपारायणं कुर्यात् कारयेद्यथा बुधः ।
 मन्त्रब्राह्मणवादी तु षडङ्गानि ततः पठेत् २(†) ॥
 वाकोवाक्यं पुराणञ्च नाराशंसीर्हि गायिकाः ३(‡) ।
 इतिहासास्तथा विद्या अधीयीत यथाक्रमम् ॥
 ऋग्वेदादिचतुर्णाञ्च वेदानां पठनञ्च यत् ।
 पारायणमिति प्रोक्तं महाशान्तिकरं परम् ॥
 पारायणे समाप्ते तु गायत्र्या हवनं स्मृतम् ।
 प्रतिवेदन्त्वयुतसंख्यं जपञ्चेत्तद्दशांशतः ॥
 तिलोज्येन द्विजानाञ्च तर्पणन्तु ततः स्मृतम् ।
 अत्र—ब्राह्मणतर्पणन्तु मुख्यम् ।

—*—

128 तथाहि भागवते ४(०) ।

नाहं तथान्मि यजमानहविर्विताने,
 इच्योतद् धृतप्लुतमदन् हुतमुक्तमुखेन ।

- १ (०) वेदपारायणं यज्ञयजुःसंहिता परिशिष्टे यादृशमिति तादृशमेव कर्तव्यम् । अष्टविध
 कल्पनादिपुरःसरं कलसख्यापनादिपर्यन्तं कर्म तदुक्तं कर्तव्यम् । यजमानं पारायणम् ।
 यजमानं पारायणविधिरपि तत्रैवानुसन्धेयः ।
- २ (†) वेदाङ्गानि षट्, यथा—श्रिया (१) कल्पः (२) व्याकरणम् (३) निबन्धम् (४) जन्मः
 (५) ज्योतिषम् (६) ह्यष्टकोपनिषद्दत्तानि ।
- ३ (‡) वाकोवाक्यं तर्कशालम् । पुराणं, ब्राह्मण-प्रसिद्धमष्टादशसंख्यकम् । नाराशंसी
 गायिकाश्चेति वेदभानविधिः ।
 इतिहासाम् महाभारतादीन्, विद्या बीज-मन्त्र-ब्राह्मणानि ।
 ,, ,, चतुर्णां वेदविद्या, श्रुतविद्या, स्मृतविद्या, नक्षत्रविद्या, सर्वदेवजन-
 विद्या इत्यादि—आद्योच्ये ७।१।१ । ईष तन्कोशा चतुःषड्विधाविद्या वा ।
- ४ (०) भागवतम् । तद्वचं श्रीमद्भागवतं, देवी भागवतचः । जगती जगदम्बारा इदं भागवतं
 एतदोक्तं कलस प्राच्यं महापुराणेषु वा परिचयं तद्वचं श्रीमद्भागवतक श्रीवरी टीका प्रारभ्ये
 श्रीमद्देवीभागवतक श्रीवचन टीका प्रारभ्ये च विदुषं वर्धितमसि, सुरिमिस्वतीऽनुसन्धेयं विचारमिवा गेह तपते ।

यद् ब्राह्मणस्य सुखत झरतोऽनुवासम्,
 तुष्टस्य मध्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ॥
 वेदपारायणेभ्यश्च वस्त्रभूषण काञ्चनम् १(†) ।
 गात्रं कृत्वा यथाशक्ति अभिवेकस्ततः स्मृतः ॥
 पूर्वस्थापित कुम्भस्य उदकेन यवाङ्कुरैः ।
 अभिषिञ्चेत् पुराचार्य्यो यजमानं सवान्धवम् ॥
 धनेन विधिना यस्तु वेद पारायणञ्चरेत् ।
 नश्यन्ति सकला घोराः सिद्धयश्च भवन्ति हि ॥
 इति श्रीविधान मालायां वेदपारायण विधिः ॥

—*—

तथैतस्य प्रयोगः ।

नवरात्रौ, राह-आवश्यकम् २(‡) ।

व्याध्याद्यपगम-कामस्यान्यत्रापि ।

गङ्गादितीर्थे स्नात्वा शुचिः शुद्धवासाः पीठोपविष्टः आचान्तो देशकालौ
 संकीर्त्य ३(§) श्री परमेश्वर प्रीत्यर्थं अथवासमथ पृथ्वीराज चक्राधिपत्यजनक-बहु-
 विधधर्म-प्रचुरतम धनधान्य सकलजनपद रत्नमण्डितानवसाधितापत्य पुरुषायुः
 पर्यन्तादिध्याङ्गनासङ्ग मानेककामिनी मध्य-नित्य क्रीडन पूर्वकं सकलकामावाप्त्यनन्त
 कालिक मोक्षप्राप्ति कामनयाऽद्यारभ्य नवमीपर्य्यस्तं वेदपारायणं करिष्ये । ब्राह्मणद्वारा
 चेतदात्र तत्कामोऽद्यारभ्यनवमी पर्य्यन्तममुकवेदान्तर्गतममुकशास्त्रीयममुकगोत्र ममुक-
 प्रचरं ब्राह्मणं समस्तमन्त्र ब्राह्मण पाठार्थं वृणे-इति—प्रत्येकं वृत्वा वस्त्रासनहस्तकर्णा-
 लङ्कारादिभिः पूजयित्वा कङ्कणबन्धनं कुर्यात् ४(†) । देवतायतने देवाभिमुखं सप्त-
 धान्योपपत्रे चाल्बाले कलसं प्रतिष्ठाप्याभीष्ट देवं प्रपूज्य तीर्थान्यावाह्य सम्प्रार्थ्य कलशाभि
 मुखोवेदं पारयति । समाप्ते पारायणे ५(‡) गायत्रीमन्त्रेण तिलाज्य द्रव्येणायुतसंख्यया

१ (†) वेद पारायणचेति पाठोऽप्यस्ति ।

२ (‡) नवरात्रिः शीरादिमल्यं शुद्धप्रतिपदसारभ्य नवमीं यावत्कालः । द्वितीयाह्वाणे, तद्विद्विचर-
 पुराच-द्वितीयाह्वाणे-द्वितीयाह्वाणे-द्वितीयाह्वाणे-द्वितीयाह्वाणे इति तस्मात्कालः ।

३ (§) संख्यं इति पाठोऽप्यस्ति । इत्थं नवरात्रौ पारायणविधिः ।

४ (†) 'कङ्कणं करदूषणम्' इति रत्नसः ।

५ (‡) कङ्कणमुत्तैर्परिचिते द्विविधौ वेद पारायण विधिः । तद्विधिः साधारणः । चण्डीमन्त्रत्
 पारायण विधिः ।

सहस्रसंख्यया वा हुत्वा काञ्चन गवादिकं दत्त्वा पूर्वप्रतिष्ठिते कलशे यानि धान्यानि
परोहन्ति तैर्धान्याङ्कुरैः सपञ्चमैः कलशोदकेनाभिषेकं सम्पाद्य शतं तद्वर्द्धं वा ब्राह्मणान्
भोजयित्वा अनाथपङ्कवन्धवधिरादीन् दानादिभिः प्रतोष्य बन्धुभिः सह मुञ्चीत ॥
इति नवरात्रौ पारायणविधिः ।

—*—

(४६) अथ श्रीकार्तवीर्याञ्जुनस्य दीपविधिः ।

—*—

129 लङ्कामरेश्वर तन्त्रे—१(*) ।

गोमये नोपल्लिप्याथ शुद्धभूमौ समाहितः ।
तन्मध्ये मण्डलं कार्यं त्रिकोणं बिन्दु संयुतम् ॥
षट्कोणं तद्वहिः कार्यं मध्ये मूलं समालिखेत ।
तण्डुलैः कुङ्कुमासैर्वा रक्तचन्दन मिश्रितः ।
तस्योपरि न्यसेहीयं घृतपूरित वर्त्तिकम् ।
तं दीपं विधिनाऽऽपूज्य पश्चात् सकल्पयेत्ततः ।
कार्तवीर्यं महाबाहो भक्तानाम भयप्रद र(†) ।
गृहाण दीपं महत्तं कल्याणं कुरु सर्व्वदा ॥
अनेन दीप दानेन श्री महाविष्णुः कार्तवीर्य्यः प्रीयताम् ।
पश्चिमाभिसुखं दीपः कर्त्तव्यः शुभ कर्मणि ।
अभिचारेतु त्रितयं दक्षिणोत्तर पश्चिमम् ॥
नष्ट प्राप्त्यर्थं कुर्वीत पश्च सप्त नवाऽथवा ।
वश्याभि कार्त्की कुर्वीत शतदीपावलीस्ततः ॥

१ (*) लङ्कामरेश्वर-इष्टकामर-भूतकामर-प्रवृत्ति कामरतन्त्रस्य नामान्तरमिति । प्रकृत सूक्तम्
'वामदेववराह' भिन्नतुलीयते ।

२ (†) कार्तवीर्याञ्जुनः नाचैकतीपुरी कव्यजन्मा इत्येन्द्रः एतस्य इत्तं रामायणं महाभारते
महावैश्वानरं पुराणादापदि । किन्त्वयन्धैवताविधिषः इति प्रतिभाति ।

" वरुण जीर्णवैश्वानर कव्यतुल्याय नामयः ।

न तस्य इत्त (वित) नामः कामरुच्य कर्मते प्र वम्' ॥

मारणादौ सहस्रं स्वाहशस्वाहस्रमेव च १(*) ।
 लक्षावलीः प्रकुर्वीत गुर्वाक्षीं प्राप्य साधकः ॥
 चतुर्बर्गं फलं प्राप्स्यै कुर्वीत प्रतिवासरम् ।
 अनेन दीपदानेन कार्तवीर्य्यः प्रसीवतु ॥
 एवं दीपं सुरेशानि ! कुर्वीत गुरुशासनात् ।
 महाभये समुत्पन्ने चिन्ताव्याकुलिते क्षणे ॥
 लक्षणं स्वर्णसंयुक्तं देयं रात्रौ विचक्षणैः ।
 पौर्णमासी दिने कुर्याद् नगरैकं प्रदक्षिणाम् ॥
 ग्रामे पुरे गोव्रजे च साधकः सर्वकालतः ।
 एतत्सारतरं देवि ! नदेयं यस्य कस्यचित् ॥
 गुरुभक्ताय शान्ताय साधकेभ्यः प्रकाशयेत् ।
 नास्तिकाय नदातभ्यं परशिष्याय नोवदेत् ॥
 इति कार्तवीर्य्यस्य दीपदान विधिः ॥

—*—

देव्युवाच २(३) ।

देव देव महाबाहो भक्तानुमहकारक ! ।
 पृच्छामि त्वां सुरश्रेष्ठ ! लोकानां हितकाम्यया ॥
 कार्तवीर्य्यस्य नृपतेर्वद दीपविधिं प्रभो ! ।
 दीपं भेदांश्च विविधान् वर्त्तिभेदांस्तथैव च ॥
 मन्त्रभेदान् स्थान भेदान् कृपया वद मे प्रभो ! ।

—*—

ईश्वर उवाच ।

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि लोकात्तु महकाम्यया ।
 गुणश्च मम सर्वस्वं नीचाख्ये यद्गुरात्ननि ॥

१ (०) चतुर्बर्गं इति पठ्. कर्कः चि वैरघ्वाचार्यं प्रतिब्रामि । तानि चतुर्बर्ग-विशेष-
 लक्षण-सहादन-मोहन-मारवाणोति पठ्. नैतानि निम्नांशप्रदानि, वैश्वदेविकानि चिन्ताव्याकुला-
 चोत्पन्नानि च ।

२ (०) दीपदान विधानं सुब्राह्मण्ये तदिति कर्त्तव्यता पञ्चतन्त्रे नीचतन्त्रे न पीयूषतन्त्रे ।

राज चौरादि पीडासु महारोगभेषु च ।
 नाना दुःखेषु देवेशि ! सुख प्राप्तये तथैव च ॥
 दीपं कुर्वीत विधिवद् गुरुदक्षिण-मार्गतः ।
 सौवर्णे राजते ताम्रे कांस्ये लोहेऽथ मृन्मये ॥
 गोधूम माषमुद्गानां चूर्णेन घटितेऽपि वा ।
 सौवर्णे कार्कशसिद्धिः स्याद्गौप्ये वश्यं जगद्भवेत् ॥
 ताम्रं तयोरभावेऽपि कांस्ये विद्वेषणं भवेत् १(+)
 मारणं लोहपात्रेषु उष्णतो मृन्मये भवेत् ॥
 गोधूमचूर्णघटिते विवादे विजयोधुवम् ।
 माषे शक्रमुखस्थम्भो मौद्ग्रे स्वाच्छान्तिरुत्तमा ॥
 अलामे सर्व्व पात्राणां ताम्रे कुर्व्याद्विचक्षणः ।
 सप्तपञ्चतथा तिस्र एका वा वर्तिका भवेत् ॥
 गुरुकार्येऽधिकाः कार्याः स्वल्पे स्वल्पा मत्ताः प्रिये !
 सूत्रं श्वेतं तथापीतं माञ्जिष्ठञ्च कुसुम्भकम् ॥
 दशपञ्चाधिकाम्बैव विंशत्रिंशत्तथैव च ।
 चत्वारिंशत्तथा कार्याः पञ्चाशदपि वा भवेत् ॥
 तत्तत् कार्यावशादेवि ! कुर्व्यात्तन्तून् समाहितः ।
 गो घृतेत प्रकर्तव्यो दीपः सर्व्वार्थसिद्धये ॥
 गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ यन्त्रं समालिखेत ।
 कपिला गोमयेनैव षट् कोणं रचयेत्ततः ॥
 मारबीजं, कर्णिकायां षट्पत्रे बीजषट्ककम् २(*) ।
 दिक्षु बीजचतुष्कञ्च शेषैः संवेष्टयेद्धि तत् ॥
 तत्र प्रत्यङ्मुखोदीपः स्थाप्यः सर्व्वान्जसुन्दरि !
 प्राणायामेन विधिवद् मूलेना ङ्गं समाचरेत् ३(x) ॥
 यन्त्रराजं लिखित्वा तु ताम्रपात्रेऽष्टगन्धकैः ।
 स्थापयेत्पूर्व्वतस्तस्य कुर्व्यात् सङ्कल्पमादरात् ४(५) ॥

- १ (+) तवीः दीवर्षं रौष्यवीरविद्यमाने ताव' व्यपहार्यमिति ।
 २ (*) मारवीजं 'बीज' इत्यर्थः । कर्णिकायां चतुर्ण्युजबीजे इत्यर्थः ।
 ३ (x) सूक्ष्मेन मूलेनानेक, चर्ष-पदस्यार्थात् कुर्व्यादित्यर्थः ।
 ४ (५) सङ्कल्पक प्रदीपवन्मातृशरिषकादवनादाः चतुर्विंशतिः कार्यः ।

तारं पूर्वं समुद्धृत्य वफुं वृत्तं समुद्धरेत् ।
 संयोजयेत्तत् सोमार्द्धं नादेन च पुनः सति ।
 व्योमार्द्धेन्द्रभिना देव्या युक्तं तदपि संल्लिखेत् ॥
 वषट् पदन्ततः कार्तवीर्याञ्जुनपदं तथा १(*) ।
 माहेश्वरीमथपदं सहस्रं बाहुं मुषरेत् ।
 सहस्रक्रतुं दीक्षितो दत्तात्रेयप्रियस्तथा ॥
 के न्ते त्येतानि संग्रोच्य आत्रेयाय पठेत्ततः ।
 अनुसूयागर्भरत्न पदं केन्तं समुषरेत् ॥
 व्योमाग्निकामकर्णेन्दुं नाद्युक्तं पुनः प्रिये ।
 चक्रिणं पुनरुद्धृत्य वह्निनादेन संयुतम् ॥
 वामकर्णेन्दुं संयुक्तमिमं दीपं पुनर्वदेत् २(†) ।
 गृह्णाणेति पदं पश्चाद् अमुं रत्नं रक्ष रक्ष च ३(‡) ॥
 दुष्टाग्नाशय पातय घातयेति च द्वि वदेत् ।
 शत्रुं जहि जहीत्युक्त्वा मायां प्रणवमुषरेत् ॥
 स्वबीजं मारबीजञ्च कामाक्षीं विन्दुसंयुताम् ।
 वह्निजायां वदेत्पश्चाद् मन्त्रशास्त्र-विचक्षणः ॥
 अनेन दीपवर्ष्येण पश्चिमाग्निं मुखेन च ।
 मां रक्षेति वदेद्देवि ! देवदत्तपदं पुनः ॥
 वरप्रदानाय पदं व्योमयुगलं वदेत्ततः ।
 करणेन्दुसमायुक्तं नाद्युक्तं पुनः प्रिये ॥
 व्योमाग्निमायासंयुक्तं नाद्युक्तं पुनर्वदेत् ।
 तारमारं द्वितीयञ्च बीजं प्रोक्त्वा वदेत्ततः ४(S) ॥

१ (*) इयं मन्त्रीद्वारं प्रचाली इष्टमन्त्रवार-मन्त्रमण्डोदघादावनुष्ठेया । मन्त्रवाररक्षक
 वक्षिणासङ्घनामधात्रे, सौन्दर्य-कण्ठी-श्याखानि श्रीमन्मन्त्रीधरकृते, परीरखा रक्षकटीकायां चर्चवशीयम् ।
 परं 'रक्षेति विद्यायुद्धनान्ना' इति नागैश्वरचनात् प्राग्गुरुसहस्रानुष्ठेयम् ।

२ (†) इयं शीपमिति क्वचिन् पाठः ।

३ (‡) असुक्तं रच रच इति च पाठः साधीयान् ।

” मायाम् शौम् इति । प्रचवं ॐ इति ।

४ (S) एतावन्नेव हि मन्त्रबीजानि तदुच्चारयन्निच बीजाभिधानमन्त्रीद्वार-मन्त्राभिधानती उप-
 सुखाय शेषानि । यतः—'स गुरु मीवाग्निच्छेत्' । 'वाचार्य्येनैतिवैक्ता' इत्यादयः सुतयः प्रोचुः ।
 चमवारं प्रचवम्, मारं शौम् इति ।

” एवं दक्षिणासुभिस्तुमिह मन्त्रीद्वारबीजे ऽन्वदति ।

वह्निजायां वदेवैव जलं भुवि विनिक्षिपेत् ।
 तपवगौ सनादौच वेदादि वह्नि वल्लभा ॥
 पश्चिमाभि मुखोभूत्वा कृत्वाच करसम्पुटम् ।
 सकृज्जप्त्वा पुनर्मन्त्री जपेन्मन्त्रं समाहितः १(॥*) ॥
 तारं नारायणं सेन्दुं व्योमाग्निनादसंयुतम् ।
 मायायुक्तं समुद्धृत्य प्रथमं माययायुतम् ॥
 उद्धरेच्च द्वितीयन्तु बीजं स्याद्बह्विबल्लभा ।
 चक्रं (क्रिं) वह्निं समायुक्तं तारनादयुतं प्रिये ॥
 तारमुद्धृत्य प्रजपेद्दीपामे वै सहस्रकम् ।
 अनेन विधिना देवि कार्त्तवीर्यस्य गोपतेः २(+) ॥
 दीपो देयः प्रयत्नेन सर्व्वं कार्त्तमभीप्सता ।
 गुरोराज्ञां पुरस्कृत्य कुर्व्याहेवि प्रयत्नतः ॥
 अन्यथाहि कथं लोके विपरीत फलं भवेत् ।
 विधानं दीपदानस्य कृतघ्ने पिशुनायच ॥
 ब्रह्म कर्म विहीनाय न वक्तव्यं कदाचन ।
 सुभक्ताय सच्छिष्याय साधकाय विशेषतः ॥
 वक्तव्यं देवि ! विधिना मम प्रीतिकरं शिवम् ।
 किं बहुक्तेन भो देवि ! कल्पोऽयमखिलार्थदः ॥
 अथाभिधीयते मानमाऽयस्य वरवर्णिनि ! ३(०) ।
 साधकानां हितार्थाय सर्व्वार्थस्य च सिद्धये ॥
 पलानां पञ्चविंशत्या दीपोदेयोऽर्थसिद्धये ।
 पञ्चाशताचोद्भुशान्त्यै शत्रुवश्याय चेष्यते ॥
 पञ्चभिः सप्तभिर्हेवि शत्रूणां स्यान् पराजयः ।
 शतेन रोगनाशः स्यात् महस्त्रेणाखिलाः क्रियाः ॥
 सिद्धयन्ति साधकानां हि प्रयोगा येऽपि दुस्कराः ।
 नित्यं दीपेन मानं हि कार्त्तयं संऽपि स्वशक्तितः ॥

१ (०) 'जम्बान्नम्' इति वा मूलं पुस्तके पाठोऽस्ति पर पाठो यं क्रियाधेयवचकः ।

२ (+) भो पतिः, भो वृक्ष्याः पतिः कार्त्तवीर्याम्बो धरिणः ।

३ (०) च च दीपदाने दीपव्यवृत्तप्रमाणं सूचने, कार्त्तविनिधेये दीपव्यवृत्तन रतव्यमस्ति

यथा कथञ्चिद्देवेशि नित्यं दीपं प्रकल्पयेत् ।
 कार्तवीर्य्याय देवेशि सर्वकल्याण सिद्धये ॥
 गुरु कार्येऽधिकं मानं कर्तव्यं देवि ! सर्वदा ।
 लघुद्रव्यैः प्रकर्तव्यः स्वल्पे कार्ये वरानने ! ॥
 विना मानं न कुर्वीत कार्तवीर्य्यस्य गोपतेः ।
 प्रदीपं देवि कार्यार्थं कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 इति उद्गामरेश्वर तन्त्ररुंवादे कार्तवीर्य्यदीपदान विधिः ॥

—*—

(४७) अथ कार्तवीर्य्यस्य कवच विधानम् ।

—*—

श्रीदेव्युवाच ।

देवादिदेव सर्वज्ञ ! सर्वलोकहिते रतः ।
 केन रक्षा भवेन्नृणां भीतानां विविधापदि ॥
 राजचोरादिपीडासु शस्त्राग्निविषपातने ।
 महाभये महानाशे महानावि गतेऽर्गवे ॥
 महामृत्युभये घोरे महाकलहपातने ।
 केनोपायेन शान्तिः स्यात् साधकानां महेश्वर ! ॥
 अनष्टद्रव्यरक्षा च नष्टस्य पुनरागमः ।
 सर्वार्कषणसंज्ञोऽयं सर्वसम्बलनन्तथा ॥
 भवत्यभीष्टं जप्तृणां केन तद् वद मे शिव ! ।

—*—

ईश्वर उवाच—

शृणु गुह्यतमं देवि ! गोपनीयं प्रयत्नतः १(×) ।
 अवाच्यमपि वक्ष्यामि तव लोकहिताय वै ॥
 कवचं कार्तवीर्य्यस्य साङ्गावरणकं क्रमात् ।
 समूर्त्तिं मुक्तिं शक्तिमन्त्रैश्च सजपध्यानमेव च २(*) ॥

१ (×) चच गुह्यतमत्वं गोपनीयञ्च अस्मान्नेऽनधिकारिणि उपदेशे अगिष्टापातादभव मुक्तम् ।

तथाहि कवचः 'अस्मान्ने पततामनीव मङ्गतामिताहमो दुर्गति' गिख्याः ।

२ (•) ध्यान पूर्वकमिति कचिन् पाठः ।

सहस्रादित्यसंकाशे नानारत्नसमुज्ज्वले ।
 भास्वद्वजपताकाख्ये [ह्ये] तुरगायुतभूषिते ॥
 महासम्बर्त्तकामोद भौमरावनिवारिणि ।
 समुद्धृतमहाच्छत्रवितानितवियत्पथे ॥
 महारथवरे दीप्ते नानायुधविराजिते ।
 सुस्थिरं विपुलोदार-सहस्रभुजमण्डितम् ॥
 वामैरुहण्ड-कोदण्डान् दधानमपरैः शरान् ।
 किरीटहारमुकुट केयूरबलयाङ्गदैः ।
 तत्पादवदेश्वराः स्व स्व बाहनायुधभूषणाः ।
 सर्व्वदिक्षु स्थिताः पान्तु मामिन्द्राद्या महाबलाः ॥
 एतास्तस्य समाख्याताः सर्व्वविरणदेवताः १(+)
 सर्व्वतो मां सदा पान्तु सर्व्वशक्तिसमन्विताः ॥
 हृदये चोदरे नाभौ जठरे गुह्यमण्डले ।
 ऊरुयुग्जातुपादेषु मूर्ध्नि भ्रूयुगले पुनः ॥
 कर्णाश्रिनासिकाजिह्वा कण्ठबाहुयुगेषु च ।
 दशबीजात्मका मन्त्रा यशःसमृद्धिदायकाः ॥
 तेजोरूपाः स्थिताः पान्तु वाञ्छासुर वरद्रुमाः ।
 दश चान्ये महावर्णा मन्त्ररूपा महोञ्जुलाः २(*) ॥
 व्यापकत्वेन पान्तवस्मान् आपादतलमस्तकम् ।
 कार्तवीर्य्यः शिरः पातु ललाटं हृदयेश्वरः ॥
 सुमुखो मे मुखं पातु कर्णौ व्याप्रं जगत्रयम् ।
 सुकुमारो हनू पातु भ्रूयुगं मे जनार्दनः ॥
 नयने पुण्डरीकाक्षो नामिकां मे गुणाकरः ।
 अधरोष्ठौ सदा पातु ब्रह्मज्ञेयो द्विजान् कविः ॥
 सर्व्वशास्त्रकलाधारो जिह्वां चिवुकमव्ययः ।
 दत्तात्रेयप्रियः कण्ठं स्कन्धं राजकुलेश्वरः ॥
 मुजौ दशास्यदर्पन्नो हृदयं मे महाबलः ।
 करौ सर्व्वार्थदः पातु करामे तु जगत्प्रियः ॥

१ (+)

चत्वारण्यदेवताः परिवाराः इति बोध्यम् ।

२ (*)

सन्वीक्याः कार्तवीर्य्य दशसंख्याका वन्वा इत्यर्थः ।

रेवाम्बुलीलासन्तप्तो जठरं मेऽभिरक्षतु ।
 महावीरस्तु मे नाभिं पाश्वौ मे सर्व्वदुष्टहा ॥
 सहस्रभुजभृत् पृष्ठं सप्तद्वीपाधिपः कटिम् ।
 ऊरू माह्वेष्मती नाथो जानुनी वल्लभो भुवः ॥
 जङ्घे वीराधिपः पातु पातु पादौ मनोजवः ।
 पातु सर्वायुधधरः सर्वाङ्गं सर्व्वसन्धिषु १(*) ॥
 सर्व्वदुष्टान्तकः पातु धात्वष्टक-कलेवरम् ।
 प्राणादिदश जीवेशान् सर्व्वशिष्टेऽदोऽवतु ॥
 वशीकृतेन्द्रियप्रामः पातु सर्व्वेन्द्रियाणि तु ।
 अनुक्तमपि यत्स्थानं शरीरेऽन्तर्वाहिश्च यत् ॥
 तत्सर्व्वं पातु मे सर्व्व-लोकनाथेश्वरेश्वरः ।
 वज्रसारतरुजैर्दं शरीरं कवचावृतम् ॥
 वाधाशत विनिर्मुक्तः अस्तु मे भयवर्जितः ।
 बध्नेत्थं कवचं दिव्यमभेद्यं हैहयेक्षितुः २(†) ।
 विचरामि दिवारात्रौ निर्भयेनान्तरात्मना ।
 राजमार्गे महादुर्गे मार्गे चौरादिसंकुले ॥
 विपमे विपिने घोरे दावाभौ गिरिकन्दरे ॥
 संप्रामे शस्त्रसम्पाते सिंहव्याघ्र-निपेक्षिते ।
 गङ्गरे सर्पसङ्कीर्णे सन्ध्याकाले नृपालये ॥
 विवादे विपुलावर्त्ते समुद्रेच नदीतटे ।
 परिपन्थि-जनाकीर्णे देशे दस्युगणावृते ॥
 सर्व्वस्वहरणे प्राप्ते प्राप्ते प्राणस्य संशये ।
 नानारोग-ज्वरावेशे पिशाच प्रेत्नपातने ॥
 मारीदुःख प्रपीडासु छिष्टे विश्वासघातके ३(*) ॥
 शारीरेच महादुःखे मानसेच महाज्वरे ॥

- १ (*) इतः कवचं माङ्गल्यं प्रख्यापितम् । तत्पूर्वं सर्व्वदुष्टविनाशायै त्वारम्भ-—वाचायत
 विनिर्मुक्तं इत्यन्तं कवचमिति शब्दसदृशमस्तीति ।
- २ (†) हैहये क्षितुः—'कार्तवीर्याञ्जुनीनाम राजाबाहु सङ्कषयन्' अतान्तरं 'हैहय' इति
 नाम्नापि ह्यस्मते तत् इति पुराणे । प्रायुक्तं मन्थत् ।
- ३ (*) 'मारीदुःख प्रपीडासु' इति पाठान्तरमस्ति ।

आधिब्याधि भये विघ्ने—ज्वालौपद्रवकेऽपिच ।
 नभवेत्तु भयं किञ्चित् कवचेनाघृतस्य मे ॥
 आगन्तुकामानस्विलानस्मद्वसु विलोपकान् १(†) ।
 निवारयतु दोर्हण्ड—सहस्रेण महारथः ॥
 स्वकरोद्धृत-साहस्र—पाशवद्भान् सुदुर्जनान् ।
 संरुद्ध गति सामर्थ्यात् करोतु कृतवीर्य्यजः ॥
 शृणिसाहस्र निर्भिन्नान् सहस्रशरखण्डितान् ।
 राजचूडामणिः क्षिप्रं करोत्वस्मद्विरोधकान् ॥
 खड्ग साहस्रदलितान् सहस्रमुषटान्वितान् ।
 चौरादि दुष्ट सत्वौघान् करोतु कमलेक्षणः ॥
 स्वशङ्खनाद सन्त्रस्तान् सहस्रार-विदारितान् ।
 करोतु सर्व्वं दुष्टौघान् सहस्रार-सहस्रभृत् ॥
 कृतवीर्य्य सुतोराजा सहस्रभुजमणितः ।
 अवतारो हरेः साक्षान् पालयेत् सकलं मम ॥
 कार्तवीर्य्यार्जुनोनाम राजा बाहु-सहस्रवान् ।
 तस्य संस्मरणादेव हतं नष्टञ्च लभ्यते ॥
 यो भवेन्नोकरक्षार्थं मंशाबद्धं हरेर्भुवि ।
 तं नमामि महावीर्य्य-मज्जुनं कृतवीर्य्यजम् ॥
 कार्तवीर्य्य महाबाहो-सर्व्वं दुष्टारि नाशन ।
 सर्व्वत्र सर्व्वदा निष्ठ दुष्टान् नाशय पाहि माम् २(‡) ॥
 उत्तिष्ठ दुष्टदमन ! सप्त द्वीपैक पालक ! ।
 त्वमेव शरणं प्राप्तः सर्व्वतो रक्ष रक्षमाम् ॥
 दुष्टप्र ! किं त्वं प्राप्नोषि किन्तिष्ठसि चिरादपि ।
 पाद्भिनः सर्व्वदा सर्व्व-भयेभ्यः स्वसुतानिव ॥
 ये चोरा वसुहर्त्तारो विद्विषो येष हिसकाः ।
 अन्तराय करा घोराः छत्रका ये दुरात्मदाः ॥

१ (†) 'बहु विलोपकान्' इति च पुस्तकान्तरगतः पाठः ।

(‡) इत्याद्यन्तं सर्व्वं कवच धारणादि फलं लभ्यते ।

दुर्हृदो दुष्टभूपालाः दुष्टा नित्यञ्च पापकाः ।
 येच कार्य्य-विलुप्तारो ये खलाः परिपन्थिनः ॥
 सर्व्वस्वहारिणोयेच ये च माया विनोऽपरे ।
 महाह्लेशकरा म्लेच्छा दस्यवोवृपलाश्च ये ॥
 ये महागर दानारो बन्धका शस्त्रपाणयः ।
 ये पापदुष्ट कर्म्मार्णो दुःखदा दुष्टबुद्धयः ॥
 व्यसनाः कुपथा सक्ता येच नानाभयप्रदाः ।
 छिद्रान्वेपरता नित्यं येऽस्मान् वाधितुमुद्यताः ॥
 तं सर्व्वे कार्तवीर्य्यस्य महाशङ्ख वगहताः १(*) ।
 महसा विलयं यान्तु दुरादेव विमोहिताः ॥
 ये दान वा महादैत्या ये यक्षा येच राक्षसाः ।
 पिशाचा ये महा सत्त्वा ये भूता ब्रह्म-राक्षसाः ॥
 अपस्माग ग्रहा येच ये ग्रहा पिशिताशनाः ।
 महा लोहित भोक्तारो वेताला येच गुह्यकाः ॥
 गन्धर्वाप्सरसः मिद्धा ये च देवादि-योनयः ।
 डाकिन्यो कौणपाः प्रेताः क्षेत्रपालाः विनायकाः ॥
 महाशना बलिभुजो महाकुण्ठभोजनाः ।
 महाव्याघ्र-महामेघ-महातुरग रूपकाः (गाः) ॥
 महागज-महासिंह महामहिष-सन्निभाः ।
 ऋक्ष वाराहशकुन्-वानरोत्क-मूर्त्तयः ॥
 महो-द्वार-माज्जाराः सप्रजा वृष वृश्चिकाः ।
 नानारूप-महासत्त्वा नानाह्लेश-सहस्रदाः ॥
 नानारोग-कराःरुद्रा महावीर्य्या महाबलाः ।
 वातिकाः पैतिका घोराः श्मैष्मिकाः सान्निपातिकाः ॥
 माहेश्वरा वैष्णवाश्च वैरश्वाश्च महाज्वराः ।
 स्कान्दा वैनायकाः क्रूरा येच प्रमथ सम्भवाः ॥

महाशत्रुप्रहा रौद्रा महामारी मसूरिकाः १(*) ।
 ऐकाहिका द्वयाहिकाश्च त्रयाहिकाश्च महाज्वराः ॥
 चातुर्थिकाः पाक्षिकाश्च मासा पान्मासिकाश्च ये ।
 साम्बत्सरा दुर्निवार्या उवराः परमदारूणाः ॥
 स्वाग्रिकाश्च महोत्पाता येच दुःस्वप्नका प्रहाः २(†) ।
 कूष्माण्डा जम्भकभीमा घोणसा निधिवश्वकाः ॥
 भ्रामकाः प्राण हन्तारो येच बाल प्रहादयः ।
 मनो बुद्धीन्द्रियहराः स्फोटकाश्च महाप्रहाः ॥
 महाशना बलिभुजो महाकुणप भोजनाः ।
 दिवाचरा रात्रिश्वरा येच सन्ध्यासु दारूणाः ॥
 प्रमत्ताः सुप्रमत्तावा ये मां बाधितु मुशनाः ।
 ते सर्वे हैहयेन्द्रस्य धनुर्मुक्तशरार्हिताः ॥
 सहस्रधा प्रणश्यन्तु मग्न सत्वबलोद्यमाः ।
 ये सर्पा ये महारोगा महागिरि विलेशयाः ॥
 कालपाला महादंष्ट्राः महाजगर संज्ञकाः ।
 अनन्तं कुलिकाशाश्च दंष्ट्रा विषमहाभयाः ॥
 अनेकशत वर्षाश्च खण्ड पुच्छाश्च दारूणाः ।
 मायाविष जलौकाश्च वृश्चिका रक्तपुच्छकाः ॥
 आशीविषाः कालकृटा महाहाला-हलाह्वयाः ।
 जलमर्पा जलव्याला जलप्रहाश्च कच्छपाः ३(‡) ॥
 मत्स्यकाविघ्नपुत्राश्च येचान्ये जलवामिनः ।
 जलजाः स्थलजाश्चैव नानाभेदशतोद्भवाः ॥

१ (०) महामारी—युगपद् बहुभोजकस्य करी पीडा ।

मसूरिका — “जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दृष्टरोगं सङ्गताः ।
 ममराकृति संख्यानाः पीडका सा मसूरिकाः ॥”
 वैद्यके—भावप्रकाशे ।

” अथ तत्रैव चिकित्साप्रकरणेऽस्ति । एवं माधवकरीये निदानसूत्रेऽपि ।

२ (†) दुर्निमित्ताहृत—चिद्विधीनपातजनकादुष्टवशाः दुःस्वप्नजनकाश्च । हलमेतेषां प्रथमना-
 कस्य चरके, अहृतसागरे, पुराणे, ज्योतिषसंज्ञे चोक्तम् । दुर्निमित्तज्ञानपातं चिद्विधं-दिव्यमानविकं भीममिति ।

३ (‡) एते जलजन्तवो-जलव्या अपि उत्पातजनकाः । उत्पातपातं भीममेव ।

येच षड् बिन्दवोल्लूता भ्रामराः शूक कच्छपाः ।
 स्थावरा जङ्गमाश्चैव कृत्रिमाश्च महाविषाः ॥
 गुमरूपा गुम्रविषा मूषिका गृहगोधिकाः ।
 स्मरा विषाश्च ये घोरा महोपविषसंज्ञकाः ॥
 येऽस्मान् बाधितु मिच्छन्ति शरीर प्राणनाशनाः ।
 ते सर्व्वे कार्त्तवीर्य्यस्य खड्गसाहस्र दारिताः ॥
 दूरादेव प्रणश्यन्तु प्रणष्टेन्द्रिय साहसाः ।
 मनुष्या पशवो वृक्षा वानरा वन गोचराः ॥
 मिह्व्याघ्रवराहाश्च महिषा ये महामृगाः ।
 गजास्तुरङ्गागवया रासभाः शरभाशुकाः ॥
 शूनकाः द्विपिनः शुभ्रा मार्ज्जारा विल्लोमशाः ।
 शृगाला मशकाः श्येना गरुत्मन्तो विहङ्गमाः ॥
 मेरुण्डा वायसा गृध्रा हंसायाः पक्षिजातयः ।
 उज्जिजाश्राण्डजाश्चैव स्वेदजाश्च जरायुजाः ॥
 नानाभिन्नकुलेजाता नानाभावा पृथग् विधाः ।
 ते सर्व्वे कार्त्तवीर्य्यस्य गदासाहस्र चूर्णिताः ॥
 दूरादेव विनश्यन्तु विनष्टगत पौरुषाः ।
 येचाक्षेप प्रदातारो द्वेष्टारो ये विदूषकाः १(*) ॥
 विश्वासघातका दुष्टा ये च स्वामिद्रुहानराः २(+) ।
 येचापि तापिनोरिष्टा ये पापा गोप्यहारिणः ॥
 देहोपघातगरल-शस्त्र पातादि दुःखदाः ।
 क्षेत्र वित्तादिहरण बन्धनादि भयप्रदाः ॥
 ईतयो विविधाकाराः ये चान्ये दुष्टजातयः ३(*) ॥
 पीडाकरा ये सततं च्छिद्रमर्हन्ति बाधितुम् ॥

१ (०)

'विदूषका' इति पाठान्तरं ।

२ (1)

'स्वामिद्रुहाः' — राजद्रोहकारिण इत्यर्थः ।

३ (०)

ईतवीथया—“चतुर्द्वारिणाश्चिः शकभा मूषिकाः खनाः ।

प्रत्यासन्नश्च राजानः षडेते ईतयः कृताः ॥” इति ।

“निवारितलोच महीतमेऽखिले

निरौतिभारं नमिनेऽति इष्टयः” इति ।

ते सर्व्वे कार्तवीर्य्यस्य चक्रसाहस्रं चूर्णिताः ।
 दूरादेव विनश्यन्तु लयं यान्तु सहस्रधा ॥
 ये मेषा या महावर्षा ये वाता याम्ब विद्युतः ।
 ये महाशनयो दीप्ता ये निर्घाताः सुदारुणाः ॥
 उल्कापाताश्च ये घोरा ये महेन्द्र चापादयः १(†) ।
 सूर्य्येन्दु-कुज सौम्याश्च गुरुकाव्य शनैश्चराः ॥
 राहुश्च केतवोघोरा नक्षत्र-राशयस्तथा ।
 तिथयः संक्रमा मासा हायना युगनायकाः ॥
 मन्वन्तराधिपाः सिद्धा ऋषयोयोगसिद्धयः ।
 निधयोऋग्यजुः सामाऽथर्व्वणाथाः समब्धयः २(‡) ॥
 ऋतवलोकपालाश्च पितरोदेव संहतिः ।
 विश्वामैव चतुः षष्ठि-भेदोत्थ्या भुवनत्रये ॥
 पते वै कीर्त्तिताः सर्व्वे येचान्ये नानुकीर्त्तिताः ।
 ते सन्तु नः सदा सौम्याः सर्व्वकालं सुखावहाः ॥
 आज्ञाया कार्तवीर्य्यस्य योगीन्द्रस्यामितघुतेः ।
 कार्तवीर्य्यार्जुनो यथा राजेन्द्रोद्देह्येश्वरः ॥
 दक्षात्रेयप्रियतमः सहस्रभुज-मण्डितः ।
 चापी खड्गी रथी वाणी तूर्णी बर्म्मा महाबलः ॥
 मुनासः सुमुखः शान्तश्चक्रवर्ती गुणाकरः ।
 दक्षास्यदर्पहारी वा लीलातृप्तः सुदुर्जयः ॥
 दुःखहा चोर-दमनो राजराजेश्वरः प्रभुः ।
 सर्व्वज्ञः सर्व्वदः श्रीमान् सर्व्वशिष्टेष्टदुःखहृत् ॥
 राजचूडामणि यौगी सप्तद्वीपाधिनायकः ।
 विजयी विश्रुतो बाम्नी महागतिरलोलुपः ॥
 यज्वा विप्रप्रियोविद्वान् ब्रह्मज्ञेयः सनातनः ।
 माहेष्मतीपतिर्योद्धा महाकीर्त्तिर्महामुजः ॥

१. (†) 'महेन्द्र बुवाहव'इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

२. (‡) 'परद्वर्ष'इति पाठान्तरम् ।

सुकृमारो महावीरो मारीचो मदिरेक्षणः ।
 शत्रुघ्नः शाक्यतः शूरः शक्रभृद् योगिवल्लभः ॥
 सर्वशास्त्रकलाधारो विरजो लोकवन्धितः १(५) ।
 महाभागवतोधामा महाभय-विनाशनः ॥
 असाध्य विग्रहोद्विष्यो भावव्यक्तो जगन्नाथः ।
 वीरो विमल सत्वाढ्यो महाबल-पराक्रमः ॥
 विजयः श्रीमयोमान्योजितारिर्मन्त्रनायकः ।
 चक्रदः कामदः कान्ता-कालभ्रः कमलेक्षणः ॥
 भद्रवाद प्रियो वैद्यो विबुधोवरदोवशी ।
 जितेन्द्रियोजितारातिः स्वच्छन्दोऽनन्त विक्रमः ॥
 चक्रभृत्तार-चक्रज्ञः संग्राम-विधिपूजितः ।
 महाधनो निधिपति मंहायोगी गुरुप्रियः ॥
 योगाढ्यः सर्वरोगघ्नो राजिताखिलभूतलः २(०) ।
 दिव्यास्त्रोऽप्रमेयात्मा सर्वगोप्ता महोऽञ्ज्वलः ॥
 सर्वार्थुधरोऽभीष्ट-प्रदः परपुरञ्जयः ।
 योग सिद्धमहाकायो महाहृन्द शताधिपः ॥
 सर्वज्ञाननिधिः सर्वसिद्धि-दानकृतोद्यमः ।
 इत्यष्टशतनामोत्तया मूर्षयोदशदिकृपतेः ॥
 सम्यग् दशदिशो व्याप्य पालयन्तु च मां सदा ।
 स्वस्थाः सर्वेन्द्रियाः सन्तः शान्तिरस्तु सदा मम ॥
 शेषा या मूर्षयोऽष्टौ च दिक् क्रमे नैव भास्वराः ।
 अग्निनैऋत्युदगीश—कोणगाः पान्तु मांसदा ॥
 ममसौख्यमसम्बाध मरोग मपराजयः ।
 दुःस्वहानिरविग्रह प्रजावृद्धि सुखोदयः ॥
 बाह्यस्तिरिति कल्याण मवैषम्यमनामयम् ।
 अनालस्यमभीष्टश्च सुस्तुहानिर्बलोत्ततिः ॥

१ (५) सर्वशास्त्रकलाधारो हि—पुनःपुनः कलाविद्याविदुषः, तावतुः पठि कला-विद्याविनीय-
 कालस्य द्वीकालं श्रेयसो च वर्धिताः सन्ति ।

२ (०) श्रीश्रीः—सगणितशब्दः । चित्तवृत्ति निरोधकः । सुख—कल्याणोत्पन्नशब्दः ।

भयहानिर्यशः कीर्तिर्विद्यावृद्धिर्महाश्रियः १(×) ।
 धनद्वन्द्वव्यसाचैव नष्टस्य पुनरागमः ॥
 दीर्घायुष्यं मनोलाभः सौकुमार्यं मभीप्सितम् ।
 अप्रवृण्यतमस्वञ्च महा सामर्थ्यं मेवच २(०) ॥
 सन्तु मे कार्तवीर्य्यस्य हैहयेन्द्रस्य कीर्त्तनात् ।
 य इदं कार्तवीर्य्यस्य कवचं पुण्यवद्धनम् ३(†) ॥
 सर्वपापहरं पुण्यं सर्वोपद्रव नाशनम् ।
 सर्वं शान्तिकरं गुह्यं समस्तभयनाशनम् ॥
 विश्वेयार्थपदं गूणां सर्वसम्पत् प्रदं शिवम् ।
 शृणुयाद्वा पठेद्वापि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 मुच्यते सर्व-दुःखैस्तु सर्वत्र विजयी भवेत् ।
 मारी चौरादि पीडाद्यैर्न क्रदाचित् प्रबाध्यते ॥
 पठतः प्रातरुत्थाय दुःस्वप्नादि विनश्यति ।
 लभते वाञ्छितानर्थान् पूज्यते त्रिदशैरपि ॥
 शय्यातलं गतो रात्रौ यइदं कवचं पठेत् ।
 नतस्य तस्कराराति दुःस्वप्नादि कृतं भयम् ॥
 चौरैर्यदाहृतं पश्येत् पश्चादि धनमात्मनः ।
 सप्तवारं तदा जप्त्वा निशि पश्चिमदिग्मुखः ॥
 सप्तरात्रेण लभते नष्टद्रव्यं न संशयः ।
 सप्तविंशतिधा जप्त्वा प्राचीदिग्बदनोयदि ॥
 तदा देवासुरनिभं परचक्रं निवारयेत् ४(‡) ॥
 विवादे कलदे चोरे यइदं पञ्चधा पठेत् ॥

- १ (×) च वः कीर्त्तिरिति नैकाश्वेधकः । चापंवादनकीर्त्तिः, पर्यः, ज्ञानं देवकीर्त्तिः ।
 वचः कीर्त्तियु प्रवसा ।
 २ (०) 'अप्रवृण्यतमस्वञ्च' अन्वय पाठः ।
 १ (†) 'सौकुमार्यं मभीप्सितम्' अन्वयपाठः । 'मभीप्सितम्' अन्वयपाठः । 'मभीप्सितम्' अन्वयपाठः ।
 ४ (‡) 'परचक्रं'—पर्याप्तित-सन्धानम् । सप्तवारं सप्तवारानि । चतुर्विंशति-
 पञ्चविंशतिः । 'चक्रं राई इति' । 'सौकुमार्यं' पाठे अन्वयपाठोक्तिः कीर्त्तिः ।

विजयो जायते तस्य न कदाचित् पराजयः ।
 सम्यग् द्वादशधा रात्रौ योजयेद्वन्धमुक्तये ॥
 त्रिदिनाभिगडं प्रस्तौ मुच्यते न विचारणा ।
 अनेनैव विधानेन सर्वसाधन-कर्मणि ॥
 असाध्य मपि सप्ताहात् साधयेन्मन्त्रवित्तमः ।
 यात्राकाले पठित्वेदं मार्गं गच्छति यः पुमान् ॥
 नतस्य शोरव्याघ्राद्यैर्मयस्यात् परि पन्थिभिः ।
 नित्यं गृहगतैर्जप्त्वा कल्याणैः परिपूजयेत् ॥
 नभयं जायते तस्य दुष्ट सत्त्वादिभिः क्वचित् ।
 सर्वरोग प्रपीडासु त्रेधा वा पञ्चधा पठेत् ॥
 स रोगात् मृत्यु-वेतालभूत प्रेतैर्विमुच्यते ।
 जपन्नासेचनं कुर्याज्जलेनाखलिना तनौ ॥
 न चासौ वश-कृत्वादि-रोग-स्फोटैः प्रबाध्यते ।
 त्रिसन्ध्यं यः पठेदेतत् षड् मासं विजितेन्द्रियः ॥
 कालमृत्युमपि प्राप्तं जीवन्नास्त्यत्र संशयः ।
 पठतः कवचं चेदं विषं नाक्रमते तनौ ॥
 नजरान्ध त्व मूर्खान्ध नोपसर्गभयं क्वचित् ।
 विश्वत्यणोक्तविधिना ध्यात्वा देवं तदात्मकम् १(†) ॥
 मन्त्री गुरु प्रसादात् मन्त्रराजं जपेत्तु यः ।
 कवचे नाहृतोभूयो मन्त्रं ध्यानं समाचरेत् ॥
 आदौ सम्बोधनं कुर्यात् तन्नाम ध्यानपूर्वकम् ।
 चतुरश्रकमन्त्रार्णान् ऊहरेद्वीज पूर्वकान् ॥
 स यथोक्तं लभेत् सद्यः फलं वञ्चतनुर्भवेत् ।
 यथा यथेदं कवचं कस्यपिन्न प्रकाशयेत् ॥
 गोपनीयं प्रयत्नेन शिबस्य वचनं यथा ।
 सद्रूपकाय मुक्षिष्याय वद्यात् सर्वस्वदायिने ॥

(†)

'विश्वत्यणः'—रि.वतिरु.व्यव. मन्त्राचरचरित-मन्त्रः । सच 'दशानेव क्वचि'रिवादात्तुः
 पूर्वम् ।

साचक्राना । इत्यर्थाय यदुक्तं चन्द्रमोहिना ।
 कार्तवीर्यस्य कवचं यदुक्तं वै मया तव ॥
 येन सं रक्षितो देवि स काले नापि जीव्यते ।
 इति श्रीशुभमरेधरतन्त्रे कार्तवीर्यस्य
 कवचं समाप्तम् १(†) ॥

—*—

(४८) अथ कार्तवीर्यस्य स्तोत्रम् ।

—*—

कार्तवीर्यः खल्वेषी कृतवीर्यः सुतोषली ।
 सहस्रबाहुः शत्रुघ्नो रक्तवासा धनुर्धरः ॥
 रक्तान्धो रक्तमाल्यो राजा स्मत्तुरभीष्टदः ।
 द्वादशैतानि नामानि कार्तवीर्यस्य यः पठेत् ॥
 सम्पदस्तस्य जायन्ते जनास्तस्य वशम्भवाः ।
 अनयदाशुदुरस्थं क्षेमलाभ युवं प्रियम् ।
 कार्तवीर्यं महाबाहो ! सर्वशत्रुनिवहण ! ।
 सर्वत्र सर्वदा तिष्ठ चौरान्नाशय पाहि मां ।
 सहस्रबाहुं सशरं सचापं रक्ताम्बरं रक्त किरीट कुण्डलम् ।
 चौरादि दुष्टभयनाशन मिष्टदन्तम् ध्यायेन्महाहैहय कार्तवीर्यम् ॥
 कार्तवीर्यं स्तोत्रं सम्पूर्णम् २(‡) ।
 इति कार्तवीर्यस्य स्तोत्रादिप्रकरणम् ॥

—*—

१ (†)

यच्चिन् कवचे चापि चापि पुनरुक्तिर्भवति ।

"

'ज्योतिषे महाबाहो व चावर्तं शिवं गुरी ।

चरुमात्रम् यद्वीर्यापवचं विचारयेत् ॥'

उच्यते वा विचारका नैव कार्या ।

२ (‡)

'कार्तवीर्यार्चुनीमान राजा वासुदेवचमिद ।

दैन वावरपर्वतं धनुषा मिथिता गुरी ।

वक्तव्य कीर्तितान् वक्तव्यत्वात् मानवः ।

न तत्र विचाराः आद्यत्वात् समस्तं प्रुचम्' । इति पुराणे, भाष्येऽपीकम् ।

(४६) अथ तरुपुत्र विधिः १(✽)।

—*—

130 मातृस्ये—२(+)

दशकूपसमा वापी दशवापी समोहदः ।
दशहृद समः पुत्रो दशयुत्रसमः द्रुमः ॥

131 पाप्मोऽपि—

वरं भूमिरुहाः पञ्च नतुकोष्ठ रूहा दश ।
पत्रैः पुष्पैः फलैर्मूलैः प्राणिनः प्राणयन्त्यमी ॥

132 नन्दिपुराणे—३(†)

तरुपुत्रस्तु यः कुर्व्याद्विधिवद्वह्निसन्निधौ ।
स महापातकैर्युक्तं समुद्धृत्य कुलत्रयम् ॥
नरकेभ्यो नरो याति प्रजापति पुरं (पदं) शुभम् ।

133 स्कान्देऽपि—

इत्येवं रुद्रमहिषी भूमिरुह सुत स्तव (म्) ।
भ्रुत्वा पतिं त्रिलोकेश मिदमाह पतिप्रता ॥
भगवन् केन विधिना विधीनां सार सागरः ।
पुत्र प्रतिष्ठतिर्षुक्षः क्रियते चन्द्र भूषणा ॥
सलीलमिति सा सर्व्वं पृच्छन्ती विधिसुत्तमम् ।
महादेवो महादेवी—मिदं वचनमब्रवीत् ॥
देवि ! नाशेन्द्र नासोरु नागेन्द्रगति गामिनि ।
मृणुष्व येन विधिना गृह्यतेऽबनिजः सुतः ४(+) ॥
स्वपुत्रार्थं भूमिरुहं प्रहीष्यामीति पार्ष्वति ! ।
सोपवासा भवेन्नारी सुखिवक्त्रा सुचिप्रता ॥

- १ (✽) चर्चं तरुपुत्र विधिः—चनपत्न्यानां पुत्र प्रतिष्ठितिरुपेचानुष्ठेयं काव्यमिति ।
गुह्यानापन्न भाविवक्त्रमि पुत्राभावी मन्नादिति ।
२ (†) इदं नन्दिपुराणम् षोडशसंस्कृतं नारदपुराणैश्चकारुत्तमविधाऽपि ।
३ (‡) इदं नन्दिपुराणम्, रघुनन्दन इत्येवमती वक्ष्यामि इदं चास्त्रीश्रीऽपि ।
४ (+) चर्चमिन्ः मन्वीचयः ।

ततश्चैव सहस्रांशो वस्तुशृङ्गं गत १५५ ।
 वदिते विमले चापि तथेन्द्रा—विन्दु सन्निभे ॥
 विप्रानामन्त्रयेद्रात्रौ पावनान् वेदनेदिनः ।
 विप्रान् निमन्त्रयित्वा तु शुचिवस्त्रा शुचिव्रता ॥
 शयीत सनमस्कारा सदर्भा भूमिमाश्रिता ।
 गमयित्वाथ रात्रिं सा सवितर्युदितेऽपिष ॥
 भक्ष्य भोज्ये समादाथ ब्रजेद् यत्र भवेत्तरुः ।
 ततस्तं क्षपयित्वा तु सातपत्रं सभूषणम् ॥
 तं तरुं तरुणीकृत्य ततश्छायानुमापि(यः) नः १(†) ।
 यथोपपन्नानासन्नान् भोजयित्वा द्विजांस्ततः ॥
 पुण्याहं कारयित्वा तु ऋत्विजा ऽथवात्मना ।
 तृप्तानां ब्राह्मणानाञ्च तप्त्वेना कृतमात्मनः २(‡) ॥
 निवेश कृतमुद्दिश्य सन्नावेन परेण हि ।
 अपुत्रोभगवन्तोऽहं पुत्र प्रकृतिकं तरुम् ॥
 ग्रहिष्यामि ममानुक्षां कर्तुमर्हत सत्तमाः ।
 ततस्तैरभ्यनुज्ञातं तन्तरुं तरुणाकृतिम् ॥
 भूमिदेविसमर्हद्भै गृहीयात्तनयं प्रिये ।
 भूमिदेवसमक्षन्तु विधेयं ब्राह्मणाग्रतः ॥
 अनेनविधिना यस्तु गृह्णाति तरुपुत्रकः ३(×) ।
 पितृणां निरयस्थानां मधुधाराः स वर्षति ॥
 गृहीतो विधिना येन शुभे भूमिरुहात्मजः ।
 शुभः सुखाय भवति विपरीते तु दुःखदः ॥
 पुत्रेभ्यः शतसंख्येभ्यः पीनत्रोणिपयोधरे ।
 एकोभूमिरुहः श्रेष्ठः पुत्रत्वे कल्पितः सुतः ॥

१ (†)

तोरुषी इति कश्चित् पाठः ।

२ (‡)

वाक्यः क्वात्तुवं यमिन्नायं पुत्रात्मावादिदं चनुष्ठित कार्यमुद्दिश्य दद्यात् ब्राह्मणाणां
 वचिषे तस्मै सवावचं निवेदनीयमित्यर्थः ।

पुत्राद् वाचनम्—विधानपद्धत्यनुकारेण कारयितव्यम् । पुत्राद्वाचनवादिदं प्राणुत्तम् ।

३ (×)

दृष्टीततश्च पुत्रकः इति क्वात्तुवः पाठः ।

इत्येवं यन्मया शिष्टमिष्टदुष्टमवारिणा । १(+)
 यथा भूमिरुहः पुत्रो विशिष्टः कोष्ठजैः सुतैः ॥
 ततः शोकापहं देवि तम शोकविभाविना २(५) ।
 अलङ्कार सन्तुष्टथा अलङ्कारैः पृथग्विधैः ३(०) ॥
 आतपत्रञ्च तस्यामे मुक्तादाम-विभूषितम् ।
 उच्छ्रयामास गिरिजा मयूराम्बुरुहैः सह ॥
 नानावर्णैर्भूषयित्वा चन्दनेन सुन्धिना ४(*) ।
 अमूल्यान् प्रवदौ देवि ! अलङ्कारानितस्ततैः ॥
 आम्बुनदमयैश्चापि फट्टैरङ्गविराजितः ।
 सर्व्वं तं भूषयामास तमशोकरुहं प्रियम् ॥
 तस्य शास्त्रा प्रशास्त्रासु मुक्तादामानि पार्व्वति ।
 आवबन्ध सवै भाति यथाऋक्षैः क्षपाकरः ५(*) ॥
 तथा वासोयुगेनापि तमशोकं सुहारिणी ।
 वासया मास लोकानां जननी पुत्र लालसा ॥
 ततः समरुणाचारु गुग्गुलं घृतमेव च ६(+)
 समवायुयुतं धूपं चारयन् धूपवर्षितः ॥
 ततः शङ्कानिनादेन तेवत्पर्य्यरवेण वा ।
 नन्दिना च समानीता ब्राह्मणाः ब्रह्मणः समाः ॥
 वाचयामास पुण्याहं दत्त्वा गाः स्वर्गा(र्ण)मेव च ।
 ततः पुण्याहघोषेण आशीर्वाद्दृश्व चोभयोः ॥
 अनुमान्य पतिं देवि ! ऋषींश्च प्रीणयन्सुदा ।
 इति तरुपुत्र करणविधिः ७(‡) ।

—*—

- १ (+) 'इष्टमिष्टदुष्टमवारिणि' इति पुस्तकान्तरे पाठः ।
 २ (५) ततः... देवी तम शोकाविभाविनी इति ऐमाद्री पाठः ।
 ३ (०) अलङ्कार सन्तुष्टथा इति ऐमाद्विधतः पाठः ।
 ४ (*) च तेषांति इति ऐमाद्री ।
 ५ (+) नक्षत्रा चान्तरे इति ऐमाद्विधतः पाठः ।
 ६ (+) विचरैः विन् 'तदपुत्रदाविधिः' इति ऐमाद्री ।—तदपुत्रदाविधिः इत्यत्र पाठः ।
 विचरैः विन् 'तदपुत्रदाविधिः' इति ऐमाद्री ।—तदपुत्रदाविधिः इत्यत्र पाठः ।
 ७ (‡) सुपवित्वा इत्यत्र 'वाच्यत्वा' इत्यत्र पाठः इति पुस्तके ।

(५०) अथ वापीकूपतडागादीनां सांख्यायनोक्तोत्सर्गविधिः१(०) ।

—*—

134 तथा च सांख्यायनीयं सूत्रम्—

अथ पुष्करिणी-कूप-तडागानां शुद्धपक्षे पुण्ये वा तिथौ पयसा यवमयं चरुं अपयित्वा 'त्वन्नोऽग्नि' (२) इति द्वाभ्यां 'अवते हेल ईमहे वरुणे' (३) 'मां धियं शिक्षमाणस्य' (४) गृह्य उपगृह्यो मयोभू राखारो निखारो निःसरो निःकामाः सपत्नदूषण इति वारुण्यादि प्रभृति प्रदक्षिणं जुहुयाद् मध्ये पयसा जुहोति (५) 'विश्रतश्चक्षु' (६) 'रिदं विष्णु'रिति 'यत् किञ्चेदमिति' मज्जयित्वा धेनुईक्षिणा वस्त्रयुगम् वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

अथास्य प्रयोगः ।

गणेशार्चन-स्वस्तिवाचन-मातृकापूजाभ्युदयिकाचार्य्यवरणादीनि यथाक्रमं कृत्वा वारुण्यानां कुर्यात् । तद् यथा—शुभतिथौ जलाशयात् प्राग्वोदग् वा स्थण्डिलं विधाय तत्राग्निं प्रतिष्ठाप्य महान् स्थापयित्वा चरुं तन्त्रेण जलपयसोरुभयोः प्रणयनं पूर्वकं यवमयं वारुणचरुमहणं प्रोक्षणादिधर्मैः पयसाश्रप्याज्य भागान्तं कर्म कृत्वा प्रहेभ्यो हुत्वा (७) 'त्वन्नोऽग्ने वरुणस्ये'त्येतत् पृथग्द्वयेन पृथक् स्वाहाकारान्तेनावदानधर्मेण द्वे

(१) विष्णुधर्मोत्तरे,—यमलोकं प्रपद्यन्ति न जलाशयकारिणः ।

अतः कुर्यात् प्रयत्नेन सूक्ष्मं भूप कूपकम् ॥

वसायता चतुरसा वाप्यः साधारणा सताः ।

शेषाः काभ्याधिकारिण कृपीवत्तः शुभावहः ॥

यमः—

'तडागे यस्य पानीयं सततं खलु तिष्ठति ।

सर्गोन्नीकगतिसस्य नाव कार्याविचारणा' ॥

तरु पत्रविधानानन्तरं वापीप्रभृतीनामुत्सर्गविधिकथने । स च सन्न-भूतानाम्

द्वितीयं कर्तव्यः । तथा न स्मृतः 'प्रदद्यात् सन्नभूतेभ्योऽन्नपूर्णं जलाशय' इति ।

एतत्सम्बन्धं पारिन्तकं कार्थम् । तथाचोक्तं 'वापा कूपतडागादि देवतायतनानि च' ।

अन्नप्रदानसारासः पुनैमित्यभिधीयते' इति ।

(२) गणकथञ्ज्वेदे—२।—१ ।

" " ११—४ ।

(३) ऋग्वेदे १—३४—'४ ।

(४) गणकथञ्ज्वेदे १०—१८ ।

(५) " " ५—१५ ।

(६) " " २१—३ ।

(७) इति वरुणवेदोद्देशः ।

वि—१५

आहुती यवमयेन च रुणा हुत्वा 'इदं वरुणायै'ति (१) त्यजेत् । 'अवते हेळ' (२) इत्येका 'इमं मे वरुण' (३) इत्येका 'उदुत्तमं वरण' (४) इत्यपरा 'इमां धिया शिक्षमाणस्य' इत्येका इत्येवं चरुणा पडाहुतीः हुत्वा केचित् 'त्वन्नोऽग्ने' (५) इत्यादिषड्भिः 'समुद्रज्येष्ठा' (६) इति चतसृभिः 'तत्त्वायामीति' (७) अनया आज्याहुतीराहुः (८) । अथाग्नेः पश्चिमदिग्भागमारभ्य प्रदक्षिणमष्टदिक्षु अष्टाज्याहुतीः क्षुवेण जुहोति । गृह्याय स्वाहेति पश्चिमे । उपगृह्याय स्वाहेति वायव्ये । मयोभवाय स्वाहेति वायव्ये । मयोभुवाय स्वाहेत्युदग्दिशि । आखाराय स्वाहेति ऐशान्याम् । निःखाराय स्वाहेति पूर्वे । निःसराय स्वाहेति आग्नेये । निःकामाय स्वाहेति दक्षिणे । सपत्नदूषणाय स्वाहेति नैर्ऋत्याम् । मध्ये तु प्रणीतास्ववशिष्ट पयसा द्वे आहुती जुहोति । 'विश्वतश्चक्षुरित्येका, 'इदं विष्णु'रित्येका । ततः पायसेन स्वप्रकृन्नवाहुतीर्वलिदानादि होमशेषं समापयेत् । अथ धेनुं जलाशये तारयति । स्वयन्तत्पुच्छलप्रश्वरति । पश्चिमत ईशानीं यावत् । केचिद्धेनुतारणं नेच्छन्ति ।

तत्र धेनुतारणमन्त्रः—

इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुद्धाः पूता अमृताः सन्तु नित्यम् , तारयति सर्व्वतीर्था-
भिपिक्तम् (६) । लोकाल्लोकान्तरं तीर्य्यते इति तटम् । तत् प्राप्य जपति 'यत्किञ्चि-
द्वरित' मित्यृचम् (१०) । तारणाभावेऽपि जपः स्यादेव । अत्र 'आपोऽस्मा (११)

(१)	अग्नेदि	१-२५-२५ ।
"	साव्यायन मतेन	६-१०-११ ।
(२)	अग्नेदि	८-२४-२ ।
(३)	गङ्गायजुर्वेदे	२१-१ ।
(४)	" "	१२-२२ ।
(५)	" "	२१-३ ।
(६)	" "	२१-२-१८-४२ ।
(७)	अग्नेदि	७-४८-१-४ ।

(८) गृह्याय स्वाहेति आख्याति प्रकार उक्तः ।

(९) इदं तमिलं पवित्रं कुरुष्व, शुद्धाः पूतोऽमृताः सन्तु नित्यम् । मां तारयन्ती कुरु तीर्थोभिषेकम् लोकाल्लोकान्तरं तीर्य्यते इति तटम् । इमां धिया दानवस्ये ३३ अज्ञायै । (लोकाल्लोकान्तरं तरते तीर्य्यतेति) मन्त्रोऽयं न सम्यक् शुद्धः सुद्विप्त पुस्तके दृश्यते ।

(१०)	तेतिरीयारण्यके	१०-६४ ।
(११)	मानव श्रौतपथे	१-८-४-४० ।
"	गङ्गायजुर्वेदे	४-२ ।

नित्यञ्चा तर्पणं केचिदाहुः । गाञ्चैशान्यां मुञ्चति । 'सूयवसाद् भवती'ति (१) ।
यदा गौर्हिकरोति तदा 'हि कृण्वती चे'ति (२) जपेत् । तामेव गामलङ्कृत्य सबत्सां
ब्राह्मणाय दद्यात् । अतारणपक्षेऽपि धेनुर्दक्षिणा । वरुण्युग्मञ्च ततो ब्राह्मणभोजणम् ।

—*—

(५१) अथ जलाशयोत्सर्गः ३(x) ।

—*—

जलाशयमलङ्कृत्य तत्र वरुणं साङ्गं पूजयित्वा हंसकारण्डवादिजलचरणामभावे
पिष्टादिमयान् परिकल्प्य जले क्षिप्त्वा । अद्येत्यादि सर्वपापक्षयपूर्वक-रुद्रालयगमनानेक-
कल्पावच्छिन्न-स्वर्गलोकहंसपारद्दं द्रयावच्छिन्नमहस्तपःप्रभृतिलोकभोग-सहित-परम-
विष्णुपदप्राप्तिकामो मुञ्चजलाशयं वरुणदैवताकं स्नानपानावगाहनार्थं सर्वभूतेभ्य
उत्सृजे न ममेति साक्षतजलं त्यजन् पठेत् ।

सर्वभूतेभ्य उत्सृष्टं ममेतज्जलमूर्जितम् ।

रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः (क) ॥

सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदं जलम् ।

रमन्तु सर्वभूतानि स्नान-पानावगाहनैः ॥ इति

उत्सर्गं कृत्वा देवान् विसृज्य प्रश्नप्रतिमामाचार्य्याय दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा
दक्षिणान्दत्त्वा तदाशिषं गृहीत्वा स्वयं मुञ्जीतेति ।

इति सांख्यायनोक्तजलाशयोत्सर्गः ॥

—*—

(५२) अथ कात्यायनोक्तः सप्रतन्यते ।

—*—

135 तथा च सूत्रम् ।

अथालो वापी कूप-तडाग-सभाराम देवतायतन-पुष्करिण्यादि प्रतिष्ठां व्याख्यास्यामः ।
उदगयन आपूर्थ्यमाणपक्षे पुण्याहे तिथि-करण-नक्षत्रादि-गुणान्वितं वारुणं यवमयचरुञ्च

- १ (+) ऋग्वेदे १-१६-४-५० ।
२ (x) ऋग्वेदे १-६४-२० ।
३ (s) साम्बे,— यस्वराजन् सङ्घावाङ्गो तद्गानादिषु या विधिः ।
वज्रिपरामेच,— गर्भदिने सुनक्षत्रे सुहृत्तु भवेद् यदा ।
वाचो कूपतडागानां तच्छिन्नास्ति विधिः श्रुतः ॥
मन्वृष्येणुक्तेकर्मः मन्वृष्याः सुर्मन्वीरयाः ॥
अथद् रघुनन्दनीय जलाशयोत्सर्गोत्सर्गः ॥

अपयित्वाऽचभागमिष्ट्वा आज्याहुतीर्जुहोति 'त्वन्नोऽग्ने' (१) 'सत्वन्नोऽग्ने' (२) 'इमं मे वरुण' (३) 'तस्वायामि' (४) 'ये ते शतम्' (५) 'आयाश्नाग्ने' (६) 'उदुत्तमम्' (७) 'उरुं हि' 'राजा' (८) 'वरुणस्योत्तम्भनम्' (९) 'अग्नेरणीकम्' (१०) इति दशश्रुग्भिर्हुत्वा स्थालीपाकं जुहोति 'अग्नये स्वाहा' 'सोमाय स्वाहा' वरुणाय स्वाहा, (११) उग्राय स्वाहा, यज्ञाय स्वाहा, भीमाय स्वाहा. शतक्रतवे स्वाहा, व्युष्ट्यै स्वाहा, स्वर्गाय स्वाहेति प्राशनान्ते जलचरान् क्षिप्त्वाऽलङ्कृतां गां तारयित्वा आचार्य्याय वरुणन्दत्त्वा कर्ण वेष्टके वासोयुग्मे धेनुर्क्षिणा च । ततो ब्राह्मणभोजनम् (१२) ।

अथ प्रयोगः ।

सु सुहृत्ते वाप्यादि समाप्य सम्भारानुपकल्प्य यथाकामं सङ्कल्प्य गणेशं सम्पूज्य स्वस्ति वाच्य मानृकापूजनाभ्युदयिके कृत्वाचार्य्यं वृत्वा वाप्यादि नैऋत्य भागे वास्तुमण्डलं विरच्य बलिन्दत्वा अग्निं प्रतिष्ठाप्य वेश्यां ग्रहानावाह्य सक्षीर प्रणयनपूर्वकं यवमयंचरुं अपयित्वा आज्यभागानिष्ट्वा 'त्वन्नोऽग्ने' (१३) इत्यादिसूत्रोक्त होमं विधाय

(१)	यज्ञयजुर्वेदं	२१—३ ।
(२)	" "	२१—४ ।
(३)	" "	२१—१ ।
(४)	" "	२१—२—१८—४२ ।
(५)	सैवायची संज्ञिता	१—४—३ ।—काठकसंज्ञिता ५—४ ।
(६)	कात्यायनश्रौतधुते	२४—१—११ । वाजसनेय संज्ञिता ८—२३ ।
(७)	" "	१२—१२ ।
(८)	ऋग्वेदं	१२—४—८ ।
(९)	" "	४—३६ ।
(१०)	" "	८—१४ ।
(११)	यज्ञयजुर्वेदं	२३—३ ।
(१२)		'ततः सङ्कल्पं विधायां अथवाट ग्रहन्नाथ । भोजयेच्च यथाग्रह्या पञ्चाशद्व्य धिंशतम् ॥ एवमेव पुराणेषु तद्गाने विधिश्चरति । ऋषवापीषु सव्यांसु तथा पुष्करिणीषु ॥ एवएवविधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैवच' ।
	इति मातृष्वे ।	पण्यमं शिवादी दानकल्पेष्वपि ।
(१३)	यज्ञयजुर्वेदं	२१—३ ।

स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य धेनुन्तारयित्वा जलचरान् क्षिप्त्वा जलाशयमुत्सृज्य तां
गां ब्राह्मणाय दद्यात् १(†) । वरुणमन्त्रादिस्तु २(‡) पूर्वप्रयोगस्थ एष ज्ञेयः ३(S) ।

इति कात्यायनोक्तजलाशयोत्सर्गः ॥

—*—

(५३) अथ वाप्यादौ जलोपघाते शुद्धिविधानम् ।

—*—

136 हेमाद्रौ ४[*] बृहस्पतिः—

सुमिष्टमुदकं मध्ये यत्र गौर्वितृषी भवेत् ।
अव्याप्तश्चेदमेध्येन तद्वदेव शिलागतम् ॥

137 उशानाः—

अन्धुःकूपतडागानि सरांसि सरितस्तथा ५(†) ।
स्वनृतादीनि दोषाणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
अविगन्था रसोपेता निम्मंलाः पृथिवीगताः ।
अक्षणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः ॥
उद्धृताश्च प्रशस्ताः स्युः शुद्धैः पात्रैर्याविधि ।
एकरात्रोषितास्तास्तु त्यजेदापः समुद्धृताः ॥

१ (†) 'कनकालहतां कृत्वा जलं गामवतारयेत् ।
सामनाय च सा देया ब्राह्मणाय विशास्यते ॥ इति पात्रे सृष्टिखण्डे । अन्धुः
जलाशयोत्सर्गतत्त्वं ऽसि ।

२ (‡) शुक्ल यजुष्यदे २२—६६ ।

३ (S) अन्धश्चि पुराणे वापोतडागादि इमे तडाग इत्यप्रमंशानामाध्यायेऽसि ।

४ (•) मूरिबद हेमाद्रि प्रचीत चतुर्भेगे चिन्तामणेर्द्वानखण्डं चयोदयाभ्याय ।

॥ धीवापी सप्तवा कृपे देशे तोयविश्रिंते ।

खानयेत् स नरोयाति स्वर्गं त्वं जतं समाः ॥

देवैरेकत्वमतुलं तन्वासावृषिंतेः सदा । इति नन्दिपुराणे ।

५ (†) आपकान्तसंज्ञितायाम् ७—८—९—१०—११—१२ ।

॥ संवत्सं नञ्जितायाम् १८५—१८६ । पराशरसंज्ञितायाञ्च ७—४ ।

इदन्तु—गाङ्गव्यतिरिक्तविषयम् ।

त्यजेत् पर्युषितं पुष्पन्त्यजेत् पर्युषितं जलम् ।
गाङ्गातोयश्च तुलसी पवित्रं सर्व्वदा स्मृतम् १(†) ॥

इति विशेषोक्तेः । तथा—

अश्रोभ्यानि तडागानि नदीवापी सरांसि च ।
चण्डालाद्यशुचिस्पर्शे तीर्थतः परिवर्ज्जयेत् ॥
चण्डालाद्यवतरणमार्गमित्यर्थः ।

138 हारीतः—

वापीकूपतडागेषु मानुषं शीर्य्यते यदि ।
अस्थिचर्मविनिर्मुक्तं दुषिते च खरादिभिः ॥
उद्धृत्य तज्जलं सर्व्वं शोधनं परिकल्पयेत् ।
अस्थिचर्मविनिर्मुक्तेश्चिरकालवासेन विशीर्णैरित्यर्थः ।

139 वृहस्पतिः—

मृतपञ्चनखात् कूपाद्यन्तोपहृतात्तथा ।
आपः ममुद्धरेत् सर्वाः शेषं वस्त्रेण शोधयेत् ॥
वह्निप्रञ्जालनं कृत्वा कूपे पकेष्टका चिते ।
पञ्चगव्यं न्यसेन् पश्चान्नवतोयसमुद्भवे २(†) ॥
अचिरकालोपघाते स्वल्पोपघाते च ।

140 हारीतः—

घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः ।
श्वपाकचण्डालादिभिर्दुषितेषु विशोधनम् ॥

- १ (†) पराशरसंहितायाम् ११—३८—३९ ।
.. 'वज्रां पर्युषितं तोयं वज्रापर्युषितं जलम् ।
नवज्जां जाङ्गवीतोयं नवज्जां तुलसी दलम् ॥ इति शाक्तानन्द तरङ्गिणो २—२—३ ।
- २ (†) गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कृशीदकम् ।
पञ्चगव्यं सिद्धं प्रोक्तं सफा (सर्व्वं) पातकनाशनम् ॥ इति कृती स्कान्दं च ।
.. गोशङ्खगुणं मूत्रं पयःस्योत्तमगुणम् ।
घृतं तद्द्विगुणं प्रोक्तं पञ्चगव्ये तथा दधि ॥
.. पञ्चगव्येन पूतन्तु वाजिमिथकलं लभेत् ।
गव्यं तन् परमं मेघं गव्यादव्यञ्जयिते ॥ बराहपुराणे, गारुडे प्रायश्चित्त प्रकरणे च ।

141 आपस्तम्बः—

उपानच्छ्मविण्मूत्रं क्षीरजो मथमेव वा ।
एभिर्विदूषिते कूपे कुम्भानां षष्टिसुद्वरेत ॥

142 विष्णुः—

जलाशयेष्वप्यल्पेषु स्थावरेषु महोत्तले ।
कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु तु न दूषणम् ॥

तत्रैव—

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणीच प्रसूतिका ।
दशरात्रेण शुद्धयन्ति भूमिष्ठश्च नवोदकम् ॥

143 योगीश्वरः—

शुचि गोस्तृप्तिकृतोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।
प्रकृतिस्थं रूपरस गन्धान्तरमनापन्नम् ॥

144 पराशरः—

अस्थिचर्मावपतितं खरवानरशूकरैः ।
उद्वरेदुदकं सर्व्वं शोधनं परिमार्जनम् ॥
इदं चिरकालविषयमित्युक्तमेव ।

यतः—

वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथञ्चन ।
उद्धृत्य शतकुम्भांस्तु पक्वगव्येन शुद्धयति ॥
पादुकोपानङ् विण्मूत्रं कूपे यदि निमज्जति ।
षष्टि कुम्भान् समुद्धृत्य पक्वगव्येन शुद्धयति ॥

145 मातृस्ये—

दूषितश्च मलैः क्षिप्तं यच्च विष्टालुलेपितम् ।
अग्निः शुध्यति तत् सर्व्वं अपां शुद्धिः कथम्भवेत् ॥
गवां मूत्रपुरीषेण सोम-सूर्याग्निरश्मिभिः ।
मारुतस्य च वेगेन त्वापः शुद्धिमवाप्नुयुः ॥ इति ।

146 स्मृत्यर्थसारे—

वापीकूपदाबलपजले तदुपघाते जलं निःसार्य मृत्तिकां परिरक्ष्योद्धृत्य पञ्चगव्यप्रोक्षणाच्छुद्धिः । पाषाणैरिष्टकादिभिर्वा बद्धे त्वक्ष्णस्थाने दहनम् । दासबद्धे प्रक्षालनमेव । बहुजले तु तस्मिन् षष्टिकुम्भोद्धारः ।

मूषकादिभ्रुद्राणिपाते त्रिंशत्कुम्भोद्धारो-गोमूत्रादि प्रक्षेपश्च । जले जलप्राणिश-
वोपघाते न दोषः । बापोकूपादिजले नरशवस्थितेऽल्पोपघाते घटशतेन शुद्धयति १(*)
पञ्चगव्यप्रक्षेपाच्छुद्धिः । पशुशवघातेऽप्येथैव शुद्धिः ।

तत्र जले नरमरणे जलस्य त्रिरात्रमशौचम् । अशौचान्ते पूर्वोक्त शुद्धिः कार्या ।
वापीकूपजले उपानच्छुद्धेऽप्य-विण्मूत्र-रक्त-वसा-मज्जास्थि-मांस दूषिते षष्टि कुम्भानुद्धृत्य
पञ्चगव्यप्रदानाच्छुद्धिः । कूपादिषु दूषितेषु दिवासूर्यरश्मि-वायुस्पर्शाच्छुद्धिः । रात्रौ
रायुचन्द्रनक्षत्ररश्मिस्पर्शाच्छुद्धिः । सन्ध्यायां वायुस्पर्शाच्छुद्धिः । नद्यादौ अन्त्यजादि-
भिर्दूषिते तत् स्वीकृत्य जलस्थानादन्यत्र जलं शुद्धमेवेति । एवं स्वबुद्धथान्यत्र
शुद्धिर्विवेचनीया ।

इति श्रीमद्वनन्तभट्टविरचितं विधानपारिजातं
जलोपघाते शुद्धिविधानम् ॥

—*—

(५४) अथ प्रसङ्गादुपहतजलपाने प्रायश्चित्तमभिधीयते २(०) ।

—*—

147 तत्र विष्णुः—

मृतपञ्चनखान् कूपादत्यन्तोपहतं जलम् ।

प्रपीत्वा ब्राह्मणस्त्र्यहं सुपवसेद् द्वयहं राजन्यः ॥

एकाहं वैश्यः शूद्रो नक्तं. सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुरिति । इदमकाम-
विषयम् । कामकृते तु—

148 हारीतः—

छिन्ने भिन्ने शवे तोयं यत्रस्थं यदि तत् पिबेत् ।

शुद्धैश्चान्द्रायणं कुर्यात्तप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥

१ (०) 'मृतसुशुभ्य श्रद्धाति' इत्यत्र पाठान्तरं दृश्यते ।

यदि कश्चित्ततः स्नायात् प्रमादेन द्विजोत्तमः ।
अपस्त्रिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुद्धयति ॥ इति ।

चण्डालकूपजलपाने तु—

149 आपस्तम्बः—

चाण्डालकूपभाण्डस्थं न र कामजलं पिबेत् ।
प्रायश्चित्तं कथन्तत्र वर्णैः वर्णै विनिर्दिशेत् ॥
चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।
तदर्द्धन्तु चरेद्वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेत् ॥

तथा—

स्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां हृदेऽपि वा ।
जानुद्वप्रं शुचिर्ज्ञेयं मधस्थादशुचि स्मृतम् ॥
तत्तोयं यः पिबेद् विप्रः कामतोऽकामनोऽपि वा ।
अकामा म्रक्तभोजी स्याद्दहोरात्रन्तु कामतः ॥
अन्त्यजैः खानिनाः कृपास्तडागादि स्तथैष च ।
तेषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुद्धयति । इति ॥
इदमनापद्विषयम् । आपदि तु -
अन्त्यैरपि कृते कूपे तेषां वाप्यादिके तथा १(+)
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ इत्यादि २(+) ।

१ (+)

अन्यो रत्ना जैरित्यर्थः ।

२ (I)

अवटकूप—वाप्यादिकरणे शास्त्रोक्तं फलं यथा,—

स्नान्दं—अवटं य मरः कुर्यादपि पूर्णं सुशोभनम् ।

दद्यात् मन्त्राक्षयन्तु क्मः जः य वा यथा विधि ॥

अष्टाभिः सुविचिताभिः पताकाभिरलङ्कृतम् ।

पितुः सरेत्पञ्चः शमं दत्त्वा चैव नरात्म ॥

शाम्यद्सरः सुमोतेन वरुणस्य मन्वीकतात् ।

नन्दि-पुराणे—

योवापोमघषा कृतं दण्डं तोयविवाञ्छते ।

स्नानं न नरोयाति स्वर्गं प्रैव्य शतं समाः ॥ एतत् प्रागपि उक्तम् ।

चादित्य पुराणे,—

सेतुवन्धरता यं च तीर्थ शंभरताय यं ।

तडागकूपकर्णारो मृच्यन्ते तृषाभयात् ।

कृपारामसङ्गोषु देवतायतनेषु च ।

पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम् ॥

अथ वाप्यादौ धर्मार्थे कृते तत्र गवि पाते—

कूपे खाते च धर्मार्थे गृहदाहे च या मृता ।

ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ इति निर्मातुरिति शेषः ।

इति प्रायश्चित्तम् ॥

—*—

(५५) अथ त्वरितरुद्रविधानम् १(❀) ।

—*—

150) तत्र शौनकः—

यस्य कुक्षौ जगतं सर्वं स्थावरं जङ्गमञ्च यत् ।

दुःखच्छिदे नमस्तस्मै ब्रह्मविष्णु-शिवात्मने ॥

अस्य त्वरितरुद्रस्य न्यासमुद्राः क्रमेण तु ।

जपहोमादिकं सर्वं कथ्यते सर्वासिद्धये ॥

छन्दोऽनुष्टुबथर्वा च ऋषिस्तरित-संज्ञकः ।

देवता त्वरितो रुद्रो वीजशक्तिर्नमोऽस्त्विति ॥

देवागारे नदीतीरे शुचावन्यत्र वा शुचिः ।

उपविश्य नियम्यासूत्रं सङ्कल्प्यासनसंस्थितः ।

करयोस्तलयोश्चैव मूलमन्त्रञ्च विन्यसेत् ।

न्यासं मन्त्रपदैः कुप्यात् पञ्चभिर्हृदयादिकम् २(†) ॥

पदन्यासो यथा—

यः शिरसे नमः । रुद्रः ललाटाय नमः । अग्नौ नेत्रत्रयाय नमः । यः कर्णाभ्यां नमः ।

अपसु नासिकायै नमः । यः मुखाय नमः । ॐ औषधीषु बाहुभ्यां नमः ।

यः हृदयाय नमः । रुद्रा नाभ्यै नमः । त्रिभ्रा गुह्याय नमः । भुवनाय अपानाय

नमः । विश्वेश ऊरुभ्यां नमः । नमः अङ्गुलाभ्यां नमः । अस्तु चरणाभ्यां नमः ।

१ (०) 'नमसो रुद्र मन्त्रं' इति श्रुत्वा यजुर्वेदे ११—१ । अन्वदुर्गावधानपद्धति यन्त्रे चालि ।

'कदाः संसृज्य प्रथिवीम्', श्रुत्वा यजुर्वेदे ११—५४ ।

'नमोऽस्तु रुद्रभ्यः' श्रुत्वा यजुर्वेदे १०—६६ ।

२ (†) न्यासितुं मन्त्रोक्तं प्रथक् प्रथक् पदेन चतुर्थ्यन्ताङ्गस्थानं योगेन हृदयायङ्गस्थानं कुर्यात् ।

'न्यासनाह्वेन भावस्य साधकाङ्गेषु मन्त्रतः ।

सन्धास इति विख्यातो मंत्रेषु त्रिषशासनात्' ।

यो रुद्रोऽग्नौ हृदि न्यस्य शीर्षे योऽस्त्विति विन्यसेत ।
यः औषधिषु शिखायां यो रुद्रः कवचं न्यसेत ॥
तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्विति अक्षमन्त्रेण चार्चयेत् ।
क्रमेणैव तु पश्चाङ्गन्यास एवमुदाहृतः ॥
अङ्गुलाप्राणि मूले तु कृत्वाङ्गुष्ठेन पीडयेत् ।
सा मुद्रा शुभदा प्रोक्ता सैव शान्तिप्रदायिनी ॥
‘एष ते रुद्र भाग’ स्तमितिमुद्रा-प्रदर्शनम् १(†) ।
श्रीकामः शीर्षे कुर्वीत तेजस्कामस्तु नेत्रयोः ॥
मुखेऽन्नादि कामस्तु ग्रीवायां रोगनाशने ।
हृदये सर्वकामस्तु नाभौ ज्ञानं प्रदर्शयेत् ॥
प्रजाकामस्तु गुह्ये स्यात् पशुकामस्तु जङ्घयोः ।
जान्त्रवैवं ग्रामकामस्तु राष्ट्रकामस्तु पादयोः ॥
वशीकरण कामस्तु वामहस्ते प्रदर्शयेत् ।
पादक्षयेऽभिचारे च व्यधेरुपगतावपि ॥
वहिः शरीरात् कुर्वीत शिवस्याज्ञेति वै स्मरन् ।
एवं मुद्रा दर्शयित्वा ततो ध्यानं समाचरेत् ॥

तद् यथा—

चतुर्भुजं त्रिनेत्रं शुद्धस्कटिक सन्निभम् ।
उग्रकर्म्मणि चैवोपमूर्तिं ध्यायेदुमापतिम् ॥
द्विभुजं नागपाशाश्च शूलपाणिं जटाधरम् ।
ध्यात्वैवं शङ्करं पापान्मुच्यते मानसोद्भवाम् ॥
अधःशाय्येकभक्ताशी ब्रह्मचारी हविष्यमुक् ।
अयुते द्वे जपेत् पूर्वं प्रत्यहं पूजयेच्छिवम् ॥
जुहुयात्तद्दशांशेन तद्दशांशेन तर्पणम् ।
मार्ज्जनं द्वादशांशेन ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥

१ (†) ‘एष ते रुद्र भागः सह सखात्सवया तं कुर्वन् स्वीकृतं रुद्रभागं चाधुर्न प्रयः’ । यजुर्वेदः १।५७ ।

एवं कृते तु सिद्धिः स्यात् फलार्थन्तु ततो जपेत् ।
 पुरश्चरण मेवन्तु कृत्वा सम्पूज्य शङ्करम् १(*) ॥
 जपेत्स्वरितरुद्रन्तु सर्वकामसमृद्धये ।
 श्रीकामः शान्तिकामो वा जपेत्क्षमतन्त्रितः ॥
 श्रीकामो विल्वसमिधा शान्तिकामः शमीमयैः ।
 जुहुयादाज्य संमिश्रै स्तर्पणं मार्ज्जनन्ततः ।
 जम्बा लक्षन्तु पुत्राय पायसं जुहुयात्ततः ॥
 वित्तार्थी श्रीफलैर्होमं मायुस्कामश्च दूर्वया ।
 तिलैराज्येन सम्मिश्रै स्तंजस्कामो घृतेन वै ॥
 ब्रीहिभिः पशुकामस्तु राष्ट्रकामस्तु वै यवैः ।
 पायसं सर्वकामेन होतव्यं शर्करान्वितम् ॥
 मध्वाक्तान्याम्रपर्णानि तीव्रज्वरविनाशने ।
 सर्वरोगविनाशाय सूर्यस्याभिमुखी जपेत् ॥
 अयुते द्वे जपेद्भोमः काय्योऽर्कसमिधा शुभः ।
 औदुम्बरैरन्नकाम स्तेजस्कामस्तु खाद्विरेः ॥
 अपामर्गा समिद्धोमाद्भूतबाधा विनश्यति ।
 प्रह्वाधाविनाशाय जपेद्वगस्त्यसन्निधौ ॥
 लवणान्वितमध्याक्ता स्तीक्ष्णाप्राश्रन्थमम्भवाः ।
 ह्यन्ते समिधः शुष्काः स्वाहान्तं मन्त्रमुच्चरन् ॥
 दशपञ्चाहुतीहुत्वा गच्छ गच्छेत्युदीरयेत् ।
 यावद्भोमो बलिर्वैयः पुरुषाहार-सम्मितः ॥
 एवं कृते प्रमुच्येत पुमान् स्त्री वा महाप्रहान् ।
 जुहुयान् शतपत्राणि न हृष्टो जयमाप्नुयान् ॥
 लाजाहोमेन कन्यार्थी कन्यामाप्नोति रूपिणीम् २(†) ।
 लाजाश्च मधुसम्मिश्राः श्वेतपुष्पाणि वा पुनः ॥

१ (*)

'जपोऽहोमसं' चर्चाभिर्वकी विप्र भोजनम् ।

पञ्चाङ्गोपासनं लोकैः पुरश्चरणमित्यने' ॥

तवाहि-दिवतामन्-सिद्धादिं स्वाधीयनाभावेन तत्तद्विबताएवापूर्वकं तत्तन्मन्त्रजपः,
 होमकार्येण चभिर्वकीप्राश्नयभोजनं इति पञ्चाङ्गकं साधनम् । चन्तु योनिनीहृदयं,
 नीतनीधे, वैश्यावयव संज्ञितायां तन्मसार् चालि ।

२ (†)

'लाजाहोमेन' इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।

ह्यन्तो हरिते देशे तस्य विश्वं वशं भवेत् ।
 वामाङ्गमुत्तमं कार्य्यं स्त्रीवशित्वे विचक्षणैः ॥
 हस्त्यध्यामात्यशान्त्यर्थं तिलैश्चाज्येन संयुतैः ।
 होमस्थाने तु संस्थाप्य कुम्भमेकं जलान्वितम् ॥
 मन्त्रं जप्त्वाष्टसाहस्रं कुम्भं पृष्ट्वा प्रयत्नतः ।
 अभिषेकन्तु तेषां वै शालां प्रोक्ष्य प्रदक्षिणम् ॥
 प्रहृग्रामादि शान्तिस्तु सर्व्वैः कार्य्या तु पूर्व्ववत् ।
 वास्तुपूजा प्रकर्त्तव्या प्राच्यां दिशि पदे शुभे ॥
 ईशानाय बलिः कार्य्यः पशूनाम्पतये तथा ।
 एवं कृते पशूनान्तु प्रजानां शान्तिमाप्नुयात् ॥
 अद्भूतेषु च सर्व्वेषु पशूनां ग्रामवाह्यतः ।
 उपविश्य जपेद्गुद्रं त्वरितं बहुभिः सह ॥
 होमः पलाशसमिधैः कर्त्तव्यो घृतसंयुतैः ।
 ईशानाय बलिः कार्य्यः यस्यान्दिशि तद्गुप्तम् ॥
 तदाशापतये चैव पशूनां पतये तथा ।
 वृष्टिकामो जपेच्छं तिलैर्होमो घृतान्वितैः ॥
 बलि-पूजा प्रकर्त्तव्या शिवस्य वरुणस्य च ।
 सर्व्वस्मिन्नपि चैवार्थे त्वरितस्य जपो भवेत् ॥
 अयुतद्वयजप्यन्तु यावच्छं तनोऽधिकम् ।
 एवं कृते तु सिद्धिः स्यान्निकामः प्राप्नुयाच्छिवम् ॥
 ऐहिकामुस्मिकान् भोगान् भुक्त्वा मायुज्यमाप्नुयात् ।
 इति विधानपारिजाते त्वरितरुद्र-विधानम् १(*) ॥

—*—

१ (*) तुष्ठा पुस्तकदानविधान-कथनानन्तरं प्रसङ्गात्तानां विषयाः उल्लिखिताः । पुनरनुक्रमणिकामुत्तरं पञ्चेतादि-सामानि सङ्गृह्णितानि । तथाद्विधान-विधानमन्त्राद्यं संक्षेपमात्रं कथितम् । कुर्वाट्टपत्र-प्रयोगपारि-जातादौ विचारित्य तत्तद्विषया उक्ताः ।

(५६) अथ धान्यादि दश पर्वतदानानि ।

—*—

151, 152 पाद्मे, मात्स्येच—

मेरोः प्रदानं वक्ष्यामि दशधा मुनिसत्त ! ।
 तन प्रदानान्नरो लोका-नाप्नोति सुरपूजितान् ॥
 पुराणे पुत्र वेदेषु यज्ञेष्वायतनेषु च ।
 न तत्फल मधीतेषु कृतेष्विह यदश्रुते ॥
 तस्माद्विधानं वक्ष्यामि पर्वतानामनुत्तमम् ।
 प्रथमो धान्यशैलः स्याद् द्वितीयोलवणाचलः ॥
 गुडाचल स्तृनीयःस्यात् चतुर्थे ह्रमपर्वतः ॥
 पञ्चमस्निलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः ॥
 सप्तमोघृतशैलश्च रत्नशैल स्तथाष्टमः ।
 राजतो नवमस्तद्वद् दशमः शर्कराचलः ॥
 वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनु पूर्वशः ।
 अयने विपुत्रे चैव व्यतीपाते दिनक्षये ॥
 शुक्रेषु तृतीयायां उपरागे शशिक्षये ।
 विवाहोत्सव यज्ञे वा द्वादश्यामथवा पुनः ॥
 शुक्यायां पञ्चदश्यां वा पुण्यक्षेत्रे च विधानतः ।
 धान्यशैलाद्योदेया यथा श्राद्धं विधानतः ॥
 तीर्थे चायनने वापि गोष्ठे वापि भवाङ्गने १(०) ।
 मन्तपं कारयेद् भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम् ॥
 प्राग्दक्ष प्रवणं तद्वत् प्राङ्मुखोवा विधानतः ।
 तद्वदिति तुला पुरुषवचतुरस्रमित्यर्थः ॥
 गोमयेनोपलिप्तायां भूमावास्तीर्य वै कुशान् २(+) ।
 तन्मध्ये पर्वतं कुर्याद् विष्कम्भ—पर्वतान्वितम् ॥

१ (०) अथ भवाङ्गने—जिवालयं इति ।

२ (+) यत्र गोमयलेपसम्भावना नास्ति तत्र पञ्चगव्य-गङ्गापवित्र-कुश तुलसीफलैर्मन्त्रपूर्वकं भूमिः

धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः ।
मध्यमः पञ्चशतिकं कनिष्ठः स्यात्त्रिभिः शतैः ॥

तत्राह—

हरिचन्दन—शन्तानौ पूर्वं पश्चिमभागयोः ।
निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचलः ।
इति शर्कराचल प्रकरणोक्तेः ।

पूर्वे हरिचन्दनः पश्चिमे शन्तान इति तरुद्वयञ्च निवेश्यम् । विशेषाच्छर्कराचल-
इत्युक्त्या शर्कराचलदाने अवश्यकर्तव्यता प्रतीयते ।

तेनाशक्तौ मन्दारादि दृक्षत्रयमेव कुर्यात् । शर्कराचलदाने पञ्चापि
कुर्यादित्यर्थः ।

मेरुर्महाब्रीहिमयस्तु मध्ये, सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् ।
पूर्वेण मुक्ताफलवञ्जयुक्तो यांम्येन गोमेदक पुष्परागैः ॥
पश्चाच्च गारुतमत नीलरत्नैः, सौम्येन वैदुर्य्य सरोजरागैः ।
श्रीखण्ड खण्डैरभितः प्रवाल, लतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् ॥
महाब्रीहिमयो राजान्नशालय इति हेमाद्रिः ।
सुवर्णवृक्षत्रयं-मन्दार-पारिजात-कल्पवृक्षरूपम् ।

तत्र मध्ये कल्पतरुः, दक्षिणे मन्दारः, उत्तरे पारिजातः स्थाप्यः ।

ब्रह्माथ विष्णु भृगवान् मुरारि,
दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्यमयः स्यात् ।
मूर्द्धव्यवस्थाः गतमत्सरेण,
कार्याः सुवर्णेन तथा द्विजौघाः ॥

मूर्द्धव्यवस्थाः—पर्वतमस्तकाः द्विजौघाः पक्षिणः समूहाः । ब्रह्मादि प्रथिमा-
लक्षणं, नवग्रहप्रकरणेऽभिहितम् । अत्रौघशब्देन बहुत्वेभिद्धे पुनरनेकग्रहणं—द्विजशब्दा-
भिधेयार्थान्तरं संप्रहार्थम् ।

ते पक्षिसंघा मुनिसंघाश्च कार्या इत्यर्थः । एते प्रकृतत्वान् मौवर्णा एव कार्याः ।

चत्वारि शृङ्गानिच राजतानि,
नितम्बभागेष्वपि राजतः स्यात् ।
आग्नेक्षु वंशावृत कन्दरस्तु,
घृतोदकः प्रक्षवणश्च विश्व ॥

शुक्लाम्बराण्यम्बुधराबली स्यात्,
 पूर्वैण पीतानिच दक्षिणेन ।
 वासांसि पश्चादथ कव्वुराणि,
 रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली ॥
 आर्द्रेक्षु रूपा वंशाः, घृतमेव उदक्प्रसवणं यत्र ।
 पूर्वदिदि दिगवस्थानि शुक्लाद्यम्बराण्येव मेघपंक्तिः १(+) ॥
 रौप्यान् महेन्द्र प्रमुखानथाष्टौ,
 संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
 नानाफलालीच समन्ततः स्यात्,
 मनोरमं माल्य-विलेपनञ्च ॥
 वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्ण-
 मस्लान पुष्पाभरणं सितञ्च ।
 इत्थं निवेद्यामरशौळमप्रथम् ।
 मेरोश्च विष्कम्भगिरिं क्रमेण ।
 तुरीय भागेन चतुर्दशन्तु,
 संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाह्वान् ॥
 अत्र प्रति विष्कम्भ पर्वतं प्रधानतुरीय भागोप्राणः ।
 चतुर्थी श्रेण विष्कम्भ पर्वतान् कारयेत् २(*) ।
 पृथगिति—लत्रणाचले वक्ष्यमानत्वान् ।

होमानन्तरं कर्तव्यमाह—

मेर्वीणावाहनं कुट्यान्मन्त्रैरेभि र्यथाक्रमम् ।

तत्र मेरोः

त्वं सठ्वदेवगणधामनिधेर्विरुद्ध—

मस्मद्गृहेऽप्यमर पर्वत नाशपाशु ।

क्षेमं विधत्स्व कुरुशान्तिमनुत्तमाज्ञः ,

संपूजितः परमभक्तिमता मयाहि ॥

१ (+) 'दिग्बस्थितानि' इतिपाठान्तरम् ।

२ (*) तत्र पर्वतः, तच्छिखरादिनिवासपथाली तत्रविधानपद्धतिषु विस्तरतो वर्णितानि, अथत्वं संक्षेपकोशाः ।

त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकरः ।
मूर्त्तामूर्त्तपरं वीजमतः पाहि सनातनः ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्त्तेश्च मन्दिरम् ।
रुद्रादित्यवसूनाश्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्माद्दशून्य ममरैर्नारीभिश्च शिरस्तव १(*) ।
तस्मान्माशुद्धराशेषदुःखसंसार सागरात् ॥
एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरश्चाभिपूजयेत् ।
यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्वेन वर्षेण च ॥
शोभसे मन्दर क्षिप्रमलं पुष्टिकरो भव २(†) ॥
यस्माच्चूडामणिं जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन !
गन्धर्व्ववनशोभावानतः कीर्त्तिद्विं द्वास्तु मे ३(‡) ॥
उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपाश्वं शोभसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ४(§) ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ।
हिरन्मयाश्वत्थशिखं स्तस्मात् पुष्टिर्भुवास्तु मे ५(०) ॥
पूर्व्वेण मन्दरमनेकफलैश्च युक्तम् ,
युक्तं गणैः कनकभद्रकदम्बचिह्नम् ।
कामेन काश्चनमयेन विराजमान-
माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्यम् ॥
क्षीरारूपोद् सरसाथ वनेन चैव,
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।

अत्र श्रीहिमयमेरुसन्निधानाद्धान्यान्तरानुपदेशाच्च मन्दरोऽपि श्रीहिमय एव
कार्यः ।

गणैरिति—नराकृतिभिस्त्रिभिर्गणैर्युक्तम् ।

कनकेन घटितं—भद्रकदम्बाख्यवृक्षेण चिह्नितम् ।

- १ (*) इत्यन्तं शीरोः लघो बोध्यः । अथ 'लमलाघा' इति ईमाद्रिपुतः पाठः ।
२ (†) इति मन्दराश्वनमन्त्रो ज्ञेयः ।
३ (‡) इति गन्धमादनपूजनमन्त्रः ।
४ (§) इति सुपाश्वंश्वनमन्त्रः ।
५ (०) इति विपुलाश्वनमन्त्रः । सर्वेषु मन्त्रादितिचार्यं कार्यम् ।

क्षीरपूरितेन—अरुणीदसंज्ञकेन रूप्यघटितैः ।
 सरसा चैत्ररथाख्यवनेन विराजमानमित्यर्थः ।
 याम्येन गन्धमादनश्च निवेशनीयः,
 गोधूमसंख्यमयः कलधौतजम्बा ।
 हेमेन यक्षपतिनाऽमृतमानसेन,
 वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् ॥
 कलधौतजः—सौवर्णजम्बुवृक्षः ।
 रजत-घटितगन्धर्ववनेन युत इत्यर्थः ।
 पञ्चात्तिलाचलमनेक-सुगन्धि-पुष्प—
 सौवर्ण-पिप्पल-हिरण्मय-हंसयुक्तम् ।
 आकारयेद् रजत-पुष्पवनेन तद्वत्,
 वस्वन्वितं दधिसितोदरसस्तथापि ॥
 संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण,
 शैलं सुपाश्वर्यमपि माषमयं सबस्त्रम् ।
 पुष्पैश्च हेम-वटपादपशेखरन्त-
 माकारयेत् कनक-धेनुविराजमानम् ।
 माध्वीक भद्र सरसा च वनेन तद्वद्-
 रौप्येण भास्करवता च युतं विधाय ॥

माध्वीकं मधु । मधुपूर्णरजतपात्ररूप-भद्रनामकसरसा रौप्यनिर्मितेन
 भास्करवता सावित्रवनेन च युतमित्यर्थः ।

अत्र मन्दारादि-वृक्षत्रय-मेरुमूर्धिनं स्थापन-कामदेवादेः प्रत्यङ्मुखत्वादिकश्च
 शंकरोत्थलं स्पष्टं भविष्यति ।

ते च कामदेवादयः कदम्बादीनां निजपृष्ठतः
 वृक्षाणामधस्तात् स्थाप्य इति हेमाद्रिः १(*) ।
 होमैश्चतुर्भिरथवेद-पुराणविद्भि-
 र्दान्तैरनिन्यश्चरिताकृतिभिर्द्विजेन्द्रैः ॥
 पुष्पेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डम्,
 कार्प्यस्तितलैर्यवघृतेन समित्कुशैश्च ॥

१ (*) इतिवत्तुमाक्षिभिरचितिष्यान्वयी दानकच्छ ।

रात्रौ च जागरणमनुद्धतगीततुर्थ्यै—

रावाहनञ्च कथयामि शिलोचयानाम् ॥

पूर्वोणेति-मण्डपस्य पूर्वभागे हस्तमात्रं कुण्डं विधाय तदीशानभागे तुला-
पुरुषोक्त१(†)लक्षणां देवतावेदिं कृत्वा तत्र विनाकयादि द्वात्रिंशद्देवताः आवाह्य पूजयित्वा
ऋत्विग्भिस्तल्लिङ्गकैर्मन्त्रैस्तिलादिद्रव्येण होमं कारयेदिति हेमाद्रिः २(५) ।

अत्र विनायकादयो द्वात्रिंशद्देवताः, द्वादशादित्याः, एकादश रुद्राः, दश-
लोकपालाः, अष्टौ बसवः, ब्रह्मा, विष्णुः, शिवः, सूर्य्य-काम धनद-ईस-कामधेनवश्चेति
एकाशीतिसंख्यका देवा द्रष्टव्याः ३(०) ।

एवमामन्त्र्य तान् शैलान् प्रभाते विमले पुनः ।

झात्वाथ गुरवे दद्याद् मध्यमं पर्वतोत्तमम् ॥

विष्कम्भपर्वतान् दद्यादृत्विग्भ्यः क्रमशो नृपः (!) ।

गाश्च४(*) दद्याच्चतुर्विंशदथवा दश पार्थिव !

शक्तिः सप्त वाष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ॥

एकां वा गुरवे दद्यात् कपिलाञ्च पयस्विनीम् ।

१ (†) हेमाद्रिस्मृतिरक्ततुलापुरुषप्रवरचोक्तं, प्रथीयपपरिजातोक्तं, द्वादशशक्तिदेवतादानादिपद्युक्तञ्च
श्रेयम् ।

२ (५) हेमाद्रि-स्मृतिरक्तत-चतुर्विंशतिनामस्थानगीतदानश्लोके ।

३ (०) द्वादशादित्या गणर्देवताः । तदुक्तं पुराणे—

“विष्वक्सारथ्यमा प्रचालयति च सविता तथा । भगो धास्य विधास्य च सव्यो निम एव च ।

शक्र उदक्रमथैव चादित्या द्वादश कृताः” ।

एकादश रुद्रा यथा,—

“अत्र एकपादद्विभंशः पिनाकी चपराजितः ।

सङ्घेः शम्भुः शम्भुं चाकपिकाया ।

हरश्चैवरेति रुद्रा एकादश कृताः

लोकपालाः षड् यथा,—

वज्रपुराणे, ते च दिक्पालो जसंख्यक ।

“इन्द्रो बलिः पितृपतिर्भिर्चतुर्विंशद्विंशोऽनिलः ।

धनदः अहरश्चैव लोकपालाः परातमाः” ।

अष्टौ बसवः,—

“अग्नी भुवश्च मीमश्च विष्णुश्चैवानिकीऽनिलः ।

प्रमथश्च प्रमासश्च चतुर्विंशोऽष्टौ क्रमान् कृताः” इति भरतः ।

४ (०) नाथ इति पाठान्तरमस्ति ।

अत्र केचित् सङ्ख्यदक्षिणं कुरुवेति ब्रह्माण्डोक्तेर्बक्ष्यमाणत्वाद् गोभिन्नां दक्षिणां
दद्यादित्याहुः ।

पर्वतानामक्षेपाणामेष एव विधिः स्मृतः ।
त एव पूजने मन्त्रा स्त त्रयोपकरा मताः १(*) ॥
ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्वेशः ।
स्वस्वमन्त्रेण सर्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ॥
वस्वादेः प्रत्येक मन्त्राभावान्नाममन्त्रैर्होमादिकं कार्यम् ।
उपवासी भवेन्नित्यं मशक्तौ नक्तमिष्यते ।
सर्वत्राक्षारलवणं मघनीयादत्र भक्तिमान् ॥
अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्त्रे प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
अन्नाद् भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्तते २(†) ॥
अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः ।
धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मान्नमो नमः ॥
एवमुपस्थायाचार्याय दत्त्वाऽन्येभ्योऽपि दद्यात् क्रमेण ।
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ।
मन्वन्तरशतं सार्द्धं देवलोके महीयते ३(‡) ॥
पर्वतदानचिकीर्षुर्यजमानः ।
अप्सरोगणगन्धर्वैराकीर्णेन विराजितः ।
विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितः ।
कर्मक्षयाद्वाजराजं (ज्यं) प्राप्नोतीह न संशयः ॥
इति धान्यादि दशशैलदान
मूलवाक्यानि ॥

—*—

- १ (*) पश्चिमाणां पर्वतानां अर्धराजल-धाम्नाचल-तिलाचल-सुवर्णाचल-दीप्याचल-वर्षाचल-हृताचला-
दीमानिति । सर्वेष्वचलेषु विहितेषु एवमेव विधिरिति बोध्यम् ।
२ (†) 'अन्नं मन्त्र' इति हेमाद्रिहृत-चतुर्वर्गचिन्तामणी दानखण्डे षष्ठाध्याये पाठः ।
३ (‡) अजनामस्य पर्वतदानफलं वक्ति, अनेनैवादिना ।

(५७) अथ शैलदान दशकस्य साधारण प्रयोगः कथ्यते ।

—*—

पर्वतदानचिकीर्षुर्धुर्जमानः प्रागुक्तदेशकालादिकं १(*) प्राप्याधिवासनदिने कृतोपवासः कर्मसंकल्पं विधाय विनायकं संपूज्याप्सरोगन्धर्वविराजमाने दिवि विमानकरणक शुलोकपृष्ठ गमनानन्तरं सार्द्धमन्वन्तरशतावधिकाल-देवलोक-निवासोत्तर-भूलोक-राज-राजत्व-प्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्वोधान्यपर्वतमहादानमहं करिष्ये २ (+) ।

लवणादि शैलेषु फलवाक्यानुसारेण फल—संकीर्तनं विधेयम् । तत्तन्कामः ३(‡) श्वोऽमुक पर्वतदानं करिष्ये इतिसंकल्प्य तुला पुरुषोक्त प्रकारेण मातृकापुजन-वृद्धिआर्द्रपुण्याह वाचनर्त्विग्वरण मधुपर्क—पूजाः कृत्वा चिकीर्षित धान्यादिपर्वतासाधनकुण्डमण्डप प्रह्वेदिकादि यथाविधि कृत्वा ततो वेदिकायां गोमयोपलिप्तायां कुशास्तृतायां सहस्रद्रोणमित राजशालिनामक महाश्रीहिभिरुत्तमम् । तदूर्द्ध्वेन मध्यमं, द्रोणशतत्रयेनाधममिति स्व शक्त्या मेरुं कारयेत् ।

तत्र द्रोण-परिमाणं परिभाषायां प्रागुक्तम् ।

कल्पतरुकारस्तु—प्रमाणस्य करचरणस्थपुंसोद्वादशभिः प्रस्तृतिभिः कुण्डो भवति । यथोत्तर—मेतच्चातुर्गुण्येन प्रस्थादकद्रोण इति चतुषष्ट्या कुण्डं चैव द्रोण इति व्याचख्यौ ।

धान्यमेरु—मध्ये कल्पवृक्षम् । दक्षिणे मन्दारम् । उत्तरे पारिजातम् । शक्तौ सत्यां पश्चिमे सन्तानम् । पूर्वे हरिचन्दनमिति पञ्च सुवर्णवृक्षान् स्थापयेत् ।

अशक्तौ त्रयमेव ४(०) ।

मेरु पूर्वादिदिक्षु ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-सूर्य्य-प्रतिमाः पश्चिमंघान् मुनिसंघाश्च स्थापयेत् ५(+). तत्रैव चतुर्दिक्षु स्थित राजताचल मुक्ताफल वज्रादि युगं (युगं) संस्थाप्य तद्वह्निर्दिग्दके रौप्य प्रहेन्द्राद्यष्ट प्रतिमाष्टकं निधाय प्रबाल लता स्थानीयैः श्रीखण्डैः शीलातलस्थानीयै-रेताभिः शुक्तिभि रभूषयित्वा राजतेन मेखला निबन्ध्याङ्गं रचयित्वा तद्वह्निर्दिग्दके चतुर्दिक्षु श्वेत पीत-कञ्चुके रक्तवस्त्राणि मेघपंक्ति स्थानीयानि निधाय, तद्वह्निर्दिक्षु वेशस्थानीयेषु-इक्षुवण्डावृत-कन्दर-धृतपूर्ण-रजतपात्र-कल्पितोदक परिस्रवणं परितः स्थापयेत् ।

१ (*) देशकालादिकं संकीर्तनं इति च पाठः साधुः ।

२ (+) इति संक्षिप्त संकल्पवाक्यम् ।

३ (‡) 'तत् तन्काम' इति लवणादि शैलदानफलकाम इष्टकामोवा इत्यर्थः ।

४ (०) अशक्तौ ब्रह्मभावे सति दौर्गुण्यं सुवर्णवृक्षान् स्थापयेदित्यर्थः ।

५ (+) मेखलिरचनात् परं तत्पूर्व्यादिदिग्दके ब्रह्मादिप्रतिमास्थापनं कुर्यादित्यर्थः । यथा प्रकृतं सुमेरी ब्रह्मादयः सन्ति तद्वह्नापि तेषां सन्निवेशः ।

उभयत्पुष्पविभूषणपरि कङ्काम्बुजपुष्पविभूषित-पञ्चवर्णवितानमेवंविधं मेरुं
विरच्य, तत्पूर्वभागे मेरुर्वर्धोपकल्पित-श्रीद्विचतुर्थांश परिमितं श्रीद्विमयं मन्दराख्यं
विष्कम्भपरिवर्धोपरि-स्थापितसौवर्ण-रौप्यमयं सौवर्णभद्रकदम्बं तत्कृतस्य प्रत्यङ्गसूक्त-
सौवर्णकामदेशे प्रविश्यसङ्गोद्वारः स्थानीयक्षोर-पुर्णरौप्यपात्रम्, रौप्यघटित-चैत्ररथाख्य
वन-वृक्षाफलं वृक्षाफलविक्रेपनादयं कुर्यात् ।

153. कामदेवलभूषणं चिह्नकर्मणि १(५) ।

चापवाणधरः कामोरति-प्रेयान् सुमध्यमः ।

आलीढोनन्दनो वाणी रूपवान् विष्णुपुत्रक इति ॥

ततो दक्षिणे पूर्ववचतुर्थांश-गोधूममयं गन्धमादनाख्यं विष्कम्भ पर्वतम् । तदुपरिस्थित
सौवर्णं जम्बुकुक्षं तन्मूलं स्थापितं सोवर्णोदकं मुखं धनदप्रतिमं मानससरञ्च । ततो
यद्भूतपूरितं रौप्यपात्रं रौप्यघटितं गन्धर्ववनं नानाफलं वस्त्रमाल्यादियुतं कुर्यात् ।

तथाच धनदलक्ष्णं श्रीप्रभे २(०) ।

हस्तं बापि ग्रसत्रञ्च गर्दनं पीतविग्रहम् ।

पुष्पकस्थं धनाध्यक्षं ध्यायेच्छिवसखं सदा । ३(+) इति ।

तत्रः पश्चिमदेशे श्रेष्ठचतुर्थांश तिलात्मकं विपुलाख्यं विष्कम्भ पर्वतमुपरिस्थं सौवर्ण-
पिप्पलं तन्मूलस्थं प्राङ्मुखसौवर्णं हंस-प्रतिमं पीतोदसरः स्थानीयदधिपूरित-रौप्यपात्रं
रौप्यघटित-वैभ्राजवनं नानाफलं वस्त्रादियुतं कुर्यात् । एवमेवोत्तरत्रापि मेरु चतुर्थी-श-
परिमितं चतुर्धराण-लक्ष्मणादिव्रज्ये चिस्कम्भपर्वत-रचना कार्या । ततोऽप्यष्टप-
पूर्वभागे हस्तं सात्रं कुण्डं विधाय तदीयानभागे भद्रवर्दिं हस्तनात्रं कुर्यात् ।

उभयपान् मण्डपप्रवेश-गुण्यनिर्मितसोमान्ते गुरुः कुण्डपान्ते सन्तर्क-प्राङ्गि-
गर्भकर्मणं प्रविष्टान्ते कुर्यात् । इमेमासं त्रिनिमुष्य वेरसिस्थापनं क्रियन्तु प्रहसि स्थान-
पूर्वपरिकं कुर्यात् । इति ।

१ (५) चिह्नकर्मणोऽपीतविलसमाजे कामदेवस्यचतुर्णाम् ।

२ (०) "चापगुर्यचनिकराः कुवेरवरचिकराः । शेषजप्रसारकरा चचनकारकर्तव्यः ।

" पिङ्गलाकारवदनाः पिङ्गलाख्या मनोहराः । अटिकारकवेद्याच दीर्घसङ्घाम केशवम्" इति
धनदसदयं वृक्षाफलं चैत्ररथाख्यं सप्तदशाध्याये ।

३ (+) चाम पुष्पकं विमानम् । तथाच वेदान्त कस्तुरी—

'सन्धोऽप्यस्य' इति पुष्पकम्, इति ।

इति च तन्मं इति समराज्यं वृक्षाध्यायेति ।

द्रादशादित्य-ब्रह्म-विष्णु-शिव-सूर्य्य कामदेव धनद-ईश-कामधेनु रूप्ये काशीतिदेवैभ्यः
प्रतिदेवं त्रयोवशाद्गुती स्तिल-यवोदुम्बर-समित्कुशैर्षु ताती स्तान् विमज्ज होमान् कारयेत् ।

अत्र इस्तमात्र-कुन्डोपवेशादाहुति-सहस्रं होतव्यमिति—

154. दान विवेककारः ।

155. ब्रह्माण्डपुराणेषु अष्टशतं होतव्य-मित्युक्तम् ।

हौमसमाप्यनन्तरं कर्ता वक्ष्यमानमन्त्रैर्मेघ्वादीनावाह गन्धमाख्योपहारादिभिः
पर्य्यतान् पूजयेत् ।

तत् पूजामन्त्रास्तु—

त्वं सर्वदेवगणधामनिधिर्विस्तृभस्मद् गृह्णध्वमर पठ्यते नाशयाद्यु ।

क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमानः सम्पुजितः परममार्कभता भथादि ॥

त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकरः ।

मूर्त्तामूर्त्तपरं वीजमतः पाहि समातनः ॥

यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वभूतेश्च मन्दिरम् ।

रुद्रादित्यवसूनाश्च ततः शान्तिं प्रयच्छमे १(x) ॥

यस्माद्गन्धममरैर्नारीभिश्च शिरस्ते व १(+)

तस्मान्मासुद्धराशेष दुःखसंसार सागरात् ॥

एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरं चाभिपूजयेत् ।

अथमन्दरावाहनम्— ३(‡) ।

यस्माच्चङ्गामणिर्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन ।

गन्धर्व्ववनशोभावानतः कीर्त्तिद्वं द्वास्तु मे ॥ इति ।

ततो गन्धमादनावाहनम्—

एवमावाह्य सम्पूज्य गुर्वादि संहितो गीतवाद्यादिपुर्व्वकं जागरणेनायतां निशाम्
नीत्वा प्रातः कृत-नित्यक्रियो गुर्वादिभिः कृताभिषेकः शुद्धमाख्याम्बरधरो यजमानो-
विहितपूर्णाहुति गृहीत-कुसुमाञ्जलि मेरुप्रदक्षिणीकृत्य 'अन्नं वक्षं यतः प्रोक्त'मिवादि—
'पाहि तस्मान्नमोनम' इत्यन्तमन्त्रेणोपस्थाय पुष्पाञ्जलीन् प्रक्षिप्य नमस्कृत्य प्राक्कुम्भ-
मुपविश्योदकमुखेभ्यो गुर्वादिभ्यो मेघ्वादीन् वक्षाम् ।

१ (x) 'रुद्रादित्यवसूनाश्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छमे' इति ईशाद्विहकः शंठः ।

१ (+) 'यस्माद्गन्धममरैर्नारीभिश्च शिरस्ते' इति चतुर्विंशत्यादिपुस्तकशंठः ।

१ (‡) 'अथवादि-मन्दारावाह्यमभ्यः । ततो हि तद्विहितकरीषता, पुस्तकः मेरुवाहनकवेदि ।

तद्दान प्रयोगरतुः—

अद्येत्यादि देश कालादिकीर्तनान्तेऽमुक गोत्रायामुकशाखाध्यायिनेऽमुक शर्मणे तुभ्यं गुरवे । ईश्वराप्सरो गन्धर्वगण-विराजमान-दिव्यविमानकरणक-शुलोकपृष्ठ-गमनानन्तर सार्द्धमन्वन्तर शतावधि समय देवलोक निवासान्ते भूलोकराजत्वकामो-विष्णुप्रीतिकामो वा इमं धान्यमयं मेरुं सौवर्णमन्दारादि वृक्षयुतं सौवर्णब्रह्म-विष्णु शिवाकर्मप्रतिमायुक्तं मुक्ताहीरकादिविभूषित-रौप्यमय-शृङ्गचतुष्कशोभितं रौप्यमयेन्द्रादि-लोकप्रभ(१)ल प्रतिमा युतं रौप्यनितम्बदिक्षु स्थितशुद्धपीतकर्बुर-रक्तवस्त्रमयाम्बुधरं नाना फलवितानाणुपकरणसहितं तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति तद्दस्ते जलं दद्यात् ।

सच ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रेण यजुषा प्रतिगृह्य स्वशास्त्रीयां कामस्तुतिं पठेत् । ततः कूर्मैतद्दानकर्मप्रतिष्ठार्थमिमांश(१)(*) तुभ्यं गुरवे दक्षिणात्वेन सम्प्रददे न ममेति गोरुपां दक्षिणां दद्यात् ।

चतुर्विंशति गोपक्षेऽष्टौगाः गुरवे दद्यात् । चतस्रश्चतस्रोगा ऋत्विग्भ्यो-दद्यात् । दशपक्षे षड्गुरवे एकैकामृत्विग्भ्यः । पञ्चगोपक्षे सव्वेभ्य एकैकां गां प्रयच्छेत् । एकपक्षे गुरवे एकां कपिलां दद्यात् ।

ऋत्विग्भ्यस्तु सुवर्णदक्षिणां दद्यादिति विवेकः । तत एव मेवाद्येत्यादि प्रयोगान्ते इमं पूर्वस्थितं धान्यमयमन्दाराख्य-विष्कम्भगिरि-उपरिस्थसौवर्णगणत्रयं सौवर्णभद्र-कदम्बमूल-स्थितं सौवर्ण कामदेव मरुणोदसरः स्थानीय क्षीरपूर्णरौप्यपात्रं रौप्यघटितं चैत्ररथवनं नानाफल-वस्त्र-पुष्पगन्धविलेपनाढ्यं तुभ्यं ऋत्विजे सम्प्रददे न ममेति दद्यात् ।

एवमेव दक्षिण पश्चिमोत्तरपर्वतानां गोधूमतिलमासमयान् गन्धमादनविपुल-सुवर्णांश्च स्व स्व संज्ञान्यथानिवेशिततत्तत् पदार्थानुत्कीर्त्य दद्यात् ।

ततो देवतानां विसर्जनं कृत्वा यथा शक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयमक्षार-लक्षणभोजी भूत्वा परमेश्वराय फलं समर्पयेत् २(†) ।

इति श्री मद्भिद्वज्जन कृपापात्री भूतेनानन्ताचार्य्येण विरचिते

विधान पारिजाते-धान्यादिमेरुदानदशकः प्रयोगः ॥

—*—

(*) यथोक्तवचनानामित्यर्थः । गीः सुवर्णं च दक्षिणालेन प्रशस्तं कीर्तितम् ।

(†) परमेश्वरार्पणेन श्रीमद्भगवद्गीतायास्तुक्तम्—“तन्कुर्वन्स मर्षेण” इति ।

तथैवाव्यय एवमुक्तम्—

“युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

यजुक्तः कामकारेण फले सती निवर्षते” इति ॥

(५८) अथ लवणाचल दानम् ।

—*—

156. 157. तदुक्तं मातृस्ये पाद्ये च—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि लवणाचलमुत्तमम् ।
यत् प्रदानान्नरोलोके प्राप्नोति शिव संयुतम् ॥

तत्रोत्तमफलपः—

उत्तमः षोडशद्वेगः कर्त्तव्यो लवणाचलः ।
मध्यमः स्यात्तद्वर्द्धेण चतुर्भिरधमः स्मृतः ॥
वित्तहीनो यथाशक्त्या द्वोणादूर्द्धन्तु कारयेत् ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भ पर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥
अत्रापि पृथगित्युक्तेः प्रत्येकमेरुद्रव्य-चतुर्थांशेन विष्कम्भ—
पर्वतकरणमिति गम्यते । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ।
विधानं पर्वतवत् कुर्याद् ब्रह्मादीनाञ्च सर्वदा १(*) ।
तद् द्वेमतरून् सर्वान् लोकपालान् निवेशयेत् ॥
सरांसि कामदेवादीन् तद्भुव निवेशयेत् ।
तद्वदिति—धान्य—पर्वतवदित्यर्थः ।
कुर्याज्जागरमत्रापि दान मन्त्राभिबोधत ।
सौभाग्यरससम्भूतो यतोऽयं लवणोरसः ।
तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तम !
यस्मादन्नरसाः सर्वे नोत्कृष्टा लवणं विना २(†) ॥
प्रियञ्च शिवयोर्नित्यं तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ।
विष्णुदेहं समुद्भूतं यस्मादारोभयवर्द्धनम् ॥
तस्मात् पर्वतरूपेण पाहि संसार-सागरात् ।
अनेन विधिना यस्तु दद्यान्नृण-पर्वतम् ॥

१ (*) मूलपुस्तके 'ब्राह्मचानाच सर्वदा' इत्यपवादः पूर्ववन्विकीरिष्यात् । ईमाद्रिचापि तर्कव
पाठः सत्सुतः ।

२ (†) 'नोत्कृष्टा' इति कश्चित्पाठः ।

उमालोके त्रसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम् ।

प्रयोगस्तु पूर्ववज्ज्ञेयः ।

सकलपाप क्षय-सुरपूज्यलोकप्राप्ति पूर्वक-कल्पावनि-समयपार्वतीलोकनिवासोत्तरम्
परमगति-प्राप्तिरिति संकल्पवाक्ये विशेषः ।

इति लवणाचल दानविधिः १(०) ॥

—*—

(५६) अथ गुडाचल दानविधानम् ।

—*—

158. तदुक्तं पाद्ये —

पुलस्त्य उवाच ।

अथातः सं प्रवक्ष्यामि गुडाचल मनुत्तमम् ।

यत् प्रदानात् नरः स्वर्गं प्राप्नोति सुरपूजितम् ॥

उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यमः पञ्चभिर्मतः ।

त्रिभिर्भारैः कनिष्ठः स्यात्तद्वर्जनाल्पवितवान् ॥

भारपरिमाणन्तु पलसहस्रद्वयम्, परिभाषायां प्रागभिहितम् ।

तद्वदामन्त्रनं पूजाहोमवृक्षसुरार्चनम् ।

विष्कम्भ पर्वतां स्तद्वत्सरांसि वनदेवताः ।

होमं जागरणं तद्वद् लोकपालाधिवासनम् ॥

यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽथ जनार्दनः ।

सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ॥

प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।

तथा रसानां प्रवरः सदैवैक्षुरसोत्तमः ॥

मम तस्मात् परां लक्ष्मीं ददस्व गुडपर्वत !

यस्मात् सौभाग्यदायिन्या भ्राता त्वं गुडपर्वत ! ॥

निवासश्चापि पार्वत्या स्तस्मान्मां पाहि सर्वदा ।

अनेन विधिना यस्तु दद्याद् गुडमयं गिरिम् ॥

पूज्यमानः सगन्धर्व्वे गौरीलोके महीयते ।

पुनः कल्पशतान्तेतु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।

आयुरारोग्यसम्पन्नः शत्रुभिश्चापराजितः ॥

अथ सकल पापक्षयोत्तर-गन्धर्व्वपूज्यमानत्व-पूर्व्वक-कल्पशतावधिसमय-गौरीलोकपूज्यत्वा-
नन्तसकल-पराजितत्वायुरारोग्यसमेत-सप्तद्वीपाधिपत्यकाम इति संकल्पवाक्ये विशेषः ।

अन्यत् सर्व्व समानम् १(*) :

इति गुडाचल दानम् ।

—*—

(६०) अथ सुवर्णाचलदानम् ।

—*—

159. पाद्मे ।

पुलस्त्य उवाच—

अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।

यस्य प्रदानात् सकलदानस्य फलमाप्यते २(+) ॥

उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।

तदूर्ध्वेनाथमस्तद्वृष्टित्विगभ्यः प्रतिपादयेत् ॥

सर्व्वचैतत् प्रकुर्व्वीत स्वल्पवित्तोऽपि शक्तिः ३(+) ।

दद्यादेकपलादूर्ध्वं यथाशक्त्या विमत्सरः ॥

धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वं विदध्याद्वाजसत्तम ४(‡) !

विष्कम्भशैला स्तद्वच्च दानमन्त्रमथो शृणु ५(०) ।

नमस्ते ब्रह्मगर्भाय ब्रह्मवीजाय वै नमः ॥

- १ (०) ये ये विषया लवणाचलादौ प्रोक्तास्तेषां विषयाणां गुडाचले तीक्ष्णमतिः । तददा-
नकचमित्वादिना, उदीरवेदित्वमं सर्व्वविधानत्पलावाक्यं स्पष्टं वक्ति ।
- २ (+) "यस्य प्रदानाद्भवन् विरेषेवाति मानव" इति ईमाद्रिः ।
- ३ (+) 'तदूर्ध्वेनाथमस्तद्वृष्टित्विगभ्यः शक्तिः' इति चतुर्वर्गचिन्तामणिः ।
- ४ (‡) चच सुवर्णाचले सर्व्वं कार्य्यं धान्याचलवदनुष्ठेयं शैलं सङ्कल्पवाक्ये, उन्मर्गवाक्यं च
चचिदिशेषः ।
- ५ (०) 'नमस्ते'. इत्यादि 'नमोत्तम' इत्यन्व-दानमन्त्रोपि च यः ।
—'विष्कम्भशैलासावच कलित्वन्वः प्रतिपादये' इति ईमाद्रिः ।
'चक्षेरपमं वचने सुवर्णम्' इति ।

यस्मादनन्तफलदं स्तस्मात् पाहि शिलोष्य !

यस्माद्ग्रेरपत्यं त्वं पवित्रञ्च जगत्यसि १(*) ।

हेमपर्वतरूपेण तस्मात् पाहि नगोत्तम ! ।

अनेन विधिना यस्तु दद्यात् कनकपर्वतम् ।

स याति परमं स्थानं ब्राह्मणमानन्दकारकम् ॥

तत्र कल्पशतं तिष्ठेत् ततो याति पराङ्गतिम् ।

इत्यत्र गुर्वादिभ्योमेर्वादि दानमल्पद्रव्य-विषयम् । परिमाणबहुत्वे तु चतुर्थांशादि गुरवे दत्त्वा तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि विभज्य दद्यादिति हेमाद्रिः ।

अत्र सकल्पपापक्षयोत्तरानन्दकारक—ब्रह्मलोकाधिकरणक-कल्पशतावधि—काला-वस्थानोत्तरं परमगतिप्राप्तिकाम इति संकल्पवाक्ये विशेषः ।

अन्यत् पूर्ववत् ।

इति सुवर्णाचलदानम् ॥

(६१) अथ तिलाचलदानविधानम् ।

—*—

160. पादौ , पुलस्त्य उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः ।

यत्प्रदानान्नरो याति किष्णुलोकमनुत्तमम् ॥

उत्तमोदशभिर्द्रोणैः पञ्चभिर्मध्यमो मतः ।

त्रिभिः कनिष्ठोराजेन्द्र २(+) तिलशैलः प्रकीर्तितः ॥

पूर्ववद्वापरं सर्वं वृक्ष विष्कम्भकादिकम् ।

दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामि यथावद्वाजपुङ्गव ! ३(†)

यस्मान्मनुवचे त्रिष्णोर्देहस्वेदं समुद्भवाः ।

तिलाः कुशाश्च माषाश्च तस्माच्छान्ता भवन्त्विति ४(‡) ॥

१ (*) 'यस्माद्ग्रेरपत्यं त्वं तस्मात्पुण्यं जगत्यसि' इति हेमाद्रिप्रतपाठः ।

२ (+) 'विजेन्द्र' इति चतुर्भौतिकान्तर्हितपाठः ।

३ (†) 'सप्तम' इति हेमाद्रिप्रतपाठः ।

४ (‡) 'तस्माच्छान्ता भवन्त्विति' इति हेमाद्रिः ।

हृद्यकण्डेषु यस्माच्च तिलैरेवाभिलक्षणम् ।
 भवादुद्धर शैलेन्द्र ! तिलाचल नमोऽस्तुते १(*) ॥
 इत्यामन्त्र्य च योदद्यात्तिलाचल मनुत्तमम् ।
 स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्ति—दुर्लभम् ॥
 दीर्घायुष्यमवाप्नोति पुत्र-पौत्रञ्च मानवः २(०) ।
 पितृभिर्होवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत् ॥

अत्र दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामीत्युपक्रम्य इत्यामन्त्र्य च 'योदद्या'दित्यादिना
 तेषामामन्त्रणार्थं त्वभिधानाल्लवणाचलादिषु सर्व्वत्रामन्त्रणता ज्ञेया ।

इह तु सकलपापक्षय—दीर्घायुष्य—पुत्रपौत्रसमन्वितोत्तर—पितृदेवगन्धर्व्वपूज्य-
 मानत्वपूर्व्वकं विष्णुलोकप्राप्तिकाम इति संकल्पवाक्ये विशेषः । अन्यत् समानम् ।

इति तिलाचलदानम् ॥

—*—

(६२) अथ कार्पासाचलदानविधानम् ।

—*—

161. पाद्ये—

कार्पासपर्व्वतस्तद्व द्विशङ्कारैरिहोत्तमः ।
 दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिः स्मृतः ॥
 भारेणालपधनो दद्याद्विंशशठ्य-विवर्जितः ।
 धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वमासाद्य मनुजोत्तम ! ३(†) ॥
 प्रभातायान्तु शर्व्वर्ध्यां दद्यादिदमुदीरयेत् ।
 त्वमेवावरणं यस्माल्लोकानामिह सर्व्वदा ।
 कार्पासाचल ! तस्मात्त्वमघौघ ध्वंसनो भव ।
 एवं कार्पास शैलेन्द्र योदद्यात् पर्व्वसन्निधौ ४(†) ॥
 रुद्रलोके वसेत् कल्पं ततो राजा भवेदिह ।

- १ (०) 'यद्यादिद्यादि—नमोऽस्तुते' इत्यनेन मन्त्राः, चत्वारिधानं पाद्यचतुस्रिच
 २ (०) 'दीर्घायुष्य—इत्युच्यते मानवः' इति हेमाद्रि-सङ्गृह्यतपाठः ।
 ३ (†) 'राजसूतम्' इति हेमाद्रिः ।
 ४ (†) 'एवंकार्पास...पर्व्वतसन्निधौ' इत्युच्यते शूषेऽसि ।

अथ सर्वपाप—क्षयपूर्वक कल्पवाधिसमय रुद्रलोकवासान्ते नरलोकराजत्व-
कामद्विति संकल्पवाक्ये विशेषः १(*)। अन्यत पूर्ववज्ज्ञेयम् ।
इति कार्पासाचलदानम् ॥

—*

(६३) अथ घृताचलदान विधानम् ।

—, —

162. पद्म पुराणे—

अथानः सम्प्रवश्यामि घृतशैल मनुत्तमम् ।
तेजोऽमृत मयं दिव्यं महापातक-नाशनम् २(†) ॥
विशत्या घृतकुम्भानामुत्तमः स्याद् घृताचलः ।
मध्यमस्तु तदूर्ध्वेन तदर्धेनाधमः स्मृतः ३(‡) ॥
अमल्प—वित्तः प्रकुर्वीत द्वाभ्यामिह विधानतः ।
कुम्भः पल सहस्रमितः परिमाण विशेषतः ॥
विस्कम्भ पर्वतां स्तद्व द्धतुर्भागेण कारयेत् ।
शालितण्डुल-पात्राणि कुम्भोपरि निवेशयेत् ॥
कारयेत् संहतान् सर्वान् यथा शोभं विधानतः ।
वेष्टयेच्छुक्लवासोभि रिक्षुदण्ड फलादिकैः ।
धान्य पर्वतं वच्छेष-विधानमिह पठ्यते ।
अधिवासश्च कुर्वीत तद्वद्भोमं सुरार्चनम् ॥

अत्र घृतस्य द्रवद्रव्यत्वात् साक्षादासादनीयायोग्यत्वेऽपि कुम्भोपरीति श्रवणाद्
घृताधार पात्रान्तरानुक्तेः, कुम्भस्थितं घृत मासाद्य तदुपरि तण्डुलपूर्ण-पात्रान्तरासाधन-
मिति गम्यते ।

- १ (*) चषीत्यादिना संकल्पवाक्ये योर्विशेषः, सोऽभिहितः, तत्रैवैवावरकनिवारणं च 'सनीशप'
इत्यनेन मन्त्रः ।
२ (†) 'वायुर्षे घृत' मिति । 'घृतं मन्त्रोपादान' मिति च । 'घृतेनोपचितं पचम्' ।
'तथा धी कृति मेधाप्रिकाङ्क्षिणां ब्रह्मते घृतम्' । 'घृतं सङ्कलनीयेसापुद्गिनीये सङ्कलन'
इति च वैद्यके । 'नव्यघृतं घृतत्रैलम्' इति कृती च ।
३ (‡) "द्वयभिरभ्यसः शोक्तः पचनिरधमः कृतः" इति उवाचिः ।

प्रभातायान्तु शर्व्वर्यां गुरवे विनिवेदयेत् ।
घृताचलन्तदन्यांश्च ऋत्विग्भ्यः शान्तमानसः १(*) ॥
संयोगाद्घृतमुत्पन्नं यस्माद्घृतं तेजसः ।
तस्माद्घृतार्षिर्विश्वात्मा प्रीयतामत्र शङ्करः ॥
यस्तु तेजोमयं ब्रह्म घृते तच्च व्यवस्थितम् २(§) ।
घृतपर्व्वतरूपेण तस्मान्नः पाहि भूधरः ॥
अनेन विधिना दद्याद् घृताचल मनुत्तमम् ।
महापातक्युक्तोऽपि लोकमायाति शङ्करम् ३(‡) ॥
हंस सारसयुक्तेन मुक्तासज्जाल मालिना ४(§§) ।
विमानेनार्कवर्णेन सिद्धविद्याधराञ्चितः ॥
विचरेत् पितृभिः सार्द्धं यावदाभूत संश्रवम् ।

अत्राकल्प फलपातकनाशपूर्व्वक-हंससारस-युक्त-किङ्किणीकणद्विमान-करणक-
शङ्करलोकप्राप्ति पूर्व्वक-सिद्धविद्याधराञ्चितत्व-पूर्व्वक भूतसंश्रवावधि-पितृलोक-सहाचरण-
शङ्करलोककाम ५(०) इति सङ्कल्पवाक्ये विशेषः । अन्यतपूर्व्ववत् ।

इति घृत-पर्व्वतदानम् ॥

—*—

(६४) अथ रत्नपर्व्वतदानविधानम् ।

—*—

163. पुलस्त्य उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि रत्नाचल मनुत्तमम् ।
मुक्ताफल सहस्रेण पर्व्वतः स्यादिहोत्तमः ॥
मध्यमः पञ्चशतिकम्पिन्नशतेनाधमः स्मृतः ।
चतुर्थीशेन विष्कम्भ-पर्व्वताः स्युः समन्ततः ॥

- १ (*) 'विश्वर्यापर्व्वतां वावर्द्धन्त्विभ्यः शान्तमानसः' इति विसाहोचः पाठः ।
२ (§) 'घृते तन्म व्यवस्थितं' पुस्तकाकारहतः पाठः ।
३ (‡) 'लोकमायाति शङ्करम्' सन्ध्याकरे घृतः पाठः ।
४ (§§) 'किङ्किणीकणाचमालिना' इति विसाहि-लिखितः पाठः ।
५ (०) 'पुनः शङ्करलोककामः' इति विदितं नृस्यपुस्तकेऽपि ।

पूर्व्वेण वक्रगोमेदे ईक्षिणे इन्द्रनीलकेः ।
 अत्र वक्रगोमेदैर्युधो मन्दरः कार्य्य इति श्लेषः ॥
 पद्मरागैर्युतः कार्थ्यो विद्वद्भिर्गन्धमादनः १(*) ॥
 वैदुर्यविद्वुमैः पश्चात् सन्मिथो विपुलाचलः ।
 पद्मरागैः स सौवर्णेः रुतरेणतु विन्यसेत् २(†) ॥
 अत्र सुपाश्वर्यमिति श्लेषः ।
 धान्यपर्जन्यतकम् सर्व्वमत्रापि परिकल्पयेत् ।
 तद्भवावाहनं कुर्याद् यद्धान् देवांश्च काञ्चनान् ॥
 पूजयेत् पुष्पपानीयैः प्रभातेषु विसर्जनम् ।
 पूर्व्ववद्-गुरुभक्तिर्गन्ध-इमान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥
 प्रदानायेति श्लेषः ।
 यथा देवगणाः सर्व्वे सर्व्वरत्नेष्वपि स्थिताः ।
 त्वञ्चरत्नमयोनित्य मतः पाहि महाचलः ॥
 यस्माद्भ्रतनप्रदानेन वृष्टिं प्रकुरुते हरिः ३(‡) ।
 महारत्न प्रदानेन तस्मात्तः पाहि सर्व्वतः ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्भ्रतनमयं गिरिम् ।
 स याति वैष्णवं लोक ममरेश्वरपूजितः ॥
 यावत्कल्प शतंसार्द्धं वसेदिह नराधिपः ।
 रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
 ब्रह्महत्यादिकं चेतस्य विहाप्यमुत्रवा कृतम् ४(०) ।
 तत्सर्व्वं नाशमायाति गिरिर्व्रह्महतो यथा ॥

अत्र ब्रह्महत्यादि-सकलपापक्षयोत्तर ममरेश्वरत्वलाभ-पूर्व्वकसार्द्ध-कल्पशताधिकाल-
 किष्णलोकनिवासोत्तर-रूपयोग्यगुणोपेत-सप्तद्वीपाधिपत्यकाम इति दानवाक्ये विशेषः ।
 इति रत्नाचलदानविधानम् ॥

—*—

- १ (*) वक्रगोमेदेरादीनां इति श्रीवदभोजराजज्ञानबुक्तिकल्पतरावलि ।
 २ (†) वक्रगोमेदेः वक्रशब्देः 'वक्रगोमेदेः वक्रशब्देः' इति श्लेषः । एवमुपपत्तिः विज्ञेयम् । शीपचैरिति
 कुमचित् पाठः । शीपचौगवत्काम्य इति श्लेषः ।
 ३ (‡) वृष्टिं प्रकुरुते हरिः' इति श्लेषः पाठः ।
 ४ (०) 'ब्रह्महत्यादिकं चेतस्य विहाप्यमुत्रवा कृतम्' इति श्लेषः वस्तुतः पाठः ।

(६५) अथ रौप्याचलदानविधानम् ।

—*—

164. पाप्मे, पुलस्त्य उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि रौप्याचल मनुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरोयाति सोमलोकमनुत्तमम् १(x) ॥
दशभिःपलसाहस्रैरुत्तमो राजताचलः ।
पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्त स्तदूर्ध्वेनाधमः स्मृतः ॥
अशक्तौ विशतेरूर्ध्वं कारयेच्छक्तिः सदा ।
विस्कम्भ-पर्वतां स्तद्गुत्तुरीयांशेन कल्पयेत् ॥
पूर्ववद्वाजतान् कुर्याद् मन्दरादीन् विधानतः ।
फलधौतमयां तत्र लोकेशानर्षयेद्बुधः ॥

अत्र कलधौतं काञ्चनम् ।

ब्रह्मविष्णुवर्कवान् कार्थ्यो नितम्बोऽत्र हिरण्मयः ।
शेषञ्च पूर्ववत् कुर्याद्भोम जागरणादिकम् ॥
दशात्तद्वत् प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ।
विस्कम्भ शैलानृत्विगाभ्यः सम्पुज्य स्रग्विभूषणैः २(†) ॥
इमं मन्त्रं पठन् दशाद्दर्भपाणि विमत्सरः ।
पितृणां बल्लभं यस्माद्भर्मस्य शङ्करस्यच ३(०) ॥
रजतं पाहि तस्मान्नः शोक-संसारसागरात् ।
इत्थं निवेद्य योदद्याद्वाजताचल मुत्तमम् ॥
गवायुतसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ।
सोमलोके सगन्धर्वैः किन्नराप्सरसां गणैः ॥
पुज्यमानो वसेद्विद्वान् यावदाभूतसंप्लवम् ।

अत्र गवायुत सहस्रदानफल प्राप्तिपूर्वक-गन्धर्व किन्नराप्सररोगणैः पूज्य...
यावदाभूत संप्लवन्ताक्तु सोमलोक वसतिकाम इति सङ्कल्पवाक्ये विशेषः ।
अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ।

इति रौप्याचल दानम् ॥

- १ (x) 'सोमलोकवर्कवान्' इति चिन्तामणी पाठः ।
२ (†) 'विष्णु...पूर्ववत्पितृभ्यः' इति ईशाश्रीवः पाठः ।
३ (०) 'पितृभ्यामिति मन्त्रः । अत्रानि स्रग्विभूषणानि वचनामि ।

विधान-पारिजाते ।

(६६) अथ शर्कराचलदानम् ।

—*—

165. पुलस्त्य उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् ।
यस्मात् प्रदानाद्विष्णुर्करुद्रा स्तुष्यन्ति सर्व्वदा ॥
अष्टाभिः शर्कराभारै रुत्तमःस्यान्महाचलः ।
चतुर्भिर्न्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधमः(रः) स्मृतः ॥
भारेणचार्द्धं भारेण कुर्व्याद्यः स्वल्पवित्तवान् ।
विस्कम्भ पर्व्वतान् कुर्व्यात्तुरीयांशेन मानवः ॥
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वमासाद्यामर-संयुतम् ।
मेरोरुपरि तद्वच्च स्थाप्यं हेम तरुत्रयम् १(†) ॥
मन्दारः पारिजातश्च नृतीयः कल्पपादपः ।
एतद्वृक्षत्रयं मूर्ध्नि सर्व्वेष्वपि निवेशयेत् ॥
हरिचन्दन सन्तानौ पूर्व्वपश्चिम भागयोः ।
निवेश्यौ सर्व्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले ॥
मन्दारे कामदेवश्च प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् ।
गन्धमादनशृङ्गे च धनदः स्यादुदकमुखः ॥
प्राक्मुखो वेदमूर्त्तिश्च हंसःस्याद्विपुलाचले ।
हेमी सुपाद्वे सुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् ॥
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्व मावाहनसु(सु)खादिकम् ।
कृत्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्व्वतोत्तमम् ।
ऋत्विभ्यश्चतुरः शैलानिमाव् मन्त्रानुदीरयेत् ॥
सौभाग्यामृत सारोऽयं परमः शर्कराचलः ।
तन्मानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र ! सर्व्वदा २(‡) ॥
अमृतं पिबतां येतु निपेतुर्भुवि सीकराः ।
देवानान्तत सप्तं सोमं पाहि नः शर्कराचलः ३(०) ॥

-
- १ (†) चतुर्भिः पर्व्वतैश्चोर्व्वोर्व्विधैः च च 'मेरोरुपरि'—एवादिमौक्तः ।
२ (‡) 'तन्मानन्दकारी' इति, शैलादौ पाठः ।
३ (०) 'तन्सप्तं सोमं' इति चान्यान्तरीयः पाठः ।

मनोभव धनुर्मध्यादुद्भूतः शर्कराफल १(×) ।
 तन्मयोऽसि महाशैल ! पाहि संसारसागरात् ॥
 योदधाच्छर्कराशैल मनेन विधिना नरः ।
 सर्वपाप विनिर्मुक्तः प्रयाति शिवमन्दिरम् २(९) ॥
 चन्द्रादित्य प्रतीकाश मधिरुद्रानुजीविभिः ।
 सहैव यानं तिष्ठेत्तु सतु विष्णु प्रबोदितः ३(९९) ॥
 ततः कल्पशतान्तेतु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
 आयुरारोग्य-सम्पन्नः यावज्जन्मायुत त्रयम् ॥
 भोजनं शक्तिः कुर्व्यात् सर्वशैले विमतसरः ।
 सर्वत्राक्षारलवणं अभीयासदनुज्ञया ॥

भोजनं—ब्राह्मणानामिति शेषः ।

पर्वतोपस्करान् सर्वान् प्रापये द्वाहाणालयम् ।
 पश्ये दिमानप्यधनोऽपि भक्त्या, स्पृशेन्मधुर्वैरिहृदीयमानम् ।
 शृणोति भक्त्याथ मतिं ददाति, निष्कलमधः सोऽपि दिवं प्रयाति ॥
 दुःस्वप्नप्रशममुपैति पश्यमानैः, शैलेन्द्रैर्मधुभयभेदनैर्मनुष्यैः ।
 यः कुर्व्यात्किमु मुनिपुङ्गवेह सम्यक् ४(ः) ।
 सत्त्वात्मा ५(*) सकल गिरीन्द्र-सम्प्रदानम् ॥

सत्त्वात्मा—प्रसन्नमनाः । अत्र सकलकलुष-क्षयानन्तरं विष्णुर्क-रुद्र-तोषपूर्वकं-
 मनुजीवि-सहित-चन्द्रादित्य-प्रतीकाश विमानाधिरोहणपूर्वकं शिवमन्दिरगमनोत्तर
 कल्पशतावधि-समय विष्णुलोके वासानन्तरं सप्तद्वीपाधिपत्येत्तर-जन्मायुतत्रया-
 वच्छिन्नायुरारोग्यकाम इति दानसङ्कल्पवाक्ये विशेषः ।

अन्यत् सर्वं धान्यमेवम् । इति शर्कराफलदानम् ॥

इति विधानपारिजाते निबन्धे
 धान्यादि दश शैलदानानि ॥

—*—

- १ (×) 'मम भवतु मध्यादुद्भूता शर्करा वतः' इति चतुर्धर्मिणामनी पाठः ।
 २ (९) इति शर्करावक्षी फलवृत्ति-परिबीजम् ।
 ३ (९९) 'कश्चिन्...ततोविष्णुपुरं गच्छेत्, इति विनाश्रीवः पाठः ।
 ४ (ः) 'भवन्' इति पाठान्तरम् ।
 ५ (*) 'सत्त्वान्ना' इति पाठान्तरं विनाश्रीवः पाठः ।

१७) अथ शिखर दान विधानम् १(०) ।

—*—

166. विष्णु धर्मोत्तरे, राम उवाच—

शिखराणां ममाचक्ष्व दानं त्रिपुर नाशनम् ।
यानि दत्त्वा तु दौर्भाग्यं दौर्गत्यं न प्रजायते ॥

शङ्कर उवाच—

शृणु राम प्रबक्ष्यामि शिखराणां यथाक्रमम् ।
दानं देयं यथा येन तत् शृणुस्व सनातनम् ॥
माष शुद्ध तृतीयायां मार्गशीर्षस्य वा पुनः ।
तृतीया वाथ वैशाखे शुद्धा वा रोहिणी युता ॥
प्रौष्ठपथां तृतीयायां विशेषेण तु भार्गव ।
गुणेशु-वस्त्र लवण-धान्याकाऽजाजि शर्कराः ॥
स्वर्जर तण्डुल द्राक्षा क्षौद्रैर्मलयजेन वा ।
फलैर्मनोहरैः रम्यैः शिखराणि प्रदापयेत् ॥

शर्करा इति तृतीयार्थे प्रथमा ।

एषा मन्यतमं दद्याद् यथाश्रद्धं विधानतः ।
आत्म-प्रमाणं कुर्वीत प्रादेशान्यधिकं शुभम् ॥
भूषि गोमय क्षिप्ताया मिश्रुपत्राणि संस्तरेत् ।
ततः कुर्वीत शिखरं गौरीस्थान मनुत्तमम् ॥
द्विहस्तं मूलकर्तव्यं हस्तमात्रं शिरस्तथा ।
मिति रिश्रुदलेः कार्या वेष्टये द्रक्त वाससा ॥
दानद्रव्येण तन्मध्यं पूरयेद् भृगुनन्दन ! ।
शुभ्र पत्रकटे गौरी तस्योपरि निवेदयेत् ॥
चतुर्भुजां हेममयीं पूजयेत् कुङ्कुमेन तु ।
तथाच गौरी लक्षणं, देवी पुराणे—
लण्डेन्दु वस्तु वर्णायां शर्करा शशि विम्बिताम् ।

१ (०) शिखरद्वयं दद्यात् त्रिपुराणि, अथतिः तच्छिखरद्वयं शुभं ।
'शुभं त्रिपुरं दद्यात्' इति श्लोकः ।

दत्त १(३) षष्ठासमासीनां (तां) साक्षसूत्र कमण्डलुम् २(+)
 वरदां धृतरूपार्थ्यां सार्वभाल्य फल प्रियाम् ३(±) ॥
 वेष्टयेत् सूक्ष्मवस्त्रेण देवीं शिखरमेव च ।
 अष्टाङ्गं पूजयेद् गौरीं मन्त्रैरेतैश्च शक्तिः ४(+) ॥
 नमो भवान्यै पादौ तु कामिन्यै जानुनी ततः ।
 वामदेव्यै तथाचोरु नाभिश्चैव जगत् प्रिये ५(x) ।
 आनन्दायै तु हृदयं नन्दायै पूजयेत् स्तनौ ।
 सुभद्रायै मुखं पूज्यं छलितायै नमः शिरः ६(॥) ॥
 एवं सम्पूज्य तां देवीं शिखरा नभिमन्त्रयेत् ।
 यस्माभिवासः पार्वत्याः शिखर ! त्वं शरैर्द्वृतः ॥
 तस्मान्मां पाहि भगवन् त्वं गौरी शिखरः सदा ७(३) ॥
 एव मामन्वय शिखरं तृतीययां यत-व्रतः ।
 ततः स्नात्वा प्रभाते तु दद्यान्मन्त्रेण भक्तिः ॥
 यस्मार्षं सर्वभूतानां सुपरिष्ठा दवस्थितः ।
 तस्माच्छिवः प्रीयतां मे त्व (त)दानाद् गिरिजाधिपः ॥
 अर्द्धभागं स्वतुर्यं वा पञ्चमं वा ततो गुरोः ।
 दत्त्वा शेषन्तु बन्धूनां शिष्टानां स्वजनस्य च ॥
 अन्नजीवि-स्वैश्रुत्यानां दुर्गतानाञ्च कामतः ।
 एवं दत्त्वा तु शिखरं गौर्यां मुखीत वाग्यतः ॥
 स मुक्तकेशः सम्प्राप्य क्षीरं घृतं तथापि वा ८(+)
 विधिनामेन यो दद्याद् गौर्याः शिखरं मुत्तमम् ।
 स वसेद् भवने देव्याः कल्पकोटि क्षतप्रयम् ॥

- (०) 'रक्त' इति पाठान्तरम् ।
 (†) 'जीता' इति चतुर्थः पाठः ।
 (‡) इत्यर्थे गौरीध्यानं श्रेयसि ।
 (+) 'चष्टाङ्ग' इति पाठान्तरम् ।
 (x) 'जगत् प्रिये' इत्यर्थः पाठः ।
 (॥) मनी अथान्ये इत्यारम्भ- 'सुभद्रायै' इत्यर्थे पूजान्वयी श्रेयः ।
 'एवं पूज्यं महादेवीन्' इति अचित्पाठः ।
 (*) मन्वान् क्व' इत्यन्वयिवा बन्धोक्तिः ।
 (†) 'क्षीरं घृतं तथापिवा' इत्यर्थे विधानमुक्त्वा ततः कल्पयति इत्यर्थः । एतेन प्रमादिना कल्पयति

पुण्यक्षया विहागत्य जायते पृथिवीपतिः ।
 अनेन विधिना देव्याः कल्पकोटि शतत्रयम् ।
 अनेन विधिना देयं विधिहीनं नकारयेत् ॥
 विधिहीनं कृतं सर्वं न दातुः फलदं भवेदिति १(*) ।
 इति विष्णुधर्मोत्तरोक्त शिखरदानविधिः ॥

—*—

(६८) अथ शिखरदान प्रयोगः ।

—*—

शिखरदानं चिकीर्षुराद्योक्त २(†) । शुक्लतृतीयाद्युक्तकाले कृतनित्यक्रिय उपलभ्ये
 शुचौ देशे समासीनो गणपतिं सम्पूज्य पुण्याहं वाचयित्वा देशकालादि सङ्कीर्त्य तदन्ते
 दौर्भाग्य दौर्गत्यरहित कल्पकोटि शतत्रयावच्छिन्न समय गौरीभवन निवासानन्तर-
 पृथिवी पतित्व कामश्रोक्त गुडादि शिखरदान महं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, गुरुं वृत्वा
 बन्नालङ्कार गन्धमाल्यादिभिः समभ्यर्च्य, गोमयोपलिप्तायां भूमौ श्लुपत्राणि संस्तीर्य,
 मूलदेशे द्विहस्त विस्तार मुपरि देशे हस्तमात्रविस्तारं चतुरस्र-कुसुलिकाकारां
 स्वशरीरोर्द्ध-प्रमाणतः प्रादेशाधिक परिमाणामिक्षुदण्डाकृतिं भित्ति निर्माय तां भित्तिं
 अभ्यन्तरं रक्तवस्त्रेण वेष्टयित्वा गौरीमावाहना शुपचारैः प्रतिष्ठापूर्वकं मभ्यर्च्य
 कुम्भगन्धेनानुलिप्याङ्गपूजां कुर्यात् ।

तद् यथा—

ॐ भवान्यै नमः पादौ पूजयामि । कामिन्यै नमः जानुनी ३(‡) । वामदेव्यै
 नमः ऊरू । अगच्छिन्यै नमः नाभिमू । आनन्दायै नमः हृदयम् । नन्दायै नमः
 स्तनौ । सुभद्रायै नमः भुक्त्वम् । ललितायै नमः शिरः पूजयेत् । ततः कर्त्ता
 पुष्पाञ्जलिना शिखरं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य आशुस्यचानु मन्त्रयेत् ।

१ (*) एषमेव विनाद्राड्यं शिखर दानम् ।

२ (†) पूर्वं उच्यते 'नाचरुक्त इतीयायां' इत्यादि प्रमाचवाक्य-विहितवाची ।

३ (‡) 'नमो भवान्यै पादौ कामिन्यै जानुनी ततः ।

वामदेव्यै तथाचोद नाभिवेव अगत् त्रिवे' इ-

चानन्दवैत उदयं नन्दायै पूजयेत् कनी ।

समद्रावै त्रयं पुण्यं ललितायै नमः शिरः" ।

तत्र मन्त्रः—यस्मान्न वासः पावत्याः शिखरं त्वं सुरभृतः ।

तस्मान्मां पाहि भगवन् त्वं गौरी शिखरः सदा ।

इति पुण्याश्लीन् प्रक्षिप्य नमस्कृत्य च ततो देव्यमे रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रभाते कृतानित्स्क्रियः शिखरं पश्चिमभागे प्राङ्मुख उपविश्याद्येत्यादि देश कालादि सङ्कीर्तनान्ते दौर्भाग्यदौर्गत्याभावपूर्वकं कल्पकोटिं शतत्रयावच्छिन्नं समयगौरीभवननिवासानन्तरं पृथिवीपतित्वं कामोऽहमसुकं गोत्रं प्रररेभ्योऽसुकशाखाध्यायिभ्योगुर्वादिभ्यो बन्धुशिष्टजनालुजीविभृत्यादिभ्यं श्लेभं यथोपस्कृतं शिखरं सम्प्रददे न ममेति गुर्वादिहस्ते जलं दद्यात् ।

ते स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रेण यजुषा प्रतिगृह्य स्वां स्वां कामस्तुतिं पठेरन् ।

ततः सुवर्णदक्षिणां दद्यात् ।

अद्येत्यादि कृतैतच्छिखरं दानकर्मप्रतिष्ठार्थं इदं सुवर्णदक्षिणात्वेन सम्प्रददे न ममेति दद्यात् । अत्र गुरवे शिखरार्द्धं तदर्द्धं वा दत्त्वा न्येभ्यो विभज्य देयम् । ततः क्षीरं घृतं वा वाग्यतो मुक्तकेशः प्राभीयात् । एवं रीत्या इक्ष्वादि शिखरप्रयोगः १(०) । इति श्रीविधानपारिजाते गुडादि शिखरदानानि ॥

—*—

(६६) अथान्यानि दशमहादानान्युच्यन्ते ।

—*—

169. कूर्म्म पुराणे—

कनकाश्च तिला गावो दासीरथ-महीगृहम् २(०) ।

कन्या च कपिला धेनु महादानानि वै दश ॥

तत्रादौ सुवर्णदानम् ।

170. सुवर्णोत् पत्तिरुक्ता स्कान्दे,—

महेश्वरस्य यद्रेतः पवित्रं शुक्रं मुत्तमम् ।

समाकृत्य पुरा गौर्यां दुराधर्षं यतोऽन्यतः ॥

१ (०) वाहनरीत्या शिखरदानविधानमुक्तं तादृश्या प्रबाण्या इत्यादि शिखरदानं प्रवीणो विज्ञेय इति ।

२ (०) 'पवित्रं वै चिरच्छं' इति स्मृतिः । 'कनकाश्च' इति कुचचित् पाठः ।

" चक्रि पुराणे तुषाण्वददाननामाध्याये च—

"तत्रात् सुवर्णं दत्त्वा सुवर्णं च तदात्मकम् ।

इत्तं पूर्वापरां वैष गोवापिदं इत्तत्परिः ॥

सुवर्णं वै प्रवच्छन्ति नरकाचारवन्ति ते" ।

"सुवर्णदानं मोहात् भूमिदानं तद्वैष च ।

नाशकव्याह पापानि महापातकानामपि" इति प्राक्चित्तत्त्वे ।

"कनकाश्च तिलानामीदाद्योरचमदोषदाः" इति वैनाशिक्षतः पाठः ।

कीर्त्तयेत्तन्नोक्तत्वादादौ सुवर्णदानमुच्यते ।

देवतानां हितार्थाय तद्वहो प्राक्षिपत् पुरा ।
 मुखेनैवापि तद्वह्नि-रेतः शुक्रं पिनाकिनः ॥
 तदुष्यमपवित्रं सत् गङ्गायांप्राक्षिपेत् पुनः ।
 क्वचित्पुनः पुनर्गत्वा स समुद्राः सरिद् गणाः ॥
 भूम्यां निपातयामास पठ्वं तैरभ्यपातयेत् ।
 ततो यः पिण्डवद्भूमिः सा भूमिः कुलपठ्वंते ॥
 ततस्तदेववरं रेतः स्वं वशेन सपावकम् ।
 वदेत् समस्तभुवनं जातं संख्येरणं प्रति ।
 ततः स्कन्दः समभवत् स्कन्दसम्पर्कं यज्जलम् ।
 तत् स्वच्छं स्वर्गमभवदित्यादि ॥

171 बह्विपुराणेऽपि १(३)

यत्तत् पवित्रमतुलं सम्भूतमिह शुभ्रम् २(†) ।
 शम्भोर्वीर्यात् परं तेजोऽपत्यं जातवेदसः ॥
 सहजं कार्तिकेयस्य रुद्र शुक्र-समुद्भवम् ।
 पवित्रं यत्सुरैः सध्वैर्घोर्यते मुकुटादिभिः ३(‡) ॥
 अग्निस्तु देवताः सर्वाः प्रीयन्ते सध्वेदेवताः ।
 तस्मात् सुवर्णं वदता सुवर्णञ्च तदात्मकम् ४(+) ।
 अथ सुर-सुसंस्कृत्यं स्वयं वा तदनुहया ।
 राजतेन विधानेन ताम्रेणच घटेन वा ॥
 तान्याद्यान्वष्टादश पदैर्मन्त्रः ।
 पौराणिकं गुरुम् ५(x) ।

१ (०) बह्वि पुराणे,—तुष्ठापुत्रवद्वानामनाभायै ।

२ (†) 'सुवत' इति कश्चिदाहर्षे पाठः ।

३ (‡) 'मुकुटादिभु' इति पुस्तकालरुचः पाठः ।

४ (+) 'प्रीताः सुः सध्वेदेवताः' इति वाचसोक्तः पाठः ।

५ (x) सध्वं—चतुर्विधिका परिमितं सुवर्णम् । 'सध्वं सुवर्णं च सुवर्णं च' इति बीजावली ।

यत्र सध्वं परिभाषम् । पौराणिकं कार्वाण्यमितिति कैपिलम् । कुर्वं वेदपरिभाषा विन्धवैः ।

० द्वितीय पुराणे—'ब्रह्मात्मा मातृसुवर्णादिः पात्रेषु प्रतिपाद्यते ।

(कनकदानप्रयोगः)

कृतनित्यक्रियोऽग्नि साभिध्ये विष्णोरीशस्य वान्यतः ।
इमान् समुच्चरेन्मन्त्रान् कुशपाणिः प्रसन्नधीः ॥

मन्त्रा यथा—

ॐ नमः सर्व्वदानन्द सर्व्व सम्पत्तिवर्द्धन ! ।
वर्द्धयाऽस्मान् समृद्धेऽहं आयुषा यशसा श्रिया ॥
नमस्तेऽनन्त नमः पाशधरा प्रमेय !
नमोऽस्तु रामाय सुनामधेय ! ।
नमः समीराय हुताशनाय,
नमोऽस्त्वन्न्ताय गजासनाय ॥
नमः सुरश्रेष्ठ हरीश्वराय,
नमोऽस्तु सावित्रि शिवे श्रियेति ।
सरस्वति प्रीति क्रिये सुपुष्टि.
तुष्टि स्मृति शान्ति सदा सुकीर्त्ते १(*) ॥
सर्व्वामराणां निधिरप्रमेयः,
त्वमेव मन्त्रर्षि मुनौ शरण्यः ।
आधार भूतोसि चराचरस्य,
क्लिप्तस्य यस्मात् प्रणतोऽस्मि(स्म्य)त स्त्वाम् ॥
नमोऽस्तु सौन्दर्य्यनिधे सुरेश !
नमोऽस्तु गाम्भीर्य्यं सङ्गाय मनवे मणिभद्राय ते नमः ।
नमो नन्दि विवर्त्ताय नन्यावर्त्ताय वर्त्तिने ॥
नमो हाटक वर्णाय कण्ठावर्त्ताय ते नमः २(†) ।
नमो नद प्रतिष्ठाय नमो हेम प्रियाय च ।
नमो हिरण्यगर्भाय नित्यानन्दाय ते नमः ॥
एवं पूज्य विधानेन नित्यानन्दनिधिं सुधीः ३(०) ।

१ (*) 'वार्धप्रयोगोऽहं बन्धावद भवति' इति निबन्धाच्च विनक्ति व्यतिक्रमाऽऽपुष्टि च दृश्यते ।

२ (†) 'मन्त्रर्षिः मुनिः शारङ्ग' इत्वं पाठान्तरमस्ति ।

३ (०) 'एवं संस्तुय' इति पञ्चमामरव्यः पाठः ।

ससिद्धार्थक दूर्वाभिः सकुशाक्षत-चन्दनैः ।
 तिललाजैः समं पुण्यं भूमावुदक सुतस्तृजेत् ॥
 मन्त्रेणानेन विधिवत् कल्पोक्तेन खगेश्वरः १(*) ।
 अथोह पुण्यकालेऽस्मिन् द्विज देवाग्नि सन्निधौ ।
 यज्ञः श्रेयोऽभिवृद्धयर्थं मातापित्रो स्तथात्मनः ॥
 पुराणन्याय मीमांसा—वेदवादिभ्य एवच ।
 नमो विद्या विदायिभ्यो नानागोत्रेभ्य एवच ॥
 विप्रेभ्योऽनेकधर्मैभ्यो नित्यानन्दनिधिं परम् ।
 अहं सम्प्रददे तेभ्यो नाना मन्त्रावृतेन च ॥
 स स्वर्णं रौप्यताम्रेण सरत्नेन सवाससा ।
 सोपकारेण पुरुषो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः २(†) ॥
 प्रीयतां निधिदानेन श्रीयज्ञपुरुषोच्युतः ।
 एवमुत्सृज्य उदकं विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 सं विभज्य यथाशास्त्रं न किञ्चिदपमानयेत् ।
 महादानमिदं यस्मात् तस्मादेकोऽपि नार्हति ॥
 इति कनकदानम् ॥

—*—

(७०) अथानन्दनिधि दान विधानम् ।

—*—

आनन्द निधि दानम् ।

अथान्ये केचि दिच्छन्ति समस्तविधि पारगाः ।
 यज्ञदान व्रतानां वा सोऽप्योकोऽर्हति तद् गृहे ॥
 एवं यः कुरुते दानं निधेः परमपावनम् ३(‡) ।
 परं पदमवाप्नोति संसारेऽपि निरन्तरम् ४(०) ॥

-
- १ (*) 'खगोपम' इति ऐमाद्विधृत-पाठः ।
 २ (†) 'सोपकारेण' इति पाठान्तरम् ।
 ३ (‡) 'नित्यानन्दनिधिः परम्' इति ऐमाद्विधृत-पाठः ।
 ४ (०) 'एवं सत्पद्माप्नोति'

दानानामप्यशेषाणा मनन्त फल मुच्यते १(*)
 नित्यानन्द विधानस्य प्रदाना द्वपवर्गभाक् ॥
 यस्त्वेवं सकृदत्रैव सदानन्द-विधानकृत् ।
 स करोत्यसकृद्राज्य मक्ष्ये वेधसः पदे ॥
 यथा कथञ्चिद् दत्रैति सकर्मगुण सञ्चयम् २(+)
 तदास्त्रिलमही-राज्यं प्राप्नोति व्रतसङ्गके ॥
 पुनः स्वधर्मसंयुक्तो राज्यं कृत्वा सदानुगः ।
 प्राप्नोति पद मैशानं नित्यमक्षयमव्ययम् ३(x) ॥
 तस्मा देत्य पुनाराज्यं लभेत् वैद्याधरे पदे ।
 आकल्पमप्यनल्प श्रीः श्रीनिधान प्रदानतः ॥
 पुनः प्रयाति कल्पान्ते वैष्णवं पद मव्ययम् ।
 गता हि योगिनो यत्र प्राप्नुवन्ति पुनः परम् ॥
 एतद् भद्रनिधानाख्य माख्यातं वैनतेय ! ते ।
 मया प्रीत्या प्रयत्नेन किमन्यत् कथयामि ते ॥
 नित्यानन्द निधेर्दानाभित्यानन्दोऽभिजायते ।
 यः कुर्यात् सोऽच्युतायुः स्यादीर्घ सन्तान माप्नुयान् ॥
 यस्तु संकीर्त्तयेद् भक्त्या यः शृणोति समाहितः ।
 स दीर्घ मायुराप्नोति मुच्यते सर्वं क्लिबधैः ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

कर्त्ता पूर्वोक्त देशकालौ संकीर्त्त्य पुराणोक्तफल प्राप्तिकामभानन्द निधि महादानं करिष्ये
 इति सकृल्प्यास्य महादानत्वान्मातृपुजाभ्युदयिक श्राद्धे कृत्वाचार्य्यं कृत्वा द्रव्याणां
 बहुत्वे श्रुत्विगादीन् कृत्वा तेभ्यो वस्त्र मुद्रिका कुण्डलादीनि दत्त्वा-निध्यासादनं कुर्यात् ।

तद् यथा—

नानारत्न स्वर्णरौप्यताम्र मुद्रा यथाशक्ति सम्पाद्य द्वादश पलादिपरिमित-
 स्वर्णयुताम् ।

- १ (*) 'कनमन्त्रे... इति श्रुत्वादि-पुतः पाठः ।
 २ (+) 'गणसंबुतम्'... इति पाठसंज्ञानरे पाठः ।
 ३ (x) 'सञ्चयमव्यय' मिति धातुगतासंभेदेन नैकासंज्ञकम् ।

रौप्य पिधान-ताम्रघटरूप-मानन्दनिधिं सुसूक्ष्मवस्त्रै १(०) । वेंष्टितम् ।
विशुद्धोपलिप्त भूतलन्यस्ताष्टादश-धान्योपरि विष्णादि देवता सन्निधौ स्थापयित्वा
आनन्दनिधेः प्रतिष्ठापुर्व्वकं ॐ नित्यानन्द निधये नमः इति मन्त्रेणावाहनाद्युपचारै-
रभ्यर्च्य सिद्धार्थं दूर्वादलकुश-चन्दनाक्षतानादायानन्दनिधिं प्रदक्षिणीकृत्य ॐ नमः
सर्व्वदानन्द इत्यादि पुर्व्वोक्त मन्त्रैरूपस्थाय महादान प्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णमभिदैवतं
दक्षिणात्वेन सम्प्रददे न ममेति दक्षिणां यथाशक्ति दद्यात् ।

अस्य महादानस्य प्रहीतु रेफस्य पात्रस्यासुलभत्वाद् ब्राह्मणेभ्यस्तं निधिं संविभज्य
दद्यात् २(*) ।

इत्यानन्द निधिदान प्रयोगः ॥

—*—

(७१) अथ भद्रनिधिदान विधानम् ।

—*—

172. बह्निपुराणे, रुद्र उवाच—३(*)

भगवन् सर्व्वं माख्यातं ब्रुषदानक्रियाफलम् ।
पृच्छाम्यन्यदहं पुण्यं सदाक्षयफल प्रदम् ॥
दानं त्रैलोक्यनाथस्य हरेः प्रीति विवर्द्धनम् ।
यस्य जन्मायुरन्तेऽपि दानस्यान्तो न विद्यते ॥
तद् बद्धस्व मुने ! येन दत्तेनेशः प्रतुष्यति ।
दिक्पालात्मा च सन्नित्यं सदानन्दमयो हरिः ॥
केन दानेन तपसा व्रतेन यजनेन वा ।
मुच्यते पालकाद् धोरादाजन्ममरणान्तिकान् ॥

- १ (०) पङ्कत्वं कार्पाशाभरात् प्रथमम्, पश्यन्नात् धीमं कांशेयवस्त्रं वा येन पूतञ्जति ।
” नोऽव.रत्नाम्बरे, इशाङ्गोऽन पुरातनं सच्छिद्रं भिन्नं परिहितं दम्भं क्लेशिकं चपौतश्चेत्
सर्व्वमन्त्रं सङ्घर्षि-मन्वादि-भूमी निषिद्धम् ।
२ (०) दानपात्र-विषयेतु— 'ददाति विप्राय बहु वृताय,
वेदान विद्यां तपस्विने च' इति ऋतिः ।
चत्वर दानपात्रलक्षणं प्रागुक्तम् ।
१ (०) ऐमादि स्मिन्नेतु 'दद उवाच' इति पाठोऽसि ।

कथं भवन्नरः श्रीमान् धीमान् पुत्री प्रतापवान् ।
 अमितायुस्तथारोग्य सकलैश्वर्यभाक् सुधीः ॥
 कस्य जन्मायुतान्तेऽपि दानस्यान्तो न विद्यते ।
 केन तत् पदमाप्नोति विष्णोर्यत्परमं पुमान् ॥
 श्रोतुमर्हति वै ब्रह्मन् वैष्णवं मन्यसे यदि ।
 त्वत् प्रसादादखिलं दानं तत्त्वमाचक्ष मे गुरो ! १(†) ॥

173. ब्रह्मोवाच—

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं नित्यं वेदेषु गीयते २(*) ।
 सर्वाभासो विभुः साक्षादानन्देन व्यवस्थितः ॥
 तस्सादानमिदं पुण्यं देहानन्दनिधि परम् ।
 विप्रायाच्युतरूपाय वर्द्धयानन्द मुत्तमम् ॥
 दानेनानेन ते शक्र धातुत्रययुतेन च ।

174. इन्द्र उवाच—

विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् दानस्यास्य महानिधेः ३(†) ।
 यथा देयं विशेषेण विष्णोरानन्द कारकम् ॥

175. ब्रह्मोवाच—

पुण्यान्तिथिं प्राप्य तु पौर्णमास्याम् ,
 तथोपरारगे शशि-सुव्ययोर्वा ।
 चतुर्युगादिष्वयनद्वये वा,
 प्रबोधने प्रस्वपनेऽथ विष्णोः ॥
 कुर्यादथौदुम्बरमेव कुरुभम् ,
 हिरण्यमानेन यथात्म शक्त्या ४(‡) ॥

हिरण्यमानेन प्रक्षेप्तव्यं भारादि-परिमित-सुवर्णानुसारेण देयेन हीरकादिरब्र-
 सहितेन यावत् पूर्णं कुम्भः स्यात्तावत् प्रमाणं कुर्यादित्यर्थः ।

- १ (†) 'प्रसादाखिलं' इति छेमाद्रिभूत-पाठः ।
 २ (•) 'आनन्दो' इति चतुर्वर्गं चिन्तामणि भूत पाठः ।
 'आनन्दं ब्रह्मबोधयं तत्रभोच प्रतिष्ठितम्' इति वेदात्म ।
 ३ (†) 'महाप्रभो' इति छेमाद्रिभूत-पाठः ।
 ४ (‡) 'हिरण्यं सारिच' इति छेमाद्रिभूत-पाठः ।

तथा विधानञ्च सुराजतं स्यात्,
 हिरण्यभारेण तु पूरये त्त ।
 तदर्द्धतोऽर्द्धेन तदर्द्धतो वा,
 स्वशक्तिः स्वर्णं फलैः शतेन ।
 तदर्द्धमर्द्धेनतु वित्तं शक्त्या,
 प(फ)लत्रयाद्दर्द्धमपि प्रकुर्व्यात् ।
 तत्तान्नभाण्डे कनकं निधाय,
 सवज्रं नीलोत्पलपद्मारागम् ॥
 संयुक्तं वैदूर्यं सविद्रुमञ्च,
 तद्राजतं पात्रं मधोमुखं स्यात् ।
 कुशोत्तरे दर्पणं चामराढ्ये,
 स पादुकोपानहच्छत्रयुक्तम् ॥
 तत् क्षौमवस्त्रोत्तरयुग्मयुक्तम्, १(०)*
 संपृजयेन्मन्त्रवरै रथै तैः ।
 आदौ तु पञ्चामृतमाद्यविष्णुम्,
 संह्लाप्य संसारहरं समर्च्य ॥
 प्रावरणोत्तरच्छदेनोपयुक्तेन सहिते इति ।
 तथेश्वरं पावकमेव हुत्वा,
 आमन्त्रयेद्भद्रनिधिं ततस्तम् ॥
 श्रीखण्डकपर्पूरसकुडुमेन,
 पञ्चाक्षरं नाम श्रियं प्रलिख्य ।
 नमस्तथौङ्कारश्रुतञ्च पात्रेऽ—
 तद्राजतेऽप्येव यथार्चयेत् ।
 त्वया समस्तामरसिद्धयक्ष—
 विद्याधरेन्द्रोरसकिन्नरेन्द्रैः ।
 गन्धर्वविद्याधरदानवेन्द्रैः,
 युतं घृतं विश्वमिदं नमस्ते ॥

१ (०)

'तत् क्षौम' इत्यत्र प्रावरणोत्तर इति पाठाकार मन्त्रः ।
 प्रावरणोत्तरच्छदेनेति 'क्षौमवस्त्रोत्तर' इत्यस्य व्याख्यानम् ।
 चतुर्षु परिधानवस्त्रमपरस्तुपराञ्छादनं युक्तम् ।

समग्र संसारकरी त्वमेव ,
 विभोः सदानन्दमयो च माया ।
 समस्त कल्याण निधिः समाधिः,
 हरि प्रिये भद्रनिधिर्नमस्ते ॥
 एवं सम्पुज्य विधिना ततो विप्रमथार्थयेत् १(*) ।
 किरीटाङ्गद-निष्कामथ कुण्डलाङ्गुलिभूषणैः ॥
 अलङ्कृत्य हरिं यद्वत् पीताम्बरधरन्ततः ।
 पूजये द्युतं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन भक्तिमान् २(†) ॥
 भूदेवोऽसीत्यतो नित्यं नित्यानन्दमयोहरिः ।
 हर मे दुष्कृतं कृष्ण ! कृपाकर नमोऽस्तु ते ॥
 भूदेव भगवद्गर्भं भवभङ्ग करेश्वर ! ।
 भवभूतिकरो जिष्णुः प्रभविष्णुर्नमोऽस्तुते ॥
 एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं द्विजं विष्णुरूपिणम् ।
 ततोभद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन मानवः ॥
 स्वगोत्रोच्चारणेनादौ विष्णोर्नाम महात्मनः ३*) ।
 यव दर्भतिलैः सार्द्धमुदकं संपरित्यजेत् ॥
 पितृ सन्तारणार्थाय नित्यानन्द विष्टद्वये ।
 सव्वाधौच विनाशाय विष्णोर्दानं मया कृतम् ॥
 तदनेन सरत्नेन धातुत्रय-युतेन च ।
 सत्क्षौमाम्बरयुक्तेन सादर्श-पादुकेन च ॥
 आसनेन सच्छत्रेण चामरोपानहेन च ४(†) ।
 सदानन्द विधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः ॥
 एव मुष्कार्यं तन्दद्यात् द्विजाय हरिरूपिणे ।
 गोप्येन विधिना दद्यात् हेमसंख्या न कीर्त्तयेत् ५(‡) ॥

- १ (०) 'एवं पूज्य' इति क्वचिदादश-पाठः ।
 २ (†) 'पूजयेदतः' 'किरीटाङ्गाद्युतं' इति तत्र पाठान्तरद्वयं विद्यते ।
 ३ (*) 'वपुर्नाम महात्मनः' इति भिन्नादश-पाठः ।
 ४ (†) चकोपानहेनैवैवार्थम् ।
 ५ (‡) नीचेन विधिनिति यद् कुमादिकं प्रदत्तं तेषां संख्यादिकं न कीर्त्तयेत्, तदुक्तं सायन-
 धर्मशास्त्रे 'दानञ्च परिकीर्त्तना' इति । परिकीर्त्तनादानप्रभं चरतीत्यर्थः ।

प्रकीर्तिते कोटि गुणायुतं फलम् १(+),
 प्रगोपिते कल्पगुणैर्न संशयः ।
 इतीदमन्यायं न कीचयेत् सुधीः,
 निधानमध्ये निहितञ्च यद्वसु २(x) ॥
 एवं कृतौ स्यान्मनुजः कृतात्मा,
 भवेन्नचा(वा)स्मान्मरणं कदाचित् ।
 प्रयाति विष्णोः पदमव्ययन्तन्,
 शिवात्मकानन्दमयं स साक्षात् ३(०) ॥ इति ।

कर्ता पूर्णिमादिकाले कृतसङ्कल्पः शुद्धे देशे सोत्तरच्छदे कुशोत्तरे प्रागुक्त-
 प्रकारेण यथाशक्ति विरचितं भद्रनिधिं क्षौमवल्गुद्वयाभृतं स्थापयित्वा परितो दर्पण
 चामर-पादुको-पानच्छत्राण्यासाद्य पुरतो हरिहरौ स्थापयित्वा पञ्चामृतादिना सम्पूज्य
 तदीशानदेशे स्वगृहानुसारेणाग्निं संस्थाप्य घृताक्त तिलैरष्टोत्तरशतादि संख्यया प्रागुक्त-
 देवोद्देशेन हुत्वा श्रीखण्ड कुम्भ कर्पूरैः प्रणवादि त्रिभ्यो नमः इति पञ्चाक्षरमन्त्रं
 निधिकुम्भ विधानपत्रे च लिखित्वा तेनेव भद्रनिधिं पूजयित्वा गृहीत कुसुमाञ्जलि भद्रनिधिं
 प्रदक्षिणीकृत्य प्राङ्मुखः उदङ्मुखं गुरुं किरीटाङ्गद पीतवस्त्रादिना सम्पूज्य 'भूदेवोऽसी'-
 त्यादि मन्त्रेण स्तुत्वा कुश-यव-तिल-जल-हस्तोऽमुकशर्मार्हं सर्वपापक्षय सकल-
 पितृ-तारण-नित्यानन्दविष्टुद्धि—शिवात्मकानन्दमयाव्यय—विष्णुपद प्राप्तिकामोऽमुक-
 शर्मणे तुभ्यमिमं भद्रनिधिं सरन्न धातुत्रयात्मक स क्षौमाम्बर युग्ममादर्श-पादुकोपान-
 च्छन्नासनसहितं सम्प्रददे न ममेति तद्वस्ते जलन्दद्यान् । दान प्रतिष्ठार्थं सुवर्णं दत्त्वा
 विष्णवे समर्पयेत् ।

इति भद्रनिधि दानप्रयोगः ॥

*—

- १ (+) प्रकीर्तिते इति दत्तवस्तु संख्यादीनां फलसंज्ञकतायै सूचितः ।
 प्रगोपिते इति फलाधिक्य मनेन सूचितम् ।
 २ (x) ईमाद्वावपि एवमेवास्ति भद्रनिधिः प्रयोगः ।
 ३ (०) 'स साक्षात्' इत्यत्र 'स संख्या' इति ईमादौ पाठान्तरमस्ति ।

(७२) अथ शतमान-दानविधिः १(❀) ।

—*—

176, ब्रह्माण्ड पुराणे, ब्रह्मोवाच—

शृणुष्वावहितो दानं ब्रवीमि तव नारद !

शतमान मिति प्रोक्तं सर्वपाप-प्रणाशनम् ॥

आयुष्यं श्रीकरं पुण्यं आरोग्यं सन्तति प्रदम् ।

भुक्ति-मुक्ति प्रदं सर्वं सर्वमाङ्गल्य-कारणम् ॥

पूण्यकालेषु सर्वेषु चन्द्रसूर्य्यं प्रहादिषु ।

यत्र साधन सम्पत्तिः तत्र दानं समाचरेत् ॥

गव्येन भूमिं सरितो जलेन २(†),

आलेख्य-मध्ये सिततण्डुलैश्च ।

सरोरुहं केशर-भूषणाढ्यम् ,

सकर्णिकं चाष्टदलं त्रिलिख्य ॥

तस्मिन् हिरण्यं शतमान-मात्रम् ,

निधाय तस्योपरि तं विचिन्त्य ।

ब्रह्माण्मीशं कमलासनस्थ

मावाह्य गन्धादिभि रादरेण ॥

विप्रं तथा वेद-विदं विचिन्त्य,

विरिञ्चिबुद्ध्यातु समर्थायित्वा ।

दद्यात् सुवर्णं शतमान मस्मै,

सम्प्रीयता मात्म-भूरित्युदीर्य्य ॥

शतमान मात्रमिति-शक्त्यनुसारेण कृष्णालादि शतमित्यर्थः ३(*) ।

१ (❀)

शत परिमाणं हिरण्यमथ ज्ञेयम् ।

२ (†)

सरितो जलेन, गङ्गाजलेन साधारण-नदीजलेन वा ।

३ (‡)

'लक्ष्मणो सुवर्णनिर्मितं मणिं विप्रैः' इति वेदान्त-कण्ठतटकाराः

मीमांसकैरपि 'शत-लक्ष्मणं उपयेत्'—इत्यत्र तथैव प्रतिपादितम् ।

योऽसौ दानं शतमानं हिरण्यम्,
 तस्मादायुः सर्वमेवेति चोक्तम् ।
 अतः कुर्यादादरै रित्यसकृद्वा १(*),
 नित्यं मासं हायनं शक्तितो वा ॥
 जाम्बुनदं जातरूपं सुवर्णं काश्चनन्तथा ।
 हिरण्यं चेति शकथातु क्रमादेतानि नारद ! ॥
 रोगपरिहारार्थंश्चेत् २(†) ।

—*—

177. अथाह, बौधायनः—

शतमानं मक्षयेन सुवर्णेन मिलञ्चयत् ।
 तत्कांस्ये निक्षिपेत् सम्यक् तिलादृक्-समन्विते ॥
 कांस्यपात्र-परिमाणं प (फ)लानामष्टकं विदुः ।
 तिलानामुपरि स्थाप्य अक्षताः शुभ्रशाल्यः ॥
 आवाहयित्वा देवेशं शुभ्रणिं भानुमव्ययम् ।
 गन्धमाल्यैः सुरभिभी रक्तमाल्यैर्विशेषतः ॥
 उपचारैः षोडशभि रञ्चयेद् भानुमव्ययम् ।
 अष्टाक्षरेण मन्त्रेण सावित्रेणाति भक्तिः ॥
 यद्वा सावित्रलिङ्गेन मन्त्रेण प्रणिपत्य तु ।
 ब्राह्मणाय ततः पूजां कुर्याद् गन्धाक्षतैः शुभैः ॥
 अन्नैश्च विविधैः सम्यक् स्वकुटुम्बाविरोधतः ३(‡) ।
 तस्मै दान्ताय सत्कृत्य स्वाचारायात्म वेदिने ॥
 प्राङ्मुखाय स्वयञ्चोदङ्मुखः प्रयत-मानसः ।
 मन्त्रेणानेन सङ्कल्प्य पापव्याधि-विमुक्तये ॥
 पद्मोद्भवः पद्मकरः सप्ताश्व रथवाहनः ।
 शतमानेन दत्तेन तुष्टः सर्व-जगद्गुरुः ॥

- १ (*) 'आदरै'रित्यत्र 'नारदे रिति' पाठान्तरं ग्रन्थान्तरेऽस्ति । परवर्ति-द्वीके नारद इति सम्बोधनानं पदमस्ति ।
 २ (†) रोगनाशार्थं चेद यदि एतद्दानं करोति तदा तस्य पापरोगवोषिस्तुक्तिः स्यात् ।
 'सङ्कुटुम्बाविरोधतः' इति कश्चित् पाठान्तरम् ।
 ३ (‡) 'सङ्कुटुम्ब विरोधतः' इति हेमाद्रि-समुद्धृत-पाठः ।

इह जन्मनि यत्पापं अन्यजन्मनि यत्कृतम् ।
मद्दद्याद्वा ऋषिवा स्वल्पं तत्सर्व्वं क्षमयत्वसौ १(‡) ॥
इति दानमन्त्राः ।
ततः क्षमाप्य तं विप्रं प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ।
यथा प्रसन्नो भवति तथा सर्व्वं प्रकल्पयेत् ॥
इति पापरोगहर-शतमान-दानविधिः ॥

—*—

(७३) अथ हेमदान-विधानम् ।

—*—

178. वायु पुराणे—

हेमदानमथो वक्ष्ये यद्गतं रेतसा मम २(*) ।
अग्निगर्भं पवित्रञ्च आयु रारोग्य-वर्द्धनम् ॥
निष्कमान-परिमाणं तद्द्वं पादमेव वा ३(†) ।
तण्डुलादृक सम्पूर्णं पात्रे पात्रान्तरे न्यसेत् ॥
अर्द्धादृकतिष्ठैः पूर्णं तस्योपरि घृतान्वितम् ।
तिलार्द्ध-माणतः पात्रं घृते सद्धेम विन्यसेत् ॥
गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ तत्रितयं न्यसेत् ।
विप्रञ्च तद्विरण्यञ्च शम्भुं स्मृत्वा प्रपूजयेत् ॥
आत्मच्छायां हिरण्यञ्च तिलतण्डुलमेव च ।
विलोक्य दद्याद् विप्राय शिवः सम्प्रीयतामिति ॥
दद्यादनेन विधिना नित्यं मास्ययनेऽपि वा ।
सम्बतसरे चामावस्थां मत्सायुज्यपरं यतः ४(‡) ।
आयुरारोग्य-सम्प्रीति स्तस्मिन् काले भविष्यति ॥

१ (†) 'तत् प्रत्यया प्रत्ययान्तां तत् सर्व्वं क्षमयत्वसौ' इति ऐमादि सप्तकृतः पाठः ।

—चच 'सर्व्वं' मिल्यन्वात्प्राप्तिति पाठोऽस्ति ।

२ (०) 'यदुक्तं वेदसा मम' इति पञ्चकामरधृतः पाठः ।

३ (†) 'निष्कमानं पवित्रं वा' इति ऐमादीशिवः पाठः ।

४ (‡) 'सम्बतसरे वा श्रीश्वेन तत् सायुज्यमवा प्रयात्' इति चतुर्थमं चिन्तामणिधृतः पाठः ।

एवं सुवर्णं दानेन नित्यं दद्यादनुत्तकम् ।
अन्यांश्च विविधान् कामान् आप्नोत्येव न संशयः ॥
इति नानाविध सुवर्णदानम् ॥

—*—

(७४) अथ प्रसङ्गाद्रजत-दानविधानम् ।

—*—

179. नन्दि पुराणे—

अथो देवो विरूपाक्षः प्रत्यालीढं समाश्रितः ।
स्थानकं पदं (शर) मादाय सर्वदेवमयन्तदा १(*) ॥
आकृष्णमन्दरं चापं वामुकिञ्च्यावनामितम् २(†) ।
त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषं स्त्रिलोचनैः ३(‡) ॥
ततोऽश्रुकणमेकस्माद् यत्तु तस्य त्रिलोचनात् ।
तस्माद्द्रुद्राक्षमभवत् शाखाव जटयोज्ज्वलम् ॥
द्वितीयनेत्रादभवत् अश्रुविन्दुश्च स्नाननात् ।
तस्माद्रजतमुत्पन्नं पितृकर्मसु शासितम् ॥
रजतेन समायुक्तं यस्य आद्रेषु किञ्चन ।
तत्तदक्षयमित्युक्तं रहस्यं पितृभिः समम् ॥ इति ।

180 स्कान्दे—

यः प्रयच्छति विप्राय रजतं वापि निर्मलम् ।
स विधूयाद्यु पापानि स्वर्गलोके महीयते ॥
रूपवान् सुभगः श्रीमान् इह लोकेच जायते ।

१ (*)

अथ च स्थानानि पदं धन्विनाम् । तथा च—भरतः ।

वैश्वं समपादश्च वैशाखं मन्वन्तं तथा ।

प्रत्यालीढं मयालीढं स्थानान्येतानि वदन्त्याम् ।

अथ च शिष्टमयितु स्थानपञ्चमिति ।

अथ च चौरस्वामी जलटीकायाम्, धनुर्वेदे विचामिषीषे वासिष्ठे च ।

२ (†)

अथ 'आज्ञाय' इत्यत्र 'आज्ञाय' इति पाठः साङ्गः ।

३ (‡)

'नौरपूर्वैः किञ्चोचनैः' इति प्राठान्तर मादार्थान्तरैः ।

181. मातृस्ये—

पितृणां राजतं पात्रं अथवा रजतान्वितम् ।
शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तत् पितृवल्लभम् ॥
अमङ्गलञ्च यज्ञेषु देवकार्येषु च वर्जितम् ।
रजतं दक्षिणामाहुः पितृकार्येषु सर्वदा ॥ इति ।

तथाच —

सुवर्णं सर्वदादानां मङ्गलत्वेन दीयते १(*) ।
सुवर्णदानेन रजतं अङ्गमित्येव केचन ॥ इति ।

अतएव—सुवर्णदाने रजतं दक्षिणेति, केचिदिति—हेमाद्रिराह । रजतदानमन्त्रस्तु,—
रुद्रनेत्र समुद्भूतं रजतं पितृवल्लभम् ।
प्रदानादस्य मे रुद्रः प्रियकृत् भक्तवत्सलः ॥
इति रजतदानम् ॥

—०—

(७५) अथाश्वदानम् ।

—*—

182. स्कान्दे—

अश्वं यस्तु प्रयच्छे द्वै हेमचित्रं सुलक्षणम् ।
स तेन कर्मणा देवि ! गान्धर्वं लोकमभुते २(*) ॥

183. महाभारते च—

सर्वोपकरणोपेतं युवानं दोषवर्जितम् ।
योऽश्वं ददाति विप्राय स्वर्गलोके महीयते ॥
यावन्ति रोमाणि ह्ये भवन्ति हि नरेश्वर !
तावतो वाजिदा लोकान् प्राप्नुवन्ति सुपुङ्गवान् ॥

१ (*) 'दक्षिणालेन प्रदीयते' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

'सुवर्णे दीयमानेन रजतं दक्षिणेन च ।

सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणा भवेत्' इति कति प्राच्ये)

२ (*) 'कर्मणा चैव' इति हेमाद्रि-लिखितः पाठः ।

184. मातृस्ये, तद्दानमन्त्रः—

उष्वैश्रवास्त्वमश्वानां राज्ञां विजय-कारकः ।

सूर्य्यवाहं नमस्तुभ्यं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

गारुडेच—

अश्वमेध मखं यस्तु कलौ कर्तुं समीहिते १(†) ।

अश्वदानन्तु तेनेह कर्त्तव्यं विधि-पूर्वकम् ॥

विधिन्तस्य प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा निर्मितं पुरा २(*) ।

श्वेतमश्वं शुभं स्नातं हेमपर्य्यायं भूषितम् ॥

अथाश्वालङ्करणम्—

रौप्यैस्तु कटकैः शुद्धैः करिदन्तोपशोभितम् ।

वज्रनेत्रं खुरैस्ताम्रैः क्षौमपूच्छं सुवाससम् ॥

शुभ्रेण पट (द) केनैव सम्भृतं सायुधान्वितम् ।

धान्यरत्नोपरिस्थन्तु वद्धकर्षं सुपट्टकम् ॥

एवं सुतेजसं चाश्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

सुरूपाय सुवृत्ताय विदुपेच सुखुद्रये ॥

दातव्यो मन्त्रमुख्याय दातव्यो भास्कराय च ।

मन्वादौ च युगादौ च अयने विषुवे तथा ॥

चन्द्र-सूर्य्यं ग्रहे चैव मश्वं दत्त्वा सुखी भवेत् ।

तथाश्व पूजामन्त्रः

मार्त्तण्डाय सुवेगाय काश्यपाय त्रिमूर्त्तये ।

जगद्धिताय सूर्य्याय त्रिवेदाय नमोऽस्तुते ॥

एवं समुच्चरेन्मन्त्रं कर्णे दद्यात्तिलोदकम् ।

महार्णवे समुत्पन्न उष्वैश्रवास पुत्रकः ॥

मया त्वं विप्रमुख्याय दत्तो ह्य सुखी भव ।

इमं विप्र नमस्तुभ्यं अश्वं ते प्रतिपादितम् ॥

प्रतिगृह्णीष्व विप्रेन्द्र ! मया दत्तं सुशोभनम् ।

कर्णे समर्पणं कृत्वा विप्रहस्ते जलं क्षिपेत् ।

पश्चादश्वः पुरो गच्छेत् पदानां सप्त-सप्ततिम् ।

भास्करं मनसि ध्यात्वा आलोक्य स्वगृहं ब्रजेत् ॥

१ (†)

'कर्तुंमनौषरः' इति चादर्शान्तर-वृत्तः पाठः ।

२ (†)

'ब्रह्मणा कथितं पुरा' इति चादर्शान्तर-वृत्तः पाठः ।

श्वेत महवन्तु यो दद्यात् फलं दशगुणं लभेत् ।
 एवं कृते नरव्याघ्र ! सूर्यलोकं ब्रजेन्नरः ।
 बड़वांश्च तथा दत्त्वा तुल्यमेव फलं लभेत् ॥
 एवं कृते नरव्याघ्र । सूर्यलोकं ब्रजेन्नरः ।
 ब्रह्महत्यादि-पापानि तथान्यानि बहून्यपि ॥
 तानि सर्वाणि नश्यन्ति दत्त्वा ह्यश्वं विधानतः ।
 त्रिंशत् पूर्वान् त्रिंशत् परान् त्रिंशच्चैव परावरान् ।
 सम्भ्यग् दत्त्वाश्वदः पुत्रो नरकादुद्धरेत् पितृन् ।
 नृप्यन्ति पितरः सर्वे नृत्यन्ति च हसन्ति च १(*) ।
 वाजी प्रदः कलौ जातस्ततो वैतानिका वयम् ।
 वाजि-प्रवेन पुत्रेण उद्धृता नरकार्णवात् ।
 हयदानफलं ह्येतद् यल्लोका अक्षया नृणाम् ॥ इति ।
 इत्यश्वदानफलकीर्तनम् ॥

—*—

अत्रैवं प्रयोगः १(*) ।

उक्तकाले पूर्वोक्तगुणमश्वं समासाद्य सुख्मातं सदलङ्कृतं मार्त्तण्डायेति मन्त्रेण पूजयित्वा 'महार्णवे समुत्पन्न' इत्यादि 'सुशोभन' मित्यन्तं मन्त्रं पठित्वा मुकगोत्राया-मुक-शाखाध्यायिनेऽमुक-गोत्रोऽहं सकलपापक्षयपूर्वकाश्वमेध-फलप्राप्तिकाम क्षिप्र-क्षिप्रं पूर्वापर-पितृद्वरण-पूर्वकाक्षय-सूर्यादि-लोक-प्राप्तयर्थं हेममयपद्मेन भूषितं रौप्यकटि-करिदन्त-वज्रमयनेत्र-ताम्रमयसुर-क्षौमपुच्छ-स्वर्णतिलकोपशोभितं सुवद्वक-स्वायुधं सुप्रैवेयकं सुवाससा संवीतं धान्यरत्नोपरि स्थितं सूर्य्यदेवतमित्रं श्वेताश्वं तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति । तत् कर्णे घृतं दद्यात् । प्रतिष्ठार्थे (वाक्यपूर्वकं) दक्षिणां दत्त्वा स्वस्तीत्यादि वाचयित्वा अश्व-पुरस्तात् सप्त-सप्ततिपदानि गत्वा भानुं ध्यात्वा दृष्ट्वा च स्वगृहमियादिति ॥

इति श्वेताश्वदानम् ।

१ (*) 'नृत्यन्ति पितरः सर्वे वसन्ति च हसन्ति च' इति सूरिदेवमाहोयः वाटः ।

१ (०) प्रयोगेन वाक्कारणे प्रागुक्त-देवकार्यादि-सङ्कीर्तनं विधेयम् ।

(७६) अथ तिलदानम् ।

—*—

185. मत्स्यपुराणे—

विष्णोर्द्वेह-समुद्भूताः कुशाः कृष्णतिलास्तथा ।
धर्मस्य रक्षणार्थायालं एतत् प्राहुर्दिवोकसः१ (*) ॥

186. व्यासदेवश्च—

महर्षेः कश्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः२ (†) ।
ततो दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभो ३(‡) ॥

187. महर्षिं सम्बर्त्तः—

नित्य-नैमित्तिके काम्ये तिलान् दत्त्वा स्वशक्तिः ।
प्रजावान् पुत्रवान् नित्यं धनवान् जायते नरः ॥

188. कूर्मपुराणे—

कृष्णाजिने तिलान् दत्त्वा सुवर्णं मधु-सर्पिषी ।
रौद्रेण वाससाच्छन्नं त्रिधा तद्भूत् सदक्षिणम् ॥
आहिताम्रौ द्विजे दत्त्वा सर्व्वं तरति दुष्कृतम् ॥

अत्र निधेर्हीनं मध्यमोत्तम भेदेन द्रोण मात्रेण द्रोण द्वितीयेन द्रोण तृतीयेन
पात्रत्रयमिति हेमाद्रिः । सदक्षिणमिति सर्व्वत्र ।

189. विष्णुधर्मोत्तरेच—

तिला गावो हिरण्यश्च अन्नं कन्या वसुन्धरा ।
दत्तान्येतानि विधिवत् तारयन्ति महाभयान् ॥

१ (*) अथ च अती—

‘विष्णु देवोद्भवाः पुण्या तिलाः पाप प्रवाशकाः ।
प्रेतस्वर्गं प्रयच्छन्तु संसारार्थवतारकाः ॥१॥
यथा मधुवधे विष्णोर्वैकीर्तिमुत्सृजन्तः ।

२ (†)

तिलाः कुशाश्च समिधः तन्नाच्छान्ता भवन्तु मे’ ॥२॥

३ (‡)

‘प्रसृताः पुरा’ इति चादशोत्तर-पुस्तः पाठः ।
‘तिलाः अताः’ इति चतुर्थी चित्वावच्छुक्तः पाठः ।

” अथ महर्षिमनुः—

‘वासीदथन्द्रसालोक्य मन्त्रिसालोक्य मन्त्रदः ।
तिलप्रदः प्रजामिटां दीपदश्चक्षुषणमम्’ ॥
‘भूमिदोभूमिनाप्रोति दीर्घायुश्च चिरच्छदः’ इति ।

187. हेमादौ—

मूर्च्छार्गे शशधरे माघे मासि प्रजायते ।
 एकादश्यां कृष्णपक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।
 द्वादश्यान्तु तिलान्दत्त्वा सर्वपापात् प्रमुच्यते ।
 तिलोद्धर्त्ता तिलकायी तिलहोमी तिलीवकी ।
 तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिलाः पापनाशनाः १(*) ॥
 असकृत् षट्तिली भूत्वा सर्वपाप-विवाञ्जितः ।
 त्रिंशद्दर्शसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

तथा—

मृगं तिलमयं कृत्वा सुवर्णरजतान्वितम् ।
 दद्यात् कम्बल संस्तीर्णं कृष्णमार्गाजिनेन वा ॥
 सर्वकाम समृद्धेन विमानेन दिवं ब्रजेत् ।
 कालक्षयादिहागत्य राजराजो भवेत् पुनः ॥
 इति तिल मृग दानम् २(†) ॥

—*—

188. तच्च विष्णुस्मृतौ—

ताम्रपात्रे तिलान् कृत्वा पलषोडश कल्पितान् ।
 सहिरण्यं स्वभक्त्या च विप्राय प्रतिपादयेत् ।
 नाशयेन्निरविधं पापं वाङ्मनः कायसम्भवम् ॥

189. स्कान्दे,—

तिलपात्राणि यो दद्याद् वि प्रेभ्यः श्रद्धयान्वितः ।
 अमावस्यां समासाद्य नियतः सुसमाहितः ॥

- १ (*) 'षट् तिली भावसौहृदि'-आर्षमहाशयः पृथः पाठः ।
 २ (†) 'एवं तिलनिर्धितयेनुदानं, तद्विषयस्य पद्मपुराणे छट्तिलावेषादि ।
 तद् यथा,—
 'विधानं तिलधेनोस्तं ब्रूहि भीमं विभीषण ! ।
 मुनिः प्राक् विधानं क्व तच्छुच्य नराधिप ! ।
 योऽप्रादमयी वेतुः चतुर्भिर्नैतुवको भवेत्' इत्यादि ।

स पितृं स्तारायत्वाशु नरकान्नर पुङ्गवः ।
पितृछोकं समाप्नोति स चिरं सुखमभुते ॥

190. महर्षिरग्निः—

तिल पात्रन्तु सम्पूर्णं यो दद्यात् सुसमाहितः ।
धुवं स गच्छति स्वर्गं नरो वै नात्र संशयः ॥

191. यमर्षिः—

तिलपात्रञ्च यो दद्यात् प्रत्यहं वायु पर्वणि ।
सदक्षिणं सत्वभावाद् हृदि कृत्वा जनार्दनम् ।
नाशयेन्नविधं पापं धर्मस्य वचनं तथा ॥

192. ब्रह्मपुराणे—

तान्नपात्रं तिलैः पूर्णं प्रस्थमात्रे द्विजायतु ।
सहिरण्यञ्च यो दद्यात् श्रद्धावृत्तानुसारतः ।
सर्वपाप विशुद्धात्मा लभते च परां गतिम् ।

193. कूर्मपुराणे—

तिल पूर्णं तान्नपात्रं सहिरण्यं द्विजातये ।
प्रातर्हस्वा तु विधिवद् दुः स्वप्नं प्रतिहन्ति सः ।
तिलपात्रं त्रिधा प्रोक्तं कनिष्ठोत्तम मध्यमम् ।
तान्नपात्रं दशफलं जघन्यञ्च प्रकीर्तितम् ॥
द्विगुणं मध्यमे प्रोक्तं त्रिगुणं चोत्तमे स्मृतम् ।
स्वर्णमेकं जघन्यन्तु द्विगुणं मध्यमे क्षिपेत् ॥
त्रिगुणं चोत्तमे तद्वत् सुवर्णं परिकीर्तितम् ।
सुवर्णं दक्षिणान्दस्वा सर्वपापहृदयो भवेत् ।
इति हेमाद्रुपक्षानेकविध-तिलपात्रदानम् १ (*) ॥

—*—

(७८) अथ मातृणापाकरणार्थं तिलपूणैकांस्यपात्र दानम् ।

—*—

194. आदित्य पुराणे—

पितामह उवाच—

शृणुष्व देवताः सर्वा ऋषयश्च तपोधनाः ।
मुक्ता भवन्ति येनेह मानवा मातृजाहृणात् ॥
यज्ञं सौत्रामणिं कर्तुं यदि शक्ति न विद्यते ।
महासर स्तथा वापीं कूपं कर्तुं च दीर्घिकाम् ॥
एवं कृते मातृ-ऋणान्मुक्तो भवति मानवः ।
सदक्षिणं कांस्यपात्रं मथ दत्त्वा प्रमुच्यते ॥

ऋषय ऊचुः—

भगवन् कांस्यपात्रस्य विधिं सम्यक् प्रकीर्तय ।
यत् प्रमाणं यत् स्वरूपं यस्मिन् काले च दीयते ॥
यादृशाय च दातव्यं दानं मेतद् द्विजातये ।
यादृशेन च दातव्यं न दद्याद् यादृशाय च ॥

पितामह उवाच,—

शुद्धकांस्यस्य पात्रस्य प्रमाणं पञ्चविंशतिः ।
पलानां मत्र निर्दिष्टं तिलानां प्रस्थ-सप्तकम् ॥
सुवर्णं माषाश्चत्वारः पात्रोपरि विधारयेत् ।
वस्त्रेण वेष्टयेत् पात्रं प्रधानेन सुभक्तिः ॥
ज्ञानं कृत्वा निम्नगादौ पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ।
ततोऽग्निं पूजयेच्छम्भुं शङ्करं हरिमेव च १(१) ॥
गोमयेनाथ संलिप्य गृहमध्यं च सर्व्वतः ।
लिखेत् पद्मं द्वादशार्कं कुङ्कुमेनाथ चन्दनैः ॥
ततो बहिर्ध्वं स्थापयित्वा होमं कुर्याद् यत्रै स्तलेः ।
तत्र पात्रं प्रतिष्ठाप्य पूजयेद् भक्तिं संयुतः ॥

१ (१)

'मन्त्रार्थं हरिमेव च' इति पाठः सुष्ठु ज्ञात् ।

नामा सुवीणां नमो दानविषये ये ये नमोदाः कस्मिं देवे च कन्दर्वाचार्य प्रदर्शिताः ।

गन्ध चन्दन पुष्पाद्यैधूपदीपैश्च शोभितम् ।
 ततो ब्राह्मण माहूय बहुभृत्यं सुसंयतम् ॥
 परस्त्री-वर्जकं शान्तमलङ्कृत्य यथाविधि ।
 द्वाग्भिकं वर्जये भित्तं परस्त्रीरतिच्छालसम् ॥
 क्षुद्रं मत्सरशीलञ्च ब्रह्मघ्नञ्च मशीचकम् ।
 पादौ प्रक्षाल्य विधिवन्मातृश्राद्धं समाचरेत् १(*) ॥
 अत्र तम्भूजयेद् विप्रं पुष्पधूप-विलेपनैः ।
 वस्त्रानि परिधाप्यासौ सुभन्यानि मृदूनि च ॥
 अलङ्कृत्य यथाशक्त्या माघ्यां वा मृतवासरे ।
 अत्र माघी—माघमासस्य पौर्णमासी ॥
 मृतवासरे—मातृमृतदिवसे तत्तिथौ च ।
 ग्रहणे रवि सोमाभ्यां संक्रान्तिषु युगादिषु २(†) ॥
 तथान्यदपि यद्दत्तं माघ्यामुद्दिश्य मातरम् ।
 तदक्षयफलं सर्वं पुरा प्राह महेश्वरः ३(‡) ॥
 जीवन्ती भूपयेद् बस्त्रैर्भोज्यैरपि विभूषणैः ।
 मृत मुद्दिश्य दातव्यं माघ्यां सर्वं स्वशक्तितः ॥
 अमावस्यां यथा दत्तं पितृणाञ्च पुरा मया ।
 यथा माघ्यां मया दत्तं मातृणां नात्र संशयः ॥
 दत्तं जप्तं हुतं क्लृप्तं विधिवत्तर्पणं कृतम् ४(§) ॥
 तदक्षयफलं सर्वं जायते मुक्तिरेव च ॥

१ (*) 'पार्ष्णिच आहविधिवन्मातृश्राद्धं समाचरे' इति आहर्षान्तरे-पाठः । माह-सुपर्णं आहं । आह-श्राद्धं, अथ मातरः प्रधानम् । आयुर्दिवसं गान्धीनाहं इति आहमिति वाच्यम् । तथा हि ऋतौ 'मातरः कर्म पूज्याः पितरस्तद्वन्मरति ।

२(†) 'रवि सोमाभ्याम्' चन्द्रसर्वबोधकश्चै उक्तपक्षितः ।

युगादिषु ऋतुषु । युगागत्वारण्यदिति विधिषु ।

३ (‡) "तदक्षय...जायते कृत्तिरेव च" इत्याहर्षान्तरे पाठः ।

'अमावास्यां पितृणां श्राद्धं' इति स्मृतिः ।

४ (*) 'तर्पणम् अथिः कृत्वात् प्रत्ययं कासवी दिवः ।

दीप्यन्त कृत्विन्वच पितृन्वच दवाहमम्' इति ऋतौ ।

विप्रं सम्भूज्य विधिवत् पात्रन्तस्य प्रदापयेत् १(‡) ।
 प्रणस्य विधिवद् भक्त्या मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥
 कांस्यपात्रं मया दत्तं मातुराणून्यकाङ्क्षया ।
 भगवत् तच्चनात्तुभ्यं यथा शक्ति तथा वद २(+)
 दशमासांश्च उदरे जनन्याः संस्थितेन मे ।
 छेदितो बाल्यभावे च स्तनपानाद्द्विजोत्तमः ॥
 गूथमूत्रादिसंलेपै र्लिप्तो यश्च कृतो मया ३(x) ।
 भवतो वचनादद्य मम मुक्ति भवेदृणात् ॥
 कांस्यपात्रं सुवर्णञ्च तिलान् वस्त्राणि दक्षिणाम् ।
 सप्तधान्यं मया दत्तं ऋणान्मुक्तिर्भवे न्मम ॥
 कांस्यपात्र-प्रदानेन तत्त्वहानं शारीरकम् ४(*) ।
 तथा हेमप्रदानेन परमात्मानमव्ययम् ॥
 आच्छदानन्तु ब्रह्माण्डं गुह्यमेतत् सनातनम् ।
 विप्राच्छादन-दानेन परमात्मा सुपूजितः ॥
 तिल संख्याकृतं दुःखं जनन्या मम सेवितम् ।
 तिलदान-प्रभावेन कृतमुक्तो भवाम्यहम् ॥
 फलादि खचितं कृत्वा तज्जलेन विभूषितम् ।
 एवमुत्क्रामतः पात्रं प्रदद्याद् ब्राह्मणाय च ॥
 ब्राह्मणेन ततो वाच्यं जननी सम्भवादृणात् ।
 मुक्तस्त्वं पात्रदानेन महेश्वर वचो यथा ॥
 दत्त्वा विप्रस्य पात्रन्तु होमं कुर्यात् प्रयत्नतः ।
 सौपस्करं सताम्बुलं क्षमाप्य विप्रं विसर्जयेत् ॥

-
- १ (‡) 'विप्रं सम्भूज्यिवात् तत्पात्रं तस्य' इति ईमाद्विहितः पाठः ।
 २ (+) 'भववचनान्मम मम मुक्तिर्भवेदृणात्' इति चादत्रोत्तर-पाठः ।
 " 'संस्थितस्य मे' इत्यं पाठात्पर मति ।
 ३ (x) 'विहा वच कृता मया' इत्यपरादर्शस्यः पाठः ।
 ४ (*) 'तत्त्वहानमिति'—'नाष्टं देही नेन्द्रिवाधि नसे विषयाः'—
 इत्याकारकं तेषां लिङं श्रीभगवद्गीतायां कथं तत्त्वहानं जायते ।
 'वच' शब्दवि यावार्थे पक्षे वाच्यत्वेऽपि च' इति । चतुः परमेस्वरान् ।

अन्येषामपि विप्राणां भोजनादि प्रदापयेत् ।
 भक्त्या शक्त्या ससम्मानं पुज्य-विप्राण् प्रयत्नतः ॥
 एवं कृते ततो देवाङ्गान्मुक्तिर्न संशयः ।
 जननी सम्भवादस्मा भ्रान्त्यथा क्वचि देवहि ॥
 पुरा मातृबधोद्भूत-पापशङ्कित-चेतसा ।
 जामदग्न्येन रामेण प्रदत्तं कांस्यभाजनम् ॥
 वशिष्ठ-तनयान् हत्वा विश्वामित्रेण धीमता ।
 पुरा दानमिदं दत्तं पातक-व्रातशान्तये ॥
 अकृत्वा मातृ-वचनं पद्मगैः शाप-सं युतैः ।
 कैश्चिच्छङ्कापरैर्भुत्वा माता पश्चात् प्रसाधिता ॥
 शापतो निष्कृतिं ब्रुहि न वाक्यं यत्कृतं तव ।
 शापोऽभिभवति (ते) देवि नानृणानां दुरात्मनाम्-॥
 कथयामास सा तेभ्यः कांस्यपात्रं सविस्तरम् ।
 दत्त्वा दानं विनिर्मुक्तो भविष्यति न संशयः ॥
 भुजङ्गैस्तत्कृतं सर्व्वं मातृ वाक्येन गर्हितैः ।
 कांस्य पात्रे प्रदानन्तु पापमुक्तस्ततोऽभवम् ॥
 विधानं कांस्यपात्रस्य सर्व्वमेतन्मयोदितम् ।
 अन्यथा किन्तरिष्यन्ति ऋणान्मातृ-समुद्भवात् ॥ इति ।

अस्य प्रयोगः ।

युगादावाधिके माघ्यादि काले कर्ता नद्यादौ स्नात्वा देवर्षि पितृण् सन्तर्प्य
 कृताह्निकः गृहमध्ये गोमयोपलिप्त-प्रदेशे कुङ्कुमेन चन्दनेन वा द्वादशदल पद्मं विच्छिद्य
 तत्र पञ्चविंशति पलमितं कांस्यपात्रं तिलप्रस्थ-सप्तकपूर्णं मुपरिस्थ स्वर्णमाष-चतुष्टयम्
 सुभङ्ग्य-वस्त्रं वेष्टितं विन्यस्य तत्र हरिं हरं वा विधिवदभ्यर्च्य परितः सप्तधान्यकं
 फलानि चासाद्य पात्रमभ्यर्च्य तासु पुरतोऽग्निं प्रणीय गृह्योक्त-विधिनाज्याक्त-तिलैर्बैभ्र
 शिर्षं विष्णुं बोदिश्य तन्तन्मन्त्रेणाष्टौत्तरशतं हुत्वा घृतमातृको मात्राधिकं कृत्वा
 जीवन्मातृकस्तु तद् गन्धाभरणादिनालङ्कृत्य पूर्वोक्त-लक्षणं प्रतिप्रहितारं न्धक्स्त्रालङ्कारै-
 रलङ्कृत्य अघोस्वादि संकीर्तनान्तोऽमुकगोत्रायामुकं ब्राह्मणायेदं पञ्चविंशति पलं
 कांस्यपात्रं प्रस्थसप्तकतिल पूर्णं चतुर्माष स्वर्णयुतं श्रेष्ठ वस्त्रं संयुतं परितः स्थापितं सप्त

धान्य फल्युत्तं मातुराणून्यकाम स्तुभ्यं अहं सम्प्रददे नममेति उद्धस्ते जलं दत्त्वा सावित्रेण प्रतिगृह्यकामस्तुतिं पाठयित्वा ततः कृतैतत् कांस्यपात्रदान प्रतिष्ठार्थं सुवर्णं दत्त्वा प्रणत्य कांस्यपात्र सम्पादितमित्यादि मन्त्रान् पठित्वा मातृ-क्षणान्मुफोऽसीति-ब्राह्मणेनोक्ते पुनर्भ्याहृतिभिर्दुत्वा कर्मशेषं समाप्य ब्राह्मणं विसृज्य यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति कांस्यपात्र दान प्रयोगः ॥

—*—

(७६) अथ तिलराशिदानम् ।

—*—

पाद्ये—

195. तदाह यमः—

सर्व्वं पातक संघातः कामतो वाप्यकामतः ।
शुद्धिं तस्य प्रवक्ष्यामि स्कर्ण-साधन मेवच ॥
शुद्धेः कृष्णे रंथालब्धे द्वान्त्रिंशदङ्गुलोत्थितः ।
राशि तिलैः समे देशे कर्त्तव्यः पुरुषायतः १(*) ॥
यथा विभवविस्तारं यदि वा शक्तिो नरैः ।
प्रतिमा साङ्गुला स्थाप्या सौवर्णी तत्र माघवी ॥

196. तत्र माघवमूर्त्तिलक्षणं नारदीये—

आरभ्य वामोर्द्धकरा दपसव्य क्रमेण तु ।
शङ्कं चक्रं गदा पद्मं दधानो माघवः स्मृतः ॥
क्षौद्रेण पयसा दध्ना घृते ना पूरयेद् घटान् ।
स्थापयेत्तत्र तं रुक्मं पुष्पकम् वक्त्र-भूषिताम् ॥
क्षौद्रेणेति—मध्वादिपूरित घटं चतुष्टयं तिल क्षेपः २(†) ।

पूर्व्वादि विष्णु स्थापयित्वा रुक्मरूपां माघव ३(‡) प्रतिमां तत्र स्थापयेदित्यर्थः ।

१ (*) 'कार्यैः पुत्रवन्नामतः' इति कचिदादिषु पाठः ।

२ (†) 'माघव' इति नारायणचक्रवर्त्तयः । मानसाप्रतिर्बन्धीकलाघवः चधिपतिरिति ।

३ (‡) चक्रवर्त्तयः सुवर्णवर्णो माघवप्रतिमाभिर्बन्धः ।

'वक्त्रं वीर्यं सुवर्णं च' इति वृत्तवचनः ।

मत्तया धान्त्वर्षय तत्सर्वं ब्राह्मणे ओत्रियेऽर्षिनि ।
 वृष्टान्माघेऽथ वैशाखे विषुवे वोचरायणे ॥
 अज्ञानाद् यदिवा मोहा लोभाद्वा जन्मजन्मनि ।
 अर्जितं यन्मया किञ्चिद्दुष्कृतं मधुसूदन ! ॥
 तत् सर्वं बिलयं यातु दानेनानेन माधव ! ।
 एवमुच्चार्य्य तत् सर्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
 इति पद्मपुराणोक्तं तिलराशि दानम् ॥

—*—

(८०) अथ तिलपद्मदानम् ।

—*—

सर्वं यज्ञेषु यत्पुण्यं सर्वदानेषु यत्फलम् ।
 यद्स्वा लभते विप्र ! तद्दानं कथयामि ते ॥
 रहस्यं सर्वदानानां कथ्यमानं मया शृणु ।
 पुण्येऽस्मिन् भारते वर्षे देवानामपि दुर्लभम् १(*) ॥
 तिलपद्ममिति ख्यातं सुरासुरनमस्कृतम् ।
 माघमासेतु सम्प्राप्ते शुद्धपक्षे द्विजोत्तमः ।
 गोमयं मण्डलं कृत्वा चतुरस्रं महामते ।
 नववक्त्रं समस्तीर्य्य कृष्णाजिन समन्वितम् ॥
 द्रोणावरां २(†) स्तिलांस्तत्र निधाय वसनोपरि ।
 निष्कत्रयं सुवर्णस्य स्थापयेच्च तथोपरि ॥
 श्रीनिवासं जगन्नाथं मुक्ति मुक्ति प्रदायकम् ।
 ध्यायेच्चतुर्भुजन्देवं प्रणतार्त्तिहरं हरिम् ॥

ततो ध्यानं यथा—

शङ्ख चक्र गदापारिणं पीतवाससमच्युतम् ।
 श्रीयत् साङ्ख्यजगद्बीजं सर्वकारण-कारणम् ॥

१ (*)

‘गायनि देवा विद्यन्तीतवानि,
 धन्वास्तु ते भारद्वाजादि । स्वर्गोपवर्गोत्पदमार्गैर्भूतै,
 इति विष्णुपुराणे, २।११।२२।२४ ।

२ (†)

श्रीचरितां विद्याम्’ इति कथिदपन्च पाठः ।

कर्षिं पुराणं विश्वेशं पुण्डरीक-निमोक्षणम् ।
 आसीनं कर्षिकामर्घ्यं सर्वशक्ति-समन्वितम् १(†) ॥
 कृताञ्जलिपुटोभूत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
 पूजयेत् परमेशानं श्रद्धावित्तानुसारतः ॥
 इन्द्रनील-महानील-मणिमुक्ताफलादिभिः ।
 आराधय यथा शक्त्या देवदेव-जनार्दनम् ॥
 गन्ध पुष्पै स्तथादीपै नैवेद्यैश्च मनोरमैः ।
 क्षीरान्नै घृतं पक्वैश्च फलैर्दिव्यै रनेकधा ॥
 पुष्पाणां प्रकारैश्चैव गीतनृत्यादिभिस्तथा ।
 इत्यमाराध्य देवेशं ताम्बुलं विनिवेदयेत् २(*) ।
 पञ्च सौगन्धिकोषेतं श्रद्धापुते न चेतसा ॥
 पञ्चसौगन्धिकं ग्रन्थादौ परिभाषायां ज्ञेयम् ।
 तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं दध्यादृक मत्तः परम् ३(†) ।
 स्थापयेत् पाद्वर्तस्तस्य धान्यपात्राणि षोडश ॥
 एवमाराध्य तत् पद्मं तिलद्रोणमयं शुभम् ।
 एकरात्रं द्विरात्रं वा त्रिरात्र मथवा द्विज ! ॥
 तिलाहारो भवेत् पूर्व्वं मुपवास मथापि वा ।
 कुर्यात् स्वकार्य्यशुद्धयर्थं वासुदेवमनु स्मरन् ।
 ततो दध्याच्च तत् पद्मं शुचिभूत्वा समाहितः ।
 विज्ञात-कुलशीलाय ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 जितेन्द्रियाय शान्ताय प्रसन्नायात्मवेदिने ।
 रागद्वेषविहीनाय वैष्णवाय विशेषतः ॥
 एतद् गुणान्कितार्थैर्बं यथायोगं यथाक्रमम् ।
 दातव्यं तत् प्रयत्नेन 'तिलपद्म' विधानतः ॥
 श्रद्धाभक्ति युतविष्णु भक्ताय इति ।

- १ (†) ध्यायेदित्यादि-समन्वितमित्यनेन तद्विधानं विज्ञेयम् ।
 २ (*) इत्यनेन देवाराधन प्रथासौ बोध्या ।
 ३ (†) पद्मं चादृक्-परिनाशं परिनाशार्थं श्रावयन् ।
 'पुष्पचानि च चत्वारि चादृक्ः परिकीर्तितः' इति, श्रुतिः ।
 'चादृको च तुषर्वां सो परिनाशान्तरं त्रिषु' इति वैदिकी ।

प्रीयतां माधवो देव इत्युक्तं तमनुस्मरन् ।
 हिरण्यगर्भं देवेश पद्मनाभ जनार्दन ! ॥
 हिरण्येश गुणाधार सर्वाधार धरेश्वर ! ।
 पुत्र-पौत्रादि-संयुक्तं दासी दास-समन्वितम् ॥
 आरोग्यञ्च सुमन्त्रञ्च सर्वदुःख-विवर्जितम् ।
 कुरु मां परमोदारं भक्तोऽयमिति चिन्तयन् ॥
 इत्थं प्रसाद्य देवेशं वासुदेवं सनातनम् १(*) ।
 वृथात्तिलमयं पद्मं सर्वकामसमृद्धये ॥

अत्र वेदविद्वानग्रहोत्पत्तिः—

ब्राह्मणश्चापि गृहीया द्वाचयेत् प्रतिग्रहम् ॥
 'कोऽदात् कस्मा अदा' दिति वैदिकं मन्त्रमुच्यते २(†) ।
 एवं तिलमयं पद्मं यो ददाति विधानतः ! ।
 सर्वं सत्त्वं समाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥
 स्वयं भवति पूतात्मा पितृनथ पितामहान् ।
 प्रपितामहांश्च धर्मात्मा तारयत्यखिलं कुलम् ।
 धर्मार्थी धर्ममाप्नोति धनार्थी धनमाप्नुयात् ३(‡) ॥

अत्र तिलपद्मदानफलकीर्तनम्—

मोक्षार्थी मोक्षमाप्नोति नात्रकार्यं विचारणा ॥
 पातकी मुच्यते पापात् पितृमोगुरुतल्पगः ॥
 सर्व-पापरोवापि मुच्यते नात्र संशयः ४(*) ।
 इच्छन्ति पितरः पुत्रान् पौत्रां स्तद्वंश-सम्भवान् ।
 अस्मद्वंशभवः कश्चित्तिलपद्मं प्रदास्यति ॥

- १ (*) 'इत्थं.....इत्यात् पद्मं तिलमयकम्' इति चाद्वर्वाचर-पाठः ।
 २ (†) 'कोऽदात् कस्मा अदात् कामोऽदात् कामायादात् कामी हावा कामः प्रतिपद्यीता
 कामेवते' । अस्य मन्त्रस्य नाम कामवृत्तिरिति । इति एतन्न यजुर्वेदे पृ० ३८ ।
 ३ (‡) 'धर्मनर्षकं कामाच्च मोक्षमाप्नोत्य संशय' इति चाद्वर्वाचर-पाठः ।
 ४ (*) 'तुच्छते सर्वपातकैः'.....चाद्वर्वाचर-पाठः ।

यस्तु राजा धनपतिः सप्तद्वोऽतीव धार्मिकः ।
 आराध्य विप्रं विधिना वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥
 वाहनादिभि रत्नैश्च ग्रामक्षेत्रादिकै स्तथा ।
 यत् फलं जायते तस्य द्विज दान-परस्य च ॥
 परिच्छन्नं भवेत्तन्तु नात्र कार्या विचारणा ।
 यस्त्विदं विधिवद्वा तिल पद्मश्च धार्मिकः ॥
 तस्य दानफलं यस्य तस्य तन्नात्र विद्यते १(†) ।
 इति महाभारतोक्तं तिलपद्मदानम् ॥

—*—

198. तच्च हेमाद्रावन्यदुक्तम् (२‡) ।

—*—

अथान्यत् परमं वक्ष्ये अल्पद्रव्यं महाफलम् ।
 द्रव्य-मन्त्रोपसंयुक्ते काले ह्यस्य विधिः स्मृतः ॥
 सर्वकालेषु देशेषु अम्बराणि प्रकीर्य च ।
 गौमयालेपिते देशे कर्त्तव्यं मिह कथ्यते ॥
 तन्मध्ये निक्षिपे द्वीमान् तिलभारत्रयं शुभम् ।
 पद्ममष्टदलं कृत्वा कर्णिका केशरान्वितम् ॥
 दशनिष्केण ततकार्यं तदद्भर्त्सेन वा पुनः ३(§) ।
 तिलमध्ये न्यसेत् पद्मं पद्ममध्ये महेश्वरम् ॥
 आराध्य विधिवद्देवं वामादीनि प्रपूजयेत् ।
 शक्तिरूपं युवर्गेन त्रिनिष्केणतु कारयेत् ४(‡) ।

- १ (†) "तस्य दानफलं वत्सा वस्त्रानां नाम विद्यते" इति पुत्रव्याकरे धृतः पाठः ।
 २ (‡) नामा नमभेदेन तिलदानं भेदं तत् फलसोऽनुष्ठाना हेमाद्रि प्रिमतं द्रव्यं इत्यत्र, हेमाद्रापिति ।
 ३ (°) 'दोगरिपिच निष्कीर्णो' इत्यनरः ।
 दोगरः साष्टवर्षादिषु कृषकनिर्वाहः ।
 'निष्कनजी वाष्टहेम इति दोगरः सर्ववीः' इति भेदिनी ।
 'वतुः वीवर्षिणी निष्क' इत्यर्थः ।
 ४ (°) वामा न्येष्टा वीक्षी विष्कः शक्तवी नमस्कारादिनते कादिनते च दानवत्साः प्रादिवाः ।

विधान-वारिजातेः।

तासाञ्च पुरतः कार्याः विद्येष्टाः प्रविभागज्ञाः ।
 पूर्वोक्त हेममानेन विद्येशानपि कारयेत् ॥
 तानभ्यर्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
 तत् परितोऽष्टौ वामादि शक्ती भक्त्या प्रपूजयेत् ॥

तद् यथा—

वामा ज्येष्ठा तथा रौद्री कालविकरणी तथा ।
 काल प्रमथनी देवी दमनीच यथाक्रमम् ॥ इति ।

यथाक्रममिति पूर्वार्वाद्यष्ट दलेषु ।

अथानन्तश्च सूक्ष्मश्च शिवश्चाप्येक नेत्रकः ।
 एकहस्तस्त्रिमूर्तिश्च श्रीखण्डश्च शिखण्डिकः १(*) । इति ॥
 विद्येशानर्षयेदेतां स्तद्वाङ्मेव दलाप्रतः ।
 अर्चयेत् पुण्डरीकैश्च पद्मैर्वां शतपत्रकैः ।
 धूपञ्च गुग्गुलुं दद्याद् घृताक्तं परमेष्ठिनः २(†) ।
 एवमभ्यर्च्य देवेशं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 ततो विप्रं समाहूय पुण्यकाले उपस्थिते ॥
 यथा देवं तथा विप्रमर्षयित्वा विधानतः ।
 मूलमन्त्रेण कर्त्तव्यं सर्वमेवार्चनादिकम् ।
 इमं मन्त्रं ततः प्रोक्त्वा तस्मै विप्राय दापयेत् ।
 एतत्तिलमयं पद्ममत्रं सन्निहितो हरः ॥
 एतन् प्रदानादनिशं शिवः संप्रीयतामिति ।
 यथासौ भगवान् देवः सर्वभूतान्तर-स्थितः ॥
 तेन सत्येन मे पापं विलयं यातु सर्वतः ।
 एवं यस्तिल पद्मस्य विधानं सम्यगाचरेत् ॥
 सर्व-पाप-विनिर्मुक्तः स याति शिवमन्दिरम् ।
 [इति सूरिदेमाहृतं तिलपद्मदानविधानम्]

१ (*) वाचादीनां नामानि प्रायुक्तानि ।

२ (०) '...दीपो वैवैद्यस्यैव' इत्यत्रः पाठः, एवादेव वरुणानामि प्रायुक्तानि । चनापि द्विदि कथ्यते ।

(८१) अथ रुद्रैकादश तिलदानविधानम् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलदान मनुत्तमम् ।
 यद्गत्वा पुरुषः स्त्री वा वैरिर्बिभ्र लोकाप्तुयात् ॥
 आयुरारोग्यदं पुण्यं सर्वपाप-प्रणाशनम् ।
 शिवप्रीति-करं नृणां पुत्रवृद्धिकरं शुभम् ॥
 रुद्रैकादश बुद्ध्यात्तु विप्रानेकादशान् सुधीः ।
 प्राङ्मुखः प्रत्यगासीनान् गन्धादिभि रथार्चयेत् ।
 तिलप्रस्थद्वयं पात्रे प्रत्येकं निक्षिपेत्तथा ॥
 प्रत्येकं मण्डलं ह्येवं पात्रेषु विनिवेदयेत् ।
 पात्राणि चैव माराध्य शिवबुद्ध्याथयाक्रमम् ॥
 रुद्रैकादश मन्त्रैश्च दद्यादुदक-पूर्वकम् ।
 धरोभद्रश्च शम्भुश्च शिवश्च सुमहायशाः ॥
 अजैकपादोऽहिर्भ्रमः पिनाकी च परन्तपः १(*) ।
 मुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पते ! ॥
 स्थाणुर्मगश्च भंगवान् रुद्रा एकादशाः स्मृताः २(†) ।
 अत्र प्रणवादि-चतुर्थ्यन्त-नमोऽन्तेन च मन्त्राः सर्वेषां ज्ञातव्याः ।
 इति रुद्रैकादशतिलदानविधानम् ।

(८२) अथ तिलगर्भदानम् ।

199. ब्रह्माण्डे—

अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलगर्भं मनुत्तमम् ।
 यत् संप्रदानान्मनुजो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥

१ (*) 'पराजित' इति । 'इत्यन्वय-सर्वत्र नैर्ऋतिश्च मन्त्राववाः' इति च ईनादिः ।

२ (†) 'मनुनाधिपस्वैव कपाली च महाशक्तिः' ।

स्थाणुर्भवश्च भंगवान् रुद्रा एकादशा विदुः, इति चतुर्थ्यन्त-विनाशविः ।

चम वज्रवायुः, आश्विनायः मौलनायः, मत्स्येन्द्रनाथादयः । एषां नाम चाराधनेन इति
 वैदिकग्रन्थादि प्रसिद्धिः । 'नाचस्य देवकी वा देवमन्त्रप्रदीपितः' । चमश्चैव मन्त्रोऽसि ।

अथमृत्युजयोपायो व्याधिनिर्मोक्षणक्षमः ।
 तिल गर्भ इति ख्यातो रहस्यं पापनाशनः ॥
 यदा महोपरोधः स्याज्जन्मर्क्षस्वाति दारुणः १(†) ।
 व्याधीनाश्च समुत्थान मुत्पातस्यापि चोदयः ॥
 तिल गर्भं स्तदा कार्थ्यः सर्वदोषापशान्तये ।
 निमित्तानन्तरं कुर्यात् नैमित्तिक विधिक्रमम् ॥
 गोमथेनोपलिप्तायां क्षितावास्तीर्थ्यं वाससी ।
 शालीनामादृकं मध्ये तदूर्ध्वं तण्डुलं न्यसेत् ॥
 तैस्तु पद्मं प्रविस्तीर्थ्यं मष्टपत्रं सकर्णिकम् ।
 कर्णिकायां न्यसेत् पद्मं सौवर्णं शक्तिः कृतम् ॥
 नवरत्नानि तत्पद्मे निधातव्यानि यत्नतः ।
 ततस्तद्वाह्यतः शुद्धां स्तिलान् कुर्यात् समन्ततः ॥
 गर्भवद् वाससा भूयः समास्तीर्थ्यं ततः शनैः ।
 गर्भन्तं योनि मन्त्रेण समाधाय यथाविधि ॥
 तत्रोपविश्य पुरुष कृष्णकृत-सुमुष्टिकम् २(*) ।
 तस्याङ्गेषु न्यसेन्मन्त्रं मृत्युञ्जय मनुक्रमात् ३(†) ॥
 तश्च देवं विरुपाक्ष मर्द्धन्ध्र-विमूषणम् ।
 कल्पयित्वाऽर्धबेन्मन्त्रं पञ्चमहाभिरादरात् ॥

योनिमन्त्रस्तु—

यस्यैते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनि हिरण्यमी ।

अङ्गान्यहुता यस्य तं मात्रा समजीगमं स्वाहेति ४(‡) ॥

200. वाजसनेयिनांसा प्रसिद्धा ।

१ (†) यदोपरोधः—यदोपरोधः, जन्मर्षयो-मूलमचवीमता, मूलादिदृष्ट मन्त्रयो रचयो
 अप्त् प्रवरिवधनचक्राभिमिति । व्याधयो-दुष्ट रोगाः । ख्यातो-दिव्यभीवीक्षापरिचयाः चिचिवाः ।

२ (*) 'तत्रोपविश्य पुरुष कृष्णकृत समुष्टिकम्' इति चादर्शान्तर इतः पाठः ।

३ (†) ऊं वृंशः इति चतुः चतुष्टय मन्त्रः ।

४ (‡) महाचतुष्टयमन्त्रसु कृष्णानन्दीयतन्त्रादि प्रोक्तः ।

वाजसनेयः यथा—यज्ञपत्रस्यै ३।६० ।

यज्ञ वष्टुः चः ८, नः १८ ।

201. मृत्युञ्जय मन्त्रन्यास उक्तः शान्त्यन २(क)—

त्र्यम्बकं यजामहे इति शिखायां न्यसेत् । सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनमिति हृदये ।
ऊर्वाकमिव बन्धनादिति बाह्वोः । मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतादिति नाभौ ।

202. देवी पुराणे—

पादे गुल्फे च जङ्घोरु जघने कोटि मेढ्रयोः ।
नाभौ कुक्षिद्वये पार्श्वे कक्षयोः कुचयोर्हृदि ॥
स्फन्धकृत्काटिकायाश्च कूर्परे मणिवन्धके ।
कनिष्ठाऽनामिकामभ्या तर्ज्जन्यङ्गुष्ठ पाणिषु ॥
बण्ठेऽथ चिबुके वक्त्रे नासिका कर्णचक्षुषि ।
छलाटे मूर्द्धनि चूडायां वर्णान् मन्त्रस्य विन्यसेत् ॥

ब्रह्मसूत्र मन्त्राः—

सद्योजातादयः तैत्तिरीये प्रसिद्धाः २(*) ।
तस्य मूर्द्धनि पुनः फणं सौवर्णं पूर्ववत् कृतम् ॥
विन्यसे द्वय्य मावेष्टय तिष्ठेरापूरयेत् पुनः ।
तं गर्भमर्षयेद् भूय श्रिन्तयित्वाऽमृतोद्भवम् ॥
अमृतस्त्राविणं चन्द्रं स्वेन मन्त्रेण मन्त्रवित् ।
ततः शतावृतं मन्त्रं मृत्युञ्जय मनुत्तमम् ३(†) ।

१ (*) पञ्च ब्रह्मसूत्रो यथा—महाब्रह्मसूत्रयोगप्रथमे तच्छरीरान्तरात्तन्भ्रान्-भुजादिर्षं विन्दते

२ (*) ॐ हृदोजातं प्रपद्यामि सद्यो जाताय वै नमो नमः । भवे भवेतिभवे सङ्कल्पयन्
मनोव्रथाय नमः । १७ । वासदेवाय नमः श्वेताय नमः शैलाय नमो हृदाय नमः कात्याय नमः काश्विकारवा
नमो ब्रह्मविचारवाय नमो ब्रह्माय नमो ब्रह्मसमन्वाय नमः सर्वभूत समवाय नमो मनोव्रथानामनमः । १८
शरीरोऽस्य शरीरिणो शीर शीरतरिभ्यः । सर्वेभ्यः सर्वे सर्वेभ्यो नमस्तु ब्रह्मरुपेभ्यः । १९ । ॐ हृदोजात
विन्दते महादेवाय श्रीमहि । तन्नो ब्रह्मः प्रचोदयात् । २० । ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतान
मन्त्रापिपतिर्ब्रह्मचोऽपिपतिर्ब्रह्मा शिवीति चक्षुः सदाशिवीम् । २१ । नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्चा
हिरण्यरुपाय हिरण्यपतयेऽम्बिकापतये सन्मापतये पद्मपतये नमो नमः । २२ । अतं सर्वं सर्वं ब्रह्म कृत्स्न
ब्रह्मचिन्तयन् । ऊर्ध्वं रितं विद्युत्पाशं विद्युत्पाय वै नमो नमः । २३ । सर्वो वै ब्रह्मसर्वो हृदाय नमो चक्षु
हृदयो वै ब्रह्मसर्वो मनो नमः । २४ । विष्णुं भूतं भुवनं धितं बहुधा जातं आयनामस्य यत् । सर्वोऽस्य ब्रह्मसर्व
ब्रह्माय नमोऽस्तु । २५ । मारुतवर्षीपनिर्वाहः । २६ । १५ ।

३ (†) तन्मीमांसाब्रह्मसूत्रं नमः—

ॐ ॐ मूढः सूर्यः सः ॐ चान्द्रकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् । ऊर्वाकमिव बन्धनाद्मूर्ध
तुंषीय माऽमृतात् । सुक्तमनुः ३।१० । जलशार्ङ्गं महाब्रह्मसूत्रमन्त्रोऽन्वितोऽस्ति । ॐ मुंठः इति ब्रह्म
सूत्रं नमः—एवमीव शिवपुराणे विन्दते ।

तत उत्थापयेत्समाद् गर्भस्थानात् समाहितः ।
 पुनः संप्रोक्ष्य वाहण्याः पावमानीभिरेव च १(†) ॥
 पूर्ववैह-विनिर्मुक्तः शङ्करोऽस्मीति चिन्तयेत् ।
 ब्राह्मणाय विनीताय ज्ञानिने वीतमन्यवे ॥
 ब्रह्मनिष्ठाय तत् सर्वं सम्प्रदद्यात्तिलादिकम् ।
 प्रीयतां भगवान् शम्भुश्चन्द्र मौलिरिति ब्रुवन् ॥
 अनेन विधिना यस्तु तिल गर्भं समारभेत् ।
 अकाल मृत्युर्न भवेत्तस्य नास्त्यत्र संशयः ॥
 व्याधीनां विप्रमोक्षः स्यान्महतामपि निश्चयः ।
 प्रहृदोषाश्च नश्यन्ति प्रसीदन्ति महाः पुनः ।
 उत्पातानां प्रशान्तिश्च त्रिविधानामपि क्षणात् ॥

त्रिविधानामुत्पातानां—भौमान्तरीक्ष दिव्यानाम् ।

अत्र तिलार्घ्येणोपशमनं प्रहृपीडानां शङ्कर-भगवता, तिलदानानि यजमान-कर्तृ-
 कानि क्तानि, अन्य दाधार्यं कर्तृकमिति ज्ञेयम् ।

अथास्य प्रयोगः ।

यदा प्रहृपीडादिः स्यात्तदा कर्ता जन्मर्क्ष-प्रहृपीडा-अकालमृत्युनाश-दीर्घायुष्यादि
 फलप्राप्ति-कामस्ति ल गर्भदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथोपयुक्त गुणवन्तमेकं ब्राह्मण-
 माचार्य्यं वृत्वा गोमयेनोपलिप्ते भूभागे वासो युग्ममास्तीर्ष्यं तदुपरि अर्द्धादिक-परिमित-
 तण्डुलैरद्वलपद्मं कृत्वा कर्णिकायां यथाशक्ति सौवर्णं पद्मं नवरत्न-सहितं विन्यस्य
 परितः शुद्धां स्तिलान्, उपविष्ट-यजमानो वरणं प्राप्ताद् ब्राह्मणवचनात् पुनः शुद्धान्
 स्थापयित्वा अन्येन वाससा गर्भद्वारा वरणं कल्पयित्वा गर्भयोनि मन्त्रेणाभिमन्त्र्य तत्र
 यजमानमृजुकृत-बद्धमुष्टिकं सुपवेश्य तदङ्गेषु प्रागुक्त मृत्युञ्जय न्यासान् पूर्वोक्त प्रकारेण
 कृत्वा तं विरुपाक्ष चन्द्र मौलिं भावयित्वा पञ्चब्रह्म मन्त्रे यजमानमभ्यर्च्य २(†)
 पुनर्न्यसेत् ।

सौवर्णपद्ममध्ये सुकृतः मूर्ध्नि स्थापयित्वा वाससा संवेष्ट्य तिलैरापूर्य्यं ततोऽ-
 न्तस्थं पुनर्वं तिलरुपगर्भं मृत्युञ्जयमन्त्रेण पुनरर्चयित्वा अमृतस्राविणं चन्द्रं मन्त्रेण

१ (†) । पावमानी क्तानि । 'उ- पावमानोः सत्प्रयनोः' इत्यादि जनविभक्ति क्तानि ।

पञ्च ब्रह्मणाः प्राणनाः ।

२ (†) चणवा, दल वजुः ११, ४६ । ४, १६ । १०, ७२ । च, मयः ।

सम्पूज्य क्षतावृत्त्या मृत्युञ्जयमन्त्रं ब्राह्मणैः सहितं पठित्वा (१) तिलान् उपसाध्यं तस्माद् गर्भाद् यजमान मुत्थाप्य वारुणीभिः १(*) संप्रोक्षयेत् ।

अथ यजमानः पूर्वदेह-विनिर्मुक्तः शङ्करोऽस्मीति भावयित्त्वोदक-सुखोपविष्ट-आवाच्योऽयेत्याद्युक्त्वा अमुकगोत्रायामुक्त-प्रवरायामुक्तशर्मणे दीर्घायुष्य जन्मर्ह-महपीडा-काल मृत्यु-त्रिविधोत्पातसूचित-रिष्ट-व्याध्याद्युपस्थित-वाधानिवृत्ति काम इमं तिलगर्भवासं स्वर्णपद्माद्युपस्कर सहितं तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति दत्त्वा देयद्रव्य तृतीयां शादित्वा दक्षिणां दत्त्वा अनेन तिलगर्भदानेन श्रीभगवच्छङ्करः प्रीयतामिति वदेत् ।

इति तिल गर्भदान प्रयोगः ॥

—*—

(८३) अथ त्रिपद्मदानम् ।

—*—

203. पुराणे—

अथ दानं प्रवक्ष्यामि त्रिपद्ममिति विभुतम् ।
आयुष्यं श्रीकरं पुण्यं आरोग्यं पापनाशनम् ॥
माघे मासे विशेषेण जन्मर्क्षेषु च कारयेत् ।
व्याधिग्रस्ते च दातव्यं दुःखैस्त्वद्भुत दर्शने २(†) ॥
अथान्यद्वा भयं पश्येत् सर्वदोष प्रशान्तये ।

इति दानफलमुक्त्वा ततः कृत्यमुच्यते—

भूमौ गोमयलि-प्लायां तिलैरादक-सम्मिश्रैः ॥
पद्ममष्टदलं कृत्वा कर्णिकाकेशरान्वितम् ।
तस्मिन् विधाय सौवर्णं तत्र कृत्वा सरोरुहम् ॥
वस्त्रेणावेष्टय गन्धार्थं रक्षयेत् परमेष्ठिनम् ।
विप्रं वैतानिकं धर्म-शास्त्रज्ञं शान्तमानसम् ॥
अभ्यर्च्य दापयेत्तस्मै मन्त्रमेत दुदीरयेत् ।

अथ मन्त्राः—

सम्प्रीयतां मे भगवान् आत्मभूम्बतुराननः ॥
दानेनानेन सर्वात्मा जगत्स्रष्टा जगत्पतिः ।
अथान् तण्डुलैरेव तृतीयां लवणेन तु ॥

१ (*) वाच्य इति रिक्तः ।

२ (†) चत्वारिंशत्सं महापात्राणां ज्योतिषतन्त्रे चतुस्रानरेव सप्तमं मणि ।

विष्णवे स्वात्मने चेति दानमन्त्रैर्बिबोधयेत् ।
 दानेनात्मेन मे विष्णुः प्रीयतां मे जनार्दनः १(०) ॥
 त्रिनेत्रः सार्वभौमीनाथः शङ्करः शङ्करस्तु मे ।
 दानेनात्मेन विद्यात्मा चन्द्रार्द्र-कृतशेखरः २(†) ॥
 इति मन्त्रान् समुच्चार्य दद्यादेतान् पुथक् पुथक् ।
 जा(ह्वा)तरूपमयान् कृत्वा ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरान् ॥
 एवं कृते तु यत् पुण्यं जायते द्विजपुङ्गवाः ! ।
 न तद् वर्णाभितुं शक्यं कल्पकोटि-शतैरपि ॥
 इत्याह भगवान् ब्रह्मा नारदाय महात्मने ।
 उक्तं मयापि तत् सर्व्वं युष्माकं मुनि सप्तमाः ! ॥

माषादिकाले गोमयलिप्ते देशे आढकमिततिलाष्टद्वलयर्षं कृत्वा तत्र सौवर्णपर्षं
 निधाय तत्र ब्रह्माण मर्षयित्वाग्निहोत्रिणे सम्प्रीयतामिति मन्त्रेणदद्यादेवमेव तण्डुल-
 लक्षण-पद्मदानमिति प्रयोगः ३(‡) ।

—*—

(८४) अथ तिल पीठ दानम् ।

—*—

204. वायु पुराणे—

तिलपीठं यथो वक्ष्ये सारदाहमये शुभे ।
 पीठेऽरन्निद्वयायामे तिलपूर्णं सभित्तिके ॥
 ज्योमाधिपं गणेशानरूपिणं शिवमर्षयेत् ॥

205. गणेश रूपमाह, आश्वेयः—

चतुर्भुजो गजमुखो भूषकस्थश्च तुण्डिलः ।
 विद्यायै चास्सूत्रं च परशुं मातुलङ्गकम् ।

१ (०) ... 'परमात्मा जनकश्च, इति ईशाद्विद्वतः पाठः ।

२ 'दानेनात्मेन विद्याया परलः पुत्रवीर्यः ।'

३ (†) 'वं ... मन्त्रः महतीश्वरी' इति चतुर्वर्ग-विद्यामणिः । इन्द्रप्रीयतामिति—
 'चन्द्रार्द्र-कृतशेखर' इत्यस्य जन्मा ज्ञेयाः ।

३ (‡) यथा तिला पद्मदानरीतिः पद्ममिच तत्रेव तण्डुल-द्वयश्च-यत्र हावे विद्मिन् ।

गजाननो विम्वराजः स्वादिति १(३) ।
 शुद्धे रन्ध्रैश्च शूषैश्च कर्पूरं शूपवेतवा ॥
 क्षौमे च वाससी दद्यात् पुस्तकं तत्र किन्यसेत् ।
 व्योम-ध्वनिवतिः शुभ्रोगणनाथ स्निह्यन्नयः ॥
 व्योमशब्द-श्रुतिं प्राप्तं पाप मीश ! ध्यपोह्यतु ।
 इति वृत्तेऽस्य नश्यन्ति पापान्यकामजान्वापि ॥
 अनिबद्ध-कथोत्थानि परनिन्दोत्थकानि च ।
 कूटसाक्ष्य-समुत्थानि पैशुन्य-जनितानि च ॥
 वेदनिन्दा गुरोर्निन्दा तयोश्च अक्षणेन च ।
 हन्ति पापान्यक्षेपाणि तिष्ठ-पीठ-प्रदानतः ।
 शिवलोके च कल्प्यांश्च मोदते दृश पञ्च च ॥
 इति—तिष्ठ पीठ दानम् ॥

—*—

(८५) अथ तिलादर्शदानम् ।

—*—

206. तत्रैव, वायवे—

अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि तिष्ठदान मनुत्तमम् ।
 पूर्वोक्त-कल्पिते पीठे चतुः कुम्भ-परिष्कृते ॥
 आदर्शं विमलं न्यस्य तत्र देवं मनोमयम् ।
 विष्णुरूपधरं शम्भुं विन्यस्य परितो न्यसेत् ॥

207. विष्णुरूपं मुक्तं नारदेन—

शङ्ख-बाहु-गदा-पद्मधरो वामोर्ध्वं बाहुतः ।
 विष्णुं विधेयो भगवान् विश्वेपोन्यासमूर्च्छिषु ॥ इति ।

। (९)

प्रकारान्वरेण कथं ध्यायं वचा,—

“अन्ते कूर्चतमं नवीन्द्रवदनं कर्णोदरं सुन्दरम्,

नन्दनन्दनमसुखमसुखमसुखमसुखमसुखम् ।

वन्नाथातविहारितारि वधिरिः विन्दुर्योभाकारं,

वन्दे कैवल्यताम्रं नचपतिं विशिष्टं बालवत्” ।

नन्दनाथे—वज्राकराणि ध्यानान्वरे कथं । नन्दनाथे विष्णुनाथे च पीठप्रवचनतः ।

भारद्वाज्यकटीकायां पञ्चावदनवचनतः उल्लिखिताः कथं ।

पीतवस्त्रयुगं दिष्टु चक्रादीन्यायुधानि च ।
 पञ्चलोह-प्रतिष्ठानि तुलसीभिः समर्चयेत् ॥
 मनोमय नमस्तेऽस्तु सौम्यरूप वृषध्वज ! ।
 मनस्कृतानि पापानि सर्वाण्याह्यु विनाशय १(*) ।
 इति दत्तेऽस्य नश्यन्ति मानसानि कृतानि च ।
 परद्रोह-प्रभृतानि कामलोभोद्भवानि च ॥
 क्रोधजानि च सर्वाणि पापानि च विशेषतः ।
 अवाच्य वाचने यानि अध्येय-ध्यानजानि च ॥
 मदनोत्सव-जातानि क्रोधोद्भूतानि यानि च ।
 ध्येयान्याहुत्तवृत्तानि(?) नश्यन्ति सकलान्यपि ॥
 शिवलोके वसेद्दर्शनवर्षुदान् दशकामतः ।
 इति तिलादर्शदानविधिः ।

—*—

(८६) अथ देवताभ्यो गजदानम् ।

—*—

208. शौचधर्मे —

निवेदयति यो नाम भक्त्या स्वर्णाद्यलङ्कृतम् २(*) ।
 शिवाय पर्वदिवसे तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 समतैरावृत प्रख्यैर्गजैर्युक्तैः सुशोभनैः ।
 प्रकीडति महायानैः शतसंख्यैरनेकशः ॥
 रुद्रलोके गतश्चान्ते भवेदिह सुराधिपः ॥
 खलुर्युग-सहस्रान्ते स्वर्गं प्राप्य नराधिपः ।
 भवेद्विभ्रसमः श्रीमान् रूपवीर्य्य-समन्वितः ॥
 इति शिवगजदानम् ।

—*—

- १ (०) इति चोर्वेवहापाविर्वाभोर्देवदापाविशेवादि पुरादि शिवलोके च शिवप्रतिमावदुपिधाः
 चर्षिताः क्विपि । 'महाकृतानि' इति चाप्ये पुस्तकाकारे पाठः ।
- २ (†) 'निवेदयति' इति पुस्तकाकारगतः पाठः ।

(८७) अथ विष्णु-गजदानम् ।

—*—

209. गरुड पुराणे—१(*)

या जगन्निघये नारां प्रयच्छति महामतिः ।
 भद्रजाति समुद्भूतं पद्मनाभाय शक्तिः ॥
 कुय-कंचल शोभाढ्यं घन्टाचामर-भूषितम् ।
 वरत्राङ्कुश संयुक्तं अनेक स्वर्णभूषणम् ॥
 कृत्वा विष्णोर्महापूजां कार्सिके द्वादशीदिने ॥
 द्वादश्यामर्पयेत्तन्तु देवदेवाय चक्रिणे ।
 त्रिलोकीनाथ-देवेश ! सर्व्वभूत-कृपानिधे ! ॥
 गजदानेन तुष्टस्त्वं प्रयच्छ मम वाञ्छितम् ।
 इत्युवाच्यथाय इत्था तं प्रणिपत्य जगत् प्रभुम् ॥
 सुरेन्द्र-लोक मासाद्य क्रीडते काल मक्षयम् ।
 वर्षाब्धुद सहस्राणि क्रीडित्वा सुचिरं दिवि ।
 ततो भूलोक मासाद्य सार्व्वभौमो नृपो भवेत् ।
 इति विष्णु गजदानविधिः ॥

—*—

१ (०)

गजः—प्रजापति देवताकः ।

“चमयं सन्धेदेवसं नृनिषं विबुदेवता ।

सन्धा दास सन्धा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्तिताः ॥

प्राजापत्यो गजः प्रीत सुरतो वनदेवतः ॥”

प्राज्ञचः प्रतिपद्योवाङ्कारये साधुतसथा ।

चक्षुचनपि मातङ्ग तिष्ठ सौहांस चमयेत् ॥

तस्य प्रतिपद्ये चावच्छ याञ्छम् । चमद ईमाद्रीदानसञ्च इति ।

करे यद्वत् तथा सन्धा दासदासी विनीचमाः ।

करनु इदि विमल सन्धीचैवः प्रतिपद्यः ।

इति विष्णुपर्व्वीचरे, गरुडपुराणे च । चमद परब्रह्मदेवतं परिभाषाप्रवरथे प्रागुक्तम् ।

२ (१)

गजदानं कथं यथा, मण्डपुराणे,—

“बोडच” रथं मन् वापि प्राज्ञथे प्रतिपादयेत् ।

स गजस्य वरी षोडशे गजगुण्यो हुनाम् वच ।

प्राज्याने चैव मातृचं राजा भवति बुद्धिमान् ॥” इति

(८८) अथ सूर्य्यगजदानविधिः ।

—*—

210. आदित्य पुराणे,—१(*) ।

निवेदयति यो नागं भक्त्या स्वर्णायुक्तम् ।
 सूर्य्याय पर्व्वदिक्से तस्व पुण्यफलं श्रुम् ॥
 समसैरावत-प्रख्यैर्गर्ज्युं सैः सुशोभनैः ।
 प्रकीडति महायानैः शतसंख्यैरनेकशः ॥
 सप्तद्वीप-समुद्रायां क्षितौ नरपतिर्भवेत् ।
 भुक्तवातु विपुलान् भोगान् प्रख्ये समुपस्थिते ॥
 सूर्य्यबोगं समासाद्य स तत्रैव प्रलीयते ।
 इति सूर्य्यगजदान-विधानम् ॥

—*—

(८९) अथ वासीदान विधानम् २(†) ।

—*—

211. कौन्मे^१—

वासीं दद्याद् यथाशक्ति मूल्यानालङ्कृतां शुभाम् ।
 सुवर्णं रजतैः सार्द्धं विधिवदक्षिणायुताम् ॥
 वित्तानुसारात्तां दत्त्वा विप्राय गृहमेधिने ।
 मोदतेऽप्सरसां लोके यावत् कल्पशत-त्रयम् ॥

212. बह्वि पुराणे,—

वासीदानं प्रकृत्योक्तम् ।

स्थिर नक्षत्रसंयुक्ते सौम्ये सौम्य-प्रहान्विते ।
 दानकालं प्रशंसन्ति सन्तः पर्व्वणि वा पुनः ॥
 अलङ्कृत्य यथाशक्त्या वासोभिर्भूषणैस्तथा ।

१ (०)

‘नामवच नहोँ हिम नवीनव नमोँ विद्याम् ।

वे इवच्छानि पापिषु निरताः उर्मदा कुपे ।

न तेषां दीरवः पन्थाः दक्षिणां दानमिच्छत’ ॥

इति बह्वि पुराणे वनवर्षिणीपाश्चाप—नामाण्यादि ।

२ (†)

दासी, शुभिका, परिचारिका इति । दीप-दासी तु दीपाद्यैः दीवानां दीपिका ।

‘दासीवाचा-शुभिवर्षी’ इति । ‘शुभिकाः इति भारत’ इति विराट् पर्व्वणि ।

तदाय मन्त्रास्तु—

इयं दासी मया तुभ्यं श्रीमती प्रतिपादिता ।
 सदा कर्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमश्नुते ॥ इति ।
 पञ्चवर्षाधिका सातु चत्वारिंशत् समावधिः ।
 दासी द्विजाय दासव्या दासदानेऽन्यत्र विधिः ॥
 दस्वा क्षमापयेत् पश्चाद् ब्राह्मणं वक्ष-काश्चनैः ।
 अनुगत्वातु सीमायां द्विजं विसर्जयेत्ततः ।
 एवं दस्वा महाराज कृतकृत्योभवेत् पुमान् ।
 इह लोके परे चैव सप्तजन्मन्यस्मिन्नितः ॥
 गृहकर्मकरीन्दद्यात्तर्पणीं रूपशालिनीम् ।
 बहुद्रव्योपसंयुक्तां प्रामवेश्म समन्विताम् ॥

तथा च—

दासी समीक्ष्य बहुशोऽगृहकर्मवक्षाम् ,
 यो ब्राह्मणाय कुक्षशीलवते ददाति ।
 विद्याधरेष्वभिपति स्त्वभि पूजितोऽसौ ,
 मर्त्यः प्रयाति स्वजनैः सह विष्णुलोके ॥
 इति दासी दानम् १(३) ।

—*—

- १ (३) 'एतन्निव दास दानम् । विपिकु दासीदानानुक्रमः । च च दासः पञ्चवर्षाधिः ।
 'अथजात सत्तामौतो सन्नी दासादुपानतः ।
 पञ्चावर्षाधिका दासितः कामिना च वः ।
 मौचितो महत्तर्पणं द्रुष्टे प्रायः पथे जितः ।
 तवाङ्ग निष्पन्नतः प्रवन्वावहितः ज्ञतः ।
 अत्रदास्य विज्ञेयः तथैव वक्ष्यामः ।
 पित्रेता पावनः शान्ते दासाः पञ्चवर्ष कृताः ॥' इति भारद्वाजस्मृतौ दासीदानानुक्रमः ।
 दास कर्म-विदुता यथा दासीति । दैवदासीतु इवम् कथा ।

(६०) अथ रथदानम् ।

—*—

213. गारुडे—

गन्त्रीं तुरङ्गं संयुक्तं यो ददाति द्विजातये ।
 सर्वकामं समृद्धात्मा स राजा जायते सुवि ॥
 गन्त्रीनाम रथविशेषः १(*) ।
 सचक्राख्यां युगोपेतां मत्तवारण-भूषिताम् ।
 आस्तोर्णवृक्षास्तरणां योक्तुं युक्तं सकूयकाम् २(†) ॥
 युक्तं चतुर्भिस्तुरगैर्द्वाभ्यां वा शक्तियुताम् ।
 बलीवर्धयुताश्चापि द्विजाय प्रतिपादयेत् ।
 पुण्येऽह्नि विप्रमाहूय कृत्वा वस्त्रादि-भूषितम् ।
 सुदक्षिणां यथाशक्त्या दद्यात्प्रयत्नमानसः ॥

तद्दानं मन्त्रास्तु—

गन्त्रीमिमां प्रयच्छामि विश्वकर्माधिदेवताम् ।
 दानेनानेन भगवान् प्रीयतां मे परः पुमान् ३(‡) ॥
 एवं प्रदाय विधिवद् गन्त्रीं मन्त्रेण मानवः ।
 विमानेनार्क-वर्णेन देववह्निवि मौदते ॥
 इक्षुलोके भवेद्भ्राजा बलवान् धर्म्मवत्सलः ।
 214. कूर्म्म पुराणे प्रकारान्तरेणोक्तम् ।
 रथश्चतुर्वलीवर्धैर्व्यूढं (ध्यानं) ४(*) धान्यावृतन्निघा ।
 विसानुसारैः सर्वैश्च रथोपकरणैर्युतम् ॥
 सदक्षिणश्च विप्राय दत्त्वा शिवपुरं व्रजेत् ।

- १-(*) 'गन्त्री कन्वली वाद्यकम्' इत्यमरः ।
 ब्रह्मटिका इत्यर्थः । शुद्धा सा ब्रह्मटीति ।
 गन्वते यदा सा गन्त्री । उवादिक्तात् इत् ।
 ततः पितृनाम्नोऽपि ।
- २ (†) 'वचाक्षरवान्' 'वीर्ययुक्ता' इति चाद्वयान्तरं धृतः पाठः ।
 चात्तौर्णवृक्षाक्षरवां योक्तुं युक्तां सङ्गुहकामिति च ।
- ३ (‡) 'श्रीवतां मे परः पुमान्' इति पुस्तकान्तरधृतः पाठः ।
- ४ (*) 'धान्यावृतनलनिघा' पुस्तकान्तरं धृतः पाठः ।

धान्याष्टतमं—अष्टादशधान्ययुतम् । त्रिवेति—शतम्तुसारात् । त्रिवेयक (धक)
सुकर्णदक्षिणायुतमित्यर्था । रथोपकरणानि—युग-योद्ध-तोत्रादीनि ॥

215. तद्दानमन्त्रस्तु स्कान्ते,—

रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वकर्म्मणे ।
विश्वभूताय नाथाय अरुणाय नमोनमः ॥ इति ।
इति रथदानविधानम् ।

—*—

(६१) अथ प्रसङ्गाच्छिविका-दानम् ।

—*—

216. वह्नि पुराणे, वशिष्ठः—

शृणु चान्यन्महीपाल महादान मनुसमम् ।
यश्च वै वृत्त मात्रेण मुच्यते नरकार्णवात् ॥
मार्गशीर्षे शुभे पक्षे समुपोष्य हरेर्दिनम् ।
माघ फाल्गुनयोर्वापि वैशाखस्य शरत्सुच ।
द्वादश्यां हरिमभ्यर्च्य कलसोपरि संस्थितम् ।
शङ्ख-शाङ्ख-गवा-चक्रधरं शक्त्या हिरण्मयम् ॥
शिविकां चक्रवर्शोत्था स्रजुदारुमयीं शुभाम् ।
आनीय सन्निधिं विष्णोः शुभच्छत्र-समन्विताम् ॥
सम्पूज्य गण्डकां भूषां जागरं तत्र कारयेत् १(*) ।
गण्डकां—सोपधानामित्यर्थः ।
विद्याभिजन-सम्पन्नं विद्वांसं शास्त्रवित्तमम् ।
आह्लासारं शुचिं दक्षं कलत्रापत्य-भूषितम् ॥
प्रातः सभाध्ययमभ्यर्च्य वासोभिः कर्णभूषणैः ।
उपानच्छूरिका-खड्ग-पट्ट-कञ्चुक-वेणिका २(†) ।
आदर्शस्थगिका-पानपात्रञ्च कांद्यभाजनम् ॥
स्थगिका, ताम्बुलपात्रं-ताम्बुल करङ्क इति ।

- १ (*) 'वच नखका'मित्यत्र 'सता'मिति कचिदादर्शं पुस्तके पाठः ।
'सम्पूज्य' इत्यत्र 'सम्पूज्य' इति वैसाहोयः पाठः ।
प्राक् शिविकादानं मन्त्रं सङ्क्षेपेणोक्तः इदानीं सप्तक्रियं विचारयेत् यत्नि ।
- २ (†) 'वेणुका' कचिदादर्शं पुस्तके पाठः ।

चत्वारो वृषभा देया धेनवश्च सुलक्षणाः ।
 शिविका वाहनानान्तु तथैव छत्रधारिणः ॥
 वृत्तिर्देया तथाश्च वर्षार्हं ब्राह्मणस्य च ।
 वर्षे वर्षे पुनर्ह्येवं ब्राह्मणस्यैत देव तु ॥
 वृत्तिरेव त्वसम्पत्तौ वर्षे वर्षेऽपि वार्षिकी ।
 इहामुत्रातपत्राणं कुरु केशव मे प्रभो ! ॥
 छत्रं त्वत् प्रीतये दत्तं ब्राह्मणाय मया शुभम् ।
 देव देव जगन्नाथ विद्वात्मन् दत्तयाऽनया ॥
 प्रभो शिविकया देव प्रीतो भव जनार्दन ! ।
 दत्त्वा तज्ज्ञान-विदुषे सपत्नीकाय पुत्रिणे ॥

अतः शिविकादान फलम्—

सुरापः स्तेनकृत् भङ्गौ १(*) ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
 शिविका दान माहात्म्यान्मुच्यते पातकात् स्फुटम् ॥
 पितृपक्षं मातृपक्षं पत्नीपक्षन्तथैव च ।
 आत्मानं बन्धुपक्षश्च तारयेन्नरकार्णवात् ॥
 मुक्तवानु विपुलान् भोभान् इहा मुत्रसुखप्रदान् ।
 सपत्नीकः सपितृको विष्णु सायुज्यमश्नुते ॥

अत्र सम्भावित-ब्रह्महत्यादि-पातकाबलिनाश पितृमातृ-पत्नीपक्षात्मबन्धु-पुरुष-
 नरकार्णवतारण-पूर्वकं हि कामुष्मिक-भोगानु-भव पूर्वकं स्ववंश-सहित-सात्मविष्णु-
 सायुज्य-काम इमां शुभछत्रो पानद्धुरिका-वृष-धेनु-चतुष्टय-समन्वितां वाहकछत्र-समेतां
 तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति दानवाक्यं ज्ञेयम् ।

इति शिविकादानम् २(ः) ।

—*—

(६२) अथ भूमिदानम् ।

—*—

217. कूर्म्म पुराणे—

गोचर्म मात्रं भूखण्डमधिकं वा स्व शक्तिः ।
 त्रिधा सदक्षिणं कृत्वा दत्त्वा शिवपुरं व्रजेत् ॥
 त्रिवेति—त्रिद्वैथक सुवर्णरूप-दक्षिणामेदे त्रिधा इत्यर्थः ।

१ (*)

२ (ः)

‘सङ्गी’ति चादृष्टं पुस्तकाकारे दृतः पाठः ।

‘शिविकाभरदोला च याप्ययानं तथैव च’ इति जटाधरः । अथद युक्तिकल्पतरावसि ।

218. तद्दाने वृहस्पतिः—१(*)—

—*—

अपि गोचर्ममात्रेण सम्यग्दत्तेन मानवः ।
वीत पापो विशुद्धात्मा स्वर्गलोकं महीयते ॥
दशहस्तेन दण्डेन त्रिशदण्डैर्निवर्तनम् ।
दश तान्येव गोचर्मं ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः ॥
यत् किञ्चित् कुरुते पापं पुरुषो लोभ-मोहितः ।
तद् सर्वं भूमिदानेन क्षिप्रमेव विनश्यति ॥

219. वृद्ध वसिष्ठस्तु—

दशहस्तेन दण्डेन दशहस्तात् समन्ततः ।
पञ्चचास्या धिकान्दद्या देतद् गोचर्मं कथ्यते ॥

220. मातस्ये—

सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिशदण्डैर्निवर्तनम् ।
त्रिभागहीनं गोचर्मं-मानमाह प्रजापतिः ॥
इति पारिभाषिकगोचर्म-विधानम् ।
मानेनानेन यो दद्यान्निवर्तनं शतम्बुधः ।
विधिनानेन तस्यास्तु क्षीयते पापसंहतिः ॥
तदर्द्धमथवा दद्यादपि गोचर्मं मात्रिकम् ।
भगवन् स्थानमात्राङ्कं सोऽपि पापात् प्रमुच्यते ॥
यत् किञ्चित् कुरुते पापं जन्म प्रभृति मानवः ।
अपि गोचर्मं मात्रेण भूमिदानेन शुष्यति ॥
गवां शतं वृषभैको यत्र तिष्ठे दयन्त्रितः ।
तद्धि गोचर्ममात्रन्तु प्राहुर्वेद विदोजनाः २(†) ॥

१ (*) 'यत्किञ्चित् कुरुते पापं शानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।'

अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन शुष्यति ॥

गो चर्ममात्रेण च दण्डयतिना इति तम्—

सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिशदण्डैर्निवर्तनम् ।

दश तान्येव गोचर्मं दत्त्वा स्वर्गं महीयते ।

इति मिताचरायामाचार्याचार्ये ।

२ (†) 'प्राहुर्वेदे विचक्षणाः' इति चाङ्कं प्रत्याकरि पाठः ।

एवं गोचर्मोऽथम मध्यमोत्तम-भेदेन शक्तया व्यवस्था स्थेया । तथाच—

श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने ।

विपन्नाय दरिद्राय सर्वभूत-हिताय च १(*) ॥

ईदृश्याय शुभा शुद्धा वृत्ता स्वल्पाऽपि वासव ! ।

कुलानि तारयेद्वी(द्वी)रः क्रमेण सप्त सप्तच ।

शुभा—सर्वं सस्योत्पत्तियोग्या २(+) । शुद्धा—न्यायोपार्जिता ।

221. वृद्ध वशिष्ठः—३(‡)

अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्येति साधवः ।

पृथ्वीं धान्यादि मिच्छन्ति पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥

222. भूमिदानमन्त्रो मातृस्ये,—

तथा भूमिप्रदानस्य फलां नार्हन्ति षोडशीम् ।

दानान्यन्यानि मे शान्ति भूमिदानाद् भवत्विह ॥ इति ।

नहि भूमेः परं वस्तु गौ सुवर्णाच्च किञ्चन ।

अतो मुवि गवि प्राज्ञैः सुवर्णं वक्षिणा मत्ता ॥ इति ।

223. महाभारते च—

न चोषरां न निर्दग्धां महीं दद्यात् कथञ्चन ।

न इमंशान-परीताञ्च न च पापि-निषेक्ताम् ॥

स्वदत्तां परदत्तां वा भूमिं योपि हरेन्नरः ।

षष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिरिति ४(+) ॥

इति भूमिदानम् ५(०) ।

—*—

- १ (*) 'सर्वभूत विनाशे च' इत्य साधुः पाठः तापि चार्द्धे । 'कुलानितारयेद्वीरः' इति भिन्नः पाठः ।
- २ 1) 'सर्वं सस्योत्पत्तिः' इति कश्चिदादर्शयन् पाठः ।
- ३ (‡) 'भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घायुश्च हिरण्यदः । तिल प्रदः प्रभामिदां दीपदचक्षुस्त्वजम्' । इति मानवे धर्मशास्त्रे ।
- ४ (+) 'स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् वसुधराम् । स विष्टायां कृमिर्भूत्वा पिबतिः सष्ट मज्जति' ॥ इत्यन्याकतिः ।
- ५ (०) 'सर्वेषामिव दानानां भूमिदानं मनुजमम् । यो ददाति महीं राजन् विद्यावाक्विद्याय वै । चक्षुश्च मानं न च वा स भवेत् पृथिवीपतिः । न भूमिदानं सहस्रं पश्चिमिष्टं विद्याते ॥ भूमिं वः प्रतिददाति भूमिं यश्च प्रयच्छति । एतौ तौ पुच्छनापन्नौ-नियतं स्वर्गनामिनौ' ॥ इति महाभारते, पाण्डोत्तरखण्डे जनपञ्चमोऽध्याये च ।

(१३) अथ गृहदानम् १(*) ।

—*—

224. कौम्भे—

शक्तिः सर्व्वित्तेन पूर्णं गृहमपि त्रिधा ।

सदक्षिणं द्विजे दत्त्वा ब्रह्मलोकं ब्रजोन्नरः ॥

सर्व्ववित्तेन-सर्व्वोपस्करणेनेत्यर्थः २(†) ।

कांस्य ताम्रादिभाजन-सर्व्वधान्य-घृत-गुड़-शर्करा-गोवलीवर्ह-दास-दास्युदुखल-
मूषल-पीताम्बरादिरूपेण वित्तेन, त्रिधा-पूर्व्ववदुत्तमादि-पक्षत्रयेण सदक्षिणं गृहमिति ।

गृहदाता सुखी प्राप्नोति क्लृप्णाः सर्व्ववस्तुषु ३(‡) ।

प्रज्ञा-सुख-विषुद्धार्थं पात्रे देयं मतो गृहम् ॥

225. गारुडे,—

ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।

क्रीडित्वा सुचिरं स्वर्गो मानुष्यं लोकमास्थितः ॥

भवत्यव्याहृतैश्चर्य्यैः सर्व्वकाम-समन्वितः ॥

ऐष्टकं दारवं वापि मृन्मयं वापि शक्तिः ।

सर्व्वोपस्करणोपेतं यो दद्यात् विपुलं गृहम् ॥

226. व्यासः—

गृहन्दीप प्रभोद्योत शयनासन भाजनैः ।

उपस्करैश्च सम्पूर्णं सर्व्वधान्य-प्रपूरितम् ॥

ब्राह्मणाय दरिद्राय सुशीलाय ददाति यः ।

तथाध्ययन शीलाय शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥

१ (*)

'यः कारयेत्सर्व्विं वैश्वस्य, पुण्यान् लोकान् सोऽर्ज्येत् शान्तान् वै ।

दत्त्वावासान् पयकलाभिपञ्चान्, भोगान् भुङ्क्ते कामतः ज्ञापनीयान् ।

वासतमं पिबेत्कुलं तथा मादङ्कुलं नरः ।

तारयेद्वात्मना साहं विचोर्मेन्दिरकारकः ।

इमाश्च पितरो वैश्वभाषा नावन्ति योनिनः ।

पुरतो बहुविंशस्य ज्ञानचस्य तपस्विनः ।

अपि नः सङ्कुली कश्चिद् विचुभन्तो भविष्यति ।

इरेर्मेन्दिरं सप्तौ यो भविष्यति यच्चिब्रतः' ॥

इति वामन पुराणे श्रेयाज्याय ।

२ (†)

यथा इति उक्तं कथं चिन्तयति दानपुरः सरेश इति ।

३ (‡)

'यच्छदानान् सुखो' इति चाश्वमेधं पुस्तकान्तरं पाठः ।

देवैः पितृगणैर्युक्तो ब्रह्मर्षिमनुजर्षिभिः १(३) ।
 ब्रह्मवर्षशतान्येव दश तिष्ठन्त्यनामयः २(†) ॥
 तस्मादिह समागत्य सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
 बहुप्रदो बहुधनो द्विजोवा वेदपारगः ॥

उपस्कराः—मन्त्र-तुलिकोपधान-कांस्य-भाजनादयः ।
 सर्व्वधान्यानि-परिभाषायां ज्ञेयानि ॥

227. मातृस्य पुराणे—

पक्षेष्टकामयं कृत्वा शैलजं वापि दारुजम् ।
 मृन्मयं वापि भवनं शुभलक्षण-संयुतम् ।
 मत्तवारणशोभाह्यं धेन्वाचैव समन्वितम् ३(‡) ।
 इदानीं गृहनिर्माणद्रव्याण्युच्यन्ते—
 अर्जुनैः सरलैः रम्यैः शालैश्चैव मनोरमैः ॥
 तिलिसैः सर्ज्जवृक्षैश्च कदम्बैः सह वञ्जुलैः ।
 शुभस्थान समुत्पन्नैर्वास्तुलक्षण संयुतम् ॥
 अत्रार्जुनादि वृक्षोपादानं वास्तु शास्त्रोक्त-४(+)
 वृक्षविशेष ग्रहणार्थम् ।
 एतैर्हीरुभिर्भवनं कृत्वेति सम्बन्धः ५(x) ।
 स्थापनञ्च यथान्यायं भूमेश्चैवतु शोभनम् ॥
 मार्जनं सिञ्चनञ्चैव मण्डनीयेन कारयेद् ६(०) ।
 मङ्गल्यानुपहारांश्च वास्तु विद्योदितांस्तथा ॥
 देवता पञ्चकं तत्र चत्वारिंशत् समन्वितम् ।
 पूजयित्वा यथान्यायं ततोदध्याद् गृहं गृही ॥

१ (३) 'ब्रह्मर्षि मनुजर्षिभि' रित्यत्र 'सर्व्वभोगसमन्वित'मिति चादशान्तर धृतः पाठः ।

२ (†) 'दशानुवर्षशतान्येव दश तिष्ठन्त्यानामयाः' इति हेमाद्रिधृतः पाठः ।

३ (‡) 'मत्तवारणशोभाह्य' मिति चतुर्वर्गचिन्तामणिधृतः पाठः ।

४ (+) बालुशास्त्रं—यथा 'मयमतम्' 'शिल्परत्नम्' 'मनुशास्त्रयचन्द्रिका' मखन स्वधारीबन्, यौभोजराजौद्य-समराजन-सूतधारम्, विश्वकर्माप्रकाशः 'प्रासादमखनं' मूलकान्तशास्त्रेति ।

एतेषु मयमतं श्रेष्ठम् । एषु वदुधा बालु प्रबाली बालुश्चादीनां वृत्तमस्ति ।

५ (x) प्रासाद-भवन-निर्माणे के च इत्याः ग्रन्थाः प्रभवाः केचाद्यभदासत् सर्व्व बालुशास्त्रे लिखितमस्ति ।

६ (०) बालु-मखन-निर्माण-प्राक्प्रभुसर्माञ्जनं सिञ्चनञ्च मखनीयेन कारयेदित्यर्थः । अत्र 'मखनीयेन' इत्यत्र खान्मनीयेति पाठान्तरमस्ति ।

अत्र वास्तु मण्डलोद्धार पूजाद्युक्तम् ।

228. मत्स्यपुराणे—

एकाशीति पदं कृत्वा रेणुभिः कनकेन च १(+) ।
पश्चात् पिष्टे नालुलिम्पेत् सूत्रेणालोढ्य सर्वतः ॥

अथरेखाकरणम्—

दश पूर्वपरारेखा दशचैरोत्तरायताः ।
सर्ववास्तु-विभागेषु विज्ञेया न कदाचन ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित् सर्ववास्तुषु ।
पदस्थान् पूजयेद्देवान् त्रिंशत्पञ्चदशैवतु ॥
द्वात्रिंशद्वाह्यतः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्त्रयोदश ।
मध्ये नवपदस्त्वेकः चत्वार खिपदाः स्मृताः ॥
एवं प्रतिष्ठिता देवाः चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
नामत स्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत ॥
ईशान कोणादिसुरान् पूजयेत् क्रमशो न च २(*) ।

अत्र नामस्थाने यथा—

शिखी चैवाथ पञ्चन्यः जयन्तः कुलिशायुधः ३(†) ॥
सूर्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वाशुरेव च ।
पूषाथ वितथश्चैव गृहक्षत यमावुभौ ॥
गन्धर्वो भृङ्गराजश्च ४(‡) मृगः पितृगण स्तथा ।
द्वौवारिकोऽथ सुभोवः पुष्पदन्तश्च वारुणः ५(+) ॥
असुरः शोष पापौ च रोगोहिर्मुख एवच ६(x) ।
भल्लाटः सोमसूर्यौ च अदितिश्च दितिश्च वै ७(॥) ॥

- १ (+) 'एकाशीतिपद-वास्तुमण्डल-करणे प्राग्रेणुभिः कनकेन च सन्पाद्यम् । पश्चात्पिष्टं चूर्णादिनाच ।
- २ (*) एकाशीतिमण्डलं चतुः षष्टिपदमण्डलचेतिवयं अति-पुराण-वास्तुशास्त्रेषु प्रथि-
तवीरेकाशीतिपदं श्रेष्ठम् । अचान्तः कोष्ठेषु ईशानादिदिग्दिग् जिम्निप्रथतीमान्मे
विन्वाद्यः । वास्तुमण्डलं परपृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
- ३ (†) विभिन्नवयस्ये मयमतादी कोष्ठस्थदेवताणां कश्चित् नाम प्रमेदो दियते ।
- ४ (‡) 'भृङ्गराजश्चे'त्यत्र 'भृगुराजश्चे'ति पाठान्तरमस्ति ।
- ५ (+) 'वारुण' इत्यत्र 'जम्बाधार' इति मिस्र-पाठः ।
- ६ (x) 'असुरश्चैव शोषय पापयच्चाच रोगक' इति ईशाद्विधतः पाठः ।
- ७ (॥) 'सोम सूर्यौ' इत्यत्र 'सोमनामौ' चेति ईशादिः ।

कलावान् मुख्यभङ्गाटौ सोमनागौ तथापरौ ।
 अदितिश्च दितिश्चैव स्थाप्याः प्रणव-नामभिः ॥
 वहिर्द्वात्रिंशद्वैतेतु तदन्त श्वतुरः शृणु १(३) ।
 आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्र स्तथैव च ॥
 अर्च्यमा सविता चैव विवस्वान् विष्णुश्चाधिपः ।
 मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥
 अष्टमस्त्वापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
 आपश्चैवापक्व सञ्च पर्जन्योऽग्निर्दितिस्तथा ॥
 पदिकानान्तु वगोऽयमेवं क्रोणेज्वशेषतः ।
 तन्मध्येतु वहिर्विंशं द्विपदास्तेतु सर्व्वतः २(†) ॥
 अर्च्यमाच विवस्वाञ्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
 ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदाश्चैव सर्व्वतः ॥
 एतत् पूर्व्वकं गृह्यारम्भन्तु कुर्यादित्युक्तम्—

तत्रैव—

वास्तौ परीक्षिते सम्यग् वास्तुगोहे विषक्षणः ।
 वास्तूपशमनं कुर्यात् समिद्धिर्व्वलि-कर्मणा ॥
 जीर्णोद्दारे तथोद्याने तथाच नववेष्टमनि ३(‡) ।
 नच प्रासादभवने प्रासाद परिवर्त्तने ॥

—*—

- १ (३) 'पूर्व्वे नख्यवहिर्द्देवता इति' इत्युक्तं संख्यकाः त्रिष्वारथ उक्ताः, पञ्चान्धस्वान्द्देवताः
 चापादयो यथारोत्या उच्यन्ते । अन्धचितेऽपञ्चोक्तौयम् ।
- २ (†) तन्मध्ये-वासुदेवकर्मण्ये, वहिर्विंशत्—तवहिर्द्देवताः द्विपदाः विंशतिर्दंख्यका श्रियाः ।
 वासुदेवकर्मण्ये नख्यवहिः स्थाः 'नीमिन्नीच-विहारीच पूतया-पाप्राचरी प्रथमतः
 द्वेषः सन्नि ।
- ३ (‡) जीर्णोद्दारे—जीर्णदेवता महात्वादीनां पुनः संस्कारे । जीतिः—प्राचीन—तन्-
 प्राचीन निवसेच अस्वीकारोत्या वासु विष्णोपमननं कार्य्यम् । प्राण्योतिषप्राज्जरीत्या
 वासुस्वाननिचैवः । पञ्चान्धस्वान्द्देवता अस्वीकारो विज्ञापसारचच ।
- ”
 उच्यन्ते—पूतारामिच ।

दीगः	चङ्घिः			दिगिः	जिह्वी
पापः	भद्रः	सुखः	भङ्गाटकः	सोमः	सोमः
				सोमः	सोमः
				सोमः	सोमः
				सोमः	सोमः
श्रेयः	राजयक्षा	पृथ्वीधरः	आपवत्सः	जयन्तः	
असुरः				कुलिशायुधः	
जनाधिपः	सिः	ब्रह्मा	सोमः	भूर्धः	
पृथदन्तः				सत्यः	
स्योवः	विज्वाधिप	विवस्वान्	सविता	भृशः	
दौवारिकः	जयः	सोमः	सोमः	साविचः	आकाशः
पितृशक्ः	सुगः	सोमः	सोमः	पूषा	वायुः

229. एकाशीतिपदवास्तुमण्डलम् ।

एतन्मन्त्रस्यपुराणोक्तं धर्मशास्त्रकृत् । वास्तुशास्त्रमते परममायिपदमेतन् ।
एवं चतुःपष्टिपदं वास्तुमण्डलं यत्तद्—मण्डुकपदम्-

‘एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्येतु’ इत्यादिनात्र प्रयोजनमेतन् सूचितम् । चतुः-
पष्टिपदवास्तुमण्डलस्यात्र नावसरः १(०) । कोष्ठस्थ-देवतानां नामभेदो नानामन्त्रे
दृश्यते । पुष्कलं शब्दकल्पद्रुमाभिधाने वास्तुशब्देऽस्ति ।

१ (०) तच्च मण्डलं सर्वदेवगृहादिषु केषाम् । मध्ये नवपदं ब्रह्मा ।

230. लिङ्गपुराणे—

‘एकाशीतिपदं वास्तु मानुषं प्रति सिद्धिदम् ।
चतुःषष्टिपदं वास्तु सर्वदेव-गृहं प्रति’ ॥

231. देवीपुराणे च—

‘प्रासादेतु चतुःषष्टि रेकाशीति पदं गृहे’ ।
द्वाराभि वर्त्तने तद्वत् प्रासादेषु गृहेषु च ॥
वास्तूप शमनं कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षणः १(*) ।
एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्ये तु पिष्टकैः ॥
होम स्त्रिमेलले कार्थ्यः कुण्डे हस्तप्रमाणके ।
यवैः कृष्णै स्तिलै श्रैव समिद्रिः क्षीरवृक्षजैः ॥
पालाशैः खादिरै वा पामागौदुम्बर सम्भवैः ।
कुशदूर्वाभ्यै र्वापि मधुसर्पिः समन्वितैः ॥
कार्थ्यस्तु पञ्चभिर्विषैर्विल्ववीजैरथापि वा ।
होमान्ते भक्ष्य भोज्यैस्तु वास्तुदेशे बलिं हरेत् २(†) ॥
तद्वद्विशेष नैवेशमिदं दद्यात् (ध्यात्) क्रमेणतु ।

अतः कस्मै मण्डलस्थदेवाय कोवा बलिर्देयस्तदुच्यते—

ईशकोणे घृताक्तन्तत् शिखिने विनिवेदयेत् ॥
ओदनं सोत्पलं दद्यात् पञ्जर्जन्याय घृतान्वितम् ।
जयन्ताय ध्वजं पीतं पैष्टंथ कूर्मश्च विन्यस्येत् ३(‡) ॥
इन्द्राय पञ्चरत्नानि पैष्ट्यश्च कुलिश न्तथा ॥

- १ (*) वास्तुशास्त्रे ;—स्यमत-शिल्परत्न-समराङ्गनमनधार-मूलमन्त्र शास्त्रादिषु वास्तु विज्ञोप-
शमन-वृत्तमस्तीति प्रागपिप्रोक्तम् ।
‘एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कमकेनतु ।
पश्चात् पिष्टेन चालिष्येत् सूत्रेणासौघ सञ्चतः’ ॥
‘एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुविन् सञ्चवास्तुषु ।
पदस्थान् पूजयेद्देवां स्त्रिंशत् पञ्चदशैवतु ।
वर्तिशशास्त्रतः पूज्याः पूज्याथान् स्वयीदश’ ॥
इति मानुषे वास्तुनिर्णये सप्तविंशत्युत्तर विग्रहतन्माध्याये ।
- २ (†) वास्तुमण्डलकोष्ठस्थानां शिखादि देवानां पूजने कममः स्वस्व पृथक् पृथक् बलिद्रव्य दान-
विधिरनेन उच्यते ।
- ३ (‡) जयन्तादीनां कर्षी कीदृशं बलिं देववा द्रव्यधानेन तत्पदस्यते ।

वितानकञ्च सूर्याय धूपं शक्तुं तथैव च ।
 सत्याय घृत-गोधूमं मत्स्यान् दद्याद्भृशाय च ॥
 सञ्कुली-श्चान्तरीक्षाय दद्यात् सक्तूंश्च वायवे ।
 लाजाः पूष्णे तु दातव्या वितथे वर्णकौदनम् ॥
 गृहक्षताय मध्वन्नं यमाय पिशितौदनम् ।
 गन्धौदनञ्च गान्धर्वे भृङ्गे मेषस्य जिह्विकाम् ॥
 दौवारिके दन्तकाष्ठं पैष्टं कृष्णवर्लिं तथा ।
 सुग्रीवे पूषकान्दद्यात् पुष्पदन्ताय पायसम् ॥
 मृगाय यावकान्दद्यात् पितृभ्यः कृशरांस्तथा ।
 कुशस्तम्बेन संयुक्तं तथा पद्मञ्च वारुणे ॥
 पैष्टं हिरण्मयं न्दद्यादसुराय सुरासवम् ।
 घृतौदनञ्च शेषाय यवान्नैः पापयक्ष्मणे ॥
 घृतं लड्डुकांस्तु रोगाय नागपुष्पं फणावते ।
 भक्ष्यं मुख्याय दातव्यं मुद्गौदनं मतः परम् ॥
 भल्लाटे स्थानके दद्यात् सोमाय मधु पायसम् १(*) ।
 नागाय शालिकं पिष्टं अदित्यै लोपिकास्तथा ॥
 दितेस्तु पूरिकान्दद्यादित्येवं वाह्यतो बलिः २(+) ।
 क्षीरमापायं दातव्यं आपवत्साय वै दधि ॥
 सावित्रे लड्डुका न्दद्यात् समरीचं कुशोदकम् ।
 सवि तु गुंडूपान्श्च जयाय घृत-चन्दनम् ॥
 विवस्वते पुनर्हृषां द्रक्ष्मणन्दन-पायसम् ।
 हरितालौदनं न्दद्यादिन्द्राय घृत-संयुतम् ॥
 गुडौदनन्तु मित्राय रुद्राय घृतं पायसम् ।
 आमपकं तथा मां सं देयं स्याद्वाज-यक्ष्मणे ॥
 पृथ्वीधराय मांसानि कुम्भाण्डानि च दापयेत् ।
 शर्करा-पायसन्दद्यादर्य्यम्ने पानमेवतु ॥
 पञ्चगव्यं यवान्श्चैव तिलाक्षतं हविश्चरुम् ॥

१ (•)

'व्याज क' निर्यपि पाठान्तरमसि ।

२ (।)

—इत्यसं वाह्यदेवानां सिध्यादीनां बन्धकचमम् । —मि दंवा दार्तिज्ञानमेव्यकाः

नवकोशे सर्वे त्रया, तदपि सप्तदशति कोशका-दीनां त्रिधा विभागः ।

भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं ब्रह्मणे विनिवेदयेत् ।

एवं सम्पूजिता देवाः शान्तिं कुर्वन्ति ते सदा १(*) ॥

पुनरपि तृप्त्यर्थं देयद्रव्यमुच्यते—

सर्वेषां काञ्चनं दद्याद् ब्रह्मणे गां पयस्विनीम् ।

राक्षसानां वलिर्देयो मां सौदन समन्वितः ॥

ईशाने नागमातृभ्यश्चरुञ्च विनिवेदयेत् २ (†) ।

मां सौदनं सरुधिरं मत्स्य-खण्डैश्च संयुतम् ॥

पीतरक्तं बलिन्दद्यात् पूतना यातु राक्षसी ।

वायव्ये पापराक्षस्यै मत्स्यं मांसं सुरासवम् ।

पायसञ्चापि दातव्यं स्वनाम्ना सर्व्वतः क्रमान् ॥

नमस्कारानुयुक्तेन प्रणवाद्येन सर्व्वतः ।

प्राङ्मांसौदनं स्कन्दाय दक्षिणस्यां तथा परम् ।

कृशारा-पोलिकादानं मर्त्यन्ने मूल-मन्त्रतः ॥

मां सं सरुधिरं दद्यात् जम्भकाय तु पश्चिमे ३(‡) ।

पोलि—पिठोच्छयेरक्ताक्त-पिष्टानन्तरतोऽपि च ।

भक्ष्यभोज्यैर्दिगीशानां तत्तन्मन्त्रैर्बलिं हरेत् ।

सर्वासां पायसं साज्यं यथोक्तं वल्यसम्भवे ॥

तदभावे दर्भपुष्पैर्दृध्यक्षत-घृतैर्बलिः ४(०) ।

गोमयेनोपलि-प्रायां मण्डलात् पूर्व्वतः क्षितौ ॥

गन्धादि पूर्व्वकं सर्व्वं भौतिकञ्च बलिं हरेत् ।

भूतेभ्योऽथ पितृभ्यश्च राक्षसेभ्यो नमो नमः ॥

पिशाचेभ्योऽथ मातृभ्यो गणेभ्यश्च पृथक् पृथक् ।

दिव्यान्तरिक्ष-भौमेभ्यः प्रणवादिनमोऽन्तकैः ॥

ततः सर्व्वौषधिं ज्ञानं यजमानस्य कारयेत् ।

द्विजांस्तु पूजयेद् भक्त्या ये चान्ये गृहमागताः ॥

१ (*) 'एवं सम्पूजिताः' इति आदरेण पुस्तकान्तरे पाठः ।

२ (†) 'ईशादेभ्यो' इति चम्पादर्थभूतः पाठः ।

३ (‡) इति दिग्-देवतायां कोषस्य देवतायां च बलिद्रव्यदानव्यवस्थ

" 'पि लि पिच्छये' इति पाठोऽपि ऋषिः ।

४ (०) तदभावे,—प्रायुक्तपिष्टतपस्विद्रव्याभावे इति ।

एतद्वास्तुपशमनं कृत्वा कर्म समाचरेत् ।
 प्रासाद-भवनोद्यान-प्रारम्भे परिवर्त्तने ॥
 सु(पु)रवेश्म प्रवेशेच सर्वदोषोपशान्तये ।
 वास्तुपशमनं कृत्वा ततः सूत्रेण वेष्टयेत् ॥
 रक्षोघ्न—१(+) पावमानेन सूक्तेन भवनादिकम् २.† ।
 नृत्य-मङ्गल वाद्यैश्च कुर्याद् ब्राह्मण-वाचनम् ॥

इतः पूतकृत्यस्यास्य फलकीर्तनम्—

अनेन विधिना यस्तु प्रति सम्बन्तं सप्तं बुधः ।
 गृहे वायतने कुर्यान्न स दुःखमवाप्नुयान् ॥
 नच व्याधिभयन्तस्य नच बन्धु धनक्षयः ।
 जीवेद् वर्षशतं स्वर्गे कल्पमेकं वसेन्नरः ॥ इति ।

232. गृहादि दान मन्त्रो—ब्रह्मवैवर्त्त पुराणे—

इदं गृहं गृहाणत्वं सर्वोपस्कर संयुतम् ।
 तव विप्र ! प्रसादेन ममास्त्वभिमत्तं फलम् ॥
 एव मेकैकशो दत्त्वा प्रणिपत्य समर्पयेत् ।
 'स्वस्ती'नि ब्राह्मणैर्वाच्यं कोऽदादिति च पूजितैः ३(*) ॥
 यद् यस्य विहितं पूर्वं तत्तस्मै प्रतिपादयेदिति ।

233. मत्स्य पुराणोऽपि—

प्राप्ते दानदिने कार्यं मेशान्यां हस्तमम्मिमम् ।
 चतुरस्रं समं कुण्ड-मेखला-योनि-भूपितम् ॥
 पूर्वोत्तरे हस्तमिताच वेदी,
 गृहादि-देवेश्वर पूजनाय ।
 अर्च्यार्चनं ब्रह्मशिवाच्युतानाम् ।
 सूर्यस्य कार्यं फल पुष्पगन्धैः ॥

१ (+) 'रक्षोघ्नो वो वल्लगहनः प्रोत्तयामि वैष्णवान् । रक्षोघ्नो वो वल्लगहनोऽननयामि वैष्णवान् । रक्षोघ्नो वो वल्लगहनोऽननयामि वैष्णवान् । रक्षोघ्नो वा वल्लगहना उपदयामि वैष्णवी । रक्षोघ्नो वा वल्लगहनी पथुष्णामि वैष्णवा । वैष्णवमि वैष्णवाः स्यः । युक्तयन्त्रे १ । १।२०, १।२५ । परमहंस-परिव्राजकाचार्य-श्रीमन्मधुसूदनसरस्वतीनय-श्रीभगवद्गीतकादृशः श्यामो—'श्यामं हृषीकेश-तवमकीर्त्ता' इत्यादि श्लोकां रक्षोघ्नमन्त्रः शान्त्वप्रसिद्धः ।
 २(†) 'पावमानो' सूक्तानि, वैदिकानि पठेत् ।
 ३ (*) ईं स्वस्तीति ब्राह्मणः प्राग्वदिति । ततः स्वस्तिमन्त्रश्च । ततः 'ईं कोऽदात् कश्चा अदा' इति मन्त्रं पठेत् । यस्वस्ति,—गुरुवं, आचार्याय, ऋते, ब्रह्मणे, इति शान्त्यम् ।

द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि,
 पत्रैरपि क्षीर-वनस्पतीनाम् ।
 मध्येच संस्थाप्य च पूर्णकुम्भम् १(†)
 स्रग्गन्ध धूपाम्बर रत्न युक्तम् २(‡) ॥
 गृहोक्तेन विधानेन कृत्वा चाग्नि मुखन्ततः ।
 गव्येन पयसा दिव्यं स्थालीपाकं चरुं श्रपेत् ॥
 ततश्च तश्चैव चरुं जुहोमि, मध्यस्थिताभ्यो गृह-देवताभ्यः ।
 बलिञ्च सम्यग् विधिवत् प्रपूज्य, क्षीरेण धाराः परितस्तु दद्यात् ॥
 ब्राह्मण मर्षयेत् पूर्वं परितुष्टं क्षमापयेत् ।
 शय्यां दक्षिणभागे तु सोपधानां सदीपिकाम् ॥
 सितवस्त्रैश्च सञ्जुनां लक्ष्मी-नारायणान्विताम् ।

लक्ष्मीनारायण प्रतिभोक्ता—

पद्यासन गतं कुर्यात् तच्च देवं चतुर्भुजम् ।
 दक्षिणाधः करे पद्मं शङ्खमूर्द्धकरे न्यसेत् ॥
 वामोर्ध्वे च भवेच्चक्रं लक्ष्मीपृष्ठेऽपरः करः ।
 वामोत्सङ्गता लक्ष्मीः रत्नपात्रकरा भवेत् ।
 दक्षिणस्तु भुजो देव्याः पृष्ठे देवस्य चक्रिणः ॥ इति
 सिताम्बरं कुण्डल हेम भूपितम् ,
 केयूर-कण्ठाभरणाभिरामम् ।
 पत्नीसमेतञ्च करे गृहीत्वा,
 दाता पठेन्मन्त्र मिमं गृहस्थः ॥
 ण्योहि नारायण दिव्यरूप !
 सर्व्वामरैर्विन्दित पादपद्म !
 शुभाशुभानन्द सधाम धीर-
 लक्ष्मीयुत स्त्वं हि गृहं गृहाण ३(•) ॥

१ (†) 'रत्नकुम्भम्' इति षादशं पुलकाभरण्यः पाठः । 'दिव्यं च संस्थाप्य' इति पुस्तकान्तरपठः पाठः ।

२ (‡) प्रागुक्त ब्रह्मादीनां लक्षणं तुलापुरणप्रकरणे उक्तम् । 'बल्लयुक्त' मिति क्वचित् सन्दर्भे पाठः ।

३ (•) 'शुभाशुभौ' इत्यन्त्यादर्श-पुस्तकपठः पाठः ।

नमः कौस्तुभनाथाय हिरण्य कवचाय च ।
 क्षीरोदार्षव सुप्ताय जगद्धात्रे नमोनमः ॥
 नमो हिरण्य गर्भाय जगन्नाथाय वै नमः ।
 चराचरस्य जगतो गृहभूताय ते नमः १(*) ॥
 भूर्लोक-प्रमुखालोका स्तव देहे व्यवस्थिताः ।
 नन्दन्ति यावत् कल्पान्तं तथा तस्मिन् भवान् गृही २(+) ॥
 पञ्चयज्ञ-क्रियायुक्तः वसेदाचन्द्रतारकम् ।
 एव मुत्तवातु देवेशं सपत्नीकं द्विजोत्तमम् ॥
 तिल प्रस्थोपरिस्थायां शय्याया मुपवेश्य च ।
 वदेदिदं ततो वाक्यं सर्वधान्य युतन्त्विदम् ॥
 सर्वोपस्कर-संयुक्तं गृहं गृह्य द्विजोत्तम ।
 तत्रोपकरणं सर्वं दाम्पत्यस्य निवेदयेत् ३(‡) ॥
 पादुकोपानहच्छत्र-भूषणासन-भाजनैः ।
 सम्पन्नं चार्थसम्पन्नं गृहोपस्कर-भूषणम् ।
 सर्व-सम्पूर्णमेवास्तु पठित्वैवं निवेदयेत् ॥

234. एतद्दानफलमपि तत्रैव मत्स्यपुराणे—

य एवं सर्वसम्पन्नं पक्वेष्टं विनिवेदयेत् ।
 कल्पकोटि-शतं यावत् ब्रह्मलोके महीयते ॥
 शैलजं दारुजं वापि यो दद्याद्विधि पूर्वकम् ।
 वसेत् क्षीराण्वे रम्ये नारायण-समीपतः ॥
 मृन्मयश्चैव योदद्याद् गृहोपस्करान्वितम् ४(*) ॥
 पुरेषु लोकपालानां प्रीत्या मन्वन्तरं वसेत् ॥

१ (*) 'वै नमः' इति पाठान्तर मति ।

२ (†) 'भवने गृहो' इति पुस्तकान्तर-धृतः पाठः ।

३ (‡) 'दम्पत्यो विनिवेदये' इति-चादशान्तरधृतः पाठः ।

४ (•) शशुष्काया विवरणं मधमताप्यग्र्यं शिम्बरवे प्रासादमस्यने चामि-प्रागुक्तमस्य ।

मत्स्यपुराणे-निर्दिष्टस्य—रत्नज-धातुज-मृत्क-ज-दाहज-दिग्दृश्यः-प्रत्यप्यस्य जन्मकम्,
 तद् यदि देवाद्यावतमं स्यादिति ।

कलिकल्लुष-विमुक्तः पूजितः सिद्ध-सङ्घैः
 अमर-कमलमाला वीज्यमानोऽप्सरोग्भिः ।
 पितृशतमपि बन्धून् पुत्र पौत्र-प्रपौत्रान्,
 अपि नरकनिमग्नं तारयेदेक एव ॥ इति
 दिव्य भोगां स्तनो भुक्त्वा राजराजो भवेद्भुवि १(†) ।
 नारायण-बलोपेतो नारायण-परायणः ॥
 नारायण-कथासक्तो जीवेद् वर्षशतं सुखी ।

अथैषां वचनानामेकवाक्यतया गृहदान-प्रयोगः प्रस्तूयते । गृहदानं दित्सुः प्रागुदग् वा समासन्नजला मनुषहता मनुषरां वास्तु-शास्त्रोक्तगुणां विशुद्धां भुवं परिगृह्य, तत्र समे स्थाने गोमयेनोपलिप्ते चतुरस्रदेशे शङ्कुच्छायादिना प्राचीं कल्पयित्वा तत्र सुधादिलिप्तेन २(‡) सूत्रेण समान्तराल-पूर्वापरयुत-दक्षिणोत्तरायत-नवकोष्ठात्मक-मेकाशीतिपदं वास्तुमण्डलं विरच्य, तन्मध्ये कोष्ठनवक मेकीकृत्य, तत्र ३(०) ब्रह्माणं विन्यस्य तत् पूर्वादि चतुर्दिक्स्थ-कोष्ठत्रयमेकीकृत्य तेषु क्रमादर्घ्यमणं विवस्वन्तं मित्रं पृथ्वीधरं विन्यस्य, तेषामुभय पार्श्वस्थेशानादि कोष्ठेषु चतुष्टये प्रादक्षिण्येनापवत्स-सवितृ-विबुधाधिप राजयक्षमणो विन्यसेत् ।

तत्र आपः आपवत्सस्येशान-कोष्ठे सवितृ रात्रेय-कोष्ठे सावित्रम्, विबुधाधिपस्य नैऋत्यकोष्ठे जयः. राजयक्षमणः वायव्यकोष्ठे भ(रु)द्रं विन्यस्य, अथ वहिरीशानादि-सर्वकोष्ठेषु प्रादक्षिण्येन शिख्यादि—दित्यन्तं तान् विन्यसेत् ४(*) ।

एवं संस्थाप्य 'होमस्त्रिमैखले कार्य्य' इत्याद्युक्त प्रकारेण होमं हुत्वा, ततः 'ईशकोणे घृताक्तन्तन् शिखिने विनिर्देये' इत्याद्युक्त रीत्या सर्वेभ्यो बलीन्दद्यात् । प्रतिस्विक कल्पे वा तेभ्यः सर्वेभ्यः पायस-बलीन्दद्यात् ।

ततः कृताभिषेकः कर्त्ता ब्राह्मणा नदक्षिणान्नादिभिः सन्तोष्य, तत्र भूमौ वास्तु-शास्त्रानुसारेण ५(†) पक्षेष्टकादिमयं गृहं निर्माय, सुधा-धात्वादिभिरलङ्कृत्य गृहोपकरणै-गृहं सम्पूर्णं कृत्वा, सति सम्भवे गृहाङ्गने ईशानदिग्भागे मण्डपं कृत्वा, तोरणे बस्त्रादिना

- १ (†) 'दिव्यभोगा' नित्यादिना तद्दानफलसुक्रमम् ।
 २ (‡) सुधाव्यखेपविशेषः सुदृढः इष्टतंसंज्ञितोक्तः ।
 ३ (०) तत्र मध्ये ब्रह्मा चतुः कोष्ठं स्थानं, नवकोष्ठे वा ।
 ४ (*) एकाशीतिपदं वास्तुमण्डलकोष्ठं जिव्यादि दिव्यत्वात् क्रमेण, पूजयेद्देवान् व्यापयेद्-यथाविधि बलीन्दद्यात् ।
 ५ (†) मयमत-जिस्वरत्र-विश्वकर्मा-प्रकाश-प्रासादसम्पन्नास्य-वश्यानुसारेण इष्टकादि गृह-निकाशं कार्यमेतदपि प्रागुक्तम् । रजोन्न-पवमानमन्त्राः प्रागुक्ताः ।

समलङ्कृत्य, पूर्ववद्वास्तुपूजा होमौ विधाय कलशोदकेनाभिषिक्तो यजमानो गीतमङ्गल-
वाद्यादिभिर्गृहं रक्षोघ्न-पवमानमन्त्रैस्त्रिषु आपद्दक्षिणमावेष्ट्य, परितः क्षीरधारां
पातयित्वा तदुपरि प्रस्थमात्रां स्तिलान् प्रक्षिप्य. तत्रोपधानादि-सर्वोपस्कर-सहिता-
मुपरि-स्थापित-सुवर्ण-नारायण-प्रतीमां (आपो) निधाय. तत्र नारायणं सम्पूज्य,
प्रतिमहीतारं वृत्त्वा कुण्डल-वस्त्र-मुद्रिका-केयुरादिभिः सपत्नीक मलङ्कृत्य, 'तं करे
गृहीत्वा सुलभ्रे मङ्गल-घोषं जायमाने गृहं प्रविशेत् १(*) ।

एषोहि नारायण, दिव्यरूपेत्यादि - वसेदाचन्द्र-तारकमित्यन्तः पूर्वोक्त-मन्त्रः

पठनीयः २(†) ।

ततः पूर्वस्थापितासनस्योपरि उदङ्मुखं सपत्नीकमुपवेश्य द्वयं प्राङ्मुखं सुपविश्य
कुशलिज्जलान्यादायाद्येत्यादि-देश कालादि-संकीर्त्तनान्ते अमुक गोत्रायामुक्-
वेदाध्यायिनेऽमुक-शर्मणे ब्राह्मणाय इदं गृहं (यथोपकरण सहितं) पक्वेष्टकादि रचितं
यथाशक्ति-सम्पादित-क्रांस्यताम्रादि-भाजनं सर्वधान्य-लवण-शर्करादिरस-गो वलीवर्ष-
दास-दासी-समष्टक-तुलिका-वितानादि-सर्वोपस्करण-सहित-सदीप-प्रद्योतं सर्वधान्य-
दैवतं सकल-कलुष-क्षयानन्तर-सिद्ध सङ्घ-पूजितत्वामर-कर-कलित-चामरवीज्यमानत्व-
सहित सम्भा-वित-नरकनिमज्जित-पित्रादि पुरुषशत ३(‡) पुत्र-पौत्रादि-बन्धुतारण पूर्वक-
मित्यन्ते, पक्वेष्टकारचित गृहदाने कल्पकोटि शतावधि-काल-ब्रह्मलोक-महितत्वकाम इति !

शैलज-दारुज-गृहदानेतु—

कल्पकोटि शतावधि-समय-नारायण-समीप-क्षीरार्णव निवास काम इति ।
दातव्य मृन्मयादि ४(०) गृह विशेषानुसारेणोत्तवा तुभ्यमहं मग्प्रदं—
न ममेति ब्राह्मणहस्ते जलन्श्त्वा ..

इदं गृहं गृहाणत्वं सर्वोपस्कर संयुतम् ।

तव विप्र प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम् ॥

एव मेकैकशो दत्त्वा प्रणिपत्य समर्पयेत् ।

स्वस्तीति ब्राह्मणैर्वाच्यं कोऽद्यादिति च पूजितैः ॥

गृहं मम विभूत्यर्थं गृहाण त्वं द्विजोत्तम ! ।

प्रीयतां मे जगद् योनि वास्तु रूपी जनार्दनः ॥

इति मन्त्रं पठेत् ।

१ (*) 'गृहं प्राविशेत्' इति कचिद् श्याम्लरे पाठः ।

अथ सुधाख्येपः वज्रलेपः, कषाय हृत्पत्रग्रसलेपः, उदाल्लवण तिलद्रुकफलरसलेपाय वद्वः सलि ।
एषु वज्रलेपय हृत्पत्रसहितार्था लिखितः । अन्ये च वास्तुशास्त्रे सलि ।

२ (†) 'एष्टोहि' इत्यादि प्रागृक्त पद्य मलान् पठेत् ।

३ (‡) 'पित्रादिपुरुषशत' इत्यथ 'मित्रादि' इति कचिन् पाठः ।

४ (०) अथ 'स्यन्धयादि गृह विशेषानुसारेण' इति कचिद्विद्वान्-पुलकै पाठः ।

वज्रपुराणे—'एषन्त्या गृहं राजन् सर्वोपस्करसंयुतम् । करो विश्वपुत्रं याति श्रेयसानोऽपसुरो गणैः' ॥

प्रतिग्रहिता 'देवस्य त्वा' इत्यादि मन्त्रेण प्रतिगृह्य ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा यथा शास्त्रम् कामस्तुतिं पठेत् । ततः कृतैतद्गृहदानं कर्म प्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णमभिदैवतं दक्षिणात्वेन तुभ्यमहं सम्प्रददे, इति सुवर्ण-सहस्रमारभ्यैकं सुवर्णावरां दक्षिणां दद्यात् । ततः स्तस्मै पादुकोपानच्छत्रं चामरादिकं यथाशक्ति दत्त्वा ततः—

कृताञ्जलिभूत्वा—

सम्पन्नं वाप्यसम्पन्नं गृहोपस्करं भूषणम् ।

सर्वं सम्पूर्णमेवास्तु तत्प्रसादाद्द्विजोत्तम ॥ इति

सम्प्रार्थ्यं तदनुज्ञया स्वगृहं गत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीतेति । इति गृहदानं प्रयोगः ॥

—*—

(६४) अथ मठदानम् ।

—*—

235. स्कन्द पुराणे—

कृत्वा मठं प्रयत्नेन शयनासनं संयुतम् ।

पुण्यकाले द्विजेभ्योऽथ यतिभ्यो वा निवेदयेत् ।

सर्वान् कामानवाप्नोति निष्कामो मोक्षं माप्नुयात् ॥

इति मठदानम् १(॥) ।

- १ (०) मठः छात्रादि निलयः । मठानि वसन्ति छात्रादयो यत्र स मठः । 'मठं मदनिसास्योः' । 'सख्येति' घञ् । संज्ञापुर्व्वकत्वात्तद् द्विः । कचशौला विद्यार्थिनस्त्रायाः । कृतेषु गृहसिद्धा सत्यने । गुरोर्दीर्घाच्छादनाच्छवम् । तच्छोणत्वाच्छात्रः । चादिना परि-
त्राजक-सन्नासि-भिष्णूणां यष्टः ।

ब्रह्मवैवर्णं, मार्कण्डेयः—

'यावत्सन्निष्ठते भूमौ समठे जनसेविते ।

तावद्दृष्टं प्रमाणेन कर्त्ता च यत्रभागभवेत् ।

भगवतीपुराणे, विजयायेवकर्त्तव्यं पुण्याराम मठादिकम् ।

सज्जनं कारयेत्सन्नाम्नारामादिकं नरः ।

”

'कृत्वा वासं गृहलस्य देवस्य परमेशिनः' ।

राजस्याश्वमेधानां फलेन सङ्ग युज्यते ॥

प्रासादि सन्ध्ये पुण्यं मयैतत् कथि तं दिजाः ।

तस्माद्वाकस्ये पुण्यं कृते शतगुणश्रवेत् ॥

ततो दशगुणं पुण्यं तथा शैलस्ये भवेत् ।

ततो दशगुणं लीङ्गे ताम् शतगुणमतः ।

सङ्गुण्युचितं रौप्यं तस्मात् फलं नवाश्रुते ।

ततः शतसङ्गं ये लीङ्गे दिज्ज सप्तमाः ॥

चनन्तं फलमाप्नोति रत्न-चित्तं मनोहरं' इति विश्व धर्मोत्तरे ततोयकाण्डे ॥

(६५) अथ प्रतिश्रय दानम् ।

—*—

236. भविष्य पुराणे—

प्रतिश्रये सुविस्तीर्णे कारिते सजलेन्धने ।
दीनानाथ-जनार्थाय ततः किं न कृतम्भवेत् ॥

237. मार्कण्डेय पुराणेऽपि—

कुर्यात् प्रतिश्रयं गृहं पथिकानां हितावहम् ।
निज-गोहैकदेशे वा साधून् पान्थान् निवासयेत् ॥
अक्षयं पुण्यमुद्दिष्टं तस्य स्वर्गापवर्गदम् ।
सर्वकाम स्मृद्धोऽसौ देववर्द्धिर्भोदते ॥
प्रतिश्रयो धर्मशालेति लोके प्रसिद्धः ।

238. यमोऽपि—

आसनं पादशौचञ्च दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
ददात्येतानि यः पञ्च स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥
अन्नदः प्राणदो ज्ञेयः रूपदो वस्त्रदः स्मृतः ।
सहि सर्वप्रदो नाम यो ददाति प्रतिश्रयम् ॥
अश्वमेध सहस्रस्य राजसूय शतस्य च ।
पुण्डरीक-सहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः १(*) ।
इति प्रतिश्रय दानम् २(†) ॥

—*—

- १ (+) 'पुण्डरीकः तिताम्बोजे चितञ्चलं च शेषजं । पुंसि व्याघ्रं ऽपि-द्विज्जाने कौषकारा-
न्तरंऽपि च' इति सिद्धिर्भो ।
'योगिन्ध्वसवो नरः' इति हेमाद्रि-वृतः पाठः ।
- २ (+) 'राजो दानं न शंसन्ति विना चाभयं दक्षिणाप ।
विद्यां कथां विज्ञानं च दीपमन्नं प्रतिश्रयम्' ॥ इति कृती—'प्रतिश्रयः सभायाश्चाचर-
ऽभ्युपगमोऽपि च' इति सिद्धिर्भो । 'सभायाश्च प्रतिश्रयः' । यज्ञशाला, चभागतालयश्च-
इति जटाधरः ।
चोक्त इति वृजचन्द्रः ।

(६६) अथाश्रम दानम् १(✽)

—*—
239 वाराहे—

त्रिभौमं वा द्विभौमं वा कुर्यादथैकभूमिकम् ।
मठं विचित्रशालाढ्यं विराजन्मत्तवारणम् ॥
ध्यानाध्ययन होमादि-व्याख्यान स्थान भूषितम् ।
सुधया वा शिलाभिर्वा सम स(म)च्छिप्र(न्न) भूमिकम् ॥
विन्यस्तपुस्तकाधार-भूतनूतन-सङ्कलम् (कम्) ।
नानाकला-कुलोद्यान-राजिमण्डल-मण्डितम् ॥
निर्मल-स्वादु-पानीय-सुसम्भृत-जलाश्रयम् ।
यतीनां पथिकानाञ्च निवासमुपसंदुषाम् ॥
पादुकौपानहच्छत्र-कौपिनेन्धन-वाससाम् ।
उपयोगि-पदार्थाना-मन्येषामपि लब्धये ॥
ग्रामञ्च विपुलं भूमिं प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः ।
एवं समाश्रयं कृत्वा तापसानां हितावहम् ॥
अन्येषामपि लोकानां दुःखिना माश्रयार्थिनाम् ।
समाश्रयं प्रयच्छामि प्रीयतां मे जगन्निधिः २(†) ॥
एवं दत्त्वा महाराज ! मविचित्रं समाश्रयम् ।
अश्रमेध सहस्रस्य फल माप्नोत्य संशयम् ३(०) ॥
शिव-विष्णु पुरे स्थित्वा तद्रूप-वल-विक्रम् ।
भोगानपि-क्वहून भुक्त्वा परं निर्वाणं मृच्छति ॥
यः कारयेदिति विचित्र-विशाल शाल—
मालाकुलं रुचिरं कुड्यं वितानयुक्तम् ।
दिव्याङ्गना परिवृताऽथ भवेन्मुरारेः,
पारे भवार्णव-जलस्य स सौख्यमेति ॥
इति विधानपारिजाते आश्रयदानम् ।

- १ (०) 'आश्रमी ब्रह्मपर्यादी वागप्रख्ये बने मडे, 'अस्त्रियाम्' इति मेदिनी । सुपौर्ण
निवासोत्तम । आश्रामानि आश्रानेन वा । 'अमु तपसि' । ततो षञ् । नोदानो-
पदेशस्य इति इति नं स्यात् । यदा आसमन्तात् अतोऽप । स्वधर्मं साधनज्ञेयात् ।
२ (†) 'जगत्पति' इति आदर्शान्तर धृतः पाठः ।
३ (०) 'अश्रमेध सवाप्नोति मोक्षमेवाथ गच्छति' इति आदर्शान्तरस्यः पाठः ।

(६७) अथ कन्यादानम् ।

—*—

240. तत्र बृहस्पतिः—

सहस्रमेध धेनूनां शतश्वानडुहां समम् ।
दशानडुत् समं यानं दशयान समं ह्यः ॥
दशवाजि-समा कन्या भूमिदानञ्च तत् समम् १(*) ।
तस्मात् सर्वेषु दानेषु कन्यादानं विशिष्यते ॥

241. भविष्ये—

कन्यामलङ्कृतां दद्या दनादाय नराधिप ! ।
विद्यार्थिने ब्राह्मणाय कन्यादानं तदुच्यते २(†) ॥
दद्याद् गुणवते कन्यां नम्रिकां धर्मचारिणीम् ।
अपि नो गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥
कन्या देया श्रोत्रियाय ब्राह्मणाय तपस्विने ।
साक्षादधीत-वेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥

इयं कन्या, सम्बर्त्तादिभिर्दशमे कन्यका प्रोक्तेति वयोविशेषयुक्ताऽप्राप्त-रजोदुर्गमैवं
विवक्षिता ३(‡) ।

तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां भवेत्तुमतीं यदि । अत्र भवेदिति विशेषाक्तेः ।

242. हेमाद्रौ, सम्बर्त्तः—४(०)

अष्टवर्षा भवेद् गौरी नवमे नम्रिका भवेत् ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता ॥

वृषली स्वरूपन्तु—

पितु गेहेतु या कन्या रजः पश्यत्य संस्कृता ।
सा कन्या वृषली होया नतपति वृषली-पतिरिति ॥

१ (*.) 'कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्वा स्वलङ्कृताम् ।

ब्रह्मर्दया चित्रश्रेष्ठ ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

कन्यादानान्तु सर्वेषां दानानां सुभसं कृतम्' ॥ इति यमः ।

२ (†) 'दशयान समाकन्या' इति हेमाद्रिः ।

३ (‡) 'चित्राय वेदविद्वेष कन्यादानान्तदुच्यते' इति हेमाद्रिधृतः पाठः ।

४ (०) 'प्राप्तदुर्गमैवं' इति पाठान्तरम् । इदंशे पाठे प्राप्त-रजसो, रजोदुर्गमायाः कन्याया अपि विवाह-
सम्भवः । प्राप्ताप्राप्त-रजसवीः कन्यवीरप्राप्त-रजसा श्रेयसीति विद्वां मतम् ।

243. अग्निराध—

अप्राप्त रजसा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जनकृता श्यामा कुचहीना तु नमिका १(†) ॥

244. तदर्थे काश्यपोऽपि—

सप्तवर्षा भवेद् गौरी दशवर्षातु कन्यका ।
प्राप्तेतु द्वादशे वर्षे कुमारौ त्यभिधीयते ॥
रोमकाले तु सप्तप्राप्ते सोमोभुञ्जीत कन्यकाम् ।
रजः काले तु गन्धर्वाः शक्रस्तु कुचदर्शने ॥
तस्माद्ब्राह्मणेन कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।
विवाहस्त्वष्ट्र वर्षायाः कन्यायाः शस्यते वृधैः ॥

245. याज्ञवल्क्यः—

वेदं व्रतानि वा पारङ्गीत्वाऽप्युभय मेव वा ।
अविप्लुत-ब्रह्मचर्यो ल क्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ॥

- १ (†) स्मृतावन्वदन्ति—“सप्तवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रजस्रता” ।
‘प्राप्ते तु सोऽशे वर्षे कुमारौत्यभिधीयते’ इति श्विचनमुनयःप्राहुः ।
- २, श्यामानक्षयन्— ‘शोभे सुखीण सन्धाङ्गी योयेच सुखशीतला ।
तत काञ्चनवर्णाभा सा श्यामा परिकीर्तिता’ ॥
‘श्यामासौवन मध्यस्था’ इत्युत्पत्तिर्ना ।
- ३, गौरीदानफलसुक्तं विष्णुपुराण-टीकाश्याम्—
‘गौरीददन्नासक्तोक्तं वैकुण्ठं याति रोहिणीम्’ इत्यादि ।
अन्यत् रघुनन्दन महाचार्यं प्रणीतोद्वाहत्सर्वे वीरगिनोदयेषालि ।
कन्यादान फलसुक्तं महाभारते च—
‘कूपारामप्रपाकारौ तथा इवाहिरीपकः ।
कन्याप्रदः सितुप्रदः स्वर्गमाप्नोत्य संशयम्’ ॥
- ४, शास्त्रियपुराणं— ‘एवं यच्छान्ति ये कन्यां यथायथा स्वच्छरुताम् ।
विवाहकाले सम्प्राप्तिं यथोक्ते सहस्रे नरे ॥
क्रमान् क्रमे ऋतु जतमन् पूर्वैर्लभन्ति ते ।
सुखाकन्याप्रदानश्च पितरः पपितामहाः ।
विस्तृताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते’ ॥

246. ब्रह्माण्डे—

कन्यान्तु परया भक्त्या अलङ्कृत्य प्रयत्नतः ।
कुलीनाय गुणज्ञाय-कन्यां दद्याद् विशेषतः १(*) ॥
कन्यां वरयमाणाय दद्यादेश विधिः स्मृतः ।

247. स्कन्द पुराणे—

सुरुषां लक्षणोपेतां अव्यङ्गाङ्गी कुलोद्भवाम् ।
कन्यां भ्रातृमतीश्वैव धर्मार्थार्थी समुद्रहेत् ॥
विशाल नेत्रां सुमुखीं नीलकुञ्जितमूर्द्धजाम् ।
आताम्रपाणि पादाग्रां कम्बुमीवां सुमध्यमाम् ॥
विशाल जघनाश्वारु-नितम्ब-स्थल भूपिताम् ।
आस्थूल गुल्फ-दशनां आस्यामधर-तालुकाम् २(०) ॥
अपिङ्गाक्षी मफपिलां अस्फुरच्चरणां शुभाम् ।
आस्थूलभ्रण्डफनासाग्रां शस्तामाहुर्मंणीषिणः ३(+) ॥
उद्वहेत्तादृशीं कन्यां रोगदोष विवर्जिताम् ४(†) ।

248. महर्षि मनुः—

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्येह च हिताहितान् ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहाभिबोधत ॥

- १ (०) 'सुरपाय गुणज्ञाय' इति हेमाद्रिः ।
२ (०) प्रशालचक्षुषाश्च मन्वाभारते—
'अपिचक्षुषाणां श्वितञ्चोत्सोपमं शुभम् ।
द्विज्यांशुरग्निभिर्युक्तं दिव्यकान्तिमगीरमम्' ॥
३ (+) अन्वत् साम्द्रिके पुराणेचास्ति स्त्री पुंसोः यमलचक्षुम् । अत्र 'नासायाम्' इति चादृशान्तर-
स्थित-नासायाम्' इति च चादृशान्तर धृतः पाठः ।
४ (†) 'सर्वर्षासु सर्वर्षां ज्ञे प्रायस्ते वै स्वजातयः' इति श्रुतिः ।
'नीलकुञ्जं कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गी' न रोगिणीम् ।
नाम्नोमिकां नाति खोमां न वाचामां न पिङ्गलाम् ॥
इति अन्वत् श्रीमद्रघुनन्दनीयोपनिषत्सु ज्योतिषशास्त्रे च विदिते ।

देवीमणिः—नाश्वन्दासुरी राजश्याय राक्षसोवैश्वस्य देशाचः यद्रस्य, सर्वेषामाद्यैः प्रसाधम् ।

अवन्त प्रचेताः—देशाचः संस्कृतप्रसृतानां प्रतिशोभनाशाच ।

ब्राह्मोद्वैवस्तथाचार्यः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोमतः ॥
 चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
 राक्षसं क्षत्रियस्यैव मासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥
 पञ्चानाञ्च त्रयोधर्म्या द्वावधर्म्यौ स्थिताविह ।
 पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यः कथञ्चन ॥
 एतेषां ब्राह्मादीनां लक्षणम्—१(*)

यथोक्तगुणवते वरायाल्लङ्घ्य कन्या यत्र दीयते स ब्राह्मः ।

249. मनुः—

यज्ञे तु वितते सम्यक् कर्म कुर्वति ऋत्विजि ।
 अलङ्घ्य सुतादानं देवं धर्मं प्रचक्षते ॥
 एकं गोमिथुनं द्वेवा वरादादाय धर्मतः ।
 कन्या प्रदानं विधिव दार्षो धर्मः स उच्यते ।
 अनया सह धर्मश्चर्यतामित्युक्त्वा यत्र कन्यादीयते सप्राजापत्यः ।
 छद्मादिना यत्र कन्याऽपह्नियते स पैशाचः ।
 राक्षसो युद्धहरणाद् गान्धर्वः समयान्मिथः ॥
 द्रविणादानाद् यत्र कन्या दीयते स आसुरः ।

250. वसिष्ठः—

सर्वेषामेव दानानां मेक-जन्माणुगं फलम् ।
 हाटक-क्षिति-गौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥
 अष्टानां विवाहानां फलं विवाहप्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

१ (*) अनाष्टविध-विवाहलक्षणमित्यम्—

भाष्येण सत्यादकं यद्वचम् । तस्य स्वीकारं रूपं प्राण विशेषस्य समवायविषयतयोर्भेदाद् वरकन्ययोर्वि
 कृतौ-कर्मले । अनाष्टविधः ।—(१) वरमाह्वयं यथाशक्तालङ्घना कन्या यत्र दीयते स ब्राह्मः । (२)
 यत्र स्यात्सिद्धं कन्यादानं सर्वे देवः । (३) यत्र वराद गोद्वयं गृहीत्वा तेनैव सह कन्यादानं स च
 (४) यतानया सह धर्मं चरतामिति नियमं कृत्वा कन्यादानं स प्राजापत्यः । (५) यत्र धर्मं गृह्यं
 कन्यादानं आसुरः । (६) यत्र कन्यावरयोरेवोन्वानुरागान् त्वं मे भाष्यां स्यात् त्वं मे पतिरिति विश्व
 गाभ्यः । (७) यत्र वलान्कारिण कन्याहरणं स राक्षसः । (८) यत्र सुमार्गं मत्तार्थं प्रमत्तार्थं
 कन्यायां निज्यं मे गमनं स पैशाचः ।

ग्रन्थगौरवभयान्नात्र प्रयत्यते ।

—*—

251. पैठोनसिः—

सवर्णायाः करौ प्राह्यौ पाणिग्रहण कर्मणि ।
शरः क्षत्रियया प्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दशा प्राह्या शूद्र योत् कृष्टवेदने १(*) ॥

252. कृष्यभृङ्गः—

वरगोत्रं समुच्चार्यं प्रपितामह-पूर्वकम् ।
नाम संकीर्तयेद्विद्वान् कन्याया श्वैवमेवहि ॥

253. यमोऽपि—

नान्दीभ्राद्रे विवाहेच प्रपितामह पूर्वकम् ॥
तिष्ठन् पूर्वमुखो दाता वरः प्रत्यङ्मुखो भवेत् ।
मधुपर्कीर्षिताभौना न्तस्माद्द्यात् सदक्षिणाम् २(†) ॥
उदपात्रं तथोद् गृह्य मन्त्रेणानेन दापयेत् ।
गौरी कन्या मिमां विप्र ! यथाशक्ति विभूषिताम् ॥
गोत्राय शर्मणे तस्मै दत्तां विप्र समाश्रयाम् । इति
दान प्रतिष्ठा सिद्धयर्थं सुवर्णं दक्षिणान्ददेत् ।
वरस्य यस्य या शाखा तच्छाखा गृह्यचोदिता ३(:) ॥
मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यन्य-शाखेच दातरि ।

254. व्यासः—

मुत्तवा समुद्रहेत् कन्यां सावित्री-ग्रहणन्तथा ।
उपोषितः सुतां दद्या दर्शिताय वराय तु ॥

- १ (•) 'शूद्रयोक्तृ स्ववेदने' इति चादशान्तरधृतः पाठः ।
२ (†) 'तस्यै दद्यात् सदक्षिणाम्' इति कश्चिदादशे पाठः ।
" कन्या पुत्र विवाहे, मन्वन्तरेणैवादी चान्दीया इत्यवश्यं कर्तव्यम् । तस्मिन् प्रपितामह-
पूर्वकं चतुश्चादी नामोच्चारः-कार्यः ।
३ (:): स-स्यशास्त्रानुसारेणैवार्थः । यच्छन्दोगामां गोभिलीयं गृह्यसूत्रम् । यजुषां पारश्वर-
गृह्यसूत्रम्, श्वयं दिनानामपक्षान्तरं गृह्यम् ।
स्वकं स्वकं वेद-शाखा-नाश्रय-गृह्यसूत्रं स्व स्य चोत्-व्यासं ज्ञाने खदेव विधेयम् ।

255. वृहस्पतिः—

अतुष्पाद् गृहं कन्यां दासीं च्छत्रीं रथं तरुम् ।
तिष्ठन्नेतान् द्विजो दद्याद् भूम्यमदावनुपवेश्य च १(*) ॥

256. याज्ञवल्क्यः—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

257. स्कान्दे—२(ः) ।

पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमतः पितुः ।
मातामहो मातुल्यश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥
माता त्वभावे सन्नेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
तस्यामप्रकृतिस्थायां दशुः कन्यां स्वजातयः ॥

258. स्कान्दे—

आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयान्तु कन्यकाम् ।
धर्मेण विधिना दातु मसगोत्रोऽपि युज्यते ॥

259. अनु दानानि, लिङ्गपुराणे—३(०) ।

भूमिं गाश्चैव दासीश्च वासांसिच स्वशक्तिः ।
महिष्यो वाजिनश्चैव दद्यात् स्वर्ण-मणीनपि ॥

- १ (*) इति कन्यादाने नियमः ऊच्यते ।
२ (ः) अथ प्रदाने कन्याया विहिताधिकारी कथ्यन्ते ।
३ (०) सम्प्रदानात् परं यानि गो भूमि-द्विरस्य-दास-दासी-तैजसाभ्यराक्षीनि दद्यानि तान्नेवानु-
दानानि कथ्यन्ते ।
अथ. साङ्ख्यद्रव्याणि यथा, प्रशक्तिपाने, ...
मण्डो, गन्धः शिला-धान्यं दूर्वा-पुष्पं फलं दधि-
घृतं सिन्दूरं खलिकं शङ्खः कज्जलः रोचना-
सिद्धार्थं कञ्चनं रीष्यं तास्यं दीपश्च स्वर्णम् इति ।
कौतुकाभ्यद्रव्याणि परिभाषायामस्य हेमाद्रौ चरन्ति ।
यथा शक्ति दद्यान्ति तानि, न तु शिलाधिक्यादल्यानि, विलसन्नाभ्येनवेति ।
‘प्रशुः प्रथमकल्पस्य मोऽनु कल्पे न वर्तन्ते ।
न साम्पार्यायिकतस्य दुर्कन्ते विद्यन्ते फलम्’ इति च्युते ।

ततः स्वगृह्याविधिना होमार्थं कर्मकारयेत् ।
यथाचारं विधेयानि माङ्गल्यं कुतुकामि च ॥

260. हेमाद्रौ, दक्षः—

अप्रजायान्तु कन्यायां न मुञ्चीत क दाचन १(*) ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
नास्ति सन्वाच ते भीतिर्नास्ति ते नारकाग्रयम् ।
तीर्णस्त्वं सर्व्व दुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥

दौहित्रस्य मुखदर्शनेन नन्दन्ति पितरः सप्त ।
यत् किञ्चित् कुरुते दानन्तदानन्त्याय कल्प्यते ।
दत्त्वा कन्यां न शोचेत क्षुधिता वाङ्गितापि वा ॥
नाना दुःखाभिभूतावा तथैवाशरणा कृशा ।
कुर्यान्मन्युं न श्वेवास्या आगताश्चैव पोषयेत् ॥
शोचन्ति यामयो यत्र विनश्यन्त्याशु तत् कुलम् ।
तस्मादेताः सदाभ्यर्च्य्या भूषणाच्छादनाशनेः २(†) ।
भूतिका मै-नैरैर्नित्यं सुता पुत्रश्च सर्व्वदा ।
सन्तुष्टः स्यात्तथा पूज्यः स आद्रेषूत्सवेषु च ॥
यस्मिन्नेवं कुले नित्यं कल्याणन्तत्र वै ध्रुवम् ।
इह कीर्त्तिर्भवेत् स्वर्गः परत्र द्विज-सत्तम ! ॥
तिलराशिः कृतो यावद्विवाकर-समुच्छ्रितः ३(‡) ।
वर्षान्ते गृह्यते तस्मात्तिल एकस्तु यावता ॥
सोऽक्षयं लभते तावद् ब्रह्मलोकं सनातनम् ।
शत गव्यूति मानेन सञ्चितैर्दुषरोमभिः ॥

- १ (*) दौहित्रोत्पत्तेः प्राक् समप्रदानान् परं कथा गृही भोजन विधिषु माहा प्रजाया सिन्वादिना ।
२ (†) 'भूषणाच्छादनादिभिर्पिति कुमाद्रीवः पाठः ।
३ (‡) 'द्विवाकर समं कृतः' इति चाद्वैतानरकः पाठः ।
पुत्र सम्बोधोपपत्तये शास्त्रीकं कलामचपत्ति, यथा—
'भूतिकासैर्नैरैर्नित्यं सुतापूषच सर्व्वदी' आदिना ।

विशीर्यते तुवा लोकं वर्षे पूर्णे सुताप्रदः १(*) ।
 तावत् स्वर्गं लभेत् सोऽपि सर्वलोभान्तु संक्षयः ॥
 महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुश्च ये रथाः ।
 कन्यादानानुगाः पश्चात् समं यान्ति त्रयो रथाः ॥
 अन्याचित प्रदातुश्च सत्यवादिन एव च ।
 नित्यं स्वाध्यायशीलस्य समं यान्ति त्रयो रथाः ॥
 सुकुक्ष्माश्वमेधी च प्राणदाता द्विजेषु च २(†) ।
 समं यान्ति रथा ह्येते त्रयो वै नात्र संक्षयः ॥

26। काश्यपः—

अग्निष्टामाप्ति-रात्राणां शतं शतगुणं कृतम् ३(§) ।
 लभते कन्यकान्दत्ता मन्त्र होमैरलङ्कताम् ॥
 अनडूहां सहस्राणां दशानां धूर्यवाहिनाम् ।
 सुपात्रे विधिवद्दानं कन्यादानञ्च तत्समम् ॥

साक्षात् कन्यादानासम्भवे, सम्बर्त्तः—

वैवाहिक प्रदानं वा यो ददाति दया परः ४(‡) ।
 विमानेन विचित्रेण किङ्किणी-जाल-मालिना ।
 महेन्द्र भवनं याति सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ५(०) ॥
 इति कन्यादानम् ॥

—*—

- १ (*) अन्वर्थप्रतीतिः लिप्ता ।
 सुरिवर ऐमाद्रिनये 'कुञ्जदः' इति पाठः ।
 तथैव तैर्वाख्याज्ञता 'अलङ्कृत्य कन्याप्रदाता-कुञ्जद' इति ।
- २ (†) 'सुकुक्ष्म' इति—स-शीभने परमं वा । कुः इषिवी । तां दद्यातीति सुकुक्ष्मः इषिवीदद्याता,
 भूमिदाता वा इत्यर्थः । अत्र 'कुञ्जद' इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।
- ३ (§) इत्यत्र 'अतं अतगुणं अतम्' इति ऐमाद्री पाठः ।
- ४ (‡) 'दयापदः' इति कश्चित् प्रसक्तः पाठः ।
- ५ (०) 'सेव्यमानाप्सरोगणैः' इति आदर्शं यमानार-धृतः पाठः ।

(६८) अथ द्विजस्थापनम् ।

—*—

262 हेमाद्रौ---

तत्र दक्षः

मातापितृ-विहीनन्तु संस्कारोद्बहनादिभिः ।
यः स्थापवति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥
263 कालिकापुराणे—
कारयित्वा तथोद्वाहं ओत्रियाणां कुलेषु च ।
वेदवि(व)च्छील वृत्तेषु द्विजेष्वेकादशस्तथा ॥
अथो गृहाणि रम्याणि कुर्व्यदिकादशैव तु १(*) ।
कारयित्वा तु धान्यैश्च विविधैश्च प्रपूरयेत् ॥
दासी गो महिषीश्चापि शयनासन-पादुकाः ।
भाजनानि विचित्राणि ताम्र मृण्मयकानि च ॥
पात्राणि भोजनार्थं च कृत्स्नञ्चोपस्करञ्च यत् ।
लोहञ्च कनकञ्चैव वस्त्राणि तु विशेषतः ॥
सम्भृत्यैतं सुसम्भारं तद्गृहेषु नियोजयेत् ।
योजयेच्चैव वृत्त्यर्थं शक्तितो वा शतं शतम् ॥
पृथक् पृथक् लाङ्गलानां निवर्त्तन-शतार्द्धतः २(†) ।
विषयं स्व(क)र्वटं खेटं प्रामं प्रामार्द्धमेव वा ॥
योजयेत् सोममूर्तिञ्च चिन्तितेषु द्विजेषु वै ।
एकादशैव तास्तत्र दम्पत्यो मोहनात्मकाः ३(०) ॥
विचिन्त्य परया भक्त्या तद् गृहेषु प्रवेशयेत् ।
ग्राह्ये दग्निहोत्राणि प्रवेश्यैत्यान् द्विजोत्तमान् ॥
विधिपूर्वकं यथान्यायमात्मनः श्रेयसे नरः ।
अनुष्ठु कुलजानाञ्च विधिरेषां चिरन्तनः ॥

- १ (०) 'वाला गृह्णाति' इति हेमाद्रिः । च व दासा इति वा पाठः स्यात् ।
२ (†) च—निवर्त्तनं मृपरिमाणं परिभाषायामुक्तम् । एवं याम-खेट-खल्वट-विषय-पत्तन-
मखल्व-लक्षकं वास्तुशास्त्रे उक्तम् ।
३ (०) दम्पत्यो मोहनात्मकाः' इति आर्द्धं यव्याकरे पाठः ।
चच हेमाद्रौच; पाठश्च 'दास्यलोमहोनात्मकाः' इति ।

शिवभक्त्या विभक्तानां द्विजानां कारयेत् सदा ।
 यश्च प्रेष्यान् द्विजान् मूढो योजयेद्भव्यकव्ययोः ॥
 न भवेत्तत् फलं तस्य वैदिकीयं श्रुतिर्ब्रुवा १(*) ।
 यज्ञो दानं व्रताद्यश्च तीर्थयात्रादिकश्च यत् ।
 यस्त्वेवं कारयेद् जन्तुं(ः) तेन सर्वमनुष्ठितम् ॥
 स यात्यर्क-समानाभं विमानं रत्नमालिनम् ।
 आरूढ्य तत्पदं पुण्यं सुरस्त्रीभिरलङ्कृतम् ॥
 विमानैश्चापरैर्दिव्यैः सहस्रैः परिवारितः ।
 सर्व्वलोकगताम् भोगान् मुक्त्वा तस्मिन् प्रपद्यते ॥
 ज्ञात्वा स्व वित्तसामर्थ्यं एकं षोढाहयेद् द्विजम् ।
 तेन प्राप्नोति तत् स्थानं शिवभक्तो नरो ध्रुवम् ।
 स्थाने न २(†) स्थान सभ्राम्नि ऋषिद्वितेन जायते ।
 इति द्विजस्थापनम् ॥

—*—

(६६) अथ राज्यस्थापनम् ३(‡) ।

—*—

264. आदित्यपुराणे—

भूमिपालं च्युतं राज्याद् यस्तु संस्थापयेत् पुनः ।
 तस्य वासो मुनीन्द्रेद्द नाकपुष्टे न संशयः ॥

२ (•)

‘द्विदिकीयं श्रुतिं’ इति पुनः कार-धृतः पाठः ।

२ (†)

चवानेन इति कुत्रचिदादौ पाठाकारमिति ।

३ (‡)

राज्यसंस्थापि यथा,—शब्द रत्नमाल्याम् ।

—‘परस्त्रीपकारौर्द्धं सम्राजं राज्यं मुच्यते ।

चमात्यं राष्ट्र-दुर्गाधि कीर्षो इच्छन् पञ्चमः ।

एताः प्रकृतयसदपश्चिजनीचोबदाः ॥

एताः पञ्च तथा मित्रं सममं वृषिर्षीपतिः ।

सप्त प्रकृतिकं राज्यं नित्यदाच उच्यते’ ।

वा१पञ्चमूढे, मानके तद् व्याख्यामिच ।

अन्ये—

‘सत्त्वाधिपत्यं राज्यं स्यात् सात्वान्यं दृशकचके ।

शतसुचे महेशानि लडासाव्याज्यमुच्यते’ । इति भरद्वाजकच ।

अन्यदशशास्त्रे, पञ्चनीतो, कालन्दकीये, रामधर्म कौस्तुभिकादि ।

265. विष्णुवर्मातिरेडधि—

भूपालं यं च्युतं राज्यात् स्वराज्ये स्थायेत् पुनः ।
 स याति श्रेष्ठं सलोक्यं यावच्छक्राश्चतुर्दश १(३) ॥
 ततो मानुष्यमासाद्य राजा भवति धार्मिकः ।
 तस्माद्दानं श्रीविहीने दातव्यं भूतिमिच्छता २(†) ॥
 इति राज्यस्थापनम् ॥

—*—

(१००) अथ कपिला धेनुदानम् ३(०) ।

—*—

266. तत्र व्यासः—

रुक्मशृङ्गीं रौप्यं सुरां वस्त्र-कांस्योपदोहनाम् ।
 सवत्सां कषिलान्दत्त्वा वंशान् सप्त समुद्धरेत् ॥
 यावन्ति तस्या रोमाणि सवत्साया भवन्ति हि ।
 सुरभी लोकमासाद्य रमते तावतीः समाः ॥

- (*) इत आरभ्य श्लोकवधं पंक्तिव्याख्यानं इनाद्री विशिषो दृश्यते ।
 " राज्यतत्त्व मन्वन्, शान्तिपर्वणि राजपथे, शान्त्य पथेशास्त्रे पुष्कलमणि ।
 (1) अथ 'श्रीविहीने'—स्त्रीयराज्यहीने इति ।
 यश्चभूमिपालः दीर्घायादशौर्ध्व्याच्छत-प्रावस्थायाः, स्वराज्यं त्यक्तवान् तस्मिन्पु नः
 तदराज्यस्त्वामित्दाने शान्तीकं तत् फलं स्यादेवेति ।
 १ (०) प्राक् कपिलादान मन्वसाय मुक्तम् । सम्प्रति—तत् पुष्कलतया उच्यते—
 'अन्नायः संपन्नस्यामि कपिलां धेनुमुत्तमाम् । यत् प्रदानाद्भरोद्याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन दद्यात्तेन सवत्सवाम् । सर्वान्पुत्रान् संयुक्तां सर्वैरवसमप्रिताम्' ।
 धेनुद्वैतविधा यथा—
 'याम्ना पापविनाशिन्वः पृथक्के दम्य धेनुवः । तासां स्वरूपं ब्रह्मामि नामानि च धनाधिप' ।
 (१) नृधेनुः, (२) घृतधेनुः, (३) तिलधेनुः, (४) जलधेनुः, (५) क्षीर धेनुः,
 (६) मधु धेनुः, (७) शर्कराधेनुः, (८) दधिधेनुः, (९) रसधेनुः, (१०) स्वर्धेनुः,
 सामान्यधेनुर्ना । ततश्च द्रव्य-निर्मिता धेनुस्तदाप्याधेनुर्नामाणां भवति ।
 इति मनुस्मृत्यानि—७६ अध्याये ।

267. अस्या दानमन्त्रो मात्स्ये--

कपिले सर्वभूतानां पूजनीयासि रोहिणि ।
तीर्थं देवमयी यस्मा दत्तः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

268. महर्षि यमोऽपि—

रुक्मशृङ्गी रोप्य खुरां मुक्तालाङ्गुल-भूषिताम् ।
कांस्योपदोहनां धेनुं वस्त्रच्छामलङ्कृताम् ॥
दत्त्वा द्विजेन्द्राय नरः स्वर्गलोके महीयते ।
दशधेनु-प्रदानेन तुल्यैका कपिला मता ॥

269. आदिस्म पुराणे—

सहस्रं यो गवां दत्त्वा कपिलाश्चापि सुव्रत ! ।
सममेव पुरे प्राह ब्रह्मा ब्रह्मविदाम्बरः ॥

270. कौर्म्ये—

दश सौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्च पलान्विताः ।
पञ्चाशत् पलिकन्तान्नं कांस्यञ्चैतावदेवतु ॥
वस्त्रन्तु त्रिगुणं धेन्वा दक्षिणा च चतुर्गुणा ।
एतैरलङ्कृतां धेनुं घण्टाभरण-भूषिताम् ॥
कपिलां विप्रमुख्याय दत्त्वा मोक्षं मवाप्नुयात् ।
द्विगुणोपस्करोपेता महती कपिला स्मृता ॥
दत्त्वा सा विप्रमुख्याय स्वर्गमोक्षं फलं प्रदा ।
सप्त जन्मकृतात् पाषाणमुच्यते दश संयुतः (1०) ॥

दशभिः पुरुषैः संयुत इत्यर्थः ।

यानन्यान् प्रार्थते कामां स्तां स्तान् प्राप्नोति मानवः ।

अन्ते स्वर्गापवर्गौ च फलं प्राप्नोत्य संशयम् ॥

पञ्च पलान्वितेति रूप्यस्य परिमाणम् ।

वस्त्रं दक्षिणयोस्त्रैर्गुण्यादिकं गोदान-सामान्योपक्लृप्तवस्त्राद्यपेक्षयेति

त्रिधिस्तु गोदान प्रयोगे च वक्ष्यते ।
इयमेव वर्णभेदेन दशशोका १(*) ।

271. वराहपुराणे—

सुवर्ण कपिला पूर्वा द्वितीया गौर पिङ्गला ।
तृतीया चैव रक्ताक्षी चतुर्थी गुडपिङ्गला ॥
पञ्चमी बहुवर्णा स्यात् षष्ठी च श्वेतपिङ्गला ।
सप्तमी श्वेत पिङ्गाक्षो अष्टमी कृष्णपिङ्गला ॥
नवमी पाटला ज्ञेया दशमी पुच्छ पिङ्गला २(†) ।
एता दश समाख्याताः कपिला स्ते वरानने ! ॥
सर्वा ह्येता महाभागा स्तारयन्ति न संशयः ।
सङ्गमेषु प्रशस्ताश्च सर्व्व पाप प्रणाशनाः ॥

इति श्रीमद्विद्वज्जन कृपापात्रीभूत श्रीमन्नागदेवतनयश्रीमदनन्ताचार्य्य-
विरचिते विधान पारिजाते सुवर्णादि-
दशमहादान-विधानम् ॥

—*—

(*) एकादश-प्रकार-कपिलाक्षयम्,—यथा वाराहे,—
'सुवर्णं कपिला पूर्वा द्वितीया गौरपिङ्गला इत्यादि + एकादश स्वरचिता एतासां
सर्व्वक्षयः' इत्युक्तम् । अत्र सूत्रं तु दशविधा इत्युक्तम् । वराह पुराणेषु एकादशविधा
उक्ता । एकादशविधाना मीतासां दाने कर्ममपि एकादशविधं स्यादिति ।
२ (†) अत्र पुराणानां पाठभेदाद् दशविधा इत्युक्तम् ।
शब्दकल्पद्वये तु तत्पुराणोक्तं वचनोद्धारं कपिला प्रसङ्गे एकादश विधेति समभिहितम् ।
वराह पुराणे—
'एकादशो स्वरचिता एतासां सर्व्वक्षयः ।
सर्व्वक्षयः संशुक्ता सर्व्वक्षयकार सुन्दरी ॥
त्रास्रक्षय च दातव्या सर्व्वं सुक्तिं प्रदायिनी ।
सुक्तिं सुक्तिं प्रदा तेषां त्रिचमार्गं प्रदायिनी ॥ इति

(१०१) अथातिदानम् ।

—*—

272. भविष्यपुराणे—

श्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।
नरकादुद्धरन्त्येव जप वापन-दोहनैः १(*) ।
तत्रादौ गोदानानां निरूपणम् ।

273. महाभारते—

दानानामिह सर्वेषां गवां दानं विशिष्यते ।
गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावना जगदुत्तमाः २(+) ॥
श्रुते दधि घृताभ्याञ्च नेह यज्ञः प्रवर्त्तते ।
तेन यज्ञ विशेषञ्च गोमूलं सम्प्रचक्षते ॥

274. लिङ्गपुराणे—

अन्नथागाराणि विप्राणां देव तायतनानि च ।
पूज्यन्ते संस्कृता यासां किं देयमधिकम्भवेत् ॥

275. हारीतश्च—

बहुक्षीराश्च यो गा वै ब्राह्मणायोप पादयेत् ।
उत्तारयेत् स आत्मानं सप्त सप्त कुलानि च ॥

276. देवलः—

सुशीलां लक्षणवतीं युवतिं वत्स संयुताम् ।
बहुदुग्धवतीं क्षिमां धेनुं दद्याद्विचक्षणः ॥

277. महाभारते—

प्रासादा यत्र सौवर्णाः शय्या रत्नोज्ज्वलास्तथा ।
धरा श्चाप्सरसो यत्र तत्र गच्छन्ति गोप्रदाः ॥

१ (*)

अथ जपः सरस्वत्याः । श्रीमहादेवाय नमः प्रविश्यान् । सोहनं धेनुनाम् ।

१ (+)

अथ च नदी पावनं पूजनं वासदानं प्रदक्षिणार्धैः कार्यम् । यतः सा 'माता ब्रह्माणां
द्विता ब्रह्माणां त्रितादित्याणां चतुस्र नामिः' इत्यादि सुवी पवित्राः । 'वाप-
पावतश्च नदी ब्रह्म रघुदा । उभाकर्वा विरञ्जवा' । यज्ञ, यजुः, चः ११, १८ नः

278. जाबालिः—

होमार्थं मग्निहोत्रस्य यो गां दद्यादयाचिताम् ।
त्रि-वित्त-पूर्णां पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥

279. आत्रेयः—

अकुलीनाय मूर्खाय लुब्धाय पिशुनाय च ।
हव्य कव्य व्यपेताय गौर्न देया कथञ्चन ॥

280. व्यासः—

न कृशां पांपवत्सां वा बन्ध्यां रोगान्वितान्तथा ।
न व्यङ्गा मपरिभ्रान्तां दद्याद् गां ब्राह्मणाय वै १(*) ॥

281. विश्वामित्रः—

नैक शृङ्गाञ्च निःशृङ्गां स्फुटिताक्षीं सखलत्-सुराम् ।
न दद्यात्त्रिस्तनीञ्चैव गां शुभामेव दापयेत् ॥

282. महाभारते—

एकां गां दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशतः ।
शतं सहस्रगुर्दद्यात् सर्व्वे तुल्यफलाः स्मृताः ॥

283. नन्दि पुराणे—

विधिना तु यदा दद्यात् पात्रे धेनुं सदक्षिणाम् २(+)
तदा तारयते जन्तून् कुलानामयुतैः शतैः ॥

—*—

(१०२) अथ गोदान विधिः ३(०) ।

—*—

284. विश्वामित्रः—

प्राङ्मुखीं गामवस्थान्य सवत् सान्तां सु पूजिताम् ।
पुच्छ देशेषु दाता वै ज्ञातो बद्धशिखो भवेत् ॥

- १ (*) 'पीतोदका अग्धदद्या दुग्धदोषा निरिन्द्रियाः ।
यनन्था नाम ते लोका वान् च गच्छति ता दद्यत्' ॥ कठोपनिषत् । १—२ ।
- २ (+) दाना बोध्या वा पात्र, ब्राह्मि—
'पीतोदका अग्धदद्या दुग्धदोषा निरिन्द्रियाम् ।
उज्ज्वलान् च पीनाश्च बलवन्ता मङ्गाग्रमान्' ॥
'दद्या दुष्टा दुर्मेला व्याधिताश्च, न दातव्या वाच कृत्वी रक्षसैः ।
श्लेषैर्विभ्रं वा फलैः संतुनक्ति, तस्या बोध्यापात्रदायापि बोध्याः' ॥
- ३ (०) चत्वी नोदात्ताः संकारः । इदमज्ञानरूपं कार्त्तिकम् । 'चतुर्दशः त्रिंशत् प्रति बोधी-
मन्त्रस्य पिष्टपत्' इति मनुः । चत् न परम पुच्छार्थं नोदात्तम् ।

उदङ्मुखस्तु विप्रः स्यात् पात्रलक्षण-लक्षितः ।
 आज्यपात्रं करे कृत्वा कनकेन समन्वितम् ॥
 निःक्षिप्य पुच्छं तस्मिन्स्तु घृतदुग्धं प्रगृह्य च ।
 सतिलं विप्रपाणिन्तु प्रागप्रश्च निधापयेत् ॥
 सतिलं सकृशश्चापि गृहीत्वा दानमाचरेत् ।
 अनेनैवतु मन्त्रेण पात्रहस्तो जलं क्षिपेत् ।
 यज्ञ साधनभूता या विश्वस्याद्य प्रणाशिनी ।
 विश्वरूपः परोदेवः प्रीयतामनया गवा ॥
 अनुप्रज्य तु तां धेतुं ब्राह्मणेन समन्विताम् ।
 गोमतीन्तु ततो विद्यां प्रजपेत् प्रयतः शुचिः ॥
 उद्दिश्याथ वासुदेवं प्रीयतामिति चानघ ।
 जलशायी ब्रह्मपिता पद्मनाभः सनातनः ।
 अनन्त भोगशयनः प्रीयतां परमः पिता ॥

285. गोमती विद्या, भारते—१ (†)

गावो मासुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्गयः पयोमुखः ।
 सुरभ्यः सौरभेयाश्च सरितः सागरा यथा ॥
 सुरभ्यः सौरभेयाश्च सरितः सागरा यथा ।
 गाश्च पश्याम्यहं नित्यं गावः पश्यन्तु मां सदा ॥

१ (†)

श्रीमिच्छुक्तपाणिनाम प्रायश्चित्त विवेके च—

एषा तु गोमतीविद्या गोवासुदेवो प्रायश्चित्तात्मिक पाठ्या ।

‘सीरभेद्यः सूर्भेदिताः पवित्राः पुच्छराशयः ।

प्रतिपद्यन्तु मे वासं वाचसोषोष्-जातरः’ ॥

‘गावोमे जातरः सूर्भो वीरुधाः पितरी जल ।

वास वासं मया हतं प्रतिपद्यन्तु जातरः ॥’

‘पशवृत्तिं विधे पुच्छे पवित्रे सूर्यस्य च ।

प्रतीक्ष्यं नवा हतं सीरभेदि । वलीऽसु ते’ ॥

286. यमः—

गावोऽस्माकं वयं तासां यतोगावस्ततो वयम् १(†) ।
 गावः सुरभयो नित्यं गावोगुग्गुल गन्धिकाः ॥
 गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ।
 अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् ॥
 पावनं सर्वभूतानां रक्षन्ति च वहन्ति च ।
 हविषा मन्त्र पूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि ॥
 सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् ।
 गावः सर्वस्य लोकस्य गावो धन्याः सवाहनाः ।
 नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौर भेयीभ्य एव च ॥
 नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमोनमः ।
 ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् ।
 एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरन्यत्र तिष्ठति ॥ इति ।

287. दक्षिणामाह, वशिष्ठः—

सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोप्रदाने महाफले ।
 सुवर्णं परमं ह्यहोर्दक्षिणार्थे न संशयः २(‡) ॥
 गोप्रदानन्तारयते सप्त पूर्वान् नवांस्तथा ।
 सुवर्णं दक्षिणान्दत्त्वा तावद्द्विगुणमुच्यते ॥
 सुवर्णं परमन्दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
 सुवर्णं पावनं प्राहुः परिमाणं परन्तथा ॥
 अत्र परिमाणं परमिति परिमाणविशेषोक्तः
 ऐच्छिक-परिमाणान्तरं व्यावर्त्यते ।

एतच्च शास्त्रविषयम् । अशक्तस्य तु 'यजमानस्ततो दद्याद् यथाशक्त्या तु दक्षिणा
 मिति ब्रह्मैवर्तोक्तेः सुवर्णपरिमाणा ददपस्याप्यननुज्ञानादिति ज्ञानद्योतकम् ।

१ (†)

महाभारते—

'एवं राक्षी दिवा वापिः समेषु विपत्तेषु च ।

महाभयेषु च नरः क्षीयन्त्येव ते भवति' ॥

२ (‡)

एतद्दक्षिणास्य सुवर्ण-रजसादि-परिमाणं परिभाषायामुक्तम् ।

गोदानमात्रे प्रार्थना-मन्त्रानाह—

घृतक्षीरप्रदा गावो घृतजन्या घृतोद्भवाः ।
 घृतनद्यो घृतावर्ता स्ता मे सन्तु सदा गृहे ॥
 घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाम्यां प्रतिष्ठितम् ।
 घृतं मे सर्व्वतश्चैव घृतं मे मनसि स्थितम् ॥
 गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ।
 गावो मे सर्व्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥ इति १(३) ।
 अत्र केचिद् गोपुच्छोदकेन देवर्षिं पितृ तर्पणमिच्छन्ति २(४) ।
 इति वशिष्टोक्त गोदान विधानम् ॥

—*—

(१०३) अथ मत्स्यपुराणोक्त-गोदानम् ३(०) ।

—*—

यो गां सुपरिपूर्णाङ्गीं हेमशृङ्गीं मकोपनाम् ।
 सुशीलां राजतैः-पादैश्चित्र वस्त्र-सुसम्भृताम् ॥
 सलोहपात्रां कुतुपे निविष्ट-चरणान्तथा ।
 कुतुपोऽत्र नेपालकम्बलः । करणाधिकरणत्वात् ।
 सदक्षिणां प्रदद्याद् गां सोऽश्रयं स्वर्गमाप्नुयात् ।
 गवि रोमाणि यावन्ति स प्रसूति-कुलस्थितौ ॥

- १ (०) 'इत्याद्यस्य जपम् सारं प्रातश्च पुरुषः सदा ।
 यद्वज्रा कृच्छते पापं तस्यात् स परिमुच्यते' ॥
- २ (१) अथ तर्पण रीतिः, गोपुच्छः निर्गलितोदकेन कुत्र पित्वादिद्युतेन—
 'स्वधापितृभ्यो मातृभ्यो वसुभ्यो वापि तृपये ।
 मातृपञ्चास ये केचिद्-ये केचित् पितृपञ्चकाः ।
 गृह-वधर-बन्धुना ये कुक्षेषु समुहवाः ।
 ये प्रेतमावनापन्ना ये चाग्ने आहवर्जिताः ।
 हवोत् सर्गेषु ते सर्व्वे क्षमन्तां प्रीतिं मुच्यन्ताम्' ॥
 —इति हवोत् सर्गतस्य आर्चनप्रणमनाः ।
- ०) मन्दिपुराणोऽप्येष विधीकृतम् । इदञ्च कामकश्यपी गोदानमपरम् ।

तावतोऽब्दान् निवसति स्वर्गे दाता न संशयः ।
 स प्रसूतिरिति । प्रसूतिस्तत् सहिता कुलस्थितिः---
 कुल-परम्परा यस्याः सा तस्या मित्यर्थः ।
 एतच्छतगुणं पुण्यं कपिलादानतः स्मृतम् ।
 दश सौवर्णिके शृङ्गे क्षुराः पञ्च पलान्विताः १(+) ॥
 पञ्चाशत् पलिकं कांस्यं तान्नञ्चापि-तथैवच ।
 दाता च स्वर्गमाप्नोति यावदाभूत संप्लवम् ॥
 कांस्यं—दोहनपात्रम् , तान्नं—पृष्ठ देशाच्छादकम् ।
 दक्षिणा तु सूवर्णमित्युक्तं प्राक् ॥
 इति मत्स्य पुराणोक्त गोदान विधानम् ॥

—*—

(१०४) अथ समानवत्सा दानम् २(*) ।

—*—

288 महाभारते—

समान वत्सां कपिलां धेनुन्दत्वा पयस्विनीम् ।
 सुशीलां वत्ससम्पन्नां ब्रह्मलोके महीयते ॥

अत्र समानवत्सां—समानवर्णवत्सामित्यर्थः ।

रोहिणीन्तुल्यवत्साञ्च धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वत्ससम्बीतां इन्द्रलोके महीयते ॥

सुव्रतां सुशीलाम् ।

समानवत्सां श्रेताञ्च धेनुन्दत्वा पयस्विनीम् ३(+) ।
 सुव्रतां वत्ससम्बीतां सोमलोके महीयते ॥
 समानवत्सां कृष्णान्तु धेनुन्दत्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वत्ससम्बीतां अग्निलोके महीयते ।

- १ (+) दशसौवर्णिके शृङ्गे क्षुराः । रौप्यपञ्च पलमथाः क्षुराः ऋः । बानीयुक्ताश्चाटनार्थम् ।
 २ (*) इति नाम्ना यद्योक्त-नामाविध कपिलादान-प्रकारः 'सुव्रतां वत्ससम्पन्नां सुशीलां वत्स
 संबीताम्' इति हिमाद्रि-धृतः पाठः ।
 ३ (+) अत्र 'श्रेता'मित्यत्र-'श्रेयसा' मिति हिमाद्रोः पाठः । श्रेयसां कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

वातरेण सुवर्णान्तु सवत्सां कामदोहिनीम् ।
 प्रदाय वस्त्रसम्बीतां वायुलोके महीयते ॥
 समान वत्सां धूम्रान्तु धेनुन्दत्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वस्त्रसंयुक्तां यमलीके महीयते ॥
 अर्घ्यां हेमसुवर्णान्तु सवत्सां कामदोहिनाम् ।
 प्रदाय वस्त्रसम्बीतां वारुणं लोकमभुते १(*) ॥

‘अत्रार्घ्यां गौः २(‡) ।

‘आप्यायध्वमर्घ्यां’ इति श्रुतेः ।

हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कामदोहिनाम् ।
 प्रदाय वस्त्रसम्बीतां कौबेरं लोकमाप्नुयात् ॥
 इति समानवत्सा-गोदानम् ॥

—*—

(१०५) अथ दशवर्णं धेनुदानम् ।

—*—

गान्धद्याद्वेद पूर्णाय विप्राय गृहमेधिने ।
 सुवर्णालङ्कृतां शृङ्गीं वस्त्रघण्टा-समन्विताम् ॥
 प्रत्यमां त्रिसमृद्धन्तु-ललाट-तट तर्पणाम् ॥
 राजतच्छन्न चरणां मुक्तालाङ्गुल भूषिताम् ॥
 अत्र त्रिसमृद्धां—त्रिभिः शील-क्षीर-सन्तानैः समृद्धां युक्तामिति ।
 कांस्योपदोहां तृप्तां लवणादि तृणोदकैः ।
 गवां पुच्छं गृहीत्वा च ससुवर्णेन पाणिना ॥
 गृहस्थो वेदविद्विप्रो दापयेत्तत् प्रतिग्रहम् ।
 भीगसौख्यप्रदा श्वेता गोमाता पापनाशिनी ॥
 कृष्णा स्वर्गप्रदा क्षेया गोरी च कुलवर्द्धिनी ।
 रक्ता रूपप्रदा देया पीता दारिद्र्यातिनी ॥

१ (*)

अथ ‘वायु’ मित्यथ ‘कौबेर’ मिति वायु-पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।

२ (‡)

अर्घ्यां पूज्या मन्त्रसूत्रा इति ।

पुत्रप्रदा कृष्णसारी नीला-धर्मविबद्धिनी ।
कपिला सर्वपापघ्नी नाना वर्णाच्च मोक्षदा ॥
इति दशवर्णं धेनुदानम् ॥

289 विष्णुधर्मोत्तरे च—

हेमशृङ्गी रौप्यसुरां मुक्ता लाङ्गुल-भूषिताम् ।
आहृताम्बर-सम्बीतां तथा कांस्योप दोहनाम् ॥
त्रिरात्रं स्थण्डिलमुखः त्रिरात्रं गोरसाशनः १(*) ॥
तृप्तान्तु तर्पिते दत्त्वा वाससां सम्भीते द्विजे ॥
त्रिरात्रं स्थण्डिलमुखः त्रिरात्रं गोरसैस्ततः ।
प्राणसंहरणं कृत्वा गवां लौके महीयते ॥
यावन्ति धेनुरोमानि तावद् वर्षाणि मानवः ।
दत्तैवं कपिला विप्र ! प्राप्नोत्यभिमतं फलम् ॥
एवमनेक पुराणेषु गोदानमुक्तम् ।

—#—

(१०६) अथ देवताभ्यो गोदानम् ।

—#—

290 तत्रैव २(*) वशिष्ठ उवाच—

पुण्यन्दिन मथासाध्य सुसन्तर्प्य पितृस्तथा ।
कृतोपवासः सम्प्राप्य पञ्चगव्यं नरेश्वर ! ॥
घृत-क्षीराभिवेकञ्च कृत्वा विष्णोः शिवस्य च ।
तमभ्यर्च्य यथान्यार्यं पुष्पादिभिरनुत्तमम् ॥
उदकमुखीं प्राङ्मुखीं वा गृष्टिं कृत्वा पयस्विनीम् ।
गृष्टिः—सकृन् प्रसूता गौरित्यर्थः ३(†) ।

- १ (*) चतुर्वेत्तवकः इति चार्द्ध-पुस्तकान्तरस्य पाठः ।
" स्वस्तिवस्तुतः—स्वस्तिवस्तुतःप्रेमयानः यज्ञक्षेपारतः । गोरसाशनः—गो-चौर-घृतादि
भोजनरतः इतिवाची इत्यर्थः । प्राञ्च संहरणं-प्राणघातः ।
२ (*) विष्णुधर्मोत्तरे इति ।
३ (†) 'गृष्टिं रित्वा यष्टिं रिति पाठः साधुः । यज्ञातीति कृष् । एषोदरादित्वात् साधुः ।
गृष्टि—यष्टिरी न तु गीः । गृष्टिः स्त्री चर्षवस्यदां विष्णुकात्यायनात् किरी' इति मैदिनी ।
'चच यष्टिः सज्जन् प्रसूता नवी बहुरयोः स्त्रियाम्' इति मैदिनी ।
चचानि नामाविधानि गोदानानि हेमाद्रौ दानसंख्ये निगदितानि ।

सुपुत्रां वत्ससम्प्रीतां सितयज्ञोपवीतिणीम् ।
 स्वर्णशृङ्गीं रौप्यक्षुरां सुवर्णां परि संस्थिताम् ॥
 शक्तिो दक्षिणायुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 गावोममाप्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ॥
 गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।
 यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥
 गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्येवसाम्यहम् ।
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा धेनुं द्विजवरञ्च तम् ॥
 इमां नः प्रतिगृहीष्व धेनुर्हस्ता मया तव ।
 स मे पापापनोदाय गोविन्दः प्रीयतामिति ॥

291. मन्त्रान्तरं बह्विपुराणे---

या धेनुः काश्यपस्यासी दत्रे वां गोतमस्य च ।
 साभिकामफला देवी इहलोके परत्रचेति १(*) ॥
 एवमुवाच्यं तं विप्रं गोविन्दं नृप ! कल्पयेत् २(†) ।
 शृङ्गमूले ब्रह्मविष्णु आवाहयामि ३(‡) ।

- १ (७) 'सर्वं कामकला' इति आदर्श-ग्रन्थान्तर-धृतः पाठः ।
 २ (†) अत्र गोविन्द मूर्तिं कश्चिद् वाचयेत् इति पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।
 ३ (‡) गो-शरीरे देवता विशेषी यथा ग्रन्थान्तर,—
 'दक्षेणु सकतो देवा जिज्ञासासु सरण्यती ।
 सुरमध्यतु गन्धर्वाः सुरायेषु तु पन्नगाः ॥
 सर्वं सन्धिषु साध्यस्य चन्द्रादिलौ तु लोचने ।
 कञ्चिद् सर्वेणचनं सागुसी धर्म-चात्रितः ॥
 चपाने सर्वं तीर्थानि प्रकाशे आह्वयी गदी ।
 मानाशौप समाज्ञीर्षां चत्वार सानराक्षसा ॥
 ऋषयो रीमङ्गयेषु गोमये पन्नधारिणी ।
 रोमेषु सन्ति विद्याश्च त्वज् केशिन्वयनचबन् ॥
 वैश्वं धृतिश्च चाश्विश्च पुष्टिं कुञ्जिकाधेवच ।
 विद्याद्याजिनर्मतिर्षेच सन्ततिः परमा तथा ॥
 गन्धर्वा मनुमन्वन्ति एता गां वै न संभवः ।
 यश्च गावी ज्ञानस्य देवदेवः पुरीगमाः, इत्यादि ॥—इति बराह पुराणे ।

ऋक्नामे सर्व्वतीर्थानि, शिरोमध्ये महादेवम् ।
 ललाटाम्ने देवान्, नासाम्ने शेष वासुकी ।
 नासापुटयोः कम्बलाश्वतरौ । कर्णयो रश्मिनौ ।
 नेत्रयोः शशिभास्करौ । दन्तेषु वायून् ।
 जिह्वायां बरुणम् । हुँङ्कारे सरस्वतीम् ।
 गण्डयोः मासपक्षौ । ओष्ठयोः सन्ध्याद्वयम् ।
 ग्रीवायां इन्दुम् । कुक्षौ रक्षांसि ।
 उरसि साध्यान् । जङ्घयो धर्ममम् ।
 खुरमध्ये गन्धर्वान् । खुरामेषु पन्नगान् ।
 खुरपश्चिमाप्नेऽप्सरोगणान् । पृष्ठे एकादश रुद्रान् ।
 सर्व्वसन्धिषु वसून् । दधिन् नर्मदाम् ।
 सर्पिषि हुताशनम् । रोमसन्धिषु देवकोटीन् ।
 उदरे पृथ्वीम् । स्तनेषु चतुः सागरान् ।
 आवाह्य यथाशक्त्या सम्पूजयेत्, उपकल्पयेच्च ।
 अनुब्रजेत्तु गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप ! ।
 अनेन विधिना धेनुं यो विप्राय प्रयच्छति ॥
 सर्व्वकाम समृद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ।
 शिवाय विष्णवे वापि यस्तु दद्यात् पयस्विणीम् ॥
 धेनुं स्नानोपहारार्थं परं ब्रह्म स गच्छति ।
 सूर्य्यं वा शक्तिमुद्दिश्य दद्याद्ब्राह्मणपन्तथा ॥
 इति देवाताभ्यो गोदानम् ॥

—*—

(१०७) अथ वृषभैकादश गोदानम् ।

—*—

292. स्थान्ने,—

गावः सर्व्वप्रयत्नेन देया एता प्रयत्नतः ।
 धेनवो यो न शक्तः स्यादेका देया प्रयत्नतः ॥

सर्वेषामेव रुद्राणां प्रीत्यर्थं सुप्रसन्नधीः ।
 दशगावः सवृषभा वृषभैकादशी स्मृता ॥
 शिवाय विनिवेद्येयं विशुद्धेनान्तरात्मना ।
 रुद्रैकादश तुल्यात्मा बलभोगादिभिर्गुणैः ॥
 शिवादि सर्वलोकेषु यथेष्टं मोदते वशी ।

293. भविष्येतु—

दशगावः सवृषभा वृषभैकादशाश्च ताः ।
 सूर्याय विनिवेद्येह यत् फलं लभते शृणु ॥
 द्वादशादित्य तुल्यात्माऽणिमाद्विगुणैर्युतः ।
 सौरादि सर्वलोकेषु यथेष्टं मोदते दिवि १(*) ॥

—*—

(१०८) अथ वृषभाधिक, गोशत-दानम्, २ (†) ।

—*—

294. शिवधर्मैः—

वृषभं गोशतन्दद्याच्छिवायातीव शोभनम् ।
 त्रि सप्तकुलजैः साद्धं शृणु यत् फलमाप्नुयात् ॥
 सूर्यकोटि-प्रतीकाशै विमानैः सर्वकामिकैः ३(०) ।
 अनेक यानसंख्यानैः सुरासुर सुपूजितैः ।
 शतरुद्रबलोपेतो वीरभद्र इवापरः ॥
 गत्वा शिवपुरन्दिव्यं अक्षेपाधिपति भवेत् ।

295. भविष्यपुराणे—

सवृषं गोशतं दत्त्वा भास्कराय नराधिपः ।
 त्रिसप्तकुलजैः साद्धं सूर्यलोके महीयते ॥
 सूर्यकोटि-प्रतीकाशै दिवाकर इवापरः ।
 गत्वा दिव्यपुरं रम्यं क्रीडते सूर्य-वज्रपः ॥

-
- १ (०) 'मोदते वशीति' चाटवंप्रकाशान्तर इतः पाठः : ।
 २ (†) यत्र मोदतं तैः साकं इवभञ्ज इत्यात् ।
 ३ (०) 'सर्वकामिकै' रित्यत्र सर्वभीतिकैः इति हेमाद्रोच-पाठः ।

मुक्तासु विपुलान् भोगान् प्रलये सर्ववेदिनाम् ।
 मोहकञ्चुक मुत्सृज्य विशत्यादित्य मण्डलम् ।
 सर्वज्ञः सूर्य्य-परमः शुद्धः स्वात्मनि संस्थितः ।
 सर्वंगः परिपूर्णत्वात् सूर्य्यवहीप्तिमान् भवेत् ॥
 इति शिवधर्मोक्त-वृषभाधिक गोशतदानम् १ (३) ॥

—*—

(१०६) अथ स्वरूप गोदान-वचनानामेक वाक्यतया २ (*) ।

प्रयोगः प्रस्तूयते ।

—*—

सकल सम्भारान् सम्भृत्य कृतनित्यक्रियो यजमानः पर्वकाले गणेशं स्मृत्वा
 कुश-तिल-यव जलान्यादायाद्येत्यादि सङ्कीर्त्य कामनानुसारेण सङ्कल्प्य श्रीपरमेश्वर-
 प्रीत्यर्थं गोदानमहं करिष्ये, तदर्थं ब्राह्मणपूजनं वरणञ्च करिष्ये इत्युक्त्वा ब्राह्मणं सम्पूज्य
 तुभ्यमहं गां सम्प्रददे, ददस्वेति प्रत्युक्ते तद्धस्ते जलन्दद्यात् ।

ततः कर्त्तव्येऽस्मिन् गोदानकर्मण्येभि श्वन्वनाक्षत-ताम्बुल-पुगफलालङ्कार-
 वासोभिः अमुक गोत्रममुक शाखाध्यायिन मसुकशर्माणमेवम्बिधोऽहं सम्प्रदानत्वेन
 त्वां वृणे, वृत्तोऽस्मीत्युक्ते “व्रतेन दीक्षा” ३ (†)मिति पठेत् । ततो गवामङ्गेष्विति
 मन्त्रेण ४ (+) “सोमोधेनुमिति ५ (०) वा सवत्सांगां पूजयेत् गन्धादिभिः ।

तत्र मन्त्रः—

आच्छादनं मया दत्तं शुद्धं चैव सुनिर्मलम् ।

सुरभे ! वस्त्रदानेन प्रीयतां परमेश्वरः ॥ इति ।

१ (१) ‘इति द्विषताम्बो गोदानम्’ इत्यवसानोक्तिं हं श्रुते इयमपि साध्वीत्यात् ।

” ‘वृषोऽसि भगवान् पथं यत्प्रदादः प्रचोर्षितः ।

इवोमि तमहं भक्ष्या समो रचतु सर्वतः’ । इति श्रवणः ।

२ (१) प्रागुक्तानामविधयोदान वचनानामित्यर्थः ।

३ (†) ‘व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति इति चाम ।

इति चामाप्नोति व्रतया सर्वमाप्नोति’ । शुक्ल धनुः १८१०

४ (+) एते मन्त्राः प्रागुक्ताः ।

५ (०) ‘सोमोधेनुं सोमोऽर्धमावाप्तुं सोमयोः कर्त्तव्यं ददाति । सादृशं विनश्यं समिधं पिबे
 त्रवचं वो ददात्तदधी’ । तत्तैव २०.....३७।२१ ।

सुरभे त्वं जगन्माता देवी विष्णुपदे स्थिता ।

ग्रामं गृह्ण मया दत्तं गोमात खातुमर्हति ॥ इति

अनेन गोप्रासं दत्त्वा १(*) गावोमे अमतः सन्तु २(x) इत्यादि मन्त्रैर्गां प्रदक्षिणी कृत्य प्राङ्मुख-स्थित-गोः पुच्छे प्राङ्मुखस्तर्पणं कुर्यात् । स्व स्व शास्त्रोक्त-विधिना देवर्षिं पितृतर्पणं कृत्वा मन्त्रान् पठन् प्रसिञ्चेत् ।

तन्मन्त्रास्तुः—

‘आब्रक्षणो ये पितृवंशजाताः’ इत्यारभ्य ‘तेभ्यः स्वधा तोयमिदं ददामि’ इत्यन्तः ‘पितृवंशे मृता येच’ इत्यारभ्य ‘धर्मतोयं मयादत्तं अक्षय्यमुपतिष्ठताम्’ ।

उच्छिन्न बान्धवा येच लुप्त-पिण्डोदकक्रियाः ।
 ते तृप्तिमखिलां यान्तु गोपुच्छोदक तर्पणात् ॥
 ब्रह्माद्या देवताः सर्वाः ऋषयो मुनयस्तथा ।
 असुरा यातुधानाश्च मातरश्चण्डिका स्तथा ॥
 दिक्पाला लोकपालाश्च गृहदेवाधिदेवताः ।
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु गोपुच्छोदक-तर्पणात् ।
 विश्वेदेवा स्तथादित्याः साध्याश्चैव मरुद्गणाः ।
 क्षेत्र पीठोपपीठानि नदनद्याश्च सागराः ।
 पाताला नागकन्याश्च नागाश्चैव सपर्वताः ॥
 पिशाचा गुह्यकाः प्रेता गन्धर्वोरग राक्षसाः ।
 पृथिव्यापश्च तेजश्च वायुराकाश मेवच ॥
 दिवि भूव्यन्तरिक्षेच ये च पातालवासिनः ।
 शिवः शिवा तथा विष्णुः सिद्धिर्लक्ष्मीः सरस्वती ॥
 तपोवनानि भगवानव्यक्तं परमेश्वरः ।
 क्षेत्रौषधि-लतावृक्षः वनानां पतिदेवताः ॥

१ (*)

‘वासं मुष्टिं पस्नवे साञ्जं दद्यात् ॥ यः सदा ।

चलता स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति’ इति. ॥ ॥

२ (x)

एते मन्त्रा प्रागुक्ता गोदान विषये ।

कपिलः शेषनागाश्च तक्षकोऽनन्त एवच १(*) ।
 आप्या जलधरा जीवाः असंख्याता स्त्वनेकशः ।
 चतुर्दश यमाश्चैव येचान्ये यमकिङ्कराः ॥
 सर्वेऽपि यक्षराजानः पक्षिनः पशव स्तथा ।
 स्वेदजोद्भिज्ज जीवाश्च अण्डजाश्च जरायुजाः ॥
 अन्येऽपि वनजा जीवा दिवानिशि बिहारिणः ।
 अजा-गो महिषरूपाश्च येचान्ये पशवस्तथा ॥
 शान्तिदा शुभदास्ते स्युः गोपुच्छोदक तर्पणात् ।
 आब्रह्मस्तम्भ पर्यन्त मित्यारभ्येदमस्तु विलोदकमिष्यताम् ।
 पञ्चगावः समुत्पन्ना मध्यमाने महोदधौ २(†) ।
 तासां मध्येतु या नन्दा तस्यै देव्यै नमोनमः ॥
 पृष्टे ब्रह्मा गले विष्णुर्मुखे रुद्रः प्रतिष्ठितः ।
 मध्ये देवगणाः सर्वे रोमकुपे महर्षयः ॥
 नागाः पुच्छे खुरामेषु ते चाष्ट कुलपर्वताः ।
 मूत्रे गङ्गादयोनयो नेत्रयोः शशिभास्करौ ।
 एते यस्यां स्थिता देवाः सा धेनुः वरदाऽस्तु मे ।
 गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावना जगदुत्तमाः ॥
 ऋते दधिवृताभ्याश्च नेह यज्ञः प्रवर्त्तते ।
 अन्या गाराणि विप्राणां देवतायतनानि च ॥
 पूयन्ते संस्कृता ३(‡) यासां किन्देयमधिकम्भवेत् ॥ इति

१ (०)

‘वनतो वासुनिः पद्भो महापद्मश्च तक्षकः ।

कर्कोटः कुक्षीरः शङ्खः (शङ्खः) स्रष्टी नागाः प्रकीर्त्तिताः । इति पुराणे ।

जीवाश्चतुर्विधा यथा—

जरायुजा-खजीत्रिज्ज-स्वेदजाः । इति सांख्यदर्शने वेद्यज्ञेव । देवानां देवशक्त्या

मानसजान् । यथा—ब्रह्मण्यः सनकादयः मानसवल्गवाः ।

चच यमादि-चिचगुस्ताम्नाचतुर्दश यमाः ब्राह्म्य प्रसिद्धाः ।

‘चात्रज्ञ सान्प्रथेयं न जगत्प्रथिताम्’ इति ।

‘चात्रज्ञस्य पर्यन्तमिदमस्तिलोदकैः’ इति ऋतिः ।

गोपुच्छे निर्गतीदकतर्पणमुद्रागुह्यम् ।

२ (†)

समुत्पन्न इत्यत्र ‘समुत्पन्ना’ इति पाठः साधुः ।

गवा समुत्पत्तिर्गोबुद्धितदेवानां नामोद्भेदं ऋषयः विदधति ।

३(‡)

‘पूयन्ते समुत्पन्ना’ इत्यत्र ‘संस्कृताः’ ‘सुक्ताः’ इतिच सम्यक् पाठः ।

(११०) अथ गो-प्रार्थना ।

—४—

या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेषु वस्थिता ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम पार्पं व्यपोहतु ॥
 विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मी र्यां लक्ष्मीर्धनदस्य च ।
 लक्ष्मी र्यां लोकपालानां साधेनुर्वरदा स्तु मे ॥
 स्वधां त्वं पितृयज्ञानां स्वाहा यज्ञ भूजान्तथा ।
 सर्वपापहरा धेनु स्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे १(†) ॥

एभिर्मन्त्रैरणुमन्त्र्य पुष्पाञ्जलीन्दत्त्वा कुशतिलयवतुलसी जलान्यादायाद्येत्याद्युक्त्वा
 इमां गां रूद्र देवत्यां सुवर्णशृङ्गीं रौप्यक्षुरां ताम्रपृष्ठां मुक्तापुच्छां वस्त्राच्छादितां कांस्य-
 दोहामेतां अमुकगोत्रायेत्यादि पूर्ववच्चतुर्थ्यन्तं प्रयुज्य स्वगोत्रादि प्रश्न पूर्वकं मसुक-
 शस्माहं तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति तद्गस्ते जलन्दद्यात् ।

यज्ञ साधन भूता या विश्वस्याधि-प्रणाशिनी ।
 विश्वरूपधरो देवः प्रीयता मनया गवा ॥
 गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।
 यस्मात्तस्माच्छिवं मेस्यादिहलोके परत्र च ॥
 जलशायी ब्रह्मपिता ऋषिनाभः सनातनः ।
 अनन्तभोगशयनः प्रीयतां परमो हरिः ॥
 इमान्त्वं प्रतिगृह्णीष्व धेनुर्वृत्तां मया तव ।
 स नः पापापनोदाय गोविन्दो भवतु प्रभुः २(‡) ॥

१ (1)

२ (1)

‘पूजने सत्कृता’ इत्यत्र ‘संस्तुतः’ इति च पाठः सम्बन्धे रोचते ।

गोदानकाले इवैनामनारं साक्षात् सन् प्रार्थनानिरं कुर्यात् ।

कश्चिदादरे यन्मिं प्रार्थनमन्त्राः इत्यन्ते ।—

‘ॐ देवस्था याच दद्राचौ महारथ च या प्रिया ।

धेनुर्धरेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

ॐ सर्वदेव नवीं दोग्धां सर्वदेवीमवीनया ।

सर्वेषीक निमित्ताय सर्वेषीक नवीं खिराम् ॥

प्रयच्छामि महामागमचक्राय यथाय ताम्’ ।

अपरञ्चात्तपोक्तम्—

‘ॐ चतुर्भुजाय या लक्ष्मीः स्वाहा याच विभोवरोः ।

चन्द्रार्कं यत्र लक्ष्मी र्यां धेनुर्धरेण सा-न्विषे’ ॥

‘गोविन्दो भवतुष्विज’ इति पाठान्तरं सम्बन्धानरे ।

इति पठित्वा प्रणमेत् १(*) ।

ततः प्रतिप्रहीता स्वस्तीत्युक्त्वा 'देवस्यत्वेति' पठित्वा २(†) प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा 'कोऽदा' इति ३(‡) कामस्तुतिं पठेत् । ततः कर्त्ता कृतैतद् गोदान प्रतिष्ठार्थं मिमां सुवर्णदक्षिणामभिदैवतालुभ्यमर्हं सम्प्रददे नममेति सुवर्णं दद्यात् । ततो गो सहितं ब्रजन्तं विप्रमनुब्रज्य गोमतीं पठेत् । सा यथा—

गाबोऽस्मार्कं वयं तासां यतो गाबस्ततो वयम् ।

ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं परं मतम् ॥

ततो 'गावः सुरभ्यो नित्यमित्यादि—पवित्राभ्यो नमोनम'—इत्यन्तं पठित्वा 'गाबोममाप्रतः सन्तिव'ति गां प्रदक्षिणीकृत्य द्विजं विसृज्य भूरिदक्षिणामन्येभ्यो इत्वा ब्राह्मणान् गृह्णन्सूर्य्यं च नमस्कृत्य यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा 'यस्य स्मृत्वा'चेति फलमीश्वराय समर्प्य बन्धुभिः सह भुञ्जीत ।

गौरैकस्यैव दातव्यता ।

गौरैकस्यैव दातव्या ओत्रियाय विशेषतः ।

सा तारयति परान् पूर्वान् सप्तसप्त दशैव तु ४(०) ॥

नैका बहुभ्यो दातव्या यतोदोषकरी भवेत् ॥

इति हैमाद्रावाङ्गिरसोक्तेः ।

इति प्रत्यक्षगोदान प्रयोगः ॥

—*—

१ (*) मविष्णुपुराणे—

'गामाबन्धु नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

प्रदक्षिणी कृता तेन सप्तवीषा वसुधरा' ॥

२ (†)

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽपि गोर्वाङ्गुभ्याम् ।

पुष्पोपसाभ्याम् ॥ श्रुतं यजुः १।२४ ।

३ (‡)

'कोऽदान्कथा चदान्कामीऽदान् कामावादान् ।

कामीदाता कामः प्रतिपद्यीता कामेतपे' ॥ श्रुतं यजुः ७।४८ ।

४ (०)

यी प्रथामे ब्रह्मपुराणम्—

'सदा गावः प्रथम्यास्तु नमोऽग्निं पार्थिव ।

ननो नोभ्यः नौमतीभ्यः सौरमेयीभ्य एव च ।

ननो ब्रह्म सुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमीनमः ॥

नमस्तु चरचादेव गोदान फलमाप्नुयान्' ।

(१११) अथोभयतोमुखी गोदानम् ।

—*—

296. मातृस्ये—

रुक्मशृङ्गीं रौप्यसुरां मुक्तालाङ्गुल भूषिताम् ।
 कांस्योपदहनां राजन् सवत्सां द्विजपुङ्गवः ॥
 प्रसूयमानां योदद्याद्धेतुं द्रविण संयुताम् १(॥) ।
 यावद् वत्सोयोनिगतो यावद्गर्भो न मुञ्चति ॥
 तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया सशैल वनकानना ॥
 अत्र द्रविणसंयुतामिति द्रविण मत्र (न्त्र) दक्षिणात्मकम् ।
 ज्ञातव्या द्विपला मध्ये पलास्यात् कनीयसी मता २(†) ।

297. वाराहेतु—

यञ्चोभयमुखीं दद्यात् प्रभूत-कनकान्तिताम् ।
 तद्दिने पायसाहारः पयसा वापि बाह्येत ॥
 सुवर्णस्य सहस्रेण तदद्धेनापि वा पुनः ३(‡) ।
 तस्याप्यर्द्धं शतं वाथ पञ्चाशद्वा तदद्धकम् ॥
 यथाशक्त्याऽपि दातव्यं वित्तशार्थं विवर्जितम् ।
 इति परिमाणान्तरमुक्तम् ।
 इमां गृह्णाणोभयमुखीं भवां ज्ञाता ममाऽस्तु वै ।
 मम वंश-विशुद्धेश्च सदा स्वस्ति करी भव ॥
 ईरावती धेनुमतीहि'४(०) जप्त्वा 'देवस्यत्वा'तदनन्तरम् ।
 प्रतिगृह्णामि त्वां धेनुं कुटुम्बार्थे विशेषतः ॥

१ (०)

'साङ्गिहारः परे पूर्वार्धे' इति शब्दाकार-धृतः पाठः ।

—एष प्रसूयमानां' इति शब्दाकारः पाठः । इतिर्धे सोपकार धनसप्तशतम् ।

२ (†)

कनिक इति च-परिमाणमुक्तम् । तत्र प्राक् परिभाषायां नगदि ।

३ (‡)

'नापि तामिति' ईमादि-धृतः पाठः ।

४ (०)

इरावती धेनुमती हि श्रुतं सप्तविंशती मन्वे दत्तव्या ।

अथवा रौप्यी विचये ते द्वापर्यं पृथिवी मभितो मयूखैः खाद्यः । अत्र यजुः ॥१२६॥

स्वस्ति भवतु मे नित्यं रुद्रमातर्नमोनमः ॥
 'द्वौस्त्वा ददा'त्विति वदेत् 'पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु' १(*) ।
 'कइदं कस्माऽदात्' जपेन्मन्त्रं वसुन्धरे २(†) ।
 विसृजेद् ब्राह्मणं देवि ! गाञ्च तस्य गृहं नयेत् ॥

298. मातृस्ये—

प्रसूयमानां योदद्यात् धेनुं द्रविणसंयुताम् ३(‡) !
 ससमुद्रा गुह्यभूमिः सशैलवन कानना ॥
 चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी गोत्र संशयः ।
 यावन्ति धेनुरोमाणि वनसस्यच नराधिप ! ॥
 तावत् संख्यामुपगणान् देवलोके महीयते ।
 पितृण् पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ॥
 उद्गरिष्यत्यसन्देहो नरकाद्भूरिदक्षिणः ।
 धृतक्षीरवहाः कृल्या दधिपायस कर्हमाः ॥
 यत्र यत्र गतिस्तस्य भवेच्चेप्सित कामदः ।
 गोलोकः सुलभस्तस्य ब्रह्मलोकस्य (श्च)पार्थिवः ।
 स्त्रियश्च तं चन्द्रसमानवच्छाः,
 प्रतप्त जाम्बुनद-तुल्यवर्णाः ।
 महानितम्ब-स्तनमध्यवृत्ताः,
 भजन्त्यजस्रं नलिनाभनेत्राः ॥
 यावत् वत्सस्य पादौ द्वौ सुखं योन्याञ्च दृश्यते ।
 तावद्द्वौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥
 सर्बतः शुक्रवर्णा या पादेषु च विक्षेपतः ।
 कपिला सातु विज्ञेया सर्बपाप-प्रणाशिनी । इत्यादि ।

- १ (*) 'द्वौ सो प्रति ददामि, पृथिवी ते प्रतिगृह्णातीति' शिवादि-दातव्ये ।
 २ (†) 'क इदं कस्माऽदात्, इति कश्च-वसुधरे ।
 ३ (‡) 'यत्र प्रसूयमाना' जित्त्वर्थः । -प्रसूयमानमिति कश्चिदादम् इत्यं पाठः ।
 " 'कपिलासातु' इत्यत्र एषा कपिला भावति ।

अथैतत्-प्रयोगः ।

299. तदाह महाच्यवनः—

एतस्याः प्रदानकालः प्रसवकालोनान्यं कालं प्रतीक्षते । व्यतीपात-विषुवायन-षडशीति-मुख-विष्णुपदी महणान्ताः सर्व्व एव पुण्यकालाः, तदैव यत्र चार्द्धप्रसूता तत्र ज्ञातो ब्राह्मणं श्रुत-शील-सत्य-शौचवृत्तजातिक्रियाद्यैर्गुणैरुपेत माहुय प्रणिपत्य ब्रुयात् ।

भगवन्नतिचार्योऽहं भीतोऽस्मादगाधादपराधात् संसारार्णवात् समुत्तरयामि दशपरान् दशपूर्व्वानात्मानञ्च, स्वामिन् भवन्तं दानपात्रमासाद्य तन्मय्यनुग्रहोऽस्तु बुद्धेर्मम (मां) गां गृह्णाण नार्थलिप्सया, तेन तथाऽस्त्वित्युक्त्वा देशकालादि संकीर्त्य-पुराणोक्त-फलकामो विष्णुप्रीतिकामो वा उभयतोमुखी गोदानमहं करिष्ये इति सकृन्न्य प्रवराद्युच्चारणपूर्व्वकं ब्राह्मणं धृत्वा तस्मै एतानि दत्त्वा सन्तोष्य सुवर्णशृङ्गा—

रौप्यक्षुरा ताम्रपृष्ठं (कांस्य क्रोडं) कांस्यदोह—मुक्ताफल वस्त्रादिकं गोः समीपे स्थापयित्वा तामनुमन्त्रयेत्—

‘श्वमहीमवनिर्व्विन्धधेन्वा’मिति मन्त्रं पठित्वा ‘आगावोऽग्रएजभद्रमकमिति’ गोसूतेन गां पूजयेत् ।

ततो वत्समुखे निर्गते घृत सुवर्णयुत कांस्यपात्रे गोपुच्छं निक्षिप्य घृतात्कं कृत्वा प्राक्सुखोदाता सपत्नीकः, उदक्सुखावस्थित ब्राह्मणाय तद् गोत्राद्युच्चारण पूर्व्वकं नाम-संकीर्त्य स्वनामोत्कीर्त्तन पूर्व्वकं मिमासुभयतोमुखी सुवर्णशृङ्गी रौप्यक्षुरां ताम्रपृष्ठां कांस्यदोहनाद्युपेतां रूद्रदैवतां श्रीविष्णु प्रीतये तुभ्यमहं गां सम्प्रददे न ममेत्युक्त्वा प्राक्सुखावस्थित-गोपुच्छं तिलकृश जलयुतं ब्राह्मणहस्ते निक्षिपेत् ।

अत्रैतान् मन्त्रान् साञ्जलिः पठेत्—

यज्ञ साधनभूता या विश्वस्याद्य १(१) प्रणाशिनी ।

विश्वरूप धरोदेवः प्रीयतामनया गवा ॥

जलशायी ब्रह्मपिता पद्मनाभः सनातनः ।

अनन्त-भोग शयनः प्रीवतां प्रत्तयाऽनया ।

इमां गृह्णाणोभयमुखी भवांस्त्राता ममास्तु वै ॥

ममवैश विशुद्धस्य सदा स्वस्ति करीः भव ।

तत 'इरावती धेनुमतीदि' इति जम्ना 'देवस्येत्वे'ति चोक्ता-प्रतिगृह्णातु भवानिति वदेत् ।
ततः प्रतिग्रहीता—धेनुस्त्वां प्रतिगृह्णामि कुटुम्बार्थे विशेषतः ।

स्वस्ति भवतु ते (मे) नित्यं रुद्रमात नमोऽस्तुते ॥

इति मन्त्रं पठित्वा 'देवस्येत्वे' त्यन्ते १(*) प्रतिगृह्णामीत्युक्ता 'क इद्' कस्माऽद्वा'-
दिति २(†) कामस्तुतिं पठेत् । 'द्यौ स्त्वा ददातु' 'पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णा'त्त्विति
दातृ-प्रतिग्रहीतारौ क्रमेण पठेयाताम् ।

ततः कृतैतदुभयतो सुखीं गोदानं प्रतिष्ठार्थं शतधनुसारेण कलत्रयादि परिमितं
सुवर्णं दक्षिणात्वेन सम्प्रदे न ममेति-दक्षिणान्दत्त्वा सति विभवे रौप्यरत्नानि ग्राम-
क्षेत्रं धान्यानि वस्त्रानि रसांश्च यथाशक्ति दद्यात् । ततः प्रतिग्रहीता 'गर्भोऽस्यौषधीना'-
मिति ३(‡) मन्त्रं पठन् दक्षिण पाणिना वत्समाकर्षयेत् ।

अथ निर्गते वत्से, कर्त्ताऽग्निमुपसमाधाय गोषुच्छे 'ये देवा स्ते दिवीति' देवां-
स्तर्षयेत् । 'सहस्तोमां इति ऋषीन् ४(+)' 'उशन्त स्त्वे' ५(x) ति पितृन् । 'इयं मे
गङ्गे' इति नदीः ६(s) 'अद्रिद्विः सुतोमति ७(ss) रिति पर्वतान् । 'वनस्पते
शतवल्ग्व' ८(o) इति वनस्पतीन् । 'समुद्रः ज्येष्ठानाम्' ९(oo) इत्युदधीन् । 'अहिरिब-
भोगैः पर्येति' इति १०(ii) नागान् ।

- १ (*) देवस्येत्वा सवितुः प्रसवेऽभिगीर्षाङ्ग्यां पुषोऽस्ताभ्याम् ।
आददे गार्धं सीदन्तं रक्षणां यीवा अपि क्रमाणि हृष्टसि हृष्टवा हृष्टी निद्राय
वाचं वद' । श्रुतं यजुः ५।२२ ।
- २ (†) कृत्वायजुसोपिरीयन्नाङ्गणे २ काच्छे, २ प्रपाठके, २ अनुवाके ।
- ३ (‡) 'गर्भो अस्यौषधीनां गर्भोवनस्पतीनाम् ।
गर्भो विचस्य सूतस्यापे गर्भो ऽपानसि' : श्रुतं यजुः १२।२० ।
- ४ (+) अन्वेदे ८।२।२२, १०।१६।१२ ।
- ५ (x) 'उग्रनास्त्रानिषीमद्युग्रनाः सनिषीमहि । उग्रतुग्रत पावङ् पितृण् हविषे पत्नयै' ।
श्रुतं, यजुः १२।७० ।
- ६ (s) अन्वेदे १।१८।७, यजुर्वेदे १।२।२, ७।१४।५ ।
- ७ (ss) अन्वेदे २।१८।७, १।२०।२, अथर्ववेदे ५।२०।२०, ८।२।१६ ।
- ८ (o) अन्वेदे १०।१३।७ ।
- ९ (oo) अन्वेदे १।४।२०, ६।७।२६, १।२।१२ ।
- १० (ii) अन्वेदे १।२।४, यजुर्वेदे २।२।१, ५।७।१६ ।

"अहिरिब भोगैः पर्येति वाङ् जाया उतिं परिवाधनामः ।

इत्याहो निवा यजुनामि विद्यान् पुमान् पुनांश्च परिपान विचतः ।"

‘मधुवाता ऋतायते’ १(*) इति औषधीः । ‘तदनुपृथ्वीभि’ २(†) रिति पृथिवी । ‘इले छांवा पृथिवी मही द्वयौः’ । ‘उर्वीन जगत्पृत्यु’ इति तपयेत् ३(‡) ।

ततः आचम्य स्वगृहोक्त प्रकारेणाज्यभागान्तं कृत्वा ‘गोरीभिर्मयिति’ ४(+) मन्त्रेण षतुरशीत्याज्याहुतीहुत्वा होमशेषं समाप्य यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनं कारयित्वा सङ्कल्प्य स्वस्त्ययनं वाचयति ।

अथास्यकर्मणो व्यु (व्य) ष्टि मुदाहरन्ति ।
अभक्ष्यभक्ष्यमपेय पायिनं ब्रह्मन्नं सद्य एव पुणाति ।
उपाध्यायीं स्वसुतां स्वामि-भाय्यां मातरं ५(x) ॥
मातृस्वसारं मातुलानीं भगिनीं भाग्निम्
शिष्यजायां धात्रीं मनागप्यगम्यां ६(o) गत्वोभय-
शिरसं सपरिवारं ब्राह्मणाय दद्यात् ।

- १ (*) ‘मधुवाता ऋतायते मधुचरति सिन्धवः । माष्ठीर्षः सन्नीकधौः मधुगन्त—सुतोषसी मधुमत् पाथिवं रजः । मधुवीरस्तुनः पिता ।’ इत्यादि-श्रुतं यजुः ११/२०—२८ .
- २ (†) षयल्वेदे ४/२/४. ४/२/६/१२ ।
- ३ (‡) ऋग्वेदे १/१/२/१, १/१/१/५, ४/१/२ ।
- ४ (+) ऋग्वेदे—१/१/२/२, १/१/६/४/१, ८/१/२/१, षयल्वेदे ८/१/६/२१ ।
- ५ (x) अगम्या अमैष्टुमाज्ञां स्त्री । अथ यम उवाच,—
‘या या गम्या दृषामिष नि बोध कथयामि ते ।
अ स्त्री गम्याश्च सल्लेषा इति वेद निरूपिता ।
अगम्या च तदग्या या इति वेदविदो विदुः ।
सामान्यं कथितं सर्वं विशिषं यत्-सुन्दरि ! ।
अगम्याश्चैव या याश्च निबोध कथयामि ताः ॥
यद्वाचां विप्रपत्नी च विप्राणां यद्वा कामिनी ।
अगम्याश्च मिन्द्रा च लोकी वेदे पतिप्रति ॥
शुक्पत्नीं राजपत्नीं सपत्नीमातरं प्रपुः ।
एतां पुत्रवधूं वधूं सवभों भगिनीं सतीम् ॥
सौदरभाद्रजायाश्च भगिनीं भाद्रकान्वकाम् ।
शिष्याश्च शिष्यपत्नीश्च भाग्निनेयस कामिनीम् ॥
भाद्र पुत्रशियाश्चैवागम्या-माश्च-पत्नयः’ । इति ब्रह्मविभक्तं प्रकृतिसूत्रं २७ अः ।
- ६ (o) ‘अगम्यागम्या’मिति ऋचिदुबन्धे पाठः । स च साधुरिति प्रवीतिः ।

परिकरोऽस्याः सुवर्णं रत्नं रूप्याणि क्षेत्राणि ग्राम-धान्यानि वस्त्राणि रसान्
छवणाणां अन्वनाद्यान् गन्धान् शतं गवां तदर्द्ध-तदर्द्धं वा सर्वस्वं वा सदृतया ब्राह्मणाय
दद्यान्महापातकं विमुक्तये इति ।

अथ ब्राह्मणं विस्तृज्य तेनसह गच्छन्तीं गामनुव्रज्य ततो गोमतीं विद्यां पठेत् १(*) :

सा यथा—गावः सुरभयो नित्यं गावोगुग्गुल गन्धिकाः २(†) ।

गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥

अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् ।

पावनं सर्वभूतानां क्षरन्ति च वहन्ति च ॥

हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि ।

ऋषिणामग्निहोतृणां गावो होमे प्रतिष्ठिताः ॥

सर्वेषामेव देवानां गावः शरणमुत्तमम् ।

गावः सर्वस्य लोकस्य गावो धन्याः सनातनाः ।

नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥

नमो ब्रह्म सुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।

घृत क्षीरं प्रदा गावो घृतयोन्वो घृतोद्भवाः ॥

घृतनद्यो घृतावर्ता स्ता मे सन्तु सदा गृहे ।

घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितम् ॥

घृतं मे सर्वतश्चैव घृतं मे मनसि स्थितम् ३(‡) ।

गावोममाप्रतः सन्तु गावः पृष्ठत एव ॥

१ (*) गोमती विद्यापाठसु प्राग्गोदानविधौ यमं कृत्यकः समुत्तिष्ठतः, गोदानं प्रवीणमसह ।
अथ तु पुनश्चमयतीमुखी गोदानं प्रस्तावे उच्यते, अयं विषयः भिन्नत्वात् दोषः ।

२ (†) गोमतीविद्या १७५ पृ. ।

३ (‡) गोदुग्धं सेवनं कालः तत् फलवाच्यं—

‘गवां प्रत्युत्ति चौरं युद्धविद्युत्ति दुर्चरम् ।

तस्मादक्षुद्दिते सूर्ये यामं यामाचैमेव वा ।

समुत्पाद्यं पयोवाचं तत् पयं दीपनं सद्यः ।

विबत्सा वाचयत्सानां पयोदीपयतीरितम्’ ।

इति गोः पयोत्रयाः । तद्दृष्टव्यं वाच्यं—

‘इत्यलं श्री-कानि-कृति-बल-निधा-पुष्टापिठदि-शुद्धपु-स्त्रीत्व-कारित्वम् । वातद्वेष-

त्र-पित्तनाशित्वम् । विद्याश्चैव सधुरम्’ इति राजनिर्घण्टे ।

गावो मे सर्व्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥ इति ।
 ततः स्वगृहमेत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा १(*)
 स्वयं क्षीराहारः पायसाहारो वा तद्दिने भवेदिति ।
 इत्यमर रत्नोक्त-उभयतोमुखी गोदान प्रयोगः ॥

—*—

(११२) अथ वैतरणी धेनु दानम् २(+)

—*—

300. ब्रह्मवैवर्त्तं, युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयः—

या सा वैतरणी नाम यमद्वारे महानदी ।
 तस्याः प्रमाणं रूपञ्च शृणु सर्व्वं भयावहम् ॥
 शतयोजन-विस्तीर्णा पृथुत्वे सा महासरित् ।
 अगाधानन्तरूपा सा दृष्टमात्राऽयावहा ॥
 पूयशोणित तोया सा मांस कर्म्म निर्मिता ।
 कृमिभिः सङ्कुलं भयं वज्रतुण्डैरयो मुखैः ॥
 शिशुमारैश्च मकरैः वज्र कर्त्तरि संयुतैः ।
 अन्यैश्च जल-जैर्घोरै र्युक्ता सा मर्मभेदिभिः ॥

१ (*) अथ ब्राह्मणान् आपयित्वा (अपिला) चेति यस्यान्तर घृतः पाठः ।

२ (+) वैतरणीदानमन्त्रो यथा—

‘यमद्वारे महाघोरे तसा वैतरणी नदी ।
 ताश्च तर्जुन्ददाम्बेनां कृष्णां वैतरणीञ्च माम्’ ॥
 ‘नदी वैतरणी नाम दुर्गेत्या वधिरा वहा ।
 उच्चतोया महावेगा अस्त्रिवैश्च तरङ्गिणी’ ॥

इति प्रायश्चित्तविधिके, यमदधिः ।

कृष्णां वैतरणीं धेनुं यः प्रयच्छेद्भुञ्जि जायते ।
 सर्व्वपाप विनिर्मुक्तः वैतरणीनरते सुखी ॥

ब्रह्मपुराणे ।

श्रीमद् रघुनन्दनस्य, (श्रीय) दृष्टितलेऽम्बन्तं पुष्पकमसि । कूर्मपुराणे दादमाप्त्वादे,
 कालिकापुराणेऽष्टादश्याध्याये च तद्वृत्तान्तमुपपत्तिमसि । पूर्व्वं सामान्यतः वैतरणी-
 नदीदानं प्रथीयन्तः । समुद्रं प्रति पुष्पकं तद्वर्णयति ।

पतन्ति तत्र वै मर्त्याः क्रन्दमानाः सुदारुणाः ।
 हा भ्रातः पुत्र तातेति प्रलपन्तो मुहुर्मुहुः ॥
 शिरमन्तर्निमज्जन्ति श्लानिं गच्छन्ति देहिनः ।
 चतुर्विधैः प्राणिगणैर्द्रष्टव्या सा महानदी ॥
 तरन्ति तस्या दानेन अन्यथा तु पतन्ति ते ।
 धार्मिका दानशीलाश्च तां तरन्ति नरोत्तम ! ॥
 सानुकुला भवेद्दयेन नदी वैतरणी नृणाम् ।
 तच्छृणुस्व नर व्याघ्र ! कथ्यमानं युधिष्ठिर ! ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ।
 अन्येषु पुण्यकालेषु दीयते दानमादरात् ॥
 पाटलामथवा कृष्णां कुर्याद् वैतरणी शुभाम् ।
 स्वर्णशृङ्गां रौप्यखुरां कांस्यपात्र-सुदोहनाम् ॥
 कृष्णवस्त्र युगच्छन्नां सप्तधान्य समन्विताम् ।
 कार्पास-द्रोणशिखरे आसीनान्ताम्र भाजने ॥
 यमं हैमं प्रकुर्याद्वै लोहदण्ड-समन्वितम् ।
 महामहिषमारूढं शूलपाशहारे परे १(*) ॥
 श्शुदण्डमयं वद्धा उडुपं पट्टबन्धनैः ।
 उडुपोपरि तां धेनुं सूर्यदेहसमुद्रवाम् ।
 कृत्वा प्रकाशयेद् विद्वान् च्छत्रौपानहसंयुताम् ।
 अत्रौपयोगि-सप्तधान्यानि परिभाषायामुक्तानि ।

उडुपः-प्लवः २(+). ततो यममुडुपगतां धेनुश्च वासोगन्धादिभिः सम्पूज्या-
 धिवासयेदित्यर्थः ।

इममुषारयेन्मन्त्रं संगृह्योदक मण्डलम् ।
 यमद्वारे महाघोरे दृष्ट्वा वैतरणी नदीम् ॥

- १ (*) अथ 'मूढ पात्रं करे' इति ऋषिदादशं पुस्तके पाठः ।
 २ (+) 'उडुपचन्द्र शेषयो'रिति भरुचिः ।
 काष्ठ-बंज-दृषादिनिर्मित-नद्यादि तरुषु साधन इत्युच्यते ।

तप्तुं कामो दद्यान्मेनां कृष्णां वतरणीं च गाम् १(*) ।

इत्यधिवासनमन्त्रः ।

अत्रैव, प्रतिग्रहीतुर्विप्रस्य वस्त्रालङ्कारादिभिर्वरणं कार्यम् ।

तद्धरण मन्त्रो यथा—

ॐ विष्णुरूप द्विजश्रेष्ठ भूदेव पशुक्ति पावन ।

सदक्षिणा मया तुभ्यं दत्त्वा वैतरणीत्वियम् ।

धर्मराजश्च विप्रश्च धेनुं वैतरणीन्तथा ।

सर्वं प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

पुच्छं संगृह्य तद्धेनोरग्रे कृत्वा च ब्राह्मणम् ।

धेनुके त्वं प्रतीक्षस्व यमद्वारे महालये ॥

उत्तितीर्षुरहं देवि ! वैतरण्यै नमोऽस्तु ते ।

ततोऽनुव्रजन मन्त्रः—

अनुव्रजे च गच्छन्तं सर्व्वन्तस्य गृहे नयेत् ।

अनुव्रजे 'धेनुके त्व'मिति मन्त्रः पूर्व्वोक्तः ।

301. उत्तकालेषु दानासम्भवे ; व्यासः—

आसन्नमृत्युना देया गौः वत्सा च पूर्व्ववत् ।

तदभावे च गौरेका नरकाद्वारणाय वै २(†) ॥

तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीं च गाम् ।

शक्तोऽन्योऽरूक् तदा दत्त्वा श्रेयोदद्यान्मृतस्य च ३(‡) ॥

तदा मरणात् पूर्व्वकाले, अरूक-रोगरहितः पुत्रादिः ।

ब्रह्मवैवर्ते च—

एवं कृते महीपालः ! सा सरित् सुखदा भवेत् ।

तरते च त्वया धेन्वा वा सरिज्जल वाहिनी ॥

१ (*) 'तां तप्तुं गौ दद्यान्मेनां तुभ्यं वैतरणीं' महाम्' इति पुस्तकान्तरधृताशब्दः पाठः ।
चक्रवाक्य-विरचनमित्यम्—

॥ अद्येत्यादि खल्येपापविनिर्मुक्तिं पूर्व्वक यमबारावस्थिततर्ग-वैतरणीमदी सुखसमरचकामा यथोप्राप्तवृत्तां गौ वैतरणीं निमा रुद्रदेवताकां यथोक्त गोचमाश्च ब्राह्मणायाऽन्दहाणि इति ।

२ (†) 'नरखीधारवायवे' इति क्वचिद्दादर्थे यथे पाठः ।

३ (‡) पूर्व्ववदिति—वेमयद्वादिना । अत्र यतस्वति प्रवथादेकादशाऽपि वैतरणीदानाचारः इति शकितम् ।

सर्वाह्लादानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः १(*) ।
 रोगीतु रोगनिर्मुक्तः तथैवोपरते स्मृतिः २(†) ॥
 इतीदमुक्तं तवधर्मसूतोः,
 पुण्यं मया वैतरणी प्रदानम् ।
 शृणोति भक्त्या पठतीह सम्यक् ;
 स याति विष्णोः पदमप्रमेयम् ॥
 इति वैतरणी धेनुदानम् ३(‡) ।

—*—

(११३) अथ प्रसङ्गाद् वृषभदान मुच्यते ४ (+) ।

—*—

302. भविष्योत्तरे—

वृषदानफलं दिव्यं शृणुष्व कथयामि ते ।
 पवित्रं पापनश्वैव सर्वं दानोत्तमोत्तम् ॥
 दशधेनुसमोऽनडान् एकश्वैव धुरन्धरः ।
 दशधेनु प्रदानाद्भिः वृषएको विशिष्यते ॥
 वृषभश्चापि युष्टाङ्गोऽरोगः पाण्डुनन्दन ! ।
 युवा शुद्धः सुशीलश्च सर्व्वदोष विवर्जितः ५(०) ।
 धुरन्धरः स्थापयति ह्येक एव कुलं महत् ॥
 ज्ञाता भवति संसारा भ्रात्र कार्या विचारणा ।
 अलङ्कृत्य वृषं शान्तं पुण्येऽह्नि समुपस्थिते ॥

- १ (*) अत्र 'तरने' इत्यत्र 'तीर्थने' इति पाठान्तरमस्ति । दिव्या-चमराः । मानुषाः-मर्त्याः ।
 २ (†) 'अथैवापदि संख्यतः' इति क्वचिदाशङ्क्यः पाठः ।
 ३ (‡) 'नारकाः जलवः प्रेता नदी वैतरणी ह्यता' इति भरतः ।
 ४ (+) 'अस्यङ्गो जीव वत्सायाः पथस्त्रिणाः सुतोवधी ।
 एकवर्षो द्विवर्षो वा यो वा साष्टक्यासुतः ।
 यथा दुष्ट तरोः जल-सन्तोषानौष एष वा ।
 समानान् समपरान् अन्तःस्रष्टन्मरुतैरुधः' इति व्याख्यानम् ।
 ५ (०) 'यद्' इत्यत्र 'भद्र' इति हेमाद्रिप्रतः पाठः ।
 आहुत इत्यत्र—साङ्गत् इति क्वचिदप्युक्तं पाठः ।

अलङ्कृत्य-स्वर्णशृङ्ग बन्धादिना ।
 रौप्यमालुङ्ग संयुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र त्वं शृणुष्व वदामि ते ॥

मन्त्रश्च—

धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्द-कारकः ।
 अष्ट मूर्तेरधिष्ठान मतः पाहि सनातनः ॥
 दत्तैवं दक्षिणायुक्तं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
 सप्तजन्मकृतं पापं वाङ्मनः-काय-कर्मजम् ॥
 तत् सर्वं विलयं यान्ति गोदानं सुकृतेन वै ।
 यानं वृषभसंयुक्तं दीप्यमानं सुशोभनम् ॥
 आरूढ्य कामकं दिव्यं स्वर्लोकमधिरोहति ।
 यावन्ति तस्य रोमाणि वृषभस्य महीपते ! ॥
 तावद्वर्षं सहस्राणि गवां लोके महीयते ।
 गोलोकादवतीर्णस्तु इहलोकं द्विजो भवेत् १(*) ।
 सत्र याजी महातेजाः सर्वब्राह्मण पूजितः ।

303. दत्तः—

दान्तं धुरन्धरं दत्त्वा छत्रोपानहं संयुक्तम् २(†) ।
 दशधेनु प्रदानाच्च यत् फलं तत् समश्नुते ॥

304. महाभारते—

युवान् मिश्रयोपेतं शतेन सहयुथपम् ।
 गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलङ्कृतम् ॥
 वृषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाय परन्तप !
 ऐश्वर्यं तेऽभिजायन्ते जायमानान् पुनः पुनः ३(‡) ॥
 तत्र शतेन—स्त्री गभीनामिति शेषः ।
 इति प्रत्याक्षु वृषभदानम् ॥

—*—

- १ (*) 'विजायते' इति चादशाक्षरं धृतः पाठः ।
 २ (†) 'दान' इति काचिद् यन्त्रे पाठः ।
 ३ (‡) 'जायन्ते' इत्यत्र 'जायते' इति काचिदादर्शयन्त्रे पाठः ।

(११४) अथ हेमरौप्य वृषभदानम् १(❀) ।

— * —

305. वह्नि पुराणे, वशिष्टः—

यो नश्वरो हरिद्रो वा करोति विधिना नृपः ।
दानं सर्वगुणोपेतं तच्छृणुष्व यथा तथा २(†) ॥
युतं धेन्वाथवा दद्याच्छक्तितो नृपसत्तम !
या मया धेनवः प्रोक्ता वृषास्तावन्त एवहि ॥
हरये ता नियोज्याः स्युर्हरये च तथा वृषाः ।
सर्वभावात्ततो राजन् तिलपात्राणि नित्यशः ॥
सर्वपाप विनाशाय दीयते नृप सत्तमः ।
गोमयेन समालिप्ते पट्टवस्त्र समावृते ॥
वृषं हेममयन्तत्र रौप्यं वा रत्नसंयुतम् ।
तस्य नीलमये शृङ्गे मौक्तिके चक्षुषी रदाः ३(‡) ॥
द्वात्रिंशच्छुभवस्त्राणि विद्रुमोऽग्नौ च नासिका ४(+) ।
मरकतं विनिर्हिष्टं कर्णौ वै हरितामके ॥
पद्मरागस्य वै पादाः खुरा रौप्य मया शुभाः ५(०) ।
राजतानि च रोमाणि क्षौमवस्त्रेण कम्बलम् ॥
पादेन पुच्छमुद्दिष्टं सर्वपा-मप्ययं त्रिधिः ।
वृषणौ स्फटिकस्यापि लिङ्गे मणिः प्रकीर्तितः ॥
तथा धेनुर्यथाऽनङ्गान् सुवर्णस्य तु कारयेत् ।
अभीष्ट देवता पूजां कुर्वीत तदनन्तरम् ॥

- १ (*) इष्यं रजनेन निष्कृता इषः रौप्य इषः । तद्दानं सामान्य इषदानान् फलाधिक्यम् ।
'धोवेचरो हरिद्रो' इत्यपि पाठान्तर-समन्ति ।
२ (†) 'बहानिते' इति आदर्शं पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।
३ (‡) 'शुभवस्त्राणि' इत्यत्र शुभवस्त्राणि' इति पाठान्तरमस्ति ।
४ (+) 'वस्त्र' इत्यत्र 'तस्मैति' पाठान्तरमस्ति ।
५ (×) अत्र विद्रुम-मरकत-पद्मरागादीनां इषानां श्रीमद्-भोजराजकुत-शुभिकार्यवती
सम्बन्धियते ।—अत्र 'शुभाः' इत्यत्र 'शुभाः' इति पाठमेवोक्तिः ।

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! तं द्विजाय निवेदयेत् ।
 यो वृषो यज्ञदानेऽभूच्छशानीकस्य निष्कलः १(*) ।
 जातरुपमयं सोऽयं तारिता मां न संशयः ॥
 एतस्य विभवाहानं भक्त्या यः प्रतिपादयेत् ।
 पृथुले वाऽप्यशक्ते वा तदनन्त-फलं स्पृष्टम् ॥
 निःस्वेवा प्येवमेवंहि कृत्वा दानं मतन्त्रितः ।
 तत् फलं समवाप्नोति स्वल्पदानान्न संशयः ॥
 इति सुवर्णरौप्य-वृषदानम् ।

—*—

(११५) अथ गुड्वादिधेनुदान विधानम् ।

—*—

अथात्र धेनुशब्द साधारण्यात् 'प्रथमा गुड्धेनुः स्या' दित्यारभ्य 'दशमी स्या
 स्वरूपतः' इत्यन्तेन वाक्येन स्वरूप गोसहपाठाद् गुड्धेनुवादि प्रदानानि निरूप्यन्ते ।

306. तदुक्तं मातृस्ये—

यास्तु पाप विनाशिन्यः पठ्यन्ते दशधेनवः ।
 तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराधिप ! ।
 प्रथमा गुड्धेनुः स्याद् घृत धेनु स्तथा परा ।
 तिल धेनुस्तृतीया च चतुर्थी जल संज्ञिता ॥
 क्षीरधेनुश्च विख्याता मधु धेनुस्तथा परा ।
 सप्तमी शर्करा धेनु दधिधेनु स्तथाष्टमी ॥
 रसधेनुर्नवमी स्याद्दशमी स्यात् स्वरूपतः । इति ।
 कुम्भा घृतादि धेनुना मितरा सान्तु राशयः ।
 वक्ष्यमाणप्रकारेण घृतादि धेनूनान्तथा २(†) ॥
 अत्र राशीकरणान्तु राश(स)य इति विवेकः ३(‡) ।

-
- १ (*) अथ 'यो' इत्यथ-'गो' इति आदेशं पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।
 " अत्र दानफलं विहितं निर्धन-सधनयोस्तुल्यमेव ज्ञेयम् ।
 २ (†) 'धेनुनां कुम्भाः' इति आदेशं पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।
 ३ (‡) एतस्य विवरणं पश्चात् स्वयमेव वक्ष्यति ।

सुवर्णं धेनुमप्यत्र क्वचिदिच्छन्ति मानवाः १(३) ।

नवनीतेन तैलेन तथान्येपि महर्षयः ॥

307. एतद्विधानमपि तत्रैव, मातृस्ये—

गुडधेन्वादि दानस्थ यद्रूपमिह यत् फलम् २(†) ।

तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपाप विनाशनम् ॥

कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राग्प्रीवं विन्यसेद् भुवि ३(‡) ।

गोमयेनोपलि प्रायां दर्शानास्तीर्थ्य सर्व्वतः ॥

लघ्वेणकाजिनं तद्बद्धत्सस्य परिकल्पयेत् ।

प्राक्मुखीम्प्रापयेद्धेनु मुदक्पादां सवत् सकाम् ॥

अत्रैणकाजिनं बालकृष्णाजिनम् ।

प्राक्मुखीं-प्राक् शिरसम् ॥

सवत्सकां-उत्तरभागस्थित वत्स सहिताम् ।

उत्तमा गुडधेनुः स्यात् स(य) दाभार मनुत्तमम् ॥

वत्स भारेण कुर्व्वीत भाराभ्यां मध्यमः स्मृतः ।

अर्द्धभारेण वत्सः स्याद्गृह वित्तानुसारतः ४(+)

भारः फल सहस्रद्वयमिति परिभाषायामुक्तम् ।

चतुर्थांशेन वत्सः स्याद्गृह वित्तानुसारतः ॥

धेनुवत्सौ घृतस्यैतौ सित सुश्रमाम्बरावृत्तौ ।

शुक्ति कर्णाविश्लुपादौ शुचि मुक्ताफलेक्षणौ ॥

सित सूत्र शिरा लौ तौ सित कम्बल कम्बली ५(०) ॥

अत्र द्वितीय कम्बल शब्दः— गलवाची ।

ताम्रगंडु कपृष्ठौ तौ सितचामर रोमकौ ॥

१ (३) अत्र 'क्वचित्' इत्यत्र क्वचिदिति पुषकान्तरधृतः पाठः ।

२ (†) 'गुडधेनु विधानेभ्यः' इति हेमाद्रोयः पाठः ।

३ (‡) अत्र 'प्राग्प्रीवं' इत्यत्र सुवीचमिति क्वचित् पाठान्तरं विद्यते ।

इति-व्याप्त-व्याजिनेषु कृष्णव्याजिनं पूतं विहितम् ।

४ (+) 'कनिष्ठा भारकेन तु' इति-पादर्शान्तरं धृतः पाठः ।

५ (०) 'सित कम्बल सन्निभौ' इत्यं पाठमिदोऽस्ति । तेन गलकम्बल वाचकत्वं तत्र प्रतीयते ।—

'कम्बलो नागरात्रे स्यात् सान्ना प्रावारयोरपि ।

कानावयुत्तरासहं सन्निभे तु नपुंसकम्' इति सिद्धिः । १ ।

'कम्बलः— कनिष्ठाशयोः । नागप्रसिद्धे प्राकारे वैकृत्ये कम्बलं श्लेषे' इति हेमः ।

अत्र गङ्गु कं—ककुत्स्थानम् १(*) ।

पृष्टं—स्पष्टार्थम् ॥

एतौ द्वौ ताम्रमयौ काय्यौ । एव मन्यत्रापि विशेषम् ।

विद्रुमभ्रु शुगोपेतौ नवनीत स्तनान्वितौ ॥

क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहा विन्द्रनीलक-तारकौ ।

अत्र 'तारकाक्षणः कर्णोनिकाः' २(†) ॥

सुवर्णं शृङ्गाभरणौ राजतक्षुरसंयुतौ ।

अत्र क्षुर शब्दः—खुर पर्यायः छेदनसाम्यात् ३(‡) ॥

नानाफल मयैर्हन्तैर्घ्राणगन्धकरण्डकौ ।

(स) गन्धकरण्डः—कपर्दि परिमित पात्रविशेषः ४(S) ॥

तत्रानुक्त परिमाणानां सुवर्णादीनां सारतः परिमाणतश्च फल विशेष-
इति न्यायाद् यथाशक्ति ग्रहणम् ।

इत्येवं रचयित्वातु धूपदीपेरथार्थयेत् ॥

अत्र धूपदीपग्रहणं—पूजा साधारणीय लक्षणम्, तेन पूजा पूर्णा स्यात् ।

दद्याद् गुडमयीं धेनुं मन्त्रानेतानुदीरयेत् ॥

मन्त्रांश्चानु मन्त्रणेन ते स्युः ।

'एवमामन्त्रये दित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वान् ॥

तद् यथा—

ॐ या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ५(०) ॥१॥

१ (k)

'ककुत्स्थं ककुत्स्थं अग्ने इवाङ्गे राजलक्ष्मि' इति विद्यः ।

अथ—गङ्गु कं-तत् घाटामलकयोर्मध्ये मांसवृत्तिः ।

गङ्गु-विषम रश्मि—यथा-किमन्तर्गु नाकालिनेति' तत्त्वकीमुदी ।

काव्य प्रकाशे च—तदेतं काव्यान्तर्गुभूतमिति । नास्यभेद लक्षणं कृतम् इति । गंधः

इष्टगुडं कुले' इति विद्यः ।

२ (†)

'कर्णोनिका तारकैः स्यात् कनिष्ठाह्लावपि' इति मेदिनी ।

३ (‡)

'खुरः स्याच्छेदनद्वये कोकिलाक्षिप गोचरे' इति विद्यः ।

'खुरः शके कोकदले' इति हेमः ।

४ (S)

'करण्डो मधुकोषासिकारगुडव दलादङ्के' इति मेदिनी ।

करण्डो 'हि ताम्बुलाधारः । यथा ताम्बुल-करण्ड पाचिनी' इति कचित् ।

५ (०)

पूर्वं तिलवृत्तदि धेनुदामप्रसङ्गे एते सन्ता उक्ता अपि-पुनः कार्थ्यसीकथ्याय विशेषती
हि उच्यन्ते । अथ-ममपापं व्यपीडतु' इति हेमाद्रोयः पाठः ।

देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।
 धेनुरुपेण सा देवी मम पापं व्यपोहसु ॥२॥
 विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः ।
 चन्द्रार्कं शक्रलक्ष्मी र्यां धेनुरुपास्तु सा भिये ॥३॥
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्यालक्ष्मी-धनदस्य च ।
 लक्ष्मीर्यां लोकपालानां सा धेनुर्वरदास्तु मे ॥४॥
 स्वधा त्वं पितृगुरुभ्यानां स्वाहा यज्ञभूजान्तथा ।
 सर्व्वं पापहरा धेनुः तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥५॥
 एव मामन्त्र्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 विधानं मेतद्धेनूनां सर्वांसामिह पठ्यते १(०) ॥
 सर्वासां—पूर्व्वोक्तं तिल-घृतादि धेनूनाम् ।
 स्वरूप धेनोस्तु पूर्व्वोक्तं शृङ्गादि करुपनमेव ।
 एतदेव विधानं स्यात्तपवोपस्कराः स्मृताः ।
 मन्त्रावाहनं संयुक्ताः सदा पर्व्वणि पर्व्वणि ॥
 यथाश्रद्धं प्रदातव्या मुक्तिं मुक्तिं फलं प्रदाः ।
 अक्षेप यज्ञफलदाः सर्व्वपापहराः शुभाः ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथवा पुनः ।
 गुडधेन्वाद्यो देया उपरागादि पर्व्वसु २(†) ॥
 अत्र घृतादि-धेनुषु द्रव्यपरिमाणमपि गुडधेनूक्तमेव स्यात् ।
 'विधानमेतद्धेनूना' मित्युक्तत्वात् , विधानमिति कर्त्तव्यम् ।
 उपस्कराः—घृतवस्त्रं शुक्लीशु क्षौमवासः प्रभृतयः । विशेषस्तत्र कथ्यते ।
 इति गुडधेन्वादि सामान्य विधानम् ॥

—*—

- १ (*) अत्र 'पचते' इत्यत्र 'जायते' इति चादभौतार धृतः पाठः ।
- २ (†) उपरागः—सूर्याचन्द्रमखोरादृषा वरुचम् ।
 'उपरागासु पुंलि' स्याद् राश्याःसिद्धं चन्द्रवीः ।
 दुर्बधे वरुचमिहो अस्मिन्पि जिनयते । इति रत्नसः ।
 चक्रादि पदेषु—अन्वय-संज्ञानि ब्रह्मति पुण्यवाच-संज्ञकः ।

(११६) अथ गुड्धेन्वादि दशक-प्रयोगः १(*) ।

—*—

कर्त्ता विषुवादि-पूर्वोक्तकाले पुण्यदेशे वर्त्तमानो देशकालादि संकीर्त्य मम सकल दुरितक्षयपूर्वकाशेष यज्ञ जन्यफल समफल-प्राप्त्युत्तर मुक्तिप्राप्ति कामोऽमुक-धेनुदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, गणेशपूजनं पुण्याहवाचने कृत्वा, यथोक्त-लक्षणमाचार्य्यं यथाशक्ति वस्त्र-मुद्रिका कुण्डलादि भूषितं कृत्वा ऋणुयात् ।

ततो गोमयोपलिप्तायां कुशास्तृतायां भूवि चतुर्हस्तं प्राग्मीवमुपरि लोमकं-कृष्णाजिनं प्रसार्य्य, तत्र भारचतुष्टय २(†) परिमितेन गुड्ढादिनोत्तमम् ।

भारद्वय परिमितेन मध्यमम् । एकभार परिमितेनाधममिति शक्त्यनुसारेण सम्पादित गुड्ढादिना प्राक्शिरसमुदक् पादां धेनुं कल्पयित्वा ३(‡) वक्ष्यमाणद्रव्यै-रङ्गाणि परिकल्पयेत् । तद् यथा—

मुखं घृतपूर्णपात्रेण, शुक्तिभ्यां कर्णौ ४(०), इक्षुदण्डैः पादान्, मुक्ताफलान्यामीक्षणे, इन्द्रनीलाभ्यान्तारके, ५(९) सितसूत्रैः शिराः, सितकम्बलैः गलकम्बलम्, ताम्रेण ककुत्पृष्ठम्, सितचामरैरोमाणि, विद्रुमैर्भ्रूयुगाम्, नवनीतेन स्तनान्, क्षौमेन पुच्छम्, सुवर्णेन शृङ्गे, रौप्येण खुरान्, नानाफलैर्हन्तान्, गन्धकरण्डिकेन घ्राणम्,—कल्पयित्वा, कांस्यदोहन पात्रवतीं सितसूक्ष्मवस्त्रावृताम् धेनोरुत्तरे देशे लघुकृष्णाजिने धेन्वर्षोपकल्पित गुड्ढादिद्रव्यचतुर्थांशेन वत्सं कृत्वा, मुख्यादिस्थित घृतादिद्रव्यैः सहितं कुर्यात् । मुक्तादीनां चतुर्थांशत्वान्मूल्यतो ज्ञेयम् ।

ततो धेनुं सवत्सामावाहनाद्युपचारैः प्रतिष्ठापूर्वकं 'गुड्धेन्वै सवत्सायै नमः' इत्यादि मन्त्रैः यथाविधि अभ्यर्च्य गृहीत कुसुमाञ्जलिः ६(९९) सवत्सां धेनुं प्रदक्षिणी-कृत्य, 'या लक्ष्मीः सर्वभूताना'मित्यादि—तस्माच्छान्तिं प्रयच्छमे' इत्यन्तेन ७(००)

- १ (०) प्राग्गुड्धेन्वादीनां विधानमुक्ता सम्प्रति तेषां प्रयोगपद्धतिरुच्यते ।
 २ (१) अत्र 'भारचतुष्टय' इत्यत्र साधुः पाठः कश्चिदस्ति ।
 ३ (१) अत्र धेनुकल्पनं गुड्ढादि धेनुनां तत्रदद्रव्यैः लक्ष्मिप्रपाख्या विरचनमिति ज्ञेयम् ।
 ४ (०) अत्र 'कर्णा' इत्यत्र 'कर्ण्डे' इति पाठः—भेदीऽस्ति ।
 ५ (९) अत्रेन्द्र नीलयोर्हं च शुक्तिकल्पतरावनुसन्धेयम् ।
 ६ (९९) अत्र गृहीत प्रपाञ्जलिर्धेनोऽस्ति इत्यर्थः ।
 ७ (००) 'या लक्ष्मी' इत्यादि पञ्चमन्त्राः प्रायुक्ताः ।

—अत्र धेनोः परिकल्पन सामग्री घृतादि द्रव्यसुक्ताम् ।

तच्छ्लोकं पञ्चकेनानुमन्त्र्य, पुष्पाञ्जलिं धेनोरूपरि विकीर्य्य नमस्कृत्य धेनोः षष्ठाङ्गो प्राङ्मुख उपविश्य, कुश-यव-तिलानादाय ॐ अद्येत्यादि सम्यगुक्त्वा अमुक-गोत्रायामुक्त शर्मणेऽमुक्त वेदान्तर्गतामुक्त शाखाध्यायिने ब्राह्मणाय, सकल पापक्षय-पूर्वकाशेष यद्भजन्यफल समफल-प्राप्ति सहित मुक्तिपूर्वक(परममुक्ति) काम इमामेतावत्-परिमित गुडादिद्रव्यकल्पिताममुकधेनुं घृतास्यां शुक्तिकर्णां इक्षुपादां (शुक्ति) मुक्ताफलेक्षणामिन्त्रनीलतारकां सितसूत्रशिरां सितकम्बल-गलकम्बलाम्, ताम्र मय-कञ्जु पृष्ठां सित चामर रोमिकां विद्रुम भ्रूयुगाम्, नवनीतस्तनीम्, क्षौमपुच्छां कांस्यदोहाम्, सुवर्णं शृङ्गीं, रौप्यं क्षुराम्, नानाफलमयदन्तां गन्धकरण्डकघ्राणां, सित-सूक्ष्माम्बराघृतामेतद्वेन्वर्थे तत्तद्द्रव्यचतुर्थां शोपकल्पितवत्सां तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति स्वगोत्रोच्चारण पूर्वकं पुच्छदेशे दद्यात् । अथ प्रतिग्रहीता सावित्रेण यजुषा प्रतिगृह्य ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा कामस्तुतिं पठेत् १(+)

ततोदाता, अद्येत्यादि कृतैतद्गुडधेनुदान कर्म प्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णमप्रिदैवतं दक्षिणान्तुभ्यमहं सम्प्रददे इति दक्षिणान्दत्त्वा, दीनानाथपङ्कन्धादीन् यथाशक्ति तोषयित्वा आचार्य्यं क्षमाप्य यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा परमेश्वराय सर्व्वं समर्पयेत् २(+)

इति गुडधेन्वादि दशक प्रयोगः ३(+)

—*—

यसु बह्वि पुराणादावितोऽपि न्यूनपरिमाणे द्रव्येण घृतादि धेनु कथनं तदेतद्धेन्व-पेक्षया प्रकारान्तरम् । मतस्यपुराणे त्वेकादशधेन्वामेव मन्त्रान्तरमुक्तम् ।

- १ (+) कोऽदात् कञ्जा चदान् कानोऽदान् कामायादात् ।
कानोदाता कामः प्रतिपद्यीता कामेतत्ते ॥ प्रागपि एष मन्त्रः प्रोक्तः यज्ञ, यजुः । ८.७८
- २ (+) यत्करोषि यद्ब्रूषि यञ्जुकोषि ददासि यत् ।
यत्पश्यसि कौन्तेय तत् कुचस्य मदपंचम् ॥ इति परमेश्वरार्पणं प्रोक्तं भगवद्गीतायाम् ।
- ३ (+) आदुर्गुणककचधे 'गुडधेन्वादि दश प्रयोगः'—इत्यं पाठोऽस्ति, परन्तु गुडधेन्वादि दश धेनुदान प्रयोग इति पाठः समीचीनः स्यात् ।

(११७) अथ तिल धेनु प्रकरणम् ।

—*—

308. विष्णु धम्मोत्तरे—

तिलाद्य फिन्दैवत्या निर्मिता श्लेह गोसवे १(*) ।
 ब्रह्मणा तन्मयी धेनुन्वत्वा प्रीणतु केशवमिति ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा पूजयित्वा प्रणम्य च ।
 सवक्षिणा मया तुभ्यं दत्त्वेत्युक्त्वा विसर्जयेत् ॥
 अनेन विधिना कृत्वा तिलधेनुं नराधिप ! ।
 सर्वपाप-विनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 यश्च गृह्णाति विधिवद्दीयमानां प्रमोदयेत् ।
 दीयमानां प्रपश्यन्ति ये च संहृष्टमानसाः ॥
 तेऽप्येषाचविनिर्मुक्ताः प्रयान्ति परमां गतिम् ।
 प्रशान्ताय सुशीलाय देव-व्रतधराय च ॥
 धेनुन्तिल मयीन्वत्वा नशोचति कृताकृते ।
 त्रिरात्रं यस्ति लह्वार स्तिलधेनुप्रदो भवेत् ॥
 एकाह मथ तानत्ति तद्गतेनान्तरात्मना ।
 दानाद्विशूद्ध पापस्य तस्य पुण्यं कृतो नृप ॥
 चान्द्रायणादप्यधिकं कथितं तिलभक्षणम् ।
 इति विष्णु धम्मोत्तरोक्ततिल धेनुदानम् ॥

—*—

309. अथ तच्च वराह पूराणे—

तिलधेनुं रसधेनुं जलधेनुञ्च पार्थिव ।
 देहि शीघ्रं येन भवान् क्षुत्तृषावर्जितोदिवि ॥

१ (०)

वसिष्ठपुराणेऽप्ययं मन्त्रोऽस्ति ।

”

तथैव वाराहे च—

तिलधेनुं वसधेनुं रसधेनुञ्च पार्थिव ॥

देहि शीघ्रं येन भवान् क्षुत्तृषावर्जितोदिवि ॥

इत्यादि वराह मन्त्रादि ।

रमते यावदादित्यः नृप्यते दिवि चन्द्रमाः ।
 एवमुक्त स्ततोराजा विधानं पृष्ट्वा निदम् ॥
 यथाभवेत्तिल धेनोस्तच्छृणुष्व नराधिप ! ।
 चतुर्भिःसेतिकाभिस्तु पश्य एकः प्रकीर्तितः १(१) ॥
 तैः षोडशैर्भवेद्भेनु ऋतुभिर्वत्सको भवेत् ।
 श्लु-वण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ॥
 नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी तथा ।
 पुच्छे क्लृप्पनीया स्याद् घण्टा भरण भूषिता ॥
 ईदृशीं कल्पयित्वातु स्वर्णशृङ्गौ प्रकल्पयेत् ।
 कांस्यदोहां रौप्यसुरां पूर्वधेनुविधानतः ॥
 तिल धेनुन्ततोदत्त्वा द्वादश्यां नियतः शुचिः ।
 आत्मानन्तारयेद्गर्गा ऋकामात्रसंशयः २(१) ॥

अत्र सेतिकाः—कुडवः । मेधिकेति-कचित्पाठः ।

कुडवश्च—द्वादश प्रसूति परिमितः ३(१) तेषामुशतेः षोडशभिरित्यर्थः ।

३१०. महाभारते च—

सुदक्षिणां काञ्चन चारुशृङ्गीम्,
 कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
 धेनुन्तिलानान्दत्तो द्विजाय,
 लोका वसूतां सुलभा भवन्ति ॥

- १ (०) चच चक्ष इत्यव रिति रिति क्वचित् चार्द्धे पाठः ।
 २ (१) 'नरकात् कामभाग्भवेदिति' शिवाहोचः पाठः ।
 ३ (१) कुडव-मानं परिभाषावाङ्मन् । तेषां प्रसूतेः षोडशभि रितिवा चार्द्धमांशस्यः पाठः ।
 चन्त्य परिभाषाप्रकरणे प्रायुक्तम् ।' तत्र चतुर्थखण्डकारणे ।
 " पक्षे प्रकृत्यर्थे सृष्टिः कुडवसाचतुष्टयम् ।
 चत्वारः कुडवा प्रसूः चतुः प्रसूतमादयम् ॥
 चत्वारकोमवेद्दोहोविदोहः सपे चन्त्ये ।
 चार्द्धस्योभवेत्कारो वि द्रोको नोष्णदाहता ।
 ता मेव भारं आगीवाह वापो भारचतुष्टयम् ॥
 'भारःक्षोद विवचे विटौ पत्तानां विसृज्यते' ।

तथा—

धेन्वाः प्रमाणेन सम-प्रमाणम्,
धेनुन्तिलानामपि सम्प्रदाय ।
पानीय वापीश्च यमस्य-लोके,
न यातनां कांचिदुपैति मर्यः ॥

तत्रैव—

गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभि मन्त्र्य यः ।
रस-रत्नमयीन्दद्याद् नापि शोचेत् कृताकृते ॥

गोमती विद्यातु —

गोमतीकीर्त्तयिष्यामि- इत्यादि 'गावो मा' मित्यन्ता प्रागुक्ता १(*) ।

गावो मामनुतिष्ठन्तु हेमशृङ्गथः पयोसुचः ।
सुर-भ्यः-सौरमेर्यश्च सरितः सागरास्तथा ॥
गाश्च पश्याम्यहं नित्यं गावः पश्यन्तु मां सदा ।
गावोऽस्माकं वयन्तासां यतोगाव स्त तो वयम् ॥
एवं रात्रौ दिवा वापि समेषु विषमेषु च ।
महाभयेषुच नरः कीर्त्तयन्मुच्यते भयादिति ॥
इति लिङ्गपुराणोक्त तिलधेनुदानम् ॥

—*—

(११८) अथ विश्वामित्रोक्त-सप्तब्रह्मि धेनुदानम् २(†) ।

—*—

सप्तब्रह्मि मयाः सप्त धेनवः परिकीर्त्तिताः ।
यथा तिलमयी धेनुर्गौधूमा स तिला यथा ॥
मासमुद्गमयीचैव सप्रियङ्गुश्च सप्तमी ।
इत्युक्ते र्यंवादि प्रत्येकं प्रकृतिः ॥

१ (*) गोमती विद्यातु प्राग्वाच्यस्तुक्ता गोदानप्रसङ्गे ।

२ (†) परादां धेनुनां दानप्रकारनिर्देश्य विभिन्नकालदलेन ज्ञेयः । कश्चिदाहुर्लं तत्पारतन्त्र्यं
धेनुदानप्रकारनिर्देशं हेतुः ।

उपस्करन्तु सर्वासु तिलधेनुवदीरितम् ।
 एतासामेव धेनूना मङ्गानि तिलधेनुवत् ॥
 सप्तग्रीहि मयाः सप्त योददातीह मानवः ।
 स याति परमं स्थानं वायुभूतः स मूर्त्तिमान् ॥
 ब्रह्महाच सुरापञ्च तस्करो गुरुतल्पगः ।
 धेनुदानेन पूतोऽसौ याति विष्णोः परं पदम् ॥
 अत्र 'सप्तग्रीहिमयाः' इति पदैर्ग्रीहिब्दाद्यवादि शब्दो ऽध्याहार्यः १(*). ॥
 इति विश्वामित्रोक्त ग्रीष्मादि सप्तधेनुदानम् ॥

—*—

(११६) अथ घृतधेनु दानम् ।

—*—

311. तदाह महर्षि वशिष्ठः—

तिलाभावे तथा दद्याद् घृत धेनुं दृढव्रतः ।
 येन भूप विधानेन तदिहैक मनाः शृणु ॥
 वासुदेवं जगन्नाथं घृतश्रीरामिषेचनात् ।
 सम्पूज्य पूर्व्ववत् पुष्पैर्गन्ध धूपादिभिर्नरः ॥
 अहोरात्रोषितो नाम्ना अमिष्ट्यु घृताक्षिप्सु २(†) ।
 'घृताक्षिषे जगन्नाथाय देवाय नमः' इति नाम्ना स्तुत्युत्वेत्यर्थः ॥
 गव्यस्य सर्पिषः कुम्भः पुष्पमालादि भूषितम् ३(‡) ।
 कांस्य-पिधानसंयुक्तं सित वस्त्रयुगेन च ॥

- १ (०) दक्षिणाचार्याय-कृत्विगादेः । एतदुक्तं कामिने—
 पूर्व्ववत्पुष्पं कृत्वा कुर्यात् मण्डलान्वितम् ।
 तद्वत्पूजाय जीमेष सपनायमाद्यैव च ॥
 पञ्चाङ्गसूचकं पक्ष निम्बोषाद्य प्रकल्पयेत् ।
 दक्षिणां पूर्व्ववद् दद्याद् दशुक्तं पूर्व्ववद्भवेदिति ॥
- २ (†) सोमगवदासु देवनाभा-नामोच्चारणपूर्व्वकं संपूज्य सर्वं कृत्वा पञ्चाङ्गम् । नाम्ना
 इत्यत्रकापि अन्ये 'साक्षा' इति पाठः ।
- ३ (‡) 'नव्यस्यसर्पिषः' इत्यनेन मादिष्यादि सर्पिर्निषिद्धम् । वचादि-नव्यं ह्यनं हृतं श्रेष्ठम् इति ।

हिरण्य गर्भसहितं मणिविद्रुम-मौक्तिकैः ।

अत्र पलसहस्रपरिमाणः कुम्भः १(*) ।

द्वादशपलाधिक पञ्चपल-शतपरिमाण इति केचित् ।

हिरण्य गर्भेति-मध्यवर्तिहिरण्य सहितं ब्रह्ममुर्तिसहितं वा, मणिविद्रुममौक्तिकै-
रिति सहाय्ये तृतीया ।

इक्षु यष्टि मयान् पादान् खुरान् रौप्यमयांस्तथा ।

सौवर्णेचाक्षिणी कुर्व्याच्छृङ्गे चागरुकाष्ठजे ॥

अत्र सुवर्णादि-यथाशक्ति परिमाणाज्ज्ञेयम् ।

सप्तधान्य मये पाद्वे पादोर्णेन च कम्बलम् २(†) ।

कुर्व्यात्तुरस्क कर्परैर्घ्राणं फलमयां स्तु तान् ॥‡

तद्वच्छर्करया जिह्वां गुडक्षीरमयं मुखम् ।

तुरस्कः-सिलकः सुगन्धिद्रव्य मित्यर्थः ३(‡) ।

क्षौम सूत्रेण लाङ्गुलं रौमाणि सितसर्षपैः ।

ताम्रपात्रमयं पृष्ठं कुर्व्याच्छृङ्गा-समन्वितः ॥

ईदृक्स्वरूपां सङ्कलन्य घृत धेनुं नराधिप ! ।

तद्वत् कल्पनया विद्वान् घृतवत्सं प्रकल्पयेत् ॥

तद्वद्—घृतधेनुवत् । कल्पनया—चतुर्थांशेन ।

तच्च विप्रं महाभागं मनसैव घृताधिषम् ॥

एतां ममोपकाराय गृहीष्व त्वं द्विजोत्तम ! ।

प्रीयतां मम देवेशः घृताधिः पुरुषोत्तमः ॥

इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्धेनुं नराधिप ! ।

तत्रार्यं मन्त्रः—

312. स्कान्दे—

घृतं गावः प्रसूयन्ते घृतं भूम्यां प्रतिष्ठितम् ।

घृतमग्निश्च देवाय घृतं मे सम्प्रदीयताम् ४(+)

- १ (*) एवमेव शैमादौ पञ्चसहस्र परिमाणः कुम्भ उक्तः । प्राग् उपवर्णितं परिभाषा प्रकरणे ।
२ (†) पदोर्णेन च कम्बल मिति शैमादौ पाठः । पदोर्णं पीतबीजेषु ।
३ (‡) “तुरस्कः सिलकश्च शर्करा आसीत् देवानां रोगविधायिनी” इति विश्वः ।—तुरस्कदेवजात-
सिद्धेश्वरः बन्धद्रव्यविशेषः ।
४ (+) विद्याविषय—घृत मग्निष्टं सोमः तन्मयाः सर्वदेवताः ।
घृतधेनु प्रदानेन सर्वानुष्यन्ति देवताः ॥ इति
“घृतं मेऽधीपि गृह्यता” इति पुस्तकान्तर-घृतः पाठः ।

दक्षिणाचात्र सौवर्णी, साचैक सुवर्णादिः यथा शक्ति वा । देवी पुराणेऽप्येवंविध-
घृतधेनुमुत्तवा, देवताविशेष उक्तः ।

313. यथा—

ज्ञापयित्वा भवानीं च घृतक्षीरैर्यथाविधि ।
पूजयेत् पुष्पमालाभिर्नैवेद्यैः सुमनोहरैः ॥
तद्भक्त्या प्रदातव्या मङ्गल्या शास्त्रपारगे ।
इमां ममोपकाराय गृह्णीष्व च द्विजोत्तम ! ॥

314. स्कान्दे—

प्रीयतां नन्दिनी देवी मङ्गला चर्चिका उमा ।
इत्युत्त्वा चार्चयेद्भेनुं कृत्वानन्दां मनोऽनुगाम् ॥
अनेन विधिना देया सर्पिषो धेनु रूतमा ।
हिरण्यरत्नधेनुश्च प्रदेया विधिनाऽमुना ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वान् कामानवापुयात् ।
यत्र क्षीरवहा नथो यत्र सपिर्वहा हृदाः ॥
पायसाः कर्षमा यत्र तस्मिन् लोके महीयते ।
तेषां स्वामित्वमाप्नोति मुदाऽ भ्रमथोयतः ॥
दश पूर्वपरां स्तार्य आत्मानं त्वेकविंशकम् ।
भूयः पृथ्वीशतं याति इहलोके स मानवः ॥
सकामानामियं व्युष्टिं धेनोस्तावदुदाहृता ।
देव्यालोकमवाप्नोति निष्कामो घृत धेनुदः ॥ इति
देवी पुराणे वासिष्ठोक्त घृतधेनु दानम् ॥

—*—

(१२०) आदित्य पुराणे त्वेवमेवघृत धेनुरुक्ता ।

—*—

यथाह—

आदित्यन्तु जगन्नाथं घृतक्षीराभिषेचनैः ।
सम्पूज्य पूर्ववत् पुष्पैर्गन्धधूपैर्वादिभिर्नरैः ॥

अहोरात्रोषितोभूत्वा अभिप्लुत्य घृतार्षिणा ।
 गव्यस्य सर्पिषः कुम्भं पुष्पमाला विभूषितम् ॥
 इमां ममोपकाराय गृहीष्व त्वं द्विजोत्तम ! ।
 प्रीयतां मम देवेशो घृतार्षिभिरिहोत्तमः १(*) ॥
 इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्देतुं नरोत्तम ! ।
 दत्त्वैकरात्रं स्थित्वाच घृताहारो नराधिप ! ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः तस्य दानफलं शृणु २(†) ।
 घृत क्षीरवहानद्यो यत्र पायसकर्माः ॥
 तेषु लोकेषु नित्यं सः सुपुण्येषु प्रमोदते ।
 पितुरुद्ध्वं नयेत् सप्त पुरषान् तस्य येऽप्यथः ॥
 इति आदित्य पुराणोक्त-घृतधेनु दानम् ॥

—*—

(१२१) अथ नवनीत धेनु दानम् ३(‡) ।

—*—

315. अविष्ये—

घृतधेनु विधानेन नवनीत मयी शुभा ।
 दातव्या नृपते ! धेनुर्न्यनाधिक्य विवर्जिता ॥
 मन्त्रः स एव निर्दिष्टः घृतधेनौ च यः स्मृतः ।
 शृणु पार्थ महाबाहो ! प्रदान-फलमुत्तमम् ४(+) ॥

-
- १ (*) 'रविः तिमिरनाशनः' इति चार्द्धं स्यात्पर धृतः पाठः ।
 २ (†) पितृषु ब्रह्मपुरं नयेत्' इति-पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।
 " चम "कोसोपधानं संयुक्तं सितवस्त्रयुगेन च—इत्यारभ्य कल्पयित्वा ततश्चैव प्रथतः
 पतिपादधेत्" इत्यन्ता सप्तधेनुदानोपकरणसूचकाः समञ्जोकाः ईमादौ विद्यन्ते ।
 ३ (‡) चम प्राशुक्तं घृतधेनुविधानं ब्रह्मनोतधेनुदानविधानं चैवम् ।
 " ईमादौ तु साध्यायनीकं चपरं घृतधेनुदानं विधानमस्ति ।
 ४ (+) 'पापेन' इति कश्चित् पुस्तकं धृतः पाठः ।

घृत क्षीरं क्वा नद्यो यत्र पायसं कर्हमाः ।
 घृतधेनुं प्रदोषाति यत्र कामैः प्रपूजितः १(*) ॥
 पितुरुद्धं नयेत् सप्त पुरुषांस्तस्य येऽभ्यधः ।
 तान् श्रेष्ठेष्विह लोकेषु स नयत्यस्त कल्मषान् ॥
 सकामा ना मिर्यं व्युष्टिः कथिता नृपसत्तमः ? ।
 निष्कल्मषं पदं यान्ति निष्कामास्तत् प्रदायकाः २(†) ॥
 इति नवनीत धेनुदानम् ॥

—*—

(१२२) अथ जल धेनुदान प्रकारः ।

—*—

316. विष्णुधर्मोत्तरे—

तथाच—

जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीतये दत्तया यया ।
 देवदेवो हृषीकेशः सर्वगः सर्वभावनः ३(‡) ॥
 जलकुम्भं नरव्याघ्र ! सुवर्णं रजतान्वितम् ।
 रत्नगर्भं विशेषैस्तु प्राम्यैर्धान्यैः समन्वितम् ।
 सितवस्त्रं युगच्छन्नं दूर्वापल्लव शोभितम् ॥
 कुष्ठ-मांसी-मुरोशीर-बालकामलकैर्युतम् ।
 प्रियकू पत्र सहितं सितवस्त्रोपवीतितम् ।

- १ (*) 'नृपसत्तमः' चादभं बन्ध्यान्तरधृतः पाठः ।
 २ (†) 'प्रदोषाति' इति कश्चित् सत्यधृतः पाठः ।
 ३ (‡) 'सर्वगः' इति चादर्शं पुस्तकान्तरं धृतः पाठः ।
 " बाव्यायनः प्राङ्—गवासवामि यथा विधिं दृत धेनुदद्यात् ।
 इत्यावामि तिलधेनुं दद्यात् ।
 तिस्रावामितु जलधेनुः प्रदिया ।
 इतधेनुं नरोदद्यात्तिल धेनुं यथात्मनम् ।
 जलधेनुं यथा वीरिभक्त्याचरते दिवः ॥ इत्यादि ।

सच्छत्रं स उपानतर्कं दर्भं विष्टरं संस्थितम् ।
 चतुर्भिः सम्भृतं भूप ! तिलपात्रैश्चतुर्दिशम् ।
 स्थापितं दधिपात्रेण घृत क्षौद्रं वता मुखे ॥
 उपोषितः समभ्यर्षथ वासुदेवं जलेधरम् ।
 पुष्पधूपोपहारैश्च यथा विभवमाहतः ॥
 सङ्कल्प्य जलधेनुंश्च कुम्भन्तमभि पूज्य च ।
 पूजयेद्वत्सकन्तद्वत् कुम्भं जलमयं बुधः ॥
 एवं सम्पूज्य गोविन्दं जलधेनुं सवत्सकाम् ।
 सित वस्त्र धरः शान्तो वीतरागो विमत्सरः ॥
 दद्याद्विप्राय राजेन्द्र ! प्रीत्यर्थं जलशायिनः ।
 जलशायि-जगद्योनिः प्रीयतां मम केशवः ॥
 इति चोच्चार्य भूनाथ ! विप्राय प्रतिपाद्यताम् ।
 अपक्वाग्नाशिना स्थेय महोरात्रमतः परम् ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा जल धेनुं नराधिप ! ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः ॥
 शरीरारोग्य मावाधा-प्रशमः सार्वकालिकः ।
 नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां नसं शयः ॥ इति ।
 अत्र जलकुम्भे यथा शक्ति परिमाणम् ।

कुम्भोऽत्र कलशो नतुपरिमाण विशेष इति दानविवेकोक्तेः १(+)

‘सुवर्णरजतान्वितत्वश्च—सुवर्णरजतजम्बूकाकृतिः ।

रजतं खुराकृतिश्च । तिलपात्राणि ताम्रमयानि ।

दधिपात्रं कांस्यमयम् । धान्यानि पार्श्वद्वये ।

कुष्ठादीनि घ्राणदेशे । प्रियङ्गुपत्रं श्रवणे ॥

यज्ञोपवीतं शिरसि । वत्सश्चतुर्थांशेन । दक्षिणाञ्च सुवर्णमारभ्य यथाशक्ति ।
 एतद्धेतुचतुष्टयम्, यदविरोधात्तत्सामान्या दितरेषु तथात्वमिति न्यायेन ज्ञेयम् ।
 आदित्य पुराणेतु जलधेनुदानमनेनैव समानार्थम् ।

विशेषस्तु—

ततः सम्पूज्य आदित्यं जलधेनुं सवत्सकाम् ।

दद्याद्विप्राय देवाभे प्रीत्यर्थं मिहिरस्य च ॥

आदित्यः स जगद्योनिः प्रीयतां मिहिरः सदा ।
 इति चोषार्थ्यं ताङ्गान्तु विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
 हिरण्य-रत्न-धेनुश्च प्रदेया विधिनाऽमुना ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 अनेन विधिना दद्याज् जलधेनुं महासुने ! ।
 सर्वार्हादानवाप्नोति यांश्च ध्यायति मानवः १(†) ॥
 सर्वपाप-विनिर्मुक्तः पितरं सपितामहम् ।
 प्रपितामहं यथा पूर्व-पुरुषाणां चतुष्टयम् ॥
 आत्मानं तनयं पौत्रं तदधस्थात्तुष्टयम् ।
 तारयेत् स मुनीन्द्रेह जलधेनुप्रदोनरः ॥
 यच्च गृह्णाति विधिव तस्याप्येवं विधाः कुले ।
 चतुर्षश् तथाचैव ददत्तश्चानुमोदतः ॥
 दीयमानां प्रपश्यन्ति जलधेनुश्च ये नराः ।
 तेऽप्यशेषाच-निर्मुक्ताः प्रयान्ति परमां गतिम् ॥ - इति

अत्र विष्णुधर्मोत्तरोक्तं जलधेनुवादी न कृष्णाजिनास्तरणम् । अनुक्तत्वादार्था-
 भावाच्च । मत्स्योक्तेरेव तत्रत्यातिदेश वाक्यादित्यवगन्तव्यम् ।

317. हेमाद्रौ, देवीपुराणे—

तोयधेनुं ब्रुवे वत्स ! यथा देवी प्रसीदति २(‡) ।
 कुम्भं तोयसुसम्पूर्णं रत्नवस्त्र युगान्वितम् ॥
 समस्तबीज संयुक्तं दूर्वापल्लव-शोभितम् ।
 समस्तबीजं-सर्वधान्यम् ३(+) ।
 दूर्वाक्षतशङ्ख-दधि-कुष्ठा मलक-चन्दनैः ।
 माल्यच्छत्र-समायुक्तं तिलपात्रैश्च संयुतम् ॥
 दधि-क्षीर-धृतैः पात्रं विधानेनोपकल्पयेत् ।
 वत्सकं कल्पयेत्तस्या स्तद्वत्तोयमयं बुधः ॥

१ (†) 'माच' इति पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।

२ (‡) 'ब्रुवे' इत्यत्र 'मच' इति हेमाद्रौवः पाठः ॥

३ (+) तानि धान्यानि परिभाषया सुचानि ।

देवीमभ्यर्च्य विधिवत् सोपवासोऽथ नक्तवान् ।
 देवीभक्ते प्रवृथाख्यः सर्वान् कामानवाप्नुवात् ॥
 सर्वारिं सूदनीं देवीं देवानां भयनाशिनीं १(*) ।
 वेदमातर्भरिं दुर्गे सर्वगं सुभगे ! नमः ॥
 अनेन चा(वा)ञ्च मन्त्रेण नन्दानाम्नाभि मन्त्रयेत् ।
 देवी मे प्रीयतां नित्यं यथोदित-फला शिवा ॥
 इति देवी पुराणे जलधेतुदानम् ॥

—*—

318. तत्र, स्कान्देऽपि—

जलधेतुञ्च योदथात्तस्य दान फलं ऋणु ।
 प्रपां सत्त्वं तद्भागं वा कूपं वापि सुपुष्कलम् २(†) ॥
 कृत्वा कुम्भान् सुवर्णांश्च गन्धमाल्यैरलङ्कृतान् ।
 प्रपातु—पानीचक्षाला ।
 तद्भागो—जलक्षयः ।
 कूपः—प्रसिद्धः ३(‡) ।
 एतत् कृत्वा यत्फलं शास्त्रसिद्धं तत्फलं स्यादित्यर्थः ।
 सुवर्णान्—शोभनवर्णान् ।
 पुष्पैश्च विविधाकारै रभ्यर्च्य द्विजसत्तम ! ।
 भक्ष्य-भोज्यैः सुनृतानां तिलपात्राणि दापयेत् ॥
 दक्षिणा पुष्कला देवा एभ्यस्त्वासंशयेत्ततः ।
 आपः शिवास्तु सौम्याश्च तर्पयन्तु पितृणमम ॥
 कामदाः कामदानाय भवन्त्विति च वै वदेत् ।
 एवन्दस्वातु तान्धेनुं पुनः कृत्वा च वै तदा ॥
 आवाहयेत् प्रपां देवीं ब्रह्मलोक—समर्पिणीम् ।
 तिलपात्राणि दत्त्वा च तथा वस्त्रयुगं शुभम् ॥
 सुवर्णस्य च सामिध्यं फलानि विविधानि च ।
 ततोदथाच्छुचिः क्षात्ते ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥

- १ (*) 'सर्वारि' इत्यत्र 'जवारि' इति पुलकान्तरहतः पाठः ।
 ,, 'यथोदित कला' इत्यत्र पाठान्तरमस्ति ।
 २ (†) कूपस्य तद्भागो ह्रीमपरिभाषः अथपरिहरोभिन्नाकारश्च ।
 ,, "सर्वं यच्च यदाहात आदमारब्धकैतव" इति शिदिगी ।
 ३ (‡) "कूपः कूपस्य नामानि गत्तांस्तु कूपश्च" इति व्याधिः ।

एवं विधानतो वृक्षा ऋद्धलोके महीयते ।
इति स्कन्द पुराणोक्त-जल धेनुदानम् १(५) ॥

—*—

(१२३) अथ क्षीर धेनु दानम् ॥

—*—

319. विनता (च) उवाच २(०)—

क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तान्निबोध नराधिप ! ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नरोत्तम ! ॥
गोचर्मम मात्रमानेन कुशानास्तीर्य्य सर्व्वतः ।
तत्रोपरि महाराज ! न्यसेत् कृष्णा जिनं नृपः ॥
तस्योपरि कुण्डलिकां गोमयेन कृतामपि ।
क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थां शेन वत्सकम् ॥
सुवर्णं सुखशृङ्गाणि चन्दनागरुकानि च ।
प्रशस्तपत्र श्रवणां तिलपात्रो परिन्यसेत् ॥
मुखंशुद्धमयन्तस्या जिह्वा शर्करया तथा ।
फलप्रशस्त-दन्ताश्च सुकाफल मयेक्षणाम् ॥
शुश्रुपादां दर्भरोमां सितकम्बल-कम्बलाम् ।
ताम्रपृष्ठां कास्यदोहां पट्टमूत्रमयीन्तथा ॥
पुच्छश्च नृपशार्दूल ! नवनीत मयीन्तनीम् ।
स्वर्णशृङ्गां रौप्यश्रुतां पञ्चरत्नमयीं भुवि ॥
चत्वारि तिल पात्राणि चतुर्दिश्वपि स्थापयेत् ३(†) ।
सप्तम्रीहिं समायुक्तं दिक्षु सर्वांसु प्रक्षिपेत् ॥
अत्र सप्तम्रीहिः—सप्तधान्यानि ।
एवं लक्षणसंयुक्तां क्षीरधेनुं प्रकल्पयेत् ।

- १ (५) जीवन्मूर्तिपि जलधेनुदानमाचक्षते, तत्र विनाही जीवन्मूर्तिपि चतुर्विंशत्यध्यायः ।
२ (०) विनता उवाच इति कश्चिदादौचम्बलः पाठः ।
" 'प्रवक्ष्यामि' इति कश्चित् पाठः ।
१ (†) 'चतुर्दिश्व' निधापये' इत्यादर्भयन्माकारः पाठः ।

आच्छाद्य वक्ष्युगमेन गन्ध पुष्पैः समर्पयेत् ॥
 धूपदीपादिकं नन्दत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 आच्छाद्यालं कृत्वा मुद्रिकां कर्णमात्रकैः १(*) ॥
 पादुकोपानहौ च्छत्रं दत्त्वा दानं समर्पयेत् ।
 अत्र दीयते इति दानम् ।
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानां मित्यादि नर पुङ्गव ! २(f) ।
 अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीर धेनुं प्रकल्पयेत् ३(†) ।
 'आप्यायस्वे' तिमन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसाधयेत् ४(+). ।
 अत्र प्रसादयेत्—उपतिष्ठेत् ।

मन्त्रो यथा—

गृह्णामि त्वां देवि ! भक्त्या ब्राह्मणो मन्त्रमुच्यते ।
 गृह्णामि त्वां देवि ! भक्त्या कुटुम्बार्थे विशेषतः ।
 भजस्व कामैर्मे (मां) सर्वैः क्षीरधेनो ! नमोऽस्तुते ॥
 एवं धेनुं यः प्रदाय क्षीराहारोदिनं चरेत् ५(x) ।
 त्रिरात्रन्तु पयोभक्षो ब्राह्मणो राजसत्तम् !
 दीयमानं प्रशंसन्ति ते यान्ति परमाङ्गतिम् ६(ss) ।
 एतां हेमसहस्रेण शतेनाथ स्वशक्तिः ॥
 शतार्द्धमथवा प्यर्द्धं तथैवार्द्धं यथेच्छया ।
 दत्त्वा धेनुं महाराज ! शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥

- १ (*) मुद्रिका—सुवर्णनिर्मितं भूषणम्, तथाच निताचरायां व्यवहाराध्याये—
 “सीवर्षीं राजतौ ताळीं चायसौं वा सुयोभिताम् ।
 सखिलेन सक्तवीतां प्रधिपेत्तव मुद्रिकाम्” ॥
 केषांचिन्मते स्वर्णमुद्गेति ।
- २ (†) 'इत्यादिना नराधिप' इति शब्दान्तरस्यः पाठः ।
- ३ (‡) 'दिनं नयेत्' इति पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।
- ४ (+) 'आप्यायस्व समस्तु ते विभक्तः सीमहच्छाम् ।
 भवा राजस्य सङ्घी' । इति सक्त, यजुः १२।११२ ।
- ५ (x) 'दिनं नयेत्' इति शब्दान्तरस्यः पाठः ।
- ६ (ss) 'प्रशंसन्ति' इत्यत्र प्रपञ्चन्ति इति शब्दान्तरस्यः पाठः ।
 चव 'पठेवा भक्ति भावतः' इति पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।

दिव्यं वर्षसहस्रान्तु रुद्रलोके महीयते ।
 पितृ-पितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणोभवनं व्रजेत् ॥
 दिव्यं विमानं मारुद्गो दिव्यगन्धानु लेपनः १(*) ।
 क्रीडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 द्वादशादित्यं सङ्काशं विमानैर्व्वरं मण्डितैः ।
 गीतवादित्रं निर्घोषै रप्सरोगणं सेवितैः ॥
 तत्रोपविष्टोऽसौ राजा विष्णुं सायुज्यतां व्रजेत् ।
 य इदं शृणुयाद्वाजन् पठेन्नित्यं सुभक्तितः ॥
 सर्वपापं विनिर्मुक्तः विष्णुं लोकं स गच्छति ।
 इति क्षीरं धेनुदानम् ॥

—*—

(१२४) अथ दधि धेनु दानम् ।

—*—

३२०. स्कन्द पुराणे, विनता उवाच—२†)

दधिधेनोर्महाराज ! विधानं शृणु साम्प्रतम् ।
 अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ! ॥
 गोचर्म मात्रान्तु पुनः पुष्पप्रकर-संयुताम् ।
 कुशैरास्तीर्य्यं वसूधां कृष्णाजिन-कृतास्तराम् ॥
 दधिकुम्भश्च संस्थाप्य सप्तधान्यस्य चोपरि ।
 चतुर्थां शेनं वन् सन्तु सौवर्ण-सुखमंयुतम् ॥
 प्रशस्तपत्र-श्रवणां मुक्ताफलं मयेक्षणाम् ।
 चन्दनागरु-शृङ्गा च तन्मुखं गन्धमालिकम् ॥

१ (०) विमानं-वीमयावन, पुष्पक मिति । “विमानं हंसमंयुक्तं सेतमिच्छति शृङ्गम्” ।
 “हंसयुक्तविमानस्य साक्षमवकमण्डलः” इति मार्कण्डेय पुराणे । “सर्वेभ्योऽवसरं
 ददाति पुष्पकवत्” कल्पतरु-परिमलं । यातायातः प्रतिदिनसङ्घो भिद्यमाना विमानाः”
 महाभारते । आस्तु शाब्दे अथवा विमानं भूपर्यट्टम् । प्रासादं मन्थर्युक्तं वा ।
 एतस्योपादानं विमानाद्युक्तं विश्वकर्माशिल्पशाब्दे भोजराजौयसमराडनम्वधार्दि ।
 —अथतु रसयन्त्रेण विमानपरिचालनतत्त्वं वर्णितमस्ति ।

२ (†) “विनता उवाच” इति कवित्पुस्तकान्तरे घृतः पाठः ।

जिह्वा शर्करया राजन् घ्राणं श्रीखण्डकस्तथा ।
 फलमूल-मयादन्ताः सितसूत्रस्य कम्बला ॥
 ताम्रपृष्ठा दर्भरोमा पुच्छं सूत्रमयन्तथा ।
 फलमूल-मयादन्ताः सितसूत्रस्य कम्बला ॥
 ताम्रपृष्ठादर्भरोमा पुच्छं सूत्रमयन्तथा ।
 स्वर्णशृङ्गी रौप्य खुरां नवनीत मय-स्तनीम् ॥
 इक्षुपादां सुसं स्कृत्य सर्वाभरण-भूषिताम् ।
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् ॥
 ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुवृत्ताय धीमते ।
 समाधि यमयुक्ताय तादृशाय प्रदापयेत् ॥
 पुच्छदेशोपविष्टाय मुद्रिका कर्णमात्रिका ।
 पादुकोपानहौ छत्तुं दत्त्वा मन्त्रमनुस्मरेत् ॥
 तन्मन्त्रस्तु—‘या लक्ष्मी’ रित्यादि ।
 अनुस्मरेत् पठेत् ॥
 ‘दधिक्राव्णे’ति मन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् १(*) ।
 एवं दधिमयीं धेनुं दत्त्वा राजर्षिं सत्तम ! ॥
 एकाहारो दिनं तिष्ठेत् दध्नाच्च नृपनन्दन ! ।
 यजमानोवसेद्राजन् त्रिदिनञ्च द्विजोत्तमः ॥
 दीयमानं प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति पराङ्गतिम् ।
 यत्र मधुवहा नद्यो यत्र पायस कर्दमाः ॥
 मुनयः ऋषयः सिद्धा स्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ।
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ॥
 अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति २(†) ।
 इति दधि धेनुदानम् ॥

—*—

- १ (*) ‘दधिकाव्णे’ति मन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् ।
 सुरभिनी सुखाकरत प्रच्छाद्युषितारिषम् ॥ यजुर्वेदे ११/१२ ।
- २ (†) ‘य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ।
 अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति’ ॥ इति भाष्ये दध्याकर इतः पाठः ।

(१२५) अथ मधुधेनुदानम् ।

—*—

321. स्कान्दे—

मधुधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्व्वप्राप-प्रणाशिनीम् ।
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिन कुशोत्तरे ॥
 कुशेभ्य उत्तरं कृष्णाजिनम् । अस्मिन् महीपृष्ठे इति समासः ।
 धेनुं मधुमयीं कृत्वा सम्पूर्णघटपूरिताम् ।
 तद्वत्तुर्थं भागेन वत्सकं परिकल्पयेत् ॥
 सौवर्णन्तु मुखंकृत्वा शृङ्गाण्यगरुचन्दनम् ।
 पृष्ठं ताम्रमयन्तस्य पुच्छं सूत्रमयन्तथा ॥
 पादास्त्रिंशुमयाः कार्याः सित कम्बल-कम्बलाम् ।
 मुखं गुडं मयं कृत्वा जिह्वा शर्करयान्विता ॥
 मौक्तिके नयने तस्या दन्ताः फलमया-स्तथा ।
 दर्भरोमधरां देवीं रौप्यसुर विभूषिताम् ॥
 अश्वत्थपत्र श्रवणां नवनीतमयस्तनीम् ।
 सर्व्वलक्षणसंयुक्तां सप्तधान्यानि दापयेत् ॥
 चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु च विन्यसेत् ।
 आच्छाद्य वक्त्रयुग्मेन षण्ढाभरण भूषिताम् ॥
 कांस्योपदोहनीन्स्वा गन्ध पुष्पैस्तु पूजिताम् ।
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ॥
 संक्रान्तावुपरागेषु सर्व्वकालमतन्त्रितः ।
 इव्यं ब्राह्मण-सम्पत्तिर्हृष्टं मात्रेण दापयेत् १(*) ॥
 ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।
 आर्ष्यावर्त्त-समुत्पन्न-वेदवेदाङ्गपारगे २(†) ॥
 तादृशाय प्रदातव्या मधुधेनुर्नरोत्तम ! ३(‡) ।

- १ (*) 'दृष्टिपात्रे शशापवैत' इति चत्वारः पत्रः पाठः ।
 २ (†) 'वेदवेदाङ्गवेदे च आर्ष्यावर्त्तौत्तवावच' इति तत्रैव चर्त्तं पाठान्तरम् ।
 ३ (‡) 'नराधिप' इति तत्रैव पाठान्तरम् ।

पुच्छदेशोपविष्टाय गन्धालं कारमालिने १(*) ॥
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन मुद्रिकां कर्णमात्रिकाम् ।
 स्वशक्त्यादक्षिणान्दत्त्वा वित्तशाच्य-विवर्जितः ॥
 उदक-पूर्वन्तु कर्तव्यं पश्चाद्दानं समर्पयेत् ।-
 रसज्ञाः सर्वदेवानां सर्वभूत हिते रताः ॥
 प्रीयन्तां पितृदेवाश्च मधुधेनो ! नमोऽस्तुते ।
 अहङ्गृह्णामि त्वां देवि ! कुटुस्वार्थं विशेषतः ।
 कामं कामदुधे कामान् मधुधेनो ! नमोऽस्तुते ॥
 'मधुवाते' तिमन्त्रेण प्रदाप्या यत चेतसा २(†) ।
 दत्त्वा धेनुं महाराज ! छत्रकोपानहौ तथा ।
 एवं यः कुरुते भक्त्या मधुधेनुं नराधिप ! ३(‡) ॥
 दत्त्वा दानं पायसेन मधुनाच दिनं नयेत् ४(+) ।
 ब्राह्मणोऽपि त्रिरात्रन्तु मधुपायस संयुतम् ५(×) ॥
 एवं कृतेतु यत् पुण्यं तन्निबोध नराधिप ! ।
 यत्र मधुवहा नद्यो यत्र पायस-कईमाः ॥
 ऋषयोऽमुनयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ।
 क्रीडित्वा सुचिरं कालं पुनर्मर्त्यमुपागतः ॥
 स भुक्त्वा विपुलान् भोगान् विष्णुलोकश्च गच्छति ।
 दश पूर्वान् दशपरान् आत्मानश्चैकं विशकान् ६(०) ॥
 स नये त्रिष्णु सायुज्यं मधुधेनु-प्रसादतः ।
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ॥
 सर्वपाप-विनिमुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ।
 इति मधुधेनु दानम् ॥

—*—

- १ (*) 'गन्धपुष्पादि पूजिताम्' इति कुमादी ।
 २ (†) 'मधुवाता च्छतायने मधुचरन्ति सिन्धवः' ।
 'माप्सीर्नः सन्तोषधीः' । मधुवातेति-चक्रकथयम् । यज्ञयजुः—१३।२७।२८ २९ ।
 ३ (‡) इत्यारभ्य मधुधेनुदानफल कीर्तनम् ।
 ४ (+) 'दाता ततः पायसेन' इति यज्यान्तर धृतः पाठः ।
 ५ (×) 'मधुपायसभृग् भवेत्' इति चात्तरेयज्यान्तर धृतः पाठः ।
 ६ (०) 'विशक्तिम्' इति पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।

(१२६) अथ इक्षुरस धेनुदानम् ।

—*—

322. स्कान्दे, विततोवाच—

रस धेनुं महाराज ! कथयामि समासतः ।
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिन कुशोत्तरे ॥
 रसस्य तु घटं राजन् ! सम्पूर्णं मैक्ष्वस्य च ।
 तद्वत् सङ्कल्पयेत् प्राङ्गः चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
 श्लुदण्डमया पादा राजत-खुर-संयुताः १(*) ।
 सुवर्णं शृङ्गाभरणा वस्त्रपुच्छा घृत स्तनी ॥
 पुष्प कम्बल संयुक्ता शर्करा मुख जिह्विका ।
 दन्ताः फलमया स्तस्याः पृष्ठन्तान्नमयं शुभम् ॥
 युष्प रोमातु राजेन्द्र ! मुक्ताफल-कृतेक्षणाम् ।
 सप्तव्रीहिं समायुक्तां चतुर्दिक्षु सदीपिकाम् ॥
 सर्वोपस्कर संयुक्तां सर्वगन्ध विभूषिताम् ।
 चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ॥
 ब्रह्मणे वेदविदुषे श्रोत्रियाया-हिताग्रये २(†) ।
 पुराणज्ञे विशेषेण साधुवृत्ताय धीमते ॥
 तादृशाय प्रदातव्या रसधेनुः कुटुम्बिने ।
 दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्वपाप—विर्वर्जितः ॥
 दाता वा प्राहकोवापि एकाहं रस-भोजनः ।
 सोमपानं भवेत्तस्य सर्वमेव फलं भवेत् ॥
 दीयमानां तु पश्यन्ति तेऽपि यान्ति परांगतिम् ।
 धेनुश्च पूजयित्वाग्ने गन्धधूपस्त्रगादिभिः ॥
 पूर्वोक्ता ये च मन्त्राश्च तानेव प्रयतः स्मरेत् ३(‡) ।
 ते मन्त्राः 'या लक्ष्मी' रित्यादयः प्रागुक्ताः ज्ञेयाः ।

- १ (*) 'खुरजिह्विता' इति शब्दान्तरस्यः इयञ् पाठः ।
 २ (†) 'त्रिप्राय वेदविदुषे' इति आदर्शान्तरस्य-पाठः ।
 ३ (‡) 'करेदित्वाव' 'पदेदिति' शब्दान्तरस्यः पाठः ।

एषमुच्चारयित्वा तु दीयते वै द्विजोत्तमे ।
 वृक्षपूर्व्वान् पराङ्मैव आत्मानभ्वैकविशकम् ॥
 तन्नयेत् परमं स्थानं यस्मान्नावर्त्तते पुनः ।
 यथा ते कथिता राजन् ! रसधेनुरनूत्तमा ॥
 ददस्व च महाराज ! पुण्यश्लोकानवाप्नुहि ।
 य इदं पठते नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः ॥
 सर्व्वपाप-विनिर्मत्तो विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ।
 इति श्शुवरसधेनुदानम् ॥

—*—

(१२७) अथ शर्कराधेनुदानम् ।

—*—

323. स्कान्दे, यिनतोवाच—

तद्वच शर्कराधेनुं शृणु राजन् यथार्थतः १(*) ।
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिन कुशोत्तरे ॥
 धेनुः शर्करया राजन् सद्गं भार-चतुष्टयम् ।
 उत्तमा कथ्यते सद्भिः चतुर्थांशेन वत्सकः ॥
 तदूर्ध्वं मध्यमा प्रोक्ता चतुर्थांशेन चाधमा २(†) ।
 तद्वद् वत्सं प्रकुर्यात् चतुर्थांशेन मानवः ॥
 अष्टमांशेन वा कुर्यात् चतुर्थांशेन वत्सकम् ३(‡) ।
 अष्टमांशेन—अर्द्धभारेण ।
 स्वहास्यया कारयेद्धेनुं यथात्मानं न पीडयेत् ।
 सर्व्वबीजानि संस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः ४(०) ॥
 सौवर्ण-सुवस्त्रशृङ्गानि मौक्तिकैर्नयनानि च ।
 गुदेन च सुखं कार्प्यं जिह्वा पिष्टमयी तथा ॥

-
- १ (*) राजन् कुर्यात् यथाशेषः इति ईमात्रीयः पाठः ।
 २ (†) 'कचचा' इति चादमीन्तर इतः पाठः ।
 ३ (‡) 'चचचा धेनुतः कृष्णावृष्टमांशेन वत्सकम्' इति ईमात्रीयः पाठः ।
 ४ (०) 'सर्व्वं मौक्तिकं' इति चादमीन्तारस्यः पाठः । चतुर्ध्वं बीजानि-सर्व्वधामानोत्वर्थः ।

कम्बलं पट्टसूत्रेण घन्टाभरणं भूषिता १(*) ।
 इक्षु-पादा रौप्यसुरा नवनीतमयाः स्तनाः ॥
 प्रशस्तपत्र-अवणा सितचामर-भूषिता ।
 पञ्चरत्न-समायुक्ता दर्भरोम समन्विता ॥
 कांस्योपदोहना सम्यक् गन्ध-पुष्पैः समन्विता ।
 ईदृग्बिधान-संयुक्ता वस्त्रैराच्छादितोपरि ॥
 गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 ओत्रियाय हरिद्राय साधुवृत्ताय धीमते ॥
 वेद-वेदाङ्ग-विदुषे विशेषेणाग्नि होत्रिणे ।
 अनसूयवेच दातव्या न मत्सर-युताय वै ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते च षन्मुख !
 एषु पुण्येषु कालेषु यदृच्छा वापि दापयेत् २(†) ॥
 सन्पात्रन्तु द्विजं दृष्ट्वा स्वागतं ओत्रिर्यं गृहे ।
 तादृशाय प्रदातव्या पुच्छदेशे निवेदयेत् ॥
 पूर्वमुखस्थितो दाता अथवा तु उदङ्मुखः ।
 धेनुं पूर्वमुखीं कृत्वा वत्सं मुत्तरतो न्यसेत् ॥
 दानकाले तु ये मन्त्रा स्तान् पठित्वा समर्चयेत् ।

अत्र मन्त्रा 'या लक्ष्मी'रित्यादयः प्रागुक्ताः ॥
 आच्छाद्य चैव तं विप्रं मुद्रिताकर्णं वेष्टकैः ।
 स्वशक्त्या दक्षिणान्दश्याद् गन्धपुष्पं सचन्दनम् ॥
 धेनुं समर्पयेत्तस्य मुखं न विलोकयेत् ।
 एकाहं शर्कराहारो ब्राह्मणं स्त्रिंशदिनं वसेत् ॥

अत्र ब्राह्मणो प्रहीता ।

सर्वपापहरा धेनुः सर्वकामप्रदायिनी ।
 सर्वकामः समृद्धस्तु जायते नात्र शंशयः ॥
 दीयमानं प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।
 यद्ददं शृगुयाङ्गत्तया पठ्यते वापि मानवः ॥

१ (०) 'संयुता' इति चार्धं बन्धान्तरस्यः पाठः ।

२ (†) 'एभिन्न' इति पाठः चार्धं बन्धान्तरस्यो इत्यति ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ।
इति शर्करा धेनुदानम् ॥

—*—

(१२८) अथ कार्पास धेनुदानम् ।

—*—

324. वराह उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासकीं शुभाम् ।
विश्वस्य गुह्यगुप्त्यर्थं ब्रह्मणा चांशुकं कृतम् १(*) ॥
गुह्यम्—गोप्यस्थानं लिङ्गादि ।
कार्पासमूलं तच्चापि तेनासानुत्तमः स्मृतः ।
सा च कार्पास-भारेण धेनुश्रेष्ठा प्रकीर्तिता ॥
मध्यमा च तदर्द्धेन तस्याप्यर्द्धेन कन्यसा ।
पूर्वव द्वस्त्रधान्यश्च द्विरण्यश्च तथैव च ॥
वत्सकन्तु चतुर्थांशे दानमन्त्रो विधीयते ।
कुर्वीत पूर्ववद् वत्सं वस्त्रधान्याद्युपस्करम् २(†) ॥

अत्र पूर्ववदिति—वराहपुराणोक्त-तिलधेनुवदित्यर्थः ।

हेमकुन्देन्दु सहस्रे ! क्षीरार्णव समुद्रवे ।
सोमप्रिये सुधेन्वाख्ये सौरभेयि ! नमोऽस्तुते ॥
दत्त्वेयमिन्दुनाथाय शशाङ्कायामृताय च ।
अत्रि नेत्र-प्रजाताय सोमराजाय वै नमः ३(‡) ॥

इति दानमन्त्रः ।

यस्त्वेवं परया भक्त्या ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
स याति सोमलोकास्तु सोमेन सह मोदते ४(०) ॥

-
- १ (*) ब्रह्मणा च खयं कृतम्—
" ब्रह्मणा चांशुकं कृतम्' इत्यादर्शं श्यामरस्यः पाठः ।
२ (†) 'समन्वितं' इति आदर्शानर-धृतः पाठः ।
३ (‡) अथ आनेय-दत्तेयमित्यु गायथेति च पाठान्तरद्वयमस्ति ।
४ (०) 'चन्द्रलोकानु' इति आदर्शानरः-धृत पाठः ।

न रोगी न ऊज्वरी कुष्ठी कुले तस्य प्रजायते ।
पुत्र-दार-समोपेतो जीवेच्च शरदां शतम् ॥
इति कार्पास धेनु दानविधिः ॥

—*—

(१२६) अथ लवणधेनु दानम् ।

—*—

325. भविष्ये, कृष्ण उवाच—

शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि लवणस्येह कल्पिताम् १(*) ।
गोमयेणोपलिप्ते तु दुर्भसंस्थर-संस्थिताम् ॥
आविकञ्चर्म्मविन्यस्य पूर्वाशाभिमुखं स्थिताम् ।
बस्त्रेणाच्छादितां कृत्वा धेनुं कुर्वीत मध्यमाम् २(†) ।
आढकेनैव कुर्वीत बहुवित्तोऽल्पवानपि ।
स्वर्ण-शृङ्गीं रौप्यसुरां इक्षुपादां फलस्तनीम् ॥
कार्या शर्करपा जिह्वा गन्ध-घ्राणवती तथा ।
समुद्रोदरजां शुक्ति कर्णौ च परिवेष्येत् ३(‡) ॥
शृङ्गे चन्दन काष्ठाभ्यां मौक्तिके चाक्षिणी उमे ।
कपोलौ सक्तुपिण्डाभ्यां यवानास्ये प्रदापयेत् ४(+) ।
कम्बलं पट्टसूत्रेण प्रीवायां कर्णत्रिकां तथा ।
पृष्ठे वै ताम्रपात्रन्तु अपाने गुडपिण्डकम् ॥
लाङ्गुले कम्बलं दद्याद् रसान् क्षीर-प्रदेशतः ।
योनि-प्रदेशे च मधु सर्वतस्तु फलान्विताम् ॥
एवं सम्यक् परिस्थाप्य लवणस्य कृताञ्च गाम् ।
स्थापयेत् वत्सकञ्चापि चतुर्भागेण मानवः ५(x) ॥

१ (*) 'काव्यताम्' इति आदर्शान्तर-धृतः पाठः ।

२ (†) 'मज्जगाम्' इति बुद्धिमान् इति च पाठान्तर इयम् ।

३ (‡) 'परिकल्पयेत्' इति तत्रैव पाठान्तरम् ।

४ (+) 'प्रकाश्ययेत्' इति तत्रैव पाठान्तरम् ।

५ (x) 'चतुर्भागेण' इत्यत्र कवचधेनो चतुरं शौकादिन तत्परिभागेण च तद् वत्सक परिकल्पयं
श्रेयम् ।

एवं धेनुं समभ्यर्च्य माल्यवस्त्रैर्विभूषणैः ।
 स्नात्वा देवार्चनं कुर्याद् ब्राह्मणानभिपूज्य च ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं गान्तु पुत्रभार्याः समन्वितः ।
 ब्राह्मणाय सुशीलाय वृत्तयुक्ताय वै नृप ! ॥
 दद्यात् पर्वसु सर्वेषु मन्त्रेणानेन मानवः ।
 लवणे वै रसाः सर्वे लवणे सर्वदेवताः ॥
 सर्व-देवी-मयि-देवि लवणाख्ये ! नमोऽस्तुते ।
 एवमुच्चार्य मन्त्रान्ते विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
 सम्यक् प्रदक्षिणं कृत्वा दक्षिणासहितं नृप ! ।
 प्रदक्षिणा मही तेन कृता भवति भारत ! ॥
 सर्वदानानि दत्तानि सर्वैस्तु क फलानि च ।
 सर्वै रसाः सर्वमन्त्राः सर्वमेतच्चराचरम् ॥
 सौभाग्यञ्च परां वृद्धिं शरीरारोग्य-सम्पदः ।
 नृणां भवति दत्त्वा तु रसधेनुं न संशयः ।
 स्वर्गे च नियतं वासो यावदाभूत-संप्लवम् ॥
 पत्रो (त्तो)र्णं कम्बलगलां लवणोदकेन ,
 कृत्वा फलस्तनवतीमविचर्म-पृष्ठे ।
 दत्त्वा द्विजाय विधिवद्द्रस-धेनुमेताम् ;
 लोकं गवां सकल-सौख्ययुतं प्रयाति १(*) ॥
 इति लवण धेनुदानम् ।

—*—

(१३०) अथ कर्पूरदि-धेनुदानम् ।

—*—

326. विष्णु धर्मोत्तरे—

कर्पूरधेनुं वक्ष्यामि सर्वगन्धमयीं शुभाम् ।
 यान्दत्त्वा सर्वगन्धास्तु प्रदत्ताःस्युर्महीपते ! २(+)

१ (*) 'गोक्षोकमिति सकक्षिचरतां प्रयाति' इति आदर्शं पुस्तकान्तर-धृतः पाठः ।

२ (+) न संशय इति आदर्शं पुस्तकान्तर-धृतः-पाठः ।

चन्द्रग्रहे वाथ भानौ कार्तिक्यां विष्णुवत्स्यथ १(*) ।
 द्वादश्यामयने पुण्ये दद्यात् कर्पूरगां शुभे ॥
 ब्राह्मणाय दविद्राय शीलवृत्त-पराय च २(†) ।
 भूमावास्तीर्य नेत्रन्तु शङ्खशुक्राम्बरं शुभम् ॥
 कार्या चतुष्पला धेनुः पलमात्रन्तु वत्सकः ।
 अथवा पलिका धेनुं वत्सः कार्यन्तु कार्षिकः ॥
 स्वर्णशृङ्गा रौप्यखुरा पुच्छं कुङ्कुम-सम्भवम् ।
 मृगानाभिमया दन्ताः प्रन्थिः पर्णमयं मुखम् ॥
 अक्षिणी सिद्धकमये कर्णौ चागुरु काष्ठजौ ।
 देवदारुमयं पुच्छं गुदं गुग्गुलु सम्भवम् ॥
 छदरे चन्दनं दद्यात् सुरामे नखमेव च ।
 कुष्ठैः कपोलकं प्रोक्तं उशीरं चर्म चैव तु ॥
 एवं संकल्प्य कर्पूरां धेनुं वक्षेण पूजिताम् ।
 विप्रं सम्पूज्य कर्पूरां वक्ष्ययुगेन चैव हि ॥
 कर्पूरधेनुं विप्रेष गृहाण मत् सुपूजिताम् ।
 पुष्पगन्धस्थिता सा मे कमला प्रीयतामिति ॥
 अनेनैव तु मन्त्रेण दानं विप्राय दापयेत् ।
 दत्त्वा धेनुमिमां राजन् गन्धर्वाणां समोभवेत् ॥
 कल्पत्पयं वसेत् स्वर्गे राजराजो भवेद्विह ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति गौरी लोके महीयते ॥
 सर्वकाम प्रदा धेनुः शर्करायाः प्रकीर्तिता ।

तत्रैव, तथा—

सर्वपापहरा यस्माद्दद्याद्देनुं समाहितः ।
 सर्वरोगहरा यस्माद्दद्याद्देनुं समर्त्तिकः ॥
 गुरुधेनुवद्नापि मन्त्रावाहन पूजनम् ।
 दत्त्वा गन्धमयीन्धेनुं कामानां फलमाप्नुयात् ३(‡) ॥

- १ (*) विष्णुवत्स्यः, विष्णुवत्स्येति च इति—चादकं पुस्तकस्यः पाठः ।
 २ (†) शीलवृत्त पराय च इति चादकं पुस्तकान्तरं दृतः पाठः ।
 ३ (‡) 'पञ्चमान् भवेत्' इति ईशाद्रीव-पाठः ।

एवं कस्तुरिकां धेनुं अद्वावित्तानुसारतः १(*) ।

पात्रे दद्यान्नृपश्रेष्ठ मन्त्रमेनमुदीरयेत् २(+)

एनं पूर्वोक्तं मन्त्रमिति ।

अत्र कस्तुरीपद-प्रक्षेपः काव्यः कर्पूर पदस्थाने ।

इति कर्पूरधेनु दानम् ।

—*—

(१३१) अथ सुवर्णं धेनुदानम् ३(+) ।

—*—

327. विष्णुधर्मोत्तरे—

कथयामि रहस्यन्ते दानधर्मोप-वृंहितम् ।

सुवर्णधेनु-सम्बन्धि सर्वपापोप शान्तिदम् ॥

यद् ब्रह्मणापि राजेन्द्र ! विहितं विष्णुणा पुरा ।

तत्ते विस्तरतो राजन् ! कथयाम्यनु पूर्वशः ॥

सुवर्णस्य सुवर्णस्य शुद्धस्य परिकल्पिताम् ।

अत्र द्वितीय सुवर्णशब्दः परिभाषोक्तः परिमाणार्थः ।

शुद्धशब्दः—उत्तमार्थः ।

रौप्यवत्सक-संयुक्तां मुक्ताफल-विभूषिताम् ।

प्रबालशृङ्गोपयुतां पद्मरागाक्षि-शालिनीम् ॥

धृतपात्र-स्तनवतीं कर्पूरागुरु-नासिकाम् ।

शर्करारसनोपेतां मिष्टाभमुख-सस्मिताम् ४(+)

शङ्कशृङ्गान्तरां शुक्ति-ललाट स्थान कल्पिताम् ।

फलदन्तां वल्लयुग्मपाद्वां क्षौमसुकम्बलाम् ॥

-
- १ (*) एवम् इत्यत्र तथा इति हेमाद्रीय-पाठः । अत्राविष समन्वितः इति च हेमाद्रीय-पाठः ।
- २ (+) मन्त्रमेतदिति कश्चिदादर्थं यत्र पाठः ।
—एतमिति कथितानुक्रमेण या लक्ष्मी रित्यादि मन्त्रो-बोधः ।
- ३ (+) अत्र सुवर्णं धेनुदानं प्रायुक्त-तद् दानविरोधाच्च सामान्य विशेषेण विद्यम् ।
सामान्य-त-उक्ता समप्रति विशेषेणोच्यते इति ।
- ४ (+) चट्टाङ्ग(र्ष)संयुतामिति यत्राकरे पाठाकारमक्षि ।

श्लुपादां नालिकेरं श्रवणां गुडजानुकाम् ।
 पञ्चगव्यं पानवतीं कांस्यपृष्ठ-समन्विताम् ॥
 सुपट्टसूत्र-लाङ्गुलां सप्तधान्य-समन्विताम् ।
 फलपुष्प समोषेतां सूत्रोपानत्-समन्विताम् ॥
 सुवर्णधेनुं विप्राय प्रतिपाद्येदृशी नरः ।

दानमन्त्रस्तु—

हिरण्यरेताः पुरुषः पुराणः कृष्णपिङ्गलः ।
 तप्तहेमच्छविः क्षत्रा विश्वात्मा प्रोयतामिति ॥
 अनेनेव तु मन्त्रेण धेनोर्दानं प्रकीर्तितम् १(*) ।
 अश्वमेध-सहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयम् ॥
 कुलानान्तु सहस्रन्तु स्वर्गं नयति तद्बुधः ।
 किमन्यैर्बहुभिर्दानैः पर्याप्तं हेमधेनुना ॥
 सुवर्णधेनुं दत्त्वा हि कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
 हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् ॥
 उपवास-विशुद्धात्मा दद्यात् सोम-रविग्रहे ।
 रक्षः पिशाचास्तद्गोहं न पश्यन्ति नराधिप !
 कार्त्तिक्यां प्रयतो दद्याद् द्वादश्यां कार्त्तिकस्य तु ।
 दत्त्वा तत्पदमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥
 इति सुवर्ण-धेनुदानम् ॥

—*—

328. तच्च पुनर्बह्विपुराणे—

सुवर्णधेनुश्चाप्यत्र सुवर्णाश्च चतुर्दश ।
 सुनिर्निक सुवर्णैश्च सप्तभिः मध्यमा स्मृता ॥
 चतुर्भिः कन्यसा प्रोक्ता चतुर्थांशेन वत्सकः ।
 गुडधेनु विधानेन दत्त्वा सर्वफल प्रदा १(†) ॥

१ (*) सुवर्णधेनुदानेऽयं मन्त्रो विशेषः । वाक् 'या चकोरि'त्यादिमन्त्रः प्रकीर्त्तनीयश्च धेनुदाने ।
 २ (†) पूर्व 'वदशुचधेनुविधानसुक्तं' तद्विधानानुसारेण सुवर्णधेनुदानं कथयन् । उक्तविधान-
 शान्तात्मान् ।

329. विश्वामित्रः—

हिरण्यरेता पुरुषः पुराणः कृष्णपिङ्गलः ।
 रत्नहेमच्छविः स्रष्टा विश्वात्मा प्रीयतां विभूः ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् ।
 सुवर्णधेनुन्दत्वा च कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥
 इति बह्विपुराणोक्त-सुवर्णधेनुदानम् ॥

—*—

(१३२) अथ प्रमेहघ्न-सुवर्णधेनु दानम् ।

—*—

330. तदाह वृद्धगोतमः—

धेनुं स्वर्णमयीं कुर्व्यात् पूर्व्वेण विधिना ततः ।
 सुवर्णं शृङ्गीं रत्नाढ्यां तथा रोप्य-सुरामपि ॥
 तथाच तर्णकं कुर्व्यात् अष्टभागेन पूर्व्ववत् ।
 अत्र तर्णको वत्सः १(*) ।
 ब्राह्मणं श्रुतसम्पन्नं वैष्णवञ्च कुटुम्बिनम् २(†) ।
 आचारवन्तं धर्मिष्ठं द्विज-शुश्रुषणोद्यतः ।
 गृहमाहुय विधिवत् पूजयेत् पूर्व्ववच्च तम् ॥
 यथा विभवतो भक्त्या हेम पूर्व्ववदेव हि ।
 मन्त्रैस्तु वैष्णवैः सम्यक् पालास-समिधस्तथा ३(‡) ॥
 होमान्ते तां प्रदद्याच्च मन्त्रेणानेन हेमवान् ।
 चक्रं सुदर्शनं यस्य राजतेन तथैव हि ४(+) ॥
 प्रमेहं हरति क्षिप्रं विष्णुर्गह्वर-वाहनः ।

- १ (*) 'सद्योजातस्य तर्णकः' इत्यमरः । तर्णकः तुषरः पशुः ।—सद्योजातः गोविधुरिति ।
 'तर्णकाद्युच्यन्ते इत्यात् सद्योजाते च शिरो' इति वैचिन् ।
 २ (†) वैष्णवं वृक्षजचक्रम् इति यज्यामरस्यः पाठः ।
 ३ (‡) 'सलिचः कृताः' इति यज्यामरस्यः पाठः ।
 ४ (+) अत्र 'राजते च' इत्यपि पाठः उच्यते ।

इति तद्धेनुदान मन्त्रः ।

दान प्रमेह रोगघ्नं एतत् कार्य्य मनीषिभिः ।
 कृतेनानेन शाम्यन्ति प्रमेहा दारुणा अपि ॥
 अत्र पूर्ववदिति-राजत-वृषभदानवदिति ज्ञेयम् ।
 इति प्रमेहघ्न-सुवर्णधेनु दानम् ॥

—*—

(१३३) अथ बन्ध्यात्वहर-सुवर्णधेनु दानविधिः ।

—*—

331. वायु पुराणे—

चतुर्विधा च या बन्ध्या भवेद्वन्स वियोजनात् १(*) ।
 वक्ष्ये तस्याः प्रतीकारं तत् स्वरूपं विवोध मे ॥
 हिरण्येन यथाशक्त्या सवन्सां कारयेद् दृढाम् ।
 धेनुं पलेन वत्सञ्च पादेन गुरुरप्रवात् ॥
 धेनुं रौप्यस्रुवां रत्नं तस्याः पुच्छे नियोजयेत् ।
 घन्टां गलेच बध्नीयान् सवतसां प्राङ्मुखः शुचिः ॥
 चन्दनागुरुकपर्पूरैः गन्धमाल्यैः सुशोभनैः ।
 उपचारैः पोडशभिर्नैवेद्यं पायसम्भवेत् ॥
 मोदकञ्च तथाऽपूपं गुडंलवणमेव च २(+)
 जीरकन्तु सुविस्तीर्णं शूर्पं वेणुमये दृढे ॥
 धेनोरेकं प्रदातव्यं ब्राह्मण त्रिषु चैव हि ।
 षडष्टौ दश वा दद्यात् तत् न्तरमेव च ॥
 ब्राह्मणं सर्वशास्त्रार्थ कुशलं धर्मवेदिनम् ।
 विद्याविनयमम्पन्नं शान्तं चैव जितेन्द्रियम् ॥
 अलोलुपं सर्वजनस्याश्रयं पाप वर्जितम् ।
 आहूय भक्त्या सम्पूज्य वस्त्राद्यैर्गन्धपुष्पकैः ॥
 तेनैव कारयेद् पूजामाहतो धेनुवन्मयोः ।
 होमञ्च कारयेत्तत्र समिदाज्यः चरुन्कटम् ॥

१ (०) 'चतुर्विधातु या' इति चादर्शान्तरस्यः पाठः ।

२ (+) 'शूर्पं खवचमेवच' इति चादर्शं यज्जान्तरस्यः पाठः ।

अत्र दानमन्त्रमाह—

‘सोमो धेनु’मिति मन्त्रं समुच्चार्य ततः पुनः १(*) ।

प्राक्सुखायोपविष्टाय प्रदद्यात्तामुदक्सुखः ।

मन्त्रेनानेन विधिवत् पुच्छे हस्तं विधाय च ॥

धेनुर्याऽङ्गिरसः सातु वसिष्ठे सुरभिश्च या ।

दुहिता या तथा भानो रमेश्च वरुणस्य च ॥

याश्च गावः प्रवर्तन्ते अग्निषु पवनेषु च ।

प्रीणन्तु ता मम सदा पुत्रं पौत्रं प्रदा सुखम् ॥

प्रयच्छन्ति दिवारात्रं अविच्छेदश्च सन्ततेः ।

इति दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तद्दानं प्रणिपत्य विसृज्येत ।

एवं कृते तु बन्ध्यात्वं नश्यत्येव न संशयः ॥

इति बन्ध्यात्व हर-सुवर्ण-धेनुदानविधिः ॥

—*—

(१३४) अथ प्रस्विन्नपाणि-पादत्वहर-सुवर्णधेनु दानम् ।

तत्रैव—

प्रस्विन्न—पाणिपादः स्याद् योहरेष्व रसादिकम् ।

वक्ष्यामि तत् प्रतिकारं होमदानादिकर्मणा २(†) ॥

पलाङ्गेन तदङ्गेन तदङ्गेनाथवा पुनः ।

कुर्व्याद्वेनुं सुवर्णेन वत्सस्तत्पादतो भवेत् ॥

एवं कृत्वातु तान्धेनुं वस्त्रेणावेष्टय शोभनाम् ।

गुडस्योपरि संस्थाप्य पूजयेद् गन्धपुष्पकैः २(‡) ॥

गुडस्य च परिमाणं चत्वारिंशत् पलम्भवेत् ।

यथा तदर्द्धमेव स्याद् यथा विभवमे ववा ॥

-
- १ (*) ‘सोमो धेनुं सोमो चर्षणानां सोमो वीरं कर्षणं ददाति ।
‘सादश्च’ विदध्वं समेयं पिबन्नवचं मोदन्नामहकैः’ । प्रजापञ्चः १८।११ ।
- २ (†) ‘होमदानादि’ इति चादर्मान्तर पुस्तके पाठान्तरमप्यस्ति ।
- ३ (‡) ‘नवपुष्पकैः’ इति चादर्थं चत्वारिंशत् पाठः ।

हव्यं कव्यादि च घृत-दधि-क्षीर-चतुष्टयम् ।
 पादेष्वे कैकशः स्थाप्य पूर्वदक्षिणतः क्रमात् १(*) ॥
 शृङ्गानि च पुनस्तस्याः कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ।
 एवं विधाय तान्धेनुं आचार्य्यः स्वर्णहपिणीम् ॥
 होमं समारमेत् कुण्डे स्थण्डिले वाथ पूजिते ।
 अग्निं प्रणयनं कृत्वा ह्याचार्य्यः सर्ववेदवित् ॥
 धर्मज्ञोयज्ञवेत्ताच कुशलः क्रोधवर्जितः २(+),
 अनुद्वेगाकरो नृणां पुराणार्थविदङ्गविद् ॥
 समिदाज्यः तिलैश्चापि मन्त्रैरेभिः क्रमेणतु ।
 'आयं गौ'रिति मन्त्रेण समिद्धोमः प्रशस्यते ३(+) ।
 'सोमस्ये'ति मन्त्रेण आज्य होमोद्युधैः सह ४(+)
 तिलहोमो व्याहृतिभिः अष्टोत्तर सहस्रकम् ।
 एवं होमश्च निर्व्वस्यं कुर्व्यात्तस्याभिषेचनम् ॥
 अग्नेः पूर्व्वोत्तरे देशे स्थापयेत् कुम्भमव्रणम् ।
 इवेतेन वाससा चैव मृत्तिकां गुग्गुलुं तथा ॥
 गीरोचना सम्भवे च पञ्चभद्र-समिद्धते ५(x) ।
 मन्त्रै 'रथापोहिष्ठे'ति तिसृभस्तन्तु रोगिणम् ६(०) ॥
 'हिरण्यवर्णा' मिति च 'पावमानेन' चैव हि ७-८(5) ।
 शन्नोवातोऽनुवाकेन शान्तिं प्रथमं मेवहि ६(55) ॥

- १ (°) 'दक्षिणोत्तरतः क्रमान्' इति चादमं यन्वाकरः पाठः ।
 २ (+) धर्मज्ञो यज्ञविद्येव' इति समीचीनः पाठः ।
 ३ (+) 'आयं गौः वृशीरक्षो दक्षदन्नातर' पुरः पितरं च प्रयत्नः । शुक्ल यजुः १।६ ।
 ४ (+) 'सोमस्य त्रिशिरसि तवेव' मे लिचिर्भूयान् ।
 खलोः पाक्षो त्रोऽसि सङ्घोऽस्य सतमसि ॥ शुक्ल यजुः १०।१५ ।
 ५ (x) पञ्चभद्रानवेवते इति चादमं यन्वाकरे पाठः ।
 ६ (०) 'चापोहिष्ठा मयो सुव स्तान ऊर्जं दधातमः । मरुतरवाय चचष्टि' । 'वीरः त्रिव-
 तनो रस सस्य भाजयतेऽह मः । उमतीरिव नातरः ।' 'तथा चर' मनास वी
 यस्य चयाय जिन्वह । चापी जग दधा च मः' । शुक्ल यजुः ५०।११।५२ चः ११ ।
 ७ (5) 'हिरण्यवर्णा'मित्यादि षोडश—सम्भूमकैः । त्रीष्टुक्पाक्षैः विसस्य भैलवाग्नेरिति । तन्वाकरे
 'हिरण्यपात्रि सविता' इत्यादि सन्तैः । शुक्ल यजुः १७।१५ ।
 ८ (5) पावमानेव—'पावमानाव्यास्यमृत्तः' ।
 ९ (55) 'शन्नोवातः पवतान्' इत्यादि । शुक्ल यजुः १।५।८ । चचवा 'मत्तो इन्द्रापी' इत्यादि सर्वैः ।

छृत्वाभिषेचनं कुर्यात् शुक्लाम्बर धरस्य तु ।
आहुतानाञ्च सम्पातैः पाणिपादं च लेपयेत् ॥

अत्र दाने मन्त्राः—

ततस्तां पूजयेद्रेनुं रोगी गन्धाक्षतादिभिः ।
'गावः सुरभय' इति मन्त्रेणापि च भक्तितः १(*) ॥
आचार्य्याय च तां दद्यात् प्राङ्मुखाय सुदुःखसुखः ।
मन्त्रेणानेन विधिवत् पूजितायां न संशयः ॥
आदित्यस्य सुता यास्तु देवाणां याश्च धेनवः ।
पितृणामपि यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च सर्वज्ञः ।
यक्षाणां गुह्यकाणान्तु वशिष्ट-सुरभिस्तथा ।
एता स्तुष्टा मम क्षिप्रं धेनोरस्याः प्रदानतः ॥
रसचौर्येण मज्जातं वैरूप्यं पाणिपादयोः ।
तत् सर्वं नाशयन्त्यन्या धेनवः सर्वयोषिताः ॥

इति दान मन्त्राः—

अनेन विधिना स्वर्ण-धेनुदानं करोति यः ।
पूर्वं कर्म—विपाकोत्थं सर्वं दुःखं प्रणश्यति ॥
दक्षिणां ब्राह्मणे दद्याद् यथा शक्तयाऽथ भक्तितः ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्यापि बन्धून्पि च भोजयेत् ॥
स्वयं स्नात्वा च भुञ्जीत पूताहारैस्तु संयतः २(†) ।
दानेनानेन नियतं पाद प्रस्वेदजं रुजम् ॥
जयन्ति रोगिणः कार्यं पादप्रस्वे दिना यतः ।
इति पाणिपाद प्रस्वेदघ्न-सुवर्णधेनुदानम् ॥

इति श्रीमद्विद्वज्जन कृपापात्रीभूतेन श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजेन—श्रीमद्वनन्ताचार्य्येण
विरचिते विधानपारिजाते समस्त धेनुदान विधानानि ॥

अनेन श्रीपरश्वेरः प्रीयताम् ॥

—*—

१ (*) 'गावः सुरभयानिबन्धम्' इत्यादि प्रागुक्त मोदान प्रकाशे नोमती विद्यालय मन्त्रैः ।

२ (†) 'सुवर्णं वैश्वं पदमन्त्रे' इत्यपि पाठोऽत्र सम्भवति ।

अथ 'गावः पृथ्वी सरस्वती'ति—गोदानानन्तरं (अतिदानान्तरम्) क्रमप्राप्तस्य पृथ्वीदानस्य दशदान मध्ये निरूपितत्वात् सम्प्रति तृतीय-विद्यादानं प्रस्तूयते १(*) ।

332. तद् यथा विष्णुधर्मोत्तरे—

विद्या कामदुघा धेनु विद्या चक्षुरनुत्तमम् ।
विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥
विद्यावान् सर्वकामानां भाजनं पुरुषो भवेत् ।
तस्माद् विद्यां हि दत्तो सर्वं दत्तं भवेद्विद् ॥
पराध्यापन श(स)क्तो हि पुरुषः पदमश्नुते २(†) ।
तपस्तत् परमं तस्य ब्रह्मलोकसमं स्मृतम् ।
सहस्रमेव धेनुनां शतं चानहुहां समम् ।
दशानहुत्समं यानं दशयान समोहयः ॥
दशवाजि समा-कन्या भूमिदानं ततोऽधिकम् ॥

333. तैत्तिरीय श्रुतिरपि—

स्वाध्याय प्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः ।
'तद्धि तप स्तद्धितपः ३(‡) ।
अत्र प्रवचनं प्रकृष्टवचन मध्यापन-मित्यर्थः ३(‡) ।

334. नन्दि पुराणे—

विद्याश्चतुर्दशप्रोक्ताः क्रमेण च यथा स्थिताः ।
षडङ्गा श्रुतरो वेदा धर्मशास्त्रं पुरातनम् ।
मीमांसा तर्कमिति च एता विद्याश्चतुर्दश ४(०) ॥

- १ (०) प्रागुक्तं चौष्णाहरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वतीति । तेषु दानेषु सरस्वतीपर्यन्तं पुस्तकादिषुपंविद्यादानानुच्यते । अपुना परिशिष्टनाहानं कथ्यते ।
- २ (†) तैत्तिरीयीपनिषदि—नवमेऽनुवाके । 'स्रतश्चाध्याय प्रवचने च' इत्यारम्भे 'तपः' इत्यन्तुक्तम् । महर्षिं मनुना च विद्यादानं ब्रह्मदानं चोक्तम्, अपि महर्षिं मीद्गल्य—चाह । 'ब्रह्मदो ब्रह्मसंस्थितं नित्यमेव । ब्रह्म'ति वेदोवा शेषः ।
- ३ (‡) 'अथाध्यापनेन तत्पूर्वकृतमध्ययनमपि प्राप्तम् । कुचादर्थेऽध्ययनमित्यपि पाठः । तथाच दोनदर्शनभाष्ये 'स्वाध्यायाद् योग्यासीत योग्यान् स्वाध्यायमानमेत् । स्वाध्याय योग्यत्पत्ता परमाका प्रकाशने' इति व्यासः ।
- ४ (०) 'इतिहास-पुराणे पञ्चमो वेदानां वेदः' इति श्रुतिः । तथाच 'अङ्गानि वेदाचत्वारो मीमांसा चाविविधरः । अथैवाङ्ग पुराणानि एता विद्याश्चतुर्दश' । महर्षिं याज्ञवल्क्य—“पुराणव्यायमीमांसा अथैवाङ्गानि विदितः । वेदाः स्नातानि विद्यानां चकौच च चतुर्दश” ॥

पुरातनम्—पुराणशास्त्रम् १(*) !

आसामेवान्तरोत्पन्नाः परा विद्याः सहस्रशः ।

आयुर्वेदः सस्यवेदः बहुभेदः प्रकीर्तितः ॥

335. सस्यवेदः—कृषिशास्त्रम् २(†) ।

‘सर्वात्माचात्मविद्या च संसारभयनाशिनी ।

सर्वदुःखान्तकरणी सर्वपापविनाशिनी’ ॥

तथाच—

‘ययैको जीवति प्राणी कयापि किल कुत्रचित् ।

सर्वत्र फलदा विद्या कुलानां शतमुद्धरेत् ॥

शिल्पविद्यां नरो दत्त्वा यान्तिवै ब्रह्मणोऽन्तिकम् ३(‡) ।

कलाविद्यां नरो दत्त्वा वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ४(+)

१ (*)

तवाङ्गानि षट्, यथा—शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषमिति ।
वेदाश्चत्वारः—ऋग्, यजुः, साम, अथर्वः । पूर्व्वलोमांसा, उत्तरलोमांसा च वैदिके ।
व्यायः सो महर्षिं गौतमकथादप्रचीती । आयुर्वेदः—महर्षिं आतेयादिप्रचीतः,
अथ चरक सुश्रुतादितदमर्गतः । धनुर्वेदः—ब्रह्मा-शिव-वशिष्ठ-सदाशिव-विद्यामिष
विक्रमार्क-भोजराजादि-विरचितः । गार्ग्यव्यासम्—इन्द्रमङ्गरत-कङ्गीश्वर-शुभंकरादि-
विरचितम् । अथर्वशास्त्रम्—मनु-पराशर-व्यास इत्यपि भागवत-वातव्याधि-वाहुदन्वीयुव-
पियुव-विद्याशास्त्र-कौटिल्य-कामन्दकादि-विरचितम् । अन्यत् सर्वं श्रीमन्मनुस्मृत्य-
संस्कृतप्रचीते प्रख्यातमेतदे विद्यते । आयुर्वेदस्य अथैव यस्याः महर्षिं चारपाधि-
मेक-जतुकर्क-भरद्वाजादिभिर्बिर्रचिताः सन्ति ।

२ (†)

कृषिशास्त्रम्—कृषिविषयकशास्त्रम्—महर्षिं पराशरादिभिरचितम् । पुराणेषु ज्योतिः
शास्त्रे च कृषिपराशरे वा कश्चित् कश्चित् कृषितत्त्वं वर्णितमस्ति ।

३ (‡)

शिल्पविद्यामिति । तारुव कामशास्त्रे यथोपरीयतद्वैकीर्त्त जतुःषष्ठि-कलाविद्यान्त-
नामाविद्याः सन्ति । ताश्च शैब्येन चोक्ताः । अथ वास्तुविद्यापान्तर्गता । तत्र इत्याः
मयनतम् । शिल्परतम् । वास्तुविद्या । प्रासादनशिल्पम् । मनुष्यालयशिल्पिका ।
मूलकशिल्पशास्त्रम् । कुमारवास्तुशास्त्रम् । मानसारः । काम्यपौरुषिष्यशास्त्रम्,
विश्वकर्षप्रकाशादि । शिवमूर्त्तिशास्त्रेण,—सप्त-पाराशरीयम् । इष्टम् पाराशरीयम् ।
सारसत शिल्पशास्त्रम्, पानद्याशिल्पम् । मूर्त्तितत्त्वप्रकाशः । जयश्रीपं पञ्चरात्रम् ।
दत्त्वविषयेण—मत्तमनिर्णयः । संनौतमाशिका, मत्तमचन्द्रिका । मत्तमविद्याः ।
नीती, अथर्वशास्त्रे वा इत्यतिर्ष, राजधर्मकौस्तुभः । मानसोद्धारः । बुद्धिकल्पतत्त्वः,
नीतिपाश्चात्तनम्, वैश्यावहननीति प्रथति ।

४ (+)

कलाविद्याः—चतुःषष्टि-कलाविद्याः शैब्यतन्वीकाः पूर्व्वोक्ताः ।

कल्पमेकं न सन्द्देहः स्वर्गाभोग-समन्वितः ।
 शस्यविद्यां १(*) नरोदत्वा तृतिमान् कामसंयुतः ॥
 प्रजापतिं पुरं गच्छेद् नरकात् तारयेत् पितृण् ।
 आशुर्वेदं नरो दत्त्वा लोकान् प्राप्नोति निर्मलान् ।
 अश्विनोर्दिव्य कामाद्यान् दिव्यमन्वन्तरं नरः ॥
 तर्कविद्यां नरो दत्त्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् २(†) ।
 मीमांसान्तु बुधे दत्त्वा शास्त्रमिन्द्रपुरे वसेत् ३(‡) ॥
 धर्मशास्त्रं नरो दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ।
 दशमन्वन्तरान् मर्त्यः तारयेन्नरकात् पितृण् ।
 वेदविद्यां नरो दत्त्वा स्वर्गे कल्पत्रयं वसेत् ४(+)
 आत्मविद्यान्तु योदद्यात्तस्य संख्या न विद्यते ५(x)
 पुण्यस्य गदितं सम्यगपि वर्षशतायुतैः ।
 एतावच्छक्यते वक्तुं यत् कल्पायुतमुत्तमम् ॥
 सत्यलोकं वसेद् मर्त्यो यत्र ब्रह्मा वसेत् प्रभुः ।
 पुराण विद्यादातार स्वन्वन्तफलभागिनः ६(s) ॥

- १ (०) शस्यविद्या—कृषिपाराशराख्या. अपरं पुराणवर्चिता, सापि पूर्वोक्ता ।
- २ (†) तर्कविद्या—सा हि विद्या, एका गीतमन्त्रादादिभिः प्रचीता । अस्याच प्रभाकरादिभिः मीमांसकैः प्रचीता आश्विनो वा ।
- ३ (‡) मीमांसा च इ भवतः । पूर्वमीमांसा, महर्षिं जैमिनिप्रचीता । उपरामीमांसा ब्रह्म-मीमांसाया मर्षिं व्यास-विरचिता । अर्धप्रतिपादक शास्त्रम्—श्रीतन्त्र, अर्धत्रय, —यत्तन्त्र, —मन्त्रादिप्रचीत—संहिता च ।
- ४ (+) वेदविद्याम्—चतुर्णां वेदानामध्यापनम् यथारोत्या । आश्विनो सप्तमाध्याये सप्तमस्तुमारे-नारदसंवादे ब्रह्मीनां प्राचीनविद्यानामुल्लेखं विद्यते । अत्र—स्वर्गलोकत्रयं इति हेमाद्रियः पाठः ।
- ५ (x) आत्मविद्याम्—अध्यात्मविद्याम् । 'अध्यात्मविद्याविद्यानाम्' इति गीतायामध्यात्मविद्यायाः सर्वविद्यातः श्रेष्ठत्वमुक्तम् । सा च उपनिषदुक्ता । अत्र बहुविधेति—इति न शक्यते इति हेमाद्रियः पाठः ।
- ६ (s) पुराणमन्त्रादिसंख्यां कल्पपुराणम् । तत्र ब्राह्म-पाठ-२. अथादि । उपपुराणाणि-ब्रह्मि—ब्राह्मपुराण-पाराशरौष-पुराण-काण्डोपगवादीनि । उपोपपुराणात्मिकाणि तथा—हीरपुराण-वादिनपुराण-मन्दिरीचरपुराणादीनि । अपरानि ब्रह्मि इति उपोप-पुराणाणि ।

तथा च—

श्लोकं प्रहेलिकां गाथां अथान्यद्वा सुभाषितम् १(*) ।
 दत्त्वा प्रीतिकरं याति लोकमप्सरसां सदा ॥
 रामायणं भारतश्च दत्त्वा स्वर्गं महीयते ।
 पुराणं तर्कशास्त्रञ्च च्छन्दोऽलङ्कार-लक्षणम् २(†) ॥

अन्यच्च ; तत्रैव—

‘अप्येकं नीरुजीकृत्य जन्भून् यादृशस्तादृशः ।
 आयुर्वेदे प्रभावेन किन्नदत्तं भवेद्भुवि’ ॥

१ (०)

श्लोक—श्लोकसम्बन्धपुलकम् । शनिश्चदक्षरात्मकंपद्यथा चक्षवा,—तथाच श्लोकः—
 ‘यथा च सुधिता वाक्सा मातरं पठ्युपासते । एवं सख्यांश्च भूतानि चन्द्रिणीच-
 सुपासते’ इति ह्यान्दोग्येपञ्चम प्रपाठकान्ते । सामान्ये तु श्लोकपदीनानुष्टुप् ह्यन्वया
 यथितपद्ये तद् व्यवहारः । अन्वय च ‘श्लोकात्मसूनि दक्षपर्वतराजपुत्राः’ इति ।
 ‘क उत्तम श्लोक गुणानुवादात्’ इति श्रीमद्भागवते । गाथातु—‘चार्यो वैदिकीच ।
 तथापि पद्यपल्लव विराचपद्यती—“तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीषामुत्तमं यम्” इति ।
 प्रहेलिका—दुर्बिद्यानार्यः प्रप्रः । तत्रच ‘व्यक्तोक्त्यकमप्यर्थे’ स्वरुपाथेक्ष गोपनात् । तत्र
 व्याख्यानं सम्बन्धः कथ्यते (या) सा प्रहेलिका’ विदग्धसुखमखनःदयः । सुभाषितम्,—
 सु सुतु मनोहरं भाषितसुकृतम्, गद्यपद्यैरिति । यथा सुक्तावली, सुक्तिसुक्तावली,
 सुभाषितावली, सुभाषितरत्नसन्दीपः, सुभाषितरत्नभास्वारागारः, सदुक्ति कर्षावतन, एते
 चाधुनिकाः । महाभारतम्—पञ्चमवेदः । ‘महाभारतं पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत्’ ।
 ‘वेदान्त्यापयामास महाभारतपद्यमम्’ । ‘चक्रं भारतमंहिताम्’ । ‘चतुर्थः
 सरस्वतीश्री वैदिकीधिकं यदा । तथा प्रथितलोकिसिन्धुमहाभारतसुष्यते’ । पञ्चमच
 श्लोकात्मकं षष्ठादक्षपर्वभिरिभक्तं महायज्यः । रामायणं—महाविषा श्रीमद् वाञ्छीकिना
 प्रचीतम्, इदं प्राक्तनं भगवत् श्रीरामवरितादिपुत्रकथा पूर्वम् । तत्रतुर्विधम्—
 वाचिष्ठ रामायणम्, अथ्यात्म रामायणम् । अथुत् रामायणञ्च—‘यावत्स्थासिन्धि-
 गिरयः सरितश्च महीतक्षे । तावद्दामायणचक्षया लीक्षेत् प्रचरिष्यति’ इति पुराणे ।

२ (†)

तत्र ह्यन्वः विविधम्—वैदिकं गायत्रानुष्टुभादि । महाविं विद्वत्प्रचीतञ्च । दक्ष्याचार्य-
 विरचितं च्छन्दोविचिचिचित्वादि । शौकिकं—हन्दोमज्जरी, उतरभास्वाराशुक्तम्, तत्
 काव्यात्मनैतथेति । यथा ‘ह्यन्व’ इति साक्षां नाम । अथद्वारः—उपमादिकम् ।
 श्वषादिरपि । अथद्वयनेऽनेनेति । अथद्वारस्वाभि, वामभटादिप्रचीतादि ;
 सरस्वतीकण्ठाभरम् । काव्यप्रकाशः, काव्यतत्प्रकाशः, उच्चमनीषमभिः,
 रत्नकाभरति । प्रायुक्तमन्वम् ।

सस्य-वेद प्रसादेन सम्पन्नाः शस्यशास्त्र्यः ।
 किं न(नु) नामकृतं तत्र पुण्यं भवति शास्त्रतम् ॥
 मीमांसा शास्त्रं माहात्म्यं बुद्ध्या वै वेदनिर्णयः १(०) ।
 किं न नाम शुभं दातु यज्ञं कर्म प्रवर्तमात् ।
 आत्मविद्याच पौराणी धर्मशास्त्रात्मिका च या ।
 एता विद्या क्षयी मुख्याः सर्व्वदान-क्रियाफलैः २(+) ।
 धर्मशास्त्रं नरो बुद्ध्या यत् किञ्चिद्धर्ममाश्रयेत् ।
 तस्य धर्म-शतगुणं धर्मशास्त्रं प्रदस्य च ॥
 पुराणाख्यान-विद्वांसः पितृदेवार्चने रताः ।
 लोकान् सर्व्वान् सर्व्वकामान् यान्ति सर्व्वशुभोदयात् ॥
 पुराण-विद्या-दातारं स्वचनन्त-फलभागिनः ।
 आत्मविद्या प्रदातारो नरा धर्म-समाश्रयात् ॥
 न पुनर्यान्ति निरयं प्रविशन्ति दूरस्ययम् ।
 उचीर्णाः सर्व्वपापेभ्यः सपुत्र-पशु-शान्धवाः ।
 मुच्यन्ते निरयैर्वै असंख्यै र्यातनात्मकैः ।
 वेद-मीमांसिकां दत्त्वा शिवधर्मस्तथैव च ३(‡) ॥

- १ (०) आयुर्वेद-मीमांसा-सस्यवेदानां तत्त्वं प्रागुक्तम् ।
 २ (+) मीमांसायाः आत्मविद्यायाश्च वर्णनं पूर्व्वोक्तम् । तयो, तयोर्वैशाख्यौ । तयोऽवयवौ यस्याः सा संज्ञिताः । 'विद्यामद्यग्यजुः स्यात् तयोश्च' विदुर्मुखाः । अन्वेतु तयोर्गा-वदन्ति—'तयोऽन्वेदो वेदसामान्ये विवेद्याश्च वर्णते । यथा द्विजस्यो माह्वये विषय्याच । अर्चयि माह्वये वैशोक्तम्—
 "तस्माद्द्वयात्मात्वं तात इह मे दुःखस्यत्रिभिम् ।
 तयोश्चर्कमधर्कौचं किम्पाकाकस्यत्रिभिम्' ।
 तस्मात्—तयोर्वैशाख्यौ । तयोर्च तयोश्चर्कः अथर्कः अतः ज्ञात् ।
 ३ (‡) त्रैवचर्कः अथाख्यः । अतस्तद्वी, त्रिवचर्कं, चतुष्टयश्च अथकनककान्वितम्, त्रिवीर्यमितम्, ज्ञानाद्योपमितम् । त्रिवचुगाचम्, वेदानादर्थगतस्य त्रैवभाष्यम् । त्रैव दर्शनम् । तद्वैश्विः, चार्कितम्, प्रकल्पित्वाचन्याः । त्रिवचर्कविशेषः । त्रिवचर्कता, त्रिवचर्कता, त्रिवचर्कता । त्रिवचर्कविद्याः । त्रैवाननशास्त्रज्ञेति ।

सप्तद्वीप-पृथिव्यान्तु नरो राजा भवेद्वि सः ।
 पाणिनीयं निरूपादि वेदाङ्गानि स्मृतिस्तथा १(*) ।
 दत्त्वा ज्ञानमवाप्नोति वेदान्तश्च विज्ञेयतः ।
 नित्यं देयानि राजेन्द्र गावः पृथ्वी सरस्वती २(†) ॥

—*—

(१३५) अथासां दानविधिः ।

—*—

336. गारुडे,—

स्वयं शुचिः शुचीन् विप्रान् प्रातः स्नातो जितेन्द्रियः ।
 दर्भानादाय पाणौतु पाठयेत्तान्तथा विधान् ॥
 अनध्यायान् परिहरन् नीचान् श्रावयन्नपि ३(‡) ।
 एवं विधानतो यस्तु ऋचमेकां प्रयच्छति ।

तथा च—

त्रिविन्पूर्णा च पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ।
 (त्रिविन्पूर्णा सम्पूर्णा तेन दत्ता मही भवेत् ॥)
 न तत् फल्पसहस्रेण गदितुं शक्यते फल्म् ।
 यद्वेद दाना दाप्नोति स्वप्रादपि महामते ॥
 तावन्ति वेदगीतानि पुण्यवेद प्रतानि च ।
 उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयते द्विजः ४(S) ।

-
- १ (*) पाणिनीयम् महर्षिं पाणिनिं विरचितं व्याकरणम् । तद्वाच्यं पातञ्जलं तद्विज्ञेय-
 नरद्विषयेति चिसुमिव्याकरणम् । अष्टाध्यायीति श्रुत्येते । तथाच—‘इतिकारं
 नरद्विषं भाष्यकारं पतञ्जलिम् । पाणिनिं सूत्रकारश्चेति तुमिषयं प्रविष्टं सुवर्णैः ।
 विष्णुं वेदव्याख्यान—सूत्रम् । महर्षिं याज्ञकुलिं विरचितम्, व्याख्यानद्वयसूत्रम् ।
 कृत्स्नं धर्मसंज्ञितम् । ‘वेदान्तो नाम उपनिषत् प्रमाणम्’ तद्विद्यापरिभाषकम् ।
- २ (†) गावः, इष्टो, सरस्वती च, प्रायुक्ताः ।
 त्रीन् वेदान्, दर्भानां नाम वा वेपारः तैः पूर्वां उच्यते ।
- ३ (‡) ‘नीचान् श्रावयन्नपि’ इति कश्चिद् बन्धो पाठान्तरमिति ।
 ४ (S) ‘दत्त्वाध्यापयते नरः’ इति चादभ्यासं कृतः पाठः । ‘वेदोऽखिलोऽर्थसूत्रम्’ ।
 ‘वेदविहितोऽर्थः, अर्थसंज्ञाविषयः’ । ‘गावेषु विद्यमानेषु तैः इष्टकम्’ इति । उपाध्यायः—
 उपसर्गोपनिषत्-पूर्वकं चर्चते वेदादीन् उच्यते ।

किञ्च दत्तं भवेत्तेन घर्मकामार्थं दर्शनम् १(*) ॥
 छात्राणां योजनाभ्यङ्गं क्स्त्रभिक्षामथापि वा २(†) ।
 दत्त्वा प्राप्नोति पुरुषः सर्वान् कामान् न संशयः ॥
 विवेकं जीवितं दीर्घं धर्मकामार्थान्प्लुष्यात् ।
 सर्वमेव भवेद्दत्तं छात्राणाम्भोजने कृते ॥
 इति विद्यार्थिनां सामान्यदानविधानम् ।

—*—

(१३६) अथ विद्या प्रतिमा दानादि ।

—*—

तत्रैव—

अथ दानविधिं वक्ष्ये रहस्यं परमं मतम् ।
 यं विधाय नरो घोरान्निरया झोपसर्पति ॥
 आम्नाय रूपाणि विधाय सम्यक् ,
 हेमानि पूर्वोदित लक्षणाणि ३(‡) ।
 विशुद्धमाला मणिभूषितानि,
 ऋगादिवेद क्रमतो निवेदय ॥

पूर्वोदित—लक्षणातीत्यनेन महाभूतघटदाने प्रदर्शितं, तत्र चिह्नेयमित्युच्यते ।

वासांसि देयानि यथाक्रमेण,
 पीतानि शुक्लान्यथ लौहितानि ।
 नीलानि चैवं कुसुमानि दत्त्वा,
 सस्पृज्य गन्धाक्षतधूपदीपैः ॥

१ (*) 'दमितम्' इति श्रुति-पठः पाठः ।

२ (†) 'कावा-विद्यार्थिनीऽन्नेवासिनः शिष्या ब्रह्मचारिणः' इति । तेषु ब्रह्मचारि-विद्यार्थिभ्यः
 निवास वासोऽन्नपुस्तक धनादीनि, चषमन्त्रेशानि ।
 तथा च—'यस्य कुचिगतं चान्निविद्याभ्यासेन जीर्यति । स शारवति दातापं ह्यन्नपूर्णात्-
 दद्यापराम्' इति कतिः ।

३ (‡) 'हेमानोत्थव च' इमानोति' पाठ चादरं ब्रह्मण्येऽस्ति ।
 यदा 'हेमानो'ति सुवर्णानि शोभानि ।

आमोदि मोदकयुतं घृत पायसञ्च,
 सखौद्रमन्मथ पूषघृतं क्रमेण १(॥*) ।
 तेभ्यो निवेद्य प्रथितं विधिवत् प्रणम्य,
 सम्यक् प्रदक्षिण-विधिं विदधीत विद्वान् ॥
 तेषां पूजाविधिः कार्थ्यो गायत्र्या धीमताम्बरः ।
 व्याहृत्य व्याहृतीः कुर्याद् दावाहन-विसर्जने २(†) ॥
 मन्त्रै रेतैस्ततः कुर्यादमीषा मनुमन्त्रणम् ३(‡) ।
 तान् मन्त्रानाह,— ऋग्वेद-पद्म-पत्राक्ष रक्ष रक्ष क्षिपाशुमम् ॥

—*—

(१३७) अथ वेद विद्या(प्रतिमा)दान विधानम् ।

—*—

शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि देहि मे हितमद्भूतम् ।
 यजुर्वेदं नमस्तेऽस्तु लोकत्राण-परायण ! ॥
 त्वत्प्रसादेन मे क्षेमाः निखिलाः सन्तु सन्ततम् ।
 सामवेदं महावाहो त्वं हि साक्षाद्दधोक्षजः ॥
 प्रसीद सुमुखो भूत्वा कृपयाऽनु गृहाण माम् ।
 अथर्वन् सर्वभूतानां त्वदायत्ते हिताहिते ॥
 शान्तिं कुरुष्व देवेश ! पुष्टिमिष्टां प्रयच्छ मे ।
 इति सम्प्रार्थ्य देवेशान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 प्रदद्यादेकमेकस्मिन् सुवर्णत्रिपलान्वितम् ।
 दद्यादेकपलोपेत-मेकैकमिह दुर्बलः ४(०) ॥
 अथ स्वशक्तितो वापि दानमेषां विधीयते ।
 एतदेव प्रमाणं स्यात् तेषां मूर्त्तिविनिर्मितौ ॥

१ (०)

‘धू-पद्म’ नित्यत् ‘पूष’ पाठोऽपि स्यात् ।

२ (†)

व्याहृतिभिः कुर्यादावाहन-विसर्जने ।

३ (‡)

मन्त्रैरेतैरिति ‘ऋग्वेद’ इत्यादि मन्त्रैरित्यर्थः ॥

॥

‘इराशुमम्’ इति भिन्नः पाठोऽपि ।

४ (०)

‘दुर्बलः’ इत्यत्र दुर्बलमिति पाठान्तरमस्ति । अत्र दुर्बलः एतत् कल्पे भिःस इति शेषम्
दुर्बलमिति तु एकस्य सर्वस्य वा वेदस्य दानं भवितुं दुर्बलमिति भावः ।

अनधीत-वतो वेदान् वेददानविधिस्त्वियम् ।
सदाध्यन युक्तस्य शिष्याध्यापक मेवहि ॥
वेदाननधीतो—वेदाध्ययन वर्जितस्य पुंसः ।
अज्ञानामप्यध्यन विधि वेदाध्यन विधिना व्याख्यातः !
इति वेददानविधानम् ॥

—*—

(१३८) अथ स्मृति दानम् ।

—*—

337. नन्दिपुराणे—

भ्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां चक्षुषी द्वे प्रकीर्तिते ।
काण सत्रैक्या हीनो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ॥
स्मृतयो धर्मशास्त्राणि १(*) ।
तासां प्रणेतार ऊनविंशति-महर्षयो-याज्ञवल्क्येनोक्ताः ।
मन्वत्रि विष्णुहारीत-याज्ञवल्क्योशनाङ्गिरः-
यमापस्तम्ब-सम्बर्ताः कात्यायन-बृहस्पती ।
पराशर-ज्यासश्छलिस्त्रिता वृक्षगोतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्र-प्रयोजकाः ॥

338. मनुना अष्टादशोक्ताः ।

—*—

तथाच—

विष्णुः पराशरो वृक्ष-सम्बर्त-ज्यास-हारीताः ।
शातातपो वशिष्ठश्च यमापस्तम्बगोतमाः ॥

१ (*)

‘श्रुतिश्च धर्मसंज्ञिता’ । अर्थेन धर्माधर्मौ यया सा श्रुतिः । वैश्वदेविके
श्रौत-गृह्य-धर्मशास्त्राणि प्राचीन श्रुतित्वम् । मन्वद्विष्णुहारीतौ
वेदाधेयवचनपूर्वकत्वेन विधिनिषेधसुखेनवर्षितत्वेन श्रुतित्वम् । तदनुयायि-धर्मशास्त्र-
निबन्धात्मनि-श्रुतित्वम् । मन्वाद्य-मन्वाद्यवतमरचितत्वं श्रुतित्वमिच्छात् । एतन्मते
भारत-रामायण-पुराणाना-मितिहासेऽनर्णितत्वमिति, परदेशानि श्रुतित्वमवेत् ।
श्रुति-श्रुति-पुराणानामिति वृक्षगोतमौ श्रुति-श्रुति-इत्येते ।

देवक शङ्ख-लिखितो भारद्वाज-शतोत्रयः १(+)
शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्ट स्मृतिकारकाः ॥

तथा—

भार्गवी नारदीयाच बार्हस्पत्याङ्गिरस्यपि २(+)
स्वायम्भूवस्य शास्त्रस्य चतस्रः संहिता मताः ॥

339. अङ्गिरा—

जावालि नाचिकेतश्च स्कन्दोलौगाक्षि काश्यपो ।
व्यासः सनत्कुमारश्च शतपु जर्नक स्तथा ॥
व्यासः कात्यायनश्चैव जातुकर्णः कपिशुलः ।
बोधायनः कणादश्च विश्वामित्र स्तथैवच ॥
उपस्मृतय इत्येताः प्रवदन्ति मनीषिणः ३(+)

340. यमः—

एतेर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वैपुरा ।
तान्येवास्ति प्रमाणानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ४(+)
स्मृतयो धर्ममूलोद्दि धर्मैः सञ्जीर्ण-साधनम् ।
अतः स्मृतिषु दत्तास्तु सध्वेदान-फलम्भवेत् ॥
एकमेव समुद्रस्य प्राणिनं दुःखसागरात् ।
अनन्त फलमाप्नोति किं पुनश्चानन्दो बहूम् ॥
किमतः स हिषस्योऽस्ति किम्वा ज्ञानस्तथाविधम् ।
अन्यद्वा तत् किमस्तीह यद्वा स्मृतिषु दृश्यते ५(x)

- १ (*) 'सप्तमं च' इत्यं पाठोऽस्ति । सप्तमि-कृतितु भारद्वाजकृतित्पद्यगति । याज्ञवल्क्यः प्रागपि विनक्षितः ।
- २ (+) भार्गवीया—तेनकीतासंहिता । श्वशुभ्रान्नसुभ्र भौता संहिता प्रोक्ष्ण्वादिमीतासाच सञ्जाःचतुर्विधाः ।
- ३ (+) उपस्मृतयः—यथा पुराचीपपुराचोपोपुराचानि बहुविधानि, तथा कृतयः । उपकृतयः । उपोपकृतयः । परमेतासामनेच विचलेऽपि सञ्जासां सत्यनेकमेव धर्मः ।
- ४ (+) हेतुभिः—इत्यतर्के देवकृतियिदह तर्के वा, नहन्तव्यानि मेव सञ्चनोयानि ।
- ५ (x) धर्मविषये बहु एतास्तु कृतितु न इत्येते तद् चक्यदन्त किमस्तीति ?
च न हाने, सञ्चक्येत् । यथा पुचादिद्वारा तीर्थादी । चञ्चापनञ्चाध्वननपि बुद्ध-
विचपरपरवा वा योध्यन् । अनवा रीत्या ज्ञान—शास्त्रवीः प्रचारोद्युति, भवति ।

अतस्तासु प्रदत्तासु ज्ञानदानभिजायते ।
पारं प्राप्य च शास्त्राणां ब्रह्मलोके भवीयते ॥

दानम्—साक्षादध्यापनं परम्परया पुस्तक दानं वा । अनुक्त—दक्षिणामपि
तदक्षिणं देयम् ।

इति सृष्टिदानम् ॥

341. तथाहि, भविष्ये—

अदत्त-दक्षिणादानं व्रतञ्चैव नृपोत्तम ! ।
विकलन्तद् विजानीया त्स्मनीव हुतं हविः ॥
सौवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
सर्वेषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणेऽप्यते ॥
देयद्रव्य-नृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् ।
अनुक्त दक्षिणे दानं दशांशं वापि शक्ति तः ॥
सुवर्णं रजतन्ताम्रं तण्डुला धान्य मेवच ।
नित्यश्राद्धं देवपूजा सर्वमेतद् दक्षिणम् १(*) ॥
नित्यं देयानि राजेन्द्र ! गावः पृथ्वी सरस्वती ।
दातारं तारयन्त्येते जप-वापन-दोहणैः २(†) ॥

342. चाराहेच—

विद्यादानविधिं वक्ष्ये यथा तत्त्वेन ते पुनः ।
दत्तेन तत् फलन्तस्य दातुरस्य समासतः ॥
उक्ते समारभेत् काले निम्नोन्नत-विवर्जिते ।
सु समे भूप्रदेशे च गोमयेनोपलेपयेत् ॥
पुष्पप्रकर-सम्पन्ने गीतवाद्य समाकुले ।
अमलां चतुरस्राम्बा चन्दने नेत्र कारयेत् ३(‡) ॥
पुस्तकं तत्र संस्थाप्य गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् ।
सौवर्ण-लेखनी कार्या मसीभाण्डञ्च रौप्यम् ४(+) ॥

१ (०)

एतत् सर्वं उद्विचिचम् इति ईशाप्रोवे ।

२ (†)

अथ कश्चिदादशमन्व्ये 'अथवाहन-दीर्घमे'रित्यपवाद उपनम्भते ।

३ (‡)

अननु 'वेदिकांचतुरस्राम्बा' इति चादवांकारधृतः पाठः ।

४ (+)

'शिका मसी' शकं पचाकनचक्षा'असिर्वीशो' इति विक्राब्द शेषः । 'मसिनाःच मसी' मसी'
इति ईशेषः । 'शेखकोविपिकरचंनं आदचरचच-चचुको' इति व्याधिः । अन्त
पचको मुद्याम् ।

जयशब्दं समुद्घोष्य आरमेलेखकः सुधीः १(*) ।
 विनीतश्चाप्रमत्तश्च शास्त्र-निष्पत्तिमानयेत् ॥
 ब्राह्मणस्य सुवृत्तस्य वाचकस्य विजल्पतः ।
 अनेन विधिना दत्त्वा दातु रत्नस्य यत् फलम् २(†) ॥
 तत् फलं कौटिल्युणितं पुस्तकैकं प्रदानतः ३(‡) ।
 यत् पुण्यं तीर्थयातृणां यत्पुण्यं यज्वनां नृणाम् ॥
 तत् पुण्यं कौटिल्युणितं विद्यादाने न संशयः ।
 कपिलानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत् फलम् ॥
 तत् फलं समवाप्नोति पुस्तकैकं प्रदानतः ।
 शोधयित्वा तु तच्छास्त्रं देयं वै मोक्षमिच्छता ॥
 लेखके दक्षिणान्दद्याद् वस्त्रालङ्कार भूषणैः ।
 शुद्धञ्च वस्त्रयुग्मञ्च दद्याच्छास्त्रसमन्वितम् ४(§) ॥
 अत्र समन्वितं—सम्पूर्णं मित्यर्थः ।
 लिखापयित्वा तच्छास्त्रं देयं गुणवते सदा ।
 तपस्विने धर्मरते परिपालन—तत् परे ॥
 वस्त्र युग्मेन सम्भूतं पुस्तकं प्रतिपादयेत् ।
 वाचकं पूजयेच्चैव वस्त्रालङ्कार भूषणैः ॥
 क्षम्यतामिति वक्तव्यं लेखकः सुसमाहितः ५(+)
 अनेन च विधानेन विद्या दानात् फलं लभेत् ॥
 शुभेऽह्नि शुभनक्षत्रे मण्डपं रचयेद्बुधः ।
 तत् कृत्यमाह ।

343. बह्विपुराणे—

शुभेऽह्नि शुभनक्षत्रे मण्डपं शुभवेदिकाम् ।
 चतुरस्रं धितानञ्च कृत्वा तत्रोप लेपयेत् ६(x) ॥

१ (*)

‘जयशब्दं समुद्घोष्य’ इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

२ (†)

‘दुर्भिक्षे समनुग्रहे... फलम्’ इति आदर्शपुस्तकान्तर धृतः पाठः ।

३ (‡)

‘पुस्तकैकं प्रदायक’ इति “ ” ” ।

४ (§)

‘शास्त्रं समाहितम्’ ” ” ” ।

५ (+)

‘ब्राह्मण्यः सुखमाहितः’ ” ” ” ।

६ (x)

ज्योतिः शास्त्रोक्तं शुभं सुहृत्तं सुहृत्तं विनामथ्यायुक्तं काले तद् विधेयम् । तथा च ऋत्वी
 ‘नबिताजं ज्ञायते काशीं यत्र तिष्ठन्ति देवताः ।
 वरमेकापुतिः काशीं ना काली सच कौटवः’ इति

तत्र न्यस्यासनं दिव्यं दिव्यं गन्धादि वासितम् ।
 संस्थाप्य पुस्तकन्तत्र धर्मशास्त्रस्य धीमतः ॥
 ब्राह्मणान् वेदसम्पूर्णान् दानलक्षण पारगान् १(३) ।
 जानयेच्च सुसंपूज्य वस्त्रालङ्कार भूषणैः ॥
 घृत धेन्वा युतं रत्नैर्हृद्याद् गुणवते ततः ।
 अनेनैव विधानेन ब्राह्मणान् शीलसंयुतान् २(†) ॥
 अध्याप्य ब्रह्म शास्त्रादि ब्रह्मसायुज्यतामियात् ३(‡) ।
 स्वस्य—सामर्थ्ये तु ४(+)
 धनेर्ध्वा विपुलैर्हृत्तैर्गुरुं कृत्वा सुतर्पितम् ।
 अध्यापयेच्छुभांश्छिद्यन् अभिजातान् सुमेघसः ॥
 एवं विद्या प्रदानन्तु सर्व्वदानोत्तमोत्तमम् ।
 सर्व्वदा सर्व्ववर्णाणां नरकात् ब्रह्ममुत्तमम् ५(§) ॥
 इति विद्यादानम् ।

—*—

(१३६) अथ पुराण दानानि प्रसङ्गादुच्यन्ते ।

—*—

344. तत् पुराण लक्षणं सौर पुराणे—

‘सर्गाच्च प्रतिसर्गाच्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
 वैशानुचरितभैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
 अत्र नोप पुराणानां खिलत्वा लक्षणं स्मृतम् ६(०) ।
 ब्राह्मं पुराणं तत्राद्यं संहिताभ्यां विभूषितम् ॥

- १ (०) ‘वेद सप्तम्याम्’ इति सन्यासरे पाठः ।
 २ (†) पूर्वोक्त प्रचाल्या । श्रीचाचार विद्याविनययुतान् ब्राह्मणानां ऋष्युक्तिः ।
 ३ (‡) ‘वर्कशास्त्रादि’ इति सन्यासरे धृतः पाठः ।
 ४ (+) सत्येति सत्येति च पाठः सम्भाव्यते । विभवेवैपुण्ये इति तद्दान पूर्व्वकं विद्यां यज्ञीयान् ।
 ५ (§) ‘वत्पुण्यं’ सर्व्वतीर्थानां विधिबहवश्चानामदा ।
 तत्पुण्यं’ सप्तम्याज्ञोति विधिबहवश्चानामदाः पुनान् ॥ इति वसिष्ठः ।
 ६ (०) ‘षटादश-महापुराणं संख्याया ऋषेचरति ब्राह्मणियादिना ।
 ‘वत्पुण्यं’ इत्यत्र ‘वत्पुण्येऽपि पुराणानाम्’ इत्यं पाठान्तरमस्ति । पूर्व्वं वारमीकस्तुम्
 सत्येति विषयान्तरं प्रसङ्गान् पुनः पुराणं इति सत्येति । खिलत्वादिभिः—
 परिचित्वादिभ्यः ।

श्लोकानां दशसाहस्रं नानापुण्य कथा युतम् ।
 पाद्यं द्वितीयं कथितं तृतीयं वैष्णवं स्मृतम् ॥
 चतुर्थं वायुना प्रोक्तं रायवीयमिति स्मृतम् ।
 तती भागद्वयं प्रोक्तं भागत्रय-विभूषितम् ।
 चतुर्भिः पर्वभिः प्रोक्तं भविष्यत्तदनन्तरम् ॥
 मार्कण्डेयं अथामेयं नारदीयमतःपरम् ।
 दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ॥
 भागद्वयेन संयुक्तं ततो वाराहमुत्तमम् ।
 संयुक्तमष्टभिः खण्डैः स्कान्दश्चैव सविस्तरम् ॥
 ततस्तु वामनं नाम भागद्वय-विराजितम् ।
 मातृस्यश्च गारुडं प्रोक्तं ब्रह्माण्डश्च ततःपरम् ॥
 भागद्वयेन कथितं ब्रह्माण्डमिति संज्ञितम् ।

345. मातृस्येच—१(*) ।

पुराणानि दशाष्टौच साम्प्रतं तदिहोच्यते ।
 नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुष्वं ऋषिसत्तमाः ! ॥
 ब्रह्मणाभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये ।
 ब्रह्मन्तश्च साहस्रं पुराणं परिकीर्त्यते ॥
 लिखित्वा तच्च योदद्यात् जलधेनु समन्वितम् २(f) ।
 वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ब्रह्मलोके महीयते ॥
 एतदेव यदा पद्य मभूद्धैरनयश्जगत् ।
 तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत्पाद्यमित्युच्यते बुधैः ॥
 पाद्यन्तत् पञ्चपञ्चाशत् साहस्रमिह पठ्यते ।
 तत् पुराणश्च योदद्यात् सुवर्णकमलान्वितम् ॥
 ज्यैष्ठे मासि तिलैर्युक्तं सोऽश्वमेध-फलं लभेत् ।
 वाराह कल्प वृत्तान्तं अधिष्ठस्य पराशरः ॥
 यत्राह धर्मानलिखान् तद् युक्तं वैष्णवं विदुः ।

१ (*)

प्रकारान्तरैश्च पुराणान्तरैश्च कृतवन्ती मातृस्य इति । मन्वन्पुराणेति श्रौतम् ।

२ (f)

अथ वैश्वदेवस्य कल्पस्य पूर्वं वैश्वदेव प्रसङ्गं श्रौतम् ।

तदापादे च योद्द्याद् घृतधेनु-समन्वितम् ।
 पौर्णमास्यां सुपूतात्मा स पदं याति वारुणम् १(*) ॥
 त्रयोविंशति साहस्रं तत्पुराणं विषुव्बुधाः ।
 इवेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिद्वाव्रवीत् ॥
 यत्रतद् वायवीयं स्याद् रूद्रमाहात्म्य-संयुतम् ।
 चतुर्विंश-सहस्राणि पुराणं तदिहोच्यते ॥
 श्रावण्यां श्रावणे मासि नुदुधेनु-समन्वितम् ।
 यो दद्याद्दधिसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 शिवलोके स पूतात्मा कल्पमेकं वसेन्नरः ।
 यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्णयते धर्म-विस्तरः ॥
 वृत्रासुरबधोपेतं तद्भागवतमुच्यते २(†) ।
 सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युन्तरामराः ॥
 तद्दृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते ।
 लिखित्वा तच्च योद्द्याद्धेम सिंह समन्वितम् ॥
 पौर्णमास्यां प्रोष्ठपद्यां स याति परमं पदम् ।

तद्दधिसु—

शोधयित्वा भागवतं योद्द्यान् श्रद्धयान्वितम् ।
 क्षीमवस्त्रेण सम्ब्रीतं व्यासपीठोपरिस्थितम् ॥
 ब्राह्मणाय विशुद्धाय विष्णुभक्ति-पराय च ।
 वस्त्रालङ्कारसहितं उपवीतसमन्वितम् ॥
 स्वर्चिनं स्वर्चिनायैव- गन्धपुष्पादिभूषकेः ।
 दद्यान् कृष्णपरो धीमान् जन्मवन्द्यापनुत्तये ॥
 भागवत नमस्तेऽस्तु साक्षान् कृष्णशरीरक ! ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि रक्ष मां दुःखमागरात् ॥

१ (•)

‘विशुद्धात्मा’ पूतात्मा, पवित्रमनाः शुद्धात्मिकः यतः ।

२ (†)

श्रीकोट्यं श्रीधरस्वामिकृत टीकायासंबंधं, श्रीमद्देवी भागवतीय टीका भूमिवाद्यासव्यासि ।
 पतञ्जलये श्रीमद् देवी भागवतीय टीका सुखबन्धे पुष्कलं श्रीमशेषकण्ठ प्रेक्षितं वर्णितम् ।
 तेनाव ह्योभांगवतश्रीमत्सं सम्यग्विचारितञ्च । ‘पुराण पठनं यव तव मन्त्रिणिनी इतिः’ ।

यथा श्रेष्ठं पुराणेषु त्वं वै भागवतोत्तम ! ।
 तथा मां विमलं कुर्व्याहीनञ्च शरणागतम् १(*) ॥
 इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।
 इदं श्रीविष्णुभक्ताय प्रीत्यर्थं चक्रपाणिनः ॥
 ब्रह्मन् त्वं सर्वधर्मज्ञ वासुदेवपरायण ! ।
 श्रीभागवत दानेन त्राहि मां शरणागतम् २(†) ॥
 एवं भागवतं दत्त्वा वैष्णवान् परिपूज्य च ।
 आशिषं तत आदाय ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
 एवं कृत्वा महाभागो विष्णु सायुज्यमाप्नुयात् ।
 अष्टादश सहस्राणि तत् पुराणं प्रकीर्तितम् ॥
 सव्याख्यानं विशेषेण दत्त्वा विष्णुवाल्यं ब्रजेत् ।
 यत्राह नारदो धर्मान् बृहत कल्पाश्रितांस्त्वह ॥
 पञ्चविंश सहस्राणि नारदीयन्तदुच्यते ।
 तदिदं पञ्चदश्यान्तु यो दद्याद्धेम संयुतम् ॥
 उत्तमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्ति-दुर्लभाम् ।
 यत्राधिकृत्य शकुनीन् धर्माधर्म-विचारणम् ॥
 पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते ।
 परिलिख्य च योदद्यात् सौवर्ण-कटिसंयुतम् ॥ ३(‡)

१ (*) अथ 'चरणगतं' इति चादर्शयत्यान्तरे दृश्यते । भगवतो भगवत्या वा मातायाः पुरुषं यत्तद्भागतं सहापरायणम् ।

२ (†) अथ श्रीभागवतपदेन चक्रपाणिपदेन च योमदभागवतं बोध्यम् । नापि योमहेवी-भागवतम् । 'यस्मात् पुरा ज्ञानतीर्तं पुराणमेव कीर्तितम्' । इति भविष्ये ।

सङ्गुनीनाह, तत्रैव,—'पिङ्गाश्वश्च विराशश्च सुपुत्रः समुखभवा ।

श्रीशुपुत्राः खग श्रेष्ठाः तत्त्वशाः शास्त्रचिन्तकाः ॥

'मिथाश्च कथयामास सुरधाय समाधये ।

सा कथा कथिता पश्चाद् मार्कण्डेयेन भागुरी ॥

तां कथां कथयामासुः प्रविष्टो जेमिनिं प्रति ।

अनेनैव विधानेन कथाः षड्विधिकाः क्रमात् ॥ अन्ये द्वेवीमातायाः टीकासु ।

'इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्म सम्मितम्' । 'तत्पुभागवतं प्रोक्तं ननुदेवी पुराणकम्' ।

'भवसागरात्' इति श्लोकः अधिक एवदृश्यते ।

३ (‡) अथ करीतिपाठे सुवर्ण-निर्मित-वारणोबोध्यः ।

अत्र कटिः—कटिसूत्रम् । करीति क्वचित् ।
 कार्त्तिक्यां पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलभाग्भवेत् ।
 यत्तदीशान-कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्यच ।
 वशिष्ठायाग्निना प्रोक्त मागनेयं तत्प्रचक्षते ॥
 लिखापयित्वा योदद्याद्धेमपद्म समन्वितम् १(*) ।
 मार्गशीर्षे विधानेन तिलधेन्वान्वितं तथा ॥
 एतत् षोडश साहस्रं सर्वकृतु फलप्रदम् ।
 यत्राधिकृत्य माहात्म्यं मादित्यं स्य चतुर्मुख ! ॥
 अधोर कल्पवृत्तान्त प्रसङ्गेन जगत्पतिः ।
 नवमे कथयामास भूतमामस्य लक्षणम् ॥
 चतुर्दश सहस्राणि तथा पञ्च शतानिच ।
 भविष्यच्चरितप्रायं भविष्यत्तद्विहोच्यते ॥
 तत् पौषे मासि योदद्यात् पौर्णमास्यां विमतसरः ।
 गुडकुम्भं समायुक्तं मग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्यच २(†) ॥
 सार्वर्णिना नारदाय कृष्ण-माहात्म्य-संयुतम् ।
 यत्र ब्रह्म-वराहस्य चरितं वर्ण्यते मुहुः ॥
 तदष्टादश साहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तं मुच्यते ।
 पुराणं ब्रह्मवैवर्त्तं योदद्यान्माघमासिच ॥
 पौर्णमास्यां स भगवन् ब्रह्मलोके महीयते ।
 यत्राग्नि-लिङ्गमध्यस्थं प्राह देवोमहेश्वरः ॥
 धर्मार्थकाममोक्षार्थं मागनेय-मधिकृत्यच ।
 कल्पं तल्लैङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् ॥
 तदेकादश साहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति ।
 तिलधेनुसमायुक्तं स याति शिवं सास्मताम् ॥
 महावराहस्य पूर्णं माहात्म्यमधिकृत्य च ।
 मानवस्य प्रसङ्गेन कल्पस्य मुनिसत्तम ! ॥

१ (*)

‘शुभघटं समन्वित’मिति शुभादौषः पाठः ।

२ (†)

पक्षे, रथन्तरं नाम राक्षः वेदेषु ब्राह्मणं त्रैयः । पञ्चान्याच षड्दशं ब्राह्मणं त्रिभिः ।

सदा रथन्तरं साधो नाम इति, नारदजीव शैतुल्यारादिवत् ।

चतुर्विंश-सहस्राणि तत् पुराणमिहोच्यते ।
 विष्णुनाऽभिहितं क्षौण्ये तद्वाराहमिहोच्यते ॥
 काश्वनं गरुडं कृत्वा तिलधेनु-समन्वितम् ।
 पौर्णमास्यां मधो दत्त्वा ब्राह्मणाय कुटुम्बिने १(*) ॥
 वराहस्य प्रसादेन पदमाप्नोति वैष्णवम् २(†) ।
 यत्र माहेश्वरान् धर्मान् अधिकृत्य च षण्मुखम् ३(‡) ॥
 कल्पे तत् पुरुषे वृत्ते चरितैरुपवृंहितम् ।
 कान्दं नाम पुराणन्तद् एकाशीतिर्निगद्यते ॥
 सहस्राणि शतश्वैकमिति मर्त्तुषु पठ्यते ।
 परिलिख्य च योदद्याद्वेमशूल-समन्वितम् ।
 शैवश्च पदमाप्नोति मकरोपगमे रवेः ।
 त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः ॥
 त्रिवर्गमभ्यधा तत्र वामनं परिकीर्तितम् ।
 पुराणं दश साहस्रं कूर्मकल्पानुगं शिवम् ॥
 यच्छरद्विषुवे दद्याद् वैष्णवं यात्य सौ पदम् ।
 यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले ॥
 माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः ।
 इन्द्रयुग्न प्रसङ्गेन ऋषीणां शत्रुसन्निधौ ॥
 सप्तदश सहस्राणि लक्ष्मी-कल्पानुसङ्गिकम् ।
 योददद्यादयने कुम्भं देहमकूर्मभंसमन्वितम् ॥
 गो सहस्रं प्रदानस्य स फलं प्राप्नुयान्नरः ।
 श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः ॥
 मत्स्य-रूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् ।
 अधिकृत्या प्रवोत् सप्तकल्पवृत्तं मुनिव्रताः ॥
 तन्माहात्म्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश ।
 विष्णवे हेमवत्सेन धेन्वाच्चैव समन्वितम् ॥

१ (*) 'विष्णुजोक्षे महीयने' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

२ (†) 'प्रसादिन' इत्यत्र 'प्रसङ्गेन' इति हेमाद्रि-धृतः पाठः ।

३ (‡) 'षण्मुखः' इत्यत्र 'पराक्ष्व' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

योदद्यात् पृथिवी तेन दत्ता भवति वाखिला ।
यदा च गारुडे कल्पे विश्राण्डाद् गारुडोद्भवम् ॥
अधिकृत्यान्नवीत् कृष्णो गारुडं तदिहोच्यते ।
तदष्टादश चैकञ्च सहस्राणीह पठ्यते ॥
सौवर्णं हेम मिथुन-संयुक्तं विष्णवे नरः ।
यो ददाति परां सिद्धिं माप्नोति शिवसन्निधिम् १(*) ॥
इति महापुराणानां वृत्तसुक्तम् ।

—*—

(१४०) अथोपपुराणानि ।

—*—

३१६. वामणे—

अखिलान्युपपुराणानि यानि प्रोक्तानि सूरिभिः ।
आर्षं सनत्कुमारोक्तं नारसिंह मतःपरम् ॥
तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारंगतु भाषितम् २(†) ।
दुर्वाससोक्तमाश्चर्य्यं नारदोक्तमतःपरम् ॥
कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसंरितम् ३(‡) ।
ब्रह्माण्डं वारुणञ्चाथ कालिकाह्वयमेव च ।
माहेश्वरं तथा शाम्बं सोरं स्ववार्थमञ्चयम् ॥
पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयम् ।
इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कोर्मसंज्ञितम् ॥
अतुद्धीं संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदनः ।

३१७ मातृस्ये दानोद्यते च—

सर्वेष्वपि पुराणेषु सात्त्विकादि फलं स्मृतम् ४(०) ।
सात्त्विकेषु पुराणेषु माहात्म्यमधिकं हरैः ।

- १ (*) 'प्राप्तोऽयथायसकालिम्' इति आदशान्तरधृतः पाठः ।
२ (†) 'तृतीयं नारदोदितं' कुमारचतु-भाषितम्' इति आदशान्तरधृतः पाठः ।
३ (‡) प्रस्थानभेदे 'शोभश्चतुर्दशसंज्ञितं' नामिदंरूपपुराणानां नामोद्भवः ज्ञतः । तस्यांशेन प्रभेदोद्वह्यते । प्रस्थानभेदे च सात्त्विकस्यैव 'चयोसाक्यं योम' इति प्रोक्तव्यस्याख्याभूतः ।
४ (०) 'तद्विदुषे च यत् कथम्' इति उन्नादिधृतः पाठः ।

राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणोविदुः ॥
 तद्वदमेव च माहात्म्यन्तामसेषु शिवस्य च ।
 संकीर्णेषु सरस्कत्याः पितृणाञ्च निगद्यते ॥
 लिखितवोपपुराणानि सहिरण्यानि पर्वणि ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छेत स विद्यापारगो भवेत् ॥

तत्रैव—

अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीमुतः ।
 भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपवृंहितम् ॥
 लक्षणेनैकेन तत् प्रोक्तं वेदार्थपरिवृंहितम् ।
 तदेकस्य प्रदानेन वेदशास्त्र-प्रदोभवेत् ॥
 बाल्मीकिनापि यत् प्रोक्तं रामायणाख्यमुत्तमम् ।
 ब्रह्मणाभिहितं यच्च शतकोटि प्रविस्तरम् ॥
 उद्धृत्य नारदेनैव बाल्मीकाय समर्पितम् १(*) ।
 बाल्मीकिना च लोकेषु धर्मकामार्थसाधनम् ॥
 प्रवर्तितं चतुर्विंशत्-सहस्रपरिसम्मितम् ।
 भारतं लक्षसंख्याकं लोके वेदोपवृंहितम् २(†) ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां सारं भारतमुत्तमम् ३(‡) ।
 तस्यैकस्य प्रदानेन वेदशास्त्र-प्रदोभवेत् ॥
 खण्डं माहात्म्यमपि च यो दद्याद्विजपुङ्गवे ।
 तत् पुण्यस्य तुलां नास्ति लभते ज्ञानमुत्तमम् ॥

*—

१ (*) 'बाल्मीकाय'-(बाल्मीकाय)समर्पितम्' इति आदेशं यस्यान्तरस्यः पाठः ।

—याज्ञवल्क्यारम्भेन बाल्मीकाय-समर्पितं' इति विसादिः ।

२ (†) 'लक्षाकं भारतं च' इत्यन्वाधु-पाठः यस्यान्तरेऽस्ति ।

३ (‡) 'भारते सर्ववेदाधिः भारतार्थस्य (च) लक्षं शः ।

गीतायामस्ति तेनैव सर्वशास्त्रमयी हि सा' इति गीता टीकारके वैयसीककथाः ।

'वेदान्त्यापयानास महाभारतपञ्चमाम्' । 'इतिहास पुराणानि पञ्चमीवेदानां विश्वः' ।

इत्यपनिबद्धिच ।

(१४१) अथ वेदादिदानमन्त्राः ।

—*—

तेषां पूजाविधिश्च—

तेषां पूजाविधिः काव्यौ गायत्रया धीमतांवर ! ।
 स्वाहेत्याद्यन्ततां कुर्यादावाहन विसर्जनम् ॥
 मन्त्रैरेतैस्ततः कुर्यादमीषामनुमन्त्रणम् ।
 ऋग्वेद पद्मपत्राक्ष रक्ष मां भवसागरात् ॥
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि देहि मे हितमुत्तमम् १(*) ।
 यजुर्वेद नमस्तेऽस्तु लोकत्राण-परायणः ॥
 त्वन् प्रसादेन मे कामाः निखिलाः सन्तु मे सदा २(†) ॥
 सामवेद महावाहो त्वंहि साक्षादधोक्षज ! ।
 प्रसीद सुमुखोभूत्वा कृपयानुग्रहाण माम् ॥
 अथर्व सर्वभूतानां त्वदायत्ते हिनाहिते ।
 शान्तिं कुरुष्व देवेश पुष्टिमिष्टां प्रयच्छ नः ॥
 इति सम्प्रार्थ्य देवेशान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 प्रदद्यादेकमेकस्मै सुवर्णं त्रिपलान्वितम् ॥
 दद्यादेकल्पलोपेत मेकैकमिह दुर्वलः ।
 अन्नस्वशक्तितोवापि दानमेयां विधीयते ॥
 इति सम्प्रार्थ्य देवेशान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ३(‡) ।
 एतदेव प्रमाणं स्यादेतेषां भूतिनिर्मिते ॥
 समधीतवनो वेदान् वेददान-विधिः स्वयम् ४(+)
 सदाध्ययनयुक्तस्य शिष्याध्ययनमेवहि ॥
 एवमेव स्मृतीनाञ्च दानं मन्त्रादीनामपि ५(x) ।

—*—

- १ (*) इदमधिकं त्रीणाञ्च पठ्यते इति प्रतीतिः ।
- २ (†) 'एतेषां भूति-निर्मितौ' 'शान्ति-निर्मिता' इतिच पाठान्तरं इयं यस्यान्तरंऽस्ति ।
- ३ (‡) अत्र 'प्रतिपादयेत्' विद्याश्रीवयुक्तेभ्योविप्रेभ्योऽद्यादिति ।
- ४ (+) 'समधीत वनो वेदान् वेददान-विधिः स्वयम्' इत्यादर्शान्तरभूतः पाठः ।
- ५ (x) यथा वेदानाञ्च पुराणानाञ्च दानविधयःसदाकृतौतां धर्मशास्त्राणां दानविधानं ईदम् ।

(१४२) अथ सामान्यतः सर्वविधदानमन्त्राः।—

—*—

ॐ सर्वविद्या(धा)श्रयं ज्ञानं-कारणं ललिताक्षरम् ॥

पुस्तकं सम्प्रदास्यामि प्रीता भवतु भारती ।

गुरोरवज्ञया यद्वयत् स्वाध्यायाध्ययनं कृतम् ।

सरस्वति जगन्मातर्जगज्जाड्यापहारिणि ! ॥

साक्षाद् ब्रह्मकलत्रं त्वं इन्द्ररुद्रादिभिः स्तुता ।

तन्ममाध्यनोत्पन्नं जाड्यं हर वरानने ! ॥

विद्यादानेन विद्या मे भवेज्जन्मनि जन्मनि ।

तद्विद्वानान्महाविष्णुः प्रसन्नो भवतु द्विजः ॥

इति सर्वपुस्तकदानमन्त्राः ॥

वेदशास्त्र-पुराणानि यत्किञ्चिज्ज्ञान-साधनम् ।

विद्यादानं नरःकृत्वा ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ॥

348. इति मदनरत्ने दानविवेकद्योते च विद्यादानविधिप्रकारः

समाप्तः ॥

लिखितं श्रीमदनन्तदेवेनवेदानां सर्वस्मृतीनां सर्वपुराणानां भारतस्य रामायणस्यान्यस्य

च श्रवणविधिस्वरसात्—मत्कृत विधानपारिजाते चतुर्थं स्तवको निरूपित इति ।

पुनरत्र विशेषणालोच्यते १(*)

—*—

(१४३) अथ शिवशास्त्रादि-विधानम् ।

—*—

349. नन्दिपुराणे—

शुभे नक्षत्र दिवसे शुभेचापि दिने ग्रहे ।

लेखयेत् पूज्य देवेशान् रुद्र-ब्रह्म-जनार्दनाम् ॥

१ (*)

इति सामान्यतः पक्षे । 'विधानम्' पदान्तरं कर्तव्यं । अत्र नन्दिपुराणे । आदर्श-
पुस्तकान्तरेऽप्येवमेवास्ति । अथ मदन रत्ने कृतिसन्दर्भः ।

पूर्वविग्वदनोभूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः १(*) ।
 विद्याधारं प्रकुर्वीत हेमरूप्यमयं शुभम् ।
 निरोधि-हस्तबाहुश्च मसीपात्रावधारणात् ॥
 एकान्तश्रोपकरणं यस्यासौ लेखकोत्तमः ।
 नागदन्तमयं वापि शुभदारुमयन्तु वा ॥
 अनुत्तम गुरुं रम्यं श्लक्ष्णं यन्त्र प्रयोगजम् २(†) ।
 संक्षोचयन्त्रसंयुक्तं विक्रान्तेन समन्वितम् ।
 तत्र विद्यां विनिहितां कुर्यात् पुस्तकसंस्थिताम् ॥

तथा—

एवं विद्यास्तु मेधावी शास्त्रं सत्कृत्य कृत्स्नशः ।
 प्रद्याद्विभवैर्दिव्यैः सुरायनन-वेश्मसु ॥
 लेखकोबुद्धिमान् स्नातः शुक्रमाल्याम्बरोत्करः ३(‡) ।
 आरभेत्तुर्यघोषेण पूज्य देवान् पितृंस्तथा ।
 ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यादौ शास्त्रं सञ्चारयेत् सुधीः ४(§) ॥
 श्लोकपञ्चकमादौतु दशकम्वापि लेखयेत् ।
 तनो नक्षत्रयोगेन द्वितीयेऽहनि तल्लिखेत् ॥
 तादृशेनैव विधिना पुण्याहैः शुभसंयुतेः ।
 ततः समाप्ते शास्त्रेण पुनः पुण्याहसंयुतः ॥
 कुर्यात्तद्द्वारत्रयं पान-भोजनवस्तुभिः ।
 उभयं कापि तल्लेख्यं ममी कुर्याच्च वाचकम् ५(०) ॥

- (*) 'सर्वदेशाचराभिन्नः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 लेखकः कश्चित्प्राज्ञः सर्वोधि करणेषु वे ३' इति मतस्य पुराणे, (१८९) अर्थार्थ ।
 विष्णुसप्तस्य वृहद्ब्राह्मणे च—
 'सकृद्गुरु-रक्षीतार्था लघुबुद्धीजिता' चर ।
 सर्वशास्त्र समाप्तोऽसौ प्रकृतो नाम लेखकः ॥
- (†) ख ड् शमान्वातम् च—
 'मुद्रान्निपिर्धन्वनिपि लिपिर्धन्वनी सम्भवा ।
 शुम्भिकाशुण संयुक्ता लिपयः पञ्चधा भूताः ॥
 एताभिर्लिपिभिर्व्यासो धरिषो शुभदा हरः' इति ।
 पुष्यमाण्ड्यः स्वरोत्करः इति देमादोयः पा३ ।
- ‡ (‡) 'यावदेदं बुधः' इति देमादोयः ।
- § (०) 'वाचयेत्' इति श्याकरः ।

उभय-पूर्वमुत्तरञ्च लेख्यं पुस्तकं समीकुर्याद् न्यूनाधिक मात्रादि लेखन-
दूरीकरणाभ्यां पूर्वपुस्तकत्रच्छुद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

तथा—

एवं विद्यान्तु मेधावी शास्त्रं सत्कृत्य कृत्स्नशः ।
प्रदद्याद्विभवेर्दिव्यैः सुरायतन शेषमसु ॥
आरोप्य याने रत्नाढ्ये शुभवस्त्रपरिस्कृते ।
घण्टाचामरशोभाढ्ये रत्नदण्डातपत्रिणि ॥
गजवाजिरथस्थञ्च महाशोभा-समन्वितम् ।
पुरतोगीतनृत्ये च नर्त्तकाद्य वरेणतु १(॥*) ॥
मङ्गलैर्वेदनिर्घोषैस्तद्देवाय निवेदयेत् ।
नाना रूपोपहारैश्च सम्पूज्य तु दिवोकसः ॥
दत्त्वाच पुस्तकन्तत्र पितृणां धर्ममादिशेत् ।
बान्धवानाञ्च ह्यगानां अनन्तफलमिच्छताम् २(†) ॥
ततोदत्त्वा विधानेन तां विद्यां शिवमन्दिरे ।
ततश्च भोजयेद् विप्रान् शिवभक्तांश्च मानवान् ३(‡) ॥
यथाशक्ति च कर्त्तव्या उत्तमवाः स्वेषु वेश्मसु ।

350. दानपात्रमुक्तम्, देवीपुराणे---

सदाध्ययनयुक्ताय विद्या विद्या-प्रदायिणाप् ।
यान्ति लोकान् शुभान् मर्त्याः पुण्यभाजोनराधिप ! ॥
इति शिवशास्त्रादि-दानम् ४(०) ॥

—*—

- १ (०) अथ मङ्गलेः, स्वस्ति पुण्याङ्क चङ्गादि वाचनेरिति ।
'मङ्गलं भगवान् विद्याः मङ्गलं गरुडध्वजः ।
मङ्गलं पुण्डरीकाक्षी मङ्गलाय तनं हरिः' इति पुराणे ।
'पुरतोगीत नृत्येन नानावाद्यवरेण' इति हेमाद्रोयः पाठः ।
- २ (†) 'कर्त्तव्यं च' इति हेमाद्रोयः पाठः ।
- ३ (‡) 'अथवेद विप्रान्' इत्यपि पाठान्तरमस्ति । विप्रान् भोजयेदित्यर्थः ।
'सदाध्ययनयुक्ताय ज्ञान-विद्याप्रदायिने ।
शिवशास्त्र-प्रदाताय ब्रह्मलोके मङ्गीयते' इत्यन्वत् पाठान्तरम् ।
- ४ (०) 'शेषाच्च धर्मो राजेन्द्र । मानवोक्ता मङ्गीयते' ।
अथेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनोषिषाः' ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतास्य कृतितत्त्वे ।
शिवशास्त्रसम्बन्ध पाशुक्तम् ।

(१४४) अथ त्रिपुरुष दानम् ।

—*—

351. मृत्युञ्जये—

सुवर्णं रक्तिकानाञ्च शतेनैकेन शक्तिः ।
 कार्यो ब्रह्माथ विष्णुश्च शङ्करश्च तथैवच ॥
 पलद्वादश मानेन पीठं लोहेन कारयेत् ।
 देवानां स्थापनार्थाय चक्रवन् परिमण्डलम् १(*) ॥
 अत्र ब्रह्मादयः स्थाप्या यमदूर्तं पुरोन्यसेन् ।
 चतुर्मुखं चतुर्बाहुः पद्महस्तः पितामहः ॥
 शङ्करो द्विभुजः शूली वृषारुढस्त्रिलोचनः ।
 विष्णुश्चतुर्भुजश्चक्री गदागरुड-वाहनः ॥
 यमदूर्तः पाशपाणि ईण्डवान् विकृताननः ।
 स तु लोहमयः कार्योऽ भीनोवद्भ इवामतः ॥
 ततो विधाय देवानां पूजां पुष्पफलादिभिः ।
 यजमानः करे खड्गं गृहीत्वा निशितं नवम् ॥
 इदं शिरश्छिन्नभीतिं दत्तस्यास्य दुरात्मनः ।
 इत्युच्चार्य शिरश्छित्त्वा दत्तस्य यमदिकमुखः ॥
 ततश्चतुर्भिर्विप्रेस्तु कार्यं ब्राह्मण-वाचनम् २(†) ।
 ततो ब्रह्मादि देवानां दानं कुर्यान् प्रयत्नतः ॥
 देवालये गृहेवापि तीर्थवान्यत्र कुत्रचिन् ।
 ब्राह्मणाय तु तान् दद्याद् दिव्याङ्गाय च शीलिनः ॥
 सुवर्णं दक्षिणायुक्तान् ब्रह्माग्नीननुपूर्ववशः ।
 अपमृत्यु भयात्तस्तो योदद्यादेवता त्रयम् ३(‡) ॥

- १ (०) 'चक्रवर्तिन मण्डलम्' इति चादर्थं यन्मान्तरधृतः पाठः ।
 ,, 'भीनोवद्भइव' इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।
 २ (†) 'कार्ये पुष्पाङ्गवाचनम्' ,, ,,
 ३ (‡) यथा ब्रह्मादि-सुवर्णं पुरुषत्रयदानेनापक्षयुधयादृशाङ्गलया मन्त्रयाञ्जीम मङ्गलान्युच्चार्यान्-
 क्षान्तेनापि अपमृत्युमिहतिः । अथवा इति मन्त्रपुराणव्यादिना ।

तस्य मृत्युर्विनश्येत दानादस्मान्न संशयः ।
 मृत्युना गृह्यमाणोऽपि जीवत्येव नरः स्फुटम् ।
 चामीकरप्रतिकृतित्रितयं विधाय,
 ब्रह्मादिदानमिह यः पुरुषः करोति ।
 रोगान्निरस्य सकलानपि दुर्निवारान् ;
 नैवाप मृत्युभयमेति नरः कदाचित् ॥
 इत्यप मृत्युहर-सुवर्णं निर्मितं ब्रह्मादि-
 त्रिपुरुषदानम् ।

—*—

(१४५) अथ नवग्रहदानम् १(*) ।

—*—

ग्रहदानं क्रमं वक्ष्ये सर्व्वं सिद्धिं करं परम् ।
 सर्व्वशान्तिं करं नृणां सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
 विषुवत्ययने राहुं ग्रहणं शशि-सूर्य्ययोः ।
 जन्मक्षेत्रे सोमवारेवापञ्चदश्यान्नथैवच ॥
 पुण्यकालेषु सर्व्वेषु पुण्यदेशे विशेषतः ।
 ग्रहदानं कर्त्तव्यं नित्यं श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणा ॥
 हस्तमात्रं द्विहस्तां वा त्रिहस्ताम्बाध नारद !
 चतुरस्रां समां भूमिं गोमयेनानुलेपयेत् ॥

१ (*)

‘शोकान्, शान्तं कामान्, गृह्यन्तु समारभन् ।’

‘ब्रह्मायुः पृथिका मीना तथैवाभि चरण पुनः ॥’—इति सतस्वपुराणे ।

‘यज्ञेषु प्रातिकर्मेषु मानुजैर्न भेषजम् ।’

‘ते भेषजं वीर्याणि हरन्ति बलवन्नापि ॥’—इति वेदके ।

‘नोक्षरेवा विलसन्ने वा ये यज्ञा रिष्ट सूचकाः ।’

‘पूजयन्ति प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥’—इति ज्योतिषे ।

‘ब्रह्माः पूजाः सदा यस्माद्ब्रह्मादि प्राप्यते नरैः’—इति मातङ्गे. १०१-पञ्चाये ।

‘एवं चित्ते शैलधरे पूजयित्वा नवग्रहान् ।’

‘अभीष्टान् लभते कामान् नरः शान्तिं तथोत्तमान् ॥’—इति काशिकापुराणे ।

रेखाः प्राच्य उद्विच्यश्च स्युश्चतस्र स्तथा समाः ।
 नब कोष्टेसु पद्मानि विन्यसेत् इवेततण्डुलैः ॥
 आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुध-जीव सितार्कजाः ।
 राहुः केतुरिति प्रोक्ता महालोक-सुखावहाः ॥
 एषां हिरण्यरूपाणि कारयित्वा यथाविधि ।
 त्रिनिष्केणाथवा कुर्यात् यथाशक्तया प्रथक् पृथक् ॥
 अत्र हिरण्य रूपाणि हिरण्यमयप्रतिमाः ।
 तल्लक्षणं मन्त्राश्च अप्ने वक्ष्यन्ते १(॥) ।
 आदित्यं मध्यमे कोष्ठे दक्षिणेऽङ्गारकं न्यसेत् ।
 उत्तरेतु गुरुं विद्याद् बुधमुत्तर पूर्वके २(+) ॥
 भार्गवं पूर्वतो न्यस्य सोमं दक्षिण पूर्वके ।
 पश्चिमेऽर्कमुतं न्यस्य राहुं पश्चिम दक्षिणे ॥
 पश्चिमोत्तरतः केतुं मन्त्रिदेश्य यथाविधि ॥
 तद्वर्णं पुष्पगन्धाद्यै रञ्जयेत् स्व स्व मन्त्रकैः ।
 दानं शूद्रोऽथवा कुर्यात् स्त्री वा तत्रतु नारद ! ॥
 भूलंपनादि यत्कार्यं सर्वं त्रिप्रेण कारयेत् ।
 स्नानकाले तु सम्प्राप्ते स्नात्वा तिलकुशौदकैः ॥
 प्रयतो यजमानस्तु धौनवस्त्रं पसन्नाथीः ।
 अर्चयित्वा स्वयं दद्याद् अहम्कर मुखान महान् ॥
 प्रत्येक मेकं त्रिप्रेभ्यः ३(‡) स्व स्व मन्त्र सुदीरयेत् ४(+)

तत्ररवेः — ५(०)

पद्मानमनः पद्मकरोट्टिबाहुः, पद्मगुतिः समतुरङ्गवाहनः ।
 दिवाकरो लोकगुरुः किराटी. मयि प्रसादं विद्धानु देवः ॥

- १ () 'बुध मन्त्रतः केतुः' इत्य साधु पाठ आदयं यस्यान्तरं ।
 २ (+) अत्र योक्तव्यं आदयं पुस्तकान्तर भासि ।
 ३ (‡) 'ब्रह्मोवाच' इति हेमाद्रि-पुनः पाठः ।
 ४ (+) अत्र स्व पदेन इत्यादिनवपङ्क्तः श्रूयाः । तेषां प्रत्येकं स्वाय स्वाय मन्त्र आनादिनञ्च पठेत् ।
 ते मन्त्राः पश्चाद् ब्रह्मन्, तथैव तेषामन्त्राः ।
 ५ (०) यद्दमव्यङ्ग्यं मन्त्राध्यानानि—ॐ अथियं कार्यायं वरुं कार्पादं रादशाङ्गुलम् ।
 पश्चाद् सहाय पूर्वाननं मन्त्राञ्चवाचनम् ॥
 शिवाधिदेवतां मूर्ध्नि वज्रि प्रथमि देवतम् ॥१॥
 ॐ ह्रीं ह्रीं मूर्ध्नाय । इति मूर्ध्नि मन्त्राध्याने नः ।

चन्द्रमसः—१(✱)

श्वेताम्बरः श्वेत विभूषणश्च, श्वेतद्युतिर्दण्डधरोद्विबाहुः ।
चन्द्रोऽमृतात्मा वरदः किरिटी, श्रेयां सि महीं विदधातु देवः ॥

कुजस्य—२(†)

रक्ताम्बरो रक्तवपुः किरिटी, चतुर्भुजो मेषगामो गदाभृत् ।
धरासुतः शक्तिधरश्च शूली, सवामम स्याद्वरदः प्रशान्तः ॥

बुधस्य—३(‡)

पीताम्बरः पीतवपुः किरिटी, चतुर्भुजो देवगुरुः प्रशान्तः ।

बृहस्पतेः—४(०)

ॐ द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च पङ्कजम् ।
ध्यायेत् पीताम्बरं जीवं सरोजस्थं चतुर्भुजम् ॥
दक्षोर्ध्वदक्षवरदं करकादण्डं माह्वयेत् ।
ब्रह्माधिदैवं सूर्यास्य मिन्द्रप्रत्यधि दैवतम् ॥
ॐ ह्रीं क्लीं हूं बृहस्पतये । इति गुरोर्मन्त्रध्याने ।

१ (✱)

ॐ सासुदं वेग्यमावेयं हृक्षमावे सिताम्बरम् ।
श्रुतं विवाङ् वरदं दक्षिणं सगदेतवम् ।
दशाश्रुं श्रुतपद्मस्थं विचिन्तोभाधि दैवतम् ।
जलप्रत्याधि देवञ्च सूर्यास्य माह्वयेतथा ॥२॥
इति सोमस्य—ॐ ऐं क्लीं सोमाय ।

२ (†)

ॐ आवान्यं क्षत्रियं रक्तं मेषस्थं चतुर्भुजम् ।
चारुतं मान्यं वसनं भास्वानं चतुर्भुजम् ।
दक्षिणोर्ध्वं क्रमाच्छक्ति-वराभयं गदाकरम् ।
आदित्याभि सुखं देवं तदहर्दिव समाह्वयेत् ।
स्कन्दाधि दैवतं भीमं क्षितिप्रत्याधि दैवतम् ।
ॐ हूं श्रीं मङ्गलाय । इति कुजस्य मन्त्रध्याने ।

३ (‡)

ॐ मागधं बाहुलासिधं वैश्वं पीतं चतुर्भुजम् ।
वामोर्ध्वं क्रान्तचर्मगदावरदं खड्गमम् ॥
सूर्यास्यं सिङ्गं सौम्यं पीतं वस्त्रमथाह्वयेत् ।
नारायणाधिदेवञ्च विष्णु-प्रत्याधि दैवतम् ॥
ॐ ऐं क्लीं श्रीं बुधाय । इति ध्यानमन्त्रीकाः ।

४ (०)

एतन्मूलं यन्मै प्राक् पतितम्, नमश्च विषये समग्रतिं पूरयित्वा प्रदत्तम् ।

शुक्रस्य—

ॐ शुक्रं भोज कटं विप्रं भार्गवञ्च नवाङ्गुलम् ।
 पणस्थ माह्वयेत् सूर्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
 गदा क्षवर करका दण्डहस्तं सिताम्बरम् ।
 शक्राधि दैवतं ध्यायेच्छशि प्रत्यधि दैवतम् ॥
 ॐ ह्रीं श्रीं शुक्राय । इति शुक्रस्य मन्त्रध्याने ।

शनेश्च—

ॐ सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्यास्यञ्चतुरङ्गुलम् ।
 कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम् ।
 तद्वद्वाणधरं शूल धनुर्हस्तं समाह्वयेत् ।
 यमाधिदैवतं प्रजा पति प्रत्यधि दैवतम् ॥
 ॐ ऐं ह्रीं श्रीं शनेश्चराय । इति शनेर्मन्त्रध्याने ।

राहोः—

नीलाम्बरो नीलवपुः किरीटी, करालवक्त्रः करवाल शूली ।
 चतुर्भुजश्चर्मधरश्च राहुः, सिंहासनस्थोवर दोऽस्तु मह्यम् १(*) ॥

केतुगणस्यः—

धूम्रोद्विबाहुर्वरदोगदाधृक्, गृध्रासनस्थो विकृताननश्च ।
 किरीट-केयूर-विभूषिताङ्गः, सदास्तुमे केतु गणः प्रशान्तः २(+) ॥
 इत्युत्त्वा दापयेत् सर्वान् आदित्याशान्नव-प्रहान ३(†) ।
 पुरुषोवाथ नारीवा यथोक्तं फलमाप्नुयान् ॥
 प्रथमं गुरवे दद्याद् अन्यस्मै वा प्रदापयेत् ४(+) ।
 गुरोरत्र पूजा कार्या ।
 अथवा दक्षिणा देया सुवर्ण-वाससी शुभे ।

सुतउवाच—

इत्याह भगवान् ब्रह्मा नारदाय महत्तमने ।
 यथाह मन्त्रुवं दानं युष्माकं सुनिसत्तमाः ॥
 इति नव प्रहदानम् ॥

—*—

- १ (*) ॐ 'टं' ह्रीं राहवे । इति राहु मन्त्रः ।
 २ (+) ॐ 'श्रीं' 'टं' केतवे । इति केतो मन्त्रः ।
 ३ (†) इति बुधादी दानखण्डे । 'अथब्रह्मवयश्चतस्रं मानस्यं'मित् ।
 ४ (+) 'प्रथमं' मन्त्रुवं 'मन्त्रुवं' मिति आदशान्नव पाठः ।

(१४६) अथ दशावतार-दानम् ।

—*—

352. तत्र विद्मामित्रः—

दानानामुत्तमं दानं हैमं विष्णोः स्वरूपकम् ।
 तस्मात् पुण्यार्थिना देया हैमी विष्णु स्वरूपिका ॥
 मत्स्यः कूर्मोवराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
 रामोरामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्कीच ते दश ॥
 वामे शङ्खं गदा दक्षे द्विभुजो मत्स्यरूपधृक् १(*) । इति
 नराह्वीर्भूतस्य रूपीवा मत्स्य रूपीजनार्दनः ॥
 सर्वेषां मेपां लक्षणमुक्तं प्राग् विश्वचक्रदाने ।
 वामे शङ्ख मित्याद्येत देव कूर्मलक्षणम् ॥
 यथा शक्त्या प्रकुर्वीत सुवर्णेन विधानतः २(†) ।
 समेन पोद्देशेनैव समान्येतानि कारयेत् ॥

१ (*)

२ (†)

एतदेव कूर्मलक्षणं मत्स्यदस्थाने कूर्मं पद प्रयोगे सति ।
 'विधानतः' इत्यत्र विज्ञानता इति हेमाद्रौ पाठः ।
 चतुर्धर्मात्मिणो पञ्चरात्रे—दशावतार विधये विधीयन्त्यायम्,—
 'सधुपिङ्गल वणञ्च चतुर्वाहायुधैर्युतम् ।
 भगवन् शक्रास्यश्च अनाक पीनं सुभीषणम् ॥
 शौल्याम कूर्मरस्थात् धरालयो (लघ्नी) पदाश्व, जो ।
 एतद् रूपधरं देवं वराहं सुक्ति सुक्तिदम् ॥
 ज्वलदग्नि समाकारं सिंहवक्त्रं नराङ्गकम् ।
 दंष्ट्रा करालवदनं खलजिह्वं सुभीषणम् ॥
 वृषाचं अटिलं क्रुद्धं आसीदं पौनवचसम् ।
 अमेय तीव्रनखरं वामो बल्लत दानवम् ॥
 तक्षश्चोदारघनं कराभ्यां नखरेभ्यं शम् ।
 गदाधरं धरं हाभ्यां नरसिंहे जगत् प्रभम् ॥
 कुण्डो कृत्त धरो सिद्धो धर्मिनः परिकीर्तितः ।
 अचान्तरणी चौर मुदवल्गुं धरगं करे ॥
 आमदग्ध्यः प्रकर्षत्यो रामो बाणधनुर्धरः ।
 गङ्गाधरः कार्प्यो नीलोत्पल दलच्छत्रिः ॥
 कृष्णो दीर्घहिवाण्य सः शैवैव्यचय इरः ।
 कषाय बल्ल सन्धीतः क्लृप्त संसक्तचीवरः ॥
 पद्मासनस्थोऽसिभुजो ध्यायी बुद्धः प्रकीर्तितः ।
 कृष्णो गतकरः कल्की विभुजः परिकीर्तितः ॥

तेषु सुवर्णास्तु षोडशेति मन्त्रकैः । षोडश मासात्मक सुवर्णेनैवेत्यर्थः । यद्वा षोडशधा विभक्तेन सुवर्णेनेति ।

वित्तानुरूपतो राजन् कुर्यादाह्वय—दरिद्रयोः १(*) ।
 सम्पूज्य नामभिस्तेतु पुष्प धूप निवेदनैः ॥
 भक्ति नम्र प्रणम्याथ निवेद्य(ः)श्रद्धया ततः ।
 आहूय ब्राह्मणान् राजन् पादौ प्रक्ष्याल्य यत्नतः ॥
 उपरेश्यासने सर्वान् चन्दने नानु लेपयेत् ।
 सुगन्धैः कुसुमैश्चैव धूपै दीपैस्तथैव च ॥
 आच्छाद्य वस्त्रयुगमैश्च ग्रहणे चन्द्र सूर्ययोः ।
 अयने विषुवे चैव द्वादश्यान्तु विशेषतः ॥
 उपोस्यैकादशीं कार्यं धर्मकार्यं च सर्वशः ।
 अन्यथा नरकं यातीत्येवमाह पितामहः ॥
 ग्राहकान् विष्णुरूपान्तानर्चयेत् विमत्सरः २(+)
 एकैकं देवरूपन्त मेकैक स्मै समर्पयेत् ॥
 अथवा विदुषे सर्वान् दद्यात् सम्पूज्य मानतः ।
 नाश्रताय कदाचिच्च दद्यात् पापण्डिने तथा ३(‡) ॥

दानमन्त्रस्तु—

देवरूपं मया विप्र कारितं काञ्चनं शुभम् ४(§) ।
 तद्गृहान् प्रदानेन प्रीयतां विप्ररुपधृक् ॥
 एतदुच्चार्य्य विप्रस्य हस्ते तोयं क्षिपेत् स्वयम् ।
 प्रदक्षिणा ततो देया सम्पूज्य प्रविशेद्गृहम् ।
 अस्य दानस्य माहात्म्य वदाम्येक मुखः कथम् ।
 सहस्रास्यः शतास्यो वा यदि शक्तोऽभिभाषितुम् ॥
 षडशतः प्रवक्ष्यामि भक्तानां भक्ति वृद्धये ।
 दशावतारदो राजन् त्रिणोरेक्यं न गच्छति ॥

१ (*) 'कुर्यादित्य' न 'तुल्या' इति कुमाद्रीयः पाठः । 'तु सुवर्णान्तु' इत्यपि पाठः परिभाषं स्यात् ।

२ (+) 'शाङ्खा विश्वरुपाय आत्रोधिच विमत्सरः' इति कश्चिदादर्शे यन्त्रे पाठः ।

३ (‡) 'माहुरितेऽपि कदाचिन् दद्यात्पापण्डिने तथा' इति आदर्शे यन्त्रात्परिपाठः पाठः ।

४ (§) 'देवरूप' लिख्यत 'वेदरूप' मिति तद्वैव पाठात्परिभाषा ।

नीरे नीरं यथा क्षिप्तं पयः संहरतेऽनलः ।
 तथा विष्णोश्च स्वारूपं दाता याति न संशयः ॥
 ब्रह्महाच सुरापश्च तस्करो गुरु तल्पगः ।
 यथामुखादिषीकान्त स्तथा पापात् प्रसुच्यते १(*) ॥
 यः काश्चनेन शुभलक्षण-लक्षिताङ्गम् ,
 विष्णोः स्वरूपदशकं विधिवद्विधाय ।
 दद्याद् द्विजेषु जगदेव (क) हितेन दत्तम् ,
 यस्माज्जगन्मय वपुर्विमुनेषु देवः ।
 इति दशावतार दानानि ॥

—*—

(१४७) अथ लक्ष्मीनारायण दानम् ।

—*—

353. चतुर्दशं चिन्तामणौ, बौधायनः—

लक्ष्मी-नारायणं रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।

354. तत्प्रतिमोक्ता कामिकेः—

पलेन वा तदद्धेन तदद्धे नाथवा पुनः २(†) ।
 पद्मासनगतं कुर्यात् लक्ष्मीनाथं चतुर्भुजम् ॥
 दक्षिणाधः करे पद्मं शङ्खमूर्द्धकरे न्यसेत् ।
 वामोद्धेच भवेच्चक्रं लक्ष्मी पृष्ठेऽपरः करः ॥
 वामोत्सङ्गता लक्ष्मी रत्नपात्र करा भवेत् ।
 दक्षिणस्य भुजो देव्या पृष्ठे देवस्य चक्रिणः ॥ इति
 गरुरं राजतं कुर्याद् देवदेवस्य वाहनम् ३(‡) ।
 पक्षौ तस्यच सौवर्णौ सोवर्णी चैव नासिका ॥

१ (*)

‘सङ्घर्षेण जन्तूनां उद्धरेत् स इदं जगत्’ इत्यादि, यदवाप्यते इत्यन्तं ‘सार्धं’ इति च उच्यते ।

२ (†)

‘नाथवा युतः’ इति इनादौ ध्रुवः पाठः ।

३ (‡)

देवदेवस्य-सङ्गो नारायणस्येत्यर्थः, तत्प्रसादात् । ननु महादेवस्य ।
 अथ बौधायनस्य ‘बौधायनम्’ इति पाठान्तरम् ।

वक्षैरत्यन्तं रूचिरैः परिघाष्याति कौतुकम् ।
मुक्तादाम् परिक्षिप्तं चन्दनागुरु लेपितम् ।
अर्चयेत् कुसुमै र्युग्मं लक्ष्मीनारायणात्मकम् ॥
प्रसन्नं रमणीयञ्च गरुडोपरि संस्थितम् ।
ततो विप्रं समाहूय सुशीलं लक्षणान्वितम् ॥
आचारवन्तं धर्मज्ञं वेदवेदाङ्ग-पारगम् ।
प्रतिग्रह-निवृत्तञ्च श्रुति स्मृति पथे स्थितम् ॥
स्वयम्भक्त्या समानीय पूजयेद् वक्ष कुण्डलैः ।
कुङ्कुमागुरु कर्पूरैः उपवीताङ्गुलीयकैः ॥
पूर्वोक्तेन विधानेन होमं तत्रतु कारयेत् ।
मन्त्रेणानेन तन्दद्यात् सर्वलोक नमस्कृतम् ॥

मन्त्रेषु—

लक्ष्मीपते देवकी नन्दनेश, क्षीराब्धि शायिन् वचसामगम्य ! ।
गोविन्द दामोदर ज्ञानरत्न, विनाशयाशु क्षपितारिवर्ग ! ॥
नैमित्तिक दानत्वाभावेतु 'गोविन्द दामोदर-
धर्म सङ्घ' मित्यूहो दानमन्त्रे कार्य्यः १(*) ॥
लक्ष्मीनारायणस्यैव मूर्तिन्दत्वाति भक्तिः ।
आरोग्यवान् सुखी नित्यं जायते नात्र संशयः २(†) ॥
इति लक्ष्मीनारायण मूर्ति दानम् ॥

—*—

(१४८) अथ घण्टा दानम् ३(‡) ॥

—*—

355. ब्रह्मवैवर्ते,—

गुरुणा ह्यननुज्ञातो यो वेदाध्ययनञ्चरेत् ।
स प्रज्ञया विहीनस्तु संसारे जायते नरः ॥

- १ (*) 'धर्मसङ्घ' इत्यत्र 'सङ्घसंघ'—इत्यं पाठान्तरमप्यस्ति । 'मन्त्रम्' इति श्लोकस्यास्यादौ
ह्रस्विन्पाठोऽस्ति ।
१ (†) पिप्लव-कात्यादिनिर्मितं वाद्यविशेषः । 'सर्वं वाद्यमद्यो चष्टा वाद्याभावे प्रवादयेत्' इति
वृत्तिः । 'ब्रह्मो यस्य गृह्ये' नास्ति चष्टा वा नववृत्तान्तिता । पुरतो वासुदेवस्य न स
भागवतः कथौ' इति पाठे पातालकण्ठे ।
१ (‡) 'विज्ञानि वैश्वदेव्यासि कृतेनापूर्व्यं या जगत् ।
सा चष्टा पातुनो दीवि पापेभ्यो नः सुतानिव' ॥ इति भास्करोक्तं पुराणे ।

वक्ष्यामि तत् प्रतीकारं शुद्ध कांस्यमयीन्ष्टदाम् ।
 शोभनां घाटयेद्वचण्टां शुभ रेखा विमुचिताम् ॥
 पलैस्तु कुर्याद्विंशतिः त्रिंशद्भिर्वा तदद्धतः ।
 सुस्वरां तामति इच्छन्तां पञ्चगव्येन धारयेत् ।
 श्वेत वस्त्रेण संस्वीतां तण्डुलोपरि विन्यसेत् ॥
 तण्डुलानां परिमाणं द्रोणानां त्रयमेवच १(*) ।
 तदद्धमथवा ग्राह्यं परिमाणं स्व शक्तिः ॥
 आचार्य्यः सर्वशास्त्रज्ञो वेद-वेदाङ्ग पारगः ।
 धर्मशास्त्रेच कुशलः स्वाचारः विजितेन्द्रियः ॥
 आहूय परया भक्त्या स्वयमेव गृहङ्गतः ।
 तेनैव कारयेत् पूजां घण्टायाः शास्त्रचोदिताम् ॥
 उपचारैः षोडशभिर्मन्त्रेणानेनभक्तितः ।
 आवाहयेत्तु वागीशां घण्टायां परमेश्वरीम् ॥
 एषोहि देवि सर्वेशि घण्टायां सन्निधिं कुरु ।
 सर्वं सत्वोपकारे त्वं ज्ञान मुद्रे परात्परे ! २(†) ॥

इत्यावाहन मन्त्रः ।

एवमावाह्य तां घण्टां ब्राह्मणश्चापि पूजयेत् ।
 'ब्राह्मजज्ञान' मन्त्रेण घण्टां सम्पूज्य तां वराम् ३(‡) ॥
 मन्त्राध्यायोक्त मार्गेण प्रतिष्ठाप्याथ भक्तितः ।
 होमं कुर्यात् प्रयत्नेन समिदाज्य तिलैरपि ॥
 नैवेद्यं पायसन्वद्याद् देव्यै च ब्राह्मणे तथा ।
 'सरस्वती प्रेदमव' मन्त्रः सर्वत्र सम्मतः ४(§) ॥

356. मन्त्रोऽयं वाजसनेये प्रसिद्धः ।

गुरोरवक्ष्या यच्च स्वाध्यायाध्ययनं कृतम् ५(०) ।
 सरस्वति जगन्मातः ! जगज्जाह्यापहारिणि ! ॥

१ (*) 'श्रीष त्रितयमेवच' इति ऐमाद्रीयः पाठः ।

२ (†) इति तत् पूजनमन्त्रश्च ।

३ (‡) 'तथाप्यरम्' ऐमाद्रीये पाठः ।

४ (§) वाजसनेयसंहितायाम् ।

'सरस्वती नगसा पेशलम्' । 'सरस्वती कोष्ठा नभं' एता, यजुः, १८।८५।१८८२ ।

५ (*) 'इत्याचारम् —' ब्राह्मणो लोक पावनो' इत्यनः शोकोऽधिकः ऐमाद्री इत्यति ।

साक्षाद् ब्रह्मकलत्रं त्वं विष्णु रुद्रादिभिः स्तुता ।
तन्ममाध्ययनोत्पन्नं जाड्यं हर वरानने ! १(*) ॥
घण्टादानेन तुष्टा त्वं ब्रह्माणि लोकपावनि ! ।
एवं दानं हि कृत्वाच तमाचार्य्यं क्षमाप्यच ॥
जनेभ्य शक्तितोदया द्वाङ्गणेभ्यश्च भोजनम् ।
ततः स्वबन्धुभिः सार्द्धं क्त्वात्वा मुञ्जीत मानवः ॥
एवं यः कुरुते दानं प्रह्लाहीनो मूढोऽथवा ।
मूर्खोवाऽपि जडोऽजन्तुर्जायते वाक्पति र्यथा २(+)
जायते वाक्प्रवाहश्च साक्षाद्ब्रह्मा प्रवाहवत् ।
इति घण्टादान विधिः ॥

—*—

(१४६) अथ सरस्वती दानविधिः ।

—*—

357. वायु पुराणे—

वाग्निरोधं गुरोः कृत्वा भवेद्ब्रह्मद वान्तरः ३(‡) ।
तस्य वक्ष्ये प्रतीकारं दानेन ऋषि भाषितम् ।
पलेनाथ तदद्धेन तदद्धीद्धेनवा पुनः ॥
सरस्वतीन्तु प्रतिमां कुर्याद्भुजचतुष्टयम् ।
वरदश्चाक्ष सूत्रश्च विभ्रतो दक्षिणे करे ॥
पुस्तकश्चा नघं वामे दधानां हंसवाहनाम् ।
अति शुभ्रेण रौप्येण कण्ठः स्वर्णेनवा भवेत् ४(+)
आसनश्च प्रकुर्वीत सौवर्णं पद्ममुत्तमम् ।
तस्यो परिवा संवेद्य देवीं वागीश्वरीं पराम् ॥
मुक्तादाम भूषिताङ्गां शुक्ल वस्त्रेण संसुताम् ।
वागीश्वरेण मन्त्रेण पूजयेत् सित तण्डुलैः ५(x) ॥

- १ (*) 'तन्ममाध्ययनं ज्ञतं साक्षाद् हर वरानने' इति पाठोऽपि आदर्शयन्मात्सर्येऽस्ति ।
२ (+) 'वाग्निरोधं' इति आदर्शयन्मात्सर्ये पाठः ।
३ (‡) 'कृत्वात्वात्वेति' श्रुतिप्रसङ्गः पाठः ।
४ (+) चतुर्वर्गं विष्णोश्चाचार्य्येतादृशः पाठोऽस्ति ।
५ (x) तन्ममात्सर्येणैव सप्तम्यां च वागीश्वरमन्त्रोऽस्ति ।

इषेते पुण्यैः इषेतेगान्धैः संस्कृत्य विधि पूर्वकम् ।
 वागीश्वरमन्त्रः 'पावका नः सरस्वती'त्वादि १(*) ।
 ब्राह्मणः सर्वशास्त्रैः कुशलः शास्त्र-सम्मतः ॥
 मन्त्रवादः प्रवीणश्च तेन होमश्चकारयेत् ।
 पायसं जुह्यात् साज्यं शतं शालिमयन्तथा ॥
 जुह्यात् समिधश्चापि तथाज्यश्च तिलानपि ।
 'सरस्वती प्रेदमव' इति वा मन्त्र इष्यते २(†) ॥
 कृते ब्रह्मोद्वासने तामाचार्याय निवेदयेत् ।
 मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राक्सुखाय ह्यदकसुखः ॥
 सम्पुज्य ब्राह्मणं सम्यग् वस्त्रालङ्कार भूषणैः ।
 या वक्ते ब्रह्मणोदेवी या सा वागीश्वरी परा ॥
 ब्रह्म विष्णु शिवैश्चान्यैः पूजिता सर्ववन्दिता ।
 तुष्टा भवतु दानेन दत्ते नानेन वाक् परा ॥
 वाग् विरोधं गुरोः कृत्वा यन्मे गद्गदभाषणम् ।
 तत सर्वं क्षपय क्षिप्रं ब्राह्मी त्वं लोक पावनी ॥

इति दानमन्त्रः ।

अनुज्ञाप्य ब्राह्मणं तं स्वयं भुञ्जीत मानवः ।

इति सरस्वती दान विधिः ॥

—*—

(१५०) अथ कुबेर मूर्त्तिदानम् ३(‡) ।

—*—

358. वायु पुराणे—

दरिद्रो जायते मर्ष्यो दान विघ्नं करोति यः ।

देष्टव्यं जायते येन कर्मणा तच्छृणुष्व मे ॥

१ (*)

'पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनोवती । यच्च वष्टुधिया वसुः । यत्तयजुषेदः ॥२०१८४॥

२ (†)

वाज सनेय संज्ञितायाम् ।

३ (‡)

शेवाश्री महम्मते ।

पलाद्धेन तदद्धेन तदद्धेनाथवा पुनः ।
धनदस्य प्रति कृतिं कुर्यात् स्वर्णमयीं शुभाम् ॥
द्विभुजां बाह्वनो पेषां नयनानन्द कारिणीम् ।

359. श्री प्रश्नेतु—

ह्रस्व मापिङ्गलकचं गदिनं पीत किप्रहम् ।
पुरुषकस्थं धनाध्यक्षं ध्यायेच्छिवसखं सदेत्युक्तम् ।
स्वर्णवर्णं कृतं पाणि मन्त्रवाहं निरीश्वरम् ।
चित्रिण्याः प्रियकृतेवं कुवेरं तमहम्भजे ॥
इति लक्षण-लक्षितां कुर्यात् १(*) ।
पद्म शङ्खनिधिन्याश्च युक्तान्तां पार्वयोर्द्वयोः ।
श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तण्डुलोपरि विन्यसेत् ॥
तण्डुलानां परिमाणं भवेद्द्रोण-चतुष्टयम् ।
तदूर्ध्वं च तदूर्ध्वं वा वित्तशाठ्यं नकारयेत् ॥
श्वेत माल्यैस्तथा गन्धैरनुलिप्य प्रपूजयेत् ॥
आग्नेय्यां दिशि ह्योमश्च समिदाज्य तिलैर्भवेत् ॥
मन्त्रो राजाधिराजायेत्येष योज्यः सलिलकैः २(†) ।
व्याहृत्य तिलहोमश्च कर्त्तव्यो धनकाङ्क्षिभिः ॥
आचार्य्यैः सर्वशास्त्रज्ञो विनीतः सर्व-सम्मतः ।
महाकुल-प्रसूतश्च धर्मज्ञः सत्यवाक् शुचिः ॥
कारयेदर्चनं तेन धनदस्याति (पि) भक्तिः ।
तद्देवत्येन मन्त्रेण सच कामेश्वरो भवेत् ३(‡) ॥
तस्मै ह्योमं कृतवते प्रद्यात् प्रतिमान्तु ताम् ।
मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ॥

- १ (*) इति वर्णित-सखणज लक्षितां कुवेर मूर्तिं कुर्यादित्यर्थः । श्रीमन्त्रो मन्त्रशास्त्रीयः यज्यः ।
२ (†) मन्त्रो यथा—‘कुविदङ्ग यवमन्त्रो यथे विदयथा दान्मानु पूर्व’ विद्युय इष्टैर्वा कर्त्तव्यं
भोजनानि ये वर्द्धन्ती नमस्तस्मिन् यजन्ति । मूल, यजुः १०।१२ । कुवेर इत्यस्य वायु-
माकंक्षये पुराण-श्रीमद्भागवतेष्वपि । अथ च देव विष्णवे । सर्वं धनेश्वरः ।
उत्तरदिक्पतिश्च ।
३ (‡) ‘कामेश्वरो भवे’ इति कृदिदादसं यन्म पाठः ।

दान मन्त्रस्तु—

उत्तराशापते देव कुवेर नर बाहन ! ।
 पद्म शङ्ख निधीनां त्वं पतिः श्रीकण्ठ बल्लभः ॥
 अदानेन यथा प्राप्तं दारिद्र्यं मम दुःखदम् १(*) ।
 तत् सर्वमात्म दानेन पापमाशु विनाशय ॥ इति
 एवं कुवेर दानं यः करोति विधि पूर्वकम् ।
 धनदेन समोमर्त्य धनमाशु प्रजायते ॥
 इति दारिद्र्यहर कुवेर दानम् ॥

—*—

(१५१) अथात्म प्रतिष्ठति दानम् ॥

—*—

360. भविष्योत्तरे, श्रीकृष्ण उवाच—

आत्म प्रतिष्ठतिर्नाम यच्चोक्तं कस्यचित् पुरा २(†) ।
 तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि दान मान-विबर्द्धनम् ॥
 दान कालः सदा तस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः ।
 पुण्यैः पुण्य दिनं पार्थ प्राप्यते जीवितेऽचले ॥
 हेमीं प्रतिष्ठति भव्यां कारयित्वा ततो नृप ! ।
 अभीष्ट बाहन-गता मिष्टालङ्कार-संयुताम् ॥
 अभीष्ट लोक सहितां सर्वोपस्कर संयुताम् ३(‡) ।
 तत्र क्षौम-पट्टी बस्त्रैश्छादितां स्रग्विभूषिताम् ॥
 कुङ्कुमेनानुलिप्ताङ्गी कर्पूरागुरू बासिताम् ।
 स्त्री चेद्ददाति शयने शयितं कारयेत् स्वयम् ॥
 यद्यदिष्टतमं किञ्चित् तत्सर्वं पार्श्वतो न्यसेत् ।
 उपकारकरं स्त्रीणां पुरुषाणाञ्च तद्भवेत् ॥

१ (*)

अदानेनेत्यत्र 'दानाद्येन' इति हेमाद्रियः पाठः ।

२ (†)

यचोक्तमित्यत्र 'यचोक्तमिति' ।

'जीविते चले' इति च पाठान्तरम् । चले,—स्थिर जीविते इत्यर्थः । तवादि,

'प्रकृतिसंरक्षणं शरीरिणाम्' इति ।

३ (‡)

'अभीष्ट लोकसहितां प्रियजनसहिता इत्यर्थः' इति हेमाद्रि उक्तोऽर्थः ।

तत् सर्वं स्थाययेत् पाद्वे स्वयं सञ्चित्य चेतसि ।
एतत् सर्वं मेलयित्वा स्वे स्वे स्थाने नियोजेत १(१) ॥
ततः शुक्लाम्बरः स्नातो गृहीत कुसुमाञ्जलिः २(+) ।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं विप्रस्य पुरतः स्थितः ॥

स यथा—

आत्मनः प्रतिमा येच सर्वोपस्करणैर्युता ॥
सर्वरत्न-समायुक्ता तव विप्र निवेदिता ।
आत्मा शम्भुः शिवः शौरिः शक्रः शिव गुणैर्युतः ॥
तस्मादात्म-प्रदानेन ममचात्मा प्रसीदतु ।
इत्युच्चार्य्य ततो दद्याद्ब्राह्मणाय युधिष्ठिर ! ॥
ब्राह्मणश्चाथ गृह्णाति 'कोदादिति'च कीर्त्तयन् ३(‡) ।
ततः प्रदक्षिणी कृत्य प्रणिपत्य विसृज्येत ॥
विधिनानेन राजेन्द्र दानमेतत् प्रयच्छति ।
यः पुमानथवा नारी शृणु यत् फलमाप्नुयात् ॥
माघं(†)वर्षशतं जीवेत् सर्वभोग समन्वितः ।
यत्रैवोत्पद्यते जन्तुः प्राप्त कर्म क्षयक्षणम् ॥
तत्रैव सर्वकामानां फलभाक् स भवेन्नृप ! ।
इष्टबन्धुजनैः सार्द्धं न वियोगं कदाचन ॥
प्राप्नोति पुरुषो राजन् स्वर्गं चानन्त मरुते ।
यश्चात्मनः प्रतिकृतिं वरवाहन-स्थाम्,
हैमीं विधाय धनधान्य समाकुलाञ्च ।
सोपष्करां द्विजवराय ददाति भक्त्या ।
चन्द्रार्कवदिवि विभाति सरोज हंसः ४(०) ॥
इत्यात्मप्रतिकृतिं दानम् ॥

—*—

- १ • 'पूजयित्वा लोकां पालान् प्रह्वान् देवीं विनायकम्'—देवीशब्देनात्र श्रीदुर्गायैने विनायक-
साङ्ख्यार्थान् इत्यधिकं पाठः चतुर्थे चिन्तामणौ ।
० (†) 'स्नातो' इत्यत्र 'स्नात्वा' इति हेमाद्रिभूतेः पाठः । सच, सन्तः प्रतिकृतिं विषयश्च ।
३ (‡) 'कीदृशदिति' वाच्यस्यैव-प्रसिद्धीमन्तः । स च कामस्तुतिरिति कथ्यते । गुरुबन्धुवैदे ।
चः ७, ४८ ।
४ (०) 'स राजराज' इति हेमाद्रियः पाठः ।

(१५२) अथ चतुर्मुर्त्ति दानम् ।

—*—

361-362. हेमाद्रौ, ब्रह्माण्डे,—ब्रह्मोवाच ।

शृणु नारद भद्रन्ते दानं सर्वार्थं नाशनम् १(*) ।
 चतुर्मुर्त्तिं विधानन्तत् स्त्रीणां मङ्गल कारणम् ॥
 धन्यमारोग्यमायुष्यं मुक्ति मुक्ति फलप्रदम् ।
 पुत्रदं श्रीकरं पुण्यं अभीष्ट फलदं शुभम् ॥
 सर्वेषु पुण्यकालेषु चन्द्र सूर्य्यं प्रहादिषु ।
 देवागारादि देशेषु गृहे वा दान माचरेत् ॥
 चतुरस्रां समां भूमिं लिप्तां गोमय वारिणा ॥
 चतस्र स्तत्र लेखाः स्युः प्राच्योदीच्याश्च ताः समाः ।
 नव कोष्ठानि तत्र स्युः कोणकोष्ठानि वर्जयेत् ॥
 तत्र तेषु चतुर्मुर्त्तिः चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ।
 प्रागाद्युत्तर पर्यन्तं जातरुपमयीः शुभाः ॥
 श्वेत तण्डुल पद्मेषु पुष्पवत्सु निवेशयेत् ।
 पुरतोवासु देवश्च सङ्कर्षण मतःपरम् २(†) ।
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च चतुर्मुर्त्तिं यथाक्रमम् ॥
 शङ्ख-चक्र-गदापाणि पीतवासस मच्युतम् ।
 श्रीवत्साङ्गं चतुर्वाहुं केयूर मुकुटोज्ज्वलम् ॥
 नीलाम्बर धरं देवमनन्त मूसलायुधम् ।
 सङ्कर्षणं चतुर्वाहुं कटकादि विभूषणम् ॥
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च शङ्खचक्र गदाधरौ ।
 पीत श्वेताम्बर धरौ केयूरादि विभूषितौ ॥

- १ (*) हेमाद्रौ 'अथयः सधेमासीनाः नैमिषारण्यवासिनः'—इत्यारभ्य 'यथाह भगवान् ब्रह्मा नारदस्य पितामहः' इत्यक्तोऽधिकः पाठोऽस्तिन् विषयेऽस्ति । 'नैमिषे नैमिषचेतेश्वरयः सनकादयः' इत्यादि शोमशागवते पुष्कलतत्त्वमणि ।
- २ (†) एक एव भगवान् वासुदेवः, सङ्कर्षण-प्रद्युम्न-चनिरुद्धादिभिर्देव चतुर्धा भिद्यते । 'एकं सवित्रा बहुधा वदन्ति' इत्यादि वागसनेयमुति प्रसिद्धोर्म्मिभेदः । 'एकोऽं बहुस्मानितिष' उपनिषदि । 'सङ्कर्षणसूक्तिरिति' छत्तीष ।

एवं कृत्वा चतुर्मूर्तिं चतुर्वर्हं समर्चयेत् ।
 पलाद्धेन सुवर्णेण यथाशक्ति विनिर्मितम् ॥
 प्रागाद्युत्तर पथ्यन्तं देवाना मर्षं न क्रमः ।
 स्व स्व मन्त्रेण देवानामाराधन मनुक्रमात्
 ज्ञानं वा सोयुगं चार्घ्यं पाद्यमाचमनीयकम् ।
 गन्ध-सुमनसौ धूपं दीपं नैवेद्यमेवच ॥
 धारात्रयं शुद्ध जलैः स्ताम्बुलञ्च निवेदयेत् ।
 परितो लोकपालांश्च गन्धादिभि रथार्चयेत् ॥
 प्रदक्षिण त्रयं कृत्वा गृहीत कुसुमाञ्जलिः ।
 उद्धास्य विप्रानाराध्य दद्यान्मत्र मुदीरयेत् ॥

ते मन्त्रा यथा—

नमोऽस्तु वासुदेवाय जगतां पतये नमः ।
 तव संकीर्तनाहानाच्छ्रे यः स्यात्तु सदा मम ॥
 सङ्कर्षण नमस्तेऽस्तु जगत्स्थित्यन्त कर्मणे ।
 तव देव प्रदानेन सर्वपाप क्षयो भवेत् ॥
 प्रणम्यायाखिलेशाय भक्तानां दुःखहारिणे १(१) ॥
 सदा नमोऽस्तु जगतः स्थितिकर्त्रे नमोन मः ॥
 तवमूर्तिं प्रदानेन ममपापं व्यपोहतु ।
 अनिरुद्धाय देवाय विष्णवे परमात्मने ॥
 त्वं देव दानतोऽनन्त सर्वपापं प्रणाशतु ॥

इति दानमन्त्राः ॥

एवं दद्याच्चतुर्मूर्तिं अद्भ्यायुक्तञ्च नारद ! ।
 नारी वा पुरुषोवाथ यथोक्त फल मण्डितं ॥
 इत्याह नारदायैवं ब्रह्मा लोक पितामहः ।
 यथा ममापि तत्सर्व्वं अब्रुवन् मुनि सत्तमाः २(०) ॥

इति चतुर्मूर्तिं दानम् ॥

—*—

- १ (१) 'नमोऽस्तु देवदेवाय भक्तानामाभिचारिणे ।
 सदा नमोऽस्तु जगतः कृत्स्नियुक्तहेतवे' ॥ इति हेमाद्रौघतः पाठः । 'सर्वपाप'
 प्रकाश्य' इत्थं पाठान्तरमस्ति ।
- २ (०) 'समापितत्' इत्थं पाठान्तरमस्ति ।

(१५३) अथ पञ्चमूर्त्ति दानम् ॥

—*—

363. ब्रह्माण्ड पुराणे—

अथ दानं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्त्तिरिति श्रुतम् ।
 यत् कृत्वा पुरुषः स्त्रीवा सर्व्वसिद्धिं मवाप्नुयात् ॥
 यत्पापं मनसा वाचा कर्मणाच पुरा कृतम् ।
 जन्मान्तर सहस्रेषु तन्नाशं याति सर्व्वतः ॥
 शृणु देवर्षे ! दानन्तु सर्व्वपाप प्रणाशनम् १(*) ।
 दानमारोभ्यमायुष्यं श्रीकरं मुक्ति मुक्तिदम् ॥
 चन्द्र सूर्य्यग्रहेवाथ विपुक्त्ययनादिषु ।
 पुण्यकालेषु सर्व्वेषु गृहेतीर्थेऽथवाचरेन् २(**) ॥
 आचार्य्यं वरयेद्विप्रं तस्या जुह्नामवाप्य च ।
 विद्या-विनय-सम्पन्नं सर्व्वं तेनैव कारयेत् ॥
 लेपयेत्तु ममां भूमिं गोमयेनोदकं वा ।
 चतस्रस्तत्र रेखाः स्युः प्राच्योद्विच्यस्तु ताः समाः ॥
 त्रिहस्तमात्रा स्ताः सर्वा स्तत्रस्यु नवकोष्ठकाः ।
 तत्र पञ्चैव संग्राह्याः चतुष्कोणानि वज्रजयेत् ॥
 तेषु पञ्चसु कोष्ठेषु प्रत्येकं कमलं लिखेत् ।
 श्वेततण्डुल पुञ्जेषु अष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥
 तेषु तण्डुल पद्मेषु पञ्चमूर्त्तिं निवेशयेत् ।
 सुवर्णनिर्मिताः पञ्च मूर्त्तिः कृत्वा विधानतः ॥
 ईशं मोवर्णमामांनं केयूर मुकुटोच्चलम् ।
 चतुर्बाहुसुदारङ्गं कटक्यादि विभूषितम् ॥
 दक्षिणे परशुं हस्ते सव्येतु मृगपोतकम् ।
 अभयं दक्षिणे मध्येशूलं नेत्रत्रयं न्यसेत् ॥
 सशोजातं वामदेव मघोरं पुरुषन्तथा ।
 सुवर्णे नैव कुञ्जीत प्रदानाद्दर्शमानतः ॥

१ (०) 'अथच तच्च देवर्षे दानं सर्वाचनावनम्' इति वैमात्री पाठः ।

२ (†) 'गृहेवायतनेषु च' इति चतुर्वैशेषिकानामथी पाठः ।

सर्षं पश्चादुत्तरे वामदेवं, तथाचान्यद्दक्षिणेचाप्यघोरम् १ (*) ।
तच्छब्दोक्तं पुरुषं पूर्वं कोष्ठे, तेषां मध्ये चैव मीशान मेव ॥
ज्ञानं वल्लं चार्च्यं पाद्याचमनीयं, गन्धपुष्पे धूपदीपौ हविष्यम् ॥
अभ्यर्चिताः पञ्चमूर्त्तिः क्रमेण, मन्त्रैः पञ्च ब्रह्मभिर्मान पूर्वम् २(†) ।
सम्पूज्य चै वं विधिनोदितेन, शच्या(क्रा)दि देवांश्च यथाक्रमेण ॥
सद्योजातादि लक्षणमुक्तं पुराणोक्ततिल—
पर्वतदाने हेमाद्री द्रष्टव्यम् ।
तेनैव विप्रेण च सञ्चमेतन्, कृत्वैव दानं स्वयमेव कुर्यात् ।
दानकाले तु सम्प्राप्ते दाता नारी नरोऽथवा ॥
स्नापितो गुरुणा तेन मन्त्रपूर्तैः कुशोदकैः ।
अभ्यर्च्य विप्रं गन्धाद्यैः मन्त्रानेता नुदीरयेत् ॥
प्रत्येकमेका दानव्या देवमूर्त्तिरनुकमान् ।
नमोऽस्तु सद्योजाताय भवाय भवसंज्ञिने ॥
भवभङ्गी भवेन्मत्तन्तवरूप प्रदानतः ।
सोमाय वामदेवाय शिवाय शिवरूपिणे ॥
भदा मे शिव मेवास्तु तवरूप प्रदानतः ।
नमोऽघोराय घोराय जगत् संहृति कर्मणे ॥
शरणं त्वां प्रपन्नोऽमशङ्कं मम शङ्करः ।
पुरुषाय पुराणाय हराय वरदाय च ॥
तस्य रूप प्रदानान्मे श्रेयसेऽस्तु नमोऽस्तु ते ।
ईशानो जगतामीशो देवानामभयङ्करः ॥
रश्मि त्वं शेषभूतानां ईशोमां शरणं गतम् ।
त्रिप्र दक्षिण मात्रान्य गृहीत कुमुमाञ्जलिः ॥
प्रणिपत्य ततो दद्याद्दन्त्यस्मै वा प्रदापयेत् ।
दक्षिणां गुरवे दद्यात् सुवर्णं चैव वामस्मी ॥
एतन्नरोऽथवा नारी नारदेह समाचरेत् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः शिव मायुज्य माप्नुयान् ॥

१. (*)

सर्षं-सद्योजातमित्यर्थः, वामे कर्षेण वरुणं पूर्णं वामयच्छणात् । यथा भीमः—भाससेन इति ।

२. (†)

पञ्चब्रह्मन्वाः सद्योजातादिमन्वाः त्रिप्रोथायां तदुपनिषदि च प्रसिद्धाः ।

महाभारतयोः पविष्यति ते इति ।

तत्र सुतवाच—

इत्येव मृषयोदानं नारदाय चतुर्मुखः ।
यथोवाच तथाप्रोक्तं मयाच पञ्चमूर्त्तिकम् ॥
इति शिवपञ्चमूर्त्तिदानम् ॥

—*—

(१५४) अथ द्वादशादित्य दानम् १(❀) ।

—*—

364. ब्रह्माण्डपुराणे—

शृणु नारद भद्रन्ते दानमादित्य संज्ञितम् ।
यथोक्तं [लोकगुरुणा विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
कर्तुःपापहरं पुण्यं आयुष्यं श्रीकरं शुभम् ।
आरोग्यं सर्वमाङ्गल्यं दुःस्वप्नाद्भुत नाशनम् ॥
सर्वशान्तिकरं ह्येतन् सर्वसिद्धि फलप्रदम् ।
चाक्षुष्यं सर्वरोगघ्नं मुक्ति मुक्ति फलप्रदम् ॥
विषुषत्ययने राहु-ग्रहणे चन्द्र सूर्ययोः ।
जन्मर्क्षे सौर बारे वा पञ्चदशैर्क संक्रमे ॥
सप्तम्यां वाथ नक्षत्रे सावित्रेऽद्भूतदर्शने २(†) ।
दुःस्वप्नदर्शने कुर्याद् दानमादित्य संज्ञितम् ॥
देवालये नदीतीरे तडागे वरूणालये ।
अन्येषु पुण्यदेशेषु देवदानं समाचरेत् ३(‡) ॥

१ (❀)

द्वादशादित्याः, यथा-कर्मण्यग्नादित-पत्नीं जाताः पुत्रास्ते ।

—विषुष्यान्, अर्थेना, पुषा, लटा, सविता, भगः, धाता, विधाता, वदन्, जिनः, शक्रः,
उदकमः, इति पुराणं ।

२ (†)

अज्ञत दर्शनं, दुर्गमितम् । सदादुर्गिच-सङ्गामारी-संक्रामकरीगणदम् । एत दृष्टं
वैद्यके, ज्योतिषे, पुराणेषु, अदभूतस्वामरेचास्ति । आद्यर्षेण शास्त्रीच ।

३ (‡)

अन्येषु प्रधान-कुचक्षेत्र-पुष्कर-काष्ठादिषु ।

आखिल्य वै द्वादशहस्त वैर्ष्याम्,
क्षितिं तथा गोमय-संयुताग्निः ।
तस्मिन् सितैस्तण्डुल-पुष्पकैश्च,
विस्तारयेद् द्वादशपङ्कजानि ॥

प्रादेश-मात्राणि शुभानि तानि,
सकर्णिकान्यष्टदलेषु तेषु ।
द्विरण्यरूपाणि रवेर्निधाय,
यथाक्रमादुत्तरतोऽपवर्गः ॥

प्रत्यङ्मुखान् प्राङ्मुख एव देवान्,
तद्गुणगन्धादिभिरर्चयित्वा ।
दद्यादपूर्णं सघृतं गुडाक्तम्,
वस्त्रैरथावेष्ट्य यथाक्रमेण ॥

प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवानाम् ;
आराध्य गन्धादिभिरादरेण ।
सम्प्रीयतामित्य प्यथ च क्रमेण,
प्रत्येकमुच्चार्य तदीय नाम ॥

धाताश्च मित्रश्च ततः परेण,
मार्त्तण्ड नामाश्च तथार्यमाश्च ।
शक्रश्च देवो वरुण स्तथासौ,
भगो विवस्वान् नवम स्तथेषाम् ॥

आदित्यनामा सविता तथान्यः,
त्वष्टा तथैकादशमश्च तेषाम् ।
विष्णु स्तथा द्वादशमस्तु मन्त्रैः,
आराधये हेववरान् द्विजांश्च ॥

पुरा देवर्षये दानं प्रोक्तं कमल-योनिना १(१) ।

तथा मयापि युष्माकं प्रोक्तं मुनिवरोत्तमाः ॥

द्वादशादित्य प्रतिमालक्षणं ब्रह्माण्डदाने उक्तम् ।

इति द्वादशादित्य दानम् ॥

—*—

१ (१) 'मुनिवरोत्तमैः' इत्यपि पाठान्तरम्, अथ्य ब्राह्मणतत्वं बन्नि-पुरेति ।

नक्षत्रमधुना मयैवोच्यते ।

तथा च—'पूर्वैः पूर्वतरेः कृतम्' । इति ।

कलावपि चतुर्दशाय निःशेषसाय च कार्यम् ।

(१५५) अथ चन्द्रादित्य दानम् ।

—*—

365. विष्णुधर्मोत्तरे, श्रीभगवानुवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि दानं राजन् ग्रहेशयोः १(*) ।
 यद्वत्वात् बली राजा शक्रराज्यमवाप्नुहि २(†) ॥
 शक्रश्च बलिने राज्यं दत्त्वा पुन रवापह ।
 चन्द्र सूर्योपरागेच विषुवे अयने तथा ॥
 चन्द्रक्षयेच द्वादश्यां वैशाख्यां पुत्र जन्मनि ।
 कार्तिक्याश्च महामाघ्यां दशम्यां जयायान्नथा ३(‡) ॥
 चन्द्रादित्यौच दातव्यौ सूर्यः मौबर्ण उच्यते ।
 शुद्धस्य रजतस्यैव मण्डलं हिम रोचिपः ॥
 द्वादशाङ्गुल वृत्तन्तु उभयोरपि मण्डलम् ।
 घृतौ पद्मसमाकारौ मध्ये चैवतु कर्णिकाम् ॥
 भानुन्ताम्रमये पात्रे घृत पूर्णतु निश्चिपेन् ।
 सोमं शङ्खश्रीर-पूर्णं उपरि स्थापयेद्बुधः ॥
 सूर्यन्तु रक्तकुसुमैः सोमं शुद्धै स्तथैवच ।
 आदित्याय तु धूपं वै सुगन्धिञ्चैव दापयेत् ।
 कुङ्कुमन्तु पतङ्गाय दीपञ्चैव घृतेनतु ॥
 एवं सम्पूज्य यत्नेन चन्द्रादित्यौ पृथक् कृतौ ।
 अमृत मूर्त्तये सोमं नमोऽन्ते नव पूजयेत् ॥
 ७० भास्करायेति वै सूर्यं नमोऽन्तेन पुनः पुनः ।
 आहूय ब्राह्मणं भक्त्या वेदवेदाङ्ग-पारगम् ॥
 कुटुम्बिनं दरिद्रञ्च आहिताग्निन्तथैवच ।
 रक्तेन वाससाच्छाद्य कुङ्कुमेनानुलिप्य च ४(०) ॥

- १ (•) अत्र दानं—ग्रहेशयोरित्यर्थः 'अवापह' (१) इति आदर्शपुस्तकान्तरधृतः पाठः ।
 २ (†) अवाप्नुहि, इत्यत 'समापह' इति अन्त्यादर्शगन्धधृतः पाठः ।
 ३ (‡) 'कार्तिक्याश्च महामाघ्यां दशम्यां जयायान्नथा' इति देमादिग्रन्थः पाठः ।
 महामाघ्यां—माघमाससप्तमिमासाम् इति ।
 ४ (०) 'अनुलिपयेत्' इति आदर्शपुस्तकान्तरधृतः पाठः ।

सम्पूज्य पुष्पधूपैश्च द्विजं सूर्यमिवापरम् ।
 रक्षिकिन्मं चन्द्रकिन्मं घृतस्थन्तु निरीक्षयेत् ॥
 समर्पयेद्ब्राह्मणाय मन्त्रेणानेन भूमिप ! ।
 रुक्मश्च पुरुषश्चैव पूर्णं पुष्करमेवच ॥
 त्रयीषु विद्यासाक्षांतु यस्याङ्गं विश्वरुपिणः ।
 स वै दिवाकरोदेवः प्रीयतां वि प्रमाचिरम् ॥
 एवमुवाच्यं भानुन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 क्षीरजं देव देवश्च द्विजराजं तथैव च ।
 अमृतमूर्तिं शीतांशुं प्रयच्छामि द्विजोत्तम ! ॥
 गायत्र्या चैव सूर्यस्य अर्हणं जायते विभो ! ।
 सोम-सूर्य-स्तवं मन्त्रं जपन् शुद्धेन चेतसा ॥
 एवं चन्द्रं रविन्दुत्वा वलीराज्यमवापह ।
 सर्व्वं तेनतु दत्तं स्याद्योदद्याच्चन्द्रभास्करौ ॥
 पूज्यते सिद्धगन्धर्व्वैः स्वर्गलोके महीयते ।
 इति चन्द्रादित्य दानम् ॥

*—

(१५६) अथ काल पुरुष दानम् १(☼) ।

—*—

३६६. भविष्योत्तरे, श्रीकृष्णउवाच—

दानानि बहुरूपाणि कथितानि मया तव ।
 पुनरेव प्रवक्ष्यामि यद्यस्ति तव कौतुकम् ॥
 कथितानि मया तुभ्यं कथयिष्याम्यहं तव २(†) ।
 महातीर्थेन सिद्धयन्ति प्रयच्छन्ति महन् फलम् ॥
 काम्योदानं विधिरुत उत्तमः कामवर्जितः ३(‡) ।
 मध्यमस्तु तदूर्ध्वेन क्रियमाणं यथा तथम् ॥

१ () 'तवादी बुधिरुत्तरे' इति श्रुमाटी पाठः ।

२ (†) एवमपि श्रुमाटी पठ्यते ।

३ (‡) 'विधिः पार्थ क्रियमाणो यथा तवम' इति चतुर्वेदं चिन्तामणो ।

कलाय मुनिभिः प्रोक्तोविपरीतो भयाय च ।
 ज्ञेयं निष्कशतं पार्थ ! दानेषु विधिरुत्तमः ॥
 मध्यमस्तु तदद्धेनं तदद्धेनाधमः स्मृतः १(*) ।
 एवं वृक्षे रथेन्द्रे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च ॥
 अशक्तस्यापि कृष्णोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः ।
 अतोऽप्यल्पेन योदद्याद् महादानं नराधिप ! ॥
 प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःख शोक भयापहम् ।
 पुण्यन्दिनमथासाध्य भूमिभागे समे शुभे ॥
 चतुर्दश्यां चतुर्थ्याम्बा विष्ट्याम्बा पाण्डुनन्दन २(+) ।
 विष्टिर्भद्राकरणम् ।
 पुमान् कृष्णतिलैः काच्यो रौप्यदन्तः सुवर्ण-दृक् ।
 सुवर्णादि परिमाणमत्र यथाशक्ति सम्पादनीयम् ।
 खड्गोद्यत करो दीर्घो जवाकुसुम-कुण्डलः ॥
 रक्ताम्बरधरः छावी शङ्खमाला विभूषितः ।
 तीक्ष्नासि पुत्री बन्धेन विस्फारित कटीतटः ३(†) ।
 असिपुत्री-च्छुरिका ।
 उपानद्युग-युक्ताङ्घ्रिः कृष्णकम्बल पार्श्वगः ।
 गृहीत मांस-पिण्डश्च वामे करतले तथा ॥
 एवं विधं नरं कृत्वा गृहीत कुसुमाञ्जलिः ।
 यजमानः प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 सम्पूज्य गन्धकुसुमैर्नैवेद्यं विनिवेश्य च ।
 ॐ सर्व्वं कलयसे यस्मात् कालस्त्वं तेनचोच्यते ॥
 ब्रह्म विष्णु शिवादीनां त्वमसाध्योऽसि सुव्रत ! ।
 पूजितस्त्वं मया भक्त्या पार्थिवश्च तथा सुखम् ॥

१ (०)

‘तदद्धे वा वरः स्मृतः’ इति आद्यं धन्यात्मरस्यः पाठः ।

२ (1)

‘विष्टिः कर्मकरे मुखे भद्राङ्घ्रिबन्धेषु च’ इति हेमः ।

—‘दतीयादयसौ शेषे तत् पञ्चमोऽस्य पूज्यतः । लक्ष्मिः विष्टिः विष्टितवन् तासां परतिष्ठि
 ५वपि’ इति ज्यौतिषे ।

३ (1)

‘पत्नी’ ति आद्यर्णालर धृतः पाठः ।

यद्बुध्यते तव विभो तत् कुरुष्व नमोनमः ।
 एवं सम्पूजयित्वा तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासोभिर्भूषणै स्तथा ।
 दक्षिणां भक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 दक्षिणात्र पूर्वोक्त-मिष्कशतादिका ।
 अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।
 न च मृत्युभयन्तस्य न च व्याधिकृतम्भवेत् ॥
 भवत्यव्याहृतैश्चर्य्यः सर्व्ववाधाविवर्जितः १ †) ।
 एवं कृते नरो देवं चिरं जीवेन्नसंशयः ॥
 देहान्ते सूर्य्यभवनं भित्वा याति परं पदम् ।
 पुण्यक्षयादिहागत्य राजा भवति धार्म्मिकः २(‡) ॥
 सन्नयाजी श्रिया युक्तः पुत्रपौत्र-समन्वितः ।
 सम्पूज्य कालपुरुषं विधिवद्द्विजाय ।
 इत्वा शुभाशुभ-फलोदय-हेतुसुतम् ।
 रोगातुरे सकल्दोशमयेऽत्र देहे,
 देही न मोहमुपगच्छति तत् प्रभावात् ॥
 इति काल पुरुष दानम् ॥

—*—

(१५७) अथ कालचक्र दानम् ।

—*—

357. मृत्युञ्जये—

चक्रं रोप्यमयं कृत्वा मुक्तारश्मि मयारमकम् ।
 कृत्वा मूर्द्धनि शरच्चन्द्र-रश्मिमध्यान्तरस्थितम् ॥
 स्वकामांसानितु रोप्याणि गात्रेषु च समन्ततः ।
 एवं ध्यानवतस्तस्य स चन्द्रः कृष्णतां ब्रजेत् ॥

१ (†) 'अव्याहृतैश्चर्य्य' इति, अन्वयादर्थः घृतः पाठः ।

२ (‡) इति काल पुरुष दान फल कथनम् ।

ततोऽप्यनन्तरं पश्चात् स्थित्वा विप्र प्रदक्षिणम् ।
 तं गृहीत्वा ब्रजेदूरं अदृष्टत्वमपि ब्रजेत ॥
 स्वयम्भामृतसङ्घात-पूर्णकाय-स्थिति-स्थितः ।
 कालचक्रमिदं नाम्ना दानं मृत्यु-विनाशनम् १(०) ॥
 इमन्ते राजतं चन्द्रं रश्मिजाल-समाकूलम् ।
 अपमृत्यु-विनाशाय ददामीति समुच्चरन् ॥
 सुवर्णं दक्षिणायुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 एवं कृते विश्येत् अपमृत्यु न संशयः ॥
 ततोस्तस्मान् सदादेयमपमृत्यु-भयान्वितैः ।
 ज्वरादि रोगग्रस्थैर्वा महापत्-पतितैरपि ॥
 ततोऽगृह्योक्तविधिना स्थापयेज्जातवेदसम् ।
 जुहुयात् फलनाम्नातु शतमष्टोत्तरं घृतैः २(†) ॥
 ततस्तु भोजयेद् भक्त्या विप्रान् द्वादशसंख्यकान् ३(‡) ।
 स्वयमक्षारलवणं भुञ्जीत सकृदेवहि ॥
 एवं कृतेनरोन्यूनं चिरञ्जीवेन्नसंशयः ।
 इति काल चक्रदानम् ॥

—*—

(१५८) अथ यम दानम् ।

—*—

368. हेमाद्रौ, मृत्युञ्जये—

लोह पात्रस्थितं कांस्यं तत्र पश्यन्तु राजतम् ।

तस्मिन् कालेश्वरः स्वर्गैः पुरुषाकारतां गतः ॥

369. यमरूपमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

महामहिषमारुद्धो दण्डहस्तो महाबलः ४(०) ॥ इत्यादि ।

१ (०) दानमित्यत्र 'मु' इति आह्वयेत्यान्तर एतः पाठः ।

२ (†) 'यतमष्टोत्तराभितै' इति " " " ।

३ (‡) 'मंख्याया' इति कृष्णादीयः पाठः ।

४ (०) 'यमोदश्वरि भाङ्गेषु संवसे यमजिहपिच' इति किञ्च ।

कञ्जालङ्कार-संयुक्तो भयदास्त्राणि सर्वतः ।
 त्रिलोहाकार-पुरुषैः कालदूतैश्च पाश्र्वतः ॥
 भयदास्त्राणि - खड्गा-च्छूरिकादीनि ।
 त्रिलोहं—ताम्र-कांस्य-पित्तलाख्यम् ।
 कालदूताः—पुरुषाकृतयो दण्डहस्ता स्त्रयः ।
 कृत्वाच महिषं पृष्ठे तन्दद्याद्यममालपन् १(*) ॥
 अष्टम्याश्च चतुर्दशान् करोति विधिनातु यः ॥
 स मुच्यते ध्रुवंनाशाद् दत्त्वा घृतघटोत्तरम् ।
 घृत घट उत्तरेऽदक्षिणस्थाने यस्येति दान विवेके ।
 अन्ये सुवर्णं दक्षिणे इत्याहुः २(+)
 इति यमदानम् ॥

—*—

(१५६) अथपापपुरुष दानम् ।

—*—

370. स्कान्दे, नागर खण्डे—

371. आनर्त्त उवाच ।

मूर्खत्वाद्वा प्रमादाद्वा कामाद्वालस्यतोऽपि वा ।
 योनरः कुरुते पापं प्रायश्चित्तं करोति न ॥
 तस्य पापं विशुद्धार्थं किञ्चिन्मे ब्रू-सत्तम !
 येन मुक्तोभवेन् पापाद् यदि तुष्टोऽसि मे प्रभो ॥

372. भक्त-यज्ञ उवाच—

अज्ञानाञ्च ज्ञानतो वापि यत्पापं कुरुते नरः ।
 पापाख्य—पुरुषदानेन मुच्यते नात्र संशयः ॥

- १ (*) 'यममात्मप्राप्तिति—तद्विपरिच्छित्त लोहपातोपरिच्छित्तकांस्त्रपाचनित्तिट पत्राकडं धमलप-
 न्दुमाशाधन्ददा नीचुञ्चारयन्निबर्धः ।
 २ (+) तुवर्षं दक्षिणा सम्येदानेषु प्रवक्ष्या । 'तस्मान् सर्वेषु दानेषु सुवर्णं दक्षिणं चते' ।
 " चदक्षिणे उत्तरे इति वा पाठः स्यात् ।
 तत्राकारः ब्रह्म षः स्यात् ।

378. आनर्त्त उवाच—

विधिना केन देवोऽसौ पापपिण्डो महामुने ! ।
ततो विस्तारतो ब्रूहि येन वक्ष्याम्यहं द्रुतम् १(*) ॥

374. भर्तृ यज्ञ उवाच—

मन्वादि-दिवसे प्राप्ते यदा सूर्य्यं दिनं भवेत् ।
तदास्य मूर्त्तिः कर्त्तव्या हैमी विप्राय तुष्टये ॥
तुलापुरुषवत् कार्य्यं कुङ्कुममुभयोर्विधिः ।
परं हेन्नः प्रकर्त्तव्यो गायत्र्या केवलं नृप ! ॥
संज्ञाप्य पञ्चगव्येन ततः स्नात्वा मनुं जपेत् २(†) ।
संज्ञाप्य प्रतिमामिति विशेषः ।

पञ्चविंशति संख्याभिः श्वेतपुष्पैर्नराधिप !

ॐ पृथिव्यै नमः । यमाय नमः । तेजसे नमः । बायवे नमः । आकाशाय
नमः । ओत्राय । त्वचे । चक्षुषे । जिह्वायै । घ्राणाय । शब्दाय । स्पर्शाय ।
रूपाय । रसाय । गन्धाय । वाचे । पाणिभ्याम् । पादाभ्याम् । पात्र्यै ।
उपस्थाय । मनसे । बुद्ध्यै । अहङ्काराय । आत्मने । परमात्मने । इति ।

एवं सम्पूज्य राजेन्द्र ! कर्पूरं दीपमाहरेत् ।
'धूरसीत्यथ मन्त्रेण ह्यग्निज्योतीति दीपकम् ३(‡) ॥
दद्याद् 'युवा सुवासेति'ति वासांसि परिधापयेत् ४(०) ।
ततो ब्राह्मणमासीनं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
प्रक्षाल्य चरणौ तस्य वस्त्राणि परिधापयेत् ।
कर्पूरकण्टकैश्चैव शङ्कुलीयक भुषणैः ॥
भूषयित्वा तनुस्तस्य ततोमूर्त्तिं समानयेत् ।
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! ततस्तस्मै निवेदयेत् ॥

- १ (*) 'यत्याम्बुं द्रुतम्, इति ऋद्धंयत्याम्बरधृतः पाठः । पापपुरुष इति पापकृत पुरुषो—
जीवः । मन्त्रवास्ते भूतशुद्धा मन्त्रेषुच वामशुचिस्थं तन्वर्द्धन् इति ।
- २ (†) 'इमं' 'मनुं' 'विधि' जपेत् इत्यादयो लेखनेदाः सन्ति ।
—आत्माभिपूजयेत् इति साधुपाठ आदर्शयत्याक्षरे ।
- ३ (‡) 'धूरसिधुर्वधुर्धनं' इत्यादि शृङ्खलयुः—१।८।
- .. 'कण्टकैः कर्षपुरैश्च' इत्यापि भिन्नः पाठः ।
—अग्निज्योतिर्व्योतिरपिः^१ इत्यादि शृङ्खलयुः—१।८।
- ४ (०) 'युवा सुवासा' इत्यादि सन्ः प्रायुक्तः ।

मन्त्रस्तु—

एष आत्मा मयादत्तः तव हेममयो द्विज !
यत्किञ्चिद्बिहितं पूर्वं पापं मे नाशयाखिलम् ॥
ततस्तु ब्राह्मणो मन्त्रमिमं राजन् समुचरेत् ।
यदेतद्विहितं पापं त्वया पूर्वमयाहि तत् ॥
गृहीतं पूर्वरूपन्ते यतस्त्वं पापवर्जितः १(*) ॥

इति प्रतिग्रह मन्त्रः—

एवं दत्त्वा विधानेन ततो विप्रं विसर्जयेत् ।
एवं कृत्वा ततस्तस्य दत्त्वाथ दक्षिणान्तथा ॥
यथा तुष्टिं समभ्येति ततः पापान्-जयत्यसौ ।
एवं कृते महाराज ! प्रत्यय स्तत्क्षणाद्भवेत् ॥
शरीरे लघुतामेति ततो(पो)वृद्धिश्च जायते ।
स्वप्नेच वीक्षते रात्रौ सन्तुष्टमनसः स्थिताः ॥
स्त्रियः सितैर्वा वस्त्रैश्च श्वेतमाल्यानुलेपनैः ।
श्वेता गाश्च वृषोन्मत्ताः तीर्थानि विविधानिश्च ॥
एवन्ते सर्वमाल्यातं पापपिण्डस्य वीपनम् ।
अवणादपि राजेन्द्र ! सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अन्यत्रापि महादानं पापपिण्डोद्वेग्नरः ।
एवं जन्मकृतं पापं निजकायेन निर्मितम् २(†) ॥
शिवालये तदेवास्य सहस्रगुणितम्भवेन ३(!) ॥
इति पाप-पुरुष दानम् ॥

—*—

- १ (•) 'यतस्त्वं पापनाशनः' इति आदर्शयत्यात्मरभूतः पाठः ।
२ (†) एवमित्यत्र 'एक' इति पाठः आदर्शयत्यात्मरे चामि ।
३ (!) शैवादी. मार्कण्डेय उवाच—भगवान् क्षेमदानेन इत्येति श्लोकस्य अर्थिकं पठ्यते ।

(१६०) अथोदकुम्भ दानम् (*) ।

—*—

375. शौनकीये,—मार्कण्डेयं प्रति नारद उवाच ।

मार्कण्डेय ऋणुष्वेदं ब्रह्मविष्णोः पुरानघ ।
 यदाह भगवांश्छम्भु द्वयोपृष्ट स्तयोस्तथा १(*) ॥
 श्रूयतामुदकुम्भाख्यं दानं वक्ष्यामि सुव्रतौ ।
 यतच्छ्रुत्वा पुरुषः स्त्रीवा नयाति नरकं कश्चित् ॥
 स्वर्ग्यं यशस्य मायुष्यं आरोग्यं पापनाशनम् ।
 मम प्रीतिकरं पुण्यं युवयोश्च प्रियन्तथा ॥
 वैशाख्यां पौर्णमास्यांश्च कार्त्तिक्यामथ तद्दिने ।
 स्वजन्म दिवसे कार्यं दुःस्वप्नाद्भुत दर्शने ।
 भूमौ गोमय-लिप्रायां उदकुम्भं न्यसेद्बुधः ।
 पुष्पैःफलैश्च संवेष्ट्य वस्त्रेण सितरुपिणम् ॥
 विधानेन तिलैर्मिश्रं गुडं तत्रैव निक्षिपेत् ।
 धर्मराजं न्यसेद्देवं सौवर्णं शक्तितः कृतम् ॥
 सुमुखं द्विमुजं देव मासीनं दण्ड हस्तकम् ।
 वरदं कृपयायुक्तं भक्तानां हितकारकम् ॥
 एवं शुभान् घटान् कृत्वा गन्धादिभिरथार्चयेत् ।
 विप्रेभ्योदापयेत् कुम्भान् एभिर्मन्त्रै र्यथाक्रमम् ॥
 'यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्व्वभुत क्षयाय च' २(†) ॥
 एवमारारुष्य तान् कुम्भान् दशादुदक पूर्व्वकम् ।
 प्रियताम्भगवान् देवोमन्त्रान्ते समुदाहरेन् ॥

१ (*)

‘यदाह’—इत्यत्र ‘तदाह’ इति उमाद्री पाठः ।

२ (†)

—चौदुम्बराय दत्ताय नीलाय परमंदिने ।

इकीदराय चित्ताय विषगुहाय वैमनः’ इति मन्त्र श्लोकः । एते चतुर्ह्येव संस्वकावना
 तत्परंरूपि प्रसिद्धाः ।

उदकेन कारिका पूर्णं कुम्भं सर्षादिभिर्मित मित्यर्थः ।

विषुव संक्रान्तीदाने फलाधिक्यं ज्ञाने उत्तमम् ।

एवं कुम्भ प्रदानेन देवदेवः स तुष्यति ।
कर्ता कारयिता स्वर्गं प्राप्नोतीति न संशयः ॥
नयाति नरकं घोरं न प्राप्नोत्यशुभं क्वचित् ।
मम स्वरूपी भयवान् प्रीतो भवति तस्य वै ॥
यः कुम्भदानं विप्रेभ्यो ददाति च यथाविधि ।
स गच्छेत् स्वर्गलोकन्तु नाम्ना कार्या विचारणा ॥
इति खड्कुम्भदान विधिः ॥

—*—

(१६१) अथ मकरदान विधिः ।

—*—

376. हेमाद्रौ, बौधायनः ।

कुर्यात्तु मकरं सम्यग्जातं ताम्र मेव च ।
पल त्रयेण द्वाभ्यां वा यद्वैकेन शुभाकृतिम् ॥
पुच्छे रत्नानि देयानि कटिं रौप्येण कारयेत् ।
नेत्रे स्वर्णमये कार्ये जिह्वां रौप्यैः प्रकल्पयेत् ॥
पादयोः प्रक्षिपे तत्र घृत पात्रे पुरद्वयोः १(*) ।
कृष्णवस्त्रेण संवेष्ट्य चन्दनागुरु-चर्चितम् ॥
ताम्रेऽथ जल पात्रेऽथ स्थापयेन्मकरं शुभम् ।
ब्राह्मणं वृत्त सम्पन्नं वृद्धं दान्त मलोलुपम् ॥
वस्त्रैः कटक केयुरैः पूजयेद्ब्रह्मलीयकैः ।
होमो वारुणदैवत्यै र्मन्त्राध्यायोक्त मार्गतः ॥
ततस्त्वौदारिके विप्रे मकरन्तन्निवेदयेत् २(†) ।
जलाधिदेव देवेश ! पश्चिमाशापते विभो ! ॥
खड्गव्याधिनाशं मे कुरु दानेन तोषितः ।
इति मकरदानम् ॥

—*—

१ (०) (पद इयं) कारकयोः, इति वा प'उ'इयं भिन्नमिति ।

१ (†) 'परमौदारिके' इत्यं पाठान्तरमिति ।

(१६२) अथ लोकपालाष्टक दानविधिः ।

— * —

377. ब्रह्माण्ड पुराणे—

दानानामुत्तमं ह्येतत् सर्वसिद्धि करं परम् १(*) ।
 करोति दानं नारी वा सायुज्यं ब्रह्मणोऽब्रजेत् ॥
 विषुवत्ययने राहुर्महणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 अन्येषु पुण्यकालेषु जन्मर्क्षेषु विशेषतः ॥
 देवालये नदीतीरे गृहे वा दानमाचरेत् ।
 पुण्यकालेषु सर्वेषु पुराणोक्तेषु नारद ! ॥
 चतुरस्रां समां भूमिं लिप्त्वा गोमयवारिणा ।
 षट्करं चाष्टहस्तं वा दश द्वादश वा करान् ॥
 प्राच्योदीच्यश्च कर्तव्या रेखाश्चतसृकाः स्मृताः २(†) ।
 नवकोष्ठानि तत्र स्युः श्वेततण्डुलकु(३)ञ्जकैः ॥
 सितैरष्टदलैर्युक्तान् कमलान्विन्यसेच्छुभान् ।
 जातरुपमयं देवं जगत् कर्तारमव्ययम् ॥
 तेषां मध्यमकोष्ठे तु कमलं विनिवेशयेत् (०) ।
 इन्द्रमग्निं यमश्चैव निर्ऋतिं वरुणन्तथा ॥
 वायुं सोमं तथेशानं प्रागादिषु क्रमान्यसेत् ३(‡) ।
 जातरुपमयान् देवानष्टौस्वायुध-संयुतान् ।
 त्रिपलाद्वा सुवर्णात्तु यथा शक्तिं विनिर्मितान् ॥
 ब्रह्मणोऽभिमुखान् सर्वान् सर्वेषु-विनिवेशयेत् ।
 जातरूपान् स्वर्णमयान् यथाशक्तिं विनिर्मितान् ॥
 ब्रह्मणोऽभिमुखान् देवान् विनिवेशयेच्च वारिणा ४(+) ।
 योऽसौ कारयिता-विप्र स्त्वेव मेतत् समाचरेत् ॥

- १ (*) ईमाद्री 'ब्रह्माण्डपुराण'-इत्यत्र खिन्नं पुराणे इति पाठः ।
 " —तत्रैवादी 'ग्रहणारद इत्यारभ्य—'श्रीवरं शुभ' मित्यन्तः श्लोकोऽधिकः पठ्यते ।
 २ (†) 'चेततश्चुखकलकैः' इति ईममात्यकैः' इति च पाठान्तरम् ।
 " 'चतसृकाः समाः' इत्यपि पाठान्तरं यस्यान्तरं ।
 ३ (‡) 'वायुं सोमञ्च रुद्रञ्च' इति ईमाद्री पाठः ।
 ४ (+) 'प्रत्येकं वासवादिष्टा संश्लेष्य कर्मवारिणा' इति चतुर्वर्गविधनामथी पाठः ।

दानकाले तु सम्प्राप्ते दाता ज्ञाति कुशा दकैः ।
 प्रसन्नचित्तवदनः परमेष्ठि-पुरोगमान् ॥
 खनाम मन्त्रैरभितोनमोऽन्तैः,
 आराध्य गन्धादिभिरादयेण ।
 विप्रांस्तथाभ्यर्च्य यथाक्रमेण,
 सम्प्रीयतां मे त्वय मेवमुक्त्वा ॥
 योऽसौ कारयिता विप्र सुस्मै दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 सुवर्ण-संख्या गणिता हिरण्यश्वैव वाससी ॥
 प्रोक्तं देव-ऋषेर्दानं लोकपालाह्वयं मया ।
 किमन्यच्छ्रोतुमिच्छा ते तदिदं वद साम्प्रतम् १(*) ॥
 इति लोकपालाष्टक दानम् ॥

—*—

(१६३) अथाजादि दानम् ।

—*—

378. महाभारते—

अजाविकश्च महिषं दत्त्वा विप्राय शक्तिवः ।
 धृत क्षीरवहा नद्यो यत्र तत्र स मोदते ॥

तथाच—

अजामलम्कृतां दत्त्वा वह्निलोके महीयते ।
 तमेव लोकं प्राप्नोति दत्त्वाऽर्जं विधिवन्नरः ॥
 सव्वान् कामानवाप्नोति ये ये चेतसि संस्थिताः २(†) ।
 इत्यजादानम् ॥

—*—

१ (०) 'अजामलम्कृतां न' इति इमाद्री पाठः ।

२ (†) 'इतिवा' इति चरसाने पाठोऽस्ति । अथचतुर्थमं चिन्तामणी पुष्पकर्मकः ।

(१६४) अथमेवीदानं, भविष्योत्तरे ।

—*—

भगवानुवाच—

शृणुपार्थ ! परं दानं सर्व्वकिल्बिष-नाशनम् ।
 यद्दत्त्वा विविधं पापं सद्योविलम्बं सृष्टिं च्छति ॥
 सुवर्णरोमां सौवर्णीं प्रत्यक्षांवा सुशोभनाम् ।
 सुवर्ण-तिलकोपेतां सर्व्वालङ्कार-भूषिताम् ॥
 कौपेय परिधानञ्च दिव्यचन्दन-भूषिताम् ।
 दिव्यपुष्पोपहारान्तु सर्व्वधातुरसैर्युताम् ॥
 सप्तधान्य-समायुक्तां फलपुष्पवतीन्तथा ।
 प्राग्धात्वादि परिमाणं परिभाषायामुक्तम् १(*) ।
 शतेन कारयेत्तान्तु सुवर्णस्य प्रयत्नतः ।
 यथाशक्त्याऽथवा दद्याद् वित्तशाठ्यञ्जकारयेत् ॥
 अयने विपुवेचैव प्रहणे शशि-सुर्य्ययोः ।
 दुःस्वप्नदर्शनेचैव जन्मर्क्षे तिथि संक्षये ॥
 यदावा जायते वित्तं चित्तं श्रद्धा समन्वितम् ।
 तदैव दानकालं स्याद्यतोऽनित्यं हि-जीवितम् ॥
 दद्यात्तीर्थे गृहेवापि यत्रवा रमते मनः ।
 तत्र संस्थाप्य देवेश मुमया सह शङ्करम् ॥
 ब्रह्माणं सहगायत्र्या सश्रीकं श्रीघरन्तथा ।
 रत्यासह तथानङ्गं लोकपालान् प्रहांस्तथा २(†) ॥

शङ्करादि स्वरूपन्तु विश्वकर्माह—३(‡) ।

चर्माम्बर श्रतुर्व्वाहुः शूल खट्वाङ्ग-पाशधृक् ।
 वृषाङ्कः शङ्करो गौरी वामोत्सङ्गे स्थिता भवेत् ॥

१ (*) परिभाषानु चतुर्थेऽक्षरेकार्थे चिति ।

२ (†) 'तामुप्युच्यविधानेन गन्धपुष्प निवेदनैः' इति चतुर्थेऽक्षरेऽपि ।

३ (‡) 'जमाशङ्कर इत्यस्य विश्वकर्मा' इति श्रीमादिः, विश्वकर्माजित्काले चपर इत्यस्य चिति ।

ब्रह्मादि रूपमाह, नारदः—

सावित्री दक्षिणे पाश्वे गायत्री वामभागतः ।

विलोकयन्त्यौ ब्रह्माणं साक्षसूत्र-कमण्डलुम् १(*) ॥

लक्ष्मी-नारायणरूपं हेम-हस्तिदाने ज्ञेयम् ।

अन्येषान्तु परिभाषायाम् । एतानि यथाशक्ति सुवर्णनिर्मितानि कुर्यात् ।
मध्येच तैलकुम्भोपरि पूर्वोक्त प्रकारेण घटितां मेषीमुक्तोपकरणैः सहस्थापयित्वा-
गौरीशङ्करादिभिः सह पूजयेत् २(+)

तां संपूज्य विधानेन गन्धपुष्प निवेदनैः ।

तदग्रे कारयेद्भोमं तिलाज्येन महीतले ॥

अलङ्कृत्य द्विजं शान्तं वासोभिः परिपूज्य च ।

तल्लिङ्ग मन्त्रैर्होमश्च कर्तव्यो ज्वलितेऽनले ॥

ततस्तां तिलकं भक्त्या लवणामि मुखस्थितान् ३(‡) ।

पूजयित्वा विधानेन मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥

लवणामिमुख स्थितान् - इति प्रतिमातः पश्चिमायां दिशि ।

लवणाशातोऽनेन तदभिमुखत्वं सम्पद्यते ।

मन्त्रस्तु—

रोमत्वह्मांसमेदाद्यैः सर्वोपकरणैः सदा ।

जगतः संप्रवृत्तेऽपि त्वामतः प्रार्थयेच्छिवम् ॥

वाङ्मनः कायजनितं यत्किञ्चिन्ममदुष्कृतम् ।

तन्सर्वं विलयं यातु तद्दानादुपसेवितम् ॥

एवमुच्चार्य्य तान्दयाद्विहाणाय कुटुम्बिने ४(+)

नातिभाषे ततोदत्त्वा तन्मुखं नावलोकयेत् ५(x) ॥

दुष्टप्रतिमहाद् विप्रो नित्यं भवति पातकी ।

नोर्णार्थिर्दक्षिणा हीना दातव्या ना विधानतः ॥

-
- १ (*) ईसादौ दानवच्छेदं यच्च या निश्चितमिति ।
२ (+) 'ततस्तान् तिलकुम्भस्थान्' इति ईसादिः ।
३ (‡) यत्र दिग्भागे लवणामि स्थितानि तदभि मुखस्थितानि ।
४ (+) 'यत्र-ससुवृत्तो' इति ईसादौ पाठः ।
५ (x) 'नाभिभाषितयोदयान्' इति 'नाभिभाषितयोदयान्' इत्यपि पाठः उच्यते ।

दक्षिणा विधिना हीना दुःखशोकावहा भवेत् ।
 पुरा दत्तमिदं दानं गौर्या दक्षगृहस्थया ॥
 तेन शम्भुः पतिर्लब्धः सर्वदेव नमस्कृतः ।
 इन्द्राण्या स्वर्णरोमाणां शतं दत्तं विधानतः ॥
 पतिः स्वर्गपतिर्लब्धः साद्यापि दिवि मोदते ।
 नलेन दत्तमेतद्धि राज्यं कृत्वा दिवङ्गतः ॥
 रुक्षिमण्याह पतिर्लब्धः सौभाग्यमतुलन्तथा ।
 दानस्यास्य प्रभावेन पुत्रा बहुबलान्विताः ॥
 अपुत्रोलभते पुत्रं अधनो लभते धनम् ।
 दत्त्वा दानं शुभां कीर्त्तिं विपुलाञ्च तथा श्रियम् ॥
 य इमं शृणुयाञ्चित्यं दानकल्पमनुत्तमम् ।
 अहोरात्र कृत्वात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 मेषीमशेषकलुषां सं(प्र)हरां सुशस्ताम् ,
 दाने सदैव रसधातुयुतां सधान्याम् ।
 तामादरेण कुरुनन्दन देहि धन्याम् , १(*)
 येनास्तप्पपतिमिरः सत्रितेव भासि २(†) ।
 इति मेषी दानम् ॥

—*—

(१६५) अथाजा दानम् ।

—*—

:379. सुमन्तु :—

प्रजापतिस्तपस्तप्त्वा प्रजासुतपाद्य यन्नतः ।
 यन्नार्थं तत्सूतं कल्प्य पशुं यन्नस्य सिद्धये ॥
 त्रिरूपं विपुलं भूधनं कृष्णसारं युवानकम् ।
 असमाप्तेषु यन्नानां सत्राणां पितृकर्मणाम् ॥

१ (*)

'देहि इत्या' इति षाडशान्तर-स्वितः पाठः ।

२ (†)

'षपात्त पाप तिमिरः' इति षाडशान्तर धृत-पाठः ।

तत् समं विहितं देवे स्तद्दानम् निगद्यते ।
 अजापालो महीपालो अजादानैर्दिवं गतः ॥
 अयने विषुवे चैव गुमादौ प्रहणेषुच ।
 अमायां समजादानं पौर्णमास्याम् शस्यते १(*) ॥
 विधिं तस्य प्रवक्ष्यामि विश्वामित्रेण निर्मितम् ।
 सर्व्वरत्नोपसम्पन्नां सप्तरत्नोपरि स्थिताम् ॥
 वल्लमाल्योपमानम् भूषितां पशुजानकीम् ।
 यज्ञनेत्रां हेमशृङ्गीं ताम्रपृष्ठां सुदोहनाम् २(†) ॥
 ससुतां रौप्यपादां कुक्षौ दद्यात्तिलोदकम् ।
 गोदानवत् प्रयुञ्जीत मन्त्रेणानेन संयतः ३(‡) ॥
 मन्त्रावासे अजे श्श्रुने यज्ञसम्पत् करे शुभे ।
 सृष्टःत्वं हरमे पापं जन्मान्तरशतैः कृतम् ॥

इत्यनुमन्त्रणम् ।

एवं समुच्चरेद् भक्त्या द्विजहस्ते जलं क्षिपेत् ।
 प्रीयतां यज्ञनाथाय वासुदेवाय वैनमः ॥
 एवं प्रदक्षिणी कृत्य सूर्य्यं समवलोकयेत् ।
 ततश्च गच्छेत् स्वगृहं हरिं संस्मृत्य मानवः ॥
 ये वाल्कवे कृता दोषाः कामतोवाप्यकामतः ४(+)
 यौवने वार्द्धकेऽन्यत्र प्रसङ्गेनापि पातकम् ॥
 अजादानस्य माहात्म्या निष्पापोजायते नरः ।
 पुत्रपौत्र-समायुक्तः सदाचारमतिश्चिरम् ५(×) ॥

380. विष्णुधर्मोत्तरे—

तस्माद्जां प्रयच्छ त्वं ततः सर्व्वमवाप्स्यसि ।
 मन्त्रेणानेन त्रिधि वदलङ्कृत्य स्वशक्तितः ॥

- १ (*) 'अमाशास्याम्' इति आदर्शान्तरं दृष्टः पाठः ।
 २ (†) अत्र 'वल्लमालां' 'सुदोहनीम्' इति पाठद्वयं अन्यथा श्रुतं ईमाद्री ।
 ३ (‡) 'संयुतं' इति आदर्शपुनःकालरस्यः पाठः ।
 ४ (+) महाभारतीकं 'अवात्मलङ्कृत्य' इत्यारम्भ 'यत्र समोदने' इत्यनेन सार्धं त्रीकवर्षं ईमाद्री
 अधिकर्मणि ।
 ५ (×) 'सदाचार-युतश्चिरम्' इत्यपि पाठः आदर्शपुनःकालरे ।
 'वेवाकले कृताः पापाः' इति ईमाद्री ।

त्वं पुष्व ब्रह्मणा सृष्टा पवित्रा भवती परम् ।
त्वत् प्रसूतोत्थिता यज्ञा तस्माच्छान्तिकरी भव ॥

इतिदानमन्त्र ।

प्रतिगृहीत ताञ्चैव पृष्ठदेशे द्विजोत्तमः १(*) ।
एवं प्रदाय विप्राय सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अश्वमेधफलं प्राप्य मोदते वैष्णवे पुरे ।

इत्यजादानम् ॥

—*—

(१६६) अथ मेषदानम् ।

—*—

381. हेमाद्रौ, बौधायनः—

अग्नेर्मान्यं भवेत्तस्य यस्य नाग्नि-विनाशकः २(†) ।
वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ॥
पलाद्धेन तदद्धेन तदद्धेनैवा पुनः ।
राजतंकारयेत् सौम्यमग्ने वाहनमुत्तमम् ॥
सौवर्णाश्च खुराः कार्याः श्वेतवस्त्रेण-वेष्टयेत् ।
श्वेतमाल्यैः श्वेतगन्धै धूपन्दद्यान्मधूत्कटम् ॥
तण्डुलोपरि संस्थाप्य पुनस्तं पूजयेत् सुधीः ।
तण्डुलानां परिमाणं द्रोणद्वयमुदाहृतम् ॥
आग्नेय्यान्दिशि होमश्च समिदाज्य तिलैरपि ।
आचार्येण विनीतेन सर्व्वशास्त्रार्थ-वेदिना ॥
बहूचेनच कर्त्तव्यस्तत्र मन्त्रानिमान् शृणु ।
'अग्निर्मूद्धे'तिमन्त्रेण समिद्धोमः प्रशस्यते ३(‡) ॥

१ (*)

विश्वधर्मोक्तं 'उष्ट्रव्यागर्हभवापि' इत्यारभ्य 'सर्व्वयज्ञफलं खमिन्' इत्यन्तं श्लोकसर्व्वं हेमाद्रौ
दानस्यैऽधिकं दृश्यते ।

२ (†)

'यक्ष्णान्नि-विनाशकः' इति श्वादेशं पुषाकात्पर स्थितः पाठः ।

३ (‡)

'अग्निवृषां दिवः कङ्कतपतिः इधिम्या अयम् । अपां रितां भि जिवति । इन्द्रस्य त्वीजसा
साक्ष्यामि' । श्रुतयजुः १३।१४ ।

‘अग्नेनेये’त्यांज्यहोमोऽप्यग्निनामि स्तिलाक्षतैः १(*) ।
 मन्त्राध्यायोक्तमन्त्रेण चाग्निं संस्थापनम्भवेत् ।
 अग्नेः प्रागुत्तरे देशे शुभं कुम्भन्तु विन्यसेत् ॥
 प्रणीतामोक्ष-पर्यन्तं कृत्वा ज्ञानं विधीयते ।
 ‘आपोहिष्ठे’त्यादित्र्यृचं ‘हिरण्येति’चतुर्ऋचः २(†) ॥
 पावमानानुवाकेन माज्जयेद्द्वोगिणन्ततः ।
 ‘शन्नोदेव्य’नुवाकेन शान्तिश्चापि प्रकल्पयेत् ३(‡) ॥
 नस्मै हुतवते रोगी प्राक्मुखाय ह्युदक्मुखः ।
 पूजिताय यथाशक्त्या दद्यात्तन्तु सदक्षिणम् ॥

दानमन्त्रस्तु—

देवानां योमुखो हव्य-वाहनः सर्व्वपूजितः ।
 तस्य त्वं वाहनः पूज्यः देवैः सेन्द्रैर्महर्षिभिः ॥
 अग्निमान्यं पूर्व्वकर्म-विपाकोत्थन्तु यन्मम ।
 तत्सर्व्वं नाशय क्षिप्रं जठराग्नि—प्रवृद्धये ॥
 एवं विप्राय योदद्याद् अग्नेर्वाहनमुत्तमम् ।
 बलवान् अग्निमान् मर्त्यो जीवेद्वर्षशतं नरः ॥
 ततः स्वबन्धुभिर्विप्रैः क्त्वात्वा भुञ्जीत वाग्यतः ।
 इत्यग्निमान्यहररौप्य मेषदानम् ॥

—*—

(१६७) अथ महिषी दानम् ।

*—

382. भविष्योत्तरे श्री कृष्ण उवाच ४(०) ।

महिषी दानमाहात्म्यं कथयामि युधिष्ठिर !

पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्व्वकाम-सुखप्रदम् ॥

- १ (*) ‘अग्नेनेये सुपथा राये अत्रान्विजानि देव ववुनामि विवान् । युयोष्यज्जग्मुर्वाचसमीना-
 भुधिरां ते नमउक्तिं विधेम’ । श्रुतयजुः ५.३६ ।
 २ †) ‘आपोहिष्ठे’ त्रिंशदो मन्त्राः श्रुतयजुः प्रसिद्धाः ११।५०।५१।५२ ॥
 —‘हिरण्येति’ मन्त्राख्याः चतस्रो ऋचः—१।३।४, २।१।०, १।०।१६, २।२।०। श्रुतयजुः ।
 ३ (‡) ‘शन्नोदेवोरमिदय चापोभवन्तु पोतये । शंखोरमि ज्वलन्तु नः’ ।
 —जानि मन्त्राणां तेष ऋचः १६।१—१० । श्रुतयजुः—३६।१२ ।
 ४ (०) कैमाटी दानखण्ड—विश्वामित्रोक्तौ ‘महिषी’ सुप्रजा राजन् ! श्रीराज्यां युवतीमथा
 १.२।२।४ ‘लोकाश्च गच्छति, इत्यमी हो ह्यीको चारभ्ये सः’ ।

चन्द्रसूर्यप्रहे पुण्ये कार्तिक्यामयने तथा ।
 शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां सूर्य-संक्रान्ति-वासरे ॥
 यदावा जायते वृत्तं चित्तञ्च कुरुनन्दन !
 तदैव देयामहिषी संसार भय-भीरुणा ॥
 सुधीराच्च सुजघना सुशृङ्गी सुखुरा तथा ।
 प्रथम प्रसूता युनी सुशीला दोषवर्जिता १(*) ॥
 सुवर्ण-शृङ्ग-तिलका घण्टा भरण-भूषिता ।
 रक्तवस्त्रावृतारम्या ताम्रदोहनिकान्विता ॥
 पिण्याक-पिटकोपेता सहिरण्याच शक्तिः ।
 सप्तधान्ययुता देया ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
 पुराण पाठके तद्वज् ज्योतिः शास्त्र-विदे तथा ।
 देया नवेदरहिते नवक-व्रतिने क्वचित् ॥
 द्रव्यैरेभिः समायुक्ता पुण्येऽह्नि विधि-पूर्वकम् ।
 दद्यान्मन्त्रेण राजेन्द्र ! पुराण पठिते नतु ॥

अग्नेदं दानवाक्यम्—

ॐ अथेत्याद्यमुकगोत्रप्रवरायेत्यादि समुल्लिख्य इमां महिषीं प्रसूतां तरुणीं सुवर्णशृङ्गीं
 सुवर्ण-तिलकां स्वर्णाभरणां घण्टाताम्र-दोहनिकान्वितां पिण्याकपिटकोपेतां सप्तधान्ययुतां
 पादुकावतीं यमदैवतां अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेत्युत्तवा पूर्वोक्तं मन्त्रमुदाहरेत् ।

अमुकगोत्रप्रवरेत्यादि, एतन्महिषीदान प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं हिरण्यं तुभ्यमहं
 सम्प्रददे नममेति ।

इन्द्रादि लोकपालानां स्वाराज्यमहिषी शुभा २(†) ।
 महिषीदानमाहात्म्यात् साऽस्तुमे सर्वकामदा ॥
 धर्मराजस्य सामीप्ये यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः ।
 महिषासुरस्य जननी या सास्तु वरदा मम ॥

१ (°)

अथ युनी प्रवती तद्वतीति यावत् । प्रथमप्रसूता—सर्व्वायप्रसूता

२ (†)

इमो ज्ञोकीं चादशंय्यात्तरि नक्तः । इमाद्री विज्ञोषी यथा,—‘एष’ इत्या विधानेन
 ब्राह्मणस्य गृहं नयेत् । अमापयेत्ततोविमान् सुसन्नुष्टो भवे’ति च । अनेन विधिना इत्या
 महिषीं विजयुङ्क्ष्वे । सर्वान् कामानवाप्नोति इच्छन्तीके परचच’ । ‘या कीं इदाति
 महिषीं सा राजमहिषी भवेत् । महाराजः पुमान् राजन् व्यासस्य वचनं यथा’ ।

इति दानमन्त्रः—

दत्त्वा प्रदक्षिणी कृत्य ब्राह्मे लोके परत्र च ।
 यज्ञ याजी भवेद्विप्रः क्षत्रियोधिजयी भवेत् ॥
 वैश्यस्तु धान्यधनवान् शूद्रः सर्वार्थसंयुतः ।
 तस्माद्भरेण दातव्या महिषी विभवे सति ॥
 पुत्र-पौत्र-प्रपौत्रार्थं मात्मनः शुभमिच्छता ।
 दशधेनुसमां राजन् महिषीं नारोदोऽब्रवीत् ॥
 विंशद्धेनुसमां व्यासः सर्वदानोत्तमां कविः ।
 सगरेन ककुत्स्थेन धन्धुमारेण गाधिना ॥
 दत्ता संस्कृत्य विप्रेभ्यो महिष्यः सर्वकामदाः ।
 महिषी दानमाहात्म्यं यः शृणोति सदा नरः ॥
 सर्वपापं विनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ।
 दुरधाधिकां हि महिषीं नवमेघवर्णाम् ,
 सन्तुष्टार्णकवतीं जघनाभिरामाम् १(*) ।
 दत्त्वा सुवर्णतिलकां द्विजपुङ्गवाय ।
 लोकद्वयञ्च जगतीह किमत्र चित्रम् २(†) ॥
 इति महिषीदानम् ॥

—*—

(१६८) अथ कृष्णाजिनदानम् ।

—*—

३३३. मात्स्यपुराणे—३(‡) ।

कृष्णाजिन प्रदानस्य विधिः क्लृप्तं ममानघ ! ।
 ब्राह्मणञ्च समाचक्ष तत्र मे संशयो महान् ॥

- १ (*) 'तर्ककः तुवरः जियुः' । तादृशवत्सुवरीनिष्पष्टः ।
 २ (†) 'वीकद्वय' इत्युक्तः परस्मैकथेति ।
 ३ (‡) अथ मनुक्थावति' ईसादौषः पाठः ।

384. मत्स्य उवाच—

वैशाखी पौर्णमासीच ग्रहणे शशि-सूर्ययोः ।
 पौर्णमासीतु या माघे आषाढी कार्तिकी तथा ॥
 उत्तरायण-द्वादशयो स्तयोर्हस्तं मया फलम् ।
 आहिताग्निद्विजोयश्च देयं वै तस्य पार्थिव ! ॥
 यथा येन विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ।
 गोमये नोपलिप्तेतु शुचौ देशे नराधिप १(*) ! ॥
 आदावेव समास्तीर्य्य शोभनं वस्त्रमाविकम् ।
 ततः सशृङ्गं स खुर मास्तरे कृष्णमार्गणम् ॥
 कर्त्तव्यं रुक्म शृङ्गश्च रौप्यदन्तं तथैवच ।
 लाङ्गलं मौक्तिकैर्युक्तं तिलच्छन्नं तथैव च ॥
 तिलैरात्मसमं कृत्वा वाससाच्छादयेद् द्विजः ।
 आत्मसममिति—उपविष्टस्यात्म तुल्य प्रमाण मित्यर्थः २(†) ॥
 सुवर्णं नाभन्तत् कुर्यात् दलकृत्य विशेषतः ।
 रत्नेर्गन्धैर्यथा शक्त्या तस्य दिक्षु च विन्यसेत् ॥
 कांस्य पात्राणि चत्वारि दिक्षु दद्याद् यथा क्रमम् ।
 मृन्मयेषु च पात्रेषु पूर्वा-दिक्षु क्रमेण तु ॥
 घृतं क्षीरं दधि क्षौद्रं मेवन्दत्वा यथा क्रमम् ।

सुवर्णनाभमित्यादि, अलङ्कुर्यादित्य लङ्करण-साधनाकाङ्क्षायाम्, रत्नेर्गन्धैरित्यस्य सन्निहितत्वात् साधनतयान्वयेन निराकाङ्क्षत्वा अकांस्यपात्रैः सम्बन्धः । ततश्च तेषु चतुर्षु मृन्मय पात्रेषु पूर्वादिक्रमेण घृतादि दद्यादित्येति कल्पतरु काराभिमतोऽर्थः ३(‡) ।

पञ्चकस्य तथा शाखा मय्यं कुम्भ मेवच ।

ब्रह्मोपस्थानककृत्वा शुभचित्तोनिवेशयेत् ॥

१ (*) 'शुचौ देशे च पार्थिव !' इति ईमादौ पाठः ।

२ (†) उपविष्टस्य यजनामस्यात्मनः परिमितं तद्दृश्यमित्यर्थः ।

—'तिलैस्तु भिल्लर' इत्येति' कश्चित् पाठ' इति ईमादिः ।

३ (‡) 'स्रज्जानि कांस्यपात्राणि चतुर्दिक्षु विन्यस्यानि सृज्जानि पात्राणि घृतादिर्पूर्वाणि यथाक्रमं पूर्वादिति च स्थापनौबानीति ईमादिः ।

जीर्णवस्त्रेण पीतेन सर्वाङ्गानि च माऽर्जयेत् १(॥) ।
 धातुमयानि पात्राणि पादेष्वस्य प्रदापयेत् ॥
 वक्ष्यमाण प्रकारेण समन्त्रकं निवेद्येदित्यर्थः ।
 यानि कानिच पापानि मयालोभात् कृतानि च ॥
 लौहपात्र प्रदानेन प्रणश्यन्तु ममाशु वै ॥
 तिल पूर्णन्तु तत् कृत्वा वामपादे निवेशयेत् ।
 यानि पापान्यकामानि कामोत्थानि कृतानिच ॥
 कांस्य पात्र प्रदानेन प्रणश्यन्तु सदा मम २(†) ।
 एतत् पात्रद्वयं पश्चिमपादद्वये स्थापनीयम् ।
 परापवादपैशुन्या बुष्ट-मांसस्य भक्षणात् ॥
 तदुत्थितञ्च मेपापं ताम्रपात्रात् प्रणश्यतु ।
 कन्यानृतं गवाञ्चैव परदार-प्रधर्षणम् ॥
 रौप्यपात्र-प्रदानेन क्षिप्रं नाशं प्रयान्तु मे ।
 ऊर्ध्वपादेत्वमेकार्याः ताम्रस्य रजतस्य च ॥
 ऊर्ध्वपादे—अप्रपादयोः । अत्रैकत्व मविवक्षितम् ।
 अनेन पूर्वोक्तयो लोहकांस्य पात्रयोः ।

पश्चिमपादयोः स्थापनमित्यर्थाङ्गिभ्यते । अनयोश्च पूर्वं पात्रयोर्दक्षिणे वामेच
 न्यासः ३(‡) ।

अत्र सुवर्णपात्रस्य स्थापनानुक्ते मध्ये पात्रान्तराश्रवणान्मध्यदेशे एव स्थापनम् ।
 एतच्चाक्षत पूर्णस्थापनीय मित्याहुः ४(०) ।

- १ (॥) तत्रोपस्थानकमिति—'रा(श्री)दानदेशावहितपसमीपे स्थानं स तथोक्तः । यथा-
 मार्कण्डेयम्—दानानन्तरं सात्वापीतेन जाणवस्त्र पात्राणि प्रच्छादयेत्' । इति चतुर्विंश-
 चिन्तासूत्रे ।
- " तद्विस्थापनमिति ऽयम् ।
 निवेशयेत्—दानानन्तरं कार्णार्थमिति शेषः ।
- २ (†) 'यानि पापान्य कामानि कर्षो(र्षो)त्थानि कृतानिच ।
 कांस्यपात्र प्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ।
 सधुपूर्वम् तत्कृत्वा पादेषु दक्षिणे न्यसेत्' । इति वृत्तादौये ।
- ३ (‡) 'एतच्च तावपाव' सधुपूर्वं दक्षिणपादे, रजतपावं तिलपूर्वं वामपादे स्थापनीय'मिति
 = चतुर्विंशचिन्तासूत्रे ।
- ४ (०) 'एतच्च सुवर्णपात्रस्य स्थापनानुक्ते मध्ये पात्रान्तराश्रवणान्मध्यदेशे एव स्थापनम्'मिति वृत्तादौये ।

हेममुक्ताविद्रुमश्च दाडिमं वीजं पूरकम् ।
 प्रशस्तपात्रं सुवर्णं सुरे शृङ्गाटकानिच ॥
 एवं कृत्वा यथोक्तेन सर्वशाकं फलानिच ।
 तत् प्रतिग्रहविधिद्वानाहिताग्नि-द्विजोत्तमः ॥
 ज्ञातो वस्त्रयुगच्छन्नः स्वशक्त्या चाप्यलङ्कृतः ।
 प्रतिग्रहश्च तस्योक्तः पुच्छदेशे महीपते ! ॥
 तत एवं समीपेतु मन्त्रमेतदुदीरयेत् ।
 कृष्णकृष्ण विभो देव कृष्णाजिनानघ प्रभो ! ॥
 तद्दानाद्गतपापस्य प्रीयतां मे नमोनमः ।
 त्रयन्निशत् सुराणां त्वमाधारत्वे व्यवस्थितः ।
 कृष्णोऽपि मूर्तिमान् साक्षात् कृष्णाजिनो नमोऽस्तुते ॥
 सुवर्णनाभिकं दद्यात् प्रीयतां वृषभध्वजः ।
 अनेन विधिना दद्याद् यथावत् कृष्णमार्ग(णः)शः ॥
 नस्पृश्यः स द्विजो राजन् चितिं युपसमोहि सः ।
 दानेच श्राद्धं कालेच दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 स्वगृहात् (हं) प्रेष्यतं विप्रं मण्डलं ज्ञानमाचरेत् १(१) ॥
 पूर्णकुम्भेन राजेन्द्र ! शाखया चम्पकस्यच ॥
 कृत्वाचाचार्य्यः कलशं मन्त्रेणानेन मूर्द्धनि ।
 'आप्यायस्व' 'समुद्रज्येष्ठा' ऋचोयाश्चापि षोडश २(१) ॥
 ताश्च ऋचः 'आप्यायस्वेत्याद्यष्टौ 'समुद्रज्येष्ठा' इत्यप्यष्टौ ।
 ततो जीर्णवस्त्रेणाङ्गं प्रोक्षणम् ।
 अहते वाससी वीतः आचान्तः शुचितामियान् ३(१) ॥
 वीतः—(कृतविशुद्ध-) वस्त्रं परिधानः ।
 तद्वस्त्रं कुम्भसहितं नीत्वा क्षेप्यं चतुष्पथे ।
 इदं दानवाक्यात् पूर्वं कार्य्यम् ४(०) ॥

१ (०) 'ज्ञानमाचरे' इति हेमाद्रिः ।

२ (१) 'आप्यायस्व समीपे ते विभोः सोमहत्याम् ।

भवा राजस्य संग्रहे' । ग्रन्थयुगः १२।११२ । अन्वेषे च यानुष्मान्नाः प्रायुक्तः ।

३ (१) 'चतुर्ध' चतुर्धासितं च परिहितम् । वीतः कृतपरिधान' इति हेमाद्रौ वै ।

४ (०) 'इदं दानवाक्यं पूर्वं कार्य्यं' इति आदर्शान्तरं हृतः पाठः ।

दानवाक्यं यथा—

अथेत्याद्युक्त गोत्रायेत्याद्युक्त्वा इदं कृष्णाजिनं कुशोपरिगतं कम्बलोपरि स्थितं वल्लयुग्म-प्रच्छादितं तिलराशिः सुवर्णशृङ्गं रौप्यश्रुरं रौप्यदन्तं मुक्ताफल-लाङ्गुलं सुवर्णनाभं पञ्चरत्नालङ्कृतं गन्धपुष्पान्वितम्, चतुर्दिगवस्थित-घृत-क्षीर-दधि-मधु पूर्णपात्रं चतुष्टयं सहितं सधातु (कांस्य) पात्रं श्रीशिव देवतं अमुक कामस्तुभ्य-महं सम्प्रददे नममेति पात्रहस्ते जलन्दद्यात् । पुनरथेत्याद्युल्लिख्य पततकृष्णाजिनदान-प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं सुवर्णं तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति ।

385. दक्षिणा मिति गारुडे—

शतनिष्कं समोपेतं तदर्द्धाढं मथापिवा ।
 अतोन्त्युनं नदातव्यं ह्यधि-के फल मूर्जितम् १(*) ॥
 उत्तमन्तु शतेनैव मध्यमन्तु तदर्द्धतः ।
 तदर्द्धेन कनिष्ठन्तु देयं कृष्णमृगाजिनम् ॥
अत्र शतेन निष्काणामितिशेषः ।
 न वित्तशाठ्यं कुर्वीत फलदानेस्तु कारणात् ।

फलमुक्तं मतस्यपुराणे—

कृतेनानेन या तुष्टिः न सा शक्या सुरैरपि ।
 वक्तुञ्च नृपतिश्रेष्ठ तथाप्युद्देशतः शृणु ॥
 समग्रभूमिदानस्य फलमाप्नोति मानवः !
 सर्वान् लोकान् स चरति कामचारी विद्वङ्गमः ॥
 आभूत-संप्लवं यावत् स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम् ।
 नपितृ-पुत्रमरणं वियोगं भार्य्याया सह २(†) ॥
 धन-देश-परित्यागं नचैवेहाप्नुयात् कश्चित् ।
 कृष्णाक्षतं कृष्णमृगस्य चर्मम्,
 दत्त्वा द्विजेन्द्राय समाहिताय ।
 यथोक्तं मेतन्मरणं नशोचेत्,
 प्राप्नोत्यमीष्टं मनसः फलन्तत् ।

386. कालिका पुराणे—

योऽपि रुक्मादि पात्रेच हुत्वा वह्निं ददन्ति च ।
 तिलद्रोण-समायुक्तं वल्लयुग्मेण वेष्टितम् ॥

१ (•) 'अधिकं काममर्चित'मिति हेमाद्रिः ।
 २ (†) 'नविता पुत्र' इति चादर्शान्तरधमः पाठः ।

पलाद्धार्द्धमथार्द्धं वा वित्तवान् हेमसंयुतम् ।
 सूक्ष्मवस्त्रेण युग्मेण अन्येनाच्छादयेद् द्विजम् ॥
 सोदकं चापरं रुक्मं सतिलं न्यस्य तत्करे ।
 ततः कृष्णाजिनन्दद्यात् तिल द्रोणान्विभ्रं यत् ॥
 दत्त्वातु भोजयेत्तत्र नत्वा चैव विसर्जयेत् १(*) ।
 अनेनैव विधानेन दशद्रोण-प्रदायकः ॥
 आब्रह्मान्तभवं कालं मोदते स पुरोत्तमे २(†) ।

387. आदित्य पुराणेच—

वशाख्यां पौर्णमास्याञ्च तिलदानं ददन्ति ये ।
 कृष्णाजिनञ्च सम्पूर्णं प्रच्छाद्याष्टौ तिलस्यवै ॥
 स्वर्णं शृङ्गं रौप्यक्षुरं मुक्तालाङ्गुल-भूषितम् ।
 श्वेतवस्त्रं युगोपेतं कृष्णं चैलाद्यलङ्कृतम् ॥
 लोहपात्र-चतुष्कञ्च घृतक्षौद्र-प्रपूरितम् ।
 दधि क्षीरन्तथा चैव सम्पूर्णञ्च ततः परम् ॥
 परीक्षिते गुणाधारे ब्राह्मणे सुसमाहिते ।
 अग्निहोत्ररते शान्ते देवद्विजपरायणे ३(‡) ॥
 तस्मै तद्दीयते दानं कृष्णाजिन मनुत्तमम् ।
 इति कृष्णाजिन दानम् ॥

—*—

- १ (*) 'अथने विषुवे चैव चन्द्र सूर्यं यद्दे तथा ।
 युगादौवा प्रयच्छन्ति विधिना ये तुवै दिजे ॥
 तंऽपि तत्पदमासाद्य दशांशं ब्रह्म षासुषः' इति हेमाद्रिः ।
- २ (†) 'यो घटं पायसं पूर्णं श्वेतवस्त्र-नियोजितम् ।
 सम्पूज्य वस्त्रयुग्मेण दद्यात् सोऽपि वज्रेद् भुवम्' इति तत्त्वैव ।
 नित्यस्नाते श्रीवपरे सर्वशास्त्राद्यलङ्कृते ।
- ३ (‡) सप्त-दीप-सागरावै सर्वेषु वन कामनाम् ॥
 वृषिर्वीरज-सम्पूर्णा' दत्त्वा भवति यत्फलम् ।
 उज्ज्वलं नरकादघोरान् कुलायुधैः कोत्तरं जलम् ॥
 गच्छन्ति ब्रह्मलोकञ्च विमानैश्चन्द्र सन्निभैः ।
 चानुरैर्धूम्रमानस्य गीतं शम्भोरभैः ॥
 चक्ररीभिः परिहृतः पताकाभ्रज-सञ्चलः ।
 त्रयचोषश्च क्रियते तस्याये सुरकिन्नरैः ॥
 ब्रह्मलोककमतः प्राप्य प्रविश्य च पुरोमिनाम् ।
 सर्वैरभोज्युः स्यात् दिव्या मुक्तामाल-विभूषिताम् ॥

(१६६) अथ गृष्टि कृष्णाजिन दानम् १(❀) ।

—*—

388. विष्णुधम्मोत्तरे—

वैशाख्यां पौर्णमास्याञ्च कार्तिक्यां विषुवे तथा ।
 अयने प्रहणे वापि दद्यात् कृष्ण मृगाजिनम् ॥
 भूमौ गौमयणिमायां दर्भानास्तीर्य्य मानवः ।
 तत्राविकन्तथावस्त्रं प्रागग्रञ्च प्रसारयेत् ॥
 आविकं वस्त्र—कम्बलम् ।
 तस्मिन् कृष्णाजिनं भूप निर्मा(सं) सम्प्रसारयेत् ।
 प्राग्भीव मुत्तरमुखं सभृङ्गं स खुरन्तथा ॥
 प्राग्भीवं—प्राक्सिरस्कम् ।
 उत्तरदिशि कृतं मुखं सलोमकं प्रसारयेदित्यर्थः ।
 स्वर्णभृङ्गं रौप्यक्षुरं मुक्ता लाङ्गुलभूषितम् ॥
 अत्र सुवर्णं भृङ्गत्वादिकं यथा शक्ति कार्थ्यम् ।
 तिलैः संछाद्य कृष्णैस्तु यथा शक्त्या यथा विधि ।
 सौवर्णं क्षीरपात्रन्तु पूर्वस्यान्दिशि धापयेत् २(†) ॥
 राजतं दधिपात्रन्तु दक्षिणस्याग्निधापयेत् ।
 घृतपूर्णं ताम्रपात्रं पश्चिमायां निधापयेत् ॥

१ (*) प्रवाच्यस्यमोभायां दीर्घात्कृष्णतां तुने ।
 त्रिंशत् कीर्त्यासु कर्णाणि चश्रीत्यर्थधिका पुनः ॥
 सिंहासनीपरिचरुं च तवस्त्र-परिच्छदः ।
 वस्त्रे तत्र वैशालं वाषडाभू (ङ)त संग्रम् ॥
 वदि माशुच भायानि कटाचित्काल-पर्य्यये ।
 चतुर्विंशद्व्यङ्गं जग्न जायते सद्यतादुसे ॥
 उपमान् वस्त्रांशैश्च दीर्घाः प्रियदर्शनः ।
 वस्त्रभः सर्व्वमारीणां हाता मीना तथैव च ॥ इति चतुर्विंशं चिन्तामयो ।
 ऐमाद्री, हानेऽथ 'वधातः कृष्णाजिन-दानविधिं वक्ष्यामः ।
 इत्यारभ्य—विधापयन्तु प्रभासीतुक्ता ततः दानरौतिस्र विनिव्य ततः पुच्छद्विंशे इति-
 व्यङ्गीयो'दित्यनं सर्व्वस्तुतम् ।
 'कृष्णाजिन विधिं वृद्धि मल साधव प्रच्छतः ।
 चत्वार्यपितु दानानि सर्व्वपात्र इवार्थिच' इति तत्रैव विष्णुधर्मोत्तरे ।
 † (†) 'पूर्व्वस्यां च निधापयेत्' इति पाठान्तरम् ।

शङ्खं सुनाभिं सुसुखं क्षौद्रपूर्णं तद्योत्तरे ।
 चतसृषु तथा दिक्षु चतस्रोऽष्टिकाः क्रमात् ।
 गृष्टिः—सकृत्प्रसूता गौः, सकृत्प्रसूता मृगीवा १(*) ।
 तत् स्वरूपन्तु राजेन्द्र तिलानाच्छाद्य वाससा ।
 पश्चिमेतु तथा भागे वैधं संस्थाप्य पावकम् ॥
 तिलान् घृताक्तान् जहुयाद् व्याहृतिभिः समासतः ।
 आहिताग्निं ततो विप्र मव्यङ्गाङ्गसुपाठकम् ॥
 प्रवक्तारं याक्षिकञ्च दातारं स्युतिवित् परम् ।
 सम्पूज्य वस्त्रयुग्मेण अलङ्कारैश्च शोभितः ॥
 विज्ञः सम्प्रोक्ष्य गायत्र्या तिलमिश्रेण वारिणा ।
 कृष्णाजिनं द्विजश्रेष्ठ सशिरोऽष्टिसंयुतम् ॥
 ददामि प्रतिगृहीष्व प्रीयतां धर्मरार्द्धिति ।
 नाभिं स्पृशंस्तन्नियेत् प्रतिगृह्णात्वसाविति ॥
 निनयेत्—प्रतिह्वीयात् २(०) ।
 'अदिति द्वयो' रितिज पेत् प्रणवेनादिना ततः ।
 गो-भू हिरण्य संयुक्तं मार्गमेतद्दाति यः ३(†) ।
 स सर्व-पाप-कर्मोपि सायुज्यं ब्रह्मणोऽर्जयेत् ।
 गोभू हिरण्येत्यादि—

यथाशक्ति गवादियुक्त-गरुडपुराणोक्त-दक्षिणा सहितश्चेत्यर्थः ।

पौलस्त्यौक्तमपि गृष्टिकृष्णाजिनदान मनेन समानार्थम् । इयांस्तु विशेषः चतुर्दिक्षु संस्थाप्य सौवर्णपात्रस्थानेषु प्रागादिक्रमात् ताम्र-कांस्य-रौप्य-सुवर्णमयानि पात्राणि, क्षीर-दधि-घृत-क्षौद्र-पूर्णाणि स्थापयेत् । हिरण्य नाभिकं कुर्यात्, सर्वगुणविशिष्टं कृष्णाजिनं ददामीति नाभिस्पृशन् दद्यात् । प्रतिगृहीतातु 'अदितये कृष्णाजिनं प्रतिगृह्णाम्यसा'विति खनाम गोत्रादिकमुच्यते । अन्यन् सर्वं समानम् । इति गृष्टिकृष्णाजिनदानम् ॥

—*—

- १ (*) 'अथ गृष्टिः-सकृत् प्रसूतगौ वदरथीः खिबान्' इति मेदिनी । अथ उपादाने, गृष्ट्यात् । ततः क्लिप् । इषोदरादित्वात् साधुः ।
 २ (०) 'सप्रथमं मन्त्रं प्रतिब्रह्माद्यन्तयोः प्रतिवृद्धीता जपेत्' इति ईशाद्रीषि ।
 ३ (†) 'गोभू हिरण्य संयुक्त' मित्यत्र यथाशक्ता गोभू हिरण्यं हविषावेति ईशाद्रीः । 'अदितिर्द्वौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता सपुत्रः । विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातकदितिर्मेतिलम्' । इति शुक्ल-यजुः २५।१२ ।

(१७०) अथार्द्रकृष्णाजिन दानम् ।

389. बिष्णुधम्मोत्तरे,—श्रीभगवानुवाच ।

मुण्डिते नतु या प्रोक्ता प्रायश्चित्तं पुराभवत् ।
हत्यायां ब्रह्मणस्यैव तां प्रवक्ष्यामि नारद ! ॥
भूमिं प्राक्प्रवणां शुद्धां गोमयेनानुपेपयेत् ।
तस्यां हरितदर्भास्तु घनानास्तीर्ष्य यत्नतः ॥
मध्येकृष्णाजिनं राजन् नार्द्रं सर्वाङ्गिकं दृढम् ।
आस्तीर्ष्य शृङ्गसहितं प्राग्भीवं शिरसा सह ॥
केतितं ब्राह्मणं पूर्वं पात्रं लक्षण-लक्षितम् ।
केतितम्—निमन्त्रित मित्यर्थः १(१) ।
प्रक्षाल्य पादौ तस्यैव दद्यात् कृष्णेतु वाससी ।
सौवर्णे कृण्डले देये हस्ताभरण मेवच २(०) ॥
कृणावामभिस्तु संपुज्य शृङ्गयोर्मध्यवेशतः ।
प्राक्मुख्यं ब्राह्मणं स्थाप्य मृगं सौवर्णं शृङ्गकम् ॥
तिलैः प्रच्छादयेत् कृष्णे ब्राह्मणं शिरसा सह ।
यदा शिरोब्राह्मणस्य म(भ)प्रभवति-भ्रुमुजः ! ॥
जपेद्द्वै मूलमन्त्रन्तु गायत्रीवा समाहितः ।
पापं सञ्चिन्त्य मनसा हननं ब्राह्मणस्यच ॥
नाभिमात्रं समुद्धृत्य तिलैः प्रच्छादयेत् पुनः ।
संच्छादिते पुनर्विप्रे जपेन्मन्त्रतु पूर्ववत् ॥
पुनरुद्धृत्य विप्रन्तु नाभिं यावत्तु पार्श्विच ३(०) ।
युनः संच्छादयेत्तस्य शिरःकृष्ण-तिलैस्तथा ॥
त्रिकृत्यन्तु निमज्ज्येवं दाता दद्यान्मृगां जिनम् ४(०) ।
पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य तोयमप्सु विनिक्षिपेत् ॥

१ (०)

चतुर्थस्रावकः ।
'केतितम्' इति ।

२ (१)

'कृष्णाभरण मेवच' इति ।

३ (१)

'नाभिमात्रम् पार्श्विच' इति ।

४ (०)

'दानं दद्यान्मृगां जिनम्' .. , ।

प्रीयतां विश्वकर्मातु विश्वात्मा विश्वरूपधृक् ।
 एवं कृष्णाजिनं दत्त्वा ब्रह्म हृत्यां व्यपोहति ॥
 पापिष्ठः परमं स्थानं याति यत्र नशोचति ।
 इति ते गुह्यमाख्यातं दानं सत्कर्त्तव्य-नक्षत्रम् ॥
 मुण्डितेनतु कृच्छ्राय ब्राह्मणे चादिते सति ।
 सहस्रं दक्षिणान्दद्याद् नियतं ब्राह्मणाय तु ॥
 इत्याह्वं कृष्णाजिन दानम् ॥

—*—

390. बह्विपुराणे—

योददाति द्विजेभ्यस्तु तृतीयाया मुपानहौ १(*) ।
 वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां विशेषतः २(†) ॥
 यद्ददाति नर श्रेष्ठ ! तदक्षयं समभ्रुते ।

391. भविष्यपुराणे—

माघमासे तृतीयायां गुह्यं करणस्त्वथ ।
 दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणां पुंसां तथैकम् ॥
 तथा तामेव प्रहस्य,—
 यत्किञ्चिद्दीयते दानं स्वल्पं वा यदिवा बहु ।
 तत्सर्वं अक्षयं याति तेनेय मक्षया स्मृतम् ॥
 योऽस्यान्वदाति करकान् वारिपूर्णां अनेकसः ।
 स याति पुरुषोवीरः लोकत्रै हेममाखिनः ॥
 द्वादश्यां चैत्रशुक्लम्, चित्रवत्स-प्रबोनरः ।
 अक्षयं फलमाप्नोति नागलोकश्च-गच्छति ॥

392. बराहपुराणे—

मार्गशीर्षेऽम-वैशाखे द्वैमासौ मम-वत्सभौ ।
 अनयोर्भर्त्सयोर्धस्तु द्वादश्यां नियतात्मवान् ॥

१ (*)

हेमाद्रौ, चतुर्विंशत्ये भविष्यपुराणेन विष्णुधर्मोत्तरेण पूजाहाणादि विषयाः, बराह-पुराणेन विषयाश्च बर्धा वर्धिताः सन्ति ।

२ (†)

'चवत्सौ चाचवत्सविन् वेदवेदाङ्गपारमे' इति हेमाद्रिः ।

द्वादशानान्तु विप्राणां योददाति वस्तुधरे ! ।
 एकैकस्यतु गां श्रेष्ठां सर्वोपस्कर सं युवाम् ॥
 वस्त्रोपानद् युगे चैव कर्णालङ्कार मेवच ।
 आतपत्रं पादुकेच अङ्गुलीयक मेवच ॥
 विलिप्य चोपवीतश्च मां ध्यायन् भक्ति संयुतः ।
 दद्याद् अशक्तौ पश्चानां त्रयाणां द्वयोवेरच ॥
 अशक्तौ त्वथवैकस्य दद्याद्वेदविदेऽपि गाम् ।
 मन्वन्तराणां कोट्यस्तु दश सप्तच पश्चच ।
 मच्छरीर गतश्चान्ते सर्वद्वन्द्व-विवर्जितः ॥
 यद्यपि स्युर्महाः सर्वे मूर्द्धिलिङ्गे शनैश्चरः ।
 सर्वे ते सौम्यतां यान्ति द्वादश्यां विधिनाऽमुना ॥

३९३. यमश्च—

माम्यान्धकार-द्वादश्यां तिलैर्हुत्वा हुताशनम् ।
 तिलान्दत्त्वाच विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

३९४. विष्णुधर्मोत्तरे—

वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् पश्च सप्तवा ।
 क्षौद्रयुक्तेस्तिलैः कृष्णैः अर्चयेद् यदिवै नरः ॥
 प्रीयतां धर्मराजैति यद्वा मनसि वर्तते ।
 तिलैर्हृत्तेरिति श्लेषः ॥
 यावज्जीवकृणान्, पापान् तन्क्षणादेव मुच्यते ।

तत्रैव—

सोपवासस्तथा ज्येष्ठे पूर्णेश्च शश-लक्षणं ।
 उपानहौ तथा च्छत्रं दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥
 आपादृषामन्नदानेन प्राप्नोत्यन्नं तथा बहु ।
 जल धेनु प्रदानेन श्रावण्यां स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 गोदानं प्रोष्ठ पद्याश्च पौर्णमास्यां महाफलम् ।
 आश्वयुज्यां कांस्यपात्रं घृतपूर्णं द्विजातये ॥
 समुवर्णन्तथा दत्त्वा दीप्तौजास्त्वह जायते ।
 कार्तिक्यां चन्द्रवर्णाभं अन्यवर्णमथापि वा ॥
 रत्नैर्गन्धै स्ताधान्यै र्बीजैर्वैश्वेस्तथैवच ।

एतैर्युक्तमिति विशेषः ।

कृत्वाचोक्तमथोक्षाणां दत्त्वा दीपं समन्ततः ।

चन्द्रोदये नरो दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कान्तारे यममार्गेण तेनासौ व्रजते सुखम् ।

प्राप्नोति पुत्रपौत्रांश्च सूर्यलोकश्च गच्छति ॥

मार्गशीर्षे तथा मासि पूर्णे च शश-लक्षणे १(*) ।

महारजत रक्तेन वाससातु महीपते ! ॥

आच्छाद्य कांस्यपात्रेण कृत्वा सोमं समाहितः ।

शशलक्षणे चन्द्रे २(†) । महारजतम्—हरिद्रा

लाक्षा वा । चन्द्रलक्षणं परिभाषायां ज्ञेयम् ।

लवणस्यतु मुख्यस्य सम्पूर्णकृष्णमार्गकम् ।

अत्र मुख्यं सैन्धवादि ।

कृष्णमार्गकम्—कृष्णाजिनम् ।

(दत्त्वा सुवर्णनाभस्य मुख्यस्य कृष्णमार्गणम्) ३(‡) ।

कृष्णाजिनं नरोदत्त्वा तस्मै चैव द्विजातये ।

सौभाग्यरूपलावण्य-युक्तो भवति मानवः ॥

गोरसं षष्ठकुम्भेन पौष्णे (वे) अन्साहितो जनः ।

नव ब्राह्मण कुम्भेन सोऽभिषिक्तश्च तत्परः ॥

वदिति—प्रकृत कुम्भादिकं परामृश्यते ।

घृतेन स्नापितं विष्णुं शक्त्या सम्पूजयेत्ततः ।

घृतञ्च जुहुयाद्ब्रह्मै तच्च दद्याद् द्विजातये ॥

कर्त्रे बन्धयुगं दद्यात् सोपवासः समाहितः ।

कर्मणा तेन धर्मेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

माच्यां कृष्ण तिलैः आढं कृत्वा पापैः प्रमुच्यते ।

स्वास्तीर्ण-शयनन्दत्त्वा फालगुन्यां ब्राह्मणाय च ॥

१ * 'पूर्वे त्रिगिरदोषितौ' इति दान खण्डे उच्यते ।

२ (†) इत्यारम्भ—युगादिषु महाराज अथवाणि भवन्ति—इत्यन्तोपन्यभागः एकस्मिन् पादशेषेण गतिः । ज्ञानमार्गकम्—ब्रह्मकारणकं इत्यर्थः ।

३ (‡) अत्र बन्धसादसंभूतस्य पाठ-सोकार्थं नास्ति ।

रूपद्रविण संयुक्तां भार्या पक्षवतीन्तथा १(३) ।
 तेन प्राप्नोति धर्मज्ञः श्रियञ्चैव तयोस्तमाम् ॥
 पक्षवती—पित्रादिबन्धुवर्गोपेताम् । तेन प्राप्नोत्यपितु प्राप्नोत्येव ।
 तथा नार्यपि भर्त्रादीन् नात्र कार्यं विचारणा ।

—*—

(१७१) अत्र तिथिप्रयुक्त दानम् ।

—*—

395. भविष्ये—

पौर्णमास्यां वृषोत्सर्गं कारयित्वा विधानतः ।
 चन्द्रे रजसि निष्पन्नं वृषेणैकेन शोभनम् ॥
 पूजयित्वा च यत्नेन नैवेद्यं विनिवेश्य ।
 इष्टाद् विप्राय सत्कृत्य वस्त्रालङ्कार-भूषणैः ॥
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तन्निबोध मयो दितम् ।
 क्षीरोदारणव-सम्भूत-त्रैलोक्यगण-दीपकः ॥
 उमापति-शिरोरत्नं शिवायाश्च नमोनमः ॥
 दानेनानेन नृपतिर्जायते चन्द्रवह्निवि ।
 अप्सरोभिः परिवृतो यावदाभूत संभवम् ॥

396. विष्णुधर्मोत्तरे—

यानि चान्यानि दानानि दत्तानि सुबहून्त्यपि ।
 युगादिषु महाराज ब्रह्मय्यानि भवन्ति हि ॥
 अत्यल्पमपि यत्किञ्चित् प्रदद्यान्निर्द्वन्दोऽपि सन् ।
 ब्रह्मय्यन्तद् भवेन् सर्वं युगादिषु नसंशयः २(†) ॥
 इति तिथिप्रयुक्त-दानानि ॥

—*—

१ (३)

'भार्या' पुत्रवतीन्तया इत्यपि पाठः स्यादिति ।

२ (†)

यादर्थं पुस्तकान्तरे इतीदं चिह्नमासि । अन्वयात् ।

(१७२) अथ वारप्रयुक्त-दानानि ।

—*—

397. ब्रह्मपुराणे—

प्रहान् स्वर्णमयान् कृत्वा यो विप्रेभ्यः प्रयच्छति ।
तद्दिनेषु यथाशक्त्या सर्वान् कामान् स विन्दति ॥
प्रह प्रतिमा लक्षणं प्रागुक्त—परिभाषायां ज्ञेयम् ।

398. स्कान्देऽपि—

आदित्यादिषु वारेषु सहिरण्याः सर्वेषु ।
यः प्रयच्छति तन्मूर्त्ती स्तस्य तुषयन्ति वैप्रहाः ॥
इति वारप्रयुक्त-दानानि ।

—*—

(१७३) अथ नक्षत्रप्रयुक्त-दानानि ।

—*—

399. विष्णुधर्मोत्तरे—

कृत्तिकासु सुवर्णस्य दानं बहुफलं स्मृतम् ।
रक्तवस्त्रस्य रोहिण्यां सौम्ये मे लवणस्य च १(*) ॥
कृषरस्य तथाद्वायां आदित्ये रजतस्य तु ।
घृतस्य तु तथापुष्ये गन्धानामथ सर्पमे ।
क्षेत्रस्य च तथा शाक्रे मूले मूलफलस्य च २(†) ॥
हेम्नश्च मधु युक्तस्य दानमाप्ये महाफलम् ।
वैश्वदेवेऽन्नपानस्य श्रवणे वसनस्य च ३(०) ॥
धान्यस्य वासरे विप्रा वारुणे शौषधस्य च ।
आजे पुराणबीजानां सस्यानां तदनन्तरे ॥

१ (*)

वीक्ष्ये—जीतिषोक्तं शुभनक्षत्रे इति ।

२ (†)

चन्द्र 'क्षेत्र' इत्यत्र चक्षुष्येति चेन्माद्रीये पाठः ।

चन्द्राप्ये—वाक्ये नक्षत्रे इति ।

३ (०)

'विश्वे-वरे' इति चेन्माद्री पाठः ।

गोरसानां तथा पौष्णे ज्ञानानां अथचाश्विने ।
 तैलादि ब्राह्मणानां ज्ञानानामिति ।
 तिलानाञ्च महादानं भरणीषु महाफलम् १(*) ।
 इति नक्षत्र (निमित्त) दानानि ।

—*—

(१७४) अथ योगादि-दानानि ।

—*—

400. विष्णुधर्मोत्तरे—

विष्कम्भे सर्वधान्यानां दानं सर्वाध-नाशनम् ।
 प्रीतौ तथाञ्च पानानां आयुष्मति मृतस्यच ॥
 कुङ्कुमस्यच सौभाग्ये यवदानञ्च शोभने ।
 अतिगण्डेच वस्त्राणां पायसस्य सुकर्मणि ॥
 धृतौ रजतदानञ्च शूले मूलादि दानकम् ।
 गण्डे मण्डन दानञ्च वृद्धौ गोदानमिष्यते ॥
 ध्रुवेच पञ्चरत्नानां व्याघाते फणितस्यच २(†) ।
 हर्षणे गन्धदानं स्याद्भजे दद्यान्मणीनपि ॥
 सिद्धौ सिद्धार्थका देया व्यतीपाने तु काञ्चनम् ।
 वरीयसि तिलान्दद्याद् वस्त्राणि परिषे तथा ॥
 जलकुम्भा शिवे देयाः सिद्धे सिद्धाञ्चमिष्यते ।
 साध्येऽलङ्करणानाञ्च च्छत्रदानं शुभे शुभम् ॥
 शुके षोपानहोर्दानं शस्त्रं ब्रह्मणि सर्पिषः ।
 ऐन्द्रेच दीपकन्दद्याद् द्वैधृतौ कनकं हितम् ॥
 दानान्येतेषु योगेषु यथोक्तानि द्विजोत्तमाः ३(‡) ।
 भक्ति युक्तो द्विजे दत्त्वा लोके वसति चक्रिणः ४(+) ॥
 इति योगदानानि ५(§) ।

- १ (•) 'महाशान' लिख्य सदादान मिति पाठः ज्ञेमाद्री ।
 २ (†) अत्र 'फणितं गुडं शर्करादिजातम्' मत्स्यवर्गी, तन्नक्षत्रं वेति । 'मत्स्यवर्गी फणितं' खख्यविकारि ।
 ३ (‡) 'यथा ब्रह्मा द्विजोत्तमाः' इति ज्ञेमाद्रीः ।
 ४ (+) 'भक्तिः शोचिजे' इति आदर्शव्याख्यारथ्यः पाठः ।
 ५ (§) एतेषु विष्णुभाट्टियोंेषु उक्तानां धान्यादि दानानां दानं वैधक्यं प्रदमिति भावः ।

(१७५) अथ करण-दानानि ।

—*—

करणेषु प्रवक्ष्यामि दानानि द्विजपुङ्गवाः ।
 बवे पायसदानं स्याच्छतुर्दानञ्च वालवे ॥
 कौलवे गोरसान् दद्यात्सिलांस्तैतिल-नामनि ।
 गराभिधाने लवणं वणिजे देय मम्बरम् ।
 विष्टौच यष्टिकाभानि शकुनौ सर्पिरेवच ॥
 मधुदानं चतुष्पादे शङ्खं नागेच वाससाम् १(*) ।
 दानं प्रियङ्गोः किन्तुमे श्रेष्ठमुक्तं द्विजोत्तमाः ॥
 इति करण-दानानि ।

—*—

(१७६) अथ संक्रान्ति-दानानि ।

—*—

401. विश्वामित्र—

मेष संक्रमणे भानो मेषदाने महाफलम् ।
 वृष संक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैवच ॥
 वस्त्राभयान-दानानि मिथुने विहितानिच ।
 घृतधेनुप्रदानञ्च कर्कटे परिहास्यते ॥
 ससुवर्णं चतुर्दानं सिंहे वै विहितं सदा २(†) ।
 क्रम्या प्रवेशे वस्त्राणां सुरभीनां तथैवच ।
 तूला प्रवेशे धान्यानां बीजानामेव कीर्तितम् ॥
 क्रीट प्रवेशे वस्त्राणां वेदमनां दानमेवच ।
 क्रीटो वृश्चिको-मार्गशीर्ष इति ।
 धनुः प्रवेशे वस्त्राणां यानानाञ्च महाफलम् ।
 श्वष प्रवेशे दारुणां दानमग्ने त्थैवच ॥

१ (*)

‘शक’ नामैव वासवान् इति ईमाद्रिः ।

२ (†)

‘सिंहिर्षि’ इति ईमाद्रिः ।

संक्रान्ति नामानि संक्राम्यइत्यत्र त्र्योतिषतत्त्वं सति ।

श्वो मकरो माघ इति ।
 कुम्भ प्रवेशे दानन्तु गवामम्बु-नृणस्यच ।
 मीन प्रवेशे स्नानानां माल्यानामपि चोत्तमम् ॥
 दानान्यथैतानि मया द्विजेन्द्राः,
 प्रोक्तानि कालेषु नरः प्रदाय ।
 प्राप्नोति कामान् मनसस्त्वभीष्टान्,
 तस्मात् प्रसंसन्ति हि कालदानम् ॥
 इति संक्रान्ति दानानि ।

—*—

(१७७) अथ मास-दानानि ।

—*—

402. वामने—

माघे मासि तिलाः शस्ता स्तिल धेनोश्च दानव ! ।
 इध्मेन्धनदा आन्ये माधव प्रीणनाय तु ॥
 फाल्गुने ग्रीहयो गावो वक्त्रं कृष्णाजिनान्वितम् ।
 गोविन्द प्रीणनार्थाय दातव्यं पुरुषर्षभ ! १(*) ॥
 चैत्रे विश्वित्र वक्त्राणि शयनान्यासनानिच २(+) ।
 विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणे ष्वथ ॥
 गन्धाश्चमाल्यानि तथा वैशाखे सुरभीनिच ।
 देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदन-तुष्टये ॥
 छद्कुम्भाम्बुधेनुच तालवृन्तं सुवन्दनम् ३(‡) ।
 त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं साधुभिः सदा ॥
 वषानद् युगलं छत्रं लवणामल फानिच ।
 आषाढे वामन-प्रीत्यै दातव्या नितु भक्तिः ४(+) ॥

- १ (*) 'भरतर्षभ' इति ईजादिः ।
 २ (+) 'वैत्रे विश्वित्र वक्त्राणि' इति तथैव ।
 ३ (‡) 'छद्कुम्भाम्बु धेनुचे'ति ,, ,, । छद्कुम्भः वारिपूर्वकुम्भः । चम्बु धेनुः—
 प्रायुक्तः जलधेनुः इति वा ।
 ४ (x) चम्बुव —'वक्त्राणामलफानिच' इतिभिन्न. पाठः ।

घृतञ्च क्षीरं कुम्भांश्च घृतधेनुः फलानिच ॥
 श्रावणे-श्रीधर प्रीत्यै दातव्यानि विपश्चिते ।
 मासि भाद्रपदे दद्यात् पायसं मधुसर्पिषी ॥
 हृषीकेश प्रीणनार्थं लवणं सगुडौदनम् ।
 तिलां स्तुरङ्ग-वृषभं दधिताश्रायसादिकम् ॥
 प्रीत्यर्थं पद्मनाभस्य देयमध्वयुजि नरैः ।
 रजतं कनकं दीपान् मणिमुक्ता फलादिकम् ॥
 दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्तिके नरैः ।
 खरोष्ट्राश्वतरान् नागान् शूकराश्च मजाविकम् १(*) ॥
 दातव्यं केशवप्रीत्यै मासि मार्गशीर्षे नरैः ।
 प्रासादं नगरादीनि गृहं प्रावरणानिच ॥
 नारायणस्य तुष्ट्यर्थं पौषे देयानि यत्नतः ।
 दासी-दास मलङ्कारं मङ्गं षड्स-संयुतम् ।
 पुरुषोत्तमतुष्ट्यर्थं प्रदेयं सार्वकालिकम् ॥
 यद्यदिष्टतमं किञ्चिद् यश्चाप्यासि(स्ति)शुभं गृहे ।
 तत्तद्धि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः २(†) ॥

403. देवीपुराणेच—

मार्गे रसोत्तमं दद्याद् घृतं पौषे महाफलम् ।
 अत्र रसोत्तमं लवणम् ।
 तिलान् माघे मुनिश्रेष्ठं समधान्यानि फाल्गुने ।
 विचित्रानिच वस्त्राणि चैत्रे दद्याद्भिज्जोत्तमे ॥
 वैशाखे द्विज गोधूमान् ज्यैष्ठ्ये तोयभृतं षटम् ।
 आषाढे चन्दनन्देयं सकर्पूरं महाफलम् ॥
 नवनीतं नभोमासि छत्रं पौष्ठपदे मतम् ।
 गुडं शार्कर-वर्णाख्यानं लङ्कुकानाश्विने मुने ! ॥
 दीपदानं महापुण्यं कार्तिके यः प्रयच्छति ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति क्रमेणैदमुदाहृतम् ॥

१ (*)

‘शकटोच मजादिकम्’ इति हेमाद्री ।

२ (†)

चक्रिणो नारायणस्य इति ।

प्रतान्ते गां शुभान्दद्यात् सवत्सां कांस्य दोहनीम् ।
 सयुगं सस्रजं वत्सं दापयेद्विधिनाऽमुना १(*) ॥
 देवीं विरर्षिं सूर्य्यं विष्णुं वाथ यथाविधि ।
 स्वभाव-शुद्धौ विधिवत् पूजयित्वा द्विजोत्तमम् ॥
 दातव्यं वीतरागेषु काम-क्रोध-विवर्जिते ।
 प्रतान्ते मासदान-समाप्तौ, इति ज्ञेयम् ।
 इति मासदानानि ।

—*—

(१७८) अथर्तु दानानि ।

—*—

404. विष्णु धर्मोत्तरे—

स्नानानुलेपनादीनां वसन्ते दानमिष्यते ।
 पानकानां तथाप्रोक्ष्णे छत्राणान्तदनन्तरे २(†) ॥
 शरशस्त्रस्य धर्मज्ञा वस्त्राणामपि हैमने (न्ते) ।
 वह्निर्दानं नरः कृत्वा सूर्य्यस्योदयनं प्रति ३(‡) ॥
 शिशिरे सततं वह्निं तर्पयित्वा तथानि(ति)लैः ।
 कुल्माषं सघृतन्दत्त्वा यथाशक्त्या द्विजातिषु ॥
 कायाग्निं दीप्तिं प्राकाश्यं शत्रुनाशश्च विन्दति ।
 कुल्माषं स्विन्नधान्यम् ४(०) ।

405. यमश्च—

कृषरं भोजयित्वातु स्वशक्त्या शिशिरे द्विजान् ।
 दीप्ताग्निवत् मवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
 इत्युतु दानानि ।

—*—

- १ (°) श्रीकोऽयं आदर्शयत्याक्षरे नास्ति ।
 २ (†) 'सयुगां सस्रजं वत्सं दापयेद्विधिना धुना' इति च पाठो यस्यान्तरं ।
 ३ (‡) 'वह्निर्दानं नरः कृत्वा' इति तत्रैव । वह्निर्दानं—श्रीतापन्यर्थं तुषिनेवह्निर्दानं
 कार्यम् । वह्निर्दानमन्यत् ।
 ४ (०) अन्यथ—कुत्सिता माषाः कुम्भाषाः । कुल्लयास्वभाव इति । आन्दोग्ये कुम्भाषा उक्ताः ।

(१७६) अथायन-दानम् ।

—*—

406. स्कान्धे—

धेनुन्तिलमयं राजन् दद्याद् यश्चोत्तरायणे ।
सर्वकामानवाप्नोति विन्दते परमं शुभम् ॥

407. विष्णु धर्मोत्तरे—

उत्तरेत्वयणे विप्रा वस्त्रदानं महाफलम् ।
तिलपूर्णं मनङ्गाहं दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
इत्ययन दानम् ॥

—*—

(१८०) अथ सम्बत्सर-दानानि ।

*—

408. विष्णु धर्मोत्तरे—

सम्बत्सरेतु दातॄणां तिलदानं महाफलम् ।
परिपूर्वं महादानं यवानां द्विजसत्तम १(*) ॥
परिपूर्वं (र्णं) परिवत्सरे, एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।
इदा पूर्वैश्च बन्नाणां धान्याणां वानुपूर्वके ।
इत्पूर्वै रजतस्यापि दानप्रोक्तं महाफलम् २(†) ॥
सम्बत्सरादयश्च ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धाः तेषां नामानि च ।
इति सम्बत्सर-दानानि ।

इति श्रीमद्विद्वज्जन कृपापात्रीभूतेनानन्ताचार्येण विरचिते विधान पारिजाते निबन्धे
कालविशेष विहित दानानि ॥

—*—

१ (०) 'परिपूर्वतथादानं' इति द्वादिः, सा सविशेषः ।

२ (†) इदापूर्वं इति—इदावत्सरे, चतुवत्सरे, इवत्सरे । 'सम्बत्सरे तथादानं तिलस्य तु
महाफलम् । परिपूर्वं तथादानं यवानाश्च द्विजसत्तमाः । इदापूर्वोऽथ वस्त्राणां धान्या-
नां वानुपूर्वके । उदासम्बत्सरे दानं रजतस्य महाफलम्' । इत्यपि पाठमिदो विष्णुधर्मो-
त्तरे । अतिः शास्त्रे पुराणेषु संवत्सराणां संक्रान्तीनां नामानि सन्ति । धर्मशास्त्रेषु
संक्रान्तिषु दानं विशेष फलप्रदम् ।

(१८१) अथारोग्य दानम् ।

—*—

409. नन्दी पुराणे—(१)

धर्मार्थ-काममोक्षाणां आरोग्यं साधनं यतः ।
अतस्त्वारोग्य दानेन नरोभवति सर्वदः १(*) ॥
आरोग्यशालां कुर्वीत महौषध परिच्छदाम् ।
विदग्ध-वैद्य संयुक्तां भृत्यावसथ संयुताम् ॥
तथा—(२)

वैद्यस्तु शास्त्रवित्-प्राज्ञो दृष्टौषध पराक्रमः ।
औषधी-मूल-वर्णज्ञः समुद्धरण-कालविद् ॥
रसवीर्य्य-विपाकज्ञः शालि-मांसौषधिगणे ।
योगविदेहिणां देहं योधिषा प्रविशेद्बुधः ॥
धातु-पथ्यमयज्ञश्च निदानविदतश्चितः २(†) ।
व्याधीनां पूर्व्वलिङ्गज्ञस्तदुत्तरविधानवित् ॥
देश काल-विधानज्ञः चिकित्सा शास्त्रवित्तथा ।
अष्टाङ्गायुर्वेदवेत्ता मुष्टियोग-विधानवित् ॥
अष्टाङ्गानि—आयुर्वेदस्य यथा—

शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्य, मगदतन्त्र, वाजी-
करण, तन्त्रमिति, शुश्रुतोक्तानि ।

एवम्बिधः शुभोवैद्यो भवेद् यत्राभि योजितः ।
आरोग्यशालामेवन्तु कुर्याद् यो धर्मसंश्रयः ॥
सपुमान् धार्मिको लोके सकृत्तार्थः स बुद्धिमान् ३(‡) ।
सम्यगारोग्य शालाया मौषधैः स्नेह-पाचनैः ।
ज्याधितं निरुज्जीकृत्य अप्येकं करुणायुतः ।
प्रयाति ब्रह्मसदनं कुलसप्तकसंयुतः ॥

- १ (*) वैद्यवैद्य—‘धर्मार्थकाममोक्षाणां आरोग्यमुत्तमं वक्ष्यम् । रोगालम्बापचकारः त्रेयसो-
जौवितस्य च’ ॥
२ (†) ‘वैद्यस्तु’ इत्याद्यर्थे ‘योगविधानवित्’ इत्यन्वयविषय आहर्षद्वयान्तरे विमाद्रीषाणि,
नासिर्षकविक्रान् यन् । अपरं मन्दिशेचर पुराणेऽपि ।
३ (‡) अन्तं सर्वं शुश्रुते तदौषधायाश्चिन्तयति ।

410 सौर पुराणे—

रोगिणां रोगशान्त्यर्थं औषधं यःप्रयच्छति ।
 रोगहीनः सदीर्घायुः सुखी भवति सर्वदा ॥
 आकाशस्य यथा नान्तः सुरैरप्युप लभ्यते ।
 तद्वदारोग्य दानस्य नान्तो विद्यते वैक्वचित् ॥
 इत्यारोग्य दानम् ।

—*—

(१८२) अथरत्न दानम् ।

—*—

411. मदनरत्ने, विश्वामित्रः—

यः प्रयत्नेन रत्नानि विप्रेभ्यः सम्प्रयच्छति ।
 स सर्व्व-गुण-सम्पन्नान् पुत्रान् विन्दति नन्दति ॥

412. सम्बर्त्तः—

समुद्रजानि रत्नानि नरो विगत-कल्मषः ।
 दत्त्वा विप्राय महते प्राप्नोति महतीं श्रियम् १(*) ॥

413. स्कन्द पुराणे, प्रतिरत्नं फलमुक्तम् ।

विदुषाणां प्रदानेन रूद्रलोकं ब्रजेद् ध्रुवम् ।
 सर्व्व-पातक-निर्मुक्तो मुक्तादानेन जायते ॥
 लोकमाप्नोति दानेन नरोवज्रस्य वज्रिणः ।
 तथा प्रदत्ते गोमेदैः मोदते नन्दने वने ॥

१ (*)

'जायालिरुवाच—

रत्नानि च विजे दद्याद्भुसूक्त्यानि मानवः ।
 अक्षय्यात्-निर्मितं वा देवताभ्योऽति यत्नतः ।
 अपाप-ताप निर्मुक्तो मुक्तिमेव समश्नुते ॥
 नरत्नेभ्यः परं वस्तु मयापि भुवनत्रये ।
 अतसाहामतोयन्त्यान् फलं तन् किं वच्छेते' इति श्रीमार्त्तरी दान खण्डे ।

सर्वे महाः प्रतुष्यन्ति पुष्परागस्य दानतः ।
गारुत्मतेर्मै (र्ग) रूतमन्तः पद्मरागैर रोगतः १(०) ॥

दत्तैरत्नैरिति शेषः ।

प्रदानादिन्द्र नीलानां लीलानां भाजनम्भवेत् ।
सुखी शङ्खप्रदानेन शक्तिं शुक्ति-प्रदानतः ॥
भूमिजानिच रत्नानि गजकुम्भोत्थितान्यपि ।
योददाति श्रियायुक्तः स देवोजायते ध्रुवम् २(†) ॥
इति रत्नदानम् ।

— # —

(१८३) अथ श्रीमुक्ताफल दानम् ।

— * —

तत्र स्कान्दे एवं प्रकारान्तरेण रत्नदानमुक्तम् ।
सर्वेषामेव दानानां रत्नदानं महा फलम् ।
सर्वसिद्धिकरं प्रोक्तं मुनिभिर्लोकेशादिभिः ॥
विधानन्तस्य वक्ष्यामि शृणु शौनक ! यत्नतः ।
इन्द्राण्या हि पुरा चीर्णमिन्द्रस्य प्रियकाम्यया ।
शापादिन्द्रे पुरा नष्टे बृहस्पति-ममोरितम् ।

॥ १४. पुलोमजोवाच—

बृहस्पति-सुराचार्य्य-ऋषिपत्नी-समागमान् ।
सहस्रभगतां प्राप्य लज्जितः सुरनायकः ॥
मेरो सरसि तोयाह्वये पुष्करं हि समाश्रितः ।
तत्र च्छिन्नः प्रवसति नहुषो मामभीप्सति ॥
इन्द्रत्वं प्रापितो देवैः किं कार्थ्यं वद मे प्रभो ! ।

१ (०) वेदव्यासश्च—'रत्नदानस्य सुमहत्त्वं पुण्यमुक्तं जनाधिप ! ।

तानि विक्रीय यत्रति ब्राह्मणोश्च भयङ्करः' ॥

२ † 'वेदुष्यः स्युः क्व, क्व च पद्मरागैररोगतः' इति ईसाट्टीये ।

३ (:) सर्वज्ञत्वात् योभो नराजोये युक्ति कव्यत्वात् नानारथ प्रकरणे संश्लेषार्थेनम् ।

415. बृहस्पतिस्वाच—

सुरेशः स्वापराधेन पुष्करे वसति ध्रुवम् ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं दानमेकं समाचर ॥
 अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो ज्योतिःश्रेष्ठो दिवाकरः ।
 द्विपदां ब्राह्मणः श्रेष्ठा देवश्रेष्ठो यथा हरिः ॥
 स्वर्गदी सरितां श्रेष्ठा शब्दश्रेष्ठा यथा श्रुतिः १(*) ।
 दानानामुत्तमं दानमिदं वक्ष्ये पुलोमजे ! ॥
 मुक्ताफलमिति ख्यातं ब्रह्मणा नारदाय च ।
 सर्वपाप-क्षयकरं सर्वसम्पत्-प्रदायकम् ॥
 सर्वदुःखप्रशमनं सन्तति-प्रतिवर्द्धनम् ।
 तस्मिन्नाचरिते देवि ! दोषं प्रक्षाल्य वासवः ॥
 समायास्यति स्वर्लोकं नहुषश्च विनश्यति ।
 तत्रोपायास्त्वया कार्या नहुषस्य प्रणाशने ॥
 मुनिभिर्विहितं यानं समान्नाय च मामिह २(†) ।
 नान्यथा नो हि संशम्यादिति वाच्यो हि स त्वया ३(‡) ॥

—*—

(१८४) आरोग्याद्यर्थं मुक्ताफल दान विधानानि ।

—*—

ऋषिभिः शापितो यायादधोगतिमनुत्तमाम् ।
 यस्मात् सुरेशः स्वपदमिति मे निश्चिता मतिः ॥

416. इन्द्राण्युवाच—

कथं विधेयं तद्दानं कस्मिन् काले द्विजोत्तम ।
 कश्चास्य विधिरुद्दिष्टस्तत् सर्वं ब्रुहि मे गुरो ! ॥

-
- १ (*) 'गायत्र्या ब्राह्मणस्यजत' । 'द्विपदां ब्राह्मणोवरः इति' विराटपर्वणि ।
 २ (†) 'विहित'मित्यत्र 'वाहित'मिति पाठः कश्चिद्वचनम् ।
 ३ (‡) 'नान्यथा नो हि संशम्यादिति वाच्यो हि स त्वया' इति शार्दूलय्याकारधृतः पाठः ।

417. बृहस्पतिस्वाच—

शुभे काले शुभे देशे चन्द्रताराबलान्विते ।
 व्रतानामुत्तमं कार्यं श्रीमुक्ताफलनामकम् ॥
 स्वस्ति वाच्या द्विजेः पूर्वं कर्मसंकल्प-पूर्वकम् ।
 मनोरथानां संसिद्धये सर्व्वरिष्ट-निवृत्तये ॥
 आचरिष्ये व्रतमिदं श्रीमुक्ताफल-संज्ञितम् ।

इति सङ्कल्प—मणत्रः ।

सखीकं विष्णुमावाह्य शङ्खचक्रगदाम्बुजैः ।
 चतुर्भुजं ताक्षर्यसंस्थं प्रद्युम्नसहितं विभुम् ॥
 प्रतिमायाः सुवर्णस्य पूजयेदुपचारकैः ।
 पुष्पमण्डपमध्ये च छत्रचामर-संयुते ॥
 एकादश्याञ्च सम्पूज्य द्वादश्यां दानमाचरेत् ।
 मुक्ताफलानि प्राग् दद्यात्त्रयत्रिंशति संख्यया ॥
 यद्वा षोडश-संख्याङ्कं (कं) स्ववित्तस्यानुसारतः ।
 अतो मुक्ताफलं दानमित्याहु र्मुनयस्त्विदम् ॥
 द्वितीये हीरकन्दद्यादेवमेव शुभानने ।
 तृतीये चेन्द्रनीलं स्याद्गोमेदन्तु चतुर्थके ॥
 प्रवालं पञ्चमे प्रोक्तं षष्ठ्यै पुष्परागकम् ।
 गारुत्मकं सप्तमे तु वैदुर्यञ्चाष्टमे स्मृतम् ॥
 प्रवालं नवमे दद्याद् दशमे वज्रसंज्ञितम् ।
 एकादशे पञ्चरत्नं द्वादशे नवरत्नकम् ॥
 एवं द्वादशमासेषु देयं पूर्वं-विधानतः ।
 यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवा व्यवस्थिताः ॥
 तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः ।
 इति मन्त्रेण योदद्यात् पूर्वोक्त-विधिपूर्वकम् ॥
 क्षेत्रे कालान्तरे चापि सर्वाब्दं कामानवाप्नुयान् ।
 एकमेव फलानान्तु च्युतादीनां विधिः स्मृतः ॥
 दक्षिणा धान्यसहिता सम्यग् देया न चान्यथा ।

सूतउवाच—

बृहस्पतेर्मुखादेवं श्रुत्वेन्द्राण्या कृतं व्रतम् ।
 श्रीमुक्ताफलसंज्ञन्तु सर्व्वसिद्धिप्रदायकम् ॥
 रत्नान्तरप्रदाने तु तत्तच्छब्दं प्रयोजयेत् ।
 समस्तरत्नदानानामशक्तौ शक्तितो ददेत् ॥
 अभीप्सितं यथेन्द्राण्या व्रतादस्माद्भूच्छुभम् ।
 तथान्येषामनुष्ठानाद् व्रतस्यास्य भविष्यति ॥
 इति मुक्ताफलदानानि ॥

—*—

(१८५) अथालङ्कार दानम् ।

—*—

418. ब्रह्मवैवर्त्त पुराणे—

द्विजातिभ्यस्तु यो दद्यादलङ्कारान् समुज्ज्वलान् ।
 सोऽलङ्कृतः सर्व्वलोके क्रीडत्यप्सरसां गणैः ॥
 अलङ्कारप्रदानेन सुरूपः सुभगो भवेत् ।
 तथालङ्कारदानेन दीर्घायुश्चैव विन्दति ।
 अलङ्कारास्तु नानाविधाः ।
 प्रन्थगौरव भीत्या न लिल्यन्ते ।
 इत्यलङ्कार दानम् ।

—*—

(१८६) अथ वस्त्रदानम् ।

—*—

419. नन्दि पुराणे—

वस्त्रं यश्चार्थिने दद्याच्छुभं चापि गृहच्छया ।
 स भवेद्धनवान् श्रीमान् बृहस्पतिपुरे कसेत् ॥

420. विष्णुधर्मोत्तरे—

वासो हि सर्वदेवस्य सर्वप्रायोज्यमुच्यते ।
वस्त्रदानात् सुरेशःस्या द्रपद्रविणसंयुतः १(*) ॥
युक्तो लावण्य सौभाग्यैर्विरोगश्च तथा द्विजः ।

तथाच—

दत्त्वा कार्पासिकं वस्त्रं स्वर्गलोके महीयते ।
दत्त्वा सरोमन्त्रापि फलन्दशगुणं लभेत् ॥
आविकं वसनन्दत्त्वा भृगूणां लोकमाप्नुयात् ।
छागन्दत्त्वा चाङ्गिरसं क्षौमं दत्त्वा बहुस्पतेः ॥
वसूनां लोकमाप्नोति दत्ते च मृगलोमिके ।

तथा—

सर्वदेवो वस्त्रदः प्रोक्तो मतः सर्वत्र वस्त्रवान् ।
अथिमाप्नोति धर्मज्ञस्तद्धि तस्माद्विशिष्यते ॥

421. अथ भविष्य पुराणे—

यो वस्त्रं भानवे दद्याद्दहतश्च महाजनः २(†) ।
सचेन्द्रलोकमासाद्य वन्द्यस्तु त्रिद्रशैरपि ३(‡) ॥

422. आदित्य पुराणे—

बह्वे वस्त्रप्रदानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।

423. नन्दि पुराणे—

वासांसितु विचित्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
स्नापितानि शिवे दद्याद् विकेशानि नवानिच ॥

१ (*)

‘वस्त्रदाने’ति इमाद्रिष्टतः पाठः ।

—तत्रैव ‘मोक्षं वस्त्रं तथा जीर्णं न देयं ब्राह्मणस्य तु ।

देयं वरं चाङ्गिरसं लोकं याति उच्यते’ ।

नामने धर्मशास्त्रे च—

‘वासोदचन्द्रवासोक्तं अथिमाप्तोक्तमवयवः’ ।

तत्रैवाप्यत्र ‘न रत्नसुखनं वासो न मौल्यं प्रशस्यते’ इति ।

२ (†)

‘महाधनं’ इति ईमाद्रिः ।

३ (‡)

‘उच्यते’ इति वादः यस्याकारणः पाठः ।

यावत्तद्वस्त्ररूपाणि परिमाणं विधीयते १(*) ।
 तावदूर्ध्वं सहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 ज्ञापितानि—क्षालितानि ।
 विकेशानि—नरकेश रहितानि ।

424. बराह पुराणे—

क्षौमाम्बराणि योदद्यात् पत्रोर्णानि च चक्रिणे ।
 कार्पासजानि वा दद्याद्भक्त्या वित्तानुसारतः ।
 तत्र वासांसि यावन्तस्तन्तूनां परिमाणतः २(+) ॥
 तावदूर्ध्वं सहस्राणि विष्णुलोके महीयते ३(x) ॥

425. देवी पुराणे—

अण्डजैर्वीजजैर्वीपि वस्त्रैरभ्यर्च्य शैलजाम् ४(०) ॥
 सम्भूज्याभरणैः शक्र ! चक्रवर्त्तित्व-माप्नुयात् ।

426. नन्दि पुराणे—

उष्णीषदायिनो मर्त्या जायन्ते मुकुटोज्ज्वलाः ।
 विस्तीर्ण-राजवंशेषु सित्तच्छत्राग्रथ लक्षणाः ॥

427. नारदीय पुराणे—

निष्कञ्जनेभ्यो दीनेभ्येः शीत-वात महातपैः ।
 अर्हितेभ्यः करुणया वस्त्रमौर्णं ददाति यः ॥
 न तस्य सुकृतं वक्तुं शक्यते त्रिदशैरपि ।
 आधिज्याधि विनिम्मुक्तः सोऽक्षयं सुखमश्नुते ॥
 इति वस्त्रदानानि ।

*—

१ (•)

यावत्तद्वस्त्रतन्तूनाम्' इति हेमाद्रिः ।

२ †

'तत्र वासांसि वासांसि' इति वा यस्यान्तरे पाठात्तरम् ।

३ (x)

'सर्वलोके महीयते' इति हेमाद्रिः ।

४ (•)

'अण्डजै'रिति हेमाद्रिः ।

(१८७ अथ शय्या दानम् ।

—*—

428. तत्र वेदव्यासः—

सुगन्धि-चित्रास्तरणोपपन्नम् ,
दद्यान्नरोयः शयनं द्विजाय ।
रूपान्वितां पक्षवतीं मनोह्वाम् ,
भार्यामयज्ञोपचितां लभेत् सः ॥

429. अथ विष्णुसंहितायाम्—

शय्यादानञ्च बोद्ध्यास्तस्यापि शृणु विस्तरम् ।
सर्वकालेषु दातव्या तथा पुण्यदिनेषुच ॥
गजदन्तैःप्रवालैर्वा सुवर्णरजने नवा ।
कार्या गात्राणि पादाश्च बलभ्यश्च सदक्षिणाः ॥
अलामेऽपिच कर्तव्या स्तुत्यकाष्ठमयाः शुभाः ।
सन्ध्याभ्रपटलाकारै रास्तीर्णा परितःशुभैः ॥
शिरोधरैः सवितानैः प्राकारै निर्म्मितैरिति ।
मणिसौवर्णपात्रैश्च रौप्यैस्ताम्रैश्च संयुताः ॥
फलपुष्पसुगन्धैश्च ताम्बुलाद्यैः सुविस्तरैः ।
दर्पणैश्च पदत्राणै नानाद्रवैर्विभूषणैः ॥
चतुष्कोणेषु संस्थाप्य यथाशक्ति युधिष्ठिर ! ।
घृतकुङ्कुम-गोधूम पूर्णपात्रं जनस्यच ॥
शय्यां सम्पूज्य यत्नेन मङ्ग्लोमतपरायणः ।
कृताञ्जलि पृटोमुत्वा कुर्व्याञ्छय्यां प्रदक्षिणम् ॥
नारायणाय देवाय प्रणम्यच चतुर्दशम् ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रुताध्ययन-शालिने ॥
तथा प्रह्वान-विदुषे शय्यां दद्याद्विचक्षणः ।
तस्य दानस्य यत् पुण्यं विमानं कनकोज्ज्वलम् ॥
नाना पुरुष-संकीर्णं नानापुष्प-समन्वितम् ।
नाना दिव्याप्सरःसेव्यं नानारत्नैः समावृतम् ॥

नाना द्रव्योपसंयुक्तं विमानमधितिष्ठति ।
 तस्मादिन्द्रपुरं गच्छेत् सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥
 षष्टिवर्षसहस्राणि क्रीदयित्वा तथा सुखम् ।
 इन्द्रलोकात् परिभ्रष्ट इहलोके नृपो भवेत् ॥
 षष्टियोजनविस्तीर्णो स्वामी भवति मण्डले ।

430. महाभारते—

शय्यामास्तरणोपेतां सुप्रच्छादन संयुताम् ।
 प्रच्छाद्य यस्तु विप्राय शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥
 सुरूप सुभगः श्रीमान् स्त्रीसहस्राभिसंवृतः ।
 दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

431. स्कान्दे रेवाखण्डे—

शय्यान्दिद्यात् प्रयत्नेन श्लक्ष्णां तुलवती युताम् ।
 प्रच्छादनपटैर्युक्तां गन्धधूपान्दि-वासिताम् ॥
 तस्यां संस्थापयेद्वेमं हरिं लक्ष्म्या समन्वितम् ।
 उच्छीर्षके घृतभृतं कलशं परिकल्पयेत् ॥
 विज्ञेयः पाण्डवश्रेष्ठ हरिद्रा-कलशोऽम्बुधैः ।
 ताम्बुल-कुङ्कुम क्षोद-कपुरागरु-चन्दनम् ॥
 दीपकोपानहच्छत् चामरासन-भाजनम् ।
 पाशेषु स्थापयेद्भक्त्या सप्तधान्यानि चैव हि ॥
 शयनस्थस्य भवति यदन्यदुपकारकम् ।
 भृङ्गार-करकाद्यन्त-पञ्चवर्णं वितानकम् ॥
 शय्यामेवस्त्रिधां कृत्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
 सपत्नीकाय सम्पूज्य पुण्येऽहि विधिपूर्वकम् ॥
 प्राग् वितानैर्मथैवास्य-प्रातर्होमं समाचरेत् ।
 पूरुषसूक्तैर्होतव्यं तिलाज्यैर्यैवमिश्रितैः ॥
 शत मष्टोत्तरश्वैव ततः शय्यां प्रदापयेत् ।

ततो दानमन्त्रः—

यथा नकृष्ण शयनं शून्यं सागर जातया ।
 शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥

यस्माद्दशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च ।
 तथा ममाप्यशून्यास्तु शय्या जन्मनि जन्मनि ॥ इति
 दत्तवैवं तल्पममलं प्रणिपत्य विसृज्येत् ।
 एवं शय्या प्रदानस्य विधिरेषः प्रकीर्तितः ॥
 स्वर्गो पुरन्दरगृहे सूर्यपुत्रालयेऽथवा ।
 सुखं वसेदसौ जन्तुः शय्यादान-प्रभावतः ॥
 मृतस्यैकादशाहेतु विधिरेषः प्रकीर्तितः ।
 ददाति यदि धर्मार्थी बान्धवेऽबान्धवे मृते ॥
 विशेषश्चात्र राजेन्द्र कथ्यमानं निशामय ।
 तेनापि मुक्तं यत्किञ्चित् किञ्चित् पूर्वं गृहे धृतम् ॥
 तद्गात्र-लभश्च तथा वस्त्रवाहन-भाजनम् ।
 यद् यदिष्टश्च तस्यासीन् तत्सर्वं परिकल्प्यते ॥
 तमेव पुरुषं हैमं तस्यांशं स्थापयेत्तदा ।
 पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशय्या यथोदिता ॥
 एवं कृते मृतोजन्तुः यमलोकं नगच्छति ॥

432. वेदव्यासः—

‘सुगन्धि चित्रास्तरणोपपन्न’ मिति प्रागुक्तम् १(†)

433. विष्णुसंहितायाञ्च—

‘शय्या प्रदान-ममलं तव पाण्डुपुत्र !
 सङ्कीर्तितं सकलसौख्य-विधानभूतम् ।
 यो वै ददाति विधिवत् स्वयमेव नाके,
 कल्पं विकल्पपरहितः स विभाति मर्त्यैः २(†) ॥
 इति शय्या दानम् ॥

—*—

१ (०) शय्यादान प्रारम्भे श्लोकः व्यासोक्तः ।

१ (†) इमाद्रीथि चतुर्वर्गिणामासौ दातव्ये चयन् पुष्कलमिति ।

अत्र तत्त्वमित्यत्र कल्पमिति च पाठः ।

(१८८) अथ देव-शय्या दानम् ।

—*—

434. शिवधर्मम्—

हंसतुली समायुक्तां शृद्धीखट्वामलङ्कृताम् ।
 सर्व्वो पकरणो पेषां शिवशय्यां निवेदयेत् १(*) ॥
 तदूर्णातुली वस्त्राणां परिसंख्यातु यावती ।
 तावद्वर्ष सहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥
 विष्णवेऽप्येवमेवं स्याच्छय्यादानं महाफलम् ।
 इति देव-शय्या दानम् ॥

—*—

(१८९) अथासन दानम् ।

—*—

435. लिङ्गपुराणे—

आसनं शयनञ्चैव योददाति यशस्विने ।
 समं सर्वेषु भूतेषु तस्य दुःखं नविद्यते ॥

436. स्कन्दपुराणे—

आसनं यः प्रयच्छेत सम्भीतं ब्राह्मणाय वै ।
 स राजस्थानमाप्नोति तेजस्वी विगत-ज्वरः २(†) ॥

१ (*)

'शिवं देवीसमाकीर्णं पीठं कृत्वा निवेदयेत् ।

शिवशय्यानाथं तस्यै चाचार्य्ये वा निवेदयेत् ।

'तदूर्णातुल्यवस्त्राणां परिसंख्यातु यावती' ।

'शिवशय्यानाथं तस्यै चाचार्य्यं च दद्यात्स्विते' ।

सप्तपूरुष पञ्चपुष्पाद्यै वस्त्राकृता रचामरेः ।

भोक्तव्यमीन्द्रैरशेषं ततः शय्यां निवेदयेत्' इति शय्यासनर धृतः पाठः ।

—एवमेव ईमाद्विधवाच ।

१ (†)

'स्वाराज्यं निति' ईमाद्विधतः पाठः ।

437. आदित्य पुराणे—

सुगन्धिषित्राभरणोपशोभितम्,
यस्त्वासनं वेदविदे प्रदधात् ।
प्रामाधिपत्यं स लभेत शीघ्रम्,
कुले महत्त्वं लभते समग्रम् ॥
इत्यासनदानम् ।

—*—

(१६०) अथ दर्पण-दानम् ।

—*—

438. मार्कण्डेय पुराणे—

दर्पणं योनरोदद्यात् निर्मलञ्च द्विजातये ।
स चन्द्र लोकमासाद्य मोदते शरदां शतम् ॥

439. नन्दिप्रोक्ते—

शिवस्य पुरतो दद्याद्दर्पणं चारु-निर्मलम् ।
पर्यन्तशोभितं कृत्वा श्वेतमाल्यैश्च चन्दनैः ।
चन्द्रांशु-निर्मलः श्रीमान् सुभगः कामरूपधृक् ।
कल्पायुत सहस्राणि रुद्रलोके महीयते ।
चन्द्रमण्डल-संकाशं नक्षत्रे विष्णुदेवते ।
द्वादश्यां पुण्यकालेच विष्णुं सम्पूज्य भक्तिः ।
दर्पणं योनरो दद्यात् स्रक्चन्दन-विभूषितः ।
रूपवान् सुभगः श्रीमान् ज्ञानवान् जायते नरः १(*) ।
इति दर्पणदानम् ॥

—*—

(१६१) अथ व्यजन दानम् ।

—*—

440. भविष्य पुराणे---

तालवृन्तं द्विजेभ्यस्तु यः प्रयच्छति भक्तिः ।
सद्विद्य-भोग-सम्भोग-अरोगः सर्वदा भवेत् ॥
महातप-परिश्रान्ति-घर्म-निर्मूल न क्षमम् ।
न तालवृन्त-पवना दपरं सुखकारणम् ॥
अतोदद्यात्तालवृन्तं घर्म-अम-निवृत्तये ।

441. महाभारतेऽपि—

योददाति द्विजामेभ्यो व्यजनं अमनाशनम् १(*) ।
स नन्दन-वनामोद-मोदमानः सदानवः २(†) ॥
वसेदशेष-कल्पान्त पर्यन्तं स्वर्गधामनि ३(‡) ।
इति व्यजनदानम् ॥

—*—

(१६२) अथ चामर दानम् ।

—*—

442. महाभारते—

यस्तु दद्याद्द्विजामेभ्यो भक्त्या चामरमुज्ज्वलम् ।
स भूपत्वमवाप्नोति निःशेषेऽवनीमण्डले ॥

443. वायुपुराणे—

चामरं चामरेशाय यः शिवाय निवेदयेत् ।
स सर्वकामः सम्पूर्णः स्वर्गशैलतटे वसेत् ॥

१ (*)

‘अतः सदा सुदायुक्तशाकडान् विजातये ।
दद्यादवय-निर्मुक्तं सुक्तिसम्पत्तिदिवसे’ इति हेमाद्रिः ।

२ (†)

‘व्यजनं जननन्दनं’ इति तन्त्रेण पाठः ।

३ (‡)

‘स्वर्गधामनिःकल्पः’ इति च तत्रैव ।

”

‘चदिवसेत्तत्रवसेत् भूपतेः त्रिप्रभं चामरमुमेचचामरे’ इति महाकविः ।

मायुरं चामरं योऽपि विष्णवे विनिवेद्येत् ।
स विमानं वरारूढः बीज्यतेऽप्सरसां गणैः १(*) ॥
इति चामरदानम् ॥

—*—

(१६३) अथ वितान दानम् ।

—*—

444. कालिकापुराणे—

चन्द्रोदये सुविस्तीर्णं वर्णकैर्मिश्रितन्तथा ।
प्रलम्बि-मुक्तास्तवकैः शोभितं ऋक्ष्यमुत्तमम् ॥
सुरक्त-पट्टसूत्रादि-बन्ध-सम्बन्ध-बन्धुरम् ।
सर्वतोभद्रमुख्यानां मण्डलानां विभक्तिभिः ॥
लिखिताभिश्च पुरतो महाविस्मयकारकम् ।
एवम्बन्धं वितानं यो विधायाथ द्विजन्मने ॥
शिवाय विष्णवे वाथ पुण्येऽह्नि प्रतिपादयेत् ।
स समुद्धरते न्यूनमात्मनः पुरुषत्रयम् २(†) ॥
स्वयं शिवपुरे रम्ये भोगान् भुक्त्वा मनोरमान् ।
क्रमादागत्य लोकेऽस्मिन् सुखी ज्ञानी धनी भवेत् ॥
इति वितानदानम् ।

—*—

(१६४) अथ गन्ध दानम् ।

—*—

445 अत्र सम्बन्धः—

गन्धानाभरणाद्याश्च द्विजाय यः प्रयच्छति ३(†) ।
स सुगन्धोऽमुदायुक्तो यत्र यत्रापि जायते ।

- १ (*): चामरविषये श्रीभोजाराश्रीये युक्तिरन्त्यतदनुभवदृष्ट्या वर्णितं मत्तः ।
२ (†): 'चामरतः पूर्वमुत्तमम्' इति पैमादिः ।
३ (‡): 'यः प्रयच्छति धर्मविद्' " " ।

तत्र सुगन्धिदेहत्वं गन्धदाना द्वाप्रायात् ॥
 सौभाग्यकारकं प्रोक्तं प्रदानं कुङ्कुमस्यतु ।
 तथा कर्पूरदानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 मृगदर्प-प्रदानेन यशसा भुवि जायते १(*) ।
 यक्षकर्मदानेन साम्राज्यं प्राज्यमभ्युते ।
 इति गन्धदानम् ॥

—*—

(१६५) अथ ताम्बूल दानम् ।

—*—

446. भविष्य पुराणे—

ताम्बूलं योनरोदद्यात् प्रत्यहं नियमान्वितः ।
 देवेभ्योऽथ द्विजानिभ्यः स महाभाग्यमश्नुते-
 इह संसारिणां नृणां मनुष्यत्वं सुदुर्लभम् ॥
 ताम्बूलदाना तत्कृणां अनायासेन जायते ।

447. ब्रह्माण्ड पुराणे—

ताम्बूलमुज्ज्वलं दद्याद् यो विप्रेभ्यः समाहितः ।
 शिवाय विष्णवेवाथ नाग-लोके महीयते ॥

448. विष्णु धर्मोत्तरे—

ताम्बूलस्य प्रदातेह सौभाग्यमपि विन्दति ।
 दत्त्वा जातीफलं विप्रे सफलां विन्दति क्रियाम् ॥
 सुखवास प्रदानेन सुखसौभाग्यमाप्नुयात् ।
 इति ताम्बूलदानम् ।

—*—

*मृगदर्प.—मृगमदः कर्पूरीति यावत् ।

—नरः सुगन्धि-देहत्वं गन्धदानाद्वाप्नुयात् ।

भोगवान् आयते निवन् शरीरं नास्ति तस्यति' । इति श्रुतिः ।

(१६६) अथ पुष्पदानम् ।

—*—

449. महाभारते—

मनोहादयते यस्माच्छ्रियञ्चापि ददाति यत् (यः) ।
तस्मात् सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृत कर्मभिः ॥
देवताभ्यः सुमनसः यो ददाति नरः शुचिः ।
स सर्व्व-कामानाप्नोति प्रेत्य स्वर्गं महीयते ॥

450. नन्दिपुराणे—

धूपदः सुरभिर्नित्यं पुष्पदः सुभगः सदा ।
तस्माद्देवाय विप्राय दातव्यं तत् सुवार्थिभिः ॥

451. लैङ्गे, (यमः)—

पुष्टिर्भवेत् सदा कालं प्रदानाद् गन्धमालययोः ।
देवता-पुष्पदानेन जायते श्रीसमन्वितः ॥
ऊर्द्धाङ्गतिमवाप्नोति यश्च धूप-प्रदोनरः ।

452. विश्वामित्रः—

देयाःसुमनसो नित्यं नरैःपुण्य-फलार्थिभिः ।
किमस्ति दैवतं तादृग् यत् पुष्पैर्नैव तुष्यति ॥
इति पुष्पदानम् ।

—*—

(१६७) अथ गीतादि दानम् ।

—*—

453. नन्दि पुराणे—

यो गान वाचं दद्यात् ब्राह्मणाय सुबुद्धिमान् १(*). ।
स गन्धर्व्वे पुरे गच्छे द्वसेत्तत्र युगत्रयम् ॥

१ (*) 'यो गीतवाचं' इति वैनाट्टो पाठः ।

गायन् याति यिक्न् याति स्वादन् याति गृहन्तथा ॥
यो भोजनस्य वेलाबां विप्राणां गेयमाचरेत् ।

454. विष्णुधर्मोत्तरे—

देवतायतने यस्तु ब्रह्मणानां गृहेषु वा ।
गानं गीतस्य मधुरं गन्धर्वाणां पुरे वसेत् १(†) ॥
अतोद्यविद्यया राजन् प्रीणयन् द्विजदेवताः ।
स स्वर्ग-लोकमासाद्य देवताद्यैर्विनोद्यते ॥
देवताप्रे द्विजाप्रे यो नित्यं सुनृत्यमाचरेत् ।
विनोदयन्ति तं स्वर्गे नित्यमप्सरसां गणाः ॥
योगीत-नृत्य-बाद्यानि मूल्यं दत्त्वा तु कारयेत् ।
स शक्र-भवने तिष्ठेद् यावदाभूत संश्रवम् ॥
योवापि मुखवाद्येन विनोदयति देवताम् ।
स धौत कल्मषमलः स्वर्गं याति नसंशयः ॥
वचने ने न्द्रियेणापि यः प्रीणयति मानवान् ।
विमत्सर-मना भूत्वा यस्तौति गुणिनोगुणान् ॥
स्वीयैः परकृतैर्वापि यस्तोत्रैः स्तौति देवताः ।
तस्य पुण्यवतः पुण्यमगण्यं केन वर्ण्यते ॥

तत्तु—

शङ्खचक्राद्यङ्गनञ्च नृत्यगीतादिकन्तथा ।
एकजातेरयं धर्मः नजातस्य द्विजन्मनः । इति ।

तत्तु—

बृथा वृत्त्यर्थत्वेनापि न कर्त्तव्य मित्येतत्पर-बिहिते-
निषेधानवकाशादतएव—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रोऽथ प्रतिलोमजः ।
शिवस्य विष्णोः प्रीत्यै वा गायन् नित्यं दिवम्भजेत् ॥
इति विष्णुधर्मोत्तरे उत्तमम् ॥

—*—

१ (†) 'गायन् गीत' सुमधुरं इति चेमादौ पाठः ।

इति गीतादि-दानम् ॥

(१६८) अथ छत्रोपानद् दानम् १(*) ।

—*—

455. तत्र बृहस्पतिः—

असिपत्रवर्नं मार्गं क्षुरधारा समन्वितम् ।
तीक्ष्णातपश्च तरति छत्रोपानत् प्रदोनरः ॥

456. आदित्य पुराणे—

निदाघ-काले वर्षायां छत्रं यः सम्प्रयच्छति ।
तस्य कश्चिन्मनोदाहः कदापिच न जायते ॥

457. महाभारते—

उपानहौ प्रयत्नाद्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
मईते कण्टकान् सर्वान् विषमान् सन्तरिष्यति २(†) ॥
शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति तेन वै ।
यानश्चाश्वतरीयुक्तं तस्य स्वर्गो विशाम्पते ॥
उपतिष्ठति कौन्तेय रौप्यकाञ्चन शोभितम् ।
तत्रैव सूर्येण यमदग्नेरूपदेशे—३(‡)
तस्मात् प्रयच्छ विप्रेभ्यश्छ त्रौपानहमुत्तमम् ।
धर्मस्ते सुमहान् भावी न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥

458. देवलः—

च्छत्रदृष्ट्वायया याति यानेनोपानहप्रदः ।

459. यमश्च—

छत्रद्वोगृह्णामाप्नोति गृहदो नगरन्तथा ॥

१ (०) सोऽयं दानेन छत्रोपानद्दानमस्ति । अतो च—

‘इतो वर्षातपे चैव रातो दृष्ट्वाटवो सुच ।

शरीरमाशक्तानो वै छोपानत्कः-सदा व्रजेत् ॥

० (†) ‘विषमं सन्तरिष्यति’ इति यन्मान्तर-सुतः पाठः ।

३ (‡) सूर्येण यमदग्नेरुपदेशे कोपितव्यः यमदग्नेः सूर्येण सङ्ग-सम्बाधः ।

460. यमदग्निः—

दद्यामानाय विप्राय यः प्रयच्छेत्सुपानहौ ।
 ज्ञातकाय महाबाहो संशिताय द्विजातये ॥
 गोलोके स मुदायुक्तो वसत्यपि हि भारत ! १(*) ।
 इति छत्रोपानहदानम् ॥

—*—

(१६६) अथ पात्रदानम् ।

—*—

भाजनं यः प्रयच्छेत्तु हैमं रत्न-विभूषितम् ।
 सोऽप्सरः-शतसंकीर्ण-विमाने दिवि मोदते ॥
 राजतं यः प्रयच्छेत्तु विप्रेभ्योभाजनं शुभम् ।

461. ब्रह्मपुराणे—

औदुम्बराणि पात्राणि योदद्यादायसानि वा ।
 महतीमृद्धिमाप्नोति दुर्लभां त्रिदशैरपि ॥

462. अग्निः—

श्राद्धकाले तु योदद्याद्भाजने च उपानहौ ।
 तस्य वैविपुलं पुण्यं चाश्वदान फलं लभेत् ॥

463. कालिकापुराणे—

रौक्मं क्षीरान्वितं पात्रं दधिपूर्णञ्च राजतम् ।
 द्विजेभ्योयः प्रयच्छेत्तु तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥

464. वायुपुराणे—

स्वर्णरौप्यमयं भाण्डं देवतार्थे ददाति यः ।
 कुवेर-लोकमासाद्य मोदते बहुवत्सरान् ॥
 इति पात्रदानम् ॥

*—

(२००) अथापाक-दानम् १(*) ।

—*—

465. भविष्योत्तरे, आभगवानुवाच—

आपाकाख्यं महादानं कथयामि युधिष्ठिर ! ।
 दत्तेन येन कामानां पुमान् भवति भाजनम् ॥
 ग्रह तारा-बलं लद्ध्वा कुम्भकारं प्रपूजयेत् ।
 वासोभिर्मूषणैश्चैव पुष्पैश्चागुरु चन्दनैः ॥
 ज्ञूयात्तदेदं सामान्यं यथा तुष्टोऽभि जायते ।
 त्वं मे भाण्डानि पात्राणि गुरुणिच लघूनिच ॥
 मणिकादीनि शुभानि स्थाल्यश्च सुमनोहराः ।
 घटकान् करकांश्चैव प्रणीताः कुम्भकानिच ॥
 शरावादीनि पात्राणि भाण्डान्युच्चावचानिच ।
 अलिखराः प्रतिघटाः मन्थानि कटहानिच २(†) ॥
 एवमन्यच्च यत्किञ्चिदुपभोग्यं भवेद्गृहे ।
 सम्पाद्य महाभाग ! विश्वकर्मा त्वमेवहि ॥
 भार्गवोऽपि प्रयत्नेन भाण्डौघैरन्वितं शुभम् ।
 आपाकं करूपयेदेवं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 भार्गवः—कुम्भकारः ।
 सहस्रमेकं भाण्डानां स्थापयित्वा विचक्षणः ।
 सन्ध्याकाले मथित्वातु दद्यादथ हुताशनम् ॥
 रात्रौ जागरणं कुर्याद् गीतमङ्गलनिःस्वनैः ।
 ततः प्रभाते विमले ज्ञात्वा निर्वर्त्तपितं शनैः (तैः) ॥
 रक्तवस्त्रैः समासाद्य पुष्पमालाभिरर्चयेत् ।
 यजमानस्ततः स्नात्वा शुक्लाम्बरधरः शुचिः ॥
 हेम रौप्याणि भाण्डानि ताम्रलोहमयानिच ।
 परितः स्थापयित्वाच स्वशक्त्या चापि षोडश ॥

१ (०)

यत्र 'मन्थनी' 'मन्थनी' इति पाठवर्थं संभवति ।

२ (†)

'चापयने इत्यापाकः' पक्क-चदादि पाठम् ।

यनरैतु 'सर्वेभाषणं भाष्य' पात्राण्युच्चावचानाम्' इत्युक्तम् ।

चपरैतु—कुम्भकारस्तु पात्राण्युच्चावचानाम्' इत्युक्तम् ।

तानि चत्वारि चत्वारि न्यसेत् पूर्वोदि दिक्कृमात् ॥
 पूजयित्वा प्रयत्नेन कृत्वाचापि प्रदक्षिणम् १(*) ।
 नार्च्यंश्चाविधवास्तत्र समानीय प्रपूजयेत् ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
 आपाक ब्रह्मरूपोऽसि भाण्डानीमानि जन्तवः ।
 प्रदानात्ते प्रजापुष्टिः स्वर्गश्चास्तु ममाक्षयः ॥
 भाण्डरूपाणि यान्यत्र कल्पितानि मयाकिल ।
 भूत्वा सत्वानु रूपाणि उपतिष्ठन्तु तानिवै ॥

अत्रेदं दानवाक्यम् ।

ॐ अष्टेत्यादि यथाकालादि कीर्त्तनानन्तर मिदमापाको नामभाण्डरचितं यथोप-
 कल्प-हेमादि पात्र सहितं श्रीविष्णुदेवतं सौभाग्यारोग्यावैधव्यसर्व्वगुणोपेत-गृहप्राप्ति-पुत्र
 पौत्रादि सन्तति—सदाभर्त्त-वियोग-सदासुखोत्तमरूपावाप्ति कामोऽहं २(†) नानाजनेभ्यः
 समुत्सृजामीत्युत्सृज्य यथाशक्त्या सुवर्णादि दक्षिणा देया ।

अथ—यथोदर्थी भाण्डेन तस्मै तत् प्रतिपादयेत् ।
 स्वेच्छया चैव गृह्णन्तु न निवार्य्यस्तु कश्चन ॥
 अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।
 विश्वकर्मा भवेत्पुष्टः तस्य जन्मत्रयं भवेत् ३(‡) ॥
 नारी दत्वाच सौभाग्यमतुलं प्रतिपाद्यते ।
 गृहं सर्व्वसुणोपेतं भृत्य मित्र जनैर्भूतम् ॥
 अवियोगं सदा भर्त्तृ रूपश्चानुत्तमं लभेत् ।
 प्रदानमेतन्निर्दिष्टं प्रकारेण तवानघ ! ॥
 विद्यते बहुभिर्भेदैर्भूमिरेषा नरोत्तम ।
 निष्पाद्य भाण्डनिचयं प्रवरं प्रयत्नान्,
 आपाकदानमिह या कुरुते वरस्त्री ।
 सा पुत्र-पौत्र-पशुवृद्धिर्द्वै सुखानि लब्ध्वा,
 प्रेत्याद्यु भर्त्तृसहिता सुखिनी सदास्ते ॥
 इत्यापाक-दानम् ।

१ (*)

'ज्ञतावपि प्रयत्नत' इति हेमाद्रिः ।

२ (†)

'स्वाभ्यधीग्य सदासुख कामोऽहं' इति हेमाद्रिः ।

३ (‡)

'तस्य जन्मत्रयं भव' इति तत्रैव पाठः ।

(२०१) अथान्नदानम् १(०) ।

—*—

466. स्कान्दे—

अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्व्वदा ।
तस्मादन्न-प्रदानेन सर्व्वदान-फलं लभेत् ॥
धर्मार्थ-काम-मोक्षाणां देहः परम-साधनम् ।
स्थिति स्तस्यान्नदानाभ्यामत स्तत् स्वर्ग साधनम् ॥
अन्नं प्रजापतिः साक्षात् अन्नं विष्णुः शिवः स्वयम् ।
तस्मादन्न समं दानं न भूतं न भविष्यति ॥

467. ब्रह्मवैवर्त्ते—

तस्माद्द्द रहै ह्येय मन्त्रमेव विचक्षणैः ।
अपरीक्ष्यैव सर्व्वभ्य इति स्वायम्भुशासनम् ॥

तथाच—

आममन्नं गृहस्थाय नैव पक्वं कदाचन ।
नाध्वगाय निषिद्धं तदिति देवोऽप्रवीद्धरः ॥
श्राद्ध-यज्ञे गृहस्थाय देयमन्नं विशेषतः २(†) ।
नात्र पात्रपरीक्षा स्यान्नकाल नियमस्तथा ॥
नच देश परीक्षाऽत्र देयमन्नं सदैव तत् ।
श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च पतितेभ्य स्तथैवच ॥
कृमिकीट पतङ्केभ्यः देयमन्नं सदैवतु ।
यस्यान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो त्रियते द्विजः ! ॥
तान्तु योनिमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
भक्ष्यदः स्वर्गमाप्नोति शकलोकन्तु भोज्यदः ॥
लेह्यदोऽप्सरसां लोकं बसूनामपि चोष्यदः ।

१ (०). अथ प्रकारान्तरैश्चान्नदान साहाय्या' प्रकटितम् ।

२ †) ईसखीक्ति ईमाद्री—

चन्नैव धार्यते सम्यं जगद्दत्तश्चराचरम् ।

—'सर्व्वेषामेव दानानां अन्नदानं विगिष्यते ।

अन्न दानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति' ॥

वारुणं लोकमाप्नोति तथा पान प्रदोनरः ।
परमात्र प्रदानेन तृप्तिर्भवति शाश्वती ॥

468. ब्रह्माण्ड पुराणे—

यस्यान्नपानपुष्टाङ्गं कुरुते पुण्यसञ्चयम् ।
अन्नप्रदातु स्तस्यार्द्धं कर्तुं श्राद्धं न संशयः ॥

469. ब्रह्मवैवर्ते—

सर्वावस्थ मनुष्येण न्यायेनान्नमुपाज्जितम् ।
कार्यन्तत् पात्रसादत्र तदेव परमा गतिः ॥
यस्यत्वन्नं समभ्राति ब्राह्मणानां शतं सदा ।
हृष्टेन मनसा दत्तं न स तिर्ष्यगुं गतिर्भवेत् ।
ब्राह्मणानां सहस्राणि दशभोज्यं नरर्षभ ! ॥
नरोऽधर्मात् प्रमुच्येत पापेष्वपि रतः सदा ।
भोजयित्वा दशशतं नरोवेद-विदां नृप ! ॥
न्यायविद्वर्म्मविदुषां स्पृ(श्रु)तिभाष्यविदान्तथा ।
न याति नरकं घोरं संसारश्च न सेवते ॥

470. स्कन्दपुराणे—

एकं पाशुपतं भक्त्या भोजयित्वा प्रणम्य च ।
नानाविधैर्महाभक्ष्यैः शिवलोके महीयते ॥

471. देवलः—

गृष्टमन्नं स्वयं भुक्त्वा पश्चात् कन्दं ततो लघु ।
ब्राह्मणान् भोजयेन्मूर्खान् निरये चिरमावसेत् ॥
गृहस्थ मिष्टमुक् भिक्षां यतिभ्यो न प्रयच्छति ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ मुक्तिमवाप्नुयात् ॥
प्रासमात्रा भवेद्भिक्षा नित्या यत्र प्रदीयते ।
तद्गृहं गृहमन्यत् इमंशानमिव दृश्यते ॥
पापं गृही क्षालयति ददद्भिक्षां दिनं प्रति १(॥) ।

472. व्यास—

यस्त्वेक पङ्क्त्यां विषमं ददाति,
स्नेहाभ्याद्वा यदिवार्थं हेतोः ।
देवैश्च दृष्टं मुनिभिः प्रगीतम्,
तां ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ।
इत्यभदानम् ॥

—*—

(२०२) अथामासदानम् ।

—*—

473. विष्णुधर्मोत्तरे—

धान्यानामुत्तमं दानं कथितं मुनिपुङ्गवैः ।
धान्येभ्योऽपि परं दानं रक्तशालिः प्रकीर्तितः ॥
षष्टिकान्न प्रदानेन लोकं नैर्ऋतिकं लभेत् ।
सर्षीन-वणकन्दत्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥
वायव्यञ्च मसूराणि राजमाषाणि धान्यदः ।
अन्येषां शमीधान्यानां दानान् स्वर्गमाप्नुयात् ॥
इक्षु मृद्धीकयोर्दानान् परं सौभाग्यमाप्नुयात् ॥
कलसानां प्रदानेन शक्रलोके महीयते ॥
काष्ठशालिं नरो दत्त्वा अलकायां स मोदते ।
रक्तशालिं नरो दत्त्वा सूर्यलोके महीयते ॥
दत्त्वा तथा सुगन्धाह्वयं गन्धर्वैः सह मोदते ।
यव प्रदानेन नरः इन्द्रलोके महीयते ॥
तथा गोधूम दानेन वसूनां लोकमाप्नुयात् ।
प्रियो भवति लोकस्य प्रियङ्गुं यः प्रयच्छति ॥
ददाति यस्तु श्यामार्कं तस्य प्रीणन्ति देवताः ।
मुद्गदः शक्रलोकन्तु यमलोकन्तु माषदः ॥
यथेष्टं लोकमाप्नोति तथा विप्रस्तिष्ठप्रदः ।

पकान्नदानात् फलदं नृलोके,
 शुष्कान्न मुक्तं हि तदद्यमस्मात् १(*) ।
 यजन्ति यज्ञैश्च ततो द्विजेन्द्राः,
 तस्मात्तु तत् पुण्यतमं प्रदिष्टम् ॥
 इत्यामान्नदानम् ॥

—*—

(२०३) अथोदक दानम् ।

—*—

474. स्कान्दे—

त्रयाणामपि लोकानामुदकं जीवनं स्मृतम् ।
 पवित्रममृतं तस्मात्तदेयं पुण्यमिच्छता ॥

475. भविष्योत्तरे—

प्रीप्ते चैव वसन्ते च पानीयं यः प्रयच्छति ।
 वक्तुं जिह्वा-सहस्रेण तस्य पुण्यं न शक्यते ॥

476. नन्दो पुराणे—

योऽपि कश्चित्पृषार्त्ताय जलपानं प्रयच्छति ।
 स नित्यतृप्तोवसति स्वर्गे युगशतं नरः ॥

477. गारुडे—

मूल्यानं कृत्वा धर्मज्ञं जलदानं प्रयच्छति २(†) ।
 स याति चन्द्रसालोक्यं शुभमानांशुकावृतः ॥
 क्षीरकुल्यांस्तमायान्ति तथा यान्ति मधुस्रवाः ।
 घृतं दध्युदकास्तस्य समुद्रा वशवर्त्तिनः ॥

478. देवलः—

सतोयां पथिके विप्रे योदद्यात् कर पात्रिकाम् ।
 फलं स कूप स्वातस्य न्यूनं माप्नोति मानवः ॥

१ (*)

'तदाप्तिरकान्' इति वृषादौ पाठः ।

२ (†)

'मूल्यानं कृत्वा धर्मज्ञो जलदानं प्रयच्छति' इति चादमं वन्मातरं धृतः पाठः ।

479. महाभारते—

पिपासया नन्नियते स्वोपच्छन्दश्च जायते ।
न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करकान् यः प्रयच्छति ॥

480. आदित्य पुराणे—

यो ददाति घटी पात्रं कुण्डिकां करकांस्तथा ।
तृष्णार्तस्तु तथा धर्मे लभते शीतलं जलम् ॥
इत्युदकदानम् ॥

—*—

(२०४) अथ धर्मघटदानम् ।

—*—

481. तत्र विष्णुः—

शीतलेन सुगन्धेन वारिणा पूरितं घटम् ।
शुक्लचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पमालोपशोभितम् ॥
दध्योदनयुतं कुर्याच्छरावं तस्य चोपरि ।
उपानच्छन् संयुक्तं धर्मार्थ्यं कल्पयेद् घटम् ।
पुष्पाक्षतं गृहीत्वातु इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
ॐ नमो विष्णुरूपाय नमः सागर-सम्भवे ! ॥
अपां पूर्णोद्धरास्मां स्त्वं दुःखसंसारसागरात् ।
उदकुम्भोमया दत्तो म्रीष्मकाले दिने दिने ॥
उदकुम्भ-प्रदानेन प्रीयतां मधुसूतनः ।

482. भविष्योत्तरे—

प्रत्यहं धर्मघटको वस्त्रसंवेष्टितो नवः ।
ब्राह्मणस्य गृहे नेयः शीतामल-जलः शुचिः ॥
वसन्त म्रीष्मयोर्मध्ये यः पानीयं प्रयच्छति ।
पले पले सुवर्णस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
मार्गशीर्षान् समारभ्य उदकुम्भन्तु योददत् ।
दिने दिने सहस्रस्य गवां पुण्य फलं लभेत् ॥
तस्यै वोद्यापनं कार्थ्यं मासि मामि नरोत्तम ।
मण्डका वेष्टकामिश्च पकाभैः मार्वकामिकैः ॥

उद्देश्य शङ्करं विष्णुं ब्रह्माणमथवा पितृण् ।
सतिलं प्रोक्षयित्वातु मन्त्रेणानेन मानवः ॥

मन्त्राश्च— १(*)

एषधर्मं घटोदत्तो ब्रह्म विष्णु-शिवात्मकः ।
अस्य प्रदानात् सततं मम सन्तु मनोरथाः ॥
अनेन विधिना यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति ।
बसन्त ग्रीष्म समये प्रपादान फलं लभेत् ॥
प्रपादान फलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ।
इति धर्मघटदानम् ।

—*—

(२०५) अथाश्वत्थ सेवनम् २(†) ।

—*—

483. भविष्योत्तरे—

उदकुम्भ प्रदानेऽपि ह्यशक्तो यः पुमान् भवेत् ।
तेनाश्वत्थतरोर्मूलं सेव्यं (च्यं) नित्यं यतात्मना ॥
सर्वपापप्रशानं सर्वदुःखप्रणाशनम् ।
सर्वरोगप्रशमनं नित्यं सन्ततिवर्द्धनम् ॥
अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दनः ।
इत्युच्चार्य नमस्कृत्य प्रत्यहं पापनाशनम् ॥
यः करोति तरोर्मूले सेकं मास चतुष्टयम् ।
सोऽपि तत् फलमाप्नोति श्रुतिरेषा सनातनी ॥
इत्यश्वत्थ सेव(च)नम् ॥

—*—

१ (०) अन्वयमन्त्री—

‘पानीयं भाषिणां प्राणाः पानीयं पावनं सङ्गम् ।
पानीयस्य प्रदानेन बरुचः प्रीयतां मम ॥’
‘धर्मोस्त्व’ घटकेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
त्वयि दत्तऽद्यया नीका मम सन्तु निरामयाः ॥

२ (†) अपरमन्त्र—

‘चतुः स्यन्दं भुजस्यन्दं तद्यादुःखत्र दर्शनं ।
सन्तुवाच ससुखानमनस्य शमयाशुमे ।
अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दन ॥’

(२०६) अथ तरुपुत्रक विधिः ।

—*—

484. नन्दि—पुराणे—

तरुपुत्रन्तु यः कुर्याद्विधिवद्बह्वि सन्निधौ ।
स महापातकैर्मुक्तः समुद्धृत्य कुलत्रयम् ॥
नरकेभ्यो नरो याति प्रजापति-पुरं शुभम् ।

485. पद्मपुराणे—

अपुत्रस्यच पुत्रत्वं पादपा इह कुर्वते ।
यच्छन्ति रोपकेभ्य स्ते स तीर्थे तर्पणादिकम् । १(*)
तीर्थे पुत्रसहस्राणामेक एव करिष्यति ॥
पुत्र सहस्राणां कर्त्तव्यमिति शेषः ।
धनीन्वाश्रित्य वृक्षेण ह्यशोकः शोकनाशनः ।
प्लक्षो यज्ञप्रदः प्रोक्तश्चिन्वात्वायुःप्रदा स्मृता ॥
जम्बुः कन्याप्रदा प्रोक्ता भार्यादा दाडिमी तथा ।
अरत् रोगनाशाय पलाशो ब्रह्मदस्तथा ॥
प्रेतत्वं जायते तस्य रोपयेद् यो विभीतकम् ।
कङ्कोलः कुलवृद्धिः स्यात् खदिरे चाप्यरोगता ॥
निम्बप्ररोपको यस्तु तस्य तुष्टो दिवाकरः ।
श्रीवृक्षे शङ्करो देवः पाटलायान्तु पार्वती ॥
शिक्षपायामप्सरसः कुन्दे गन्धर्वं मत्तमाः ।
तिन्तिङ्गीके दासवर्गो वकुलो दस्युदस्तथा ॥
सौभाग्यदक्षम्पकः स्यात् करीरः पारदारिकः ।
अपत्यनाशकस्तालो निदीशः कुलवर्द्धनः ॥
बहुभार्या नारिकेले द्राक्षा सर्वाङ्ग सुन्दरी । २(†)
रतिप्रदा तथा केली मोषकी शत्रुनाशिनी ॥

(*) 'स तीर्थं पुत्रं ज्ञतं तर्पणादि—कन्यादि जन्मफल रोपकस्य नै तरुः प्रयच्छन्तीत्यर्थः' ।

यन्नेनापिच राजेन्द्र विदुष्यारोपयं कुव' । विष्णु—पद्मपुराणे ।

(†) 'चतुः सर्वाङ्ग सुन्दरः' इति चारुङ्गं चन्वात्तरुः पाठः ।

मोचकः—शालमलि वृक्षः ।

एवमन्येऽपि ये वृक्षा स्तेऽपि नानाफल स्युताः ।
इत्यादयस्तथा येऽन्ये येनोक्ता स्तेऽपि दायकाः १(*) ।
प्रतिष्ठान्ते गमिष्यन्ति ये नरा वृक्षरोपकाः ॥

486. स्कान्देऽपि—

महादेवो महादेवी मिदं वचनमब्रवीत् ।
शृणुष्व येन विधिना गृह्यतेऽवनिजः सुतः ॥
अवनिजः—वृक्षः ।

सुपुत्रार्थं भूमिरुहं प्रहीष्यामीति पार्वती ।
सोपवासा भवेन्नारी शुचिबस्त्रा शुचिभ्रता ॥
ततश्चैव सहस्रांशावस्त शृङ्गगते सति ।
उदिते विमले वापि तथादा विन्दु सन्निभे ॥
विप्रानामन्त्रयेद्वात्रौ पावान् वेदवादिनः ।
शुचीनां मन्त्रयित्वा तु शुचिबस्त्रा शुचिभ्रता २(†) ॥
शयीत सनमस्कारा सदर्भा भूमिमाश्रिता ।
गमयित्वा तथा रात्रि सवितर्युदिते सति ॥
भक्ष्यं भोज्यं समादाय ब्रजेद्यत्र भवेत्तरः ।
तत्र तं स्नापयित्वा तु सातपत्रं सभूषणम् ॥
तन्तरुन्तरुणी कृत्य ततश्छायानुगामिनम् ।
यथोपपन्नं अन्नान्तान् भोजयित्वा द्विजां स्ततः ।
पुण्याहं वाचयित्वा तु ऋत्विग्निरथवात्मना ॥
नृप्रानां ब्राह्मणानां वै तत्त्वेनाकृतमात्मना ।
निवेश्य कृतमुद्दिश्य सद्भावेन परेणतु ॥
अपुत्रा भगवन्तोऽहं पुत्रप्रतिकृतिं तरुम् ।
प्रहीष्यामि ममानुज्ञां कर्तुमर्हत सत्तमाः ॥
पुत्रप्रतिकृतिं—पुत्रसदृशमिति शेषः ।
अतस्त्वेरभ्यनुज्ञातं तरुन्तरुणायुषम् ३(‡) ॥

१ (०)

इत्यर्थः शोचो वन्याकारे नास्ति ।

२ (†)

'यपि विधा शुचिभ्रता' इत्याहर्षव्याकारे हतः पाठः ।

३ (‡)

'तदवाक्यमिति' इति चतुर्थगणित्यामचौ पाठः ।

भूमिदेव-समर्क्षं वै गृहीयात्तनयं प्रिये ! ॥
 भूमिदेव समक्षम्—ब्राह्मणाप्रतः ।
 अनेन विधिना यस्तु गृहीतस्तरुपुत्रकः ।
 पितृणां निरयस्थानां मधुघारां स वर्षति ॥
 गृहीतो विधिनानेन सुदु(भ्रु) भूमिरुहात्मजः ।
 शुभावहः स भवति विपरीतेतु दुःखदः ॥
 स पुत्राणां शताच्चापि पीनश्रोणि-पयोधरे १(*) ! ॥
 एकोऽपि भूरुहः श्रेष्ठः पुत्रत्वे कल्पितः शुभः ।
 इति तरुपुत्रक-ग्रहण विधानम् ॥

—*—

(२०७) अथाश्रत्थोपनयनम् ।

—*—

487. शौनकायै—

शौनकोहम्यप्रवक्ष्यामि श्रत्थस्योपनायनम् ।
 स्थापनादष्टमे वर्षे द्वादशैकादशेऽथवा ॥
 शस्ताः कालास्त्रय स्तेषु कुर्यात्तस्योपनायनम् ।
 तत्रोत्तरायणं श्रेष्ठं गुरौ शुक्रे प्रकाशिते २(†) ॥
 माघ फाल्गुनयोः कुर्यात् ब्रैत्र-वैशाख-मासयोः ।
 क्षयमासेऽधिमासेच न कुर्यान्मौखि बन्धनम् ॥

तत्तन् स्थानीयतया तत्तद्वर्णनापत्तो नत्तद्वर्णं वट्टमंस्कार कालम्यं चोचितत्वान् ।
 अनग्व शूद्रादि जयमानकेऽश्रत्थमंस्कारे पौराणिकागम प्रतिष्ठामात्रं कर्त्तव्यम् ।
 नचोपनयनं, शूद्रसम्बन्धिन स्तस्य प्रागुक्तन्यायेनोपनयन संस्कारा नर्हत्वादिन्याहुः ।

न कुर्याच्छेदिनाऽश्रत्थे विद्युद्वात्राग्निनाहने ।
 उपनीतिं प्रकुर्वीत स्कन्दपूर्णाङ्कुरान्विते ॥
 शुक्लपक्षे शुभर्क्षेच सुवार स्योप लक्षणम् ।
 अपराह्णेचोपनीतः पुनः संस्कार मर्हति ॥

१ (*) 'सुपुत्राणां शतं वापि' इति कुर्यात्—धनः पाठः ।

२ (†) गुरौ शौके शुक्रे भागवं प्रकाशिते मासगे गोषा वक्रातिचारे, शुद्ध इत्यर्थः ।

इत्यग्निष्टोमोक्तेः १(*) ।

दन्तानां धावनं कृत्वा कर्त्ता स्नात्वा सषेकम् ।

कृत्वैव नित्यकर्मणि पूजयित्त्वेष्टवेकताम् ॥

नान्दीभ्राद्धं प्रकुर्वीत गृहे पुण्याह व्यूर्बकम् :

तस्मिन्नेव दिने कर्त्ता चान्नहेम फलादिभिः ॥

कृ(क)त्वा शीर्ष्वचनं गृह्य ततो गच्छेत् समाहितः ।

तूर्य्यं चोषैश्च विविधैः पुण्यस्त्रीभिः समन्वितः २(†) ॥

पण्यस्त्रीति कचित् पाठः ।

ब्राह्मणैर्वेदचोषैश्च पुण्यवादित्र-निःस्वनः ।

ब्रह्मयज्ञोपवीतादी न्मौखी दण्डाजिनादिकम् ॥

पूजाद्रव्यञ्च हैम्यञ्च गृहीत्वाश्वत्थ सन्निधौ ।

गत्वा प्रक्षालिताङ्घ्रिश्चेत्याचम्योपविशेद् भुवि ३(‡) ॥

त्रिपञ्चदशहस्तं वा गोमये नोपलिप्यते ।

धातुपिष्टेन समपूज्य रङ्गमालिकया तथा ॥

अश्वत्थेशानदिग्भागे कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।

आचार्य्यवरयेत् पश्चाद्ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥

आचारवन्तं धर्मज्ञं कुलीनञ्च कुटुम्बिनम् ।

सर्वावयव-सम्पूर्णं रोगदोष-विवर्जितम् ॥

शान्तं तपस्विनं दान्तं सर्वप्राणि-हितैरतम् ।

पक्षोपवीतगन्धाट्यै रङ्गुलीयक-कुन्तलैः ॥

कर्त्ता तम्पूजयेत्तया वित्तशाच्यं नकारयेत् ।

तेनैव कारयेद्विद्वान् अश्वत्थस्थोपनायनम् ॥

कुर्यात् पञ्चामृतैः स्नानं तत्तन्मन्त्रैः पृथक् पृथक् ।

अश्वत्थपुञ्जं दिग्भागे होमं कुर्यात् स्वशास्त्रया ॥

उपलेपादि यत्तत्र चाङ्गुल्यं तं प्रकल्पयेत् ।

ब्रह्मयुग्मं ततोदद्याद् धूपं वस्त्राणि मन्त्रतः ३(०) ॥

१ (०)

‘इतोऽतोः’ इति शब्दान्तर उक्तः पाठः ।

२ (†)

‘आचार्य्योपवीती सुवि’ आहर्षान्तरः उक्तः पाठः ।

३ (‡)

धूपमन्त्राणि मन्त्रतः ।

यज्ञोपवीतं दद्यात् 'यज्ञोपवीत'मित्यपित्यपि १(*) ।
 मेखलाश्च त्रिरावेष्टय प्रदेयामिति मन्त्रतः ॥
 तूष्णीं कृष्णाजिनं दण्डं प्रदद्याच्च यथाक्रमम् ।
 गन्धपुष्पाक्षतैःशुक्रः अश्वत्थस्यच पश्चिमे ॥
 'अश्वत्थेवोपनिषदन' मित्यृचा पूजयेत् सुधीः २(†) ।
 ॐ भूर्भुवःस्वः पूर्वन्तु गायत्रीन्त्रिजपेदथ ।
 निरीक्षयेत्तथाश्वत्थं 'देवस्यत्वे'ति मन्त्रतः ३(‡) ॥
 'आत्वे'तिध्रुवसूक्तेन व्याहृति त्रितयेनच ४(+) ॥
 अश्व(त्थ)नामचोच्चार्य्यं विभक्त्यातु द्वितीयया ।
 शलाकया सुवर्णस्य स्थापयामि पदं पठेत् ॥
 हुत्वा खिष्टकृतं पश्चाद्धोमशेषं समापयेत् ।
 गन्धाक्षतैः शुक्रपुष्पैः धूपदीपोपचारकैः ॥
 भक्त्याथैः फलताम्बुलै स्तथाश्वत्थं प्रपूजयेत् ।
 पुरस्तादुपविष्टाश्च हुत्वा व्याहृतिभिः क्रमात् ॥
 जुहुयादाज्यमघ्नौतु 'आपु षन्'इत्यनुक्रमात् ५(×) ।
 'या औषधी'याः'फलिनी'रश्वत्थे वदति त्वथ ॥
 'बनस्पते शतबलो' 'द्व्यासुपर्णा' इति क्रमात् ६(०) ॥
 समिद्भिश्चरुणाश्चैव पालाशोभिः प्रथकृत्थक् ।
 हुत्वा द्वादशभिः सम्यगेवं कृत्वा समाहितः ॥

वस्त्रोपवीतालङ्कारादिभिस्तावच्छयेत् ; अथाचार्योऽश्वत्थस्योपनयनं यजमानानु-
 ज्ञातः करिष्ये इतिसङ्कल्प्याश्वत्थ-पश्चाद्भागे प्राङ्मुख उपविश्य दुग्धादि प्रकाशकैः पश्चामृत-

- १ (*) 'यज्ञोपवीतं'गरमं पवित्रं दण्डमितिर्न सङ्गं पुरस्तात् ।
 चावृष्यमया' प्रतिमुच्यते' यज्ञोपवीते बन्धस्तु त्रिजः' ।
 यज्ञोपनिषदि । अथ 'धूपं पुष्पाणि' इत्यन्वः पाठः ।
 अथ दण्डमन्तयेदित्यत्र 'मन्त्रापन्तयेदिति'प्रायोऽपि चासि ।
- २ (†) शुक्र यजुर्वेदे १५—४ ।
 ३ (‡) ,, ,, ८—१८ ।
 ४ (+) ,, ,, १२—११ ।
 ५ (×) ,, ,, १२—८३ ।
 ६ (०) ,, ,, १३—८८ ।

मन्त्रैः पृथक्त्वेन पञ्चामृतैरश्वत्थं संस्नाप्य शुद्धोदकेन स्नापयित्वा गन्धपुष्पादिभि-
रलंकृत्याश्वत्थपुर्व्वदिग्ं भागे होमार्थं स्थण्डिलं विधाय होमसामग्रीमासाद्य स्वशाखोक्त-
विधिनोपलेपनेनोल्लेखनादिकं कृत्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधानं विधाय वायुसूर्यादि वक्ष्य-
माणदेवतोद्देशेन चरुं श्रपयित्वाज्यभागान्तं कुर्यात् । अश्वत्थपश्चाद्भागो प्राक्मुखोपविष्ट-
आचार्य्यः 'युर्व्वस्त्राणी'ति मन्त्रेण वस्त्रद्वयेनाश्वत्थमावेष्ट्य, 'यज्ञोपवीत' मिति(१)
मन्त्रेण यज्ञोपवीतं प्रतिमुच्य, 'प्रावे वामे'ति मन्त्रेण मेखलां त्रिरावेष्ट्य तूष्णीमजिनं
दण्डश्च दत्त्वा 'अश्वत्थेवो निषदनं (२) इतिमन्त्रेण श्वेतगन्धपुष्पाक्षतैर्माल्यैः संपूज्य
सप्रणववाहृतित्रयां गायत्रीं त्रिवारं जप्त्वा, (३) 'देवस्यत्वे'ति मन्त्रेणाश्वत्थः निरीदय.
'धात्वाहार्षमन्तरभूत्' (४) इति ध्रुवसूक्तं पठित्वा ॐ भू भुवः स्वरित्युक्त्वा अश्वत्थं
स्थापयामीति स्वर्णशलाकया संस्पृशेत् ।

ततः स्थण्डिलमेत्याज्येन ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये नमः । ॐ भुवः स्वाहा इदं
वायवे नमः । ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्यायः । 'ॐ अग्न आर्युषि - दुच्छुनाम्'(५)स्वाहा
इदमग्नये पवमानाय । ॐ 'अग्निर्ऋषिः - महागयम्' (६) स्वाहा इति पूर्व्ववत्यागः
ॐ 'अग्ने पवस्व - पोषं' स्वाहा पूर्व्ववत् । (७) ॐ 'या ओषधीः = सप्तच स्वाहा' इदं
मोषधीभ्यः । (८) ॐ 'याः फलिनीः = हसः स्वाहा' । त्यागः पूर्व्ववत् । ॐ 'अश्वत्थेवः
पुरुषं स्वाहा' (९) पूर्व्ववत् । ॐ 'वनस्पते शतवलशः = रुहेम स्वाहा' इदं पिप्पलाय ।
ॐ द्वा पुपर्णा - चाकशीति स्वाहा' इदं पिप्पलाय नमः । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा
इदं प्रजापतये नमः ।

एतैरेव मन्त्रैः पालाशीभिः समिद्धि श्ररुणा प्रथक् प्रथग् हुत्वा स्विष्टकृदादि
होमशेषं समाप्याश्वत्थ पश्चिमे देशे गन्धाक्षत-स्वर्णपुष्पधूपदीपनैवेद्यफलताम्बुलैः, 'ॐ
अश्वत्थेव' इति मन्त्रेण सम्पूजयेत् ।

गन्धाक्षतैः स्वर्णपुष्पैः धूपदीपोपहारकैः ।
भक्ष्याद्यैः फलताम्बुलैः स्ततोऽश्वत्थं प्रपूजयेत् ॥
अश्वत्थ पश्चिमे देशे प्राक्मुखश्चोपविश्यच ।
दक्षिणे नैव हस्तेन स्पृष्ट्वाश्वत्थं समाहितः ॥
धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय सवत्सकाम् ।
अश्वत्थस्याच्छांदनं वस्त्रं आचार्याय प्रदापयेत् ।
अन्येषामपि विप्राणां स्वशक्त्या पूजयेत्ततः ।
ब्राह्मणे दक्षिणान्दद्याद्धेमं वित्तानुसारतः ॥

ब्राह्मणान् भोजयेद्दृष्टौ भुञ्जीयाद्वन्धुभिः सह ।
 एवं यः कुरुते भक्त्या ह्यश्वत्थस्योपनायनम् ॥
 कुलकोटी समुद्रुत्य विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।
 इति शौनकायै ऋश्वत्थस्योपनयनविधिः ॥

अथास्य प्रयोगः ।

यजमानः कृतनित्यक्रियो मन्त्रपूर्वकं दन्तधावनं कृत्वा जिह्वां समुल्लेख्य सचैलं
 स्नात्वा शुल्काम्बरधरः कृताचमनद्वयं शुद्धासने उपविश्य कुशतिलयवानादायाद्येत्यादि
 संकीर्तनान्ते सकलपापक्षयपूर्वकं-कुलकोटिसमुद्धरण-विष्णुसायुज्यकामोऽश्वत्थोपनयन-
 महकरिष्य इति सङ्कल्प्य ततः पुण्याहवाचनं नान्दीप्राद्धं स्वगृहे कृत्वा तस्मिन्नेव दिने
 पूर्वाह्ने तुर्य्यघोष-वेदध्वनि सहितं पुण्यस्त्रीब्राह्मणैः सह सर्वसम्भारणादाय अश्वत्थ-
 मन्त्रिधिं गत्वा प्रक्षालितपाणिपादोऽश्वत्थेशानदिग्भागे त्रिहस्तं पञ्चहस्तं दशहस्तं वा
 स्थलं गोमयेनोपलिप्य धातुपिष्टेन रङ्गमालिकयाऽलङ्कृत्य पुण्याहं वाचयित्वा, आचार्य्य-
 मुर्यं गुणवन्तं घृत्वा ब्राह्मणं घृणुयान् ।

अथ यजमानस्तत्रैवोपविश्य दक्षिणहस्तेनाश्वत्थं पृष्ठा प्रणम्य स्वदक्षिणतः उपविष्टा
 योदङ्मुखायाचार्य्याय सवत्साम् गान्दद्यात् ।

कृतैतदश्वत्थोपनयनप्रतिष्ठान्तिसिद्धयर्थं यथाशक्त्यालङ्कृत सवत्सं गां रुद्रदेवताममुकगोत्रा
 यामुकशर्मणे तुभ्यमहंसम्प्रददे, इति प्रयोगेन दत्त्वाऽश्वत्थाच्छादन-वासोद्वयं तस्मैदत्त्वा
 वृतेभ्यो-ब्राह्मणेभ्योऽन्येभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यः पूजापूर्वकं यथाशक्ति दक्षिणान्दत्त्वा, अन्नयादि
 देवताप्रीतयेऽष्टौब्राह्मणान् भोजयित्वा दीनाऽनाथान् सन्तोष्य बन्धुभिः सह स्वयं भुञ्जीत ।
 य एवं कुर्यान् स कुलकोटीः समुद्रुत्य विष्णुसायुज्यमाप्नुयान्, इत्याह भगवान् शौनकः ।

इति अश्वत्थोपनयनप्रयोगः ।

—*—

(२०८) अथ गलन्तिकादानम् १(*).

—*

488. भविष्योत्तरे—

वसन्तसमयं ज्ञात्वा गत्वा देवालयं परमम् ।
 यत्र स्वायम्भुवं लिङ्गं आर्पवा देवपुत्रिनम् ॥

१ (*): गलन्तिका—'कर्मयोग-गलन्तिका' । 'कर्मयोग-गलन्तिका' इत्यं वाङ्मये 'विष्णु' इति लिखितः ।
 कर्मयोग-या दृष्टव्यं लिङ्गं: मन्त्रवाचनपारमियं ।

तस्य गभंगुहान्तस्थं घटन्तोयेन सम्भृतम् ।
 कुर्यात् सुरभिगन्धैश्च वासितं बह्मगाहितम् ॥
 स्रवन्तश्च दिवा रात्रं तज्जलं लिङ्गमूढं नि १(*) ।
 एवं यः कारयेत् कुम्भं श्रद्धामक्ति समन्वितः ॥
 शिवस्य विष्णोरर्कस्य इष्टदेवस्य वा पुनः ।
 स्रवन्तंकारयेत् कुम्भं अच्छिद्रं देवमस्तके ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा नरोमास चतुष्टयम् ।
 ततः कर्कटके प्राप्ते देवं पञ्चाभृते नतु २(†) ॥
 संस्नाप्य पूजयेद् गन्धैर्नैवेद्यैश्च मनोहरैः ।
 प्रणिपत्य महेशानं मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥
 ॐ नमः शङ्करः शम्भुर्भवोदाता शिवोहरः ।
 प्रीयतां मे महादेव जलकुम्भ प्रदानतः ॥
 एवं सङ्कल्प्य दातातु पश्चादागत्य वेश्मनि ।
 स्व शक्त्या शिव भक्तानां विप्रमुख्यांश्च भोजयेत् ॥
 एवं यः कुरुते प्रीप्से जलदान—क्रियां हरे ! ।
 यावद्विन्दुनि लिङ्गस्य पतितानि जलस्यच ॥
 स वसेच्छाङ्करे लोके तावत् कोट्योनरेश्वर ! ।
 इति गलन्तिकादानम् ॥

—*—

(२०६) अथ मणिकदानम् ।

—*—

489. भविष्ये, युधिष्ठिर उवाच—

मणिकस्य कथं दानं कस्मिन् कालेच दीयते ।
 किं फलं तस्य दानेन तदाचक्ष्व जनार्दन ! ॥

१ (१)

लिङ्गसक्तके निर्भरजलविन्दुवनं पातनं युक्तम् ।

१ (१)

मन्त्रशोधितपद्मगन्धैर्नापि स्नापनसूचितम् ।

श्रीकृष्ण उवाच—

प्रपा दातुं अशक्तेन विशेषाद्दर्म्ममिच्छता ।
दानन्तेन प्रकर्त्तव्यं मणिकस्य युधिष्ठिर ! ॥
वैशाखस्य तृतीयायां पौर्णमास्यां विशेषतः ।
वसन्ते प्रीष्मकालेच मणिकन्तत्र दीयते ॥
चत्वारिंशदघटैः श्रेष्ठं त्रिंशद्भिर्मध्यमं स्मृतम् ।
विंशत्या कन्यसं प्रोक्तं अतोहीनं न कारयेत् ॥
जलपूर्णन्ततः कुर्यात् सहरण्यं स्वशक्तिः ।
शुक्लचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पदामोपशोभितम् ॥
सम्परिच्छाद्य वस्त्रेण रत्नभाण्डकृतोपरि ।
तस्यो परि न्यसेद्देवं पूर्णहोम-विनिर्मितम् ॥
सदक्षिणन्तु विप्राय दद्यात् संस्मृत्य केशवम् ।
आपोनारा इति प्रोक्ता आदित्योवरुणोपमः ॥
मणिकः पृथिवीं सर्वां दातुः शान्तिं प्रयच्छतु ।

पूजामन्त्रोऽयम् ।

ॐ आपः पवित्रं लोकानां अप्सु शेते जनार्दनः ।
मणिकस्य प्रदानेन प्रीयतां जलशायिकः ।

अथश्च दानमन्त्रः ।

अनेन विधिना दत्त्वा मणिकं द्विजपुङ्गवे ।
दाता यत्फलमाप्नोति तच्छृणुष्व नरोत्तम ! ।
त्रियोगो नैव तस्यास्ति पुत्रैर्भानृ धनैर्नैव ॥
गृहसंभारवैकल्यं न प्राप्नोति नरः क्वचित् ।
या स्त्री ददाति मणिकं तस्याः पुण्यफलं शृणु ॥
अपुत्रा लभते पुत्रं दुर्भगा सुभगा भवेत् ।
विधवा न पुनर्जन्म लभेत् मणिवत्सदा ॥
गृहदानफलं प्राप्ता विष्णुलोके महीयते ।
अश्वयुजि नवम्याश्च हरिवासरे कृते फलाधिक्यम् ।
प्रीष्मप्रवेशे मणिकं दद्यात् सर्व्वसुखावहम् ।
तस्य पुण्यफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ।

आश्वयुज्ये नवम्याञ्च शुक्लायां भरतर्षभ ! ।
 संरुद्धः पुष्पके दिव्ये आखण्डल-पुरे वसेत् ॥
 इति मणिकदानम् ॥

—*—

(२१०) अधान्यद् मणिकदानम् ।

—*—

190. तत्र देवलः—

भीष्मप्रवेशे मणिकं ददाति द्विजसन्तानि ।
 योऽम्बु पुरितमाप्नोति स तद्भागं फलं लभेत् ॥
 इत्यपरं मणिकदानम् ।

- *

(२११) अथ प्रपादानम् १(०) ।

—*—

191. भविष्योत्तरे—

अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैत्रमहोत्सवे ।
 पुण्येऽङ्घ्रि विप्र कथिते मण्डपं कारयेत्ततः ॥
 पुरस्य मध्ये पथिच चैत्यवृक्षतलेऽथवा ।
 सुशीतलं सुरम्यञ्च विचित्रासन-संयुतम् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेद्गम्यान् मणिकुम्भांश्च शोभनान् ।
 अकालमूलान् करकान् वस्त्रंरावेष्टिताननान् ।
 ब्राह्मणः शीलसम्पन्नो भृतिन्दत्वा यथो चिताम् ।
 प्रपापालः प्रकर्षेभ्यो बहुपुत्रं परिच्छदः ।
 पानीयपान मश्रान्तो यः कारयति मानवान् ।
 एवं विधां प्रपां कृत्वा शुभेऽङ्घ्रि-विधिपूर्वकम् ॥

१ (०)

‘प्रपादानस्य माहात्म्यं’ इदं देवेश लिखनम् ।

कथं देवा कदा देया दानमस्माकं किं फलम्’ इति तत्र बुधित्तरं वाक्यम् ।

यथाशक्त्या नरश्रेष्ठप्रारम्भे भोजयेद्विजान् ।
 ततश्चोत्सर्जयेद्विप्रान् मन्त्रेणानेन मानवः ।
 प्रपेथं सर्वसामान्या भूतेभ्यः प्रतिपादितां ॥
 अस्य प्रदानात् पितरः तृप्यन्तु प्रपितामहाः ।
 अनिचारितं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ॥
 त्रिपर्शं वा महाराज जीवानां जीवनं परम् ।
 गन्धाढ्यं सरसं शीतं निर्मलं भाजने स्थितम् ॥
 प्रदद्यादप्रतिहतं मुखं स्वमवलोकयेत् ।
 पिबतां सारासारत्वे मुखेन प्रविलोकयेत् ॥
 विप्रान् मन्त्रेण चानेन मानयेदित्यथः ।
 प्रत्यहं कारयेत्तस्यां भोजनं कारयेद्विजान् ॥
 अनेन विधिना यस्तु प्रीप्से तापप्रणाशनम् ।
 पानीयमुत्तमं दद्यात् तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 कपिलाशतदानस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
 तत् पुण्यं फलमाप्नोति सर्वदेवैः सुपूजितम् ॥
 पूर्णचन्द्र प्रतीकाशं विमानमधिरुह्य सः ।
 याति देवेन्द्रनगरं पूज्यमानोऽप्सरारंगणैः ॥
 त्रिंशत्कोट्योहि वर्षाणां यक्षगन्धर्व संविनः ।
 पुण्य-फलादिहागत्य चतुर्वेदो द्विजो भवेत् ॥
 ततः परपदं याति पुनरावृत्तिर्दुर्लभा १(५) ।
 इति प्रपादानम् ॥

(२१२) अथ पान्थापचारः ।

— * —

492. गारुड —

पान्थं परिचरेद्यस्तु शयनासन-भोजनेः ।
 स स्वप्नेन प्रयासेन सर्वत्रतु फलं लभेत् ॥

‘दुर्लभम्’ इति आदर्शपुस्तकानुसृतः पाठः ।

प्रतिश्रयं सुनिष्कांशं (तं) शुचिं भूमितलं शुभम् ।
 अध्वनीनाय संपाद्य सद्योदहति पातकम् ॥
 वर्षासु तूष्ण १(*) भवने हेमन्तशिशिरेषुच ।
 ग्रीष्मेच शीतलं पथ्यं विश्राम्य नाकभाग्भवेत् ॥
 दत्त्वा वासो विवस्त्राय रोगिणे रुक्प्रतिक्रिया ।
 तृष्णातीर्य जलन्दत्त्वा शृतमन्नं वुमुक्ष्वे २(†) ॥
 पथिकाय पादत्राणं सर्वं तरति दुष्कृतम् ।
 अध्वन्यमनुमान्यापि शाकमूलफलैर्जलैः ॥
 सकृत् सत्कृत्य पथिकं श्रेयसे भाजनम्भवेत् ।

तथा—

अभावे तृणभूम्यम्बु (पा)पत्रे धन फलानिच ॥
 दत्त्वा ध्वगाय निर्विद्य सर्वं यन्ति च निर्द्वानाः ।

493. विष्णुघर्मोत्तरे—

उपानद्वांश्च छत्रेण श्रान्तोऽसौ योग्य मानवः ॥
 संस्थाप्य शुभदेशे तु क्षणाद्बहु फलं लभेत् ।

तथा—

मूलेन वाहयित्वाऽपि परभारं विचक्षणः ॥
 जश्वमेधाख्य यागस्य फलं दशगुणं लभेत् ।

तथा—

चौरैर्भ्योरक्षणं कृत्वा शकलोके महीयते ॥

494. स्कान्दे ।

यस्तु मार्गं परिश्रान्तं द्विजाति श्रमकर्षितम् ।
 तैलेनाभ्यञ्जयेत् प्राङ्गःस सुखी मोदते विवि ॥
 सर्पिसा कपिला धेनु रथवान्येन सर्पिसा ।
 उत्तरायणमासाद्य योऽभ्यञ्जयति धूज्जटिम् ॥
 महापूजां घृतेनैव तस्मिन्नेव दिने शिवे ! ॥
 कृत्वा मनुष्यो लभते राज्यं निष्कण्टकं सदा ॥

१ (•) 'तूष्ण' इति पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।

२ (†) 'सदमन्नम्' ॥

सर्पिः पलसहस्रेण गोविन्दस्य शिबस्यच ।
महास्नानं नरः कृत्वा ब्रह्महत्यां तरिष्यति ॥

495. नन्दिपुराणे—

पादाभ्यङ्गन्तु योदद्यात् पान्थाय परिखे दिने ।
स शुभाभरणैः सर्वैर्वन्दिभिर्नित्यं वन्दितः ।
भवेन्नृपो महाभागो मण्डलं दशयोजने ।
संवाह्याध्व-परिभ्रान्तं पादाभ्यङ्गादिना नरः ॥
धर्मस्य पुरमाप्नोति सर्वकाम गुणाञ्ज्वलः ।
दत्त्वा वारि सुखस्पर्शं पादाभ्यङ्गं द्विजातये ॥
उच्छिष्टं माज्जनाच्चापि गोदानफलमभुते ।

496. भविष्यपुराणे—

ब्राह्मणस्यतु यो भक्त्या पादौ प्रक्षाल्य यत्नतः ।
घृतेनाभ्यञ्ज्य पादौतु विष्णुलोके महीयते ॥
इति पान्थोपचारः ॥

—*—

(२१३) अथ गो-परिचर्या ।

—*—

497. तत्र विष्णुः—

गवां कण्डुयनं चैव सर्व-कल्मषनाशनम् ।
गवां प्रास प्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ॥

498. आदित्यपुराणे—

लवणञ्च यथाशक्त्या गवां भुक्त्यै ददन्ति च ।
तेषां पुण्यकृतां लोका गवां लोकं ब्रजन्ति च ॥

499. महाभारते—

कृत्वा गवां वै शरणं शीतवातक्षमं महत् ।
आसप्तमं तारयति कुलं भरतसत्तम ! ॥

500. हारीतश्च—

द्वौमासौ पायये द्वत्सं द्वितृतीये स्तनं दुहेत् १(*) ।
चतुर्थे द्विस्तनश्चैव यथान्यायं यथाबलम् ।

501. ब्रह्मपुराणे—

आदौ विचार्य्य वयसः परिमाणं बलं रुचिम् ।
आकस्मिकन्तु दातव्यं पुण्यार्थन्तु गवाहिकम् ॥

502. विष्णुधर्मोत्तरे—

गवां कण्डुयने चैव सर्व्वं कल्मष नाशनम् ।
तासां शृङ्गोदकं नाम जाह्नवी जलसन्निभम् ॥
तथा,—दत्त्वा पर गवे प्रासं पुण्यं सुमहदाप्नुयान् ।
शिशिरं सकलं कालं प्रासं परगवे तथा ।
दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति गम्बतृसरशतानि पट् ।
अप्रभक्तं नरोद्ग्राभित्यमेव तथा गवाम् ।
नित्यमतन्त्रितः ।

द्वितीयं स्वर्गमाप्नोति तेन सम्बन्सरं नरः ।
गवां लोकमाप्नोति यावन्मन्वन्तरं द्विजः ॥
प्राण-त्राणं गवां कृत्वा गृहे पुरुषसत्तमः ।
वासवं लोकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
प्राण प्रयाने पानीयं दत्त्वा पुरुषसत्तमः ।
वारुणं लोकमाप्नोति क्रीडत्यप्सरसां युतेः ॥

तथा—

सिंहव्याघ्र भयात्तूष्णं पङ्कलग्नां जले गताम् ।
समुद्भृत्य नरः स्वर्गे कल्पभागमुपाश्नुते ॥
तासां सम्प्राशनं धन्यं सर्व्वकल्मष-नाशनम् ।
दाने जलं तथा तासां कुलान्यपि-समुद्धरेत् ॥
उदक्या सूतिकादोषो नैव तत्र गृहे भवेत् ॥
इति गो-परिचर्या ॥

*—

(२१४) अथ यज्ञोपवीतदानम् १(❀) ।

—*—

503. तत्र षोडशयनः—

यज्ञोपवीतदानेन जायते ब्रह्मवर्षसम् (सी) ।
तस्मात्तानि प्रदेशानि ब्राह्मणेभ्यो विपश्चिता ॥

504. अग्निः—

क्षौमजं वाथ कार्पासं यादृक्सूत्रमथापिवा ।
यज्ञोपवीतं योदद्याद् धृतवर्णं शुशोभनम् ॥
यथा शक्त्या विधानेन ह्यग्निष्टोमफलं लभेत् ।

505. नन्दि-पुराणे—

यज्ञोपवीतदानेन सुरेभ्यो ब्राह्मणाय वा ।
भवेद्विप्रश्चतुर्वेदः शुद्धधीर्नात्र संशयः ॥

506. विष्णुप्रोक्ते—

उपाकर्मणि विप्रेभ्योदत्त्वा यज्ञो पवीतकम् ।
आयुष्मान् जायते तेन कर्मणा मानवोमुत्रि ॥
इति यज्ञोपवीतदानम् ॥

—*—

(२१५) अथ यष्टि-दानम् ।

—*—

507. स्कान्दे—

यष्टिं येतु प्रयच्छन्ति दृष्टिहीनेऽथ दुर्वले ।
तेषां सुविपुलः पन्था फल मूलोपशोभितः ॥
पेयं भोज्यञ्च पान्येभ्योदीनेभ्योऽपि दयालवः ।
यष्टिदानं प्रकुर्वन्ति नीरोगास्ते न संशयः ॥

१ (०)

“यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सृष्टं पुरातान् । आयुष्मन्वर्षं प्रतिमुच्यते यत्
यज्ञोपवीतं वक्ष्यन्त्यु तैः” । तत्रा षोडशयनः “क्षौमक्षौमविष्णुप्रोक्तं यज्ञोपवीतमावासीः” ।
अथक्षौमं कृमिकोषोद्धरणं पश्यत्वादिशयमित्यर्थः । क्षौमं कार्पासोद्भवम् । अथम् संस्कार
वीक्षुमादी वासि ।

पङ्कोद्धारण कार्याणि यष्टिः प्रकुरुते सदा ।
 गो-सपर्यादि वृत्तिश्च जायते यष्टि धारणात् १(*) ॥
 भीतानां शरणं यष्टिर्गच्छतां निशि वा वने ।
 शङ्कां पङ्कादि मार्गोत्थां नियमेन निरस्यति ॥

508. स्कान्दे—

यतिभ्योवैणवन्दण्डं द्विजेभ्योऽपि खनित्रकम् ।
 प्रदाता परलोकेऽसौ यमदण्डं न गच्छति ॥

तत्रैव—

प्रददाति पथापन्ने योदण्डं ब्रह्मचारिणि ।
 समदा पुरुषोलोके ब्रह्मवर्षसमभ्रुते ॥

इति यष्टिदानम् ॥

—*—

(२१६) अथेन्धन दानम् ।

—*—

509. बह्विपुराणे—

य इन्धनानि काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 सर्वार्थास्तस्य सिध्यन्ति तेजस्वीचापि जायते ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव धन्योऽग्निं यः प्रयच्छति ।
 सर्वलोक-प्रतापार्थं पुण्याङ्कतिमवाप्नुयात् ॥

510. यमः—

इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्भुवि जायते ।

511. महाभारतेषु—

यश्चेन्धनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 प्रतापनार्थं राजेन्द्र प्रवृत्ते शिशिरे नरः ॥
 सिध्यन्त्यर्थाः सदा तस्य कार्याणि त्रिविधानिच २(†) ।
 उपर्युपरि शत्रूणां वपुषा दीप्यते नरः ॥

१ (*)

'गोसर्पादि' इति पुस्तकान्तरधृतः पाठः ।

१ (†)

'कार्याणि त्रिविधानिच' इति चादर्शं यन्मान्तरधृतः पाठः ।

१

चन्नेभ्यः-पाकयोग्यं काष्ठसङ्ग्रहम् ।

न तु काष्ठदानान्बवाद्भेदः ।

भगवांश्चास्य सुप्रीते वह्निर्भवति नित्यदः ।
नतं जयन्ति पशवः संमामेषु जयन्त्यपि ॥
इतीन्धन दानम् ॥

—*—

(२१७) अथाग्निष्टिका-दानम् ।

—*—

512. भवित्योत्तरे,—श्रीकृष्ण उवाच १(४) ।

आदौ मार्गशीर्षे मासि शोभने दिवसे शुभे ।
अग्निष्टिकां कारयित्वा सुखासीनवतोददाम् ॥
देवाङ्गने पथि हृष्टे विस्तीर्णे चत्वरे तथा ।
सुत्वक्षकः संग्रहं कृत्वा सुशुद्धं काष्ठसम्भयम् ॥
ततः प्रज्वालयेदर्पि हुत्वा व्याहृतिभिः क्रमात् ।
ब्राह्मणान् भोजयेद् भक्त्या तेभ्योदद्याच्च दक्षिणाम् ॥
अनेन विधिना कृत्वा प्रत्यहं ज्वालयेत्ततः ।
यदि कश्चित्क्षुधात्तःस्यान्नोजनं तस्य कल्पयेत् ॥

ॐ अष्टेत्यादि—हेमन्तशिशिरारुख्यमृतुद्वयं यावत्—प्रत्यहं शीतार्त्त-प्राणि-तापार्थ-
मिमामग्निष्टिकां श्रीविष्णुदैवतां षष्ठिसहस्र-षष्ठिशतावच्छिन्न-ब्रह्मलोकमहित्वानन्त-सर्वार्थ-
सम्पन्न-चतुर्वेदित्व प्राणि-तापार्थं मिमामिष्टिकामहमुत्सृजे ।

दानफलन्तु—

विमानेश्वार्कं संकाशे समारूढोमहातेजाः ।
षष्ठिवर्षसहस्राणि षष्ठिवर्षशतानि च ।
अर्चितोत्पन्न-सन्तुष्टो ब्रह्मलोके महीयते ।
इह लोकेऽवतीर्णश्च चतुर्वेदी द्विजोभवेत् ॥

नीरोगः सत्यवादीच अग्निदेजाः प्रभाक्तः
 चैत्रे सुरालयसभावसथेषु नद्याम्,
 येऽग्नीष्टिकां प्रचुरकाष्ठवतीं प्रदद्युः ।
 हेमन्तशिशिरकर्तौ सुखदां जना(ला)नाम् ।
 कार्याग्नि दीप्तममलञ्च पुरं वहन्ति ॥
 इत्यग्निष्टिका दानम् ॥

—*—

(२१८) अथ दीपदानम् ॥

—*—

513. तत्र सम्बर्त्तः—

देवागारेद्विजानांवा दीपं दत्त्वा चतुष्पथे ।
 मेधावी ज्ञानसम्पन्नश्चक्षुष्मांश्च सदा भवेत् ॥

514. गारुडे—

नीलकण्ठस्य मोक्षेण गङ्गायाञ्च तिलोदकैः १(*). ।
 वर्षासु दीपदानेन पितृणामनृणो भवेत् ॥
 नीलकण्ठस्य वृषभस्य ।
 यस्तु ब्राह्मणगेहेषु दीपमालां प्रयच्छति ।
 स निर्जित्य तमोघोरं ज्योतिषां लोकमाप्नुयात् ॥

515. भारतेच—

दीपप्रदानं वक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ।
 पथा येन यदा चैव प्रदेया यादृशाश्च ये ॥
 ज्योतिस्तेजः प्रकाशं वा ऊर्द्धं गत्यापि वर्द्धनम् ।
 प्रदानं तेजसस्तस्मात्तेजोवद्भूय(प) तेनृणाम् ॥
 अन्धन्तमस्तमिस्त्रञ्च प्रक्षीणमायत मेवञ्च ।
 उत्तरायणमेतस्माद्दीपदानं प्रशस्यते ॥

यस्माद्दूर्द्ध गातस्तत्तमस श्रैव मेषजम् १(३) ।
तस्माद्दूर्द्धगतिर्दातु भवेत्तत्रेति निश्चयः ॥

516. विष्णु-धर्मोत्तरे—

महावर्तिः सदा देया भूमिपाले महाफला ।
कृष्णपक्षे विशेषेण तत्रापिच विशेषतः ॥
अमावस्या विनिर्दिष्टा द्वादशीच महाफला ।
अश्वयुज्यामतीतायां कृष्णपक्षस्य या भवेत् ॥
अमावास्या तदा पुण्या द्वादशीच विशेषतः ।
देवस्य दक्षिणे पार्श्वे देया तैलेनतूष्णवला ॥
पलाष्टकयुता राजन् ! वर्तिः स्तत्रैव दापयेत् ।
वाससाच समप्रेण सोप वा सोजितेन्द्रियः ॥
तद्द्वयमीदृशं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते ।
स्वर्गलोकं चिरं मुक्त्वा जायते भूतले यदा ॥
तदा वसति लक्ष्मीवान् रूपसौभाग्य-संयुतः ।
ग्रामे वा जायते यस्मिन् देशे वा नगरे तथा ॥
कुले वा राज शार्ङ्ग-स्तत्र स्या दीपवत् प्रभा ।
अत्युज्ज्वलञ्च भवति युद्धेषु फलहेषुच ॥
ख्यातिं याति सदा लोके सज्जनानाञ्च सद्गुणैः ।
एकामन्यथ योदथा दभीष्टमतयोर्द्वयोः ॥
मानुष्यं सर्वमाप्नोति यदुक्तं ते मयाऽनघ ! ।
स्वर्गे तथा समाप्नोति भोगकालञ्च यादव ! ॥
सामान्यस्यतु दीपस्य राजन् दानं महाफलम् ।
किं पुनर्महतञ्चैव फलस्यान्तोनविद्यते ॥
दीपदानं परं पुण्यं अन्यदानादपि ध्रुवम् ।
किं पुनर्देवदेवस्य अनन्तस्य महात्मनः ॥
गिरिच्छेत्रेषु दातव्यं नदीनां पुल्लिनेषुच ।
चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणानाञ्च वेदमसु ॥

वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तार-गहनेसु च ।
 दीप दानेन सर्वत्र महाफलमवाप्नुयात् ॥
 यावन्त्यक्षिनिमेषाणि दीपः प्रज्वलते नृप ! ।
 तावन्त्येवच राजेन्द्र ! वर्षाणि दिवि मोदते ॥
 दीपमालां प्रयच्छन्ति ये नराः शार्ङ्गिणोऽप्ये ।
 भवन्ति ते चन्द्रसमाः स्वर्गमासाद्य मानवाः ॥
 केशवायतने दत्त्वा दीपवृक्षं मनोहरम् ।
 अतीव भ्राजते लक्ष्म्या दिवमासाद्य मानवः ॥
 दीपा नदीषु दातव्याः कार्तिक्याश्च विशेषतः ।
 बलिद्वारेषु तेदेया महादीपाः फलेऽस्तुभिः ॥
 आवण-द्वादशी योगे कृष्णपक्षे विशेषतः ।
 घृतेन दीपा दातव्या स्तिलत्तैलेन यादव ! ॥
 वसामज्जादिभिर्दीपा नतु देयाः कदाचन ।
 दत्त्वा दीपं न कर्त्तव्यं तेन कर्म बिजानता ॥
 निर्वापणश्च दीपस्य हिंसनश्च विगर्हितम् ।
 दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणोनिर्वापकोभवेत् ॥
 दीपदानात् परंदानं न भूतं न भविष्यति ।
 अप्रिष्टोमफल न्तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 प्राणिनां नीलरक्षां वा दीपर्त्तिश्च वर्जयेत् ।
 विशेषेणच दातव्या पट्टसूत्रभवा नृप ! ॥
 प्रोज्ज्वाल्य देवदेवस्य कर्पूरेणच दीपकम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलश्चैव समुद्धरेत् ॥
 दीपदानेष्वशक्तोयः परदीपं प्रबोधयेत् ।
 एतन्मयोक्तं तव दीपदाने, फलं समग्रं यदुर्वशचन्द्र ॥
 श्रुत्वा तथा च सततं देया, दीपास्तयो विप्रसुराज्येषु ।
 इति दीप दानम् ॥

(२१६) अथाभय-दानम् ।

—*—

517. तथाच सम्बर्त्तः—

भूताभय प्रदानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
दीर्घमायुष्यं लभते सदाच सुखितोभवेत् ॥

518. रामायणेच—

बद्धाश्चलिपुटं कीनं यावन्तमपराधिनम् ।
नहन्याच्छरणं प्रादात् सतां धर्ममनुस्मरण् ॥

519. महाभारते—

लोभाद्वेवाद्भयाद्वापि यस्त्यजेच्छरणगतम् ।
ब्रह्महत्या-समन्तस्य पापमाहूर्मनीषिणः ॥
शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि ।
शरणागत-हन्तॄणां नदृष्टा निष्कृतिःकचित् ॥

तथाच—

प्राणिनं बध्यमानंहि यःशक्तः ससुपेक्षते ।
स याति नरकं घोरं यावदिन्द्रा श्रुतुर्दश ॥

520. बह्वि पुराणे—

एकतः क्रतवः सर्वे समप्रा वरदक्षिणाः ।
भीतस्य प्राणिन श्वेव रक्षणं वरमेकतः ॥
वरमेकस्य सत्वस्य प्रदत्तं जीविता-भयम् ।
नच विप्रसहस्राणां हेमादिभिरलङ्कृतम् ॥
हेम-धेनु-धरा-दाता सुलभोजगती तले ।
दुर्लभःपुरुषोलोके सर्वभूताभयप्रदः ॥
अभयं सर्वसत्त्वेभ्यो योददाति दयापरः ।
तस्य देहाद्विसुक्तस्य क्षयोनास्ति कुतश्चन ॥
इष्टं तपोजपोदानं अर्थसेवा श्रुतन्तथा ।
सर्वस्याभयदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

521. विष्णु धर्मोत्तरे—

तमः प्रवेश-भीतस्य परित्राणं करोति यः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

तमः प्रवेशोनाम चक्षुरुत्पाटनादिनान्धीकरणमिति हेमाद्रिः
 कथादपि परं पापं चक्षुषातु वियोजनम् ।
 पार्थिवेन नतत्कार्यं कदाचिदपि कस्यचित् ॥
 तमः प्रवेशनं कृत्वा परेषां पुरुषाधमः ।
 अन्धत्वं ध्रुवमाप्नोति प्रजाभिर्जायते नरः ॥
 नरः कृतपरित्राणः पुरा यत् किञ्चिदाचरेत् ॥
 भागी तस्य परित्राता नरः पुण्यस्य कर्मणः ॥
 इत्यभय दानम् ।

—*—

(२२०) अथ पात्र-दानम् ।

—*—

अथातः सर्वपापघ्नं पात्रदानं ब्रवीमि ते ।
 येन दत्तेन नाप्नोति भयं क्षुत् तृट्-समुद्भवम् ॥
 उत्तमं पलषष्ठिश्च चत्वारिंशत्तु मध्यमम् ।
 द्वादशेनेन्धनं पात्रं ताम्रमत्रायसं स्मृतम् ॥
 वासांसि वरणैर्हत्वा आयसं-लोह-विकारितम्,
 लोहशब्दोऽत्र धातुमात्रपरः ।
 चन्दनेनच ताम्बूलैर्विप्रं सम्पूज्य भक्तितः ।
 घृतादि-द्रव्य सम्पूर्णं हेमगर्भं सबलकम् ॥
 प्रतिष्ठाप्यतु तत्पात्रं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 ततः शक्त्या सुवर्णन्तु प्रतिष्ठार्थं द्विजायवै ॥
 सर्वेषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणेप्यते ।
 चन्द्रलोके वसेत्तावद् यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 घृतञ्च नवनीयञ्च दधि दुग्धं तथैवच ।
 शर्करा घृत तैलानि तिला मधु जलन्तथा ॥
 लवणं फलजातञ्च रस रत्न-समन्वितम् ।
 एवञ्चतुर्दशयुतं दातव्यं विधिना नृप ॥

चतुर्वैश्वतमिति । चतुर्वैश्वभिर्घृतादि द्रव्यैः पूर्णानि पात्राणि दद्यादित्यर्थः ।
युतमिति जातवैक वचनम् ।

गुणाधिकाय विदुषे ब्राह्मणाय जगत्पूये ॥
उद्धरेद्गुर्गमाद्घोराद् दुःख संसार सागरात् ।
आत्मनः सकलं बंशं स नयेत् ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥

522. पात्र —

सर्वेषामेव दानानां उत्तमं पात्रमिष्यते ।
यथाविधि प्रदातव्यं वित्तशाक्य-विवर्जितम् ॥
अत्यन्तं निर्द्धनोवापि सोऽपि दद्याद् यथाविधि ।
चतुर्वैश्वार्द्धमर्द्धं वा दद्यादिति फलेच्छया ॥
अयमत्र पात्रदान प्रयोगः ।—

स्वशास्त्रनुसारेण सम्पादित-पात्रादि-सम्भारः कर्त्ता गोमयादि-स्त्रिंशे शुद्धे देशे प्रागमेपु दर्भेषु घृतादि पात्राण्युदक् पश्चादति १(३) क्रमात् स्थापयित्वा प्रन्योक्त फल-प्राप्त्यर्थमेतावन्ति पात्राणि दास्ये इति सङ्कल्प्य पात्राण्यासादन क्रमेण प्रतिष्ठापूर्वकं यथावदभ्यर्च्य प्रतिगृहीत्-ब्राह्मणाय वेदविदे वस्त्रगन्ध-माल्यादिभिः समपूज्य घृतादि-पात्राणि घृतादि दानमन्त्रैर्हत्वा दान प्रतिष्ठार्थयथाशक्ति वा दक्षिणां दद्यात् । आज्यादि-मन्त्रास्तु तत्र वक्ष्यन्ते ।

बाराहे—षोडश पात्राण्युक्तानि, यथा—
अथातः सम्प्रवक्ष्यामि पात्रदानमनुत्तमम् ।
कृत्वा ताम्रमयं पात्रं यथाविभवविस्तरम् ॥
उमथा सहितं शम्भुं हरिं सश्रीकमेव च ।
कृत्वातु काञ्चनीं दिव्यां सम्पूज्यावाहनादिभिः ॥
प्रतिमां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
एकं मधुमयं पात्रं द्वितीयन्तु तिलस्य च ।
तृतीयं घृतपात्रन्तु चतुर्थं गुण(ङ्)संयुतम् ॥
पञ्चमं लवणैः पूर्णं षष्ठं गोक्षीर-पूरितम् ।
सप्तमं रस पात्रञ्च नवनीतन्तथाष्टमम् ।
नवमं शर्करापात्रं दशमं दधि पूरितम् ॥
एकादशं तैलपात्रं द्वादशं दुग्ध पूरितम् ।
त्रयोदशं रत्नपात्रं अन्नपात्रं चतुर्दशम् ॥

फलपात्रं पञ्चदशं कुर्यात् षोडशं सं स्मृतम् ।
 एतानि दत्त्वा राजासौ-सप्तजन्मान्तरे भवेत् ॥
 सुभगो दर्शनीयश्च नारीवा पुरुषो भवेत् ।
 इति पात्रदानम् ॥

—*—

(२२१) अथ कल्पदानम् ॥

—*—

423. मातृस्ये, मत्स्य उवाच—

कल्पानुकीर्तनं वक्ष्ये सर्वकाम-फलप्रदम् ।
 यस्यानुकीर्तनादेव वेदपूण्येन पूज्यते ॥
 प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः ।
 वामदेवस्तृतीयस्तु ततोरथन्तरोऽपरः ॥
 रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः ।
 सप्तमोथ वृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते ॥
 सद्योऽथनवमः प्रोक्तः ईशानोदशमः स्मृतः ।
 व्याल एकादशः प्रोक्तः तथा सारस्वतः परः ॥
 त्रयोदश उदानस्तु गारुडोऽथ चतुर्दशः ।
 कौर्मः पञ्चदशः प्रोक्तः पौर्णमासः स्मृतोहि सः ॥
 षोडशो नार सिंहस्तु समानस्तु ततः परः ।
 आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्प स्तथापरः ॥
 मानवोविंशतितमः ततपुमानिति चापरः ।
 माहेश्वरः ततः प्रोक्तः त्रिपुरोयत्र या चितः ॥
 पितृकल्प स्तथेति स्याद् या कुहु ब्रह्मणः स्मृता ।
 इत्येवं ब्रह्मणोमासः सर्व-पातक-नाशनः ।
 आदावेवहि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधीयते ।
 तत्तस्य कल्प-तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा ॥
 यस्तु दद्यादिमान् कृत्वा हेमान पर्वणि पर्वणि ।
 ब्रह्म-विष्णु पुरे कल्पं मुनिभिः पूज्यते दिवि ॥

सर्वपापहरं नित्यं आरोग्यं श्रीफल प्रदम् १(*) ।
 मुनिरूपां स्ततः कृत्वा दद्यात् कल्पान् विवक्षणः २(†) ॥
 पुराण-संहिताचेर्यं तवभूप ! मयोदिता ।
 अत्रापि दान प्रयोगो यावदुन्नेयः ।
 इति कल्पदानानि ॥

—*—

(२२२) अथ नानादानानि ॥

—*—

524. तत्र मनुः—

वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्य मन्नदः ।
 तिलप्रदःप्रजामिष्टां दीपदक्षरुत्तमम् ॥
 भूमिदोभूमिमाप्नोति दीर्घायुश्च हिरण्यदः ।
 गृहदोऽप्रयाणि वेष्टमानि रूप्यदो रूपभुत्तमम् ॥
 यासोदक्षन्त्र सालोक्य महिचसालोक्यमश्वदः ।
 अनङ्गदः अत्रयं पुष्टां गोदोऽन्नस्य त्रिष्टपम् ॥
 यान-शय्या-प्रदोभार्य्या मैश्वर्य्यमभय-प्रदः ।
 धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदोऽन्नसार्ष्टितम् ॥
 ब्रह्म-समानागति स्तद्भवतीत्यर्थः ।
 'ऋषगतो' इत्यस्माद्गतो...क्तिनि रूपम् ।

525 अत्र यमः—

दत्त्वा प्रतिअयं लोके तथाऽत्रैव निरामयम् ।
 गाञ्च दत्त्वा तथा विप्रे ब्रह्मलोके महीयते ॥
 प्रतिअयः—प्रवासिनां नामाअयः । (धर्मशालेति प्रसिद्धिः) ।
 छत्रदोगृहमाप्नोति गृहदो नगरस्तथा ।
 उपानहः प्रदानेन शरीरारोग्य माप्नुयात् ॥

१ (•) 'सर्वपापघ्नकरं कल्पदानं यतोऽर्षेत्' इति ईमाहिरणः पाठः ।

२ (†) मुनिरूपान् सुखाकारान् तान्मुनीनांलक्षयन्ना निति ऋषेभ्यः ।

इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्भुवि जायते ।
गर्वां प्रास प्रदानेन सर्व्व पापैः प्रमुच्यते ॥

526 सम्बर्त्तः—

नानाविधानि द्रव्याणि धर्मणोपार्जितानितु ।
आयुष्कामेन देयानि स्वर्गामृष्यय मिच्छता ॥
गुडं मिश्रु रसश्चैव लवणं व्यञ्जनं शुचि ।
सुरभीनिच वासांसि दत्त्वा ऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥

527 देवी पुराणे—

न्यायतोऽन्याय-वाप्तानि शाकान्यपि नृपोत्तम ।
तानि देयानि देयास्तु कन्यका योषितस्तथा ॥

528 विष्णु पुराणे—

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य(न्यद्) दयितं भवेत् ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

529. नारसिंह पुराणे—

एकविंशत्यमी स्वर्गा निविष्टा मेरु मूर्द्धनि ।
आह सदानकर्त्तारो यज्ञानां तपसान्तथा ॥
एतेषु निवसन्त्यस्मिन् नरा क्रोध-विवर्जिताः ।

530 एकविंशति स्वर्गानाह—

अन्तः प्रवेशी चानन्दं प्रमोदं वह्नि-साहसी ।
भृगु-प्रयाती सौख्यन्तु रणेचाभि मुखे हतः ॥
अनशनेतु सन्नयासे मृतोगच्छेत्त्वि विष्टपम् ।
ऋतु याजी नाकपृष्ठं अग्निहोत्री च निर्बृतिम् ॥
तडाग-कूप-कर्त्ता च लभते पौष्टिकं द्विजः ।
सुवर्णं दायी सौभाग्यं लभते सुमहत्तरम् ॥
शीतकाले महावह्निं प्रज्वाल्यति योनरः ।
सर्व्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गमप्सरसां लभेत् ।
द्विरण्यदाने गोदाने कन्यादाने च मङ्गलम् ।
द्विजानां तर्पणं कृत्वा दत्त्वा कक्षाणि भक्षितः ॥

इवेतेषु कथ्यते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति १(०) ।
 कपिला गो प्रदानेन परमार्थे महीयते ॥
 एकाग्र भोजी योमर्त्यः नक्तभोजी च नित्यशः ।
 उपवासी त्रिरात्रादिन्यन्ते स्वर्गे महीयते ॥
 एकाग्र भोजी—एककालभोजी ।
 एकाहारी जित-क्रोधः ब्रह्मचारी दृढ-व्रतः :
 निर्मूर्ख स्वर्गमाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥
 यस्तु सवर्षाणि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रच्छति ।
 स प्राप्य न निवर्त्तत स्वर्गं शान्तमनामयम् ।
 येन येनहि भावेन, यद्यद्दानं प्रयच्छति ।
 तत्तत् स्वर्गमवाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥

531. विष्णुधर्मोत्तरे—

आयुधानां प्रदानेन शत्रुनाशमवाप्नुयात् ।
 राज-लिङ्गप्रदानेन राजा भवति भूतले ॥
 राजनिष्ठं-छप् चामरादि ।
 देव माल्याद्यानयनं देवागार-समूहनम् ।
 देवमाल्याद्यानयनं—देवार्थं माल्यसंग्रहः ।
 मार्जनं सर्वदेवानां गोप्रदान-समस्मृतम् ॥

532. याज्ञवल्क्यः—

शतं सन्वाहनं रोगि-परिचर्या-सुरार्चनम् ।
 पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं प्रगोदासमम् ॥
 प्रगोदासमं—उत्तमगोदानतुल्य मिति ।
 इति नामा दानानि ॥

—*—

इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्भुवि जायते ।
गवां प्रास प्रदानेन सर्वं पापैः प्रमुच्यते ॥

526 सम्बर्त्तः—

नानाविधानि द्रव्याणि धर्मैणोपाजितानितु ।
आयुष्कामेन देयानि स्वर्गमक्षय्य मिच्छता ॥
गुडं मिश्रु रसञ्चैव लवणं व्यञ्जनं शुचि ।
सुरभीनिच वासांसि दत्त्वाऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥

527 देवी पुराणे—

न्यायतोऽन्याथ-वाप्तानि शाकान्यपि नृपोत्तम ।
तानि देयानि देयास्तु कन्यका योषितस्तथा ॥

528 विष्णु पुराणे—

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य(न्यद्) दयितं भवेत् ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

529. नारसिंह पुराणे—

एकविंशत्यमी स्वर्गा निविष्टा मेरु मूर्द्धनि ।
आह सहानकर्तारो यज्ञानां तपसान्तथा ॥
एतेषु निवसन्त्यस्मिन् नरा क्रोध-विवर्जिताः ।

530 एकविंशति स्वर्गानाह—

अन्तः प्रवेशी चानन्दं प्रमोदं वह्नि-साहसी ।
भृगु-प्रयाती सौख्यन्तु रणेचामि मुखे हतः ॥
अनशनेतु सन्नथासे मृतोगच्छेत्त्वि विष्टपम् ।
क्रतु याजी नाकपृष्ठं अग्निहोत्री च निर्बृतिम् ॥
तडाग-कूप-कर्ताच लभते पौष्टिकं द्विजः ।
सुवर्णं दायी सौभाग्यं लभते सुमहत्तरम् ॥
शीतकाले महावह्निं प्रज्वालयति योनरः ।
सर्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गमप्सरसां लभेत् ।
हिरण्यदाने गोदाने कन्यादाने च मङ्गलम् ।
द्विजानां तर्पणं कृत्वा दत्त्वा कक्षाणि भस्मिताः ॥

इवेतेषु कृमते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति १(०) ।
 कपिला गो प्रदानेन परमार्थे महीयते ॥
 एकाग्र भोजी योमर्त्यः नक्तभोजी च नित्यशः ।
 उपवासी त्रिरात्रादिन्यन्ते स्वर्गे महीयते ॥
 एकाग्र भोजी—एककालभोजी ।
 एकाहारी जित-क्रोधः ब्रह्मचारी दृढ-व्रतः :
 निर्म्मल स्वर्गमाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥
 यस्तु सत्त्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रच्छति ।
 स प्राप्य न निवर्त्तत स्वर्गं शान्तमनामयम् ।
 येन येनहि भावेन, यद्यद्दानं प्रयच्छति ।
 तत्तत् स्वर्गमवाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥

531. विष्णुवर्द्धोत्तरे—

आयुधानां प्रदानेन शत्रुनाशमवाप्नुयात् ।
 राज-लिङ्गप्रदानेन राजा भवति भूतले ॥
 राजनिङ्गं-छप् चामरादि ।
 देव माल्याद्यानयनं देवागार-समूहनम् ।
 देवमाल्याद्यानयनं—देवार्थं माल्यादीनाम् ।
 मार्जानं सर्वदेवानां गोप्रदान-समस्मृतम् ॥

532. याज्ञवल्क्यः—

शतं सम्बाहनं रोगि-परिचर्या-सुरार्चनम् ।
 पाददोषं द्विजोच्छिष्टमार्जनं प्रगोदासमम् ॥
 प्रगोदासमं—उत्तमगोदानतुल्य मिति ।
 इति नामा दानानि ॥

—*—

(२२३) अथ यत्यादि वपन दानम् ।

—*—

533. विह्वामिन्नः—

ब्रह्मचारि-यतिभ्यश्च वपनं यस्तु कारयेत् ।
 न स्व (स्व) कर्माणि कुर्वाणः चक्षुष्मान् जायते नरः ॥
 यतिभ्यो ब्रह्मचारिभ्यो पथिकेभ्य स्तथैवच ।
 अन्येषामपि दीनानां प्रकुर्वन् केश कृन्तनम् ।
 नखानां धावनञ्चैव कृत्यरूपयुतोभवेत् ॥
 यस्तु सर्व-जनार्थाय केशहमश्रु-नखादिकम् ।
 क्रियां समुद्दिश्य भृतिं नापिताय प्रयच्छति ॥
 देवागारेषु तीर्थेषु त्रिया परमा युतः ।
 स बाहनाश्व गोलोके वीतशोकः प्रजायते १(*) ॥
 इति यत्यादि वपनदान विधिः ।

—*—

(२२४) अथाश्वत्थ विवाहविधानम् ।

—*—

534. सप्त शतातप-प्रोक्तः—

प्रतिमाया भङ्गकोत्थ-प्रतिष्ठाश्च प्रजायते ।
 सम्बत्सर-त्रयं सिञ्चेत् अश्वत्थं सानु वोषरम् ॥
 षड्बाह्येत्तमश्वत्थं समं शय्या विधानतः ।
 अश्वत्थात्त्र सेवकादि स्वकीय परीऽपीतरो वात्र प्राह्यः ।
 नतु पूर्वं प्रतिष्ठितः ।

अदि शमी स्वतः समीपे स्थिता तदा तयासह पिचुमर्हेन वा विवाहः १(*) ।
 अथ यदि न लभ्यते तदा वृषोत्सर्ग इव सवत्साम्, शमीशास्त्राम्, तदभावे कुशस्तम्बम् वा
 समानीय स्वशास्त्रोक्त-विधानतो विवाहः कार्य्यः । शिष्टाचार प्राप्तं विधानञ्चैतत् ।
 शुभे दिने चन्द्रताराबलान्किते ऽश्वत्थ समीपे पश्चाद्भूमिं गोमयादिना शुद्धां कृत्वा,
 ब्राह्मणानुपवेश्य ; स्वस्तिवाचनं कृत्वा, नान्दीश्राद्धं विधाय, आज्यसिक्त-हरिद्राकुङ्कुम-

गन्ध-पुरुष-यज्ञोपवीतादिभिरश्वत्थशमीञ्जालकृत्य, मधुपर्कन्दत्वाग्निं प्रतिष्ठाप्य, व्याहृतिभिः तिलाज्याञ्जाम्नाबुद्देशेन पृथक् पृथगष्टोत्तरशतं वा हुत्वा गृह्योक्तविधिना शमीं तस्मै भार्यात्वेन प्रतिपाद्य, ब्राह्मणान् भोजयित्वा, यथाशक्ति दक्षिणान्दत्त्वा, परमेश्वराय समर्पयेदिति । एवमश्वत्थोद्वाहनं विधाय, तत्र—

विनायकमश्वत्थ मूले संस्थापयेदित्याह,—तत्र संस्थायये इव विन्नराजं सुपूजितम् इति । तत्राश्वत्थमूल समोपे विनायक मूर्तिं दारु-पाषाणादिभिर्निर्माय यथाविभवमाख्यं विधाय स्थापयेत् । तत्रायं प्रयोगः—

देशकालादीन् स्मृत्वाऽश्वत्थमूले विनायक स्थापनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, ॐ भूः विनायक इहागच्छ, ॐ भुवः विनायक इहागच्छ, ॐ स्वः विनायक इह तिष्ठ, ॐ भूर्भुवः स्वः विनायक इह तिष्ठेति मन्त्रेणावाह्य, गन्ध-पुष्पाक्षतैः प्रतिमायां विनायकं सम्बोध्य, विनायक-प्रकाशकमन्त्रैः षोडशोपचारैः सम्पूज्य तिलाज्यञ्ज जुहुयात् । यथाशक्ति-व्याहृतिभिरिति विनायक-प्रतिष्ठा ॥

तत्राश्वत्थविवाहो विनायक प्रतिष्ठा चेति द्वे कर्मणी मिलित्वा(S)प्रतिष्ठितत्त्व.... हरेः ? । प्रीत्यर्थम् अभ्युदयार्थेत्वेतु प्रत्येकमभ्युदय हेतुः । द्वितीय होमेगिनः पूर्वस्थापित एव ।

अयं विवाहसंस्कारः अश्वत्थस्य पूर्वकृतोपनयन-संस्कारस्यैव । उपनयन-प्रयोगः प्रागभिहितः ।

इत्यश्वत्थ विवाहविधानम् ॥

—*—

(२२५) अथ शालग्रामदान विधानम् ।

—*—

535. पद्म पुराणे—१(१)

शालग्राम शिलाचक्रं योदद्याद्वा नमुत्तमम् ।
भूचक्रं तेनदत्तं स्यात् सशैल वन काननम् ॥
हृदि सूर्ये जले चाग्नौ प्रतिमा स्थण्डिलेषु च ।
सम्यगर्च्य हरिं यान्ति नरास्ते वैष्णवं पदम् ॥
अथवा, सर्वपाप प्रणाशनम् ।
तच्च पुण्य प्रदं वैश्य सर्वधामपि मुक्तिदम् ॥

१ (०)

‘शालग्रामशिलातोय पीत्वा याति पराङ्गतिम् । अपि पाप उन्नाचारी ब्रह्मचर्या युतोऽपि वा’ ॥ पद्म पुराणे पातालखण्डे १० चः ।
‘वः कुर्याद्दानमत्तम्’ इत्यपि पातालखण्डे ।

यः पूजयेद्हरिं चक्रे शालग्राम-समुद्भवे ।
 स दक्षिणं राजसूर्यं येनेष्टं प्रतिवासरम् ॥
 क्वदामनन्ति वेदानां ब्रह्मनिर्गुण-मच्युतम् ।
 तत् प्रसादोभवेन्नृणां शालग्रामशिलार्चनात् ॥
 महत्कष्टे स्थितो बह्निर्मध्यमानः प्रकाशते ।
 तथा हरिः सर्वव्यापी शालग्रामे प्रकाशते ॥
 अपि पापं समाराध्य कर्मण्य नधिकारिणः ।
 शालग्रामार्चनाद्वैश्यो न व याति यमालयम् ॥
 न तथा रमते कर्म्यां न तथा स्वपुरे हरिः ।
 शालग्राम-शिलाचक्रे यथा स रमते सदा ॥
 अग्निहोत्रं हुतं तेन दत्त्वा पृथ्वीं ससागरम् ।
 येनार्चितो हरिश्चक्रे शालग्रामःशिलोद्भवे ।
 शिलाद्वादश भो वैश्य ! शालग्राम-समुद्भवाः ॥
 विधिवत्पूजिता येन तस्य पुण्यं क्वदासि ते ।
 कोटि द्वादश लिङ्गैस्तु पूजितैः स्वर्गपङ्क्तैः ॥
 यद्वा द्वादश कल्पैस्तु दिनेनै केन तद्भवेत् ।
 यः पुनः पूजयेद्भक्त्या शालग्राम-शिलाशतम् ॥
 ऊषित्वा सुरलोकेषु चक्रवर्तीह जायते ।
 कामक्रोधैस्तु विविधैर्व्याप्तो यस्तु नराधमः ॥
 सोऽपि याति हरेर्लोकं शालग्राम-शिलार्चनात् ।
 विना तीर्थे विनायज्ञैः विनादानैर्विनामतिम् ।
 मुक्तिं याति नरोऽवश्यं शालग्राम-शिलार्चनात् ॥
 नरकं गर्भवासञ्च तिर्य्यक्च क्रिमि योनिषु ।
 नयाति वैश्य ! पापोऽपि शालग्राम-शिलार्चकः ॥
 स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु सर्वसत्येषु दीक्षितः १(३) ।
 शालग्रामशिलातोयै र्योऽभिवेकं समाचरेत् ॥

१ (०)

'वाचसपतिऽच्युतार्चकः' इति चादर्थं पुस्तकान्तरभूतः पाठः ।

'कोटिश्चिन्मण्डपस्यैवम् पूजितैर्जाह्नवोत्तटे ।

वाजीवावाहपुत्राच्छटी दिवे वैश्वेन तदभवेत्' । पुराणे ब्रह्मवैवर्ते १८ अः ।

गङ्गा गोदावरी रेवा नद्यो मुक्ति प्रदास्तु याः ।
 निवसन्ति हि तीर्थास्ताः शालग्राम-शिलाजले ॥
 नैवेद्यैर्विविधैः पुष्पै र्धूपदीपै र्विलेपनैः ।
 गीत-वादित्र-स्तोत्रार्थैः शालग्राम-शिलार्चनान् ॥
 कुरुते मानवो यस्तु कलौ भक्ति-परायणः ।
 कल्पकोटि-सहस्राणि रमते सन्निधौ हरेः ।
 लिङ्गैस्तु कोटिभिर्दृष्टैः यत्फलं पूजितैर्भवेत् ।
 शालग्राम-शिलायान्तु यः श्राद्धं कुरुते नरः ॥
 पितरस्तस्य तिष्ठन्ति तृप्ताः कल्पशतं दिवि ।
 ये पिवन्ति नरा नित्यं शाल-ग्रामशिला जलम् ॥
 पञ्चगव्य-सहस्रैस्तु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ।
 शालग्राम-शिलाचक्रं द्वारका-चक्र संयुतम् ॥
 पात्रघण्टाशङ्खयुतं यो दद्यात् पर्वणि द्विजः ।
 तस्य पुण्यस्य संख्यानं नालं वक्तुं चतुर्मुखः ॥
 ब्रह्महत्या सहस्राणि दातुर्नश्यन्त्य संशयम् । इति

—*—

(२२६) शालग्राम-शिलामूर्तिलक्षणम् १(❀) ।

—*—

शालग्राम-शिलाद्वार-गणं चक्रं द्विलम्बकम् ।
 मुक्ताभो वासु देवाख्यः सेव्यः सश्रीगदाधरः ॥
 लम्बो द्विचक्रो रक्ताभः पूर्वभागेषु पुष्करः ।
 सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युम्नः सूक्ष्म चक्रस्तु पीतकः ॥
 सु दीर्घः श्रुपिरच्छिद्रो यो निरुद्धस्तु वत्सुलः ।
 नीलो द्वार त्रिरेखश्च अथ नारायणः मितः ॥
 मध्ये गदाकृति-रेखा नानिचक्रं महोजनः ।
 पृथुचक्रो नृसिंहाख्यः कपिलो वा त्रिविन्दुकः ॥

१ (*)

‘ब्रह्मचक्रगदापद्म-श्रीम वा ल्योगदाधरः ।
 शालग्रामोदकोपक इती नारायणो विष्णुः ॥
 च चक्रब्रह्मज गदो माधवः श्रीगदाधरः ।
 गदान् ब्रह्मचक्रो वा गोविन्दोऽर्चाविदाधरः’ । इति भाष्ये—४५ पः ।

अथवा पञ्चविन्दुस्तत् पूजनं ब्रह्मचारिणः ।
 वराहः शक्त-लिङ्गाख्यः विषमोरुपचक्रकः ॥
 नीलस्त्रिरेखः शूलोऽथ कूर्ममूर्त्तिः सविन्दुमान् ।
 कृष्णः स वर्तुलावर्त्तः यस्तु चोन्नत-पृष्ठकः १(*) ॥
 श्रीधरः पञ्चरेखः स्याद् वनमाली गदाङ्कितः ।
 शङ्खी वामनो वर्तुलो ह्रस्वोवामः सुरेश्वरः ॥
 नानावर्णोऽनेक मूर्त्तिर्नाग-भोगी त्वनन्तकः ।
 स्थूलच्छिद्रः स्थूलचक्रः कृष्णो विष्णुश्च विल्ववत् ॥
 ह्यमीवोऽङ्कुशाकारः पञ्चरेखः स कौस्तुभः ।
 स्थूलोदामोदरो नीलः मध्ये चक्रः सनीलकः ॥
 सङ्कीर्णो द्वारकोणे स्याद् अथ ब्रह्मा सुलोहितः ।
 सदीर्घ रेखः शुषिरः एकचक्राम्बुजः पृथुः ॥
 वैकुण्ठोमणि-रत्नाभः एकचक्राम्बुजोषितः ।
 मत्स्यो दीर्घाम्बुजाकारो द्वाररेखः स पातु वः ।
 वामचक्रो दक्षरेखः श्यामो वाच्यस्त्रिविक्रमः ।
 शालग्रामे द्वारकायां स्थिताय गदिने नमः ॥
 एकेन लक्षितोयश्च चक्रेणतु सुदर्शनः ।
 लक्ष्मीनारायणोद्भाभ्यां त्रिभिर्मूर्त्ति-त्रिविक्रमः ।
 चतुर्भिश्च चतुर्व्यूहं वासुदेव स्तु पञ्चभिः ।
 पद्मन्नः षड्भिः रेखः स्यात् सङ्कर्षण इतस्ततः ॥
 पुरुषोत्तमोद्भाभ्यां स्यान्नवव्यूहो नवाश्रितः ।
 दशावतारो दशभिः अनिरुद्धोऽवतादथ ॥
 द्वादशात्मा द्वादशभि रत ऊर्द्धमनन्तकः ।
 विष्णोर्मूर्त्तिमयं स्तोत्रं यः पठेत् स दिवम्भजेत् ॥
 इति गारुडे २(†) ।

१ (*) 'पातुचोन्नत' इत्यं पाठान्तरमस्ति ।

२ (†) 'न जातु चित् स्त्रियाकार्यं शालग्रामस्य पूजनम् ।

अर्चुदीनाय तुभगा सर्वलोक हितैषया ॥

मोक्षान् स्पृशेत् मङ्गला जन्मशील गुणान्विता ।

दिवापुष्यं समूच्युः सत्वरं नरकं व्रजेत् ॥

स्त्रीपाषाणं पुष्यादि शाश्वतान्दिलोपति ।

परैरधिक पापादि चक्षुः प्राणशोचनाः ॥ ब्रह्मवैवर्ते २१ अः ।

536. अथ नारदीये—

श्यामवर्णाश्च पीताश्च नीलवर्णा तथैवच ।
पाण्डुरा रक्तवर्णाश्च कपिलाचेति वर्णकाः ॥
पद्मीहरास्यात् कपिला नीला लक्ष्मी प्रदायका ।
पुष्टिं वृद्धिप्रदा श्यामा शुद्धा मोक्ष प्रदायिनी ।
पीता-धनकरी ज्ञेया रक्ता राज्य प्रदायिनी ।
अतिरक्ता रोगदाच कृष्णा कीर्त्ति प्रदा शुभा ॥
पापघ्नी पाण्डुरा नित्यं रक्तचोद्वेगकारिणी ।
स्थूला निहन्ति चैवायुर्वक्रा दारिद्र्यदायिनी ॥
स्निग्धा सिद्धिप्रदा शम्भुद् निष्कला स्यादलाच्छता ।
कपिला वद्धश्चक्राच त्रिकोणा बन्धु-नाशकृत् ॥
अधोमुखं क्षयकरं ऊर्ध्वमुखादनं स्मृतम् ।
आयुष्यं हरते मुष्टं करालं कुलनाशनम् ।
वर्धुं स्फुटितं दग्धं त्रिकोणश्च विवर्जयेत् ।
अथ स्फुटितं चक्रश्च वद्धचक्रं न्तथैवच ॥
बहुरेखा बहुछिन्ना तिर्य्यक् (चक्रा) वर्णा तथा त्यजेत् ।
ध्वजवक्राङ्कुशैः पीतो वामे चक्रं सुवर्तुलम् ॥
लक्ष्मीनारायणो ज्ञेयः शङ्खचक्रं समन्वितः ।
पूजनीयः सदा सद्भिः वैष्णवैर् मूर्ध्निमिच्छुभिः ॥
वतसो यत्र दृश्यन्ते रेखायाश्च समीपगाः ।
द्वे चक्रे मध्यदेशेच सा शिला स्याच्चतुर्मुखी ॥
कूर्मचक्रमधोभागे इवेतभाग-धुरान्विता ।
शिवनाभिरिति ज्ञेया मुक्तिमुक्ति-फलप्रदा ॥
इष्टाश्च यस्य या मूर्त्तिः स तां यत्नेन पूजयेत् ।
लिङ्गश्च स्थापयेत् स्थाणोः शालग्राम समुद्रवत् ॥
ज्ञेयो योगेश्वरोनाम्ना ब्रह्महत्या व्यपोहनि ।
सुदर्शनाख्यमेकेन द्वाभ्यां नारायणः स्मृतः ॥
त्रिभिश्चकैरच्युतः स्यात् चतुश्चक्री जनार्दनः ।
पञ्चभिर्वासुदेवः स्यात् षष्ठः प्रद्युम्न एवच ॥

सङ्कर्षणः सप्तभिः स्यात् अष्टभिः पुरुषोत्तमः ।
 नवव्यूहस्तु नवभिर्द्दशभिर्द्दशजन्मकृत् ॥
 रुद्रचक्रै स्तु रुद्रःस्याद् द्वादशैर्द्दशशात्मकः ।
 एतेभ्योऽधिक चक्रो यः परमात्मा स उच्यते ॥
 दोषरेखा समोपेतो दक्षिणे सुषिरान्वितः ।
 दीर्घो दक्षिण-वामास्यो मत्स्यः काञ्चनवर्णभृत् ॥
 विन्दुत्रय समायुक्तः अर्द्धशाङ्गी ततः स्मृतः ।
 एतल्लक्षण संयुक्तो विभाति काय-पञ्चकः ॥
 कूर्ममूर्त्ति रसौ-चक्रः हृदि कोस्तुभ लाञ्छितः ।
 वराहोव्यक्तचिह्नैश्च चक्रेच विषम-स्थिते ।
 इन्द्रनोल-निभः स्थित स्त्रिरेखा लाञ्छितः प्रभुः ।
 वामपाद्वे स्थिते चक्रे कृष्णवर्णं सविन्दुके ॥
 लक्ष्मीनृत्तिहो?विल्यातो भुक्तिमुक्ति फलप्रदः ।
 कद्म्व कुसुमाकारो रेखापञ्च-विभूषितः ॥
 वर्तुलश्चाति ह्रस्वश्च वामनः परीकीर्त्तितः ।
 पीतश्च चाप-परशु-मूसलेन सुलक्षितः ॥
 रामोरामश्च रामश्च ज्ञेयो मृत्यु हरः क्रमात् ।
 अतसी पुष्पसंकाशो विन्दुना परिभूषितः ॥
 पुरुषोत्तम उक्तोऽसौ सर्वसौभाग्यवर्द्धनः ।
 सर्वभौमाख्य-वृद्धिकृत् ॥
 इत्यादि मूर्त्तिलक्षणम् १(*)।

विषयान्तरमाह—

शालग्राम-शिलायाश्च प्रतिष्ठा नैव विद्यते ।
 महापूजान्तु कृत्वादौ पूजयेत्तां ततो बुधः ॥

१ (*) गाढे मूर्त्तिध्याने ४४ पः— ।

'शालग्राम शिलाभया पूजनीया स चक्रका

खण्डिता, षट्कटा वापि शालग्रामशिला शुभा' ॥

नलेवे भूता दादमयी प्रतिमा पूज्या । सख्ययो वापि तर्पणापूज्या ।

बृहस्पता वत्सलमा वद्धचक्राऽथवा पुनः ।
 या स्याच्छीलाम्र चक्रा साच ह्येया त्वधोमुखी ॥
 भग्ना सुरका कपिला भीषणा भग्न चक्रिका ।
 पजयेद् यः प्रमादेन दुःखं वै लभते सदा ॥
 एतत्तु काम्यार्चनं विषयम् ।

537. अथ एवाह भगवान्—

खण्डितं स्फुटितं भग्नं पार्वे छिद्रं बिभेदितम् ।
 शालग्राम-समुद्भूतं शैलं दोषावहं नहि ।
 चक्रंवा केवलं पद्मं समेन सह संयुतम् ।
 केवला वनमालावा हरिलक्ष्या सहस्थितः ॥
 शालग्राम-हते नष्टः स्थिराया मुद्गवार्धने ।
 स्थिरायां हिविकल्पःस्यान् शालग्रामत्व मेवहि ॥
 शालग्रामार्धनेनैव ह्यावाहनं विसर्जने ।
 शालग्रामेतु भगवान् आदिभूतो हरिर्यथा ।
 न तथान्यत्र मूर्ध्यादौ वैकुण्ठेऽपिच सर्व्वदा ॥ इति

—*—

(२२७) तद्दानं विधिस्तु कूर्मपुराणे उक्तः—

—*—

योद्दाति शिलां विष्णोः शालग्रामं समुद्भवाम् ।
 विप्राय विष्णुभक्त्याय तेनेष्टं क्रतुभिः शनैः ॥
 शालग्राम-शिलाचक्रे जगदेतन्न प्रतिष्ठितम् ।
 नस्मिन् दत्तेतु दत्तं स्याज्जगदेतन्नराचरम् ॥
 पुण्यक्षेत्रे पुण्यकाले दानं शतगुणम्भवेत् ।
 अस्मिन्दाने नच क्षेत्रं पुण्यकालं न चिन्तयेत् ॥
 शालग्राम-शिलायुक्तं तन्क्षेत्रं वेण्णवं ध्रुवम् ।
 अयने विपुत्रे चैव व्यनीपाते दिनं श्रये ॥
 चन्द्र सूर्योपरारोच एकादश्यां विशेषतः ।
 वेण्णवेषुच तीर्थेषु काश्यां वै तीर्थराजके ॥

शालग्राम शिलान्दद्यात् सर्वलक्षण-संयुताम् ।
 पात्र-घण्टादि संयुक्तां द्वारका चक्रसंहिताम् ॥
 असम्भवे शिलामात्रं विदुषे ब्राह्मणाय च ।
 वैष्णवाय सुशान्ताय सात्वताय पूताय च ॥
 वेदशास्त्रविदे चैव विष्णुभक्तिरताय च ।
 एवमिधं समाहूय पूजयेद्गन्ध-भूषणैः ॥
 वासोभिरुपवीतेन आत्म-वित्तानुसारतः ।
 शिलान्तु पूजयेत्पूर्वं मुपचारैस्तु षोडशैः ।
 द्वादशाक्षरमन्त्रेण गन्ध-पुष्प-सुधूपकैः ।
 नैवेद्यैःसोपहारैश्च ब्राह्मणाय शिलान्ददेत् १(*) ॥
 महाकोशनिवासेन चक्राद्यैरुप शोभितम् ।
 शालग्राम-प्रदानाच्च मम सन्तु मनोरथाः ॥
 शालग्रामशिलाचक्रे भुवनानि चतुर्दश ।
 यस्माद्वसन्ति तद्दानात् सर्ववदत्तमिहास्तु मे ॥
 इति मन्त्रैः समुच्चार्य्य दद्याद्विप्रकरे जलम् ।
 ततो वै दक्षिणान्दद्याद् यथासम्भवमादरात् ॥
 सम्पूर्ण-पृथिवीदानाद् यत्फलं समवाप्यते ।
 पृथिवीदानतुल्यत्वाद् उक्तमुण्यं लभेद्भुवम् ॥
 सम्प्रदानस्य माहात्म्यं वक्तुं वर्षशतैरपि ।
 चतुर्मुखोऽपि नालं स्यात् किमन्ये दुर्धियो जनाः ॥

538. अथैतस्य प्रयोगः ।

यथासम्भवं शालग्राम-शिलादि-सम्पाद्याभीष्टकाले सम्प्रदानाभूतविप्रमाहूय पुरुष-सूक्तेन,
 द्वादशाक्षरेण मन्त्रेण शालग्राम-शिलां षोडशोपचारैः सम्पूज्याद्येत्याद्युक्ताऽमुकगोत्राया-
 मुकशर्मणे(तुभ्यम्) मम सर्वपापक्षय पूर्वकं विष्णुलोक प्राप्त्यर्थं कूर्मपूराणोक्त-
 विधिना शालग्रामशिलाचक्रदानमहं करिष्ये, इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणवरणं कृत्वा वस्त्रोपवीत-
 गन्ध-पुष्प-धुपदीपैरलङ्कारैश्च तं सन्तोष्य पुनः षोडशोपचारैः शिलां सम्पूज्यामुकगोत्राया-
 मुकशर्मणे तुभ्यं अमुकगोत्रासुकदेवशर्मामहं सर्वपापक्षयपूर्वकं विष्णुलोक प्राप्त्यर्थमिदं
 शालग्रामशिलाचक्रं गण्डकीसमुद्भूतं वज्रकीटं निर्मितं विष्णुदेवतं यथासम्भवोपस्कार-

सहितं सम्प्रददे नममेति ब्राह्मणहस्ते जलम्दत्त्वा, ॐ महाकोष निवासेनेत्यादि, सर्वदत्त मिहास्तुमे इत्यन्तं मन्त्रं पठेत् ।

ब्राह्मणस्तु पञ्चोपचारैः शिलां सम्पूज्य, प्रदक्षिणी कृत्यं प्रणम्य गायत्रीमुक्त्वा इदं शालग्रामशिलाचक्रं गण्डकी समुद्रतं वज्रकीट निर्मितं विष्णुदैवतं श्रीविष्णुवीत्यर्थं प्रति-
गृह्णामि । ॐ स्वस्ति, देवस्येत्वेति वदेत् । ततोदाता—

शाल ग्रामशिलाचक्रे जगदेतन् प्रतिष्ठितम् ।

तस्मिन् दत्ते तु दत्तं स्यात् जगदेतन् चराचरम् ॥

इति प्रार्थयित्वा, अष्टोत्थादि-कृतैतत् शालग्रामशिलाचक्र-प्रतिष्ठासिद्धयर्थं सुवर्णादि-
दक्षिणान्दत्त्वा स्तुवीत १(*) ।

त्रिलोकनाथ देवेश ! सर्वभूत दयानिधे ! ।

दानेनानेन तृप्तः सन् यथोक्त-फलदोभव ॥

मन्दिरं कारयित्वातु ब्राह्मणाय समर्पयेत् ।

तद्दान मन्त्रस्तु—

त्वया जगद्ग्राममिदं समस्तं इत्यादि अग्नेऽभि धास्यते ।

इति शालग्राम शिलाचक्रदानविधिः ।

—*—

(२२८) अथ विष्णुप्रतिमा दानविधानम् ।

—*—

539. कूर्मपुराणे—

एवमेव चरंहानं प्रतिमाया हरः खलु ।

त्वया जगद्ग्राममिदं समम्नं,

त्वं विष्णुरित्येव वदन्ति मन्त्रः ।

त्वत्स्थानि सर्वाणि वदन्ति देव ! ।

त्वया धृतं विश्वमनन्तमूर्त्ते ! ॥

१ (०)

‘शालग्रामशिलाचक्रौ यव तिष्ठति क्षेत्रतः ।

तत्र देवासुर-यथाः सुवर्णानि चतुर्दश’ इत्यादिवाचा रत्नम् ।

‘शालग्रामे सती यन्ते मन्त्रानि प्रतिमासुच ।

मित्यन्तु श्रीहरेः पूजा क्षेत्रमनन्तमूर्त्ते ।’ इति पञ्चपुराणे १० चः ।

तच्चत् प्रदानादनघो भवामि,
 यथा जगत्कारण कारणेन ।
 तथा कुरुत्वं शरणं प्रसङ्गम्,
 मयि प्रभो देववर प्रसीद ॥
 इति विष्णुप्रतिमादान विधानम् ।

—*—

(२२६) अथ लिङ्गदानविधानम् १(❀) ।

—*—

540. शिवघर्मै, पाठद्वैत्युवाच—

देवदेव महादेव लिङ्गदान विधिं वद ।
 लिङ्गदान फलश्चापि वद सर्व्व कृपानिधे ! ॥

श्रीशिव उवाच—

काश्मीर काश्चनादीनि लिङ्गानि विविधान्यपि ।
 देयान्यत्यन्त यत्नेन मत् प्रित्यर्थं मुमुक्षुभिः ॥
 देवेभ्य एव देयानि दत्तस्यानन्त्य मिच्छुभिः ।
 शिवरात्रौ सोमवारे प्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 संक्रान्तिष्वपि कर्त्तव्यं शिवक्षेत्रे विशेषतः ।
 उपोष्य पूर्व्वदिवसे शैवान् सम्पूज्य सादरम् ॥
 प्रार्थनीयास्तदा शैवाः लिङ्गदानार्थं मादरात् ।
 ततो देयानि लिङ्गानि क्षीराज्यैर्विधिपूर्व्वकम् ॥
 अभिषिच्यार्चनीयानि विल्वपत्रादिभिः शिवे ।
 सौवर्णे राजते वापि ताम्रे वा भाजने नवे ॥
 नववस्त्रे समास्तीर्णे शिवलिङ्गानि वेशयेत् ।
 ततः पुनः प्रयन्तेद भस्मयिल्वइलादिभिः ॥

१ (०)

‘२२६ लिङ्गघर्मं नार्थं शालवामघर्मं तथा ।

इ चक्री वारकावास्तु नार्थं सूर्य्यं घर्मं तथा’ ।

सम्पूज्य क्षीरपकाङ्ग-नेत्रेणानि समर्पयेत् ।
 रात्रौ जागरणं कार्यं भक्तिं श्रद्धापुरःसरम् ॥
 नैवेद्यं देयममलं मह्यं यामचतुष्टये ।
 ततः प्रातः समुत्थाय क्वातोविप्रं समर्च्य च ॥
 ततः सुवर्ण-सहितं वस्त्रयुग्म-समन्वितम् ।
 प्राह्यं सपात्रं हस्तेन शिवलिङ्गं सदात्मकम् ॥
 शिवलिङ्गे शिवाकारे भुवनानि चतुर्दश ।
 तस्मादस्य प्रदानेन प्रीयतां भगवान् शिवः ॥
 इति मन्त्रं समुच्चार्य मङ्गलाय प्रदापयेत् ।
 देवस्यत्वेति-राजेति इति मन्त्रांस्ततः परम् १(*) ॥
 प्रतिमहिता यत्नेन पठनीया यथाक्रमम् ।
 दक्षिणाञ्च ततोदत्त्वा शिवे सर्व्वं समर्पयेत् ॥
 एकस्मिन् शिवलिङ्गेऽपि दत्ते दत्तं जगत्सयम् ।
 बहूनान्तु फलं वर्तुं लिङ्गानां कः क्षमोभवेत् ॥
 एवं यः कुरुते भक्त्या लिङ्गदानं यथाविधि ।
 स महापापसङ्गैर्भ्यः सद्यएव प्रमुच्यते ॥
 यं समर्थं समुद्दिश्य लिङ्गदानं करोति यः ।
 स तन्तमर्थंप्राप्नोति मत्प्रसादान्मनोरमे ! ॥
 लिङ्गदानसमं दानं नास्ति कुत्रापि शैलजे ।
 तस्मात् सर्व्वं यत्नेन लिङ्गदानं समाचरेत् ॥
 मन्त्रत्रिविधो देवेशि ! सकासाद् गदतो मम ।
 ॐ देवासुराणाममृतं विधाय,
 हालाहलं संहृतमेव यस्मात् ॥

- १ (*) 'तद्विष्णु' इति च त्रिं च चतुर्षु लक्षणानि ।
 प्रत्येकं त्रिविधं त्रिं विष्णुं तदुक्त्यात्मकम् ।
 प्रासादे स्थापितं त्रिं च चतुर्षु तच्छिवादिभ्यः ।
 स्थापितमचतुर्षु त्रिं विष्णुं त्रिं चतुर्षु त्रिभ्यः ।
 पञ्चधा तत् स्थितं त्रिं चतुर्षु देवपात्रकम् । इत्यादि त्रैलोक्योदये त्रिभ्यः ।

यथा सुराणां त्रिपुरम् दग्धम्,
 एकेषुणा लोकहितार्थमीश ! ।
 तद्रूपदानाद्दहमप्यशेषः,
 दोषैर्विमुक्तस्तु गुणान् प्रपद्ये ॥
 यथा कुरु त्वं क्षरणं प्रपजे,
 मयि प्रभो देववर प्रसीद ॥

इत्युक्त्वा मामकीं मूर्तिं दद्याद्दक्षिणां संयुताम् ।
 पवमेव गणेशस्य दुर्गायाः सूर्य्यं वेधसोः ॥

अन्येषामपि देवानां प्रतिमां प्रतिपादयेत् ।
 तत्तल्लोकमवाप्नोति सर्वत्र जयमाप्नुयात् ॥
 भग्नां वा खण्डितां वापि कृत्वा दोषमवाप्नुयात् ।
 तस्माल्लक्षणं सम्पन्नां प्रतिमां सर्वदाऽर्पयेत् ॥
 महदैश्वर्यं माप्नोति स्वर्गलोके महीयते ।

इति श्रीमदनन्ताचार्य्य-विरचिते-दान-पारिजाताभिधे-निबन्धे-शाल्माम-
 विष्णुमूर्ति-लिङ्ग-शिवमूर्ति-दानविधानानि सम्पूर्णानि ॥४॥
 इति विधानपारिजातस्य चतुर्थः स्तवकः
 समाप्तः १(४) ।

—*—

विधान-पारिजाते ।

चतुर्थस्तवकः ।

—*—

तत्रादौ परिभाषा निरूप्यते १(❀)

(१) अत्राधिकारिणो व्यासेणोक्ताः—

वर्णानां आश्रमाणाञ्च चातुर्वर्ण्ये प्रतिष्ठितः ।
दानधर्मं प्रवक्ष्यामि यथा व्यासेन भाषितम् ॥

(२) स्कान्दे—

श्रद्धावान् पापभीरुश्च मद-दम्भ विवर्जितः ।
पूर्वनिश्चय माश्रित्य यथावत् कर्मकारकः ॥
अवेद-निन्दको धीमा नधिकारी व्रतादिषु ।
आदिशब्देन दानादिकं गृह्यते ।

(३) शूद्रे विशेषमाहः, जातूकर्णः—

अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्तधर्मे न वैदिके ।
पूर्ण दानादिकम् । अन्यत्र वापी कूपतडागा विकम् ।

१(❀) कश्चिन् धर्मज्ञत्वे कियन्तान् इत्थं दिवं तदुच्यते । परिभाषते विषयो इत्थं वा निरूप्यते यथेति । 'अत्र भाष्यकार्या वाचि, इत्यन्नाह्वानोः परिपूर्व्यात् (भाष्, धातोः), अ-प्रत्ययः (१-३-१०२) सूत्रात् । 'परिभाषा चयि' । 'परिभाषाश्च ततो भविष्यति' इति । 'श्चिनुमति च' (१।१।१६) पाणिनेः सूत्रं भाष्यात् । अन्यत्र साहित्या वाङ्मयः । 'अनियमे नियमकारिणो या ह्य परिभाषा' इति । शैलाम्बे— 'अक्षरात्राभरीम्बे च परिभाषा वितन्वते' इति । वेदश्लेष— 'वीवधीनां परिभाषे 'परिभाषावहीपः' इति शब्दार्थः । शिष्यशास्त्रे वदुषु यत्त्वं तु एवमेवास्ति, -वास्तु-पतिमा-मेतु विमान-इत्यादि-परिभाषेषु ।

(४) त्रैवर्णिकानामधिकारविशेषमाह, याज्ञवल्क्यः—

पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो द्विजः ।
अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु ॥
पूर्वोक्त प्रकारश्चोच्यते ।

याज्ञवल्क्यः—

आर्षं च्छन्दश्च दैवत्यं विधियोगं स्तथैवच ।
वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥
अविदित्वातु यः कुट्याद् याजनाध्यापनं जपम् ।
होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् ॥

तथा—

यश्च जानाति तत्त्वेन आर्षं च्छन्दश्च दैवतम् ।
विनियोगं ब्राह्मणांश्च मन्त्रार्थं ह्यन कर्मच १(ॐ) ॥
एकैकस्य ऋषिः सोऽपि वचनात्यतिथिवद् भवेत् ।
देवतायाश्च सायुज्यं गच्छन्त्यत्र न संशयः ॥
येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।
मन्त्रेण तस्य तस्योक्तं ऋषेर्भावस्तदार्षकः २(†) ॥
छादनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससी इव वा कृतः ।
आत्मा संच्छादितो देवैर्मृत्योर्भीतौतु यत् पुनः ३(‡) ॥
आदित्यैर्वसुभिः रुद्रै स्तेनच्छन्दांसि तानि वै ।
यस्य यस्यतु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या ४(+) ॥
तदाकारम्भ वेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ५(×) ।
पूरा काले समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थं मेवच ॥

- १ (०) 'अथ ब्राह्मणयोर्देवनामधेयम्' इति ।
२ (†) 'ऋषिगणैः, ऋषिभिः ज्ञानं विद्यां वेदादीन् । ततः श्रीवाहिकान् 'इगुपधात्कित्' (३।१२०) ।
'ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः साक्षात्कृत धर्माः' इति निबन्धे ।
३ (‡) 'आर्षं तु विद्यां यीगिषामूर्द्धकोतसाम्' इति तत्त्वकीमुद्यां निष्ठाः ।
४ (+) श्रीमत्सुक्ताः कानिच प्राङ् । मन्त्राः कानिच सर्वे देवाः इति ।
५ (×) अपरा ब्राह्मणदिविनायाः पयाद वचनाः । 'तद्विनेन चतुर्थां वा मन्त्रविज्ञेन वापुनः ।
देवतायाविधिः' इत्यादि ।

अनेन चेदं कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते ।
 तैरुक्तं यच्च मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम् ॥
 प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणस्तद्विद्मोच्यते ।
 एवं पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुस्मरेत् १(०) ।
 होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ।
 इति संक्षेपेण परिभाषा ॥

—*—

अथ प्रतिमा(ना)दीनां द्रव्यपरिमाणानुक्तौ विशेषः ।

भविष्य पुराणे—

अनुक्त-द्रव्यतत्संख्या देवता प्रतिमादिषु २(†) ।
 सौवर्णी राजती ताम्री वृक्षजा मार्त्तिकी तथा ॥
 चित्रजा पिष्टलेपोत्था निजवित्तानुरूपतः ।
 आपद्विलयपर्यन्ता कार्या शाठ्यवर्जितै रिति ॥

अतैव विशेषः, पुराणान्तरे—

अङ्गुष्ठपञ्च प्रभृति वितस्त्यवधिका स्मृतेति ।
 कलश-लक्षणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे —
 हैम-राजत-ताम्राक्ष (हम) मृण्मया लक्षणान्विताः ।
 यात्रोद्वाह-प्रतिष्ठादौ कुम्भाः स्युरभिषेचने ॥
 पञ्चाशाङ्गुल वैपुल्या जत्सेधे षोडशाङ्गुलाः ।
 द्वादशाङ्गुलमूलाः स्युर्मुखमष्टाङ्गुलं भवेत् ॥
 पञ्चाशेति—पञ्चच आशाश्च पञ्चाशाः ।
 अत्राशाशब्दो दशशब्द पर्यायः ३(‡) ।
 तेन पञ्चदशाङ्गुलेर्मध्ये विस्तार इत्यर्थः ।

- १ (०) चत्सु वेदानां भाष्य-टीकादि प्रारम्भेषु श्रीमंसाग्राह्ये वासि । तथैव श्रीत-धर्म-व्यस्यसुत्र-
 तत्त्वार्थशे च निधनकासे गङ्गातीर्थादीनामर्थानौकरच पर्याय-योगः विशेषः । तदभावे
 यद्दे तन्वाङ्गुले पुष्कलमेः पञ्चवाटिका कर्त्तव्या ।
 २ (†) 'प्रतिमानेषु' इति पाठान्तरमस्ति । 'वित्तिसिर्वाहणाङ्गुलम्' ।
 ३ (०) 'पञ्चाशाशब्दोदघदिन्याशकः । 'दशशब्द' सक्रमः काटाशाच' । 'पञ्चाशदशविंशो-
 ऽश्विनाम्' इतिच शोबल्लतः । 'चासनादृष्टे व्याघ्रंति पुष्पादिभंगान्' इति ।

देवी पुराणे—

कलसस्य मुखे ब्रह्मा प्रीवायाञ्च महेश्वरः ।
 मूलेतु संस्थितो विष्णु मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
 शेषेतु देवता सर्वा वेष्टयन्ति चतुर्दिशम् ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि कलसेच वसन्ति हि १(*) ॥

तेच नवदेवा यथा—

महशान्तिश्च-पुष्टिश्च प्रीतिश्च मतिरेवच ।
 ऋग्वेदश्च-यजुर्वेदः सामवेद स्तथैवच ॥
 अथर्ववेद सहिताः सर्वे कलश संस्थिताः ।

अथ पञ्चरत्नान्युक्तानि, आदित्यपुराणे—

सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकम् ।
 पञ्चरत्नकमाख्यातं शेषं वस्तु ब्रवीम्यहम् २(†) ॥

तथा—

अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेत् ।
 रत्नवीजं परं पूर्णं यतस्तद्धेम सर्वदा ॥

पञ्चामृत मुक्तं शिवधर्मम्—

पञ्चामृतं दधि-क्षीरं सितामधुघृतं नृप ! ।

पञ्चगव्यानि तु स्कान्दे—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
 पञ्चगव्यमिति ख्यातं सर्वपातक नाशनम् ॥

१ (*) 'कलसे नव सतिष्ठि' इति पाठान्तरं दृश्यते । अत्र 'नवदेवताः' पञ्चदशहृदि-पञ्चदश-
 ना उक्ताः ।

२ (†) मत्तान्तरे पञ्चरत्नानि,—
 'कनकं ह्यैरकं नीलं पञ्चरागव्यं नीलिकम् ।
 पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तव्यमितिः पूर्वदर्शितम् ।

गौडाः प्रोचुः—'कनकरजत-प्रवाल-नीलिक-राजपद्मकं' पञ्चरत्नमिति ।

तथा—

ताम्राहण-श्वेत-कृष्णवर्णानां गवामाह,—
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि-सर्पिः कुशोदकम् १(०) ।
 'गायत्र्या' चैव गोमूत्रं 'गन्धद्वारेति' गोमयम् ।
 'आप्यायस्वेति' वै क्षीरं 'दधिक्राव्णे'ति वै दधि ॥
 'तेजोऽसि शुक्रं मित्याज्यं 'देवस्यत्वा' कुशोदकम् ।
 एभिस्तु पञ्चभिर्युक्तं पञ्चगव्यं प्रचक्षते ॥
 एतदेव महापुण्यं ब्रह्मकूर्वमिति स्मृतम् ॥

पञ्चपल्लवान्युक्तानि, ब्रह्माण्डे—

अश्वत्थो डुम्बुर-प्लक्ष-चूत-न्यमोघ-पल्लवाः ।
 पञ्चगन्धा इति प्रोक्ताः सर्वं कर्म सुशोभनाः ॥

चतुः समादि-गन्धानां स्वरूपमुक्तं गारुडे—

कस्तुरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्यतु ।
 कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिनश्च चतुःसमम् ॥
 अत्र शशी कर्पूरः ।
 कर्पूर-चन्दनागुरु तथैव कुङ्कुमांशकम् ।
 सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्त-सुखमुत्तमम् २(†) ॥

तथा—

कर्पूरमगरुश्चैव कस्तूरीचन्दनन्तथा ।
 ककोलश्च भवेदेभिः पञ्चभि र्यक्षकर्मः ३(‡) ॥

- १ (०) पञ्चगव्याः श्रद्धयजः सञ्चितायां सन्ति।—१२ च.; मः ११२। २१ च.; १२ मः।
 २१ च.; मः १। पञ्चगव्यमिदं प्रोक्तं महापातकनाशनम् । इति मित्रः पाठः कश्चिन् ।
 पञ्च वर्णानां गवां पञ्चगव्यं याच्यम् ।
 २ (†) 'समस्तसुखदायकः' इत्यन्तः पाठः ।
 ३ (‡) 'विमधु—मन्मथान्ने तट्टवादि ।
 यक्षकर्मः, यथा—'कर्पूरमगरुश्चकस्तूरी ककोलपुष्ट्यामिष ।
 पकोलस्यैव' सर्वं यक्षकर्म इत्यने' इति व्याधिः ।
 'कुङ्कुमांशकस्यैव' कर्पूरचन्दनकथा ।
 महासुमन्धिरित्यक्तं नामतो यक्षकर्मः' इति धन्वकारिः ।

स्कान्देतु—

कस्तूरिकाया द्वौ भागौ द्वौ भागौ कुङ्कुमस्य च ।

चन्दनस्य त्रयोभागाः शशिनस्त्वेक एवच ॥

यक्षकर्म इत्येषः समस्त सुखवल्लभः ।

मधुत्वयमाह, कात्यायनः—१(०) ।

आज्यं मधु तथा क्षीरं मधुत्रयं समुच्यते इति ॥

सर्वोषध्य उक्ताः, छन्दोगपरिशिष्टे—२(९) ।

कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेय-चन्दनम् ।

वचा चम्पक मुस्ताश्च सर्वोषध्यो दश स्मृताः ॥

सप्तधान्यानि, यथा—षट्त्रिंशन्मते—

यवगोधूम धान्यानि तिलाः कङ्गुकुलत्थकाः ।

श्यामाकं चीनकश्चैव सप्तधान्यमुदाहृतम् ।

अत्र धान्यं—ब्रीहिः ।

अष्टादश धान्यानितु, स्कान्दे—

यवगोधूम धान्यानि तिलाः कङ्गु कुलत्थकाः ।

माषा मुग्दा मसूराश्च निष्पाव-श्याम-सर्वपाः ॥

गवेषूकाश्च नीवारा (वाना) आढक्योथ सचीनकाः ।

चणकाश्चीनकाश्चैव धान्यान्यष्टादशैवतु ॥

अत्र श्यामाः—श्यामाकाः । सचीनकाः—कलायाः ।

१ (०)

विमधु, मन्मथाले तथैवास्ति । यक्षशानि प्रकरणेच—मन्मथाले—‘मुरा मांसी वचा कुष्ठ’ शैलेयं रजनीवचम् । अष्टौ चम्पकमुस्ताश्च सर्वोषधिगणः स्मृतः ॥

१ (९)

पद्मपुराणे उत्तरखण्डे—‘श्याममाषमसूराश्च पाण्डकोद्वय सर्वपाः । मुष्टकी राजमाषाश्च तन्मुरी मुसुरकाश्च ॥ यवगोधूमसुदगाश्च तिलकङ्गुकुलत्थकाः ॥ गवेषूकाश्च नीवारा-चातकाश्च कलायकाः ॥ माण्डूकी वचकोरदः कौषको वचककाश्च । तिलकाश्चकायाश्च धान्यानि कश्चितानि वै’ इति ।

सप्तदश धान्यानि, मार्कण्डेय पुराणे—

ब्रीह्यश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कुकास्तिलाः ।
 प्रियङ्गवः कोविदाराः कोरदोषाः सजी(वी)नकाः ।
 मासा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः स कुलत्थकाः ।
 आङ्गुका श्रणकाश्चैव शाणाः सप्तदशाः स्मृताः १(३) ॥

सौभाग्याष्टकमुक्तम्, पाद्मे—

इन्दवः स्तवराजश्च निष्पावा जाजिधान्यकम् ।
 विकारवच्च गोक्षीरं कुसुम्ब कुसुमन्तथा ॥
 लवणं चाष्टमं तत्र सौभाग्याष्टकमुच्यते ।
 अत्र स्तवराजः—कपूरं शर्करा वा ।

नवरत्नान्युक्तानि, विष्णुधर्मोत्तरे—

मुक्ताफलं हीरकश्च वैदुर्यं फलरागकम् ।
 पुष्परागश्च गोमेदं नीलश्च गारुजं (तं) तथा ॥
 प्रवाल्युक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव २(†) ।

षड्रसा उक्ता, भविष्यपुराणे—

मधुरोऽम्लश्च लवणः कपायस्तित्त एवच ।
 कटुकश्चेति राजेन्द्र ! रसषट्क मुदाहृतम् ॥

१ (०) धान्यानि सप्तदशधा भिन्नानि यथा, महाभास्वे—‘धान्यमर्थेन सप्तदशधान्यानि उच्यन्ते’ । तानिच—ब्रीहि-यव-मसूर-गोधूम-सुद्ग-माष-तिल-पुष्पक-पुष्प-प्रियङ्गु-कीदर-मधुष्टक-कसाय-कुलत्थ-वट-सर्षप-अतसी इति । पाणिनेः सूत्रे (४।२।४) भाष्ये ‘शाखाःसप्तदशानि धान्यानि’ इत्येवादि । ‘ब्रीहिः सामान्यधान्येभ्यः’ । धान्यं ब्रीहि-साम्यकारिः’ इति च कोषकृतः । ‘धाने पीषये साधु’ ४ ४ २८ इति सूत्रात् यत्प्रत्ययेन सिद्धम् ।

२ (†) मन्वशास्त्रे ब्रीह्यानि नवरत्नानि, यथा—
 ‘सुक्ता माषिण्यवेदुर्यगोमेदान् वच्चविदुमी ।
 पञ्चरातं मरकतं नीलश्चेति यथाहृतान्’—इति तन्वशादिः । चन्द्रबुधशुक्रकस्तुरी भोज-रात्रौषे पुष्पकमसि ।

रसद्रव्याणितु स्कान्दे—

दधि-क्षीर-मथाज्यञ्च माक्षिकं छवणं गुडः ।
तथैवेक्षुरसाश्चेति रसाः प्रोक्ता मनीषिभिः १(*) ॥

अष्टाङ्गार्घ्यं स्वरूपमुक्तं, भविष्यपुराणे—

आपः क्षीरं कुशामाणि दध्यक्षत तिलास्तथा ।
यवाः सिद्धार्थकाञ्चैव मर्घोऽष्टाङ्गः प्रकीर्तितः (२†) ॥

धातु सप्तक मुक्तं, तल्लैव—

सुवर्णं रजतं ताम्रं मारकूटं तथैवच ३(‡) ।
लोहं त्रपु तथासीसं धातवः परिकीर्त्तिताः ॥

अत्रारकूटं पित्तलम् । नव कौतुकानि, तल्लैव—

दूर्वाजवाङ्कुरश्चैव बालकं चूतपल्लवः ।
हरित्राद्वय-सिद्धार्थ-शिखी च यत्रीण त्वचः ।
कङ्कलौषधय श्लेताः कौतुकाख्या नव स्मृताः ॥

- १ (०) 'तुवर-मधुर-खण्ड-कटु-तिक्त-अन्नाश्चेति षड्रसाः स्युः । अतान्तरितु तुवरादयः सप्त भवन्ति । 'षड्मौषिधु' इति कथनात् षडेव रसाः । 'षड्रसा, षट् ष, षडेव रिपव सथा' इति व्याधिः । 'रससु रसनायास्तौ मधुराणादिकीमतः' इति न्यायविदः । अन्वद वैयकेशि ।
- २ (†) चौरपुरसादौ साधुव्यम्, तिमिरिकादौ अन्मता, मरीचादौ कटुत्वम्, पटोलपमादौ तिक्तता, सेन्धवादौ लावण्यम्, हिलमीषिकामोचकादौ कषायत्वमिति । चरकौक्ता रसादि सप्त-शरीर-धातवः । भिषजासुपदेशेन षड्रसाः स्युः ।
- „ अदौ पुराणे काशीखण्डे च पाठान्तरं यथा,—
'आपः क्षीरं कुशामाणि-दधि-सर्पिच तच्छुक्ताः ।
जवाः सिद्धार्थकाञ्चैव अष्टाङ्गार्घ्यः प्रकीर्त्तितः ॥'
'आपः क्षीरं कुशामाणि सप्त मधु तथा दधि ।
रज्जानि करवीराणि तद्यारक्तञ्च अन्धनम् ।
अष्टाङ्ग एव अर्घ्यो वै भानवे परिकीर्त्तितः ॥ आनमशास्त्रेऽप्येवमस्ति ।
- „ अन्वमौक्ता धातवो यथा—
'सुवर्णं रज्यताम्राणि हरिताक्षं मगःजिलाः ।
गैरिकाक्षनकाशीसं-तथातिजसदि कुशाः ।
गन्धकीऽम्बकमिव्याया धातवो गिरि संभवाः' ॥ इति अन्वमशास्त्रायाम् ।

पञ्चरजास्युक्तानि, पञ्चरात्रे—

रजांसि पञ्चवर्णानि मण्डलार्थे हिंकारयेत् ।
 शालितण्डुल चूर्णेन शुद्धं वा यवसम्भवम् ।
 रक्तं कुसुम्भसिन्दूरं गैरिकादि समुद्भवम् ।
 हरितालोद्भवं पीतं रजनी-सम्भवं क्वचित् ॥
 कृष्णं दग्ध यवैश्चैव हरितं पीतं (कृष्ण)मिश्रितम् १(॥*) ।

दशाङ्गधूप उक्तः, गन्धयुक्तौ—

पद्भङ्गि-कुष्ठं द्विगुणोगुरुक्ष, ॥
 लाक्षात्रयं पञ्चच तस्य भागः । ॥
 सुरस्रकी सव्वरसः समांसी, ॥
 भागौकमेकं त्रिलवं शिलास्रम् । ॥
 घनस्य चत्वारि मुरस्य चैव ; ॥
 धूपोदशाङ्गः कथितो मुनीन्द्रैः ॥

अत्र द्विगुणौ-दूषंशः । लाक्षात्रयं—लाक्षाया भागत्रयम् । त्रिलवं—भाग-
 त्रयम् । शिलास्रं—शैलेयम् । घनोमुस्ता । मु (पु) रोगगुलः २(†) ।

- १ (०) तन्वसारिच मखलपञ्चदूर्धानि, यथा—
 'पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् यितं तण्डुलसम्भवम् ।
 कुसुमचूर्णसदृशं जम्बू दग्धपुष्पाकजम् ।
 विन्वादि पत्रजं श्याममित्युक्तं वर्णकं कृतम्' ॥
- २ (†) पञ्चाङ्गधूपोयथा, तन्वशास्त्रे—'चन्दनं कुङ्कुमं नवम् । कर्पूरं गुग्गुलीः गुग्गुः । धूपोऽयं चतस्रगुणः ।
 पञ्चाङ्गः समुदाहृतः' (१) तत्रैवाष्टाङ्गधूपः—
 गुग्गुलुगुक्कं तैजपदं मलयसम्भवम् । कर्पूरं बालकं कुष्ठं नूतनं कुङ्कुममथा ।
 चष्टाङ्गः कथितोधूपः देवानां प्रीतिदग्धम् । तत्रैव, दशाङ्गधूपः—
 'कर्पूरं कुङ्कुमगुग्गु गुग्गुलुसंनयीङ्गवम् । केशरं बालकं पदं तन्वजातिकोषमुत्तमम् ।
 सन्धमेतदहृतवृत्तं दशाङ्गोधूपपरितः' । तत्र तु द्वादशाङ्गो यथा—
 " 'गुग्गुलुचन्दनं पदं कुङ्कुमगुग्गुसंनम् । जातोकोषश्च कर्पूरं कटासांवी च बालकम् ।
 लघुश्रीरश्च धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्तितः' ।
 " तत्रैव चोदशाङ्गधूपो यथा,—
 'सुवासं गुग्गुलुः कुष्ठं कर्पूरं मलयीङ्गवम् । देवदाहजटासांवी जातोकोषश्च बालकम् ।
 सुरासांवी च्छगुक्कं लघुश्रीरश्च केशरम् । एषा तथा तैजपदं सन्धमेतदहृतमात्मकम् ।
 " धूपोऽसौ चोदशाङ्गः स्याद् देवताप्रीति कारकः' ॥

दर्भेषु विशेषमाह, मरीचिः—

मासे नभस्यमावास्या तस्यान्दर्भोऽक्षयो मतः ।
अजातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुन ॥

कात्यायनः—

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पञ्चयज्ञियाः ।
समूला पितृदैवत्याः कल्माषा विश्वदैविकाः ॥
कृत्वाः प्रचरणीयाश्च कुशा दीर्घाश्च वर्हिषाः ।

प्रचरणं कर्मसु तदर्हः ।

लघुहारातः—

पथि दर्भां भित्तौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्जयेत् ॥
पिण्डार्थं ये धृ(कृ)ता दर्भा येः कृतं पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्छिष्टप्रलिप्तेषु तेषां त्यागो विधीयते १(३) ॥
नीवी मध्येच ये दर्भा ब्रह्मसूत्रेच ये धृताः ।
पवित्रा स्तद् विजानीयाद् यथाकायस्तथा कुशाः ॥
अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेवच ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

१ (३)

'धृतेः कृतेषु विष्णुत्वे त्यागकोषां विधीयते' इति शेषार्थे श्लोकस्य ।

अत्र धृतेरित्युपपत्त्येवमवतीया, धृतेर्दर्भः पृथक्कोषोपचरितेन ।

दर्भं पट्टलपत्रमाह, रजाकरे—'ऊर्ध्वैशोभवेद्वज्रहा लक्ष्मणसु विष्टरः ।

दक्षिणापत्तौ वज्रहा वामापत्तौ विष्टरः ॥'

त्राक्षिणैपिकावाच—

'वज्रमिः (पञ्चमिः) चापि सार्धमितय वेष्टितम् ।

ऊर्ध्वारिच न मन्त्रं च विजः कुर्यात् कुत्रचित् ॥

'वज्रवासुनि सुष्टाव सन्ने मज्जवटी तथा ।

दर्भसंख्या नविष्टिता विष्टराकारवेद्यपि' ॥ एतत्तु कन्दोनेतराणां विषये बोध्यम् ।

'नितयवेष्टित' मित्यत्र नितय वेष्टित मिति शेषम् ।

तदेवं दर्भपिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।
आज्यस्योत्पवनाथाय तद्द्रव्ये तावदेवतु १(*) ॥

परिशिष्टेच—

कतिभिस्तु भवेद्ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरो मतः ॥
पञ्चाशद्भिर्भवेद्ब्रह्मा तदद्वै न तु विष्टरः २(†) ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥
तत्रैव, आपणुपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं नचो(वो)च्यते ३(‡) ॥
कर्मणां प्रधानाङ्गन्तु तेषु दक्षिणाः ।
तास्तु—विज्ञेयाः कर्मणां प्राणा इति ।

कर्मसु दिगुच्यते—

यत्र दिक्निययो नास्ति जपहोमादि कर्मसु ।
तत्र शिव-दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सोम्यापराजिताः ४(+) ॥
अत्र, अपराजिता. ऐशानी दिक् ।

कृत्याधिकारो—

आसीन ऊर्ध्वः प्रहोवा नियमो यत्र नेहशः ।
तदासीनेन कर्त्तव्यं न ब्रह्मेण न तिष्ठता ५(x) ॥
प्रह्वेण—नष्टेण ।

वशिष्ट—

जपहोमोपवपवासेषु धौतवस्त्रधरो भवेत् ।
अलङ्कृतः शुचिर्मोनी अद्भवावान् विजितेन्द्रियः ६(०) ॥

- १ (°) 'चान्यस्वीत्पवनाथं वनत्' इति भिन्नः पाठः ।
२ (†) तथाच उवाचुथः,—'पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदद्वैततु विष्टरः । तदद्वै मोपयमनः तदद्वैत विजःकृतः' ।
३ (‡) 'यजोपदिश्यते' इति पाठान्तरमसि ।
४ (+) 'तत्र शिवःदिशः' इति भिन्नः पाठोऽसि । 'अथ शिवदिशः शुभप्रदाः ककुभः ईशदिग्वा । चागमे च, दिग्निर्वाययेवम् । 'पूर्वपूर्ववदोसंध्यं प्राचीति कोर्वाते वृधेः । तद्वदधिचं इच्छिषंसाः कोर्वाते कोर्वाते मतम् ।' इत्यन्तु पदिमंत्रं यं वाम्येतेषं प्रकल्पयेत् ।
'अथ ब्रह्मः—प्रचतत्रातुषः ।
" तमेव, 'आसः शुक्लावर-धरः धौताङ्गि-पाश्यामनः' इत्यादि ।
६ (०) 'चामानःकृत' इति पाठान्तरं उच्यते ।

याज्ञवल्क्यः—

यदि वाग् यम लोपः स्यात्तपादिषु कथञ्चन ।
व्याहरे द्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥
उपवीतिना विहितं सर्वं द्विजेन कार्यम् ।

तत्र कात्यायनः—

सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्धशिखेनतु ।
विशिखोव्युपवीतञ्च यत् करोति न तत्कृतम् १(*) ॥

बौधायनः—

कार्योयुक्तोनरो नामेरधः स्पर्शाञ्च वज्रं येत् ।

मनुरपि—

षण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः इवा तथैवच ।
रजस्वलाश्च षण्डश्च नेक्षेरन्नहनतो द्विजान् ॥
होमे प्रदाने भोज्येच यदेभिरभिवीक्षितम् ।
देवे हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्य यथायथम् ॥

स्कान्दे—

पाषण्डिनश्च पतिता ये च वै नास्तिका द्विजाः ।
पुण्य कर्मणि तेषां वै सन्निधिर्नैव्यते क्वचित् ॥

कात्यायनः—

पित्र्य मन्त्रानुद्भवेन आत्माळंमे अवेक्षणे २(†) ।
अधोवायु-समुत्सर्गे प्रहासेऽनृत भाषणे ॥

- १ (०) विचोः करचं—'तविचोः—परमम्' इति । 'इदं विचरि'ति च करिन् । चचवां च विचरि
दक्षया अपेत् । अन्वयं सनातनम् । तत्रैव 'यः करिन् पुच्छरीकाचं सवाङ्माभ्यन्तरः उचिः'
२ (1) 'निविचच चवेचवे' इति भिन्नः पाठः ।
" तत्रापि 'विचो तिचको चके कुर्व्यात्' । 'गायत्र्यानु प्रहासना नेचं वापुष्पभृतः
तूर्धोभूत्वा समाधाय नो गच्छेन्नविचोचवेत्' ।
चचत् पाररकग्यस्य स्य-हरिहर-गहाधर-भावादिचचि ।
" देवान् चवे विचोः करचमाचनम् इचिचचचचं वा कुरीत् ।

मार्जारं मूषकं स्पर्शं आकृष्टे क्रोधं सम्भवे ।

निमित्ते ध्वेषु सर्वत्र कर्म कुर्वन्तुस्पृशेत् ॥

अत्रात्मात्मने—यज्ञादौ हृदयस्पर्शं । अवेक्षणे—यज्ञादिविहिते अधमेक्षणे
इति—कचित्पदम् १(१) ।

वायुपुराणे—

कण्डणं पेषणञ्चैव तथैवोलेखनं परम् ।

सकृदेव पितृणां स्याद् देवताया स्त्रिरुच्यते ? ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

मन्त्रेणोऽङ्कारं पूतेन स्वाहान्तं च विचक्षणः २(†) ।

स्वाहावसाने जुहुयाद् ध्यात्वैवं मन्त्रं देवताम् ॥

कात्यायनः—

बह्वक्षरं वा स्वशास्त्रोक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं भवेत् सदा ३(‡) ॥

यत्रान्नातं स्वशास्त्रोक्तं पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिः स्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि कर्मसु ॥

अग्निहोत्रादीति,—यथा छन्दोगादिभिर्यजुर्वेदे—

विहितमग्नि होत्रादि कृत्य-सकलमनुष्ठीयते तद्वदित्यर्थः ।

प्रवृत्तमन्यथा कुर्यात् प्रमादात् कथञ्चन ४(+) ।

यतस्तत्त्वन्यथाकृतं तत्तु एव समापयेत् ।

प्रवृत्तं मारब्धम्, अन्यथा भूतं वैपरीत्यमात्रम् ५(०) ॥

समाप्तौ यदि ज्ञानीयान्मयेनदन्यथा कृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यान्नाहृत्तिः सर्वं कर्मणः ॥

१ (१) कचित्पदं प्राक्कान्दोक्तश्रीकेऽभि । (?) देवशारङ्गकं देवविचारमिति श्रियम् ।

२ (†) 'सर्वमन्त्रप्रयोगेषु कृत्वात्मादौ प्रयुज्यते ।

तेन संपरिपूर्णाणि यद्योक्तानि भवन्ति' इति श्रुतिः ॥ 'स्वाहात्मनः' इति भिन्नः पाठः ।

३ (‡) 'कृते सर्वमेवेदितम्' कचित् पाठान्तरमिति ।

४ (+) अत्र 'यदि होत्रान् कथञ्चन' । 'यदि कथञ्चन कथञ्चन' इत्यं पाठान्तरञ्च दृश्यते ।

५ (०) यत्, विहितं कृत्यमारब्धं प्रमादाद् यदि विपरीतं याते तदैव पुनरनुष्ठेयम्, इति ।

भट्टपादः—

प्रधानास्या क्रिया यत्र साङ्गन्तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्या क्रिया यत्तु (यातु) नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥

यत्र प्रधानस्याकरणं विस्मृतेः तत्र तत्साङ्गं पुनः कर्तव्यम्, यत्रत्वङ्गस्यैवाकरणं तत्र नाङ्ग प्रधान करणं १(*) नाप्यङ्गमात्र करणम् । किन्त्वं गाकरण-निमित्ते प्रायश्चित्तमेव कार्यमित्यर्थः ।

यथोक्त वस्तु सम्पत्तौ भ्राष्टं तदनु कारयेत् ।

यवानामिव गोधूमा श्रीहीणामिव शालयः ॥

आज्यं द्रव्यमना(नोद्देशे) जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापति रिति स्थितिः ॥

अनादेशे—द्रव्यान्तरा विधाने इति ।

मन्त्रस्य देवतायाश्चाविधाने प्रजापति देवता प्राजापत्यो मन्त्रश्च ज्ञेयः । स च महाव्याहृत्यात्मकः २(†) ।

प्रतिनिधि प्रस्तावे पैठीनसिः—

अप्राप्तं प्रथमं द्रव्यं तदभावेतु माहिषम् ३(‡) ।

बौधायनश्च—

आज्यहोमेषु सर्वत्र गव्यमेव भवेद् घृतम् ॥

तदभावेतु माहिष्यं आजामाविक मेव च ।

तदभावेतु तैलं स्यात्तदभावेतु जर्तिलम् ॥

तदभावेतु कौसुम्वं तदभावेतु सर्षपम् ।

जर्तिलाः,—आरण्यतिलाः । आरण्यजं जर्तिलम् ।

१ (*) 'तत्र न सांग्रधानकरणं' इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

२ (†) कुमारो ज्ञेयं सङ्गवाहृत्यात्मक इति । अन्वेतु प्रोक्तः, 'मन्त्राणादिभिः गायत्री' तथापि 'गायत्री वा इदं सर्वं यत्किञ्च' इति आन्वोद्ये । वैश्वानसु देवतामादिभिः विश्वदेव । मन्त्राणादिभिः तन्मन्त्रैरेव तत् कारणं वेति । प्रथमद्रव्यं—गव्यघृतम् ।

३ (‡) 'गव्यघृतं घृतश्रेष्ठम्' । अजादभवं 'आज्यं वा' अज्याः शिष्या भवं चापि चम् । महिष्याभवं माहिष्यम् । गोः प्रभवं घृतं गव्यं मिति । साम्प्रतिकं गामपत्यं घृतम् ज्ञापितम्, तद्देवे, पैठे च अयाज्यम् । जर्तिलास्तु शुक्रयजुः संवितायां होमि विहिताः ।

ब्रह्मवैवर्ते—

सुबाहुना प्रभे कृते विश्वामित्रः, तत्राह ।
दानकाले देवतात्वं प्रतिमादेः प्रकीर्तितम् ।
धेनुनामपि धेनुत्वं श्रुत्युक्तं दानयोगतः ॥
दातुर्वै दानकालेषु धेनवः परिकीर्त्तिताः ।
विप्रस्य ज्ययकालेषु द्रव्यं तदिति निश्चयः १(*) ॥
दान सम्बन्धि-विप्रेण द्रव्यमादाय गच्छता ।
तत् सर्वं विदुषा तेन विक्रेयं स्वेच्छया विभो ॥
कुटुम्ब भरणं कार्यं धर्मकार्यैश्च सर्वैशः । इति २(†)
अन्यथा नरकं यातीत्येव माह पितामहः ॥

अथ दक्षिणा निरूपणम् ।

भविष्यपुराणे—

अत्र सामान्यतो दानादि प्रक्रम्योक्तम् ।
अदत्त-दक्षिणं दानं ब्रतञ्चैव नृपोत्तम ! ३(‡)
विकलं तद्विजानीयाद् भस्मनीव हुतं हविः ॥

षट्त्रिंशन्मते—

अद्वायुक्तः शुचिर्दान्तो दानन्दघातु सदक्षिणम् ।
अदक्षिणन्तु यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

- १ (*) 'व्यपकालितु' इति पाठान्तरम् ।
२ (†) तथाच श्रुतिः 'इहो च मातापितरौ साधो भार्या सुतः मिथः ।
अथ कार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरन्नवीत्' । अथ कुटुम्बा माताशयः ।
पीण्यवर्गाः—'माता पिता गुरुभार्या प्रजादीनाः समाश्रिताः ।
अथागतोऽतिथियाधिः पीण्यवर्ग उदाहृतः' इति चाङ्गिकाचार तत्त्वं ।
३ (‡) 'त्रिंशत्पूर्वेषु यद् दानकदानमाय कल्पने' इति श्रुतिः । अथ—
'कर्म कर्मणि सम्पूर्णे तत्तत्तथा द्वेष दक्षिणाम् ।
नददाद् ब्राह्मणेभ्यश्च देवेनाज्ञानतोऽथवा ।
सुखेण समतीनेन विगुणा सा भवेद्भ्रुवन्' । इति श्रुती ।
मैत्रायणो परिशिष्टे—'दक्षिणात्तानि मृत्माना भत्यानां ददाति न त्वं यजेत्' ।
अथ अतपश्च श्रुतिश्च—'तस्मान्नाद'अथ' हविः स्वादिति' ।

गृह्यपरिशिष्टे—

दक्षिणा लाभे मूलानां फलानां भक्ष्याणां दक्षिणान्वदातीति । विशेषविहित-गो-
बस्त्रादि दक्षिणा दान व्यतिरिक्तेषु सामान्यतो विहित-दक्षिणेषु गवादि दानेषु ।

तत्र व्यासः—

सुवर्णं परमन्दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
सर्वेषां च दानानां सुवर्णं दक्षिणेष्यते ॥

रामायणेऽपि श्रीरामं प्रति वसिष्ठः—

सुवर्णमेव सर्वत्र दक्षिणासु विधीयते ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति भवेयुस्ते पूताः सदा ॥

भविष्योत्तरे—

काम्यं यद्दीयते किञ्चित्तत् समग्रं सुखावहम् ।
असममन्तु दोषाय भवतीहपरत्रच ॥
तस्मार्जं दक्षिणाहीनं विधान—विकलं नच ।
देयं दानं महाराज ! समप्रफलकाक्षया ॥

दक्षिणामानानुक्तौ विशेषः १(❀)स्कान्दे—

देयद्रव्यं तृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् ।
अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वापि शक्तिः ॥
होतृणां च सर्वेषां त्रिंशत्पलमुदाहृतम् ।
अध्येतृणां तदद्धेन द्वारपानां तदद्धेन इति ॥

अयं दक्षिणा विभागोऽनुक्त—विभागविशेषेषु दानान्तत्त्वपि अवगन्तव्यः ।

तत्रैव तुला पुरुषादि प्रक्रम्योक्तम् २(०) ।

दक्षिणाच शतं चार्द्धं तदद्धं वा प्रदापयेत् ।

अस्त्रिंशत्पलं च सर्वेषां दशनिष्कान् प्रदापयेत् ॥

१ (०)

‘नद्यादि दक्षिणां करोः’ इति पाठाकारम् ।

२ (०)

चिह्नपुराचे इति ईनादी पाठः ।

भविष्यपुराणे उत्तरभागे—

ज्ञेयं निष्कशतं पार्थ ! दानेषु विधिरुत्तमः ॥
 मध्यमस्तुतदद्धेन तदद्धेनाधमः स्मृतः ।
 मेव्याञ्च कालपुरुषे तथान्येषु महत्सुच १(*) इति ।
 अत्रान्येषु तिलगर्भादिषु ।
 एवं बृक्षे रथेध्मेच धेनोः कृष्णाजिनेऽपिच ।
 अशक्त स्यापि प्राप्तोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः २(†) ॥
 अतोऽप्यल्पेन यो दद्यान्महादानं नराधमः ३(‡) ।
 प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःखशोकावहं भवेत् ॥
 अयञ्चात्यशक्त विशेषो(शये) ज्ञेयः ।
 शत निष्कसमोपेतं तदर्द्धार्द्धमथापि वा ।
 अतोन्यूनं नदातव्यं अधिक फलपूर्(कु)जितम् ॥
 इति गरुड पुराणोक्तेः ।

—*—

व्यासः—

सुवर्णं रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेववा(च) ।
 नित्यभ्राद्धं देवपूजा सर्वमेव सदक्षिणम् ४ ० ॥
 नित्यं देयानि राजेन्द्र ! गावः पृथ्वी मरस्वती ।
 दातारं तारयन्त्येते पाठ-वाप(ह) प्रदोह्नैः इति ॥

अत्र सुवर्णादि दाने यानि, सुवर्णं दद्यात्, रजतं दद्यादित्यादिरूपेण विहितानि नान्येव ज्ञेयानि, नतु सुवर्णनिर्मित ब्रह्माण्डभद्रनिध्यादि दानानि तत्रच दक्षिणा विधानम् ।

- १ (*) 'महत्सु'—महादानानि दानादिषु यानात्तरं वा ।
 २ (†) 'रथेध्मेच' 'रथेध्मेच' इति च ईसाइयादौ पाठान्तरमस्ति ।
 'कृष्णाजिनस्यच' सस्यक् पाठः । 'चमक्रव्यापि ज्ञेयोऽयं, मिति सस्यक् पाठः ।
 ३ (‡) चच 'नराधिप इति मिश्रः पाठः ।
 ४ (०) 'सर्वमेव सदक्षिणम्' इति पाठान्तरमस्ति । यमः 'इती यज्ञस्यदक्षिणः' । 'यष्टाव दक्षिणाधीन' इति च । जगतां सर्वेषु सस्युषे तन्वया दीव दक्षिणात् ।
 नदद्याद्दामाञ्चैव चत्यादि दोष मुनि वचनेः 'सर्वमेव सदक्षिणम्' इत्यं पाठः संयान् इति ।

मातृस्ये—

पितृणां राजतं पात्रं अथवा रजतान्वितम् ।
 शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तं पितृवल्लभम् ॥
 अमङ्गलञ्च यज्ञेषु देवकार्येषु वर्जितम् ।
 रजतं दक्षिणा माहुः पितृकार्येषु सर्वदेति ॥
 इति दक्षिणा निरूपम् ।

—*—

अथ द्रव्य मानम् ।

—*—

तत्र सुवर्णपरिमाणमाह, मनुः—

जालान्तर गतेभानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः १(†) ।
 प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रस रेणुं प्रचक्षते ।
 त्रसरेण्वष्टकं ज्ञेयं लिष्ट्रैका परमाणुतः ॥
 ता राजसर्षपस्तिष्ठ स्ते त्रयो गौरसर्षपः ।
 सर्षपाः षड् यवोमध्य स्त्रियवन्त्वेकं कृष्णतः(लः) ॥
 पञ्चकृष्णलको माष स्ते सुवर्णस्तु षोडश ।
 पलं सुवर्णाञ्चित्वारः पलानि धरणं दश ।
 द्वे कृष्णले समधृते विह्वेयो रौप्यमाषकः ।
 ते षोडशस्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ॥
 कार्षापणस्तु विह्वेयस्ताञ्चिकः कार्षिकः पणः ।
 धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥
 चतुः सौवर्णिको निष्को विह्वेयस्तु प्रमाणतः ।
 एक कृष्णल, एक गुञ्जा । ते सुवर्णास्तु षोडशैति ।
 ते पञ्च कृष्णलकाः षोडश माषकाः सुवर्ण इत्यर्थः ।
 अस्यैव कर्ष इति संज्ञान्तरम् ।

तथाच विष्णुगुप्तः—१(०)

प्रकारान्तरेणाह, सुक्षेत्रे यथावन्मध्यपाककाले निष्पन्ना धान्यमाषाः । दश-
सुवर्णमाषः, पञ्चवा गुःत्राः, सुवर्णमाषकः । ते षोडश सुवर्णः, एवं प्रमाण—
एवं प्रमाणसिद्धस्य संज्ञाकर्ष इति । चतुः कर्ष पलमिति । ते पूर्वोक्ताः पञ्चकृष्णलका-
माषाः ।

वृहत् पराशरेच—

पञ्चगुञ्जैर्मवेनमाषः कर्षोऽष्टादशभिश्च तैः ।

तैश्चतुभिः करं प्रोक्तं दण्ड(श)मानञ्च पेशसः ॥

अत्र पेशसः—सुवर्णस्य ।

याज्ञवल्क्यः—

क्रिष्णलः पञ्चते माषः ते सुवर्णं चतुष्टयस्य निष्कसंज्ञापिच २(*) ।

तथाच विष्णुः—

राजसर्षपे स्त्रयं गौरसर्षपः, ते षड्यवः, तत् त्रयं कृष्णलम्, तत्पञ्चकं माषः,
तद्द्वादशकमक्षार्द्धं, तत् चतुर्माषकं सुवर्णः, तच्चतुसौवर्णिकोनिष्कः इति ।

ब्रह्मप्रीक्ते—

पलानां विंशतिवींशः पञ्चवीशा स्तुला मता ।

उदतौलिकः सप वस्याद् भारो विंशति तौलिकः ॥

मतान्तरेतु—

भारस्तु विंशतिवीश' पञ्चविश्यस्तुला मता ३(†) ।

इति संक्षिप्तं ब्रह्म्यमानम् ॥

—*—

- १ (०) विष्णुगुप्तः षोडशः, तदीयांशं शास्त्रं । ईमाहो विषयंऽभिन् परिभाषाप्रकारे षड-
शा षड् तमाहति । अत्र तु तन्नाम् संश्लिष्योक्तम् ।
अत्र याज्ञवल्क्यः—पशुरेच-विधा-राजसर्षप-गौर-यव-कृष्णल-माष-सुवर्ण-अरब-दण्डमाष-
अतमान-निष्कापचादीनुवाच । पशुरात्रे, एवमेव विष्णुः तौ प्रोक्तम् । एवं ज्योतिषैच—
तद्येषामनाय विस्वमाञ्जं अति ।
- २ (०) कृष्णलः पञ्चते माषासौ सुवर्णं चतुष्टयम् ।
पलं सुवर्णं चतवारः पञ्चवापि प्रचोर्षितम् ॥ इति याज्ञवल्क्यः ।
- ३ (†) विष्णुगुप्तः—'विंशति तौलिकोभारः, एवमेव भारस्य उदतौलिक इति विंशतीश संज्ञा' ।
'तुलाः अताः' इति भिन्नः पाठः ।

अथ रौप्यपरिमाणम् ।

—*—

अत्र विष्णुगुप्तः—१(०) ।

रूप्यस्य सुवर्णाङ्गुलं मानमभिधीयते । अष्टाशीति गौरसर्षपा रूप्यमाषकः ।
ते षोडशधरणं निष्पावा विंशतिर्वा । रूप्यपलञ्च । दशधरणकम्, तत्पलानां शतं तुला,
तत्तुलाविंशतिर्भार इति ।

मनुश्च—

द्वे कृष्णले समधृते विज्ञे यो रौप्यमाषकः ।
ते षोडशस्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ।
कार्षापणस्तु विज्ञेयः ताम्रिकः कार्षिकः पणः ।
धरणानि दशज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।
चतुः सौवर्णिको निष्क विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥

धरणस्यैव संज्ञान्तरं पुराण इति । चतुः सौवर्णिको निष्क इत्यत्र सुवर्णग्रहणं
सुवर्णपरिमाणं प्राप्स्यर्थम् ।

ततश्च सुवर्णचतुष्टयपरिमितं रजतं राजतो निष्क इत्युक्तं भवति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

द्वे कृष्णले रूप्यमाणो धरणं षोडशशैव ते ।
शतमानन्तु दशभिर्धरणैः प(क)ल्लमेवतु ॥
निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः ।
अत्रापि सुवर्णपदं पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

—*—

अथ ताम्रपरिमाणम् ।

—*—

मनुः—

कार्षापणस्तु विज्ञेयः ताम्रिकः कार्षिकः पणः २(†) ।

१ (०)

चच निष्पावा इत्यत्र निष्पा इति पाठः ।

२ (†)

इति प्रायश्चित्तपरिमाणं प्रकृतं पुनश्चतुः ।

कार्षिकः कर्षपरिमितः, ताम्रिकः पण इति । कर्षपरिमितः ताम्रिकः पणः, स कार्षापण इत्यर्थः ।

याज्ञवल्कोऽपि—

कार्षिकस्ताम्रिकः पण इति । कर्षपरिमितं ताम्रं ताम्रपण-इत्यर्थः । कर्ष-शब्देण सुवर्णपरिमाणं लक्ष्यते । ते षोडशाक्ष्यः (क्षः) कार्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम्— इति निघण्टुवचनात् । ते पूर्वकृताः । पञ्चगुणमाषाः । षोडशाक्ष्यः(क्षः) स एव च कर्ष इत्यर्थः ।

बृहस्पतिः—

ताम्रकर्ष कृता मुद्रा विज्ञेयः ताम्रिकः पणः ।
स एव निष्पावाज्ञेयाः, ताम्र पञ्चगुणमाषाः । षोडशाक्षः स एव कर्ष इत्यर्थः ।
स एवाह—स एवच (यत्) पाविका ज्ञेया स्ताश्चतस्रस्तु धानक इति ।

नारदः—

कार्षापणस्तु पूर्वस्यां दिशि रौप्ये प्रवर्तते ।
पणोर्निष्कद्वयः पूर्वस्यां षोडशैव पणः सतु ॥
एतत् पणसंज्ञकः । स्वरूपन्तु, स्मृत्यन्तरे— षोडशपणः पुराणः ।
पणो भवेत् काफिनी चतुष्केण, पञ्चाहते अतुभि-
वराटकैः काफिनी चैका ।
वराटकादि समुदयान्तानां संख्यानां स्वरूपमुक्तम् ।

आदित्य पुराणे—

एकं दशं शतञ्चैव सहस्रं चेति सप्तम ।
यथोत्तरं दशगुणं सहस्राणि दशायुतम् ॥
शताहृतं सहस्रन्तु प्रोच्यते नियुतं बुधैः २(†) ।
तथा शत सहस्राणि दश नियुतं मुच्यते ॥
शतं शत सहस्राणि कोटिरित्यभिधीयते ।
अर्बुदं दशकोट्यश्च वृन्दं कोटिशतं विदुः ।

१ (५) चतुर्षोऽपि इति उच्यते पाठः स्यात् । इमांश्री तथे चापि ।
२ पूर्वस्यादिभिः— शतदशैश्च दश-भागज्योतिषपुर-कामरुपादी ।
३ (†) 'नियुतम्' इत्यत्र सच 'नियुतं' इत्यत्र नियुतमिति केषिचदन्ति ।

सहस्रं कोटयश्चापि खर्व्वमाहुश्च तद्विदुः ।
 दशकोटि सहस्राणि निखर्व्वमिति संज्ञितम् ॥
 शतं कोटि सहस्राणां शङ्करित्यभिधीयते १(*) ।
 सहस्रं कोटयश्चापि पद्यमात्रन्तु तद्विदुः ॥
 सहस्रन्तु सहस्राणां कोटीनां दशधा पुनः ।
 गणितं तु समुद्रं वै प्राहुः संख्याविदो जनाः ॥

भास्करीये—

वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिनी २(†) ।
 ताश्च पणश्चतस्र इति । गोमूल्य विषयेऽपि—
 द्वात्रिंशत् पणिका गावः वत्सः पौराणिको मतः ३(‡) ।
 वृषे षट्कार्षापणका अष्टावनडुहि स्मृताः ॥१॥
 दशकार्षापणो धेनो रश्वे पञ्च दशैव तुः ।
 हिरण्ये कार्षापणकाः पणा नव तथाधिकाः ॥२॥
 वस्त्रे कार्षापणाश्छागोऽष्टौ पणा द्वादशाविके ।
 वृषल्यामथ पञ्चाशन्मूल्यं कार्षापणाः स्मृताः ॥३॥
 वृके पञ्चाशदेवस्याद् गजे पञ्चशतानि च ४(§) ।
 पञ्चकार्षापणाः प्रोक्ताः दोलायां षड्स्थे तथा ॥४॥
 गृहेऽष्टौ कार्षापणकाः ताम्रे कर्षापणः स्मृतः ।
 ताम्रे कर्षेपि च पण इति मूल्य प्रकल्पना ॥
 अधिकं कल्पयेन्मूल्यं न्यूनं वित्तानुसारतः ।

इति मूल्यदक्षिणा विषयकः आवश्यकदाने मुख्यासम्भवे प्राङ्गम् । अधमोक्ष्यं
 पणः सति वित्ते नाश्रयणीयः ।

निष्काः पञ्चप्रदातव्या धेनोः पञ्च पौराणिकाः ॥
 धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः ।
 निष्कं तदद्दं पादं च तदद्दं मथाऽपि वा ॥

१ (*)	चण्ड 'शङ्कः' इति पाठान्तरमस्ति, ब्रह्माष्ट पुराणे ।
२ (†)	भास्कराय लौकावल्याम् । इतोऽप्यदप्यस्ति ।
"	प्रायश्चित्त प्रस्तावे गीर्वाणायधारणे ।
३ (‡)	'वस्तुः कार्षापणो वरः' इत्यनपि भिन्नः पठः ।
४ (§)	'वृके' इत्यत्र वृगे इति वा इति च भिन्नः पाठः ।

तुरीयां शः प्रदातव्यः पञ्च कार्याणानि च ।
त्रयः कार्याणाम्भवे शक्तितो मूल्यकल्पना १(६) ॥
निष्कोदीनारः । दीनारस्तु भवेत् कर्षः शतैः कार्याणैस्तथा ।

विष्णुगुप्तः—

दीनारोरौपकेष्टा विशल्या परिकीर्तितः ।
सुवर्ण—सप्ततितमोभागो रौप्यक इत्येते ॥
सुवर्णश्च, कृष्णलः पञ्चते माषा स्ते सुवर्णस्तु षोडश ।
पणः कार्यापणः । षोडशमाषाः कर्षः सुवर्णस्य ।
सुवर्णैः षोडशपणः ।
पुराणानां भवेत्काफिनी चतुष्केण पञ्चाहृतैश्चतुर्भि-
र्वराटकैः काफिनी चैका इति २(†) ।
पञ्चगुत्या भवेन्माषः ससुवर्णस्तु षोडश । माषः कर्षः ।
वराटकानां दशकद्वयञ्च याः साः काफिनी ताश्च पणश्चतस्रः ।
तेषोडशद्रव्यस्य मिहैव वाच्यम् ३(॥) ।
द्रव्यैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः ।
सुवर्णपक्ष माश्रित्य सुवर्णाद्धै मथापिवा । वाच्य इति ।
पञ्चकार्याणानि वेत्युक्तं कार्यापणक्रमः ।
पुराण इति पर्यायः ।
सुवर्णं वाथ दातव्यं निष्कं वाप्यथ कल्पयेत् ।

- १ (†) अत्रादर्शं पुस्तके पाठ व्यत्ययोभसोत्रव्यनृमीयन । विष्णुगुप्तोऽप्यन्वेऽवादीत् । कात्यायन-
मते—ते षोडश सुवर्णस्तु दीनारस्तु निष्कः कृतः । तत्र—षोडशभागैरिति सुवर्णः
स्यात् । चिकेस्तु दीनारः स्यात् । अत्राश्रित्यव्ययं च—'भवेत् षोडशः साटेः
सुवर्णैः पुनः कृतम्' ।
- २ (†) कात्यायनः—
'साधो विंशतिभागस्तु द्वयः कार्यापणस्य ।
काफिनीतु चतुर्भागे माषस्य च पणस्य च' इति ॥
- ३ (०) अत्र पाठस्य महान् व्यत्ययो दृश्यते । धर्मोः पञ्चभिराद्यार्षा मन्थानां चिपीराशिकी' इति ।
'दीनारो रौप्यकैरष्टा विशल्या परिकीर्तितः' । इति विष्णुगुप्तः । 'ते षोडश सुवर्णैस्तु
दीनारस्तु निष्कः कृतः' इति कात्यायनः । ते धानका इत्यर्थः । स सुवर्ण इति, ते
सुवर्णं इति च पाठान्तरम् ।

तथा, तदद्भर्द्धिं मयापिवा निष्काः पञ्चप्रदातव्याः ।
 धेनोः पञ्च पौराणिक इति पथ्यायः ।
 दीनारस्तु भवेत् कर्षेः शतैः कार्यपणैस्तथा ।
 इति संक्षिप्त मूल्याध्यायः ॥
 तथा कात्यायनोक्त द्रव्यपरिमाणञ्च ।

—*—

अथ धान्यादि मानम् १(ः) ।

—*—

भविष्य पुराणे—

पञ्च कृष्णलकोमाषस्तैश्चतुः षष्टिभिः पलम् ।

स्कान्दे च—

पलद्वयन्तु प्रसृतं द्विगुणं कुडुवं मतम् ।
 चतुर्भिः कुडुवैः प्रस्थः आढकस्तैश्चतुर्गुणैः २(॥) ।
 आढकैस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोणञ्च कथितोबुधैः ।
 कुम्भोद्रोण द्वयं सूर्यः खादी द्रोणास्तु षोडश ॥
 द्रोणद्वयस्यैव संज्ञा, ताश्च सूर्य इति केचन ।

बराह पुराणे,—

पलद्वयन्तु प्रसृतं मुष्टि रैकपलं स्मृतम् ।
 अष्ट-मुष्टि भवेत्कुम्भिः कुञ्चैरष्टौच पुष्कलम् ॥
 पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ।
 चतुराढको भवेद् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ३(ऽ) ॥

- १ (ः) 'यव-नोपुस-धान्यानि तिलाः कण्डू सधेवच ।
 क्षामाकं योगकश्चैव समधान्यसुहाइतम् ॥' इति षट्-त्रिंशत्कते ।
 २ (॥) 'चतुर्भिः कुडुवैः प्रस्थः प्रस्थासुवार आढकः' इति पुस्तकान्तरे पाठः ।
 ३ (ऽ) चतुर्भिः सैतिकाभिश्च प्रस्थ एकः प्रकीर्तितः' इति-शेनादिः ।

विष्णु धर्म्मोत्तरे—

पलन्तु कुडुवः प्रस्थ आढकोद्रोणएव च !
धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥
द्रोणैः षोडशः खाद्दी(री)विंशत्या कुम्भ उच्यते ।
कुम्भैस्तु दशभिर्वाधो(क्षो) धान्यसंख्याः प्रकीर्त्तिताः ॥

‘विंशत्या’ इत्यत्र द्रोणैरित्यनु सज्यते । तेन कुम्भोद्रोणद्वयमिति पूर्वोक्तपक्षाद्
विंशति द्रोणमितः कुम्भ इत्यपरः ।

षट्सहस्र परिमितः कुम्भ इति केचित् ।
एतेषाञ्च पक्षाणां देशकालात्माद्यपेक्षया व्यवस्था ज्ञेया १(॥) ।

स्कन्दपुराणेच—

पलद्वयेन प्रसृतं द्विगुणं कुडुवं मतम् ।
चतुभिः कुडुवैः प्रस्थ आढकस्तैतुर्गुणैः ।
चतुराढको भवेद् द्रोण इत्येतद् द्रव्यमाणकम् ॥
चतुर्गुणैर्भवेद् द्रोण इत्यन्यत्र पाठः ।
द्रव द्रव्यमान मित्यर्थः ।

ग्रन्थान्तरे च—

लाज-पायस-नालिकेर सलिले सूत्रेजले..... ।
द्वात्रिंशत्पलिकः पलैर्धृतिमितैः प्रस्थैश्च षट् सम्मतः ।
तैल क्षौद्रघृतेषु विंशति पलैर्दध्नस्तु पञ्चोत्तरैः ।
प्रस्थः क्षीरगतो बुधे निर्गदितस्त्रिंशत्पलैरेवतु ॥
अत्र धृतिरष्टादश संख्येति ।

१ (०)

तथाच च, तो,—

‘द्वेयं कामं तथाकामं द्रव्यं द्रव्यप्रयोगजनम् ।
उपपत्तिसवस्थाच्च ज्ञात्वा धर्मः’ ‘नसाचरित्’ इति ॥
दंष्ट्रसिद्धेयु च—

‘पलैर्दशभिः प्रस्थो मानवेषु प्रकीर्त्तितः’ । मानधं पाटखोपवादी ।

‘काकिनोतु चतुर्मानो माषस्य च पञ्चस्य च ।

पञ्चनयाः प्रदीक्षितु संशये व्यावहारिकौ’ ॥

कार्वाण्योदधिष्वस्यादिनि रौप्यं प्रवर्त्तते’ । दक्षिणापथ इत्यर्थः

‘पलैर्निबद्धः पूर्वं स्थां षोडशेष पञ्चस्यतु’ । पूर्वस्थां वहादी । नञ्चनयाः पञ्चनद प्रदीक्षे इति ।

गोपथ ब्राह्मणेच—

पठ्व कृष्णलको माषकै श्वतुः षष्टिभिः पलम् ।
 पलैर्द्वात्रिंशद्भिः प्रस्थः मागधेषु प्रकीर्तितः ॥
 आढकस्तैश्चतुर्भिः स्नाद्द्रोणः स्याच्चतुराढकः, इति ।
 इति संक्षिप्तं धान्यापरद्रव्ययोः मानविधानम् १(*) ।

—*—

अथ भूमानम् ।

—*—

आदित्य पुराणे—

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
 प्रथमन्तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥
 त्रसरेणुस्तु विज्ञेयः अष्टौ ये परमाणवः ।
 त्रसरेणुस्तु ते षष्टौ बालाप्रं तत्स्मृतं बुधैः ॥
 बालाप्राण्यष्ट लिक्षातु यूकालिक्षाष्टकं बुधैः ।
 अष्टौ यूका यवं प्राहु रङ्गुलन्तु यवाष्टकम् ॥
 द्वादशाङ्गुल मात्रावै वितस्तिस्तु प्रकीर्तितः ।
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या न्यासः प्रादेश उच्यते ॥
 तालः स्मृतो मध्यमश्चा गोकर्णश्चाप्यनामया ।
 कनिष्ठया वितस्तिस्तु द्वादशाङ्गुलिका स्मृता ॥
 रत्नि स्त्वङ्गुलपर्वणि विज्ञेय स्त्वेक विंशतिः ।
 चत्वारि विंशतिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुलानितु ॥
 किष्कूः स्मृतो द्विरत्निस्तु द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ।
 षण्णवत्याङ्गुलैश्चैव धनुर्हण्डः प्रकीर्तितः ॥

१ (०)

भागविंशत्यधोपरिकं धान्यमानमुक्त्वा पथाम् स्नादोक्तं द्रव्यमानमुक्तम् । स्नादोक्तानि यवादि—योगकान्तानि षष्टादशधात्वानि । मतान्तरे,—षट् विंशते सप्तविधानि धान्यानि । द्रव्याणि, सप्तोदीनि । ननु देवकोक्तं रसादिसप्तधातवः । बोद्धव्येतु चित्वादीनामपि षण्णवत्यानां भागत्वम् ।

धनुर्दण्ड युगं नालिख्योद्योतेर्यथाङ्गुलैः ।
 धनुषा त्रिशता नव्वचमाहुः संख्याविदोजनाः ॥
 धनुः सहस्रे द्वेषापि गव्युति रूपदिश्यते १(*) ।
 अष्टौ धनुः सहस्राणि योजनन्तु प्रकीर्तितम् ॥

वृहस्पतिः—

दशहस्तेन दण्डेन त्रिशदण्डा निवर्तनम् ।
 दशतान्येव गोचर्ममं ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः २(†) ।

मात्स्ये—

दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिशदभानिवर्तनम् ।
 त्रिभागहीनं गोचर्मं मानमाह प्रजापतिः ॥

सिद्धान्त शेखरे—३(‡) ।

परमाणु मारभ्योक्तं मानम् ।
 जालान्तरगते भानौ दृश्यादस्थन्तुयद्रजः ।
 परमाणुः स उद्दिष्टः बालामं नैरथाष्टभिः ।
 बालामैरष्टभिक्षा यूका लिखाष्टकेन च ।
 यूकाष्टकञ्च यं प्राहु र्यवानामुदरैस्तथा ।
 अष्टभिक्षाङ्गुलं तिर्यग्यवानामुत्तमं मतम् ।
 सप्तभिर्मध्यमं प्रोक्तं षड्भिः स्यादधमाङ्गुलम् ॥
 ब्रीहिभिर्वा त्रिभिः स्याद्वै (तैः) मध्यमाङ्गुलमीरितम् ।
 मध्यमोमध्यमः प्रोक्ते(क्तं) षड्भिः स्यादधमाङ्गुलम् ॥
 ब्रीहिभिर्वा त्रिभि स्तत्तैरधमाङ्गुलमीरितम् ४(+)
 मध्यमन्तु त्रिभिः साद्वैक्षतुभिस्तत्तथोत्तमम् ॥

१ (*) 'धनुः सन्तुमरं विजः' इति पाठान्तरं समस्तं तस्य दृश्यते एकस्मिन् पुस्तके । परम-
 म्यक्तं पाठोविष्णु धर्मोपनिषत् उक्तं यथा, --

'यदनुपमं सद्यः प्राति नवः सन्तुमरं विजः ।

एकं गोचर्ममावन्तु धनुः प्राक् विचलयेः' इति ॥

२ † 'दत्त्वा स्वर्गं सङ्गीयते' इति आदर्शान्तरं—सूत—पाठः ।

३ ‡ सन्तुमरस्यार्थं सन्दर्भः ।

४ (+) आशाद्वयं पाठे विकृति दृश्यते । अत्रमानं विषये चङ्गुलानां वैविध्यमस्ति, तथा च—
 मानाङ्गुलं साक्षाद्गुलं दृश्यमानाङ्गुलं च । एवमेवसम्यक्तेन, जिज्ञेयव्यापी च ।
 पञ्चरात्रे तु मानद्वयार्थैः उक्तं पति परिभाषादीनां कोदशमसिद्धिः, तदुपधा,—

मानाङ्गलमिति ख्यातं मात्राङ्गल मथोच्यते ।
 कर्तुः स्यान्मध्यमाङ्गल्या मध्यमं पर्वदैर्घ्यतः ॥
 मात्राङ्गलश्च तच्छ्रे (श्लेष्टं) पादोनं मध्यमं मतम् ।
 पर्वर्द्धं मध्यमं ज्ञेयं लब्धाङ्गल मथोच्यते १(३) ॥
 गृहीत-प्रतिमायामं नतालाङ्गल संख्यया २(†) ।
 विमन्यतेतु भागैकं तदाहुर्लघु मङ्गलम् ॥
 प्रासादादिषु सर्वेषु मानाङ्गल मुदाहृतम् ।
 मानाङ्गलन्तु कुण्डादौ गृहोपकरणादिषु ॥
 लब्धाङ्गलं न कुर्वीत प्रतिमावयवं बुधः ।
 एव मङ्गलमाख्यातं तद्र्यदङ्गल मानकम् ३(‡) ॥
 अङ्गलन्तु कलाज्ञेया भागः स्यात्तुरङ्गुलः ।
 पावकं चाष्टभिर्भागैर्मुखं द्वादशभिर्ममतम् ॥

—'वातायनपथं प्राय यं यन्ति रविरग्रयः ।

तेषु स्यात् विसर्गस्ते रेणव स्तसरेणवः ।

पश्चात्पश्चोऽष्टौ स्युरेण वस्तु तदष्टभिः ।

तेऽष्टौ वासाष्टकं तेऽष्टौ खिचा यूक्ता तदष्टकम् ॥

इत्याद्यारभ्य—

'षड् यथाः साधनाः प्रीक्षा मानाङ्गलमिति रितम्' ।

'मिथ्य—दक्षिण हस्तस्य मध्यमाङ्गलि मध्यतः ।

पर्वणोरन्तरा दैर्घ्यं मानाङ्गलमुदाहृतम् ॥

'एकं द्वादशधाभागं ज्ञेया तेष्वेक मङ्गलम् ।

द्वैलब्धाङ्गलं मानं ज्ञानोयावस्य तत्पुनः ॥

'उच्छ्रायः प्रतिमायास्यान्महीमानाङ्गलायवः ।

महामानाङ्गलं यत्तन्वाचाङ्गलमिति रितम् ॥

'यागोपकरणाव्यत्र कुर्यात्मानाङ्गलेन वै ।

होमाङ्गलि सुवादीनि कुण्डं सुष्ठाङ्गलायवम् ॥

'द्वैलब्धाङ्गलेनापि कुष्ठादीनि प्रकल्पयेत् ॥'

सिद्धान्तशेखरेण,—'मावाङ्गलेन चानेन मंगला कर्तव्याभयः' इत्यादि ।

१ (०) चतुलब्धाङ्गलम्—द्वैलब्धाङ्गलमिति बोध्यम् ।

२ (†) 'नच तासाङ्गल' तासपरिमिताङ्गलं वा ज्ञेयम् । तास—माना संख्या प्रीक्षा ।

३ (‡) नच पाठः खिटाष्टः ।

तालम्ब तत् समं श्रेयं हस्तलक्षणं मुच्यते ।
 चतुर्विंशति मात्राद्यः (द्वयः) किञ्चिद्दृष्ट इति स्मृतः १(*) ॥
 तालम्ब तत् समं श्रेयं हस्तलक्षणं मुच्यते ।
 किष्कु-हस्तेन कुर्वीत शयनासन मानकम् ॥
 गृह प्रासाद-ल्लिङ्गानि प्राजापत्येन कारयेत् ।
 ग्रामखेटक पुरादीन् धनुर्मुष्टिकरेण च ॥
 धनुर्ग्रहेण कुर्वीत क्षेत्र मानम् योजनम् २(†) ।
 अङ्गुलस्यच हस्तस्याप्येवं मानं समीरितम् ३(‡) ॥
 इति भूमिमानम् ॥

—*—

अथ मण्डपाद्युपयुक्त प्राची साधन मुच्यते ४(§) ।

तत्र नारदः—

एवं लक्षणं संयुक्ते क्षेत्रे सम्यक् समीकृते ।
 पूर्वोक्त लक्षणं श(स)ङ्कुं तन्मध्ये स्थापयेत्ततः ।
 तच्छायामं स्पृशेद्यत्र वृत्तं पूर्वा पराह्वयोः ॥
 तत्र कार्यावुभौ विन्दू वृत्ते पूर्वापरावधौ ।
 समं मण्डलं शङ्कुमान परिमित व्यासार्द्धम् ।
 पूर्वोक्तलक्षणं ऋजुत्वादिलक्षणोपेतम् ,
 सूच्यम् सरलः शङ्कुः प्रथुर्मले धृतस्थिरः ।
 द्वादशाङ्गुलमानः स्यात्प्रवृत्तः प्रविशेद्भुवीति ।

- १ (*) 'सर्वविंशतिमात्रोच्च (नोच) धनुर्ग्रह इति स्मृतः' एवमधिकं पाठान्तरं दृश्यते ।
 २ (†) 'क्षेत्रमासन योजनमिति' भिन्नपाठोऽस्ति ।
 ३ (‡) 'एवं लक्षणमिरीतम्' इत्यर्थः पाठोऽस्ति ।
 अत्र संक्षेपेण भूमिमानमुक्तम् । एतन्नम्यं वास्तुशास्त्रं हिमार्दीं चामि । मार्कण्डेयेण,
 एषां परमाद्यः, भुजस्यस्यरेण, वालाध, लिचाः, युका, यवोऽङ्गुलम्, कलादट-
 तुचानाङ्गु यवानट कतोऽङ्गुलम् । षट्ङ्गुलं पदं, द्वादशाङ्गुले विगलि, एतदस्मिन्को-
 ष्णः स्यात् । द्विवेदेन त्रयवीर्यम्, चतुर्दशः धनुर्ग्रहः, षट्दशेन मालिका
 द्विसप्तत्यधुषा क्रोशः, एतच्चतुर्षु वा गन्धुनि, तदस्मिन् योजनम्, इति संक्षेपः ।
 ४ (§) प्राची साधनमिति ज्योतिषे विद्वान्नाम्नं तत्रैव वास्तुशास्त्रेण मने, शिम्बरवाहावामि ।

शुल्वसूत्रे, कात्यायनः -१(*).

समे शङ्कुं निस्त्राय शङ्कुसम्मितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य यत्र लेखयोः
शङ्कुवप्रच्छाया निपतति तत्र शङ्कुंनिहन्ति सा प्राची ।

अथ वास्तुवलिः ।

प्रपञ्चसारे,—

शुभकर्मणि दीक्षायां मण्डपकरणे गृहादिविधिषु ।

तथाविहित वास्तुवलिः स्याद्रक्षा विघ्नो पशान्ति सम्पदः ॥

तथा बराह संहितायां वलिरुक्तः २(†) ।

मातृस्ये च—

ततो ब्रह्मादिभिः प्रोक्तो वास्तु मध्येतु यो वलिः ।

आहारो वैश्वदेवान्ते नूनं तत्र भविष्यति ॥

यज्ञोत्सवादौच वलिस्तवाहारो भविष्यति ।

वास्तुपूजामकुर्वाणः नैवाहारो भविष्यति ॥

१ (●) शुल्वसूत्रे द्वितीयसंज्ञके । तृतीय मने यथा 'तदन्तरं रज्ज्वा अश्वस्य पाशीकृत्वा शंकोः पाशी प्रतिमुष्य दक्षिणायस्य मध्येशङ्कुरेवसुचरतः सोदीची' । समंति । अतः कर्काचार्यैककम् । "इह प्राञ्चमपिसुङ्गरति" इति श्रूयते । तथा—'प्राग् शम्' इत्येवसाटि दिग्वायसम् । ततो दिङ्निरुपपाथेदमाह—समयहर्णं निखीप्रतायहणाद्यम् । विपर्मिह काया वैपर्म्येस्यात तत्र दिग्मपष्टा भवति, (शङ्कुशोपरि वादशाङ्गलः । पदङ्कु-कोशुमिखातः, शङ्कुवःपरोषाहः । अस्मिन्मन्त्रोतिषे,—'समतलमसक्तकरपिभिः समसिद्धोहसिदन्तः शङ्कुः ।

तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम्' । इति) तत्रशङ्कुं निस्त्राय तन्मसकितया रज्ज्वामण्डलं परि-
लिखित् । तत्र मण्डले पूर्वापरयोर्लेखयोः, शङ्कुरय-कायात्तयाते इतरादौशङ्कुलिखनेत् । सादिक् प्राची भवति
अपरैदक्तं यथा,—'रज्ज्वामण्डलं शंकोपरिलिख्यकृत्वा लेखयोर्मण्डलप्रापरलेखयो यतस्थले शङ्कुरयच्छायात्तयात्त
पश्चिमरेखायां प्रविशति, पूर्वरेखायां निःसरति, तत्रस्थलद्वये ह्ये अन्वोशङ्कुलिखनेत् । चित्रद्वयं वा कुर्व्यात्
तत्र प्राक्शङ्कुःप्राची । पश्चिमशङ्कुः प्रतोचीः प्राचीत मयाभौता, तस्योदयस्थानानां बहून्तान्, प्रतिदि-
भिन्नत्वादनिययेन प्राचीज्ञानंशक्या । तस्मात् शङ्कुस्थापनेन प्राचोसाचनसुक्तम् । दक्षिणायनेतु चित्रापथं
मर्क्याद्भूदिति । मेषतुलासंक्रान्ताह प्राच्याशङ्क्यामदिति । अतः केवलमसात्प्राचीज्ञानं दुर्घटम्' । अथ
उदीची साधनमाह—तदन्तरं निस्त्रायदिना । 'प्राची प्रतोची मृत्वाकस्थितशङ्कोः तौ पाशी प्रतिमुष्य प्रलि-
खित्प्राचीकृतस्यो मन्थभागं चित्रं दक्षिणस्यान्दिशि आशय्य आकृत्य, यत्र रज्ज्वामण्डलायाति तत्र मध्यचित्रस्य
शङ्कुंनिहन्ति निखनति सा दक्षिणादिक् । एवमुचरतोद्विगणीकृत रज्ज्वामण्डलमन्थभागीशङ्कुंनिहन्ति
सा उदीची उत्तर दिक् इति' ।

२ (†) 'सर्वदेवयज्ञादिव' इति भिन्नपाठः । २० तन्मन्त्रं बालुगाम्नेऽग्नि । बराहनिघण्टु
ज्योतिषयम् ।

पञ्चदशरत्नेः ह्यष्टः स वास्तु पूजने तदा ।
 वास्तु यज्ञः समुत्थिष्टस्ततो विभ्र प्रशान्तवे ॥
 आयतनाद्यधिष्ठानेषु वास्तुविशेषा स्तत् प्रमाणानिचोक्तानि ।

ज्ञानरत्नावल्याम् :—

चतुःषष्टिपदं वास्तु देवानां परमन्ततः ।
 एकाशीतिपदं वास्तु गृदाणान्तु प्रकीर्तितम् ॥
 नित्यं शतपदं विद्धि सुस्थिराल्ख्यं सुसिद्धिदम् ।
 पथोदुर्गपुराद्वाल नगर प्राग खेटके ॥
 शय्यासन विमानेषु तथा वलि गृहेषुच ।
 सिद्धिस्थाने तथा हर्म्ये वाप्यादौ परिकल्पयेत् ॥
 वापीकूप तडागादौ वनेषूपवनेषुच ।
 उक्तानुक्तेषु सर्वत्र कार्यं शतपदं शुभम् ॥
 गृहे गृह प्रमाणञ्च वास्तुदेवं प्रकल्पयेत् ।
 प्रागे देशादि संस्थाने वापीकूप चतुष्करम् १(*) ॥
 उक्तानुक्तेषु सर्वत्र पञ्चहस्तं प्रकल्पयेत् ।

प्रपञ्चसारे,—२(†) ।

कृत्वावनि-समतलां चतुरस्र क्लृप्ताम् ।
 अष्टाष्ट कोणतपदाञ्च स कोण सूत्राम् ।
 तस्यां चतुष्पद समन्वित मध्यकोष्ठे ;
 ब्रह्मा तु साधकवरेण समर्चनीयः ॥

अत्राष्टाष्ट कोष्ठके त्यादिना चतुःषष्टि कोष्ठकयुतं चतुरस्रं मण्डलं कृत्वा तत्र
 कोणसूत्रद्वयं दत्त्वा मध्यम कोष्ठचतुष्टयेतु ब्रह्माऽर्चनीय इत्यर्थः ।

१ (*) 'चतुर्भुजा' इति पाठान्तरं दृश्यते ।

२ () श्रीमन्नारायणसूत्रे प्रपञ्चसारतन्त्रे इति । पृथ्वी पश्चिम पृथ्वी ६—० श्लोकोः । ततः
 दशश्लोकाः स्युः ।

प्राग्याम्य वारुणोदगिदक् कोष्ठ चतुष्पदेषु समभि यजेत् ।
 आर्य्यकमथ सविवस्वत सहं, अथ मित्रं महीधरं क्रमशः ॥
 कोणद्वयाद्धकोष्ठेष्वर्च्याः सावित्रसवितृ शक्राह्वाः ।
 सेन्द्रजयरुद्रतज्यसापश्च वत्सकस्तथाऽऽप्रथाथाः ॥
 अग्ने पार्श्वोत्थपदे द्वन्द्वे शर्वं गुहार्य्यं मणौच यजेत् ।
 जम्भकपिलिपिच्छाल्यो चरकि-विदार्यौच पूतना प्रोक्ता ॥
 अर्द्धपदाद्यन्तासुच चत सृषु दिक्षुक्रमेण वह्निरर्च्याः ।
 वासव-यमजलेशशशिनाम ष्ठावष्टौच मन्त्रेण विधिना ॥
 ईशानाख्यः सपर्जन्यः जयन्तः शक्रभास्करौ ।
 सत्योभृशोऽन्तरिक्षश्च देवताः प्रागुदीरिताः ॥
 अग्निः पूषाच वितथो यमश्च गृह्रक्षकः ।
 गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगोदक्षदिगाश्रिताः ॥
 निम्नर्तिदौवारिकश्च सुमीवो वरुणस्तथा ।
 पुष्पदन्तासुरौ शेषोर(रो)गौ प्रत्यग्दिगाश्रिताः ॥
 वायुर्नागश्च मुख्यश्च सोमोमल्लाट एवच ।
 अर्गलाख्योदितिस्तद्वत् अदितिः सौम्यदिग्गताः ॥
 इतीरितानामपि देवतानां, चित्राणि कृत्वा रजसा पदानि ।
 पयोऽन्धसा साधुवलिः प्रदेयः, द्रव्यैश्च वातन्त्रविशेषसिद्धैः ॥
 अत्र-तन्त्रविशेषश्च । कपिलपञ्चरात्रादिः । तद्वहितैरित्यर्थः । एतच्च सर्व-
 वास्तुपूजा-होम-वलिदानादिकं प्रयोगश्च गृहदान प्रकरणे वक्ष्यते ॥

इति वास्तुनिरूपणम् ॥

अत्र मण्डपादि निरूपणम् १(*) ।

—*—

पञ्चरात्रे,—२(†) ।

कनीयान्दशहस्तः स्थान्मध्यमो द्वादशोन्मितः ।

तथा षोडशभिर्हस्तैर्मण्डपः स्याद्विहोत्तमः ३(‡) ॥

विश्वम्भर वास्तुशास्त्रे,—

दशद्वादश हस्तो या कलाहस्तोऽथवा पुनः ।

मण्डपान्तरमुत्सृज्य कर्त्तव्यं मण्डप द्वयम् ॥

धाम्नो धामान्तरं त्यक्त्वा धामाग्रे यद्गमन्तपः ॥

अत्र कलाहस्तः—षोडश हस्तः ।

प्रतिष्ठादीपके, मण्डपं प्रक्रम्य—

हस्तात् षोडशान् कुर्वीत द्वादशान् दश एव वा ? ।

मध्ये वेदिकया युक्तं चतुरस्रं समन्ततः ॥

प्रतिष्ठासारसंग्रहेतु,—षोडशहस्त मण्डपमुत्त्राऽभिहितो दश-द्वादशहस्तोद्विद्वि-वृद्धया ततः क्रमादिति । अत्रहस्तौ द्वादश हस्ताविति कनीयांसौ मण्डपावुक्तौ (यातः) । ततःपरं द्विद्विद्वद्येति दशहस्तश्च मध्यमौ । षोडशहस्तस्तु साक्षादुक्तः; एवं द्विद्वि-

१ (०) 'यमनक्षत्रादियुते विहिते काले मण्डपम् विदध्यात् । तद् यथा,—

एककक्षपपक्षे पञ्चदशं मण्डपम् । नवकक्षपपक्षे सप्तदशम् ।

अष्टोत्तरशतपक्षे शवशम् । सप्तदशपक्षे सप्तपञ्चकमितम् ॥

पञ्चविंशकक्षानमित्यर्थः । सप्त षोडशकक्षयुतः । मध्येचत्वारः प्राग्ऽवशिष्टाः । अथा षट्-
दशप्रमाणाः । अन्ये पञ्चदशप्रमाणाः । तेषांपञ्चमोऽंशो । भूसीखातकः । तपोरचक्ष्माः
सप्तदशाः । तदंशः कक्षकाः' इत्यादि ।

२ (†) विश्वम्भरवास्तुशास्त्रे,—'मण्डपाकारमुत्सृज्य कर्त्तव्यं मण्डपद्वयम् । धामो धामान्तरं त्यक्त्वा धामाग्रे-
यद्गमन्तपः । दशद्वादशहस्तो वा कलाहस्तोऽथवापुनः । यदा मण्डपद्वयं क्रियते तदा मण्डपपरिमित-
मकारं त्यक्त्वा द्वितीय मण्डपं कुर्वीत । यदाग्रे-धामाग्रेमण्डपः क्रियते तदा तद्वामपरिमाणाकारं त्यक्त्वा
परतोमण्डपं कुर्वीदिति' । कक्षापरिमितः कक्षः षोडशकक्ष इति । मयमतवक्तृशब्दोऽपि
मण्डपपरिमिति ।

३ (‡) इय मीर्षपञ्चरात्रे वैश्वम्भरशास्त्रे ।

वृद्धयेति चोक्तात् षोडशात् । ततोऽपि द्विष्टिहस्तं कृद्धया षाडशऽस्तापेक्षयात्तमम् ।
इत्युभयरूपं त्वेतत् । एवं संप्रहकार मतेतु—पञ्चविध मण्डपा उक्ताः । लिङ्गपुराणेच,
तुलापुरुषमधिकृत्य विंशति हस्तमितमण्डप उक्तः ।

विंशहस्त प्रमाणेन मण्डपं कुटमेववा ।

अथाष्टादश हस्तेन कलाहस्तेन वा पुनरिति ॥

नच दशहस्त—मण्डपे त्र्यंशेन वेद (वेध) व्यासाः । कुण्डकं (पं) च मेखला
दशदशाङ्गुलानि व्यासानि, वेद्यन्तरेच पादपरिमितानीति । वेद्यामाह—
प्राक्पश्चाच्च मिलित्वाष्टौ हस्तव्यासाः । उभय त्रैकैक हस्तमात्रमवशिष्यते ।
तत्र ऋत्विगादीनामुपवेशनादेः सौकर्याभावः । मेखलापञ्चकरणपक्षेतु नतत्
सौकर्यमिति, नायं पक्षः साधीयानिति वाच्यत् ।

एकमेखलकुण्डपक्षे एकमपि विधानम्, पक्षान्तरेच दशहस्त मण्डप-स्योपयोगात् ।
अत्र चतुरस्र साधनमाह, विश्वकर्मा,—

कृत्वा प्राक्सूत्रमर्द्धाङ्गं दक्षिणोत्तर मत्स्योः ।

न्यस्य सूत्रं ततः कोणैरङ्कितैश्चतुरस्रकम् ॥

अस्यार्थः—१(❀) ।

इष्ट प्रमाणं तत् प्राचीसूत्रमस्फाल्य तन्मध्येन कल्पयित्वा प्राचीसूत्रं, सम्पादिते
रेखापूर्वोक्ते (वर्तन्ते) सूत्रस्यादिते (सम्पादिते) रेखापूर्वोक्ते सूत्र स्यादि निधाय रेखा-
मध्यमार्गे किञ्चिदधिकं सूत्रकृत्वा तत्प्रमाणेन प्राचीसूत्रस्यापर पश्चिमार्द्धे कृत्वा कुर्व्यात् ।
एवं प्राची सूत्रस्यापरान्ते सूत्रस्यादि निधाय पूर्वप्रमाणेनैव सूत्रेण प्राचीसूत्रस्य-
प्रागभावे, पूर्वकृतकृत्वाद्वाभिमुखं परस्परममेदेन निःसृतामद्वयं कृत्वा कुर्व्यात् ।
एवं परस्परमन्तरेखाद्वयरूपौ दक्षिणोत्तरमत्स्यौ २(+) सम्पाद्य ताभ्यां मध्याङ्केनच
स्पष्टं दक्षिणोत्तरायतं प्राचीसूत्रं प्रमाणमात्रं न्यसेत् ।

१ (०) चतुर्बर्गविभक्तमधीतु—पूर्वोक्त रेखापरिमितस्य सूत्रस्यादि निधाय, मत्स्यसूत्रान्तरं परिधस्य इत्तं
रचयेत् । तस्याप्य रेखायासूत्रे निधाय, तत्सूत्रान्तरं परिधस्य इत्तं रचयेत् । तस्याप्य रेखाया
अपरान्ते तस्यैव सूत्रस्यादि निधाय तत्सूत्रान्तरं परिधस्य द्वितीयकं कुर्यात् । एवं इत्येव इत्तं
दक्षिणोत्तरदिशोर्मेत् सत्रयं निधयतेऽद्य, मत्स्य इये पूर्वोक्तरैखा खान्दने चैकं सूत्रनिधाय
दक्षिणोत्तरा यतारैखाभिधेत् इत्यादि । अरुद विचकथं शिल्पशास्त्रे ।

२ (१) 'सूत्रपरि सूत्राकार निपातनात् खलिक मध्याङ्कतिः शिल्पशास्त्रेषु मत्स्य इत्युच्यते' ।
शिल्पशास्त्रेषु मयमतादिषु । इति ईमादौ म्यक्तगतिः । सूत्र पातने मत्स्यशक्तिमेव
मत्स्य इति म्यपदिशः ।

ततः तत्सूत्रार्द्धप्रमाणेन दक्षिणसूत्रान्तात् पूर्वसूत्रान्ताच्च, अग्ने (तत) कोणे मत्स्यरूपं कुर्यात् ।

एवं नैर्ऋत्यादिकोणत्रये मत्स्यान् सम्पाद्य प्राग्दक्षकोण मत्स्ये मत्स्यद्वय-
सृष्ट्राप्त-सूत्रचतुष्टययोगाच्चतुरस्रं सिद्धिरिति ।

ईदृश चतुरस्रं साधनाशक्तौ याज्ञिक-प्रसिद्धानु (प्र) मानेन वा चतुरस्रं-
कुर्यात् १(*) ।

यथाह,—दुंदुकारिकायाम्,—

यावत्प्रमाणा रज्जुःस्या तावानेवागमोभवेत् ।

आगमाद्धे भवेच्छङ्कुः शङ्कवद्धेन निरञ्छ(ख)नम् ? ॥

अस्यार्थः—

मण्डपादिव्यासप्रमाणारज्जुं स्वसमेनागमसंज्ञकेन द्वितीयेन भागेन वर्द्धयेत् ।
तेन द्विरगुणप्रमाणाच्च रज्जुः सम्पद्यते । तामेवोभयतःपा (अंशा) श्रृंभ्यां सह तावतो
मेवकृत्वा तामष्टधा विभज्य पञ्चमांशात् कर्षणाय (पञ्च) पञ्चांशान्तेच शङ्कवर्थं च २(†) ।
चिह्नरूपं कृत्वा मण्डपादेः ।

प्राचीसूत्रप्रान्तद्वये शङ्कुद्वयं निखाय अन्नःपाशौ तयोरामत्रय कर्षणचिह्नमाकृत्य
शङ्कुद्वयं निहन्यत् । तत ईशानाग्नेयादि-शङ्कुषु प्रादक्षिण्येन रज्जुपेष्टनाद्
मण्डपादिषु-चतुरस्रं प्रसादयेत् ।

इति मूलागमः ।

ततोमण्डपसूत्रन्तु त्रि (निः) गुणं परिकल्पयेत् ।

पूर्वादिषु क्रमात्तस्य मध्यगर्भंतु (त्रि) वेदिका ।

एवं चेदितिकोणेषु तच्च-प्राग्वन् सुविन्यसेत् ।

१ (*) एवं प्राचीनिरूपवादि प्रसङ्गे प्राचीनसमये यागादिषु यन्मन्त्रतद्व्य-टीका-यज्ञ कुर्यादि-
निरूपणवचनं तु तत्रैव हेमाद्रादिषु वास्तुविद्या-सधसतादिषु यस्य पुत्र संश्रंसति ।

२ (†) भविष्ये—‘वेदिपादान्तरं त्यक्त्वा कृष्ट्यानि नव पञ्चवा ।

वेदाख्याख्येन तानिस्तुर्मुखात्पञ्चवा क्रचित् ॥

अथ वेदाख्याधि,—चतुरस्राधि केवाणि ।

तान्—मानस्वरूपकान् इति ।

आग्नेयादिक्रमेणैव लोकेशान् दिग्विदिक्षुच ।
इष्टकाभिर्मृदा वापि वेदी (दीः) दर्पणसन्निभा ।
राजहस्तोच्छ्रया कार्या विदुषां सिद्धिमिच्छताम् ।

मण्डपसूत्र मितिः । प्राक् (श) परायत्तां दक्षिणोत्तरायत्तां त्रिगुणां त्रिभागा-
मित्यर्थः । तेनच नवभागः मण्डपःसम्पद्यते ।

मध्यभाग इति । मध्यमे नवमेऽंशे तन्माना वेदिः कार्य्येत्यर्थः । राजेति—राजा
अत्र यजमानः । तद्वस्तोच्छ्रयेत्यर्थः १(*) । पञ्चरात्रे,—

कुर्व्याद्वैष्णवयागेषु चतुर्द्वारांश्च मण्डपान् ।
सारदारुभवांस्तम्भान् दृढान् कुर्व्यादृजून समान् ॥
मण्डपाद्मोच्छ्रितान् वेद संख्याश्चूडान्वितांस्तथा ।
वलिकामूर्द्धतस्तेषां स्तम्भद्वादशकं पुनः ॥
वाह्ये पीठ प्रमाणेन तत्र सूत्रविभागतः ।
कल्पयेद्विकरे द्वारे चतुरङ्गुलवृद्धितः ।
मध्यमोत्तमयोर्वेदी मण्डपस्यपत्रि भागतः ।
चतुर्थां शोचिच्छ्रितः तस्या स्त्रिसप्तपञ्चतोऽपिवा ॥
नवैकादशहारं (द्वारं) वा इष्टकाभिः प्रकल्पयेत् ।
कनीयान् दशहस्तःस्यान्मध्यमोद्वादशोन्मितः ॥
तथा षोडशभिर्हस्तैर्मण्डपः स्याद्विहोत्तमः ।

वेदसंख्यान्-चतुःसंख्यानिति । चूडान्वितान् शिखायुक्तान् ।

वलिकामूर्द्धत—इति । तेषां चतुर्णां स्तम्भानां शिखाभिः प्रोक्तरन्ध्राणि, उभयो-
रन्ध्रद्वययुक्तानि वलिका संज्ञानि, तिर्यक्काष्ठानि स्थापनीयानीत्यर्थः ।

वाह्ये—वेदिकास्तम्भ वाह्य परिधावितियावन् ।

पीठप्रमाणेति—पीठस्यचतुर ऋकृतस्य मण्डपक्षेत्रस्य प्रमाणेन तत्रसूत्र विभागतः
मण्डपक्षेत्र विस्तार सूत्रतोऽंशेन वहिःपरिधौ द्वादशचिह्नानि तुल्यान्तराणि कृत्वा
तत्र द्वादशस्तम्भाःस्वपञ्चमांशेन निरवधेयाः, इति पिण्डतोऽर्थः ।

१ (*) यागादिद्वये कुष्ठमण्डपादौच यजमानश्चतः परिभाषे पुरोहितश्चोवा याज्ञः । परंशिलशास्त्रे-
दुक्ति कल्पतत्त्वप्रतिषेधार्थं परिभाष-विशेषवाचकः; पारिभाषिको राजश्चो विहितः ।

उक्तं हि,—

मण्डपप्रमिता रज्जुः पूर्वं कार्या चतुर्गुणा ।
पश्चात् कार्या त्रिभागा सा रज्ज्वप्रेष्वर्कसंख्यया १(॥) ॥
तदेवं षोडशस्तम्भोमण्डपः सम्पद्यते ।
अत्र बाह्यं द्वादशांके चूडाः बलिकाश्च त्वनियताः ।

तदनभिधानाद्वा । न्यसेद्विक्रमित्यादि मध्यमोत्तमयोरिति । चतुरङ्गुल-
वृद्धित-इत्यनेन सम्बध्यते । ततश्च कनोयसं मण्डपे दिक्सुत्र प्रमितमेकैकं हस्तं
गृहीत्वा द्विहस्ता विस्तृता । तानिच द्वाराणि कार्याणि ।

मध्यमे चतुराङ्गुलाधिक-द्विकराणि कार्याणि । अतश्च-द्वादशहस्तमण्डपस्योभय-
रूपत्वाद् द्वाराणि चतुरङ्गुलाधिक द्विहस्तानि । द्विहस्तमात्राणि वा कार्याणि । उत्तमे-
त्वष्टाङ्गुलाधिक द्विकराणि कार्याणि २(+) ।

त्रिभागतः—इति पूर्वोक्तन्यायेन मध्यम त्रिभागस्य नवमांशरूपं त्रिभुजसंभ-
वेदिरिति शास्त्रतः पर्यवस्यति । त्रि-सप्त-पञ्चत-इत्यादि (स्व) विस्तारस्य तृतीयेन
पञ्चमेन नवमेनैकादशेनवा भागेन तस्याश्च स्यादुच्छ्रिति रित्यर्थः ।

द्वि(द्वी)यत—इति हारोभागः । क्रियाविशेषणं बाह्यस्तम्भपरिमाणमुक्तम्,
शारदातिलके,—३(±)

षोडशस्तम्भ संयुक्तं चत्वारस्तेषु मध्यमाः (गाः) ।

अष्टहस्त समुच्छ्रयाः संस्थाप्याद्वादशाभितः ॥

पञ्चहस्तप्रमाणास्ते विच्छिद्राश्च जवः शुभाः ४(०) ।

तत् पञ्चमांशं निखनेद् मेदिन्यां तन्त्रवित्तमः ॥

१ (*) 'शहरि, इत्यभिन्नपाठोऽस्ति ।

२ (†) 'अत्र बाह्य, —मिति । इति फलविन्यस्य कश्च चतुष्टयापेक्षया बाह्यत्वम् । तथाचि, पूर्वं
मध्यकश्च चतुष्टयं विन्यस्य ततो बाह्यपरिधी क्षत्रद्वादशकं विन्यसेत् । एतच्च षोडशकश्चो मण्डपः
सम्पद्यते । सूत्रत्रिभागत इति, प्राकृत्यस्य तस्य दक्षिणोत्तरायतस्य वा चतुष्टयस्य इतोर्था-
ग्रपरिमितमन्तरात्वं विहाय कश्चा विशेषणोपादयत्यर्थः । कन्सैदिकरमिति, कन्सैदिकस्य
विच्छ्रयविकारं हारं कार्यम् । मध्यमोत्तमयोश्च चतुरङ्गुलाभिहृद्वा विशेषमिति, शिवादी ।

३ (‡) इतोयपटले १४८-१६० पृष्ठे ।

४ (०) 'पञ्चहस्तोति—कन्सै मण्डपे पञ्चहस्ताः । मध्यमे चत् हस्ताः ।

उत्तमे सप्तहस्ताः हारस्यास्त्राविधेयाः, शिवादि सुरधः प्रीयुः ।'

मध्यमतादि बाह्यहस्ताः, मण्डपादीनां विजयादिन्वारिभाषिकी संज्ञा ।

(*) क्तवः यथाः इति पाठान्तरमस्ति ।

नारिकेल दलवर्शे इच्छादयेत्तत् समन्ततः ।
 द्वारेषु तोरणानिस्युः क्रमात् क्षीर महीरुहाम् ॥
 स्तम्भोच्छ्रायः स्मृतस्तेषां सप्तहस्तैः पृथक् पृथक् ।
 दशाङ्गुल प्रमाणेन तत् परिणाह ईरितः ॥
 तिर्य्यकफलकमानं स्यात् स्तम्भाना मद्ध मानतः ।
 शूलानि कल्पयेन्मध्ये तोरणे हस्त मानतः ॥
 दिक्षु ध्वजान् निवध्नीयाल्लोकपाल समप्रभान् ।
 वितानदर्भमालाद्यैरलङ्कर्वीत मण्डपम् ॥
 तत्त्रिभाग मिते क्षेत्रेऽरत्नि मात्रसमन्वितान् ।
 चतुरस्रान्ततो वेदी मण्डलाय प्रकल्पयेत् ॥

षोडशस्तम्भ संयुक्तमिति — मण्डपस्य विशेषणम् । सर्वेषां स्तम्भानां स्वपथ
मांशेन भूमौ निखननम् ।

पञ्चमांशं न्यसेद्भूमौ सर्वसाधारणोविधिरिति वास्तुशास्त्रात् ।

तत्रैव, करैः पत्रिस्तु सञ्छा(स्था)या विजयाद्या स्तु मण्डपाः इति । तोरणानि
कानि, मात्स्ये,—

द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि,
 चत्वार्यपि क्षीरवनस्पतीनामिति ।

विशेष उक्तोवास्तु शास्त्रे,—

अश्वत्थोडुम्बर प्लक्ष वटशाखाकृतानितु ।
 मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत् ॥
 पञ्चहस्त प्रमाणा स्ते विस्तारेण द्विहस्तकाः १(*) ।
 षडङ्गुलाभिवृद्धास्तु सप्तहस्ता यथोत्तमे ॥
 मस्तके द्वादशां शेन शङ्ख चक्र गदाम्बुजम् ।
 प्रागादि क्रमयोगेण न्यसेदेषां सुदारुजम् ।
 पञ्चमांशं न्यसेद्भूमौ सर्वसाधारणोविधिः ॥

१ (*)

मन्मसुक्तावल्याम्—‘तोरणानि च तेषु द्वारेषु स्थापयेदुधः’ इति ‘द्विचाराणि च
विदध्यात्पञ्चमांशतः’ ।

क्रियासारेऽपि—‘द्विचाराणि मध्यतः’ ।

अत्र द्वाराणि,—तोरणान्येवात्र द्वारकारणत्वाद्द्वारशब्देनोच्यन्ते । नतु मण्ड-
पस्य द्वाराणि । तेषां मध्यमोत्तममण्डपयो स्तोरणापेक्षयाऽल्प परिमाण स्योक्तत्वात् १(०) ।

मात्स्ये तोरणत्वेन पृथगुपदेशात् । स्वातानाञ्च कनीयसि मण्डपे पञ्चद्वस्तत्वाभि-
धानात् । उत्तमेच सप्तद्वस्तत्वाभिधानात् । मध्यमे षड्द्वस्ता भवन्तीत्यर्थ—सिद्धम् ।

अतएव कनीयसादि मण्डपकरणानि प्रक्रम्य त्रिकाण्डे पञ्चषट् सप्तद्वस्तानी-
त्युक्तम् । षडङ्गुलाभिष्टुद्धयास्त्विति,—कनीयसि मण्डपे द्विद्वस्तान्तराला, मध्यमे-
षडङ्गुलाधिकद्विद्वस्तान्तराला, उत्तमे द्वादशाङ्गुलाधिकद्विद्वस्तान्तराला स्तोरणाः
(तोरणशाखाः) निखेया इत्यर्थः २(०) ।

मस्तक इति,—तिर्थ्यक् फलकस्य मस्तके द्वादशांशेन प्रथमादि मण्डपेषु यथा
क्रमं चतुरङ्गुलपञ्चाङ्गुल-परिमितानि शङ्ख चक्र गदाम्बुजानि कृत्वा निवेश्यानीत्यर्थः,
एतेषामेव विशेषणं सारदारुजमिति ।

यद् दारु मयं तोरणं तज्जानिच चिह्नानिवा । दारुमये तत्र शङ्खादिकं कार्य-
मित्यर्थः । शैवयोगे तु शङ्ख चक्रादिस्थाने परिमाणान्तरयुक्त त्रिशूलादिकमेव कार्य-
मित्यर्थः ।

पिङ्गलागमेच,—

शूलेन चिह्निताः कार्य्या द्वार शाखास्तु मस्तके ।

शूले नरा(वा)ङ्गुलं दैर्घ्यं तुरीयांशेन विस्तृतिः ॥

ऋजुर्वै मध्यभृङ्गं स्यात् किञ्चिद्दृक्(फं) च पक्षयोः ।

प्रथमं तत् समाख्यातं द्वयङ्गुलं रोपयेत्ततः ।

शेषांशा द्वयङ्गुला वृद्धिर्विशश्चाङ्गुलवृद्धिनः ॥

- १ (०) विद्यासाग्रेखरे—'नरोधो तोरणं पूर्वं यास्यतीदुम्बरमतम् । पश्चिमीऽथ सभूतं तुपरि
अथ तोरणम् । पूर्वं वा अथ सभूतं नरोधो तोरणं मतः' ।
तत्रैव—अथोदुम्बर रोधिद्वयटः पूर्वादिनः रुमान् ।
पूर्वादिनः विधातया यथासक्यविपर्ययः ॥
अनाभा दीकसेषां सञ्वासासु निवेशयेत् ।
चतुर्द्वेषु वेदादि-मन्त्रचतुष्टयेन तोरणानि कुर्यात् ।
परिभाषविषये शुक्लवृत्ते कात्यायनेनोक्तम्—'बौधिन्यादशात् परिभाषाम्' ।
अथचोक्तं, 'अथमोदुम्बराज्यं षटोत्सवं तोरणं नरोधम्' ।
वास्तुशास्त्रे च,—'अथोदुम्बरत्रय षट्शाखा कर्तव्या ।
अथपञ्च प्रतिदिग्गं द्वाराण्येतानि कारयेत्' ।

२ (१) 'तोरचशाखा निर्देष्ट्याः' इति च पाठान्तरम् । 'तोचोऽन्वी षड्विंशति' इति कोषकाराः ।

तुरीयाङ्गेन शूलद्वैर्व्यवतुर्भांशेन पादद्वयङ्कुलावृद्धिः । पक्षयोः पार्श्वकील्योः ।
प्रथमं कनीषो मण्डपस्य त्रिशूलं द्वयङ्गुलं रोपयेदिति । शूलस्य मूलभागीयाङ्कुलत्रयपट्टिका-
विक्रान्ते निवेशयेदित्यर्थः ।

क्षेत्राणां मध्यमोत्तममानानां १(३) तोरणशूलस्यच द्वय(त्रय)ङ्कुलावृद्धिः । मध्यम
एकादशाङ्गुलीर्ष उत्तमे त्रयोदशायुखदीर्घं शूलमित्यर्थः । वेदशालाङ्कुलवृद्धित इति ।
मध्यमे शूलभागीयाङ्कुलत्रयं पट्टिकायां निवेशयम् । उत्तमेत्पङ्कुलत्रयमित्यर्थः ।
तोरण विषये विषयान्तरमुक्तं सिद्धान्तशेखरे,—

लक्षणं तोरणानां च वक्ष्ये संक्षेपतः क्रमात् ।

न्यग्रोधतोरणं पूर्वं याम्येस्वौदुम्बरं मतम् ॥

पश्चिमे ऽधश्च सम्भूतमुत्तरे प्लक्ष्म तोरणम् ।

पूर्व्वेवा प्लक्ष्मसम्भूतं न्यग्रोधश्चोत्तरे मतम् २(†) ॥

एकमेवामलाभे स्यात्त वभावे शमीद्रुमः ।

एवं खदिर शास्त्राच्च शालीयाः तोरणे स्मृता इति ॥

तोरणस्थापने मन्वा उक्ताः, मूलागमे,—

मण्डपेऽद्याग्निमीले'ति विन्यसेत् पूर्व्वतोरणम् ।

'इषेस्वोज्जो'ति मन्त्रेण दक्षिणेच निवेशयेत् ॥

'अग्न आयाहि' मन्त्रेण पश्चिमे विनिवेशयेत् ।

'शन्नोदेवी'ति मन्त्रेण न्यसेदुत्तरतोरणमिति ॥

मण्डपे पताका उक्ताः, मातृस्येः—

लोकेशवर्णाः पताका मध्ये ध्वजः किङ्किनिकायुतः १(ः) स्यादिति । सूत्र संपदेऽपि,—

मण्डपे पताका उक्ताः, मातृस्येः—

१ (†) 'मध्यममोचमानानाम्' इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

२ (†) 'मण्डपं प्रति पताकायु व्रीक्षाः शास्त्रार्थ—कापिदैः ।

सप्तदशः पताकायु सप्तमङ्गिन विस्तृताः ॥

बौकपालानुसारेण वलभौतु द्विमप्रभा' इति संपदं, चिन्तामचीच ।

३ (†) 'पञ्चदशाभ्यक्षा कात्या वैपुल्येन विचक्षताः ।

सप्तदशः पताकायुः विंशत्यङ्गुलविस्तृताः ॥

विस्तृताः कर्मुंरा ध्रुवा ध्रुवरा विचक्षिताः ।

उरिताः पाञ्चदशीच श्रुताः पूर्वादिभिः क्रमान् ।

एवं वर्णाः रूपाः कात्याः पताकाः पाञ्चदशान् । ॥ इति भावने ।

सप्तहस्ताः पताकाः स्युः सप्तमांशेन विस्तृताः ।
 लोकपालानुवर्णेन नवमीतु द्विमप्रभाः ॥
 पीतरकादि वर्णाश्च पञ्चहस्ताः ध्वजाः स्मृताः ।
 पञ्चहस्ताः पताकाः स्युः सप्तमांशेन ता मताः ॥
 द्विपञ्चहस्तैर्दण्डैश्च वंशजैः संयुतास्तथेति ।
 अत्र द्विपञ्च हस्तैर्दशहस्तैरित्यर्थः ।

लोकपालानां वर्णा उक्ताः स्मृतौ—

इन्द्रः पीतो यमः श्यामोवरुणः स्फटिकः प्रभः ।
 कुबेरश्च सुवर्णाभो ह्यग्निश्च स्वर्णरूपधृक् ॥
 तथैव निम्नतिः श्यामो वायुःकम्पः प्रशस्यते १(०) ।
 ईशानस्तु भवेद्रक्तः एवं ध्यायेत् क्रमादिमानिति ॥
 कचिच्चमिः रक्तवर्ण इत्युक्तम् ।

गारुडेतु पताकानां वर्णान्तरमुक्तम् ।

यथा—

पञ्चहस्ताःध्वजाः कार्या वैपुल्येन द्विहस्तकाः ।
 सप्तहस्ताः पताकाः स्युर्विंशत्यङ्गुल विस्तृताः ॥
 दशहस्ताः पताकानां दण्डाः पञ्चाश द्वेषिताः ।
 सिन्दुरा कर्बुरा धूम्रा धूसरा मेघ सन्निभाः ॥
 हरिताः पाण्डुवर्णाश्च शुभ्राः पूर्वोदितः क्रमान् ।
 एवं वर्णाः शुभाः कार्याः पताकाः पाकशासन इति ॥
मण्डपे कुम्भस्थापन मुक्तम् , मात्स्ये,—
 द्वारेषु कुम्भद्वयमत्रकार्यं, अग्न्याधधूम्राम्बररत्न युक्तम् ।

मूलागमेच,—

गन्धपुष्पाक्षतो पेतान् कुम्भां स्तेषु निवेशयेत् ॥
 धूर्वं धरं बाक्पतिञ्च विष्णेशं तेषु पूजयेत् ।
 मण्डपस्यतु कोणेषु कलशेषु क्रमादमी ॥

१ (०)

‘वायुः श्यामः (यमः) प्रशस्यते, इति विश्वःपाठः ।

‘पञ्च द्वेषिताः’ इति पाठाकारम् ।

अमृतोदुर्जयश्चैव सिद्धार्थो मङ्गलस्तथा ।
 पूज्या द्वारस्य कुम्भेषु शक्राद्यास्तन्मनूत्तमैरिति ॥
 तन्मनूत्तमै,—स्तेषां विहित मन्त्रैः ॥

अथ कुण्डानि १(❀) ।

भविष्योत्तरे,—

वेदिपादान्तरं त्यक्त्वा कुण्डानि नवपञ्च वा ।
 वेदास्त्राण्येव तानि स्यु बन्तुलान्यथवा क्वचित् ॥
 अत्र वेदास्त्राणि, चतुरस्त्राणि ।

आम्नाय रहस्येत्,—

कुण्डानि चतुरस्त्राणि वृत्तनाला कृतीनि वा ।
 नव पञ्चाथचकै वा कर्त्तव्यं लक्षणान्वितम् ॥
 नव कुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डाष्टके स्थिते ।
 नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्वैशान दिगन्तरे ॥
 विधाने पञ्चकुण्डानां ईशाने नवमं भवेत् २(+)

ज्ञानरत्नावल्याम्,—

दिक्षु वेदास्त्रवृत्तानि पञ्चमं त्वीशगोचरे ।

नारदीय-मातृस्ययोः—

यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कं तत्र कर्मणि ।
 वेदास्त्रमर्द्धचन्द्रश्च वृत्तं पद्मानिभन्तथा ॥

१ (°)

शारदायां कुण्डनाम-संख्याशोक्ताः—'चतुरस्रं यो निमर्द्धं चन्द्रं चासंस्तुमर्त्तुलम् । वक्त्रं-
 पञ्चाकारमष्टास्रं तानि नामतः । चाचार्यं कुण्डं मध्येस्थादीपीपतिमष्टैन्द्रयोः' ॥ अत्र
 चतुर आदितः अष्टाष्टासाधि नवकुण्डानि भवन्ति, तेषां अष्टास्रनिर्द्धादिचक्रं क्रमशः
 संव्यक्तं ततोक्तम् ।

सिद्धात्मशेखरे,—'पुरन्दरेश्वरीमध्ये वृत्तं वा चतुरस्रकम् ।

तदाचार्यस्य निर्द्दिष्टं कुण्डं त्र्यं शिरोदितम्' ।

'नवकुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डाष्टकस्थिते' । इत्याद्यावरणस्य ।

'माषाहोष—माषाहोषदक्षिणामाषाहोषो मध्ये कुण्डमाने तु—

माषाहोषेन कर्त्तव्यानि कुण्डानि । तथाच, तेषोश्चकारे—

'माषाहोषेनैवकुण्डं कर्त्तव्यं याञ्चिकैः सदा' । इति

'माषाहोषेन चानेन मेषाणा-कण्ड-नाभवः ।

कर्त्तव्यः कुण्डं योनिषु इत्यादि ।

२ (†)

'पद्ममं भवेदिति' पाठान्तरमस्ति ।

कुर्व्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्याविषु विचक्षणः ।
कुण्डवेद्यन्तरं चैव सपादकर सम्मितम् ॥
पीठवद्भन्तु यत्कुण्डं सुप्रमाणं सुगर्तकम् ।

प्रतिष्ठादीपके,—

वेदि-भित्ति परित्यज्य त्रयोदशभिरङ्गुलैः ।
हस्तमात्राणि कुण्डानि चतुरस्राणि सर्व्वतः ॥
समेखलानि कुर्व्वीत योनिवक् युतान्यपि । इति

अत्र च त्रयोदशाङ्गुलान्तरत्वस्य सपादहस्त व्यवधानस्यच, मण्डपालप
महद्विस्तारापेक्षो व्यवस्थितो विकल्पः । सर्व्वतः अष्टासु दिक्षु तत्तद्दिग्भेदेन कुण्डा-
कृतिभेदः । फलविशेषेषु भेदोक्तः ।

कामिकेतु,—१(✽)

ऐन्द्रथां स्तम्भे चतुष्कोणे अप्रौ भोगे भगाकृतिः ।
चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये नैऋते द्वित्रिकोणकम् ॥
वारुण्यां शान्तिके वृत्तं षट्सु उष्णटनेऽनिले ।
उदीच्यां पौष्णिके षट् रौत्रयामष्टाक्षं मुक्तिदम् २(†) ॥

दिग्भेदेन कुण्डाकृति भेद उक्तः । सिद्धान्त शेखरेच ३(‡) नच कुण्डकर्मोत्तम-
इति वर्णभेदेनापि कुण्डभेद उक्तः ।

शारदातिलके च,—

विप्राणां चतुरस्रस्यात् राज्ञां वर्त्तुल मिव्यते ।
वैश्यानामर्द्धं चन्द्राभं शुद्धाणां त्र्यस्रमीरितम् ॥
चतुरस्रन्तु सर्व्वेषां केषिदिच्छन्ति तान्निष्काः । इति ।

सर्व्वेषु चैतेषु कुण्डेषु होमसंस्थानुसारेण हस्ताविमानं (मात्रं) क्षेत्र फलं
कल्पनीयम् ।

- १ (°) 'तपस्यदिर्द्ध'तत्पत्तयवाचं कुण्डोक्ति' कामिकामर्भे वक्ति' ।
२ (†) अथ 'चत्वारिंशोचक' इति पाठान्तर, शक्ति ।
३ (‡) 'सिद्धान्तः शेष' इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

मुष्टिमानं क्षताद्धेतुं शतेचारस्नि मात्रिकम् ।
 सह क्षेत्रेव्य होतव्ये कुर्व्यात् कुण्डं करारमकम् ॥
 द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुः करम् ।
 अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम् ॥
 अत्र मुष्टिमानमिति—बद्धमुष्टिहस्तमात्र मित्यर्थः ।

सिद्धान्त शेषरे,—

शताद्धे मुष्टिमात्रं स्यात् शते चारस्निमात्रकं ।
 हस्त मात्रं सहस्रेस्याद्द्विहस्तं चायते मतम् ॥
 लक्षाद्धे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुष्करम् ।
 कुण्डं पञ्चकरं प्रोक्तं दशलक्षा वधि क्रमात् ॥
 षड्दस्तं लक्षविंशतेः कोट्यद्धे सप्तहस्तकम् ।
 कोटिहोमे त्वष्टहस्तं कुण्डं प्रोक्तं तदूर्द्धतः ॥

यत्तु शारदाथिलके,—

एक-हस्तमितं कुण्डं एकलक्षे विधीयते ।
 लक्षाणां दशके यावत्तावद्धस्तेन बद्धयेत् ॥
 दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहो मेऽपि शस्यत इति ।
 सर्भसिद्धिकरं कुण्डं चतुर लक्षुदाहतम् १(†) ।

१ (०) 'अपविधीयते, इति भिन्नः पाठः ।' सिद्धान्तशेखरेच,—

'अर्थाद्धे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुष्करम् ।

कुण्डं पञ्चकरं प्रोक्तं दशलक्षावुती क्रमात् ॥

षड्दस्तं लक्षविंशत्यां कीटाद्धे सप्तहस्तकम् ।

नितान्तरेतु—'कीटिहोमं अष्टहोमैरिहस्तम्, अष्टहोमे अष्टिहस्तं निलक्षे ।

” होमे कुण्डं पञ्चकोट्यधिकम् ; प्रातुरीणां पञ्चकं पञ्चलक्षे ।

रत्नचक्रं पञ्चलक्षे सप्तकरं सप्तलक्षे स्नात् ।

चतुर्दशं चतुर्दशे नवलक्षे नवकरं कुण्डम् ।

दशलक्षे दशलक्षं दशकरैर्विह कोटिहोमैःपि ।

दशलक्षत्रयं कुण्डं परमस्ति महोत्तमैःस्तुभिरम् ।

अन्यत्तु स्कान्दे,—

कोटिहोमे चतुर्वेस्तं चतुरस्रं समन्ततः ।
योनिवक्त्रद्वयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलमिति ॥

यदेभिरुक्तं तल्लाद्यादिहोमे द्वेयकहस्तादिकुण्ड विधानम् । कोटिहोमे च दशलक्षादि-
महाकुण्डविधानम्, यथा यथं घृतादि शीघ्रदाहित्रय्ये विषये विधानम् ।

चिरदाहि व्रीह्यादिस्थले (स्थूल) द्रव्यविषयम् द्रष्टव्यम् । एतेषां च हस्ता-
(चतुरस्रा)दि कुण्डानां मध्ये चतुरस्रकुण्डे समचतुरस्रक्षेत्रनिर्माण प्रकारो मण्डप-
निर्माणे प्रागुक्त इति ।

वेदांशः—चतुर्थांशः । योन्यादि कुण्डे प्रकृति भूतपक्षे (ऽष्ट)इष्ट प्रमाणस्य
समचतुरस्रस्य मध्यमे प्राचीरेखास्वपञ्चमांशेन पुरस्ताद्बद्धयेत् । वेदांशमानतः कोण-
सूत्रे विशेषः ।

तेन चतुरस्रक्षेत्र-कोणसूत्र-नैर्कृत्यदेशस्थ-चतुर्थांशादि देशे लक्षणयित्वा
तल्लाच्छने कोण सूत्रं चतु(पञ्चमां)र्थांशपरिमितस्य सूत्रस्य दक्षिणरेखामध्यात् पञ्चम-
रेखामध्यं यावन्निधाय तत् सूत्रकोटीतरेण भ्रमणाद्बद्धयेत् न्यसेत् ।

एवमेव पश्चिमरेखामध्यादुत्तर रेखामध्यं यावद् वृत्ताद्दं रचयेत् । ततोक्षीण-
रेखामध्यात्तदुत्तररेखामध्यात् । सूत्रद्वयं वृत्ताद्दं द्वयामपृष्टं भवत् पञ्चमांश-प्राचीरेखां-
यावद् (द्वित्रि) पातयेत् । तेन रेखाद्वयकरणादवक्थपत्राभामोष्यां विधिं योनिक्वण्ड'
कुर्यादित्यर्थः ।

इदमेव स्पष्टीकृतं शारदातिलके,— (तृतीयपटले) ।

चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं पञ्चषा विभजेत् सुधीः ।
न्यसेत् पुरस्तादेकांशं कोणाद्बद्धं प्रमाणतः ॥
भ्रामयेत् कोणमानेन तथान्यदपि मन्त्रकित् ।
सूत्रयुग्मं ततोदघात् कुण्डं योनिनिर्भं भवेदिति ॥

इदन्तु उदगग्रं कर्तव्यम् । सिद्धान्तशेखरेच,—१(❀)

(योनिकुण्डम्)

योन्याख्यमुच्यते कुण्डमाप्तेष्व्यामुत्तरामुखमिति ।

उदगप्रत्वञ्च—उदीच्यां मध्यरेखायाः ।

पञ्चमांशं वृद्धथासादनीयम् ।

अर्द्धचन्द्रं कुण्डनिर्माणमुक्तम्, कामिकागमे—

अर्द्धचन्द्रकुण्डं, यथा—

चतुरस्रे प्रहैर्भक्ते त्वाद्यं शौचतदर्द्धकौ ।

मध्ये प्राप्तांशमानेन कुण्डं खण्डेन्दुवद् भ्रमाद् इति ॥

तदेवहि शारदायाम्,—

चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं दशधा विभजेत् पुनः ।

एक मेकन्त्यजेदंशमध ऊर्द्धञ्च तन्त्रवित् ॥

ज्यासूत्रं पातयेदमे तन्मानाद् भ्रमयेत्ततः ।

अर्द्धचन्द्रं मिदं कुण्डं रमणीयमिदम्भवेत् ॥

इष्टप्रमाण समचतुर स्रक्षेत्रे (ऽस्य) मध्यमां प्राचीरेखां नवधा विभज्य प्रथमान्तिमौ भागौ परित्यज्य भागसप्तकपरिमित-रेखाप्रागप्र(प्र) दक्षिणोत्तरायतं तिर्य्यक्प्राक्सूत्रम् पातयित्वा भागसप्तके परिमित सूत्रस्यादिमध्येरेखे प्रागमे निधाय

१ (*) योनिकुण्डञ्चाह, कादिमते,—तद्यप्यपञ्चमांशेन विक्राश्रमत्राप्तकम् । पूर्वतः पश्चिम-
इन्दु कोष्ठयोर्मध्यदेशतः । विक्राश्रितत्राप्तकस्यादधिरस्यं विभेत् ।

योनिकुण्डमिदंभद्रे प्रोक्तं शास्त्रे निवाच्यैः ॥

तथा कामिकेऽपि, 'पञ्चमांशपुरोन्त्यस्य मध्येवेदांशमानतः । भ्रमादश्चत्यपवाःसं कुण्ड-
माप्येवौरितम् ॥ अत्रान्त्यपवाःसं योनिकुण्डमित्यर्थः ।

२ (1) अर्द्धचन्द्रकुण्डमाह, कामिकागमे,—'चतुरस्रे यद्वैभक्ते त्वक्राणकी तदंशकौ । मध-
समांशमाशेन कुण्डं खण्डेन्दुवद् भ्रमात् ॥ 'ज्यासूत्रं मध्यमसन्निपाते सूत्रादिसंख्याज्योर्ह-
भागे यच्छिष्टं कृतं ततोऽज्यासूत्रात्संशानयेत् । तद्वर्द्धचन्द्रनिमं चणराभिसुखं कुण्डं भवेत्' ।
तत्रान्त्यरेतु, 'चतुरस्रोचक्षेत्रे इत्यारभ्य—भ्रमादं तं कानादपि शबिदले कुण्डमितितु' । अत्र
शबिदले अर्द्धचन्द्रकुण्डं ज्ञेयम् ।

दक्षिणावस्थित पाद(इव)रेखासम्बद्धामेण, तेनैव सूत्रेण मध्यरेखापश्चिमान्तं स्पृक्षता-
उत्तरावस्थित ज्यारेखां यावद् भ्रमता धनुराकार मध्यं चन्द्रकुण्डं कुर्यादित्यर्थः ।

इदमपि दक्षिणस्यां दिशि वीथ्योपमानं कुण्डमुत्तराम् कर्तव्यम् । उदगमत्वञ्चो-
दीच्यां नवधा विभागेन सम्पादनीयम् ।

तदुक्तं सिद्धान्त शेषरे,—

याम्ये तन्भारणे शस्तमुत्तराभि मुखं तदा ।
नवधा भाजिते क्षेत्रे चतुरस्रे समे तदा ॥
दक्षिणे चोत्तरेचांश मेकैकञ्च परित्यजेत् ।
सप्तं शं समसूत्रेण भ्रमणादूर्ध्वं चन्द्रकममिति १(*) ॥

शारदा तिलकेतु,—

दशधा विभक्तस्य मध्यम सूत्रस्य भागद्वयं परित्यज्यावशिष्ट भागात्मक (षट्क)
मिति सूत्रभ्रमणेनार्द्धचन्द्रं कुर्यादित्युक्तम् ।

चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं दशधा विभजेत् पुनः ।
एकमेकन्त्यजेदं शमधऊर्ध्वं(चन्द्र)ञ्च मन्त्रवित् ॥
ज्यासूत्रं पातयेदमे तन्मानाद् भ्रमयेत्ततः ।
अर्द्धचन्द्रं निभं कुण्डं रमणीयमिदं भवेदिति ॥
इत्यर्द्धं चन्द्रकुण्डम ।

त्रिकोणकुण्डनिर्माण मुक्तं, कामिकागमे,—

त्रिभागवृद्धितो मन्स्यैस्त्रिभिर्वैशा(मा)न्नरं भवेदिति । इष्टप्रमाण चतुरस्रक्षेत्रस्य
प्राचीरेखां त्रिधा विभज्य तृतीयां शेन तां रेखां पुरस्तादूर्ध्वयेत् ।

१ (*)

कामिकेतु,—चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत् । एकौनविंशत्या विभज्या दशधा-
दाश्यात्वैः ॥ प्राच्यनाम्निभजेदुत्तमं मध्यमधनुःस्थितिः ॥ तदवधिधयेत् प्राच्यतियेक-
शुभं ततोभवेत् । कुण्डमर्द्धसूत्रं सम्यग्दि मनोहरम् । इत्यर्द्धं चन्द्रकुण्डविषये ।
'त्रिभिर्वैशातरं भवेदिति' पात्राकारम् ।

क्षेत्रस्य तिरश्चीन पश्चिमरेखा च तृतीय भागेन दक्षिणोत्तरयोर्वृद्धयित्वा मध्ये-
रेखा प्रागप्रता (प्रागप्रतीच्यायता) पश्चिमरेखा प्रान्तद्वयं यावत् सूत्रद्वयं निपातनात्
कोणद्वय-मत्स्यद्वय युक्तं त्रिकोण-कुण्डं भवेदित्यर्थः १(†) ।

शारदा तिलकेतु,—

मध्येरेखां चतुर्दा विभज्यैकैकमेवं पूर्वोक्तेषु त्रिषु स्थानेषु वृद्धयित्वा
त्रिकोणकुण्डं कुर्यादितुक्तम् ।

चतुर्दा भेदिते क्षेत्रेन्यसेदुभयपाइर्वयोः ।

एकैक मंशं तन्माना दप्रतोलाच्छयेत्ततः ॥

सूत्रद्वयं ततः कुर्यात् त्र्यसं कुण्डमुदाहृतमिति ॥

इदन्तु कुण्डं प्रागमं कर्तव्यम् २(‡) ।

नैर्ऋत्ये दिशि तत्कुर्याद्विषेपूर्वदिगप्रकम् । इति सिद्धान्तशेखरोक्तेः ।

वृत्तकुण्डनिर्माण प्रकारः कार्मिके,— ३(✽)

कर्णाद्वाष्टांशसंन्यासाद् वृत्तं कुण्डमिहोदितम् । इति समचतुरस्रस्य क्षेत्रस्य कोण-

- १ (†) महाकपिलपञ्चरात्रे,—वाचिंशदशकुंभं विधा तत्पात्तयेदष्टभुजम् ।
पूर्वांशकुण्डकं ज्ञत्वा पिक्वीचन्तु प्रकारयेत् ॥ यस्यान्तरेणु—
शक्येरी (१६।८) शार्ङ्गभागीकृतशेषतःपार्श्वयोर्नैऋत्य भागप्रथमं पश्चितः ।
तेन मानेन सूत्रद्वयं निम्बयेत्, कुण्डमिततद्वेदुदनेनाचकम् ॥
- २) चम्बपत्र,—‘सेचपा’ शं पुरतुयं मषबोभय पात्रं योः ।
वर्षं विला जनेः सुमैः कुण्डं त्राकं विभिर्भवेत् ॥
तन्मानरे,—‘चतुरस्रोद्धते सेने सेचमष्टांशकं पद्भिः ।
निम्बयेद्वनंनृपावे प्रतीची सुवपात्रं योः ॥
सूत्राणां त्रितयं न्यसेत् पिक्वीचं कुण्डमौरितम् ॥
- ३) चम्बनु पुष्पकम्,—शुक्लसूत्रस्य महीवरभाष्ये पञ्चरात्र-प्रारदातिशक्त-कादिमत-कामिक-क्रियासार-
शिद्धान्तशेखर-वाकावरहस्य-महाकपिलपञ्चरात्र-चण्डीवैषण्वरात्र-कुण्डकार्मिकेषु पति ।
एषां विरीची मीमांसाच राचवमहीय व्याख्या निविद्यते ।
- २ (‡) ‘नेष्ठां श्ये(दिशि) दृष्टिंशं कुण्डं विरेषे पूर्ववत्कृतम्’ ।
इति शिद्धान्तशेखरे ।
- ३ (०) ‘इत्यकुण्डं मध्यस्थं चतुर्विंशतिधा भवेत् । एकाग्रपक्षविंशत्यसिद्धिं शार्ङ्गं मंशकम् ।
वृद्धयित्वा धनान्नाध्याह्न इत्तं कुण्डमिती रितम् ॥ चम्बखिन्द्यम् च,—‘चतुरस्रपुरा ज्ञत्वा
कुण्डसेचप्रमाचतः । नवभानं पुरा ज्ञत्वा सेचभानं वृद्धयिष्येत् । तस्यान्तर्धं यदौत्तैव,
धनान्नाध्याह्नं भवेत् ॥ शिद्धान्तशेखरैऽपि,—‘चतुरस्रे सुसंविद्धं तशांशे भाजनमष्टं ।
सेचस्य निम्बयेद्विदु मध्यात्तन्मानसूत्रतः । असवधानशेषेनैवं इत्तं कुण्डसूरीरितम् ॥

सूत्रं कर्णाः । तस्य यदङ्गं तस्याष्टथा विभक्तस्याष्टमांशेन चतुरस्रक्षेत्रस्य प्राचीमध्ये रेखां पुरस्ताद् बद्धयेत् ।

ततः क्षेत्रमध्ये सूत्रादि (नि) निधाय वद्धितरेखां यावत् सूत्रं प्रसार्य तन्मानेन सूत्रेण सर्व्वतः भ्रमणाद्भुत्तं कुर्यादित्यर्थः । शारदातिलके,—(श्रुत्कण्डमाह)—

मध्यमां प्राचीरेखां साष्टांशंशेन (दशांशेन) पुरस्ताद्बद्धयित्वा क्षेत्रमध्ये सूत्रं निधाय, वद्धित रेखां यावत् प्रसार्य तेन सूत्रेण सर्व्वतो भ्रमणाद् भुत्तं कुर्यादित्युक्तं वर्त्तलकुण्डम् ।

अष्टादशांशे क्षेत्रे च न्यसेदेकं बहिर्बुधः ।

भ्रामयेचेन मानेन भुत्तं कुण्ड मनुत्तममिति १.†) ॥

इति श्रुत्कण्डम् ॥

अथ षड्भुजकुण्ड निर्माण प्रकार माह । कार्मिकागमे—२(*)

षड्भागवृद्धितोमत्स्यैश्चभिः स्यात् षड्भुजम् । इति समचतुरस्रोपमक्षेत्रे षोडश विभज्य तस्य मध्यमा दक्षिणोत्तरायतरेखा मेकैकेनांशे नो भयतो बद्धयेत् । ततः क्षेत्रमध्याद्बद्धितरेखोद् प्राञ्च, वद्धित दक्षिणोत्तरायतरेखाद्परिमितमेकैकसूत्रं निपात्य पश्चिमवायव्यान्तराले मत्स्य मुत्पाद्य (मुत्सार्य) तेनैव प्रकारेणैशान-पूर्व्व-दिगन्तरालेऽपि मत्स्य मुत्पादयेत्पुनः ।

[क्षेत्रमध्याद्बद्धितरेखा दक्षिणाप्राञ्च, पूर्व्वोक्तपरिमाण मेकैकं सूत्रं निपात्य, पश्चिम-नैर्ऋत्यान्तराले मत्स्यमुत्पाद्य, तेनैव प्रकारेणैशान पूर्व्वदिगन्तरालेऽपि पूर्व्वमत्स्य-मुत्पादयेत्]

ततश्चतुरस्र सम्बन्धि-पूर्व्वपश्चिमरेखयोस्तन्मध्यचतुष्टयानुसारेण लाञ्छनचतुष्टयं कुर्यात् । ततो बद्धितरेखा ग्रहणेन लाञ्छन चतुष्टयं यावत् सूत्रचतुष्टयं निपातयेत् ।

एवञ्च लाञ्छन चतुष्टयोऽन्तरालवर्त्ति प्राक्पश्चिमरेखाभ्यां सहरेखापटक मेलनात् षट्कोणकुण्डं कुर्यादित्यर्थः ॥

२ (†)

'एवैवस्यहीनोवाञ्च भवितानि एकोनविंशदभुजाणि व्यासः ।

तेन मङ्गलरमकरम् । क्षेत्रमेकंभांशं बद्धितरेखाद्बद्धयेत्तिस्रेषः ।

तदाचतुष्टयमेकैकैकवाक्यता भवति इति वदन्ति । इति राचनहीये ।

पद्मकुण्ड प्रकारोऽपि, कामिके,—१(*)

चतुरस्राष्ट्रभागेन कर्णिकास्याद् द्विभागतः ।

तद्वहिस्त्वेकभागेन केशराणि प्रकल्पयेत् ॥

तृतीये दलमध्यानि चतुर्थे दल कोटयः ।

चतुरस्रां वहिः कुर्याद् दलमाण्यपि यन्नतः ॥

अत्र-दल कोटयोदलोत्तरभागशः ।

भ्रमणात् पद्मकुण्डं स्याद्वलाप्रं दर्शयेद्वहि रिति ॥

विभागशः, इति विभाग-दिग् भागे सर्वदिग्भागोऽध्वित्यर्थः । भ्रमणात्सूत्रस्येति-
शेषः । एतच्च पादद्वयं प्रत्यवान्तरवाम (वाक्य)द्वयद्वयं सम्बध्यते । दलप्रं दर्शयेद्वहि-
रित्यनेनापि चतुरस्राष्ट्रभागेनेति सम्बध्यते । वहिरिति—क्षेत्राद्वहिः पश्चमे वृत्तइति
यावत् । ततश्चायन्तात्पर्यार्थः ।

इ—(अ)ष्टप्रमाणचतुरस्रे क्षेत्रस्य मध्यमां प्राचीरेखामष्टमां विभज्याष्टमांशपरिमितेन
सूत्रेण क्षेत्रमध्यं (नोत्वा) वृत्तं रचयेत् । पुनःक्षेत्रमध्यविन्यस्तैककोटिनाष्टमांशद्वयपरिमि-
तेन सूत्रेण, तद्वह्निद्वितीयवृत्तं रचयेत् । तत्तलमध्यानि परिकल्पयेत् २(३) ॥

- १ (३) 'बह्वक्षे मध्यसूत्रम् चतुर्ध्वजतिथा भजेत् । तत्रैकैकनवांशोन त्र्यंशैः सम्बद्धमध्यतः ॥
आमयेनेन षट्सूत्रं (षडङ्गनं) तद्व्यासाङ्गनं कान्क्षयेत् ॥
षट् सुष्मानेषु षट्सूत्र पातनात्तु षड् शकम्' ॥
- " 'बह्वधा विभजेत् सूत्रं मध्यसूत्रा दधोपरि । भागं त्र्यसैदिकसैकं पात्रं गीचदिगङ्गतः ।
सम्बद्धं क्षेत्त्रेषु तत्र ततज्जुर्धरी तिस्रो ।
क्षेत्राष्टमांशतः कुर्याद् द्विकसूत्रे तावदङ्गतः ॥
सन्धेय क्षेत्त्रेषु तत्र गुणेषु सुदकं तिस्रो ।
षट्सूत्रो पातयेनेषु षडक्षकुण्डसुपमम्' । इति कुण्डसूत्रम् ।
- १ (०) पद्मकुण्डमाह, क्रियासारे—ऊर्ध्वं पूर्यं वृत्तं तत्रोष्ठीं वर्णुलवयम् ।
आर्ध्वं पद्मत्राकारं कारयेत् कर्षिकादिभिः ॥ इत्यन्वयः—
पद्मक्षेत्रस्य सप्तम्यां वा द्वात्रिंशत् बहिःसूचीः । तत्रोष्ठीं विभजेद्वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः ॥
इत्यपरञ्च, पद्मकुण्डे मध्यसूत्रं चतुर्ध्वजतिथा भजेत् ।
अनयेत् कर्षिकादत्तं त्र्यंशवर्षमानतः ॥ 'यानान्कुण्डस्य विद्यारः खननत्वावद्विष्टि' ।
षड्शतवर्षमान—अमिहनेतुः, केशराः । नवांशवर्षमाने इतिस्वात्पद्ममध्यसूः ।
द्वादशमासु इतिवर्षान् पद्मकुण्डं सूः कर्ता ॥
दशावासानु इतिवर्षान् कृत्वा पद्मद्वयांशकैः । सूत्रैः पद्मभिरैकात्रचतुषष्टांशकैः अनात् ।
दशावैश्वः पद्मसूत्रसूचीको दलावाचि प्रकल्पयेत्' ॥ इति ।

पुनस्तस्मिन्नेव सूत्रे चतुरष्ट्र (थाष्ट्र) मांसं सम्बद्धं, तद्वह्निश्चतुर्द्विष्टु चतुरस्र-प्रान्तरेखा-
स्पष्टं क्षेत्रं समव्यासं, क्षेत्रमध्याच्चतुर्थं घृतं रचयेत् । तत्र दलानामुत्तरभागान् करूपयेत् ।

तत्रःपुनस्तस्मिन्नेव सूत्रे पञ्चमं मष्टमांशे सम्बद्धं (द्वैष्य) क्षेत्रमध्यचिह्नात् पञ्चमं
(मे) घृतक्षेत्राद्बहिः कुर्यात् ।

तत्रच(स्य)तुलाप्रमाणान्तरालाणि दलाप्राणि रचयेत् । दलाप्रान्तरालानि परि-
त्यज्य दला भैःसह सर्वं खनेत् । तथाच त्यक्तचतुरस्रकोणभूमिदलभिः परिगृहीता
भवति ।

खातकुण्डाधो (मध्यप्रदेशे) विस्तारसमोत्सेधां कर्णिकां रचयेत् ।

तथाच, कामिके—

तत्सन्धिञ्च तथा कुर्यात् कर्णिकाभ्यासमानः । इति ।

कर्णिकातोवहिर्यथा सम्भवं केशरादीनि प्रकरूपयेदिति ॥

इदञ्च पञ्चकुण्डमष्टदलं चतुर्दलंवा कर्तव्यम् । (वेददलमष्टदलन्तुवेति कामि-
कोत्तरेच) अवाशिष्टदलं वेददलमष्टदलन्तुवा इति । सिद्धान्तशेखरेऽपि—

चतुर्द्विष्टु चतुः पत्रं पञ्चाभं कुण्डमिती रितम् ।

विन्यस्य तत् प्रमाणेन तुर्याष्टमन्तु रचयेत् ॥

मत्स्यकर्णप्रमाणेन तद्गुजास्वपि लाञ्छयेत् ।

तत्राष्टमूर्तसंयोगाद् अष्टास्रं कुण्डमुच्यते १(१) ॥ इति ।

क्षेत्रस्य चतुरस्रीकृतस्य द्वादशं भागं तदन्तरे विद्ध्यत् ।

१ (१) चट्टाचकुण्डमष्टं पञ्चादवत्यने । पञ्चाङ्गतां, —यद्योऽयं तत्प्राग् कर्णितम्

चट्टाचकुण्डमाह,—

“कुण्डेऽष्टास्रं मध्यस्य” चतुर्द्विष्टुतिथा भजेत् ।

एकंसाष्टास्रमाकासंभजेत् कर्णिकंसेत् ॥

चतुर्द्विष्टुस्य तन्मानाचतुरस्रान्तरं भवेत् ।

षट्पञ्चारिषदिकां चतुःषट्पत्रं संयुतेः ॥

समांशे चान्द्विष्टुस्य चतुरस्रान्तरं भवेत् ।

दिक् चट्टस्रस्यमातादष्टास्रं समवाङ्कम् ॥” तन्मानरेण,—

“कुण्डेऽष्टास्रमध्यस्य” चतुर्द्विष्टुतिथा भजेत् ।

एकविंशत्य मांसाकां प्रथमद्विष्टुस्य वसुंसेत् ।

तन्मध्ये द्विष्टुष्टुवदानादष्टास्रकं मतम् । श्रीमद्भास्करसमेतम्,—

‘वेदाङ्कितद्वारं दिग्गुणस्युतम्, दिक्कोच मध्ये कृताऽ-

ष्टास्रं चट्टस्रं चैतन्मतीयमिति तैत्तिरीयैः चट्टास्रं चट्टस्रं ॥’ इति ॥

तस्य चतुरस्रस्यान्तरे वहिःक्षतुर्द्विभुविन्यस्य लाञ्छयित्वा तत्प्रमाणेन वहि-
र्लाञ्छितस्य द्वादश (मत्स्यभागस्य) भागस्य परिमाणेनापरं द्वितीयं तुर्व्याक्षं नयेत्
प्रणयेदिति । तथाहि पूर्वं चतुरस्रस्य रहिः परितोद्वितीयं चतुरस्रं कुर्व्यादित्यर्थः ।
अत्रतुर्व्यशब्दः पूरणप्रत्ययान्तोऽपि चतुःसंख्यापरः । तस्येति,—तस्य बाह्य चतुरस्रस्य ।
कर्णप्रमाणेन,—कोणसूत्रार्द्धप्रमाणेन । तद्भूजासु, तस्य बाह्य चतुरस्रस्य भूजासु । दिक्-
चतुष्टयावस्थित रेखासु लाञ्छयेदङ्कयेत् ।

कर्णशब्दो यद्यपि शिल्पशास्त्रे कोणसूत्रवचनः प्रसिद्धः तथापि तत्र कोणसूत्रस्य
भूजाशब्दबाच्य विप्रेखापेक्षया अधिकपरिमाणत्वात् तेन तुलासु लाञ्छयितुमशक्यत्वात्
कोणसूत्रार्द्धपरः ।

तत्राष्टसु लाञ्छनेषु अष्टसूत्रसंयोगात् सूत्राष्टक्रपातेन पद्मकुण्डं समपद्यते । अत्रायं-
तान्तपर्य्यार्थः, इष्टप्रमाणचतुरस्रस्य मध्यरेखां द्वादशशा विभज्यैकैकं भागं वहिःक्षतुर्द्विभु-
विन्यस्य तत्परिमाणेनापरं चतुरस्रं पूर्वंचतुरस्रस्य परितः, कुर्व्यात् ।

तथा, बाह्य चतुरस्रकर्णाद्धप्रमाणसूत्रस्यादि बाह्यचतुरस्रस्येशानकोणे निधाय तस्यैव
पूर्वपरिधि रेखायां त सूत्रं (तत्सूत्रं) प्रसार्य तन्मानेनाग्नेयपूर्वयोरन्तरालं चिह्नयेत् ।

पुनस्तस्मादेव कोणादुत्तररेखायामुत्तरवायव्ययोरन्तराले तन्मानेन चिह्नयेत् । ततः
सूत्रस्यादि—आग्नेयकोणे निधाय बाह्यचतुरस्र-पूर्वरेखायां पूर्वेशानयोरन्तराले तन्मानेन
चिह्नयेत् ।

ततःसूत्रस्यादि निर्ऋति कोणे निधाय दक्षिण रेखायामाग्नेय-दक्षिणयोरन्तराले
तन्मानेन चिह्नयेत् ।

पुनस्तस्मादेव कोणात्पश्चिमरेखायां वायव्य(चापस्य) पश्चिमरेखयोरन्तराले-
तन्मानेन चिह्नयेत् ।

ततःसूत्रस्यादि वायव्य कोणे निधाय पश्चिमरेखायां तन्मानेन पश्चिम नैऋत्ययो-
रन्तराले चिह्नयेत् ।

पुनस्तस्मादेव कोणा दुत्तररेखान्तन्मानेनोत्तरेशानयोरन्तराले चिह्नयेत् । एवं
प्रतिदिशं लाञ्छनद्वयं करणादिक्वचतुष्टये लाञ्छनाष्टकं भवति । ततः कोणोभय पादर्ववति
लाञ्छनद्वयं स्पृष्टात् सूत्रचतुष्टयं निपातयेत् ।

एवञ्च प्राच्यादिचिह्नद्वयान्तरालवर्ति-सूत्रचतुष्टयेनसह, सूत्रात्म(ष्ट)कोणादष्टाक्ष-
कुण्डंभवतीति । कुण्डस्नने प्रकार उक्तः ।

का(कु)लोत्तरे,—१(✽)

चतुर्विंशतिमं भागं अक्षुलं परिकल्प्यतु ।

चतुर्विंशाक्षुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् ॥

हस्तामाश्रन्नेतिर्य्यं गूढं मेखलया सहेति ।

पूर्वोक्तस्युपस्था परिमाणानां मध्ये होमानुसाराद् यस्य यावत् परिमाणं कुण्डं चिकीर्षितं तस्य कुण्डस्य क्षेत्रं चतुर्विंशतिधा विभज्य चतुर्विंशतिभागपरिमाणं आयामं परिकल्प्य तादृशैश्चतुर्विंशत्याक्षुलैर्हस्तं परिकल्प्य, तेन हस्तेन परिमितं कुण्डानां तिर्य्यक् स्वननं विधेयम् ।

अधःस्वननंतु कुण्डाधः प्रदेशाकण्ठं तत्सन्निहित-मेखलाम् यावत् परिकल्पितं-हस्तपरिमितं गूढं मानं यथा भवति, तथा विधेय मित्यर्थः २(०) ।

१ (०) 'चतुर्विंशति मोभागः कुख्यानामक्षुलं अक्षुलं' इति सिद्धान्तशेखरं ।

काकोत्तरे,—

काकोत्तरमन्त्रशास्त्रयस्यः सुप्रसिद्धः ।

'खाताद् वाञ्छिऽक्षुलः कथः सर्वकुण्डेषु च विधिः ।

चतुर्विंशतिमं भागमक्षुलं परिकल्पयेत् ॥'

कपिलपञ्चरात्रे,—'चतुर्विंशतिभागैः कण्ठो वै परिकीर्षितः' इति ।

सोमशथुराह,—

'कुख्यानां यचतुर्विंशोभागः सोऽगुल-संज्ञकः ।

विभज्यानेन कर्त्तव्या मेखला कण्ठनाभयः ॥' इति

'स्वासे चतुर्विंशतिधा विभाजिते, तिस्रश्चतुस्त्रीण्य भागविस्तृताः ।

समन्ततः कण्ठवर्षिषु मेखला, ननपुंरामाशकत्व इत्या मताः ॥'

शाचाय्याः प्रोचुः—

'विंशदभि चतुरसिकाभिरङ्गुलीभिः, मन्त्रेषाप्यथ परमृचाभूमिभागम् ।

ताभि य (परि) प्रखनतु तावतीभिः' इति ।

'कुण्डं जिनाङ्गुले क्षिप्येगुपं मेखलया सङ्घ' इति ।

२ (०) दिव्यशारस्वते,—

चतुरस्रं चतुःकोटं मूढैः कृत्वा यथापुरा ।

इक्ष्मावेन तन्मध्ये तावन्निष्ठायातं खनेत् ॥

गणेशविमर्शिन्याह,—

'चतुर्विंशाङ्गुलायामं तावत् ख्यात समन्वितम्' इति ।

मोक्षयूरीतरे,—इक्ष्मावेन खनेत्सिद्धं मेखलया सङ्घ' इति ।

एतेन यावत् परिमाणं कुण्डं विकाशितं तावत्परिमाणं तिर्च्यं स्वननं कर्तव्यम् ।
अथः स्वननन्तु प्रथम-मेखलाप्रेण सह तावत्परिमाणं यथा भवति तथा कर्तव्यं मित्युक्तं
भवति । योन्यादिकुण्डेषु योयः आकारः परिकल्पित, स्तेनैवाकारेण स्व स्वप्रकृतिभूत-
चतुरस्रविस्तारपरिमितं मानमथः प्रदेशात् प्रथम मेखलाप्रेण सहितं यथा भवति तथा
यतेत ।

प्रतिष्ठासारसंग्रहेऽपि,—

पञ्चमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमथः खनेत् ।

प्रपञ्चसारेऽपि—कुण्डं जिनाङ्गुलं तिर्च्यं गृह्यं मेखलया सहिति । अत्र जिनाङ्गुलं
चतुर्विंशत्यङ्गुलम् । यत स्तीर्थं करणां संख्याः चतुर्विंशतिः ।

शारदातिलकेतु,—यावान् कुण्डस्यविस्तारः स्वननं तावदीरितम्, इत्येवोक्तम् ।
नतु मेखलासहेति । कुण्डकण्ठपरिमाणमुक्तं कालोत्तरे,—खाताद् वाघेङ्गुलः कण्ठः
सर्वकुण्डेष्वयं विधि रिति ।

पिङ्गलामते,—

खातादेकाङ्गुलन्त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेदिति ।

विश्वकर्मा शिल्पशास्त्रे,—

पञ्चपि मेखलीकार्यं ज्ञात्वा शेषमथः खनेत् ।

व्यासान् प्ल्यातः करः प्रोक्तः निचं तित्थङ्गुले नतु ।

चर्चिंस्तु निचता श्रेया उन्नताया नवाङ्गुलेः ॥

अपरञ्च—‘निचं तित्थङ्गुले नतु उन्नताया नवाङ्गुलेः’ इति ।

मेखलाविषये, सीममन्थना—

कुण्डानां यश्चतुर्विंशो भागः सोऽङ्गुलसंज्ञकः ।

विभज्यानेन कर्त्तव्या मेखला कण्ठनाभयः ॥

‘या यातु मेखला (प्रोक्ता) पूर्वा सा वा भूमिरदाहता’ । इत्येतदन्ते ।

क्रियासारेण—

प्रथम मेखलीत्सीधं सुकमत्र नवाङ्गुलम् ।

तदाऽपिमेखलीत्सीधं पञ्चाङ्गुलमितिज्ञातम् ॥

अन्ववापि,—चतुर्विंशङ्गुला यदा तिष्यःसर्वेषु शीमनाः ।

‘वासिष्ठेण,—प्रथमा मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविस्तृता ।

चतुर्विंशङ्गुलैस्तस्यासोऽप्रतिषेधं समन्ततः’ ॥

सिद्धान्तशेखरेऽपि,—

कुण्डे हस्तमितं कण्ठं कुव्यादेकाङ्गुलन्ततः इति । अत्र सर्वत्रैकहस्त परिमिते कुण्डे एकाङ्गुलपरिमित कण्ठाभिधानेनाधिक परिमाण कुण्डेषु त्यक्त्वा मेखलानां स्थितिर्भवेत् ।

मेखलैकाऽथवा तिस्रो भूतसंख्यापिवा प्रिये ।

एका षडङ्गुलतसेध विस्ताराद्विमेखला मतेति ॥

अत्र भूतसंख्या, पञ्चसंख्या ।

कालोत्तरे—

मेखलात्रितयं कार्यं कोण-राम-यमाङ्गुलैरिति । यदा मेखलात्रयं क्रियते तदैवं परिमाणं क्रमोक्तेः । कोणाश्च, चत्वारः । रामा, स्रयः । यमौ द्वौ ।

एवञ्च सति कण्ठसन्निहिता प्रथमा मेखला, भूप्रदेशान्नवाङ्गुलोष्वा चतुरङ्गुल-विस्तृतात द्वितीयातु, तद्वहिःपञ्चाङ्गुलोष्वा । त्र्यङ्गुलविस्तृता तृतीयापि, तद्वहिर्षडङ्गु-लोष्वाद्विष्टङ्गुलविस्तृतेति उक्तं भवति ।

इदञ्च स्पष्टीकृतम्, लक्षणसंग्रहे,—

प्रथमा द्व्यङ्गुलायामा व्यासादुत्तरा) उन्नता मा नवाङ्गुलेः ।

मध्यातु त्र्यङ्गुला बाह्ये तृतीयातु यमाङ्गुलै रिति ।

अत्र प्रथमा,—

कुण्डसन्निहिता । व्यासाद्विस्तार एतद्व्यङ्गुला उपरि चतुरङ्गुला नवाङ्गुलान्तस्त्वं त्वन्तः प्रदेशे ।

बाह्यप्रदेशेषु, द्वितीये मेखलाया उपरि चतुरङ्गुलोष्वा मेखलापञ्चकपक्षे नत, परिमाणमपि तत्रैव,—

मेखलाः पञ्चवा कार्याः पट् पञ्चाधित्रिपक्षकः इति । अव्ययः—चत्वारः । पक्षो द्वौ । सिद्धान्तशेखरेतुः—

मेखलापञ्च(क्ष)कपक्षौ परिमाणान्तरं सुक्तम् ।—
 संवेषामेव कुण्डानां एका वा (मेखलाः) तिस्र एव वा ।
 पञ्चवा मेखलास्तासां उच्यते लक्षणं यथा ॥
 चतुर्विंशेन भागेन कुण्डानामङ्गुलं मतम् (स्मृतम्) ।
 कुण्डे च मेखलां कुण्ड्यादिका वा (चेत्) षडभिरङ्गुलैः ।
 चतुर्भिश्च त्रिभिर्द्वाभ्यां मूर्द्धामध्या त्वधोगता ।
 तिस्रः प्रोक्ताः क्रमादेवं विस्तारा दुस्त्रयादपि ॥
 वाणाब्दि वह्निभे चेन्दु मात्राः स्युः पञ्च मेखलाः ।
 मेखलाः कीर्तिताः (सर्वाः) कुण्डानामनुरूपम् १(*) ।

यो न्याशाकारेषु कुण्डेषु योमया(न्या)शाकारा एव मेखलाः काव्या इत्यर्थः ।
 विष्वक्कर्मणा वाप्येवमेवोक्तम् ,—

यादृक् कुण्डस्य विस्तारं संप्रतिदिष्टः तादृग्मूपं मेखलाया विदध्यादिति ।
 द्विहस्तादि कुण्ड विशेषस्य,—

सप्तपञ्च नवाङ्गुलैः । चतुर्हस्ते मेखलाः स्युरष्टर्तुचतुरङ्गुलैः । मेखला-
 इति २(†) ।

१ (*)

'सर्वपीलिकं गुणान्विताः क्रमान् , दादशाष्ट चतुरङ्गुलीकृताः ।

सर्वतोऽङ्गुलचतुष्कभिक्षिताः, मेखलाः सकलसिद्धिदा मताः' ॥

नानामतेषु, मेखलाः एक-द्वि-त्रि-चतुः पञ्चविधा भवन्ति । शारदातिलकेतु,—कुण्डानां
 चतुरस्रादीनां यादृगरूपं चतुरस्रत्वादि मेखलानामपि तादृगं रूपं ज्ञेयम् । एतेन च
 मेखलाः कुण्डाकाराः काव्याः स्युः । तिस्रः मध्यमः पञ्चोऽध्वः पञ्चमेखलापञ्चम्
 उच्यते ।

एक मेखलापञ्चः कनीयान् इति ।

द्विमेखलापञ्चसदात्त मध्यमः ।

तथा च वायु मंजितायाम्,—

'मेखलानां त्रयं वापि द्वयमेकमथापि वा' इति ।

'नाभि-योनिवन्मायुक्तं कुण्डं श्रेष्ठं त्रिमेखलम् ।

कुण्डं द्विमेखलं मध्यं नीचं तथादेक मेखलम्' ।

'तिस्रः कुण्डे मेखलामेखलले द्वे, यदाविश्वमेकिका मेखला वा' इति ।

द्विमेखलं द्विकुण्डं चतुर्विधद्विमेखलं त्रिकुण्डं त्रिकुण्डं त्रिकुण्डं त्रिकुण्डं । इति योमयाः ।

२ (†)

पञ्च पाठव्यतिक्रमोऽस्ति । मेखलाः स्युः पञ्च हलानिधिरिपमराङ्गुलैरिति भिन्नः पाठः ।

पञ्चहस्तनिधि द्विप शराङ्गुलैः ।
 षट्करस्य च ताः प्रोक्ता उक्ताङ्गुलैश्च मेखलाः ॥
 सप्तहस्तस्य रुद्राङ्क मेखला द्विपकाङ्गुलैः ।
 अष्टहस्तस्य कुण्डस्य भानुवसुमिताङ्गुलैः ॥
 नवहस्तमिते कुण्डे विश्वरुद्रनवाङ्गुलैः ।
 दशहस्तमिते कुण्डे मनु—भानु दशाङ्गुलै रिति ॥

अत्र गुणाख्यः । ऋतवः षट् । निधयोनव । द्विपाः सप्त । शराः पञ्च ।
 रुद्रा-एकादश । अङ्का-नव । भानुबोद्वादश । वसवोऽष्टौ । विश्वे त्रयोदश ।
 मनवश्चतुर्दश ।

योनि लक्षण मुक्तं श्वायम्भुवे,—१(❀) ।

मेखलामध्यतोयोनिः कुण्डाद्वा त्र्यंशविस्तृता ।
 अङ्गुष्ठमानतो(ष्ट)त्तकण्ठा कार्य्याश्वत्थदलाकृतिरिति ॥
 मेखला मध्य देशक्षोपरितनोप्राह्यः ।

योनिः स्यान्मेखलोपमेति सिद्धान्तशेखरेऽभि धानान । कुण्डाद्द्वामिति, यावत्
 परिमाणं यत् कुण्डं तदद्वं परिमाणेन दीर्घांशविस्तृता सा कुण्डनृतीयां श्रेण
 विस्तृता ।

अङ्गुष्ठमानोऽष्टकण्ठा । अत्राङ्गुष्ठशब्द कुण्ड चतुर्विंशां शरूपाङ्गुलपरः ।

ओष्ठशब्देनात्र कुण्डमध्य प्रविष्टं योन्यम् मुच्यते । तथाङ्गुल परिमिदं
 कार्य्यमित्यर्थः । कण्ठशब्देनात्र—योनिमेखलोच्यते । तथाङ्गुलपरिमितायामेखलायाः
 प्रान्तभागे परितोवेष्टिता योनिः कार्य्येत्यर्थः ।

दीर्घान्तुर्द्व्याङ्गुलो (तस्युर्द्व्याङ्गुलो) योनिस्त्र्यं शोना विम्बगणतु ।

- १ (•) कुम्भानां द्यचतुर्विंशोभागः सोऽङ्गुलमन्त्रकः ।
 विभक्त्याश्रेण कार्य्याश्वत्थदला कण्ठनाभय' इति श्वायम्भवे ।
 'चतुर्विंशतिभागेन कण्ठोवै परिकीर्तितः' इति पञ्चरात्रे ।
 अन्यत्र 'कण्ठाङ्गुलाश्वत्थः कार्य्याश्वत्थैका षड्ङ्गुला' इत्यन्यत्र ।
 सिद्धान्तशेखरे,—'कुम्भानां शिखलां कुर्यादिकाः चतुर्विंशतिः' ।

एकाङ्गुलोच्छ्रिता सातु प्रविष्टाभ्यन्तरे तथा ।

कुम्भद्वयसमा युक्ता बाधत्थदलबन्मता ॥

अङ्गुष्ठ मेखला युक्ता मध्ये त्याज्याघृतिस्तथा १(३) ।

त्र्यंशोनेति—

प्रथमभागे तृतीयोशन्यूनस्वदैर्घ्यविस्तारेत्यर्थः ।

एकाङ्गुलोच्छ्रितेति,— एकेनाङ्गुलेनोभता ।

एतेन योनिपरिमाणेन सह मेखलाद्वयङ्गुलोभता भवति ।

तथा एकाङ्गुलेन योन्यप्रेणाभ्यन्तरे कुण्डमध्ये सा प्रविष्टा काय्या ।

कुम्भद्वयसमायुक्तेति—

मूलदेशे वृत्ताद्ध्रियाकारत्वेन गजकुम्भाकृतित्वात् कुम्भ शब्दोक्ता ।

मध्येत्विति—

यथा सूची मूले सूत्र धारणाय विलं युक्तम् ।

तथा योनिरपि मध्ये सविला कार्येत्यर्थः ।

इयथाश्वत्थपत्र सदृशी गजौष्ठसदृशी वा काय्या ।

श्वत्थ—पत्रवद् योनिर्गजौष्ठ प्रतिमा धवेति,—

सिद्धान्तशेखरामिधानात् ।

पूर्वादि कुम्भस्य दिग्भागेन योनिः स्यात् ।

तत् पुनरुक्तं स्वायम्भुवं—

प्रागग्नि याम्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरु दङ्मुखा ।

पूर्वा मुखः स्मृताः शेषाः यथाशोभं व्यवस्थिता २(†) ।

अत्र प्रागग्नि याम्यकुण्डानां पूर्वाग्नेय दक्षिणकुण्डानामिति ।

उदङ्मुखोद्गमा दक्षिणमेखलोपरि निहितेत्यर्थः ॥

पूर्वामुख पूर्वाग्नाः पश्चिम मेखलोपरि विनिहिता इत्यर्थः ।

शेषास्तु नैर्ऋत्यादि कुण्डयोनयः ।

नक्षत्रकुण्डी पक्षेत्तु , नवमकुण्डस्य योनि रुद्गमा कर्त्तव्या ।

१ (०) चत पाठव्यति क्रमोऽस्ति ।

२ (†) त्रैलोक्यसारिच—'दक्षिणस्या पूर्व्यास्ये जगत्सा उदङ्मुखी' इति पाठान्नरं दृश्यते ।

(चत पूर्व शब्द नाग्नेयी, जगत्सा इति नैर्ऋते, बाह्ये उदरे इति शेषानि) ।

त्रैलोक्यसारे च—

दक्षिणस्थाः पूर्व्यास्ये जलस्थाः पश्चिमोत्तरे ।

नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्दक्षजलस्थिता १(*) ॥

अत्र नवम कुण्डपक्षे, ईशानदिशि यत् पञ्चम

माचार्यकुण्डं तस्यापि योनिरुदगभा कार्येत्यर्थः ।

केचित्तु,—

योनिकुण्डे योनिमञ्जकुण्डेनाभिश्च वर्जयेदिति

शारदातिलकवचनात् ।

योनौ योनिं न कुर्वीत इति सिद्धान्तं शेखर वचनात् ।

योनिं न कुर्यादित्याहुः ।

खातादिति रिक्तस्या समस्य तद्विहीनस्यवा कुण्डस्य

करणे दोषउक्तो-विश्वकर्मणा,—

खातेऽधिके भवे द्रोगी हीने धेनु धनक्षयः ।

क्वके कुण्डेतु सन्तापो मरणं छिद्र(स)मेखले ।

मेखलारहिते शोकोद्धधिके वित्तसंशयः ॥

भार्याविनाशनं प्रोक्तं कुण्डे योन्या त्रिना कृते ।

अपराद्धं समं प्रोक्तं कुण्डं वै कण्ठवज्जितम् । इति ।

- १ (१) 'इन्द्राणि यम दिक्कुण्डयोनिः सौम्यमुखी धृता ।'
 " त्रियासादेऽपि 'सोमकान्त पुरतः श्यामा दक्षिणं पश्चिमेऽपिवा' । श्यामा—योनिरिवधैः ।
 " खोल अश्वुरपिच 'पूर्वाधि वास्य कुख्यातां योनिः स्यादुत्तरानना ।
 पूर्वाननासु शेषावा पश्चानेऽन्तरा तयोः' ॥
 केचिन्वाच्ये,—
 'इति एवमैशेल नवम कुण्डं वाच्यम् । अथैव पूर्वोदय दक्षिण कुख्याति, नवमच
 कुण्डसुत्तराचम् । अन्तर्नि पञ्च कुख्यातिच प्रागवाचित्यु पिति' ॥

अत्र सिद्धान्त शेखरेऽपि,—१(❀) ।

मानहीने महाव्याधि रधिके शत्रुवर्द्धनम् ।
योनिहीनेऽपस्मारो कुष्ठः कुण्ठं विवर्जिते २(†) ।
स्थण्डिलं चापि कुर्वीत सुसिद्धैः सिकतैः सितैः ॥
हस्तमात्रं प्रविस्तारं सुसन्मन्त्र्यां गुलोन्नतम् ॥ इति ।

इति श्रीमन्नागदेव भट्टात्मजेनानन्तदेवाचार्य्येण
विरचिते (चतुर्थस्तवके) दानविधान
पारिजाते परिभाषा प्रकरणम् ।
समाप्तिमगमस्तुर्थः स्तवकः ॥

—*—

- १ (*) कुष्ठमण्डपादिविषये, वैदिके, कल्पशास्त्रे, मन्त्रशास्त्रे, ज्योतिषे, पुराणे, शिष्यशास्त्रादिषु यद् यदुक्तं तत्प्रणियमेन सर्व्वं विधेयम् । अन्यथा करणं महद्देव हानं विफलञ्च स्यात् ।
- २ (1) अशुभ माह,—मानाधिके भवेन्मृत्यु इत्यागमे । मानहीने दरिद्रता' इति ।
न्यूनाधिकं प्रमाणं यद् यत्रमानं विनाशकम्' इति च ।
विषकर्मं शिल्पशास्त्रे—अपत्यध्वं सनं प्रोक्तं कुण्ठं यत्कण्ठवर्जितम्' इत्वं पाठान्त-
रिति । न्यूनाधिकं प्रमाणं यत् कुण्ठं यच्चरनेखलम् ।
यज्ञाररहितं यच्च यत्रमानं विनाशकम् ॥ इति क्रियासारे ।
'अनेकदोषदं कुष्ठमपि न्यूनाधिकं यदि ।
तस्मात् सम्यक् परीक्ष्येदं कर्मव्यं शुभमिच्छता' ॥ इति वासिष्ठ संज्ञितायाम् ।
'तूनाधिके सुष्ठुदुषे यो मानहीनेषु निःसृता ।
वायोधः कण्ठहीनेत्यात् अस्तिद्विगुणं खातके ॥
अधिकेचा सुरीभोगी मानेनाधिकं निखलं ।
व्याधयः सम्प्रवृत्ते विभानेस्यदपि खतिः ॥
उखाटः पद टितेच्छिन्नं सखुलं वाप्यता भवेत्' ॥ इति जयद्रथयामले ।
'कुष्ठं विना खण्डिखादिषुच षोमीविधेयः—
'होमे प्रथम्यते कुष्ठं खण्डिलं वा वृद्धमिका' इति पितृशामते ।
'इषु मातं खण्डिलं वा संचितं होमकार्कषि' । इति वासिष्ठ संज्ञितायाम् ।
अथापि कार्यं वस्तानि कुष्ठं वा खण्डिषीऽपिवा ।
वेद्यां वाऽवायसे पाने चन्दयेवा नवे शुभे' । इति वायव्यसंज्ञितायाम् ।
खण्डिलं वासुकाधिष्ठां रक्त वृद्धजवापिवा' इति क्रियासारे ।

—*—

विधान-पारिजाते ।

चतुर्थस्तवकस्य-

विषय सूची ।

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१।	दानानुक्रमणिका,	"	१-४
२।	दानप्रशंसा,	तैत्तिरीय श्रुतिः,	"
	" "	वाजसनेयकः,	"
	" "	नन्दिपुराणम् ,	"
	" "	मान्दस्य पुराणम् ,	"
	" "	आग्नेय पुराणम् ,	"
	" "	कूर्म पुराणम् ,	६-७
३।	दानविधानम् ,	ब्रह्म पुराणम् ,	" "
	" "	कौर्मम् ,	" "
	" "	श्राद्धित्य पुराणम् ,	८
४।	दानस्वरूपम् ,	श्रीभगवद् गीता ,	"
	" "	हेमाद्रिः ,	९
	" "	मान्दस्यम् ,	"
	" "	हेमाद्रिः ,	१०
५।	दानाङ्गम् ,	हेमाद्रिः,	"
६।	दातृस्वरूपम् ,	प्रभासखण्डः,	"
	" "	मदनरत्नम् ,	११
७-८	पात्रलक्षणम् ,	कौर्मम् ,	"
	" "	भारतम् ,	१२
	" "	विल्णुधर्मोत्तरम् ,	"
	" "	ब्राह्मम् ,	१४
	" "	पद्म पुराणम् ,	१५

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
	" "	महाभारतम् ,	"
	" "	" "	"
	" "	विष्णु धर्मोत्तरम् .	१७
	" "	भारतम् ,	"
६।	अपात्रनिरूपणं,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	१८
	" "	महाभारतम् ,	१९
	" "	भविष्यपुराणं,	"
१०।	परिभाषानिरूपणं,	वाराहम् ,	२०
	" "	स्कान्दम् ,	"
११।	अप्राह्यद्रव्यम् ,	गृह्यपरिशिष्टं.	"
	" "	स्कान्दम् ,	२१
	" "	आग्नेयम् ,	२२
	" "	ब्रह्म वेवर्त्तम् .	२४
१२।	दानधर्मः,	भारतम् ,	"
	" "	भविष्यपुराणम् ,	२४
१३।	मूल्याध्यायः,	ब्रह्मवेवर्त्तम्	"
		(*) (नाना ग्रन्थोक्तम्).	२६
१४।	देयद्रव्यवेवर्तम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
१५।	देयप्रतिग्रहस्थलम् ,	"	२८
	" "	परिशिष्टं,	३०
१६।	दानदेशः,		३१
१७।	दानकालः,		३२
१८।	दान प्रकारः,		३३
१९।	दशदानद्रव्यपरिमाणम् ,	मत्स्यपुराणम् ,	३३
	" "	महार्णवम् ,	३४
	" "	स्मृतिः,	"

(*) चम्पू सभ्ये एतत्संस्कारिको परिभाषायामुच्यते, राजाद्रीवर्णि ।

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१०।	तुला पुरुषदानम् ,	मातृस्यम् ,	३५
	" "	"	३६
	" "	पुराणम् ,	३७
	" "	"	"
	" "	भविष्यपुराणम् ,	"
	" "	वायव्यम् "	"
	" "	यजुर्वेदः "	"
	" "	विश्वकर्मोक्तम् ,	३८
	" "	शुक्लयजुः, ऋग्वेदः,	४१
	" "	"	४२-४१
२१।	उत्सर्ग प्रयोगः,	"	"
	" "	ब्रह्मवैवर्तम् ,	४४
	" "	मातृस्यम् ,	४४
२२।	रजतादितुला-	भविष्यपुराणं,	"
	पुरुषः ,	मातृस्यञ्च,	४६
२३।	लोहतुलापुरुषः,	स्कान्दपुराणम् ,	४७
२४।	नानारोगस्य "	गरुड पुराणम् ,	४८
	" "	देवी पुराणं,	४९
	" "	गरुड पुराणं,	६०
२५।	घृतादितुलापुरुषः,		६१
२६।	पाराशरतुलापुरुषः,		६२
२७।	स्वर्णरजत-ताम्रभिन्नः,		६४
२८।	सर्व्वदानमन्त्रः ,	मातृस्यम् ,	"
२९।	सुवर्णादिवानमन्त्रः,	"	६८
३०।	हिरण्यगर्भदानम् ,	"	७२
३१।	ब्रह्माण्डदानम् ,	"	७६
३२।	कल्पपावपदानम् ,	"	७९
३३।	गोसहस्रमहादानम् ,	"	"
३४।	हिरण्य कामधेनुः ,	मातृस्यम् .	८०
३५।	हिरण्याम्ब महादानम् ,		

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम	पृष्ठाङ्कः,
३६ ।	हेमहस्तिरथदानम् ,	"	८३
	"	"	
३७ ।	भागवत दानम् ,	नारदीयम् ,	८४
३८ ।	रामायण भ्रवणम् ,		८७
३९ ।	वाशिष्ठभ्रवणम् ,		"
४० ।	काशीखण्ड भ्रवणम् ,		८८
४१ ।	ब्रह्मवैवर्त्तभ्रवणम् ,		"
४२ ।	कालिकापुराण ,, ,		"
४३ ।	माघमाहात्म्यम् , (शूर्पदानम् .)		८९
४४ ।	नानापुराणविधानम् ,		९०
४५ ।	वेदपारायण ,, (नवरात्रौ च तत्)	भागवत्म् ,	९१
४६ ।	कार्तवीर्य्यदीपविधिः,	उडुमरेश्वरम् ,	९३
४७ ।	" कवचविधिः,	"	१०७
४८ ।	" स्तोत्रविधिः,	"	१०८
४९ ।	तरुपुत्रविधिः ,	मात्स्यम् ,	१०९
	" "	पाशम् ,	११०
	" "	नन्दिपुराणम् ,	"
	" "	कान्दम् ,	"
५० ।	षापी-कूपदीर्णा- उत्सर्गविधिः,	सांख्यायनम् ,	११३
५१ ।	जलाशयात्सर्गः,	"	"
५२ ।	" कात्यायनोक्तः.	"	११४
५३ ।	व्याप्यादौजलोपघातेऽशुद्धिः	हेमाद्रिः,	११५
	"	उशनाः,	"
	"	मात्स्यम् ,	११६
५४ ।	उपहतजलपानेऽभयश्चित्तम् ,	स्मृत्यर्थसारः,	११७
५५ ।	त्वरितरुद्रविधानम् ,	शौनकः,	११८

	ग्रन्थोक्तविषयः;	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः;
५६ ।	धान्यानि, पर्वतदानम् ,	पापं मातस्यञ्च,	१२६
५७ ।	शैलदानदशकम् ,	दान विवेकः,	१३५
	"		
५८ ।	लवणाचलदानम् ,	मातस्यं पापञ्च,	१३७
५९ ।	गुडाचलदानम् ,	पापम् ,	१३८
६० ।	सुवर्णाचल " ,	"	१४०
६१ ।	तिलाचलदानम् ,	"	१४१
६२ ।	कार्पासाचल " ,	"	१४२
६३ ।	घृताचलदानम् ,	"	१४३
६४ ।	रत्नाचल " ,	"	१४४
६५ ।	रौप्याचल " ,	"	१४६
६६ ।	शर्कराचल " ,	"	१४८
६७ ।	शिखरदानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	१५०
८ ।	शिखरदान प्रयोगः;	"	१५१
६९ ।	अन्यमहादानानि ,	कौर्मम् ,	१५२
७० ।	"	स्कान्दम् ,	१५४
	आनन्दनिधि दानविधानम्	बह्विपुराणम् ,	१५६
७१ ।	भद्रनिधिदान " "	बह्विपुराणम् ,	१६१
७२ ।	शतमान दानविधिः;	ब्रह्माण्ड पुराणम् .	१६३
७३ ।	हेमदान विधानम् ,	वायु पुराणम् .	१६४
७४ ।	प्रसङ्गाद्भ्रजत दानविधानम् ,	भन्दि पुराणम् ,	"
	" "	स्कान्द पुराणम् ,	१६५
	" "	मानस्यम् .	१६५
	" "	स्कान्दम् .	"
७५ ।	अश्वदानम्	"	१६६
	" "	महाभारतम् .	१६७
	" "	मानस्यम् .	"
७६ ।	तिलदानम् ,	"	"
	"	कौर्मम् .	"
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
	"		"

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
७७ ।	तिल मृगदानम् ,	हेमाद्रि ,	१६६
	"	कौर्मम् , स्कान्दम् ,	१७०
७८ ।	ऋणापाकरणार्थं कांस्य पात्र दानम् ,	आदित्य पुराणम् ,	१७१
७९ ।	तिलराशि दानम् ,	पाद्मम् ,	१७४
	" "	नारदीयम् ,	१७६
८० ।	तिल पद्म दानम् ,	महाभारतम् ,	१७८
	"	हेमाद्रि,	१७९
	"		१८१
८१ ।	रुद्रैकादश तिलदानम् ,		१८१
८२ ।	तिल गर्भ दानम् ,	ब्रह्माण्ड पुराणम् ,	१८३
	"	देवी पुराणम् ,	१८५
८३ ।	त्रिपद्मदानम् ,	पुराणम् ,	१८६
८४ ।	तिल पीठशनम् ,	वायु पुराणम् ,	१८७
८५ ।	तिलादर्शदानम् ,	वायुपुराणम् ,	१८८
८६ ।	देवताभ्योगजदानम् ,	शैव धर्मः ,	१८९
८७ ।	विष्णुगज दानम् ,	गरुडपुराणम् ,	१९०
८८ ।	सूर्यगजदानम् ,	आदित्य पुराणम् ,	"
८९ ।	दासी दानम् ,	कौर्मम् ,	"
	"	वह्निपुराणम् ,	"
९० ।	रथदानम् ,	गारुडम् ,	१९२
	" "	कौर्मम् ,	"
	" "	स्कान्दम् ,	१९३
	" "	वह्निपुराणम् ,	"
९१ ।	शिषिकादानम् ,	कूर्मपुराणम् ,	१९४
९२ ।	भूमिदानम् ,	मातस्यम् .	१९५
	" "	"	१९६
	" "	महाभारतम् .	"
९३ ।	गृह दानम्	कौर्मम् ,	१९७
	" "	गारुडम् ,	"
	" "	मातस्यम् ,	१९८

ग्रन्थोक्त विषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
" "	"	११६
" "	लिङ्गपुराणम् ,	२०२
" "	देवीपुराणम् ,	"
" "	ब्रह्मवैवर्त्त पुराणम् ,	२०५
" "	मान्स्वम् ,	"
" "	"	"
" "	स्कान्दम् ,	२१०
१४ । मठ दानम् ,	भविष्य पुराणम् ,	२११
१५ । प्रतिश्रय दानम् ,	मार्कण्डेयम् ,	"
"	वाराहम् ,	२१२
१६ । अयाश्रम दानम् .	भविष्यपुराणम् ,	२१३
१७ । कन्यादानम् ,	हेमाद्रिः ,	"
"	ब्रह्माण्ड पुराणम् ,	२१५
"	स्कान्दम् ,	"
"	"	"
"	लिङ्गपुराणम् ,	२१८
"	हेमाद्रिः ,	२२१
१८ । द्विज स्थापनम् ,	कालिकापुराणम् .	२२१
"	आदित्यपुराणम् ,	२२२
१९ । राज्यस्थापनम् ,	विष्णु धर्मोत्तरम् .	२२३
१०० । कपिला धेनुदानम् ,	मान्स्वम् ,	२२४
"	आदित्य पुराणम् ,	"
"	कौर्मम् ,	"
"	वाराहम् ,	२२५
"	भविष्य पुराणम् ,	२२६
१०१ । अतिदानम् :	महाभारतम् ,	"
"	"	"
"	लिङ्गपुराणम् .	"
"	महाभारतम् .	"
"	"	"

	ग्रन्थोक्त विषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१०२ ।	गोदानम् ,	महाभारतम् ,	२२७
१०३ ।	मत्स्य पुराणोक्तगोदानम् ,	नन्दिपुराणम् ,	२३०
१०४ ।	समान वत्सा दानम् ,	भारतम् ,	२३१
१०५ ।	दशवर्षं धेनुदानम् .	महाभारतम् ,	२३२
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	२३३
१०६ ।	देवताभ्यो गोदानम् ,	"	"
	"	वह्निपुराणम् ,	२३४
१०७ ।	वृषभैकादश गोदानम् ,	स्कान्दम् ,	२३५
	"	भविष्यम् ,	२३६
१०८ ।	वृषभाधिक गोशत दानम् ,	शिव धर्मम् ,	"
	"	भविष्य पुराणम् ,	"
१०९ ।	स्वरूप गोदानम् , ,	"	२३७
११० ।	गो प्रार्थना	"	२४०
१११ ।	उभयतोमुखी गोदानम् ,	मातृस्यम् ,	२४२
	"	वाराहम् ,	"
	"	मातृस्यम् ,	२४३
	"	ऋग्-शुक्ल-यजुः मन्त्राः,	२४५
	"	ऋग्-अथर्ववेद-मन्त्राः,	२४६
११२ ।	वैतरणी धेनुदानम् ,	ब्रह्मवैवर्तम् ,	२४८
	"	"	२५०
११३ ।	प्रसङ्गाद् वृषभदानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	२५१
	"	महाभारतम् ,	२५२
११४ ।	हेमरौप्य वृषभदानम् ,	वह्निपुराणम् ,	२५३
११५ ।	गुडादिधेनुदानम् ,	मातृस्यम् ,	२५६
	"	"	२५७
११६ ।	गुडधेन्वादि दशक-प्रयोगः,	"	२५८
११७ ।	तिल धेनु प्रकरणम् ,	विष्णु धर्मोत्तरम् ,	२६१
	"	वाराहम् ,	"
	"	महाभारतम् ,	२६६

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
११८ ।	सप्तश्रीहि धेनुदानम् ,		२६७
११९ ।	घृतधेनु दानम् ,	स्कान्दम् ,	२६३
	"	"	२६५
	"	"	२६५
१२० ।	पशमेव घृतधेनुरुक्ता,		"
१२१ ।	नवनीत धेनुदानम् ,	भविष्ये,	२६६
१२२ ।	जलधेनुदानम् ,		२६७
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
	"	देवीपुराणम् ,	२६९
	"	स्कान्दम् ,	२७०
१२३ ।	क्षीरधेनुदानम् ,		२७१
१२४ ।	दधिधेनुदानम् ,		२७३
१२५ ।	मधुधेनुदानम् ,	स्कान्दम् ,	२७५
१२६ ।	इक्षुरस धेनुदानम् ,	"	२७७
१२७ ।	शर्कराधेनुदानम् ,	"	२७८
१२८ ।	कार्पास धेनुदानम् ,	वाराहम् ,	२८०
१२९ ।	लवणधेनुदानम् ,	"	२८१
१३० ।	कर्पूरादि धेनुदानम् ,	भविष्यम् ,	२८२
१३१ ।	सुवर्ण धेनुदानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	२८४
	"	"	२८५
१३२ ।	प्रमेहघ्न सुवर्ण धेनुदानम् ,	वह्निपुराणम् ,	२८६
१३३ ।	वन्ध्यात्वहर सुवर्णधेनुदानम् ,	वायुपुराणम् ,	२८७
१३४ ।	प्रस्विन्न पाणिपादत्वहर सुवर्णधेनुदानम् ,		२८८
१३५ ।	अथासां दानम् ,	गारुडम् ,	२९१
१३६ ।	विद्याप्रतिमादानम् ,		२९१
	"		२९६
१३७ ।	वेदविद्या प्रतिमादानम् ,		२९७
१३८ ।	स्मृतिदानम् ,	नन्दिपुराणम् ,	२९९
	"	भविष्यम् ,	३०१
	"	वाराहम् ,	"
	"	वह्निपुराणम्	३०२

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१३६ ।	पुराणदानम् ,	सौरपुराणम् ,	३०३
	"	मातृस्यम् ,	३०४
१४० ।	उपपुराणदानम् ,	वामनपुराणम् ,	३०६
	"	मातृस्यम् ,	"
१४१ ।	वेददानम् ,		३११
१४२ ।	सामान्यतः सर्वविध दानम् ,	मदनरत्नम् ,	३१२
१४३ ।	शिवशास्त्रादि विधानम् ,	नन्दपुराणम् ,	"
	"	देवीपुराणम् ,	३१४
१४४ ।	त्रिपुरुषदानम् ,	मृत्युञ्जयः,	३१५
१४५ ।	नवग्रह दानम् ,		३१६
१४६ ।	दशावतार दानम् ,		३६१
१४७ ।	लक्ष्मीनारायण दानम् ,	चतुर्वर्गचिन्तामणिः	३२२
१४८ ।	घण्टादानम् ,	ब्रह्मवैवर्त्तम् ,	३२३
	"	वाजस्तनेयम् ,	३२४
१४९ ।	सरस्वतीदानम् ,	वायुपुराणम् ,	३२५
१५० ।	कुवेर मूर्त्ति दानम् ,	"	३२६
	"	श्रीप्रश्नम् ,	३२७
१५१ ।	आत्मप्रतिकृतिदानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	३२८
१५२ ।	चतुर्भूर्त्तिदानम् ,	हेमाद्रिः,	३३०
	"	ब्रह्माण्डम् ,	,
१५३ ।	पञ्चमूर्त्ति दानम् ,	" पुराणम् ,	३३०
१५४ ।	द्वादशादित्य दानम् ,	"	३३१
१५५ ।	चन्द्रादित्य दानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३३२
१५६ ।	कालपुरुष दानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	३३३
१५७ ।	कालचक्र दानम् ,	मृत्युञ्जयः	३३३
१५८ ।	यम दानम् ,	हेमाद्रिः	३३४
१५९ ।	पापपुरुष दानम् ,	स्कान्दम् ,	३३५
	"	नागररूपे,	,
१६० ।	उद्वकुम्भ दानम् ,	शौनकीयम् ,	३३६
१६१ ।	मकरदानम् ,	हेमाद्रिः,	३३७

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः
१६२ ।	लोकपालाष्टक दानम् ,	ब्रह्माण्डपुराणम् ,	३४६
१६३ ।	अजादि दानम् ,	महाभारतम् ,	३४७
१६४ ।	मेघी दानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	३४८
१६५ ।	अजादानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३५०
१६६ ।	मेघदानम् ,	हेमाद्रिः	३५२
१६७ ।	महिषी दानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	३५३
१६८ ।	कृष्णाजिन दानम् ,	मातृस्यम् ,	३५५
	"	गाकडम् ,	३५६
	"	मातृस्यपुराणम् ,	"
	"	कालिकापुराणम् ,	"
	"	आदित्यपुराणम् ,	"
१६९ ।	गृष्टिकृष्णाजिनदानम् ,		३६०
१७० ।	आर्द्र कृष्णाजिनदानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३६१
	"	"	३६१
	"	वह्निपुराणम् ,	३६४
	"	भविष्यपुराणम् ,	"
	"	धाराहम् ,	"
१७१ ।	तिथिप्रयुक्तदानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३६५
	"	भविष्यम् ,	३६६
१७२ ।	वारप्रयुक्त दानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
	"	ब्रह्मपुराणम् ,	३६८
१७३ ।	नक्षत्रप्रयुक्त दानम् ,	स्कान्दम् ,	"
१७४ ।	योगादि-दानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
१७५ ।	करण दानम् ,	"	३६९
१७६ ।	संक्रान्ति दानम् ,	वामनम् ,	३७०
१७७ ।	मास दानम् ,		"
	"	देवीपुराणम् ,	३७१
	"		३७२
१८७ ।	श्रुत दानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३७३

	ग्रन्थोक्त विषयः,	ऊद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७३ ।	अयन दानम् ,	स्कान्दम् ,	३७४
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३७४
१८० ।	सम्भवत्सर दानम् ,	"	"
१८१ ।	आरोग्य दानम् ,	नन्दिपुराणम् ,	३७५
	"	सौर पुराणम् ,	३७६
१८२ ।	रत्नदानम् ,	मदनरत्नम् ,	३७६
	"	स्कान्दम् ,	"
१८३ ।	श्रीमुक्ताफल दानम् ,		३७७
१८४ ।	आरोग्याद्यर्थं मुक्ताफल दानम् ,		३७८
१८५ ।	अलङ्कार दानम् ,	ब्रह्मवैवर्त पुराणम् ,	३८०
१८६ ।	घस्त्र दानम् ,	नन्दि पुराणम् ,	"
	"	विष्णु धर्मोत्तरम् ,	३८१
	"	भविष्य पुराणम् ,	"
	"	आदित्य पुराणम् ,	"
	"	नन्दि पुराणम् ,	"
	"	बाराहम् ,	३८२
	"	देवी पुराणम् ,	"
	"	नन्दि पुराणम् ,	"
	"	नारदीयम् ,	"
१८७ ।	शय्या दानम् ,	विष्णु संहिता ,	३८३
	"	महाभारतम् ,	३८४
	"	स्कान्दम् ,	"
१८८ ।	देवशय्या दानम् ,	विष्णु संहिता ,	३८५
१८९ ।	आसन दानम् ,	शिवधर्मम् ,	३८६
	"	लिङ्ग पुराणम् ,	३८६
	"	स्कान्दम् ,	"
१९० ।	क्षयण दानम् ,	आदित्य पुराणम् ,	३८७
१९१ ।	भयजन दानम् ,	मार्कण्डेय पुराणम् ,	"
	"	भविष्य पुराणम् ,	३८८

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१६२ ।	चामर दानम्,	महाभारतम्,	"
	"	"	"
१६३ ।	चितान दानम्,	वायुपुराणम्,	३८६
१६४ ।	गन्ध दानम्,	कालिका पुराणम्,	"
१६५ ।	ताम्बूल दानम्,	भविष्यम्,	३६०
	"	ब्रह्माण्डपुराणम्,	"
	"	विष्णु धर्मोत्तरम्,	"
१६६ ।	पुष्प दानम्,	महाभारतम्,	३६१
	"	नन्दि पुराणम्,	"
१६७ ।	गीतादि दानम्,	"	"
	"	विष्णु धर्मोत्तरम्,	३६२
१६८ ।	कुत्रोपानङ् दानम्,	आदित्य पुराणम्,	३६३
	"	महाभारतम्,	"
१६९ ।	पात्र दानम्,	ब्रह्मपुराणम्,	३६४
	"	कालिका पुराणम्,	"
	"	वायु पुराणम्,	"
२०० ।	आलोकदानम्,	भविष्योत्तरम्,	३६५
२०१ ।	अन्न दानम्,	स्कान्दम्,	३६७
	"	ब्रह्म वैवर्त्तम्,	"
	"	ब्रह्माण्ड पुराणम्,	३६८
	"	ब्रह्मवैवर्त्तम्,	"
२०२ ।	आमासदानम्,	स्कान्दम्,	"
२०३ ।	उदक दानम्,	विष्णु धर्मोत्तरम्,	३६९
	"	स्कान्दम्,	४००
	"	भविष्योत्तरम्,	"
	"	नन्दि पुराणम्,	"
	"	गारुडम्,	"
	"	महाभारतम्,	४०१
२०४ ।	धर्मघट दानम्,	आदित्य पुराणम्,	"

	प्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतप्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
२०५।	अश्वत्थ सेवनम्,	भविष्योत्तरम्,	४०२
२०६।	तदुपलक्षविधिः,	"	४०३
	"	नन्दि पुराणम्,	"
	"	पद्मपुराणम्,	४०४
२०७।	अश्वत्थोपनयनम्,	स्कान्दम्,	४०५
२०८।	गलन्तिका दानम्,	शौनकीयम्,	४०६
२०९।	मणिक-दानम्,	भविष्यम्,	४१०
२१०।	अन्यद्रुमणिक दानम्,	भविष्योत्तरम्,	४१२
२११।	प्रपादानम्,	गाण्ड्यम्,	"
२१२।	पान्थोपचारः,	विष्णुधर्मोत्तरम्,	४१३
	"	स्कान्दम्,	४१४
	"	नन्दिपुराणम्,	"
	"	भविष्य पुराणम्,	४१५
	"	आदित्य पुराणम्,	"
२१३।	गो परिचर्या,	महाभारतम्,	"
	"	ब्रह्म पुराणम्,	"
	"	विष्णुधर्मोत्तरम्,	४१६
	"	नन्दि पुराणम्,	"
२१४।	यज्ञोपवीत दानम्,	स्कान्दम्,	४१७
२१५।	यष्टि दानम्,	"	"
११६।	इन्धन दानम्,	बह्नि पुराणम्,	४१८
	"	महाभारतम्,	"
२१७।	अग्निष्टिका दानम्,	भविष्योत्तरम्,	४१९
२१८।	दीपदानम्,	गाण्ड्यम्,	४२०
	"	भारतम्,	"
	"	विष्णुधर्मोत्तरम्,	४२१
२१९।	अभय दानम्,	रामायणम्,	४२२
	"	महाभारतम्,	"
	"	बह्नि पुराणम्,	"
	"	विष्णुधर्मोत्तरम्,	४२३

चतुर्थस्तवकस्य-विषयसूची ।

५१७

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
२२०।	पात्र दानम्,	पाण्ड्यम्,	४२५
	"	मातृस्यम्	४२६
२२१।	कल्प दानम्,	देवी पुराणम्,	४२७
२२२।	नाना दानम्,	विष्णु पुराणम्,	४२८
	"	नारसिंह पुराणम्,	४२९
२२३।	यत्यादि वपन दानम्,	विष्णु धर्मोत्तरम्,	४३०
२२४।	अश्वत्थ त्रिवाह विधानम्,		४३०
२२५।	शालग्राम दानविधानम्,	पद्मपुराणम्,	४३१
२२६।	शालग्राम-शिलामूर्ति लक्षणम्,	गाण्ड्यम्,	४३३
	"	नारदीयम्,	४३५
२२७।	तद्दान विधिस्तु (कूर्मपुराणे)		४३७
२२८।	विष्णु प्रतिमा दानम् .	कूर्मपुराणम्,	४३९
२२९।	शिवलिङ्ग दानम्,	शिवधर्मम्,	४४०—४४२ ।

इति विधान-पारिजाते चतुर्थस्तवकस्य
संज्ञित विषयसूची समाप्ता ॥

—*—

अथ परिभाषोक्तविषयसूची ।

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१।	परिभाषा निरूपणम्,	व्यासोक्तम्,	४४३
२।	दान धर्मः,	"	"
३।	शुद्धविषयः,	जातूकर्णः,	"
४।	त्रैवर्णिकाधिकारः,	याज्ञवल्क्यः,	४४४
५।	भार्यादि लक्षणम्,	"	"
	(इति संज्ञित परिभाषा)		
६।	प्रतिमादि द्रव्यपरिमाणम्,	भविष्यम्,	४४५
७।	अन्न विशेषः,	पुराणान्तरम्,	"

	ग्रन्थोक्तविषयवः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः
	" "	देवीपुराणम् ,	४४६
८।	नवदेवाः,	"	"
९।	पञ्चरत्नानि,	आदित्यपुराणम् ,	"
१०।	पञ्चामृतम् ,	शैवधर्मम् ,	"
११।	पञ्चगव्यम् ,	स्कान्दे,	४४७
१२।	पञ्चपल्लवानि,	ब्रह्माण्डे,	"
१३।	चतुःसमगन्धाः,	गाढङ्गम् ,	"
१४।	सर्वगन्धः,	"	"
१५।	यज्ञकर्हमः,	"	"
	"	स्कान्दम् ,	४४८
१६।	मधुमयम् (त्रिमधु),	कात्यायनः,	"
१७।	सर्षपधिः,	छन्दोगपरिशिष्टः,	"
१८।	सप्तधान्यम् ,	षट् त्रिंशन्मतम् ,	"
१९।	अष्टादशधान्यम् ,	स्कान्दे,	"
	"	मार्कण्डेयम् ,	"
२०।	सौभाग्याष्टकम् ,	पाशम् ,	४४९
२१।	नवरत्नानि,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
२२।	बद्धरसाः,	भविष्यपुराणम् ,	"
२३।	रसद्रव्याणि,	स्कान्दम् ,	"
२४।	अष्टाङ्गार्घ्यम् ,	भविष्यपुराणम् ,	४५०
२५।	धातु सप्तकम् ,	"	"
२६।	नवकौतुकम् ,	"	"
२७।	पञ्चरजांसि,	पञ्चरात्रम् ,	"
२८।	दशाङ्गधूपः,	गन्धयुक्तौ,	४५१
२९।	दूर्ध्वे विशेषः,	मरीचिः,	"
	" "	कात्यायनः,	"
	" "	लघुहारीतः,	४५२
	" "	परिशिष्टे,	"
३०।	कर्मसु दिङ्निर्णयः,	"	"

३१ ।	ग्रन्थोक्तविषयः, कृत्याधिकारी	उद्धृतग्रन्थनाम, वशिष्टः,	पृष्ठाङ्कः, ४५३
"	"	याज्ञवल्क्यः,	"
"	"	कात्यायनः,	४५४
"	"	बौधायनः,	"
"	"	मनुरपि,	"
"	"	स्कान्दे,	"
"	"	कात्यायनः,	"
"	"	वायुपुराणम् ,	"
"	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	४५५
"	"	कात्यायनः,	"
"	"	भट्टपादः,	"
"	"	पैठीनसिः,	४५६
३२ ।	प्रतिनिधिः,	बौधायनः,	"
"	"	ब्रह्मवैवर्ते,	"
"	"	भविष्यपुराणम् ,	"
३३ ।	अथ दक्षिणानिरूपणम् ,	गृह्यपरिशिष्टः,	४५७
"	"	व्यासः,	"
"	"	भविष्योत्तरम् ,	४५८
"	"	स्कान्दे,	४५८
३४ ।	दक्षिणामानानुक्ते,	भविष्योत्तरभागे,	"
"	"	गारुडम् ,	४५९
"	"	व्यासः,	"
"	"	मातृस्ये,	४६०
"	"	मनुः,	"
३५ ।	अथ द्रव्यमाणम् ,	विष्णुशुतः (कौटिल्यः)	४६१
३६ ।	(सुवर्णपरिमाणम्),	बृहत्पाराशरम् ,	"
"	"	याज्ञवल्क्यः,	"
"	"	विष्णुः,	"
"	"	ब्रह्म-प्रोक्तः,	"
"	"	मतान्तरम् ,	"

	ग्रन्थकविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
३७ ।	अथ रौप्यमानम्	विष्णुगुप्तः,	"
	"	मनुश्च,	४६२
	"	याज्ञवल्क्यः,	"
३८ ।	ताम्र परिमाणम् ,	मनुः,	"
	"	याज्ञवल्क्यः,	"
	"	बृहस्पतिः,	४६३
	"	नारदः,	"
३९ ।	ताम्र- "	आदित्यपुराणम् ,	"
	"	भाष्करीये,	"
	"	विष्णुगुप्तः,	४६४
	"	भविष्ये,	"
४० ।	अथ धान्यादिमानम् ,	स्कान्दे,	१६
	"	वाराहे,	१६
	"	विष्णुधर्मोत्तरे,	"
	"	स्कान्दे,	"
	"	ग्रन्थान्तरे,	४६
	"	गोपथ ब्राह्मणे,	"
४१ ।	अथ भूमानम् ,	आदित्यपुराणे,	"
	"	बृहस्पतिः,	४
	"	मातृस्ये,	"
	"	सिद्धान्तशेखरे,	"
४२ ।	अथ मण्डपादौ प्राचीसाधनम् ,	नारदः,	"
	"	शुक्लसूत्रे, कात्यायनः,	"
४३ ।	अथ वास्तुबलिः,	प्रपञ्चसारे,	"
	"	मातृस्ये,	"
	"	ज्ञानरत्नावली,	"
	"	प्रपञ्चसारम्,	"
४४ ।	अथ मण्डपादि निरूपणम् ,	पञ्चरात्रम् ,	"
	"	विश्वम्भर वास्तुशास्त्रम् ,	"

प्रत्योक्तविषय,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
अथ मण्डपादि निरूपणम्,	कुंडुकारिकायाम्,	४७३
"	मूलागमः,	"
"	पिङ्गलागमः,	४७५
"	मूलागमः,	४७७
"	मातृस्यम्,	४८१
"	स्मृतिः,	४८२
"	गारुडम्,	४८३
"	मातृस्यम्,	४८३
"	मूलागमः,	"
४४। अथ कुण्डानि,	भविष्योत्तरम्,	४८४
"	आम्नाय रहस्यम्,	"
"	ज्ञान रत्नावली,	"
"	नारदीय मातृस्ययोः,	"
"	प्रतिष्ठा वीपकम्,	४८५
"	कामिकम्,	"
"	शारदातिलकम्,	"
"	सिद्धान्त शेखरम्,	४८६
"	शारदा तिलकम्,	"
"	स्कान्दम्,	४८७
"	शारदा तिलकम्,	"
"	सिद्धान्त शेखरम्;	४८८
४६। योनिकुण्डम्,	शारदायाम्,	"
४७। अर्द्धचन्द्र कुण्डम्,	सिद्धान्त शेखरम्,	४८९
"	शारदा तिलकम्,	"
"	कामिकागमः,	"
"	शारदातिलकम्,	४९०
४८। त्रिकोण कुण्डनिर्माणम्,	कामिकः,	"
"	शारदा तिलकम्,	४९१
४९। वृत्तकुण्डनिर्माणम्,	कामिकागमम्,	"
"		

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
५० ।	बहुलकुण्डनिर्माणम् ,	कामिकः,	४१२
५१ ।	पद्मकुण्डम् ,	"	४१३
	"	कालोत्तरम् ,	४१५
	"	प्रतिष्ठासार संग्रहम् ,	४१६
	"	पिङ्गलागमः,	"
	"	सिद्धान्तशेखरः,	४१७
	"	लक्ष्मण संग्रहः,	४१८
	"	स्वायम्भुवः,	४१९
५२ ।	योनिकुण्ड प्रकारः,	"	५००
	"	त्रैलोक्यसारः,	५०१
	"	सिद्धान्त शेखरः,	५०२

विधान-पारिजाते चतुर्थस्तवकस्य परिभाषायाः

संक्षिप्त सूचीपत्रं समाप्तम् ।

समाप्तध्यायं चतुर्थ-स्तवकः ॥

—————

**CALCUTTA :—Published by The Asiatic Society 1, Park Street and
Printed by Metropolitan Printing & Publishing House, Ltd.,
90, Lower Circular Road, Calcutta-14.**

